ЎЗБЕК
АДАБИЁТИ БЎСТОНИ

АЛИШЕР НАВОИЙ

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

ЎЗБЕК
АДАБИЁТИ БЎСТОНИ

84(2=Уз)
Н14

АЛИШЕР НАВОИЙ

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

(Насрий баёни билан)

повгий ёзд

Nizomiy nomli
TDPU
kutubxonasi
928224

ТОШКЕНТ
Гафур Гулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

Таҳрир ҳайъати:

АЗИЗ ҚАЮМОВ, АБДУЛЛА ОРИПОВ, АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ, БЕГАЛИ ҚОСИМОВ, НАТАН МАЛЛАЕВ, ОДИЛ ЕҚУБОВ, ОМОН МАТЖОН, СУЙИМА ҒАНИЕВА

Достонни илмий-танқидий матн асосида қиёслаб ва насрий баённи қайтадан тўлдириб, нашрга тайёрловчи *Мавжуда Ҳамидова*

Масъул муҳаррир: филология фанлари номзоди *Қобилжон Тоҳиров*

Навоий, Алишер.

«Садди Искандарий»: (Насрий баёни билан)/Таҳрир ҳайъати А. Қаюмов ва бошқ.; Масъул муҳаррир Қ. Тоҳиров.— Т.: Ғ. Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирл., 1991.— 832 б.— (Ўзбек адабиёти бўстони).

«Хамса»нинг якунловчи достони «Садди Искандарий» ҳам маълум анъаналар заминида яратилган. Алишер Навоий Искандарнинг (Александр Македонский) саргузаштлари фонида адолатпарварлик, марказлашган давлат тузиш, халқлар дўстлиги, инсонийлик борасидаги ўзининг қарашларини талқин этади. Достон насрий матни билан бирга чоп этилаётир.

Навои, Алишер. «Вал Искандера» С прозаическим приложением.

Уз1

4702620101—23
И ——————— 1—91
М 352 (04)—91

IBSN 5—635—00622—1

© А. Навоий. 1991 й

ЖАҲОНГИРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ

Искандар — тарихий шахс бўлиб, Александр Македонский номи билан бутун дунёга шуҳрати кетган юнон подшосидир. У ўзининг қисқа, аммо шиддатли ҳаёти давомида қарийб ер юзининг ярмини забт этиб, бирлашган давлат барпо этишга улгурган жаҳонгир эди.

Ўттиз уч йил умр кўрган бу қудратли румлик фотиҳ образи кишилик жамиятининг доимо диққат марказида бўлиб келган. Давр ўтиши, замонлар алмашинуви натижасида дунёга ларза солган Александр шахси, унинг зафарли юришларию галабалари афсоналар қобигига ўралиб, тарихий қиёфаси, фактлар силсиласи ўзгартирилган ҳолда талқин қилина бошлади. Натижада тарихий ҳақиқатдан узоқ бўлган турли-туман асарлар юзага келди. Афсонага айланган Александр образи Искандар номи билан Шарқ халқларининг забардаст шоирлари асарлари қаҳрамони учун ҳам прототип бўлиб хизмат қилди.

Румлик фотиҳ Искандар ҳақида тўлақонли образ яратиб, уни марказий сиймо сифатида Шарқ адабиётида илк бор талқин қилган шоир — буюк озар классиги Илёс ибн Юсуф Низомий Ганжавий бўлди. Унинг «Искандарнома» (1211) достони ўзидан кейин майдонга келган Хусрав Деҳлавийнинг «Оинайи Искандарий» (1299—1300), Жомийнинг «Хирадномайи Искандарий» (1484) ва Навоийнинг «Садди Искандарий» (1484) каби шоҳ асарларининг яратилиши учун туртки бўлиб хизмат қилди. Чунки Низомий томонидан асос солинган «хамса»чилик унинг вафотидан сўнг адабий ҳаётда анъанага айланган, унга энг яхши ва арзигулик тахмис сифатида Хусрав Деҳлавий «Хамса»си, Абдураҳмон Жомий достонлари мажмуаси юзага келган эди. Форс адабиётида давом этиб келаётган бу адабий анъана XV асрга келганда ўзбек халқининг ардоқли шоири Алишер Навоий томонидан илк бор туркий тилда давом эттирилди, натижада ўзбек халқи ҳам бу ноёб асарни ўз она тилида ўқишга муяссар бўлди.

Жаҳон адабиётининг бебаҳо дурдоналари қаторидан жой олган Алишер Навоийнинг «Хамса»си таркибидаги достонлар шоир ижодий тафаккурининг маҳсули сифатида анъана, ҳаёт ва замон тақозоси ўлароқ юзага келди. Уларнинг ҳар бирида инсон тақдири, жамият, халқ, давлат, ижтимоий тенгсизлик каби умумхалқ аҳамиятига эга бўлган муҳим муаммолар ўртага ташланган. Алишер Навоий улуғ гуманист, буюк маърифатпарвар сифатида халқ манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, бу муаммоларга нисбатан ўз қарашларини баён қилган. Айниқса «Хамса»нинг охирги достони «Садди Искандарий»да илгариги тўрт достонда ўртага ташланган масалаларга муносиб, ибратли жавоблар берилади, гўё айтилган фикрларга якунлар ясалади.

Алишер Навоий ўз халқининг она тилида Искандар ҳақида достон яратишга киришар экан, аввало Шарқ халқларининг шу сюжет билан боғлиқ бўлган барча адабий ва тарихий ёзма манбаларини синчиклаб ўрганди, салафлари достонларини қунт билан ўқиб чиқди, уларнинг ютуқ ва камчиликларига ўз муносабатини билдирди. Устози Абдураҳмон Жомий билан фикрлашиб, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган ҳолда, Искандар образини ўзигача мавжуд образлардан бутунлай фарқ қилувчи «либоси мавзун» (сўзнинг янги «кийимлари»)да талқин қилишга киришди.

Навоий достонга Искандар образини бош ижобий қаҳрамон қилиб олди, лекин унинг қозонган зафарларию эришган буюк муваффақиятларини, шон-шавкатию буюк қудратини улуғлашни мақсад қилиб қўймади. У буюк ҳукмдорнинг, аввало, инсон сифатидаги ижобий хислатларини ва жаҳонгирлик даражасига эришуви йўлида унинг табиатида рўй берган салбий ўзгаришларни, шоҳона олижаноб сифатларнинг халқ манфаатларига зид бўлган жаҳонгирлик даъволари билан алмашинуви ва ниҳоят жаҳондор шоҳнинг қисмати нима билан тугаганини тасвирлашни мақсад қилиб қўйди.

Навоийнинг Искандар ҳақида достон ёзишдан кўзлаган иккинчи мақсади — анъанавий Искандар образи орқали умр бўйи қайноқ ижтимоий ҳаёти давомида йиғилган бой турмуш тажрибаларини ўртоқлашмоқчи, болаликдан дўсти бўлган тахт соҳиби Султон Ҳусайнга шоҳларнинг қандай бўлиши кераклиги, уларни қандай тутишлари, қандай сиёсат олиб бормоқлик кераклиги, шоҳ сифатида қандай ҳаракатлар қилиши лозимлигини уқдирмоқчи; достон бағишланган шаҳзода Бадиуззамон ва укаси Дарвешалилар учун бир неча насиҳатлар қилмоқчи бўлади. Шу боис Навоий Искандар образини илоҳийлаштирмайди, унинг характеридаги зиддиятларни, ўзига, элга мақбул келмайдиган томонларини ҳам ошкора тасвирлайди. Яхши фазилатларини намуна қилиб кўрсатиш билан бир пайтда омма манфаатларига зид фотиҳлик юришларини, жаҳондорлик даъволарини қоралайди.

Навоийнинг барча асарларида бўлгани сингари, бу достоннинг марказида ҳам инсон омили туради. Инсон — энг улуғ зот. Шунинг учун дунёдаги барча неъ-неъматлар унга аталган, шундай экан, инсон уларнинг барчасидан баҳраманд бўлиб, ўзига берилган қисқагина умрни шодлик ва хуррамлик билан, ана шу неъматларни тановул қилиб ўтказмоғи керак. Дунё боқий эмас, ундан канчадан-канча шоҳлар ўтиб кетдилар. Улар канчалик жаҳондорлик касб этиб, ҳадсиз-ҳудудсиз мол-мулкка эга бўлганлари ҳолда ҳаётдан бўш қўл билан кетдилар. Бутун дунёни забт этган Искандарни ҳам битмас-туганмас хазиналари, қудратли қўшинлари тутиб тура олмади. У билан тўшу кун бирга, бўлган дўсту ёрлари жаннатмакон яшил боғларда қолдилар, у эса шоҳ, вали, наби бўлатуриб, тухум қовурса ипшадиган жазирама саҳрода вафот этиб, ҳаётдан қуп-қуруқ қўллари би-

лан кетди. Шундай экан, шоҳлар, давлат эгалари, мулкдорлар ўз давлатларига мағрур бўлмай, саховатлари билан элни, инсонларни мамнун қилишлари, қўлларидаги ортиқча мол-мулкни қарамларга бўлиб беришлари, халқ фаровонлиги йўлида турли хайрли фаолиятларни амалга оширишлари — қудуқ қазиб сув чиқазишлари, турли иншоотлар, карвонсарой ва йўллар қуриб, очларни тўйдиришлари лозим. Буюк шоирнинг қаёт фалсафаси ана шундай:

Панжайи хуршиддек илгингни оч,
Анда неким сийм эса — оламга соч.

Халқпарвар шоир шунинг учун ҳам ўз достонида анъана сифатида қукм суриб келаётган ворислик масаласидан четга чиқиб, ота-онасининг зоти номаълум бўлган, ташландиқ вайронадан топиб олинган Искандарни подшоҳ қилиб кўтаради. Навоий учун унинг зоти эмас, инсонийлиги, у кўрган тарбия муҳимдир.

Рум шоҳи Файлақус вафот этгач, унинг ана шу вайронадан топиб олиниб, Искандар дея ном берилган, саройнинг эътиборли олим ва файласуфлари қўлида тарбия кўриб, дунёдаги бор илмларни эгаллаган ўғли Искандарни халқ шоҳ қилиб кўтармоқчи бўлади. Аммо у ҳали давлатни бошқариш ишига тайёр эмаслигини айтиб, бу таклифни рад этади. Халқ қаттиқ илтижо қилгач, давлат идорасини ўз қўлига олади.

Ёш, ғайратли, аққонй Искандар сиёсат юргизишни, аввало, отаси томонидан соянган икки йиллик солиқни бекор қилишдан бошлайди, йўлларни қароқчилардан тозалаб посбонлар қўяди, қадоқ тошларига муҳр бостиради, газлама ўлчайдиган газчўпни темирдан ясатиради ва ҳоказо. Натижада Рум мамлакати фаровонликка, халқи эса унинг адолатидан бойликка юз тутадилар:

Бу янглиг оз вақт тузди русум,
Ғанй бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Дастлаб Искандар ана шу тариқа адолат байрогини баланд кўтариб, халқ фаровонлиги йўлида фаолият кўрсатади.

Унинг юксак даражадаги тарбияси, доимо олим ва файласуфлар даврасида бўлиши, ҳар томонлама камолга эришувига замин ҳозирлаган эди. У инсонпарвар, халқпарвар, донишманд олим, моҳир лашкарбоши бўлиб етишди. Алишер Навоий ўз қаҳрамонини ана шундай — инсонийликнинг барча фазилатларини ўзида мужассамлаштирган шахс сифатида кўришни орзу қилар эди. Аммо инсон табиати шундай яратилганки, у баъзан мавжуд қулай ижтимоий шароит ва муваффақиятлар гарови натижасида ўзгариб, ҳавойилик, гурур касб этади. Ҳавойилик натижасида кишида ўзига нисбатан, куч-қудратига нисбатан қаттиқ ишонч ортади ва Навоий ибораси билан айтганда, димо-

гига «бийми жунун» юзланади. Навоий ўқувчилари диққатини Искандар фаолияти орқали ана шу масалага қаратмоқчи.

Искандар Доро билан мулоқотга боргунга қадар зангилар билан жангда муваффақият қозонган эди. Даврон шоҳи Доро устидан қозонган галабаси эса унга яна бир зафарли қанот бағишлади, ўз кучига, қудратига, давлатига нисбатан қаттиқ ишонч ва ғурур пайдо қилди. Дастлаб бир мамлакат шоҳлигини эплашга шубҳа билан қараган Искандар эндиликда ўзида шундай бир куч сездики, бу куч уни жаҳонгирлик орзуси сари етаклади. Галабалардан масрур бўлган шижоатли ёш шоҳ атроф мамлакатлардаги ҳукмдорларга хат ёзиб, элчилар юбориб, ўзига тобеъ бўлишларини талаб қила бошлади. Унинг Доро устидан қозонган ғалабасининг овозаси барча шоҳларни таҳликага солиб қўйган эди. Шу сабаб улар бирин-кетин жангсиз таслим бўла бошладилар. Бу ҳол Искандарни янада рағбатлантириб юборди ва унинг димоғига «бийми жунун»ни, яъни жаҳонгирлик даъвосини юзлантирди. Энди у ўзини ҳеч ким енга олмайдиган ҳукмдор деб ҳис қила бошлади:

Ки мендинки, Искандар отимдурур,
Ўти кишвар олмоқ сифотимдурур...
Бўлубтур бу кун мулки Эрон манга,
Бори шоҳлар бандафармон манга...
Не амр айласам бил каломимни хўб,
Тобугимда бош қўй, аёгимни ўп!

Искандар ўз ихтиёри билан тобеъ бўлмаган Кашмир, Ҳинд ва Хитой ўлкаларига аскар суриб, уларни ҳам ақл-идроқ, билим ва ҳикмат қудрати билан қўлга киритди. Мамлакатларда тинчлик ўрнатиб, халқларни солиқлардан озод қилди. Хазиналардаги ортиқча бойликларни элга ва аскарларига бўлиб берди. Мухолифлари Доро ва Маллу васиятларини амалга оширди. Турли металл аралашмаси қоришмасидан тинчлик — омонлик девори — Садди Искандарийни қуриб, Қирвон ўлкаси халқини Яъжуж-маъжуж дея аталмиш асрий бало-қазодан халос қилди.

Шу тариқа Алишер Навоий Искандар фаолиятининг халқпарварлик қўринишларини тавсифлар экан, унинг характеридаги ижобий хислатлар билан бир қаторда салбий хисларга ҳам ўқувчи диққатини йўналтиради. Искандарнинг қўлга киритган муваффақиятлари унга ишонч устига ишонч бахш этган эди. Бутун қуруқликни фатҳ этган жаҳондор димоғига иккинчи марта «бийми жунун» юзланди:

Бу андеша чун кўнглини этти забун,
Димоғига юзланди бийми жунун.

«Тангрининг мадади ва саъй ҳаракатим билан жаҳон деб аталмиш юмалоқ шаклдаги ерни бошдан-оёқ эгалладим ва бутун жонли ва жонсиз мавжудотга ҳукмронлик қилиш бахтига эришдим. Аммо эши-

тишимга қараганда қуруқлик жаҳоннинг сув қисмидан бир неча марта кичик. Модомики бутун жаҳон менинг мулкимга айланган экан, унинг сув қисмида нимайики бор бўлса ҳаммасидан хабардор, ажойиботларидан баҳраманд бўлишим шарт» — дея денгиз сайрини ихтиёр қилди. Лекин Искандарнинг денгиз саёҳатини ҳикмат аҳли маъқулламайди. У ўз сўзида қаттиқ туриб олгачгина, иложсиз қолган олимлар унга раҳнамолик қилишга розилик берадилар. Искандар уч минг кема ясатиб, океан сатҳи ва тубини ҳам забт этгани сафарга отланди. Энди у жаҳонгирлик ҳунарини касб қилиб олган, бир сўзли, кучи ва қудратига япада ишончи ортган жаҳондор эди.

Бу ҳолатни Навоий:

Ҳавас тундбоди чу бедод этар,
Хирад хонумонин барбод этар,—

дея таърифлар экан, ҳар бир ишда меъёр бўлиши кераклигини яна бир бор таъкидлайди. Ҳавас ва гурур, манманлик ва ишонч бўрони зулмкорлик билан Искандар ақл биносини емирди, қўлидан нафақат ихтиёрини, балки даври давронини, давлат ва ҳукмронлигини олиб, ўзини энг муҳим бойлиги — соғлигидан ҳам ажратиб, йўқлик олами сари сафарбар қилди, дея жаҳонгирлик даъвоси Искандарнинг бевақт ўлими билан якунланганини алоҳида таъкидлайди.

Кўринадики, Навоий Искандарнинг дастлаб адолатли, халқпарварлик ҳаракатларини ёқласа, кейинчалик унинг димоғига бир эмас икки марта бийми жунун юзлангач, юзага келган жаҳондорлик даъволарию ҳаракатларини оқламайди, чунки у умумҳарбий юришлар, босқинчилик урушларини доимо қоралаб келган.

Доимо халқнинг осойишталигини кўзлаган Навоий аскар суриб жаҳонни эгалламоқ шоҳлик эмас, балки ҳақ ҳадя этган заминдан тинчлик билан ҳамма нарсанинг шукронасини қилиб оқилона фойдаланиш ҳақиқий шоҳликдир, дея уқдиради ва достонда тилга олинган яқин дўсти ва шаҳзодани Искандарнинг халқ фаровонлиги, тинчлиги ва осойишталиги йўлида амалга оширган ишларидан ибрат олишга, халқ манфаатига зид келадиган ишларидан ўзини тутишга даъват этади. Демак, Навоий Искандарни идеал инсон сифатида ҳам, идеал шоҳ сифатида ҳам тасвирлашни мақсад қилиб қўймаган, балки уни қандай бўлса шундайлигича тасвирлаб, инсон ва шоҳ сифатидаги характери ривожини очиб берган.

Достон 89 бобдан иборат бўлиб, ундан 18 ҳикмат, 17 ҳикоя ўрин олган. Ҳар бир боб кириш, умумий мулоҳазалар, мулоҳазаларни таъкидлаш учун келтирилган маъжозий мисоллар ва якунидан иборат бўлган қатъий тузилиш тартибига эга. Бу тартиб ҳикматларнинг жойланишида ҳам кўринади, улар ҳар тўрт бобдан кейин такрорланади. Шу сабаб текст гўё мунозара асосига қурилгандек. Искандар доимо «қилни қирқ ёриб», шу позик толалардан сўз матосини тўқийдиган олим ва файласуфлар қуршовида юради. Ҳар бир

ишни улар маслаҳати билан қилади. У савол беради, олимлар унга қониқарли, мазмундор жавоблар қайтарадилар.

Достон таркибидаги ҳикоялар ҳақида ҳам юқоридаги фикрни айтиш мумкин. Улар ҳам тартиб билан — аввал муайян бобдаги фикрлар баён қилинади, сўнг шу бобдаги фикрларни шарҳловчи ёки тасдиқловчи ҳикоя келтириладики, бу ҳикоя ўзидан кейин келадиган ҳикматга, яъни Искандарнинг ҳикмат аҳлига берадиган саволига асос бўлади.

Достондаги ҳикоялар ихчам, лўнда бўлиб, мазмунан чуқур ва ибратлидир. Уларда ахлоқ-одоб, саховат, табиат фасллари тасвири, қимmат, тадбиркорлик, меҳмонпавозлик, тўғрилик, ростгўйлик каби масалалар қаламга олинган. Айрим ҳикоялар эса фойдали маслаҳатлардан иборат бўлиб, кундалик турмуш кўринишларининг муайян ҳаётий лавҳаларини акс эттиради.

Достондаги тахту тождан воз кечган қимmати баланд гадо ҳақидаги ҳикояда қимматнинг ҳар қандай нарсадан, ҳатто шоҳлар шону шавкатидан ҳам юқори туриши таъкидланса, Ардашер ҳақидаги ҳикояда тадбиркорлик билан беҳуда қон тўкилишига сабаб бўлувчи урушнинг ҳам олдини олиш, уни тўхтатиб қолиш мумкин экани ҳақида сўз юритилади.

Шунингдек, уч олачуқ элида оддий, камбағал оила дастурхонида меҳмон бўлиб, мезбоннинг меҳмонпавозлиги, тадбиркорлигига тан берган ва совға-саломлар билан сийлаган шоҳ Баҳром ҳақидаги; саратон жазирамаси ва қишнинг аёзли чилласида Лайли ишқида азобланиб, сўнг унинг ҳузурида оёқлари остида жон бериш бахтига муяссар бўлган Мажнун ҳақидаги: вафо ва муҳаббат рамзи сифатида келтирилган «Икки вафоли ёр» ҳамда очкўзлик ва манфаатпарастликни қораловчи «Маширқда ганж топган киши» ҳикояларидаги ижтимоий ҳаёт ва социал турмуш билан боғлиқ турли-туман масалаларга Навоий ўзининг доно фикрлари, маслаҳатлари, панд-ўгитлари билан муносабат билдиради.

Достонда ўрин олган Луқмон ҳақидаги ва шу ҳикоядаги фикрни гўё тасдиқлаш мақсадида келтирилган Искандарнинг дупёдан бўш қўл билан кетганлиги ҳақидаги ҳикоялар кишиларнинг ортиқча молу дунё йиғишдан рағбатини қайтаришга, мияпатсиз, типчлик билан осойишта ўтадиган ҳар бир кунининг шукронасини қилиб яшашга даъват этади. Чунки ҳар бир нарсанинг интиҳоси бор, жумладан, ҳаётнинг ҳам. Шундай экан, ўлчаб берилган қисқагина умрни инсон тоғу тошларни кезиб, давлат йиғиш билан ўтказиши керак эмас, балки ақлни нафс устидан устун қўйиб, барча ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлган ҳолда мўътадил равишда яшаши керак.

Навоийнинг бу хилдаги ҳикматомуз фикрлари асрлар оша бутун инсониятни тўлқинлантириб, эзгуликка ундаб келмоқда.

МАВЖУДА ҲАМИДОВА, филология фанлари номзоди

I

Худоё, мусаллам худолиқ санга,
Биров шаҳки даъби гадолиқ санга.

Худованди бемислу монандсен,
Худовандларга худовандсен.

Забардастлар зери дастинг сенинг,
Бийиклар келиб борча пастинг сенинг.

Санга кўргузуб мавж дарёйи жуд,
Сен айлаб аён коргоҳи вужуд.

Вужуд аҳлининг коми жудунг била,
Келиб жуд қойим вужудунг била.

Вужудунг қачон қилса зоҳир қидам,
Бўлуб борча ашё вужуди адам.

Замонеки кавнайн маъдум эди,
Адам тангноиида мактум эди.

Не кун оразидин бор эрди нишон,
Не тун турраси анда анбарфишон.

Саҳардин фалак золи ру тоза йуқ,
Шафақдин юзига аниинг ғоза йуқ,

Не афлоку не муттасил анда давр,
Не эл, не аниинг давридин элга жавр,

Не олам диёридин осор ҳам,
Не пайдо диёр ичра дайёр ҳам,

Сен ул навъ мавжуд эдинг, бал вужуд,
Ки будунгга йўқ эрди нанги набуд.

Аён бўлмайин баҳри зотингга мавж,
Анинг мавжига не ҳазизу не авж.

Жамолингки меҳри жаҳонтоб ўлуб
Хафо пардаси ичра ноёб ўлуб.

Жамолингга чунким зуҳур истадинг,
Қуёшингга ифшойи нур истадинг.

Бу навъ иқтизо айлади хўблуг,
Ки қилгайсен изҳори маҳбублуг,

Чу маҳбублуқ амри пинҳон эмас,
Ки то бўлмағай ошиқ имкон эмас.

Чу бори ҳуснга ишқ лойиқ, басе,
Керак бўлди ҳуснунгга ошиқ, басе.

Чу бир жунбуш этти аён баҳри зот,
Падид ўлди амвождин коинот.

Ики ҳарф амрин қилиб нуктавар,
Аён айладинг мунча дилкаш сувар.

Чу қилдинг малак хайлини жилвасоз,
Алар қисмати бўлди зикру ниёз.

Ики, учу тўрт очилиб парлари,
Ҳарими жалолинг кабутарлари.

Тилаб ул кабутарлар оромини,
Ясадинг фалак қасрининг томини.

Чу афлок тарҳига чектинг қалам,
Ҳаво сафҳасига чекилди рақам,

Тўқуз гунбад ул навъ чектинг баланд,
Ки ваҳм анда руст айлай олмас каманд,

Келиб бир-бири ичра ҳар бир ниҳон,
Фазо ҳар бирига жаҳон дар жаҳон.

Алар жавҳарини басит айладинг,
Бирин секизига муҳит айладинг.

Бори бир-бири жавфида тў-батў,
Бири-бирга вобаст ўлуб му-бамў.

Борин табъ бир жониб айландуруб,
Бурунги борин табъ ила ёндуруб.

Бўлуб ул секизнинг мадори анга,
Таҳаррук аро ихтиёри анга.

Яна бирда сабт айладинг собитот,
Анга сайр аммо буларга сабот.

Тушуб давр аро жоми нилуфарий,
Анга берк юз минг шараф гавҳари.

Мурассаъ жавоҳир била бўлса жом,
Вале давр аро жом тонса хиром,

Неча бор эса сайр зоҳир анга,
Нетонг маҳкам ўлса жавоҳир анга.

Бўлуб жилвагар юз туман моҳваш,
Вале жилва ичра сукун бирла хаш.

Яна бирни ундур ҳисор айладинг,
Бировни анга қалъадор айладинг.

Муҳандис шипори тааммул иши,
Таҳаммуллиқ ул навъ бўлмай киши.

Батийравлиги ҳилм аёги киби,
Гаронжонлиги сабр тоғи киби.

Кўзидин бало раҳнаси очилиб,
Дамидин нуҳусат ўти сочилиб,

Қаро юз била чархи гардунишини,
Нечукким, ҳарос уйи ичра чибин.

Яна бирни бир маъбад эттинг васеъ,
Анинг обиди қадр аро бас рафеъ.

Саодат зиёсин сочиб меҳрсон,
Юзинда шараф ҳулласи тайласон.

Топиб «Кимиёйи саодат»қа йўл,
Фалак хонақоҳида Ғаззолий ул.

Фалак гунбади ичра қандилдек,
Ваё Арш буржида Жибрилдек.

Бўлуб яхшиликқа мунир ахтаре,
Харидор яъни дейин Муштарий.

Яна бирни бир мақтал эттинг ажиб,
Анинг сокини қотили, бас, муҳиб.

Киши тигидин топмайин баҳр амон,
Бешинчи мамоликда ул қаҳрамон.

Келиб ламаъи тиги барқи бало,
Ҳамул сув аро халқ ғарқи бало.

Бўлуб шева эл бўйнин урмоқ анга,
Итик тиг ила бош учурмоқ анга.

Кесук бошнинг косасин жом этиб,
Вале қон май ўрнига ошом этиб.

Келиб иш анга чарх даврида қаҳр,
Қадаҳ даврида, ўйлаким, қатра заҳр.

Яна бирни бир равза қилдинг назиҳ,
Муқими анинг ҳурдин ҳам фариҳ.

Демай ҳурким, чарх мулкида шоҳ,
Анга тахти форуза оромгоҳ.

Сипеҳр аҳлининг зеб ила зайни ул,
Демай айни ул, қурратул-айни ул.

Бўлуб зоти рахшанда миръот анга,
Гувоҳ ушбу даъвода заррот анга.

Бири гунбади чархи гардон аро,
Анингдекки, зар шамса айвон аро.

Яна бирни тоқи баланд айладинг,
Муқим анда бир нўшханд айладинг.

Қуёш чеҳралик шўхи барбатнавоз,
Ки жон риштаси тор анга, чолса соз.

Чуториға дастон гузориш бериб,
Багирларға тирноғи хориш бериб.

Қачон хушнаво лаҳн бунёд этиб,
Агар ақли кулл бўлса фарёд этиб.

Қаёнким етиб барбатидин нағам,
Не йўл анда топиб кудурат, не гам,

Фалак тоқида ун чекиб кўнгли тинч,
Бўлуб, ўйлаким, доира ичра синч.

Яна бирни қилдинг кутубхонае,
Ичинда китобатда фарзонае,

Мудаққиқ замирида мамлу фунун,
Келиб диққат аҳли аро зуфунун.

Иши сарбасар лаъбу найранг ўлуб,
Сувдек қайдаким етса, ул ранг ўлуб.

Шиори хароши қалам айламак,
Нукат сафҳа узра рақам айламак.

Фалак дуржида лавҳи даркордек,
Давот узра бир нақши наргордек.

Яна бирни соз айладинг турфа дайр,
Анинг сокинин айладинг тез сайр.

Боридин итикрак хироми анинг,
Вале тегмайин ерга гоми анинг.

Манозилга бот-бот қилиб интиқол,
Отин гоҳ этиб бадру таҳи ҳилол.

Вуболу шараф кўргузуб суръати,
Гаҳи заъфи ортиб, гаҳи қуввати.

Фалак даврида суръати ичра зўр,
Тегирмон тоши узра андоқки мўр.

Чу обога бу навъ бердинг сифот,
Алар тахтида айладинг уммаҳот.

Ато етти-ю, тўрт қилдинг ано,
Натижа уч эттинг булардин яно.

Нетонг, гар ано тўрт қилдинг мубоҳ,
Ки тўрт ўлди шаръ ичра жойиз никоҳ.

Бирининг мизожини тез айладинг,
Анинг табъини шуълахез айладинг.

Бирига бериб лутфи табъи ҳаёт,
Ҳаёт аҳлига бердинг андин нажот.

Бирин сойир эттинг, нечукким, само,
Сафо ичра миръоти гетинамо.

Ясодинг касофат бирининг ишин,
Ким ул бўлди бу ишдин асфалнишин

Бериб бу тазаввужга пайванд ҳам,
Падид айладинг неча фарзанд ҳам.

Бирига ҳажар жисмидин тўшадур,
Анга нақд балким жигаргўшадур.

Бирига пуму жилвасидин ҳаёт,
Қади жилвада пайшакар, бал набот.

Бирин лутф аро жавҳари жон дейин,
Анга обхўр оби ҳайвон дейин.

Мунга тегру қилдинг маротиб навард,
Ки очтинг башар гулбуни ичра вард.

Очилгоч бу гулшанда инсон гули,
Не инсон гули, боғи ризвон гули.

Танига шарафдин дувож айладинг,
Бошин ҳам сазовори тож айладинг.

Қилиб кўнглини рож ганжинаси,
Юзин айладинг зот ойинаси.

Анга айлагач нури ҳуснинг зуҳур,
Ўқубон малак хайли оллоҳ нур.

Чу бу навъ мавжуд қилдинг ани,
Малойикка масжуд қилдинг ани.

Қаю кўзгуда тутса аксинг вужуд,
Малойик нечук қилмагайлар сужуд.

Бош индурмаган айлаб изҳори таъи,
Нетонг таъи нуни анга тавқи лаъи.

Чу бердинг анга рутба мундоқ баланд,
Қилиб кўнглини севмагинг аржуманд.

Чу ишқинг ўти солди кўнглига тоб,
Қуёшинг юзидин кеторди саҳоб.

Қуёшингга худ монеъи йўқ эди,
Ҳижоби анинг ўзлуги-ўқ эди.

Чу рафъ айладинг ул ҳижобин анинг,
Фузун айладинг ишқи тобин анинг.

Сени кўрди ҳар ёнки солди кўзин,
Чу бори сен ўлдунг итурди ўзин.

Ажаб ҳолким, бўлса айни шуҳуд,
Чиқорғой биров жонидан шавқи дуд.

Зиҳи турфа маъшуқи ошиқнавоз,
Ки қилмоққа ўз ҳуснини жилвасоз.

Карам бирла халқ айлагай оламе,
Бу оламда мақсуд анга одаме.

Ғараз одаме анга олам туфайл,
Неким гайри оламдур, ул ҳам туфайл.

Киши кўрмамиш ҳаргиз андоқ киши,
Ки ошиққа ошиқлиқ ўлгай иши.

928224
Nizomiy nomli
TDPU
kutubxonasi

Яқин англасам гайр бордур адам,
Ўзунг ошиқу ишқу маъшуқ ҳам.

Чу маъшуқу ошиқ сен ўлдунг тамом,
Санга ишқу ушшоқдин вассалом.

II

Муножот ул карими халлоқ ва мукаррами алал-итлоқ-қаким, караминиинг «коф»и саркашлик била ёзуқ «қоф» ини ерга паст қилур ва «ро»си ройи оламоро била маъсият «айн»ин кўр этар ва «мим»и лутфи эмим била хато хаттига афв рақами чекар ва ўз журми олойишин демак ва баҳри ғуфронидин амон истамак

Лакал-ҳамд, ё акрамал-акрамин,
Карам аҳлин этган гадойи камин.

Карим ўлса оламда ҳар навъ шоҳ,
Анга сен карам қилдинг, ул дастгоҳ.

Карамдин киши қайда сочқай дирам,
Дирам сен анга қилмогунча карам.

Карам аҳли гар соҳиби тож эрур,
Ки хони наволингга муҳтож эрур.

Анга сен хазойин эшигин очиб,
Чу сочмоққа амр айлабон, ул сочиб.

Бас, ул филҳақиқат карамкеш эмас,
Ўзунг мукрим, ул бир сабаб беш эмас.

Чу сен мукрим, аҳли карамдур сабаб,
Десам акрамул-акрамин не ажаб.

Мунга ўзга маъни доғи бордур,
Акобир сўзидин намудордур.

Ки айни карамдин қачонким илоҳ,
Гунаҳкордин ўткарур бир гуноҳ.

Карам фартидин будур онинг иши,
Ким ул ишга ўзга тутулмас киши.

Улусқа агар ул гуноҳ ишдурур,
Қиёматқача афву бахшишдурур.

Бу янглиғ карамдин расули амин
Сени этмиш ул акрамул-акрамин.

Илоҳий, аларким гунаҳкор экин,
Сен ўткармаган не гунаҳ бор экин?

Чу бир мужримеким, сен эттинг карам,
Сўрулмас ҳамул журм ила ўзга ҳам.

Агар афв ила карам будурур,
Бори халқнинг журми маъфудурур.

Сангаким карамдур бу гоятқача,
Ким эл маъфу ўлса ниҳоятқача.

Чу дарёйи раҳматқа солганда мавж,
Қуруқ қолмамиш не ҳазизу не авж.

Неча менда журм ўлса беҳад надид,
Не янглиғ бўла олгамен ноумид.

Неча маъсиятдин табаҳкормен,
Ниҳоятдин ортуқ гунаҳкормен.

Қадимии хижолат юки хам қилиб,
Анга журму сарборлиқ ҳам қилиб.

Тутошиб вужудумға ҳирмон ўти,
Не ҳирмон ўти, балки исён ўти.

Бу исён ўти ичра куймак аро,
Бўлуб дудидин рўзгорим қаро.

Не исён ўти, балки оташкада,
Анга ҳема бу жисми меҳнатзада.

Не оташкадаким томуғдин нишон,
Забоналари кўкка оташфишон.

Гунаҳ шуъласин чун чекиб ул томуғ,
Куюб абри раҳмат нечукким момуғ,

Шарардин кавокиб юзи ўртаниб,
Не кавкаб, малойик, пари чўрканиб.

Қарортиб тутун чарх жавфин тамом,
Замона қўюб оның отини шом.

Демай шом, меҳнат палоси дейин,
Жаҳон кийди мотам либоси дейин,

Гунаҳда мени ўлтурурга қазо,
Кийиб дахр шахси либоси азо.

Ичин ҳам қаро қайғу ғамнок этиб,
Яқосин доғи субҳдин чок этиб.

Ўкуш тийраликлар аро турфа боқ,
Ки чарх этти мушкум саводини оқ.

Саводим баёзига сўрсанг далил,
Эрур шоми исёнга субҳи раҳил.

Фано пахтаси бил намудор анга,
Кафан риштаси англа ҳар тор анга.

Ажал хайлига чун ҳужум ортибон,
Адам сори ҳар торидин тортибон.

Нечук бўлмай оҳимдин оташфишон,
Мениким ажал элтгай мўкашон.

Ғамим йўқтур ўлмакта эмгак учун,
Нединким тугар кимса ўлмак учун.

Ва лекин бу жонимга эмгакдурур,
Ки асру ёмон навъ ўлмакдурур.

Мунга тегру андинки, ўзни билиб,
Залолат аро умр зойиъ қилиб.

Нафас урмай айлар замон хийралик,
Ки топмай кўнгул кўзгуси тийралик.

Қадам урмайин ғайри бероҳга,
Ки андин тушуб бош тубан чоҳга.

Туну кун харобот аро майпараст,
Қилиб ўзни исён майи бирла маст.

Мусалло гаравда майоло бўлуб,
Ридо гўшаси бодаполо бўлуб.

Бўлуб майкада дайри зулмат асос,
Мен анда қари габри ҳақ ношинос.

Агар мунча юз бўлса расволигим,
Сияҳрўлугу бесару полигим.

Вале сендин узмаймен асло умид,
Ки эрмон карам баҳридин ноумид.

Бу даргоҳда ҳар ким гунаҳкорроқ,
Иноят қилурга сазоворроқ.

Муни англагач бўлди ҳолим табоҳ,
Ки уммид ила кўпрак, эттим гуноҳ.

Эшиттимки, Ҳорунн дарё ато,
Демишким, чу афв айласам пур хато.

Агар билсалар халқким бегумон,
Не чоглиг топармен фараҳ ул замон.

Топарга иноят била парвариш,
Улус қилмагай журмдин ўзга ниш.

Илоҳий, туман минг бу Ҳорун киби,
Не Ҳорунки, Ашку Фаридун киби.

Сенинг даргаҳингда не бўлгай хасе,
Демай хаски, ул хасдин ўксук, басе.

Алар қилсалар мунча арзи карам,
Бу маъразда не навъ атай сени ҳам.

Алар гар шаҳ ўлса, гадомен ёмон,
Ўлар вақти сойил ҳамон, шаҳ ҳамон.

Ёрурда қуёш партавидин саро,
Қачон фарқ ўлур фаҳм заррот аро.

Қилур вақт бу зарраларга карам,
Навоийга лутф айла бир зарра ҳам.

Сазо андин ар журму шиндор эрур,
Сен ул қилки сендин сазовор эрур.

Хато айлаганни ҳисоб айлама,
Хатосига лойиқ азоб айлама.

Карам бирла журмини кам айлагил,
Гар ул қилди камм, лек карам айлагил.

Агар қилмадинг зуҳду тоат насиб,
Ҳабибингдин этгил шафоат насиб.

III

Ул Расули амин наътиким, рисолат хутбасида муборак алқоби саййидул-мурсалин келди ва ул шафеъул-музаннибин васфиким, ҳумоюн сифоти «Ва мо арсалнока илло раҳматан лил-оламин» ёзилди, олайҳи афзалус-салавот ва акмалут-таҳиёт

Зиҳи анбиё хайлининг сарвари,
Бошинг узра сархайллиқ гавҳари.

Демай анбиё қавму хайлинг сенинг,
Бори офариниш туфайлинг сенинг

Тутуб гавҳари зотинг аввал вужуд,
Бўлуб сўнгра мавжуд буду набуд.

Замонеки нурингга бўлмай зуҳур,
Не зулмат бўлуб зоҳир ул дам, не нур.

Чу ҳақ айлаб ул нурни шамъи жамъ,
Анинг нуридин ёрутуб жамъи шамъ.

Бу машъал чу ўз шуъласин ёрутуб,
Русул шамъи андин ёруглуқ тутуб.

Демайким русул, ҳар неким топти руҳ,
Бу кибритдин борча топиб футуҳ.

Не кибрит, гугирди аҳмар ҳам ул.
Не гугирд, иксири акбар ҳам ул.

Вужудингдин айлаб қазо кимиё,
Мисин олтун айлаб бори анбиё.

Бу сабқатки, зотингга берди ақад,
Санга Бул-башар тонг йўқ ўлмоқ валад.

Атоликқа суратда пайванд эрур,
Вале асли фитратда фарзанд эрур.

Ажаб йўқ сен ўлмоқ ато, ул сабий,
Бу маънигадур дол «Кунтун-набий».

Қачонким, валад бўлса одам санга,
Бас аҳфод эрур ўзгалар ҳам санга.

Хирадга солиб ажз зотинг сенинг,
Хирад аҳлига муъжизотинг сенинг.

Чу Мусоға «Таврот» этиб ҳақ баён,
Санга ул баён ичра муъжиз аён.

Бўлуб чунки Довуд қисми «Забур»,
Сенинг муъжизинг анда айлаб зуҳур.

Чу Исоға «Инжил» нозил бўлуб,
Ҳақ анда сифотингга қойил бўлуб.

Каломеки сендин топиб интизом,
Анинг лафз бар лафзи муъжиз низом.

Нечаким кутуби осмоний келиб,
Борисинда сендин нишоний келиб,

Бўлуб чун зуҳури валодат санға,
Бўлуб фош нури саодат санга.

Анинг партавидин нечукким қуёш,
Мадойин бўлуб Макка аҳлига фош.

Сужудунгга бутлар бўлуб ерга паст,
Анингдекки, бут олида бутпараст.

Ангаким санга берди мундоқ вужуд,
Бу шукронага сен ҳам айлаб сужуд.

Сени чунки сожид қилиб кирдигор,
Анга сажда қилмоқ бўлуб ошкор.

Сенинг туғмоғинг равшан айлаб жаҳон
Анингдекки, туққай қуёш ногаҳон.

Бу иштин фалак тонқач огоҳлиқ,
Санга шаҳлар узра бериб шоҳлиқ,

Фалакка бу бахшиш қилурга не ҳад,
Сени ҳақ шаҳ этмиш азал то абад.

Гувоҳ ўлди тожи футувват мунга,
Далил ўлди муҳри нубувват мунга.

Бу муҳреки нақшин тутуб ул китиф,
Қуёш ичрадур ахтари мунхасиф.

Не ахтарки, бир хотам этмиш нишон,
Ядуллоҳ аро хотам ўлғон ниҳон.

Вужудунгни чун қилди ҳақ ганжи роз,
Ҳақиқат дуру лаълидин йўқ мажоз.

Қилиб фош маҳфузи асрор фанин,
Заруратки муҳр этти ўз махзанин.

Демай жисмким, ганжи шоҳийдур ул,
Не хотам, нигини илоҳийдур ул.

Ангаким илик берса мундоқ нигин,
Нигинида тонг йўқ замону замин.

Нигин йўққи, ой узра пироядур,
Қуёш устида мушкдин соядур.

Қуёшинг чу манъ айлади соянн,
Недин соя касб этти бу поянн.

Чу шамъинигнинг ўлди адам сояси,
Нечук бўлди бу соя ҳамсояси.

Қилиб ҳар кун ул сояга рашк фош,
Тўкар сарғариб, титраб ашкин қуёш.

Қуёшингғаким банда юз бадрдур,
Ики зулф ики лайлатул қадрдур.

Демай зулф, ики гесуйи анбарин,
Қарориб алар атридин мушки Чин.

Сабо Чин сори андин элтиб шамим,
Бўлуб Чин доги нофаи мушкин насим.

Недин бўлди Чин нофаси мушкфом,
Булардин агар қилмади мушк вом.

Ўрулганда топиб чу тобу шиканж,
Ики анбарин афъи, ул жисм ганж.

Қачонким тарар чогда тобин очиб,
Сабо барги гул узра сунбул сочиб.

Юзунг сунбули анбаринфом аро,
Саодат тазарви тушуб дом аро.

Қушеким санга бастаи дом эмиш,
Азозилдек фарруханжом эмиш.

Аёгингга тайреки афгандадур,
Агар чугз бўлсунки, фархандадур.

Бировким эрур ганж вайронаси,
Не гам аждаҳо бўлса ҳамхонаси.

Аларким ўлумга даво қилдилар,
Асо ташлабон аждаҳо қилдилар.

Очилғоч каломингдин оби ҳаёт,
Ани тўрт бурҷаъга солди уёт.

Чу ҳабли матининг аён қилди зўр,
Мунунг айлади аждаҳосини мўр.

Не Мусо-ю, Исоки, бори милал,
Чу шаръинг аён бўлди тонти халал.

Зиҳи офтоби рисолатпаноҳ,
Ки анжумдек эттинг русулдин сипоҳ.

Вале чунки хуршединг этти зуҳур,
Кавокиб сипоҳин ниҳон қилди нур.

Неким чарху анжум санга жилвагоҳ,
Ки жилванг чоғи Арш ўлуб ҳоки роҳ.

Рикобингда човуш ўлуб Жабраил,
Бу маънига меърож шоми далил.

IV

Ул ҳумойи баландпарвоз тайронининг суръати таърифидаким, меърож шабистонида кўзи наргиси била кўнгли ғунчаси «мозоғал-басару ва мо тағо» жўйборидин шодобдурур ва тақарруб айвонида муқаввас қошлари «қоба қавсайни ав адно» эътиборидин баҳраёб

Не шом ул шабистони фархундафол,
Булуб офариниш узорига хол.

Демай холким, гесуйи мушкрез,
Қилиб офариниш уза мушкбез.

Чу онинг бўлуб ошкоро иси,
Жаҳонни тутуб мушксоро иси.

Тааний била жунбиш айлаб насим,
Ёйиб мушк зимнида авроқи сим.

Не симин варақ, балки юз ламъа нур,
Қилиб ул шабистонда ҳар ён зуҳур.

Ул анвордин жирми ғабро ёруб,
Не ғабро, шабистони хазро ёруб,

Фалак гулшани равза бўстонидек,
Сипеҳр ахтари хулд ризвонидек.

Малойик иниб равшан ахтар киби,
Учуб даҳр даврида шабпар киби.

Бу қушлар жиноҳи ели чун етиб,
Шаётин губорини барбод этиб,

Бу янглиғ кеча ул чароғи сипеҳр,
Юзи тоза гулбарги боғи сипеҳр.

Қуёшдек улусдин ниҳоний бўлуб,
Ери ҳужраи уммаҳоний бўлуб.

Ки ногоҳ чоқилди бир тез барқ,
Ки офоқни қилди нур ичра ғарқ.

Демай барққим, тойири барқсайр,
Қўлида бир ул навъким барқтайр.

Бири Арш айвонининг тойири,
Бири хулд бўстонининг сойири.

Анга сидра коҳи навогоҳ ўлуб,
Мунга равза боғи чарогоҳ, ўлуб.

Келиб ҳосилан Жабраили амин,
Етиб турфа товуси хулди барин.

Буроқи сабук сайри қудсий сиришт,
Бўлуб жилвагоҳи риёзи биҳишт.

Фалак сайридин тез ором анга,
Минг иллиқ фалак сайри бир гом анга.

Қаёнким солиб гом пайки назар,
Юз онча қилиб гоми оиинг гузар.

Чу етти наём овари раҳнавард,
Бўлуб жабҳадин хоки даргаҳнавард.

Юзин меҳрдек айлагач ҳок суд,
Ҳабибига еткурди ҳақдин дуруд,

Ки ҳижрон бисотин тай этмак керак,
Қўпуб ҳақ висолига етмак керак.

Эшитгач бу сўз сойири чархгом,
Равон қўпти бўлмоққа гардунхиром.

Чекиб қосид ул рахшу айландуруб,
Сафари созин қўлдаб, отландуруб,

Чу отланди рокиб, нечукким дарахш,
Бурун сурди Байтул-ҳарам узра рахш.

Яна пуяда қўйди ақсога юз,
Не ақсога юз, чархи аълога юз.

Ўтуб ҳамл аввалда бу богдин,
Елу ўт била суву туфрогдин.

Чу жавлонгаҳи бўлди бу тийра фарш,
Бурун ҳамлада фаршдек қолди Арш.

Фалакдин демай ўтмак осон эди,
Қуйиги тиҳи бирла яксон эди.

Бурунгидаким ойға қилди видоъ,
Қамар манзили бўлди тақташ-шиоъ.

Чу касб этти ул нури жовиддин,
Қамар пояси ўтти хуршиддин.

Чу рахши иккинчига урди қадам,
Аторидға сиңди давоту қалам.

Кўруб уммийи илмлар махзани,
Равон илм касб этмак ўлди фани.

Учунчи сори чун шитоб айлабон,
Фалак Зуҳрага эҳтисоб айлабон.

Йўлидин қочиб зоҳир этмай суруд,
Равон ёшуруб чодири ичра руд.

Чу тўртунчи сори таковар суруб,
Қуёшқа басе сарзаниш еткуруб.

Бўла олмайин ул шабистонда фош,
Кириб ер тубига уётдин қуёш.

Бешинчига чун еткуруб гомни,
Қилиб бандаи амри Баҳромни.

Ки солиб улус таркидин қинга тиғ,
Қилиб тарк қон тўкмагин бедариғ.

Чу олтинчига еткуруб раҳбари,
Ўқуб хутбаи давлатин Муштарий.

Дуосига минбарда чун қўл очиб,
Бошиға фалак нақди анжум сочиб.

Етинчига чун обир айлаб саманд,
Саодатдин ўлуб Зуҳал баҳраманд.

Бўлуб дафъ анинг борча наҳсияти,
Қули бўлуб анинг саодат оти.

Чу айлаб секизинчи сори мурур,
Савобит топиб мақдамидин сурур.

Очиб гулларин ул мусамман чаман,
Боши узра сочиб гулу настаран.

Ҳамал чун анингдек топиб меҳрибон,
Керакмас дебон Мусо янглиғ шубон.

Бўлуб садқаси чархи даввор уйи,
Қилиб давра, андоққи, ассор уйи.

Икки пайкар очиб дуосига эл,
Тонгиб хизматига икки ерда бел.

Мушарраф қилиб чунки харчангни,
Очиб рахши теморига чангни.

Қочиб шер етган замон ул далер,
Қари тулку ул навъким етса шер.

Бўлуб хўшага дона гавҳар киби,
Не гавҳар киби, балки ахтар киби.

Аёгига мезон қўюб бошини,
Адолат юзидин тузуб тошини.

Чиён нўш сочмоқ қилиб ибтидо,
Этиб нишининг банд-банддин жудо.

Бўлуб қош учидин ишоратнамой,
Бериб қоби қавсайндин мужда ёй.

Сути ўчкунинг шираи жон бўлуб,
Аниинг қатраси дурри ғалтон бўлуб.

Йўли устида қубқаким сув сочиб,
Сочар вақти сув йўққи, инжу сочиб.

Фалак деб дамидин тирилганда хут
Ки «Субҳона ҳаййил-лази ло ямут».

Фалак боғи андоқ топиб зебу фар,
Ки бир чарх ўлуб анда ҳар нилуфар.

Чу гарм айлабон чархи атласқа от,
Тўшаб атласин оти олинда бот,

Чу сайр айлаб ул неча торам сори,
Таковар суруб Арши аъзам сори.

Бўлуб муфтахир Арш анинг зотиға,
Ки наъл айлабон «айн»идин отиға.

Бериб чунки курсига пироя,
Уружига курси бўлуб пояе.

Мунаввар бўлуб лавҳ, анворидин,
Қилиб шамса хуршид рухсоридин.

Қаламға етиб мақдамидин кушод,
Ёзиб чашм захми учун «ин якод».

Суруб барқ сайрини жон мулкига,
Не жон мулкига, ломакон мулкига.

Гузаргоҳи улдамки раф-раф бўлуб,
Юзидин дамодам мушарраф бўлуб.

Ўтуб доғи бир ерга тортиб алам,
Ки бўлмай анга ҳамраҳи ҳамқадам.

Қолиб пўядин пайки афлок гард,
Қадам олмайин раҳши гардуннавард.

Бурокин тушуб пайкига топшуруб,
Қадамсиз юруб, пўясиз гом уруб.

Не тўрт аслдин кўнглига ёрлиқ,
Не олти тарафдин хабардорлиқ.

Ҳам олти-ю ҳам тўрт мавқуф эди,
Анинг хотири бирга машъуф эди.

Бўйидин вужуди либосин сўюб,
Бошидин таайюн ливосин қўюб.

Вужудин адам гарди айлаб согинч,
Вужуду адамдин бўлуб кўнгли тинч.

Ўзидин чу жонида қолмай нишон,
Солиб ўзни жонон сори жонфишон.

Ўзидин ўзин токи қилмай халос,
Қила олмайин ўзни жононга хос.

Чу ўзлукни ўздин қилиб бартараф,
Қилиб жилва мақсуд анга ҳар тараф.

Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Падид ўлди вахдат саропардаси.

Ниқоб анда етмиш минг этти зуҳур,
Анинг кўпраги зулмат, озроғи нур,

Ки рафъ этти борин ҳидоят ели,
Ҳидоят ели йўқ, иноят ели.

Яқинроқ сиғинди висол истабон,
Висол авжига иттисол истабон.

Неким истабон айлар эрди ҳавас,
Тамомига ҳақ еткуруб дастрас.

Еруб васл хуршидидин айн анга,
Муайян бўлуб қоби қавсайн анга.

Тааллумга етмай «шадидул-қувв»,
Кўзи топти «мозоғ», ўзи «мо тағо»,

Неча икилик нақши нобуд ўлуб,
Бир-ўқ вахдати сирф мавжуд ўлуб.

Қилиб майл уммат низомига ҳам,
Ёниб «Ли мааллоҳ» мақомига ҳам.

Қилиб мустамиъликда арзи ниёз,
Топиб ҳақ таолодин исмоқ роз.

Агар махфий, ар фош ўлуб ҳақ сўзи,
Ўзи айтибу ҳам эшитиб ўзи.

Кўруб баҳри ғуфронни чун мавжнок,
Тилаб осий уммат ғуноҳини пок.

Бу мақсудини арз қилғон замон,
Талаб бирла топмоқ бўлуб тавъамон.

Чу топиб тилаб топмагонни киши,
Кириб кўнглига авд қилмоқ иши.

Келиб ғунчау боғи ризвон ёниб,
Етиб қатрау баҳри Уммон ёниб.

Топиб ҳар не мақсудким истабон,
Бўлуб борча мавжудким истабон.

Ёниб юз қўюб раҳшу йўлдошига,
Тонилмай етишгач алар қошига.

Анинг шавкатин беадад топибон,
Неча Аҳмад истаб аҳад топибон.

Яна секрибон маркаби узра чуст,
Қилиб нўя азми, нечукким, нухуст.

Фалак аҳли ичра алоло тушуб,
Малак ҳайлига шўру ғавго тушуб.

Малоик тутуб йўл бошин жавқ-жавқ,
Тамошосида борча кўнглида шавқ.

Жамолига чун кўзларин очибон,
Табақи нурлар бошига сочибон.

Анга нур сочмоққа монанд бу,
Ки сочқай киши баҳри Уммонга сув.

Сочиб нуру бори аёғин ўпуб,
Лёг неки, раҳши тувогин ўпуб.

Чу бир хайл этиб хайрбодига майл,
Етиб хайри мақдам дебон ўзга хайл.

Булар қилмайин авд, нобўс этиб,
Ки бир ўзга хайли малоик етиб,

Малакдин тўлуб, баски, ҳар қўл анга,
Нузул этгали боғланиб йўл анга.

Туман минг шарор ичра бир ламъа нур,
Ўкуш хайли нор ичра бир ламъа нур.

Вале нурига нордин йўқ газанд,
Бўлуб нор ул нурдин баҳраманд.

Бу янглиғ кириб хайли афлок аро,
Гузар қилгали маркази хок аро,

Бошига анинг эврулуб ҳар фалак,
Нечукким, фалак узра хайли малак.

Чароғига парвоналардек пужум,
Ўзин ўртамакликка айлаб ҳужум.

Не парвонаким, борча шамъин тутуб,
Анинг машъали нуридин ёрутуб.

Фалак аҳлин айлаб чу нур ичра ғарқ,
Фалакдин иниб ерга андоққи барқ.

Гули чун қилиб тоза бу богни,
Этиб ғайрати Арш туфроғни.

Тушуб бўлгоч оромгоҳи висоқ,
Ёниб пайку жаннатқа элтиб бурок.

Мунунгдек сафарким эмас халқ иши,
Ки шарҳин анинг айлай олмас киши.

Хирадни нетонг айласа бадгумон,
Ки боштин-оёқ бор эмиш бир замон.

Бориб келмак андоқ топиб иттисол,
Ки бўлмоқ бурун сўнгра лафзи маҳол.

Не ерга етишгай хирад билмаги,
Бор эрса борурдин бурун келмаги.

Даме сайр этардин бийик ҳиммати,
Муродини ҳосил қилиб уммати.

Боригa бериб муждаи шодлиғ,
Гунаҳ интиқомидин озодлиғ.

Навоийга бўлса гунаҳ беҳисоб,
Анга ҳам, гуноҳига ҳам не ҳисоб.

Шафеъ ўлғон ўлса бу янглиғ расул,
Ҳақ ул навъ ани қилғон ўлса қабул,

Иши неча журм ичра мушкилдурур,
Бағишланғон эл ичра дохилдурур.

Қачон ҳожати бўлғай эрди раво,
Агар топмаса эрди мундоқ наво.

V

Бу Хамса такмилидаким, салавоти хамса адосидек аввал фажр сажадотидин «Сиймоҳум фи вужуҳиҳим мин асариссужуд» зумрасига кирилди ва зуҳр ракаотидин «Варкау маарроқиин» хайлига қўшулулди ва аср қиёмидин «Ва иқомас-саловот» жамоатига юз қўюлди ва мағриб қироатидин «Иқраъ бисми раббикаллази халақ» халқига бош индурулди ва эмди ишо ниятидин отил табъни ғафлат уйқусига борғоли қўймайин адосига тарғиб қилилди

Кел-эй толеъи саъду бахти баланд,
Ки сиздин бўлур одамий аржуманд.

Ангаким тушар қайсингиз сояси,
Қуёшдин бийикрак бўлур пояси.

Ангаким етар икингиздин мадад,
Мададкори ҳақдур азал то абад.

Карам айлаб ики қўлум қўлдангиз,
Сўз иқлими сори мени йўлдангиз.

Бу водий аро Хизри роҳим бўлунг,
Қаён юз кетурсам паноҳим бўлунг.

Бурундин чу кўргуздунгуз ёрлиқ,
Басе етти сиздин мададкорлиқ.

Кичик эрканимдин бўлуб қошима,
Улуғ муддао солдингиз бошима.

Чу олимга келган бийик тоғ эди,
Тоши итигу йўли бўртоғ эди.

Бу бўртоғлиқ бирла юз печ анга,
Чиқа олмағудек киши ҳеч анга.

Чиқар йўлида тўрт оромгоҳ,
Бешинчиси мақсад билоиштибөҳ.

Ҳар оромгоҳида юз навъ ранж,
Вале тутқач ором зимнида ганж.

Анга чиқмоқ ўлмай киишининг иши,
Магарким чиқиб бир, ики, уч киши.

Манга чунки сиздин мадад бор эди,
Не сиздинки, тенгри мададкор эди.

Чиқорга чу қилдим азимат дуруст,
Қадам урдум ул ақба йўлига чуст.

Қилай деб мақом ул фалакваш сарир,
Итик тош аёгимга эрди ҳарир.

Қадам урмоғим бемадоро бўлуб,
Ким ул хора йўлумда хоро бўлуб.

Қилиб танга осудалигни ҳаром,
Ҳамул тўрт манзилни қилдим хиром.

Йўлум ичра манзил чу бу тўрт эди,
Чиқорим бийик, ўйлаким, ўрт эди.

Солиб чун бийик йўлга чиқмоққа хез,
Макон тай қилиб, ўт киби гарму тез.

Не манзилга етгунча гар ранж ўлуб,
Вале баҳра манзилда бир ганж ўлуб.

Қўюлди чу тўртунчи манзилга гом,
Дедимким, қилай тўрт-беш куи мақом,

Ки йўл ранжидин нотануманд эдим,
Тинорга, басе, орзуманд эдим.

Неча кунки дафъ ўлди фарсудалиқ,
Мизожимга юзланди осудалиқ.

Табиатки хўйи касолатдурур,
Тараддуд анга саъб ҳолатдурур.

Хусусанки товшолмиш ўлгай, басе,
Қотиғ пўядин толмиш ўлгай, басе.

Беш-ўн кунчаким бўлдум оромжўй,
Нишоти маю нуқлдин комжўй.

Ҳаво андоқ айлабдур они лаванд,
Тараб танбалу, кому гафлат тананд,

Ки, жуз майли кому мурод айламас,
Қадам йўлга урмоғни ёд айламас.

Десам азм таргибига юз масал,
Анинг дафъига кўргузуб минг ҳиял.

Йўл эмгакларин ёд қилгон замон,
Бўлур хотире азм этардин рамон.

Даме бе маю нуқл масрур эмас,
Манга онинг ислоҳи мақдур эмас.

Азимат анга мундин ар қолса кеч,
Не эмгакки чектим, эрур борса ҳеч.

Хусусанки занжирлар бирла ҳам,
Агар чексалар, йўлга қўймас қадам.

Насиҳат мизожига даргир йўқ,
Кучум етмасу ўзга тадбир йўқ.

Ярим йўлда қолмоқ эрур мушкил иш,
Манга тушган иш кимсага тушмамиш.

Бу дастонки сурдум-киноятдурур,
Гараз андин — ушбу ҳикоятдурур

Ки, ҳақдин ато чу манга бор эди,
Яна бахту иқбол ҳам ёр эди

Ки, чун «Хамса» азмин дуруст айладим,
Камаргоҳига панжа руст айладим.

Етишмай кўп ул ишта панжамга ранж,
Насиб ўлди беш ганжидин тўрт ганж.

Не васф айлайин, чунки ҳар ким етар,
Тааммул агар қилса, маълум этар.

Ки ганж, ўйла, йўқтур, Фаридунга ҳам,
Фаридун демай, балки Қорунга ҳам.

Ва лекин бешинчида табъи нажанд,
Неча кун бўлуб лаҳвга пойбанд.

Қадаҳ дурдига қўл узотибдурур,
Аёги бу лой ичра ботибдурур.

Ани тортмоғлиқни бу лойдин,
Ҳамул бодаи хотиролойдин.

Неча ўз қошимда қилурмен хаёл,
Хирад ул хаёлимни айтур маҳол.

Уйеким, ваҳалдин чекар юз киши,
Ани чекмак эрмасдурур мўр иши.

Бу ишдинки табъим ҳаросон эрур,
Агар тенгри лутф этса осон эрур.

Қачон чекса они иноят қўли,
Илайинда очса ҳидоят йўли,

Талаб йўлида толпина, тирмана,
Не душвор манзилга етмак яна?

Чу ҳақдин эди ул саодат манга,
Бу душвор иш ичра жалодат манга.

Бу дам ҳамки, мушкилрак ўлмиш ишим,
Эрур тенгри олинда-ўқ нолишим.

Агар лутфини айласа ёварим,
Тилимни ёзугларга узроварим.

Чекиб барча олудалиғдин аёқ,
Тутуб бори беҳудалиғдин қироқ.

Надомат кўзин ашкнок айлабон,
Ҳам ул сув била гусл пок айлабон.

Солиб кўнглума сўз демак ниятин,
Кийиб эгнима доги сўз кисватин.

Суханварлиг асбобини соз этиб,
Дури назм сочмоглиг огоз этиб.

Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сори қилай ёна азм.

Билик тахти узра чиқиб ўлтурай,
Хаёл элчисин ҳар тараф чоптурай.

Намудори расми раёсат қилиб,
Ибо айлаганга сиёсат қилиб.

Маоний сипоҳини жон мулкидин,
Не жон мулкидин, ломакон мулкидин,

Ясоқ бирла еткуртайин фавж-фавж,
Ки тутсун черик не ҳазизу не авж.

Йигилгоч сипаҳ, тарки базм айлайин,
Жаҳонгирлик сори азм айлайин.

Солиб танга сўз жавшану багтарин,
Қўюб бош уза пок назм афсарин.

Минай кўшишу саъй рахшиға тез,
Сипаҳ зийнатига қилойин ситез.

Ясолни тузай андоқ ороста,
Ки бир туз чаман сарви навхоста

Мамоликкиң табъ айламиш эрди фатҳ,
Ул иқлимким бўлмамиш эрди фатҳ.

Не иқлим, балким жаҳон кишвари,
Ки топмиш эди фатҳи Искандарий.

Скандардек айлаб сипаҳдорлиғ,
Сипаҳни халалдин нигаҳдорлиғ,

Нечукким, Скандар кезиб хушку тар,
Мусаххар қилай назм ила баҳру бар,

Ки яъни чекиб хомаи хушхиром,
Скандар ишига қилай эҳтимом.

Илоҳи Навойиға тавфиқ бер,
Қаро шомиға шамъи таҳқиқ бер,

Ким ул шоми дайжур офотидин,
Не офотидин, балки зулмотидин.

Чиқорсун Хизр янглиғ оби ҳаёт,
Етурсун Скандар жанобиға бот.

Неча зойил ўлсун ҳаёти анинг,
Тирилсун бу дам бори оти анинг.

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш дарёсидин бурунғи чиққон гавҳари серобдурур ва хилқат сипеҳридин аввалғи тулуъ этган ахтари нуртоб ва бу муносабат била ҳазрати шайхи Низомий қаддаса сирраҳу маддоҳлиғиким, бу ахтарнинг сипеҳри гардони ул эрди ва бу таъриф била Мир Хусрав наввара марқадаҳу авсофиким, бу гавҳарнинг дарёйи бепоёни ул

Ичар хайл сўз бодаи софини,
Демак фарз келди сўз авсофини.

Будур васфи ичра камолин демак,
Ки бўлмас камолини васф айламак.

Бу таъриф анға бас муважжахдурур,
Ки таъриф этардин мунназаҳдурур.

Бу дам ҳамки, мушкилрак ўлмиш ишим,
Эрур тенгри олинда-ўқ ноилишим.

Агар лутфини айласа ёварим,
Тилимни ёзугларга узроварим.

Чекиб барча олудалигдин аёқ,
Тутуб бори беҳудалигдин қироқ.

Надомат кўзин ашкнок айлабон,
Ҳам ул сув била ғусл пок айлабон.

Солиб кўнглума сўз демак ниятин,
Кийиб эгнима доги сўз кисватин.

Суханварлиг асбобини соз этиб,
Дури назм сочмоглиг огоз этиб.

Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сори қилай ёна азм.

Билик тахти узра чиқиб ўлтурай,
Хаёл элчисин ҳар тараф чопturай.

Намудори расми раёсат қилиб,
Ибо айлаганга сиёсат қилиб.

Маоний синоҳини жон мулкидин,
Не жон мулкидин, ломакон мулкидин,

Ясоқ бирла еткуртайин фавж-фавж,
Ки тутсун черик не ҳазизу не авж.

Йигилгоч сипаҳ, тарки базм айлайин,
Жаҳонгирлик сори азм айлайин.

Солиб танга сўз жавшану баттарин,
Қуюб бош уза пок назм афсарин.

Минай кўшишу саъй рахшига тез,
Сипаҳ зийнатига қилойин ситез.

Ясолни тузай андоқ ороста,
Ки бир туз чаман сарви навхоста

Мамоликки, табъ айламиш эрди фатҳ,
Ул иқлимким бўлмамиш эрди фатҳ.

Не иқлим, балким жаҳон кишвари,
Ки топмиш эди фатҳи Искандарий.

Скандардек айлаб сипаҳдорлиғ,
Сипаҳни халалдин нигаҳдорлиғ,

Нечукким, Скандар кезиб хушку тар,
Мусаххар қилай назм ила баҳру бар,

Ки яъни чекиб хомаи хушхиром,
Скандар ишига қилай эҳтимом.

Илоҳи Навойиға тавфиқ бер,
Қаро шомиға шамъи таҳқиқ бер,

Ким ул шоми дайжур офотидин,
Не офотидин, балки зулмотидин.

Чиқорсун Хизр янглиғ оби ҳаёт,
Етурсун Скандар жанобиға бот.

Неча зойил ўлсун ҳаёти анинг,
Тирилсун бу дам бори оти анинг.

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш дарёсидин бурунғи чиққон гавҳари серобдурур ва хилқат сипеҳридин аввалғи тулуъ этган ахтари пуртоб ва бу муносабат била ҳазрати шайхи Низомий қаддаса сирраҳу маддоҳлиғиким, бу ахтарнинг сипеҳри гардони ул эрди ва бу таъриф била Мир Хусрав наввара марқадаҳу авсофиким, бу гавҳарнинг дарёйи бепоёни ул

Ичар хайл сўз бодаи софини,
Демак фарз келди сўз авсофини.

Будур васфи ичра камолин демак,
Ки бўлмас камолини васф айламак.

Бу таъриф анга бас муважжаҳдурур,
Ки таъриф этардин мунназаҳдурур.

Бийикрак мақом ичра афлокдин,
Не афлокдин, ваҳму идрокдин.

Уя авж узраким сочилиб сўз дури,
Сурайё келиб анда таҳтас-сари.

Вужуд ичра оламға сабқатнамой,
Шараф бирла одамға рифъатфизой.

Гар ул бўлмаса кимсага йўқ шараф,
Анингдекки, гавҳарсиз ўлгай садаф.

Садаф-то гуҳар анда пинҳон эрур,
Аниинг хозини баҳри Уммон эрур.

Гуҳардин чу холи бўлур ул садаф,
Эрур тенг улу бир қуругон кашаф.

Башар зотида жавҳари жон ҳам ул,
Ўлук жисмида оби ҳайвон ҳам ул.

Буким жавҳари жон дедим отини,
Қилай жон била бу сўз исботини.

Чу жисм ичра жон йўқтур, ул йўқдурур,
Яна жонға онсиз бу ҳол ўқдурур.

Башар хайлиға тил тутулгон замон,
Тириклик ҳамон келди ўлмак ҳамон.

Бу ҳамким дедим оби ҳайвон ани,
Қулоқ тутки, шарҳ айлай осон ани.

Ўлук тиргузур бўлса ҳайвон суйи,
Қилур ҳам бу ишни дами Исавий.

Қаю кимсаким, сўз берур жон анга,
Қилур жон фидо оби ҳайвон анга.

Ўлукка гар андин эрур жони пок,
Ва лекин тирикни ҳам айлар ҳалок.

Гаҳи масжид ичра алоло солиб,
Харобот аро гоҳ ғавго солиб.

Ҳам ул чарх багрига дурдонадур,
Ҳам ул баҳру гавҳарга афсонадур.

Башар табъининг ишвагар дилбари,
Назардин ниҳон, ул сифатким пари.

Дилоролиғ анда жаҳон дар жаҳон,
Латофат ани кўздин айлаб ниҳон.

Вале гар тилаб халқ офатларин,
Кийиб савт ила ҳарф кисватларин.

Ҳулалким жамолин мушаккал қилиб,
Маъоний дуридин мукаллал қилиб.

Юзига бериб зеб санъат била,
Солиб зулфига тоб диққат била.

Бериб нуктадонлиғ фасоҳат анга,
Ясаб нуктаронлиғ балоғат анга.

Лутуфдин юзин айлаб ороста,
Бўлуб, ўйлаким, моҳи нокоста.

Оғиз равзанидин хиром айласа,
Қулоқ ҳужрасиға мақом айласа.

Не ўтларки солғай жаҳон ичра ул,
Жаҳон ичра йўқ, инсу жон ичра ул.

Бу ҳол ўлса минбар уза ошкор,
Вараъ аҳлининг кўнглин айлаб фигор.

Бири нолаи дарднок айлабон,
Бири далқи нашмина чок айлабон.

Бу янглиғки, шарҳ айладим можаро,
Агар зоҳир ўлса харобот аро,

Бир ўт дурдкашларга солғайки даҳр,
Топа олмағай шуъладин ўзга баҳр.

Кўкусга қоқиб юмруғ ўрнига тош,
Уруб ер уза бўрк ўрнига бош.

Бийикрак мақом ичра афлокдин,
Не афлокдин, вахму идрокдин.

Уя авж узраким сочилиб сўз дури,
Сурайё келиб анда таҳтас-сари.

Вужуд ичра оламга сабқатнамой,
Шараф бирла одамға рифъатфизой.

Гар ул бўлмаса кимсага йўқ шараф,
Аниигдекки, гавҳарсиз ўлгай садаф.

Садаф-то гуҳар анда ниҳон эрур,
Аниинг хозини баҳри Уммон эрур.

Гуҳардин чу холи бўлур ул садаф,
Эрур тенг улу бир қуругон кашаф.

Башар зотида жавҳари жон ҳам ул,
Ўлук жисмида оби ҳайвон ҳам ул.

Буким жавҳари жон дедим отини,
Қилай жон била бу сўз исботини.

Чу жисм ичра жон йўқтур, ул йўқдурур,
Яна жонга онсиз бу ҳол ўқдурур.

Башар хайлиға тил тутулгон замон,
Тириклик ҳамон келди ўлмак ҳамон.

Бу ҳамким дедим оби ҳайвон ани,
Қулоқ тутки, шарҳ айлай осон ани.

Ўлук тиргузур бўлса ҳайвон суйи,
Қилур ҳам бу ишни дами Исавий.

Қаю кимсаким, сўз берур жон анга,
Қилур жон фидо оби ҳайвон анга.

Ўлукка гар андин эрур жони пок,
Ва лекин тирикни ҳам айлар ҳалок.

Гаҳи масжид ичра алоло солиб,
Харобот аро гоҳ гавго солиб.

Ҳам ул чарх багриға дурдонадур,
Ҳам ул баҳру гавҳарга афсонадур.

Башар табъининг ишвагар дилбари,
Назардин ниҳон, ул сифатким пари.

Дилоролиғ анда жаҳон дар жаҳон,
Латофат ани кўздин айлаб ниҳон.

Вале гар тилаб халқ офатларин,
Кийиб савт ила ҳарф кисватларин.

Ҳулалким жамолин мушаккал қилиб,
Маъоний дуридин мукаллал қилиб.

Юзига бериб зеб санъат била,
Солиб зулфига тоб диққат била.

Бериб нуктадонлиғ фасоҳат анга,
Ясаб нуктаронлиғ балоғат анга.

Лутуфдин юзин айлаб ороста,
Бўлуб, ўйлаким, моҳи нокоста.

Оғиз равзанидин хиром айласа,
Қулоқ ҳужрасиға мақом айласа.

Не ўтларки солғай жаҳон ичра ул,
Жаҳон ичра йўқ, инсу жон ичра ул.

Бу ҳол ўлса минбар уза ошкор,
Вараъ аҳлининг кўнглин айлаб фигор.

Бири нолаи дарднок айлабон,
Бири далқи пашмина чок айлабон.

Бу янглигки, шарҳ айладим можаро,
Агар зоҳир ўлса харобот аро,

Бир ўт дурдкашларға солғайки даҳр,
Тона олмағай шуъладин ўзга баҳр.

Кўкусга қоқиб юмруғ ўрнига тош,
Уруб ер уза бўрк ўрнига бош.

Дамеким, анга зоҳир ўлмай вужуд,
Гум эрди адам ичра буду набуд.

Не бу ети қандили воло эди,
Не тўқуз сипеҳри муалло эди.

Адам эрди ҳар неки мавжуд эрур,
Жуз ул зотким, фойизи жуд эрур.

Ҳам ул ваҳдати сирф бўстонидин,
Не бўстон, ҳақиқат гулистонидин.

Бурунроқ насимеки урди нафас,
Эшитгил нафаским, сўз эрдию бас.

Очилди чу ул ел — дам урди нуҳуфт,
Адам ичра юз гунчаи ношугуфт.

Қаю гунчаким, гулшани коинот,
Бу жонбахш ел бирла топти ҳаёт.

Нима офаринишда тутмай ўрун,
Ки тебранмиш ўлгай бу елдин бурун.

Қаю вардким, келди анбар шамим,
Ани билки очмишдурур бу насим.

Магар бўлди Руҳул-қудс ҳамраҳи,
Ва ё келди анфоси Руҳуллаҳи.

Анинг бирла кони маоний кутуб,
Йўқ арзий кутуб, осмоний кутуб.

Неча қидмати ортуқ андозадин,
Вале дам-бадам тозароқ-тозадин.

Жаҳон гулшани ичра бу тоза гул,
Қуёш вардидек олий овоза гул

Ки, андиндурур даҳр боғига атр,
Бори офариниш димоғига атр.

Вале воқеъ ўлмиш тафовут басе,
Бири гулбуи ўлмиш, яна бир хасе.

Бу гавҳардин ўлди тўла гарбу шарқ,
Вале топти қийматда бисёр фарқ.

Бировга етишгонга қиймат пашез,
Яна бирга қиймат келиб ганжхез.

Бу ганж олгон ул подири фард эрур,
Ки ганжи анинг Ганжанарвард эрур.

Ҳам ул ганжрезу ҳам ул ганжпош,
Бўлуб базлидин даҳр аро ганж фош.

Нечаким очиб ганж тўкмакка қўл,
Вале махзани роз ганжури ул.

Анинг ганжидин ҳар дирам ахтаре,
Яшил куп анга гунбади ахзаре.

Куп остидаги хишт қурси қамар,
Вале бошида ташти заррини хар.

Қазо қисмидин етмайин ранж анга,
Бу янглиғ не бир ганж, беш ганж анга.

Тутуб ганжи бу чархи нуҳ тоқини,
Нечукким, қуёш нури офоқини.

Бу янглигки ганжи маоний тўкуб,
Жаҳон аҳлига жовидоний тўкуб.

Бу беш ганжидинким жаҳондур тўло,
Ки кўк жавфида доги йўқтур хало.

Йўқ улким, жаҳонни тўло айламиш,
Ки гардунни ҳам имтило айламиш.

Келиб табъи гардуни олий асос,
Маоний дури анда анжум қиёс.

Бу гардун аро табъи хуршид улуб,
Анинг нури оламда жовид улуб.

Шиҳоби қалам, чунки айлаб тарош,
Топиб сафҳаи меҳр андин харош.

Аторидки, мавлойи даргаҳнишин,
Қачон хома йўпса бўлуб резачин.

Фалак уд сўзида ахгар қилиб,
Малоик ани уди мижмар қилиб.

Не когазгаким, килки гавҳарфишон,
Қилиб меҳри заркаш анга зарфишон.

Этиб анда олтинчи кўк зевари,
Ўнуб бошига сапчибон Муштари.

Фалак аҳли ул нома кўрган замон,
Бони узра мисвоке айлаб гумон.

Қуёш чунки нур англамай айнидин,
Ани ёрутуб гарди наълайнидин.

Бўлуб сўз майига чу ҳуши гаров,
Анга журъакаш йўқ, магарким биров.

Биров йўқки, ҳиндуйи лаъбовари,
Не ҳиндуки, жодуйи донишвари.

Не жодуки, донойи ҳикматмаоб,
Сўзи назм девонидин интихоб.

Чучук пуктадин ёпишиб номаси,
Магар найшакардин бўлуб хомаси.

Анга хома нўги қаранфул киби,
Ва ё сарвиноз узра сунбул киби.

Гаҳ ул сунбули тар қаранфул сочиб,
Қаранфул доги гоҳ сунбул сочиб.

Сўз ичра анга тезбозорлиқ,
Бу бозор аро турфа атторлиқ.

Валек ул дўконеки мавжуд анга,
Сутупу эшик-сандалу уд анга.

Бу атторликда мақосид билиб,
Ани доли дониш Аторид қилиб.

Қачон хома дастонсаро айлабон,
Саводи жаҳонни қаро айлабон,

Чу Ҳиндустондин суруб достон,
Қилиб даҳрни даги Ҳиндустон.

Сўзи шоҳиди мажлисоройи Ҳинд,
Бу мажлис ичида ўзи ройи Ҳинд.

Демай рой ани, балки юз Кеду рой,
Сазодур анга хокрўби сарой.

Бу ерга чекиб поя хусравлуги,
Бийик авжида меҳр партавлуғи,

Ки дониш саводида ҳар кимки шоҳ,
Анинг хизматида бўлуб хоки роҳ.

Низомийча гар назми чолок йўқ,
Чу эл мунча — чолок йўқ, бок йўқ.

Сўз авжида гар ул маҳи ховарий,
Бу гар йўқ маҳи ховарий, Муштарий.

Анинг лаълида гар дурахшандалиқ,
Мунунг доги дуррида рахшандалиқ.

Гар ул раҳрав ўлса, бу пайрав келиб,
Гар ул шоҳ, бу доғи хусрав келиб.

Ки жаннат алар маскани то абад,
Навойиға маънипларидин мадад.

Яна ҳам қилиб нақджўлуг адо,
Бу савдоға урди қадам ҳар гадо.

Вале ҳар бирига бир офат етиб,
Ким ул ком таҳсили манъин этиб.

Анингким бўлуб назм пироями,
Бу савдони қилмоққа сармояси,

Топиб жузъий суд бирла сурур,
Солиб кўнглига ул сурури гурур.

Тажовуз қилиб ажзу инсофдин,
Қабартиб ўзин даъвою лофдин.

Чу тарки адаб зул этиб иқтизо,
Сўз айтурға тавфиқ бермай қазо.

Агар нақд ила бўлса ҳам борлиқ,
Анга халқ қилмай харидорлиқ.

Не коғаздаким нукта айлаб рақам,
Рақам қилмай они яна кимса ҳам.

Киши нақл қилмоққа чекмай насақ,
Бўлуб ул варақ рамл чеккан варақ.

Бу хайл ичра бир номуроде эди,
Ки тахрир қилғон саводе эди.

Ки гарчи юзи зебдин эрди фард,
Ниёз оҳидин лек топти навард.

Бу маънидин ар зулмат, ар нур эрур,
Сўзи гоҳ тилларда мазкур эрур.

Чу ул чошнига мушарраф бўлуб,
Ўзи жаргаликлардин ашраф бўлуб.

Булар чун адам сори кўчмиш эди,
Дегил маснавий оти ўчмиш эди.

Ҳамул боғ аро гул йўқу бўйи ҳам,
Қурумиш эди ул ариғ суйи ҳам.

Биҳамдиллаҳ ул гул топиб рангу бў,
Бир оққан ариққа яна оқти сув.

VII

Сўз дурлари назмида низомийнизом ва такаллум гавҳарлари интизомида хусравкалом Низомий била Хусрав қойим мақоми яъни ҳазрати махдумий мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мадда зиллуҳул-олий ало мафориқи фарқат-толибин жанобида арзи ниёз қилмак ва изҳори роз айламак.

Биров олди сўз кишварин якқалам,
Ки қилди қаламни сутуни алам

Қўлига олиб найза ўрнига килк,
Сўз иқлимини сарбасар қилди милк.

Билик авжининг меҳри тобони ул,
Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб.

Чу табъидин оқиб маоний суйи,
Келиб чашмаи зиндагоний суйи.

Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб,
Суханварлик ўлган танин тиргузуб.

Чу истаб тараб табъи озодаси,
Қуюб назм жомига сўз бодаси.

Анинг журъаси элни маст айлабон,
Демай мастким, майпараст айлабон.

Не жомеки, май журъасидин наме,
Тарашшуҳ қилиб, маст ўлуб оламе.

Бу янглиеки жоми маоний тутуб,
Малак хайлига дўстгоний тутуб.

Бўлуб чун анинг жомидин журъачаш,
Бўлуб чарх сўфилари журъакаш,

Ки машъуф ўлуб жоми мастонага,
Гаров айлабон хирқа майхонага.

Янги ойни жоми ҳилолий қилиб,
Нечаким тўла бўлса холи қилиб.

Жаноҳайн ўлуб сукрдин ҳокрўб,
Гаҳи дастафшон, гаҳи нойкўб,

Бу навъ ўлсалар арши аъзам эли,
Не бўлғай, хаёл айла, олам эли?

Чу ул жомдин оби ҳайвон топиб,
Ўни жон бериб, гар бири жон топиб.

Дема жом ила майки, назми равон,
Еру кўк элин айлади нотавон.

Қаю назм, балким жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Эшитмаклиги завқнок айлабон,
Вале дарки маъни ҳалок айлабон.

Ғазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей,
Деса маснавий, оллаҳ-оллаҳ, не дей!

Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур хўб анга.

Вале маснавий ўзга оламдурур,
Ки таъбиға ҳоло мусалламдурур.

Бўлуб жилвагар табъи кўзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрусида.

Эрур андин ортуқки, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуқки, ўксук демас.

Аининг байтиға гар фузундур адад,
Вале йўқтурур мунда маъниға ҳад.

Неча анда дуржи дақойиқдурур,
Вале мунда дурри ҳақойиқдурур.

Бўлур они баҳру муни кон демак,
Ани кўнгул, аммо муни жон демак.

Бурун жилва айлаб аён туҳфаси,
Бериб олам аҳлиға жон туҳфаси.

Яна «Субҳа» жон риштасин тор этиб,
Ки ҳар муҳра бир дурри шаҳвор этиб.

Чу Юсуф сўзин ошкор айлабон,
Зулайҳо киби элни зор айлабон.

Чекиб хома «Лайлию Мажнун» сари,
Юз офат солиб тогу ҳомун сари.

Бу дамким қилиб хомасин дурфишон,
Скандар ҳадисидин айтур нишон.

Шак эрмаски, фатҳ айлабон хушку тар,
Скандар киби олғуси баҳру бар.

Букун комил ул навъ мафҳум эмас,
Бурун бор экан доғи маълум эмас.

Биров кўнгли олиндаким софдур,
Агар заркаш, ар бўрёбофдур.

Агар бўлса ўз фаннида бебадал,
Ғаниматдур ул борчаға филмасал.

Бировким анга нафас қудсийсифот,
Нафас бирла ўлганга бергай ҳаёт.

Қаю кимсаким аҳли идрокдур,
Анга жон фидо қилса не бокдур.

Агар нуктае жонфизоси анинг,
Бу навъ ўлса юз жон фидоси анинг.

Ало, токи жон бўлғай инсон била,
Тирик бўлғай инсон доғи жон била.

Ҳадисини эл жониға воя қил,
Ҳамул воядин жонға сармоя қил.

Бу сармоядин бизга коме етур,
Лаболаб майи васли Жомий етур.

Ки Жомийга ўзни қилиб журъакаш,
Сўз айлай адо, масту девонаваш.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, файз матлаъидин тулуъ этса, тарбияти хорани ёқути обдор ва лаъли оташин қилур ва ҳидоят саҳоби таърифидаким, жуд ҳавосидин иртифоъ тутса, тақвиятидин туфроқтин лолаи сероб ва гули оташин

очилур ва ўзининг кўнгли хораси ул қуёш партавин топқонин демак ва жисми туфроги ул булут намин кўрмагин айтмоқ

Бировким, эрур ёвар иқбол анга,
Не иш қилса фархундадур фол анга.

Қаю ишғаким ройи озим бўлур,
Зафар ёру давлат мулозим бўлур.

Агар қилса хармуҳра дарйуза ул,
Бўлур кирса илгига феруза ул.

Тикон сориким қўл узотур пуҳуфт,
Қўлига кирар гунчаи ношугуфт.

Агар ойга тушса кўзи, кун бўлур,
Қадам қўйса туфроққа, олтун бўлур.

Қаро афъи ар етса онинг қўли,
Бўлур ком гулчеҳранинг сунбули.

Булут бошиға етса ёмғур сочар,
Ғалатдурки ёмғур сочар, дур сочар.

Вале иш керак буйла фарзонаға,
Бу янглиғ атоёда шукронаға,

Ки фориғ бўлуб халқ бедодидин,
Фарог истамай додгар ёдидин.

Жафоси анинг дўстиға етмагай,
Қаю дўст, душманға жавр этмагай.

Демай жаврким, қилса аъдоси жавр,
Анга бўлмағай тортмоқ кийна тавр.

Жафо ўтрусида вафо айлагай,
Ва гар бухл кўрса ато айлагай.

Неча топса дунё матоъиға ком,
Анинг ҳифзиға қилмағай эҳтимом.

Дема, ҳақ неким еткурур — айлагай,
Борин ҳақ ризосида сарф айлагай.

Ўзига аро ерда кўрмай вужуд,
Бу шукронага ҳаққа этгай сужуд.

Атоёни англаб, мусаббиб иши,
Ўзин билмагай ўрта ерда киши.

Ким ўтруда етгай анингдек футуҳ,
Ки шарҳига бердим юқорроқ вузуҳ,

Булут элга дурдин атокеш эмас,
Ҳақ эҳсонидур ул, сабаб беш эмас.

Тугангач, сочар файз амтор анга,
Ҳавода яна борму осор анга?

Шукуфа чоғи елки сочқай дирам,
Бўлурму демак елни соҳибкарам?

Қазодин анга ҳар не марқум эрур,
Чу тутти вужуд ўзга — маъдум эрур.

Манга тенгридин бўлди рўзе бу ком,
Ки ҳар ишгаким айладим эҳтимом,

Ҳусулига онинг узотқунча қўл,
Суҳулат била қўпти олимдин ул.

Муродим агар хора бунёд эди,
Бўлуб гард олимда барбод эди.

Йўлумда неким аждаҳолиқ қилиб,
Қўлумда мададга асолиқ қилиб.

Бузуғ соясида қилиб дафъи ранж,
Тушумга кириб махфи олинда ганж.

Кўруб тенгри лутфин фалак чоғлиқ,
Нечук қилмай ўтруда туфроғлиқ.

Неча шукрига сажда қилсам нажанд,
Мени чунки айлар фалакдин баланд.

Сужуд ичра бу суд тутса вужуд,
Эрур бевужуд улки қўйгай сужуд.

Бу мужмалки килк этти таъвил ани,
Эшитсанг қилай эмди тафсил ани.

Борин айтмоқ гар эмас дилпазир,
Вале шарҳи мақсуддин йўқ гузир.

Ки чун ҳақдин ўлди иноят манга,
Карам айлади бениҳоят манга.

Улуғ комлардин эдим бахтиёр,
Ки йўқ эрди анда манга ихтиёр.

Нетонг бўлса кўпдин-кўп ар қайгулуқ,
Тамаъ бўлса кимга улуғдин-улуқ,

Ва лекин не гам тенгри айлаб карам,
Улуғ муддао берса, мақсуд ҳам.

Гаразким, чу назм ўлди туҳмат манга,
Ёйилди жаҳон ичра шуҳрат манга.

Ғазал тарзига аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра солдим улуғ рустхез.

Ўқур вақти аҳли саломат муни,
Кўруб олам ичра қиёмат купи.

Ҳар аснофи зикри эмас шаънима,
Билур ҳар киши боқса девонима.

Вале қониъ ўлмай ушоқ ишга ҳеч,
Димоғимда эрди улуғ печ-неч.

Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнгул қилмас эрди писанд.

Не бўстонки сайр ичра мавжуд эди,
Ҳақоратдин олимда мардуд эди.

Хаёлимда кишварситонлиғ кириб,
Мамоликда соҳибқиронлиғ кириб.

Бу андешадин эрди кўнглумда шайн,
Ки бўлди кўнгул мойили «хамсатайн».

Чу машғул бўлдум тамошосиға,
Ўтуб водию тоғу дарёсига.

Ёримчуқ кўруб сайр тарк этмадим,
Ере қолмадиким — анга етмадим.

Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,
Ниҳон, балки ҳар байти ичра жаҳон.

Қаю гўшаким, нозир ўлдум даме,
Назарға эди жилвагар оламе.

Вале тоғининг тиғи ул навъ тез,
Ки кўк ҳам бўлуб, айлаб андин гурез.

Итикликта ҳар хора тоше анга,
Камарда келиб «дурбоше» анга.

Бўлуб лола қон, сабза тиғи ҳалок,
Гиёҳи даги сарбасар заҳрнок.

Халойиққа отмоққа санги бало,
Этак ҳам тўло анда, ҳам қўл тўло.

Тўло горлар аждаҳойи дамон,
Дами, ўйлаким, аждаҳойи замон.

Ютарга чу огизлари очилиб,
Шарори бало ҳар тараф сочилиб.

Ул ўтқа ўтун тишларидин қалаб,
Забона тилидин фалакни ялаб.

Яна баҳри заххори андоқ амиқ,
Ки анда фалак жунгидек юз ғариқ.

Убур айлаб ул ён бало сарсари,
Ки мавжи бало юзланиб ҳар сари.

Юбон кўк юзин хайли кўлок анга,
Ҳубоб англаниб гўё афлок анга.

Бало селидин мавжи хунхорроқ,
Наҳанги ажалдин ситамкорроқ.

Яна даштининг сатҳи андоқ васеъ,
Ки етмай қирогига чархи сареъ.

Бало манзили марзу буми анинг,
Ажал шахсин ўртаб самуми анинг

Дема девбод, андаким бори дев,
Югурмакта саргашта ҳар сори дев.

Ҳамоқат топиб чун кўруб тул анга,
Бу дашт ичра бози бериб гул анга.

Қум ичра топиб ул биёбон гуми,
Машаққат ҳисоби биёбон қуми.

Кишиким боқиб ошкору ниҳон,
Кўруб буйла меҳнат жаҳон дар жаҳон

Назарга келиб ганжи беинтиҳо,
Вале ҳар бири узра юз аждаҳо.

Бўлуб чун бу оламга нозир даме,
Манга юзланиб ҳар замон оламе.

Қилиб ёд даъвою лофимни ҳам,
Согиниб бурун дер газофимни ҳам.

Уятқа солиб буйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон бал хижолат мени.

Гаҳи юзланиб ул сўзумдин уёт,
Сўзумдин демайким, ўзумдин уёт.

Гаҳи дебки, йўқ дахли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга.

Бу андеша кўнглумда қўймай қарор,
Ҳалок айлабон ажз ила изтирор.

Ўзумдин ишим яъси жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доги новмид ўлуб.

Қулогим бу ҳолат аро бир хуруш
Эшитгики, дер эрди фаррухсуруш.

Ки: «Эй булбули зори алҳонсаро,
Вале сўз риёзида дастонсаро,

Наво ичра минг лаҳнсозинг қани,
Дасотини хотирнавозинг қани?

Санга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шойеъдурур.

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.

Санга турк ақолимин айлаб рақам,
Азалда насиб айламиш якқалам.

Насиб этти айлаб сени марзбон,
Синони қалам бирла тиги забон.

Ки бу мулк аро қаҳрамон бўлғасен,
Улус ичра соҳибқирон бўлгасен.

Бу йўл қатъидин тоймоғинг не эди?
Кўруб «Хамса» сустоймоғинг не эди?

Қаю ишки, бўлмиш муяссар санга,
Бўлурму бу андеша бовар санга?

Ки ҳақ лутфи бўлмай бўлуб эркин ул,
Ул очмай ёруб эркин олингда йўл?

Не ишгаки эл сундунг, ул тутти эл,
Муни ҳам аларнинг яна бири бил.

Агар очмаса ҳақ ҳидоят йўли,
Ва гар тутмас ўлса иноят қўли

Ким, ўлгай заиф одамизод хас,
Ки ишта тавонолиғ этгай ҳавас.

Хусусанки, сен барчадин пастсен,
Демай хаски, туфроққа ҳамдастсен.

Ҳам элдин санга кўпрак афгандалик,
Ҳавосингга доғи парокандалик.

Не кўнглунгда қувват, не жисмингда зўр,
Нечукким, оёғ остида қолса мўр.

Босилғочки янчилса мўри заиф,
Не иш қилғали бўлғай, оё, ҳариф?

Агарчи сен ул мўри пажмурдасен,
Ки даврон жафосидин озурдасен.

Вале ҳақдин ўлса иноят санга,
Тулуъ этса меҳри ҳидоят санга.

Неча мўр эсанг бахт ўлуб раҳнамун,
Санга аждаҳоларни қилғай забун.

Кўнгулдин таваҳҳумни айлаб адам,
Илик ишга ур, йўлга қўйғил қадам!»

Чу ҳотиф манга бу нидо айлади,
Мен этган адони адо айлади.

Шукуҳ онча юзланди жоним сари,
Тавон ҳам тани нотавоним сари.

Ки бўлди назар наргиси боғча,
Кўнгул ғунчасин худ не дей, тоғча.

Етиб ғайбдин чун бу неру манга,
Бўлуб сўз демак майли асру манга.

Қазодин кўруб гарм ҳангомани,
Йўнуб «Хамса» таҳририға хомани.

Кўнгул ичра шавқ ўтиға иштиол,
Кўнгул сизга назм этғали иштиғол.

Не янглиғки бор эрди қилдим шуруъ,
Нечукким мурод эрди топти вуқуъ.

Қаламни чу коғаз нигор айладим,
Кўп аъжубалар ошкор айладим.

Не гоятки табъим ҳаросон эди,
Юз онча битир вақт осон эди.

Гуҳар ул қадар сочтим офоқ аро,
Ки жавф ўлди гум бу куҳан тоқ аро.

Давотимки, очти дўкони гуҳар,
Дўкони гуҳар йўққи, кони гуҳар.

Ҳамоноки юр чоғда лосин анинг,
Силоя қилурда қаросин анинг.

Томизғонда ҳар қатрае сув анга,
Сув ўрнида томғондур инжу анга.

Қаю қатра сув, балки дарёйи жарф,
Ки қилмиш анга ҳақ давотимни зарф.

Давот эрмас ул ўзга олам дегил,
Не олам, ани чархи аъзам дегил!

Гар ул чархдин йўқ нишоне анга,
Недур юз жаҳони маоний анга.

Бўлуб килким андоқ диловар наҳанг,
Ки баҳри маонийда қилмай даранг.

Қаёнким бу сувда тавоф айлабон,
Суни жунг янглиғ шигоф айлабон.

Маалқисса: айтурда ул маснавий,
Агарчи бор эрдим алар пайрави.

Вале дер замон қайси бир дафтарин,
Сочиб баҳри андешанинг гавҳарин.

Анга зебу зийнатлар эттим фузун,
Ки васфи эрур шарҳ этардин узун.

Қаҳм афсона килк этти таҳрир анга,
Ки йўл топмамиш хатти тағйир анга.

Чу ҳақдин эди келди ноку силиғ,
Қаю ергаким бўлди ортуқсилиғ.

Бу янглиг етиб тўрти итмомига,
Бири етмамиш эрди анжомига.

Шуруъи доги попадидор ўлуб,
Ки тағйир вазъиға душвор ўлуб.

Латойиф топилмас эди онча ҳам,
Яна тўртига лоҳиқ ўлғонча ҳам.

Кўнгулда топилмасдин озор эди,
Ва лекин топар фикрида бор эди.

Мунга тегруким назм элининг шаҳи,
Бу иш борча душворининг огаҳи,

Сафо базминнинг софи ошоми ул,
Бу дайр аҳли сарҳалқаси Жомий ул.

Эшиттим, қилиб зеб дафтар сўзин,
Қилур назм гўё Скандар сўзин.

Вале қилмайин майл ҳолотига,
Шуруъ айламиштур мақолотига.

Қўюбтур тавориху афсонасин,
Битийдур деган дурри якдонасин.

Бу сўздин манга юзланиб шодлиқ,
Топиб хотирим ғамдин озодлиқ,

Ки топтим дуреким талабгор эдим,
Бериб умр нақдин харидор эдим.

Ким ул достон сори чун боққамен,
Кўп ортуқси зевар анга тоққамен,

Чу ҳақдин бўлуб лутф зоҳир манга,
Насиб ўлди мундоқ жавоҳир манга.

Йўнуб хома, коғаз нигориш қилай,
Ҳам ул достонни гузориш қилай.

Скандар жаҳондори кишварситон
Ишидин чу назм ўлса ҳар достон.

Сўзидин доғи яхши тақриб ила,
Ҳам ул достон зайлида зеб ила,

Сурай хикматосо мақолотини,
Сўз ичра ажойиб хаёлотини.

Бериб достон зеби элга фиреб,
Сўзидин фиреб ўлғай ортуқси зеб.

Ки фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм этибдур бу фарзона ҳам.

Қадам урсам ушбу ики йўлга мен,
Неким борча дебдур, демиш бўлғамен.

Бўлуб гарм не ҳарза сўзлар дедим,
Магар маст эдим, йўқса мажнун эдим.

Бу дамким хирад мендин огоҳдур,
Сўзум борча астағфируллоҳдур.

Ҳақ этгай мунга доғи илғим қавий,
Ки бўлғаймен ул хайлнинг пайрави

Алардин қачон етмагунча мадад,
Манга нома сабт этгали қайди ҳад?

Агарчи бу сўзни улус кам билур,
Вале мен билурмен, худо ҳам билур.

Ки айлаб ярим тунлар уйқу ҳаром,
Ки ҳақ саждасига қилурмен қиём.

Аларнинг равони пур анворига,
Бу бирнинг даги қуввати корига,

Қилиб фотиҳа хатми ихлос ила,
Кўзум баҳрида жисми ғаввос ила,

Қилурға ниёзимнинг исботини,
Тутуб бошқа-бошқа алар отини,

Тазаллум юзидин тазарруъ қилиб,
Мадад ҳар биридин таваққуъ қилиб.

Булардин сўнг илгимга олиб қалам,
Неким хотир истар қилурмен рақам.

Ишим то бу ошуби пинҳон эмас,
Қалам сафҳаға қўймоқ имкон эмас.

Булар йўқки, ҳар кимки назме демиш,
Ва ё бу жамоатқа дохил эмиш,

Борига ниёзу дуодур ишим,
Алардин мадад муддаодур ишим.

Чекармен алар жоми шавқини хуш,
Вале пир Жомийға мен дурдкаш.

Кетур соқиё, ул каённй қадаҳ,
Тағореки, дегайлар они қадаҳ.

Ки оғзимға қуйғон дам — ўқ синқорай,
Оғиз андин олгоч, ўзумдин борай.

Муғанний, суруди ҳарифона чек,
Бир ун бирла тек турмағил, ёна чек!

Дема сўз, мени айла масти хароб,
Кй тонгла сўз айтурға қилғум шитоб.

Навоий, неча соқийи шангдур,
Муғанний доги дилкаш оҳангдур.

Ўзунг асрағайсен ичар чогда рох,
Ки куллий иш олингға тушмиш сабоҳ.

IX

Анингдекки, анбиёи мурсал анжумани анжумиға Муҳаммади арабий «айни» дин қуёшлиқ аён бўлди, салотини олий хайлида доғи Шоҳи ғозий вужуди божудидин ҳамул ҳол зоҳир бўлғондин шаммае зоҳир қилмоқ халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва аъло шонаҳу ва авзаҳа эҳсонаҳу

Азал субҳиким, мавж уруб баҳри жуд,
Бериб офаринишқа нақши вужуд.

Рақам топибон чархи мийно даги,
Аниинг жавфида жирми габро даги.

Вале кўпраги сувға мақрун бўлуб,
Башар маъмани рубъи маскун бўлуб.

Ясаб чунки ҳам дўзаху ҳам биҳишт,
Башарни қилиб зишту зебо сиришт,

Ки эл қисми кому бало айлагаи,
Ким ул ики уйни тўло айлагай.

Бу суратқа бўлғоч азалдин қазо,
Қазо элга бу навъ этиб иқтизо.

Ки бўлғай тафовут арода басе,
Бу бир тўбийи равза, ул бир хасе.

Заруратки, атвор ўлуб мухталиф,
Ҳар эл бир сифатқа бўлуб муттасиф.

Жаҳон ичра ғавғойи хайли башар,
Низоъ узра солғай басе шўру шар.

Агар бўлса баъзиға огоҳлиғ,
Бўлуб лек кўпроққа гумроҳлиғ.

Солурға залолат тунига зиё,
Алар ичра ирсол этиб анбиё.

Кераклик учун забту ойин даги,
Қилиб насб аларга салотин даги

Вале анбиё ичра андоққи, шоҳ
Муҳаммад келиб ўзга хайлу сипоҳ.

Аининг умматидин салотинда ҳам,
Биров келди шоҳ, ўзга бори хидам.

Қаю шоҳким, довари тахтгир,
Не довар, шаҳаншоҳи гардунсарир.

Бори шоҳларнинг сарафрози ул,
Шаҳи шаръ ойин Абулғози ул.

Вужудидин офоқ аро зебу-зайн,
Улус хон бин хони Султон Ҳусайн.

Отиға қазо: «дома иҳсонаҳу»,
Ёзиб «ҳалладаллоҳу султонаҳу».

Жаҳон халқидин ноки зоти ғараз,
Бу жавҳар келиб, офариниш араз.

Бу аъроз аро жавҳари зот анга,
Қилиб пок гавҳарлик исбот анга.

Жаҳон дуржи ичра самин гавҳар ул,
Сипеҳр авжи узра мунир ахтар ул.

Бўлуб қадри боғи фалак олами,
Мунир анжум ул боғнинг шабнами.

Дема боғ, фаррух шабистон дегил,
Бу шабнам била кавкабистон дегил.

Не кавкаб, ани жолаи ноб де,
Дема жолаким, кирми шабтоб де.

Чу шабнам десам жавҳари жон эрур,
Ки ҳар қатра дарёйи эҳсон эрур,

Ки аъдосидин юз туман минг фариқ,
Ҳамул баҳр қаърида бордур ғариқ.

Аининг кирми шабтобидур ахгаре,
Демон ахгареким, эрур аждаре.

Ёруглуққи атрофин онинг тутуб,
Ани оғзининг шуъласи ёрутуб.

Аду бўлса бу чархи гардон анга,
Чекиб бир нафас ютмоқ осон анга.

Агар ройининг меҳри кўргузса тоб,
Қуёш заррадек айлабон изтироб.

Нетонг, гар қуёш изтироб этса фош,
Анга чунки ҳар заррадур бир қуёш.

Агар базм айши тузулса, сипеҳр
Тўқуз хон келиб анда бир қурс меҳр.

Топиб олам ул хонларидин хуриш,
Анингдекким ул қурс ила парвариш.

Сахоси чу зоҳир бўлуб баҳру кон,
Тутуб туфроғу тош ичинда макон.

Не баҳр ичра бир дурри ғалтон қолиб,
Не кон ичра бил лаъли рахшон қолиб.

Бўлуб баҳр девонау талхком,
Яқосида сочқон кафига мақом.

Вале кон гадолиг топиб чораси,
Гадолардек атрофида хораси.

Олиб баҳру коннинг чу сармоясин,
Ики нотавонининг ясаб воясин.

Қўлин баҳр ила кон мисоли дегил,
Саходин алар таври холи дегил.

Атоси қилиб баҳру конга жафо,
Анга баҳру кон доги қилмай вафо.

Гули хулқи андоққи, боғи биҳишт,
Суйи чашмаи зиндагони сиришт.

Гули атри юз йилчилиқ йўл кетиб,
Юз иллик ўлук жон топиб, чун етиб.

Суйинким ҳақ айлаб зилоли ҳаёт,
Бутуб борча андин ниҳоли ҳаёт.

Қилиб чунки бўлса балогат шиор,
Масиҳодин анфоси жонбахши ор.

Ки бўлгоч Масиҳога ул муддао,
Тазарруъ била айлабон юз дуо.

Юзидин бириким бўлуб мустажоб,
Ани халқ жонбахш айлаб хитоб.

Чу ул нукта сурмакка огзин очиб,
Демай жон бериб элгаким, жон сочиб.

Аниигдек улус нутқидин жон топиб,
Ки ўлган киши оби ҳайвон топиб.

Дамидин топиб бир, агар минг ҳаёт,
Қуёшдин нечукким ёрур коинот.

Чучук тил била нўш этиб элга баҳр,
Қиличи тилидан томиб лек заҳр.

Қилич йўқ, ҳилоли дурахшанда ул,
Чопар вақтида барқи рахшанда ул.

Агар барқ эмас, нега тушган замон,
Суга етмайин бўлмай андин амон?

Бало абридин тушгач ул илдирим,
Кўруб Дашти Қифчоқдин то Қирим.

Ўқи разм вақти чу топиб кушод,
Адув жони танга дебон хайрбод.

Аниинг нўгига мониъ ўлмай зириҳ,
Ким ул хасм кўнглидин очиб гириҳ.

Очилгоч гириҳ турмайин анда кеч,
Демай кечким, қилмайин макс ҳеч.

Кўруб манзили тийра етган замон,
Ки етмак ҳамон анга, ўтмак ҳамон.

Синонига гар худ қатиг хорадур,
Ки багри анинг нўгидин ёрадур.

Учи қатра сувдин топиб чошни,
Нетонг гар тешар қатра сув тошни.

Тешарда алар хора бор онча фарқ,
Сув андоққи ёмғур, бу андоққи барқ.

Чу разм ичра рахшига жавлон бериб,
Адув чун кўруб ваҳмдин жон бериб.

Қилиб хасмни бир-бир ул девзод
Анингдекки, хошокни девбод.

Тушуб чун ваго оламига даме,
Даме саъй этиб, фатҳ ўлуб оламе.

Олиб оламе, айлаб аъдони рафъ,
Бу ишдин бўлуб олам аҳлига нафъ,

Ки олам футуҳида ҳар не етиб,
Борин олам аҳлига эҳсон этиб.

Чекиб фитна яъжужига бир сари,
Қилич шаклидин «Садди Искандарий».

Гар ул ожири суст бунёддин,
Темурдин бу, йўқ-йўқки пўлоддин.

Скандар неча руст боғлаб тилисм,
Бу айлаб тилисмин ушотмоқни қисм.

Ушатмоғта зойиъ қилиб ранжини,
Муроди сахо айламак ганжини.

Анинг кўзгуси гар жаҳон кўргузуб,
Мунунг кўзгудек ройи олам тузуб.

Анинг мушкилотин ҳаким этса ҳал,
Мунинг мушкилотин ҳакими азал.

Гар ул оби ҳайвон тилай жон бериб,
Мунунг нуктаси оби ҳайвон бериб.

Гар ул саъй бирла олиб хушку тар,
Бу бесаъй базл айлабон баҳру бар.

Ало, то Скандардин ўлғай нишон,
Муни тут жаҳонда Скандарнишон.

Мутеъи қилиб баҳр ила барни ҳам,
Бару баҳр олгон Скандарни ҳам.

Мулозимларини Скандарфар эт,
Адолат уйин «Садди Искандар» эт.

Лёқчи, тут ойинагун соғаре,
Не соғарки, миръоти Искандаре!

Ҳамул кўзгу бирла кўзум равшан эт,
Кўнгул ғунчасин, ўйлаким, гулшан эт.

Муғанний! Чу гулшанда базм ўлди рост,
Будур хостким тузсанг оҳанги «Рост»!

У оҳангдин бизни қилсанг хушон,
Ки бўлсоқ сарандозу доманфишон!

Навоий, чу базм ўлди ороста,
Қадаҳдин тутуб моҳи нокоста.

Бу шоҳона мажлис аро бода ич,
Ва лекин қачон тутса шаҳзода, ич!

X

Хилофат тахтининг тожи зебандаси ва салтанат тожининг мулк бахшандаси, жаҳондорлиг кишварининг соҳиб сариғри ва жаҳонкушойлиқ сипеҳрининг меҳри мунири Султон Бадиуззамон баҳодир мадҳида

Хирад боғининг сарви озодаси,
Замон аҳлининг шоҳу шаҳзодаси.

Ҳаё гулситонида абри мутир,
Адаб осмонида меҳри мунир.

Асолат сипеҳрида раҳшанда меҳр,
Адолат жаҳонига олий сипеҳр.

Саодат баҳорида озода сарв,
Шараф гулшанида хиромон тазарв.

Сахо равзасида гулафшон насим,
Ато вардида руҳпарвар шамим.

Камол авжининг хусрави анжуми,
Ҳамул анжуман айнининг мардуми.

Вафо гулбунининг очуқ варди ул,
Сахо баҳрининг жавҳари фарди ул.

Келиб салтанат айну ул нури айн,
Бадиуззамон ибни Султон Ҳусайн.

Зиҳи хилқатинг нур, бал руҳи пок,
Малак зикри шаънингда руҳи фидок.

Малоиксифат пок зотинг сенинг,
Малакваш жамеъи сифотинг сенинг.

Йиғиб яхшилиқ бирла яхши қилиқ,
Қилиқдек бошингдин аёқ яхшилиқ.

Латофат ниҳон истаб аҳли жаҳон,
Жаҳони латофат сен айлаб ниҳон.

Ниҳон лутфунг ар бемадоро бўлуб,
Ёшургон сойи ошкоро бўлуб.

Қуёшким, эрур нур сочмоқ иши,
Нетиб нур ила они ёпқай киши.

Сўзунгдин етиб элга қути ҳаёт,
Хизр суйини гум қилиб ул уёт.

Гар ул сув бериб Хизр умрига мад,
Бу сўздин улусқа ҳаёти абад.

Чу бу хосият бўлмай ул сув аро,
Ниҳон айлаб ўзни қоронғу аро.

Сўзунг айлабон умр бахшандалиқ,
Юзунгдин халойиққа фархандалиқ,

Йуқ улким мутеъ аҳли бийниш санга,
Ки маъмури амр офариниш санга.

Йуқ улким бўлуб амру фармон била,
Ки умрунгга айлаб дуо жон била.

Эшитган малаксон сифотинг сенинг,
Дуо бирла истаб ҳаётинг сенинг.

Фалак ҳиммативинг авжи олинда паст,
Фалак аҳли худдомингга зердаст.

Қўлунг ҳиммат авжида чун очилиб,
Нужум ул дирамким, қуйи сочилиб.

Эшиқ хайли они қабул этмайин,
Ки жамъ айламакка пузул этмайин.

Дирам йўққи, баҳри кафинг дур сочиб,
Саҳоб, йўлаким, ерга мўлдур сочиб.

Бу янглиг ёғинлар била ул саҳоб,
Бериб чарх бўстонига обу тоб.

Тун ул бўстон ичра сунбул киби,
Вале кун очилгон сариғ гул киби.

Ёйиб сунбули мушк исин даҳр аро,
Ки даврон шабистонин айлаб қаро.

Чу сариғ гулин чарх боғи очиб,
Табақ бирла оламга олтун сочиб.

Анингдекки бўлгонда ул зарфишон,
Етиб борча оламга андин нишон.

Ало, то қуёш зарфишон ўлгуси,
Саҳоб илги гавҳарфишон ўлгуси.

Қадаҳ — базми айшинг аро зарнигор,
Жавоҳир қилиб они гавҳарнигор.

Тўлуб ул қадаҳ лаъли рахшон била,
Не рахшанда лаъл, оби ҳайвон била.

Сен ичмакка айлаб анга илтифот,
Дамодамки бўлсун мумидди ҳаёт.

Кетур соқий, ул майки рахшандадур,
Аниинг нашъаси файз бахшандадур.

Кўнгул масканин лавнидин гулшан эт,
Назар ҳужрасин тобидин равшан эт.

Муғанний, суруде чек андоқ баланд,
Ки тушсун сипеҳр аҳлига дилписанд!

Унунг савтини олий овоза эт,
Сўз овозасин кўнглума тоза эт!

Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушти, мардона бўл!

Баҳона тариқини барбод қил,
Суруб достон, нукта бунёд қил!

XI

Бу гавҳарфишонлиқдин чун улуғ мақсуд тарих илми махзанига вуқуф топмоғлиг ва бу жавоҳир нишонлиқдин куллий мурод салотини мозия ҳолоти макшуф бўлмоғ эрди, ул жиҳатдин Ажам мулукиким, тўрт табақа воқеъдурурлар, алар аҳволидин ижмол тариқи била ихтисор этилди ва аввалғи табақаким пешдодийлардурур пешниҳод алар ишлари шарҳин қилинди

Бу тарих сурат нигорандаси,
Бу янглиг бўлур сўз гузорандаси:

Ки андинки Одам алайҳиссалом,
Хилофат саридида тутти мақом.

Анга тегруким, шоҳи Маккий лақаб,
Не Маккий лақабким, Расули араб

Муҳаммадки эрди русул шоҳи ул,
Ладунний улумининг огоҳи ул.

Қилиб ҳақ ани саййидал-мурсалин,
Рисолат уза бўлди маснадишин.

Бу мобайн аро воқеъ ўлгон мулук,
Ки кўргуздилар шаҳлиғ ичра сулук.

Кўп эттим таворих ўқур сори майл,
Ҳамоноки бор эрдилар тўрт хайл.

Ки тарих таҳририн этган рақам,
Битибдур аларни «Мулуки ажам».

Агарчи кўп ўлмишдурур ихтилоф,
Ки бор ихтилоф айлаганлар маоф.

Ки солмишдурур имтидоди замон,
Ҳаводиски, ом айламиш осмон.

Таворих вазъиға беҳад футур,
Ки андин бу фан ичра бўлмиш қусур.

Вале улча бергайлар андин хабар,
«Низомут-таворих» эрур муътабар.

Қилиб ўзгалар бирла татбиқ ҳам,
Бу сарнома фиҳрастин эттим рақам.

Буларники сабт айладим тўрт қисм,
Эшит эмди борига тариху исм.

Бурунғиға келди лақаб Пешдод,
Иккинчи эмишлар Каёний ниҳод.

Учунчиға Ашконий ўлди лақаб,
Яна бирга Сосоний ўлди лақаб.

Вале Пешдод ўлди ўн бир киши,
Бурун салтанат келди бу қавм иши.

Алар пешвоси Каюмарси род,
Ким ул қўйди тахт узра ойини дод.

Тутуб гар жаҳонни асоси аниng,
Даду ваҳш чарми либоси аниng.

Яна бир жаҳондор Хушанг эди,
Ки зебандаи тожу авранг эди.

Анга йўқ хирадмандлиғ ичра ҳад,
Битиб нусхае «Жовидоний хирад».

Чу ул борди, Таҳмурс ўлди падид,
Анга боғлади олам аҳли умид.

Басе шаҳр оламда қилди бино,
Нишопуру, Марву, Сипоҳон яно.

Яна сурди Жамшид оламға раҳш,
Ки ҳам тахтгир эрди, ҳам тожбахш.

Халойиққа кўп еткуруб интифоъ,
Ғариб амр кўп айлади ихтироъ.

Яна даҳр дороси Заҳҳок эди,
Ки эл қони тўкмакта бебок эди.

Неча кун ишига кўрунди сабот,
Борур чоғ кўрунди анга асру бот.

Фаридун эди сўнгра офоқгир,
Анга бори офоқ фармонпазир.

Боши узра тожи Каёний бўлуб,
Дирафши анинг ковиёний бўлуб.

Манучеҳр бўлди валийаҳд анга,
Ки маснад эди бу куҳан маҳд анга.

Фурот аригин ул равон айлади,
Шажар эктию бўстон айлади.

Яна топти Нувдар жаҳондин наво,
Жаҳон мулкига бўлди фармонраво.

Вале даҳр комин раво қилмади,
Анга доғи олам вафо қилмади.

Яна шоҳлиғ қилди Афросиёб,
Вале қилди Эронни зулми хароб.

Замонида гар эрди обод кам,
Ани қўймади чарх обод ҳам.

Бўлуб Зоб Таҳмоснинг навбати,
Фалакдин ўтуб чатрининг рифъати.

Мусаллам анга эрди аврангу тож,
Ки боғишлади ети йиллиқ хирож.

Чу олам тиҳи бўлди Таҳмоспдин,
Замон зебу фар топти Гарпосбдин.

Фалак тавсанин гарчи ром айлади,
Чу вақт ўлди, ул ҳам хиром айлади.

Бари даҳрнинг сарфарози эди,
Вале даҳрдин барча бози еди.

Кетур соқий, ул жоми жамшедсоз,
Ки қилгай жаҳондин мени бениёз.

Чу йўқ шоҳлиг расми огоҳлиг,
Эрур майдин огоҳлиг — шоҳлиг.

Муғанний, «ажам» ичра тутқил нағам,
Сигур анда зикри «Мулуки ажам».

Алар Пешдод эрканин ёд қил,
Манга сен даги тарки бедод қил.

Навоий, ажаб ерга етмиш сўзунг,
Не элдур булар, худ билурсен ўзунг!

Адаб бирла шоҳона соғар сумур,
Димоғинг чу гарм ўлди афсона сур!

XIII

Иккинчи табақаким каёнийлардурур аларнинг олий тахтлари ва каёний тожларин бошдин-аёққача демак

Бировким, бу сўз айлади ибтидо,
Қилур фурс тарихи бу навъ адо.

Ким эрди Каёний икинчи гуруҳ,
Ки оламда эрди алардин шукуҳ.

Булардин бурунгини бил Кайқубод,
Ки эрди хирадманду одил ниҳод.

Магар Рустам ул вақт эди навжувон,
Ки бўлди анинг олида паҳлавон.

Яна тутти Ковус офоқни,
Тама айлади чархи пуҳ тоқни.

Сипаҳдори Гударз эрдию Тус,
Сиёвушқа ёрутти пори мажус.

Яна бўлди Кайхусрави иок рой,
Жаҳон аҳлига рой ила кадхудой.

Сипаҳдор анга Тусу Гударзу Гев,
Фаромарз ила Рустаму Золу Нев.

Яна бўлди Луҳросб мулк узра шоҳ,
Кўни Балх эрди анга тахтгоҳ.

Яқиндин анга тийра бўлди басар,
Ки лашкаркаши бўлди Бухтунпасар.

Яна мулк уза қилди Гаршосб ҳукм,
Нечукким, қилиб эрди Луҳросб ҳукм.

Вале тутти Зардушт ойини ул,
Мажус ўлди истаб, алар дини ул.

Яна мулк уза тутти Баҳман қарор,
Ўчурди залолат ўтидан шарор.

Агар Зобулистонга солди футур,
Вале Байти мақдасқа берди сурур.

Чу ул борди мулкини берди худой
Қизигаки, бор эрди оти Ҳумой.

Чу тавфиқ анга бўлди омузгор,
Неча йил анга тўхтади рўзгор.

Вафо қилмай ул оламорога мулк,
Яна мунтақил бўлди Дорога мулк.

Шаҳе эрди ул шиймаси адлу дод,
Буюрди жаҳон аҳлига инқиёд.

Анинг ўғли Дороғи Доро эди,
Ки андин сўнг ул оламоро эди.

Вазири бўлуб шоҳ ила хашмпок,
Анинг қасдидин бўлди Доро ҳалок.

Скандарки гардунга чекти ливо,
Анинг асрида бўлди фармоправо.

Ўз ўрнида гар, зикри тонти вуқуъ,
Вале қилмагум қиссасига шуруъ,

Каёнийлар эрди бу тўққуз кишн,
Ки чекти аларни фалак гардиши.

Вале, ўйлаким, кўкка чекти баланд,
Қаро ер уза солди охир пажанд.

Аёқчи, майи дўстгоний кетур!
Тўло айла жоми Каёний кетур!

Ки давронки, оййини ўлмиш жафо,
Не Кайга, не Дорога айлар вафо.

Муғанний, тузуб нағмаи Паҳлавий,
Суруде анинг бирла чек маънавий!

Бу шаҳларки назм ичра қилдим савод,
Сурудунг аро сен доғи айла ёд.

Навоий, май ич, доғи бўл раҳшунос,
Бу шаҳлардин эт ўз ишингни қиёс!

Жаҳондорларни жаҳон қилса паст,
Топа олмағайму гадоларга даст?

XIII

Учунчи табақаким, ашконийлардурурким, аларни мулуки тавойиф ҳам дебдурурлар, алар ҳолотидин достон сурмак

Муаррихки ёзди мулуки ажам,
Бу янглиг қилур достонни рақам,

Ки ўн тўқуз эрди учунчи мулук,
Ки бор эрдилар олам ичра мулук.

«Мулуки тавойиф»ки машҳур эрур,
Булардурки, дафтарда мастур эрур,

Ки Искандари кордон этти насб,
Мамолик аро ҳукмрон этти насб.

Алардин бири Ашки Доро эди,
Ки кўп шавкати ошкоро эди.

Неча кун қилиб зулм ё адлу дод,
Жаҳон мулкига айлади хайрбод.

Чу Ашкони Дорога қолди жаҳон,
Қилиб зулмни эл кўзидин ниҳон.

Жаҳон Ашки Ашконга бўлгач мақом,
Зуҳур этти Исо алайҳиссалом.

Чу Баҳроми Шопурга қолди даҳр,
Бори даҳр эли адлидин топти баҳр.

Ялош ибни Баҳром сургач саманд,
Фалак буржига маҳкам этти каманд.

Чу олди жаҳон Ҳурмуз ибни Ялош,
Адолат ўтар даҳр аро қилди фош.

Яна Нарси ибни Ялош олди тахт,
Неча кун ани комрон этти бахт.

Яна қолди Феруза Ҳурмузга тож,
Ўкуш тожварлардин олди хирож.

Ялош ибни Феруз чун билди мулк,
Тафохур анинг адлидин қилди мулк.

Яна Хусрав ибни Ялош ўлди шоҳ,
Анга ер юзин тутти хайлу сипоҳ.

Яна шаҳлиг этти Ялоши Ялош,
Кишига анинг бирла бўлмай талош.

Яна Ардавони Ялош ўлди тунд,
Анинг тигини ҳам фалак қилди кунд.

Яна Ардавон ибни Ашғон бўлуб,
Замона анинг узрини ҳам қўлуб.

Жаҳон олди Гударзи Ашғон яна,
Анга ҳам жафо қилди даврон яна.

Яна шоҳ Тийри Гударз эди,
Ки манзилгаҳи бу куҳан марз эди.

Яна бўлди Гударз Тийри улуг,
Ани ҳам завол айлади қайғулуг.

Яна тутти олам юзин Ардавон,
Ки чекти ани чархи ахзар давон.

Буларга даги боқий ўлмай ҳаёт,
Фалак мулкни берди бот, олди бот.

Кетур соқий, ул соғари лаълранг,
Анга даврида зоҳир этма даранг.

Чу йўқтур даранге фалак жомига,
Кўнгул қўйма оғозу анжомига.

Муғанний, бу шаҳларки чектим тироз,
Алар ёдига нағма чек дилнавоз!

Ки, нағманг била бир қадаҳ нўш этай,
Даме нуктадин тилни хомуш этай.

Навоий, бу шаҳларки кўрди жаҳон,
Букун барча туфроғ ародур ниҳон!

Чу борига ул ён азиматдурур,
Замоне хуш ўлмоқ ғаниматдурур.

XIV

Тўртинчи табақа сосонийлар эрдиларким, жаҳон мулкида жаҳонбонлиқ қилдилар ва рубъи маскун мамлакатини билдилар

Навосози деҳқони озарпараст,
Бу навъ этти сўз риштасин борбаст.

Ки тўртунчи хайл улча шоҳ эрдилар,
Фалакқадру анжумсипоҳ эрдилар.

Ки ҳоло адамдур аларға мафар,
Йигирмидурур, даги тўқуз нафар.

Бири Ардашер ибни Бобак эди,
Ки баъзи эл они валий ҳам деди.

Яна эрди Шопур бин Ардашер,
Ки шоҳе эди кордону далер.

Ул этти бақо мулки сори хиром,
Қўюб ўғли Ҳурмузни қойим-мақом.

Яна тегди Баҳроми Ҳурмузга тож,
Жаҳон ичра адлидин ўлди ривож.

Яна қилди Баҳроми Баҳром жахд,
Ки даҳр этти тоза анинг бирла аҳд.

Яна ўғлига даҳр аро ком эди,
Ки Баҳроми Баҳроми Баҳром эди.

Яна қилди Нарсини чарх аржуманд,
Ҳам охир адам сори сурди саманд.

Яна Ҳурмузи Нарси этти гулу,
Ки қадри фалакдин ошурди улу.

Яна етти Шопури Ҳурмузга зўр,
Ки солди синаҳ бирла оламга шўр.

Яна Ардашер ибни Ҳурмузга кави,
Етишти чу ул тенгридин топти ави.

Яна қилди Шопури Шопур кин,
Ки офоқ анга бўлди зери нигин.

Яна тузди Баҳроми Шопур жайш,
Ки илгига олди тўла жоми айш.

Яна олди Ферузи бин Яздижирд,
Жаҳонда қилиб адлу инсоф вирд.

Яна шаҳ Ялош ибни Феруз эди,
Адолат била оламафруз эди.

Қубод ибни Феруз ҳам тузди базм
Бу кох ичра, лекин қўюб қилди азм.

Яна бўлди Жомосб кишварситон,
Жаҳон бўлди инсофидин бўстон.

Чу тахт олди Нуширвони Қубод,
Ул этти яна даҳр аро адлу дод.

Яна Ҳурмуз ибни Ануширвон,
Киюрди жаҳон жисми ичра равон.

Чу Первези Ҳурмузга чарх ўлди ёр,
Замонида шод ўлди мулку диёр.

Чу Шеруя оғози кин айлади,
Азиз элни хору ҳазин айлади.

Яна Ардашер ўлди чун қаҳрамон,
Аниинг қаҳрига қолди аҳли замон.

Яна Ардашер ўлди кишварҳудой,
Жаҳон аҳлига бўлди раҳматфизой.

Яна Кисри Арислон тонти фар,
Адам мулкига ул ҳам этти сафар.

Яна Кисри ўлди жаҳон довари,
Ки гардундин ўтти аниинг афсари.

Яна даҳр Туронни қилди азиз,
Ки нисбатда Парвезга эрди қиз.

Жаҳон олди Парвези Баҳром ҳам,
Қўлига тутуб тиг ила жом ҳам.

Яна бўлди Озарми афсарнараст,
Ким ул тонти Турон ерига нишаст.

Яна Фаррух олди жаҳон кишварин,
Солиб адл аро табъи дониишварин.

Яна Яздижирд олди мулку диёр,
Ки дерлар лақабда ани Шаҳриёр.

Қаю бирки мулк олди топти сурур,
Мубаддал сурурига бўлди ғурур.

Жаҳон мулкин ўз мулки қилди гумон,
Гумони ҳамон эрди — кетмак ҳамон.

Қутулди алар даҳр озоридин,
Кетиб бори, қолди жаҳон боридин.

Лёқчи, манга жоми шоҳона тут,
Туганган сойи тўлдуруб ёна тут!

Чу кетгумдурур, даҳр базми қолиб,
Кетай бори комимни майдин олиб.

Муғанний, суруд айтибон руд туз!
Вафосиз жаҳон бирла надруд туз.

Чу кетмаклик андин эрур ногузир,
Даме хушдил ўлмоқ эрур дилпазир.

Навоий, бу янглиғ эмиш даҳр иши,
Вафо кўрмамиш ҳаргиз андин киши!

Кишилик будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур, тарк қилсанг ани!

XV

Искандар достонининг оғозиким, ҳақ анжомига еткургай ва тарихининг ифтитоҳиким, тенгри ихтитоми рақамин сургай ва анинг насабида ихтилофким, тарих аҳли қилмишлар ва ул ихтилофни рафъ этиб, аҳли таҳқиқ ишининг ҳақиқатин билмишлар ва малик Файлақуснинг дори бақоға кетгани ва Искандарнинг мулки фоний тахтин мақом этгани

Нигор айлаган нақши румий тироз,
Очиб парда, бу навъ кўргузди роз

Ки, бу тўрт хайлики топти адо,
Ки кўк тоқига солдилар кўп садо,

Ки давронлари тўрт минг уч юз ил,
Яна ўттуз олтию ўн ой бил.

Бу муддатда кимдинки осор эди,
Ки кишваркушо бал жаҳондор эди.

Тониб беш юзу балки минг йил амон,
Бу муддатда маҳкуми — аҳли замон.

Қилиб улча хотирга келганча иш,
Аларга насиб ўлмади онча иш.

Ки оз вақт аро шоҳи яздонпараст,
Скандарга офоқ аро берди даст.

Билингай, дейилганда бир-бир иши,
Ки халқ этмади тенгри андоқ киши.

Бу мужмалки васф айладим зотини,
Қилай эмди боришинг исботини.

Ҳамул тўрт хайлики ёздим сутур,
Икидин сўнг Искандар этти зуҳур.

Каёнийлар ўлгонда бир-бир ниҳон,
Ки Доройи Баҳманга қолди жаҳон.

Мубоҳот этиб тахт ила тож анга,
Берурлар эди шоҳлар бож анга.

Бу фурсат аро волийи Руму Рус,
Шаҳе эрди оти малик Файлақус.

Маликваш келиб ҳар сифоти анинг,
Малакваш вале пок зоти анинг.

Низомийки назм аҳлига шоҳ эди,
Бу шаҳ саргузаштидин огоҳ эди.

Китобида дер чог нишонин анинг,
Бу янглиг деди достонин анинг,

Ки насл ичра йўқ эрди пайванд анга,
Мурод эрди оламда фарзанд анга.

Бу савдо солиб жисмига печ-печ,
Гум ўлмас эди ул таманноси ҳеч.

Магар бир кун овдин олиб кўнгли баҳр,
Тараб бирла айлаб эди азми шаҳр,

Кўрунди йўли узра вайронае,
Йўмурган фалак зулми кошонае.

Тоши хасталар кўнгли янглиг синуқ,
Ичи мотамийлар ичидек бузуқ.

Бу вайрона ичра шаҳри бахтиёр,
Сабо сайрини сурди беихтиёр.

Кўрарким, қўюб ҳамл бир ҳомила,
Қарин қолмайин руҳ анга жисм ила.

Етиб олида тифли зору забун,
Чекиб гаҳ-гаҳе йиғлагон янглиг ун.

Бўлуб шоми риҳлат анонинг куни,
Келиб гоҳу гаҳ йўқ — ўгулнинг уни.

Унига буким йигламоғни қотиб,
Ано сўги они магар йиғлатиб.

Солиб чун аларга назар Файлақус,
Дегил тушти кўнглига пори мажус.

Буюрдики, маҳрамваш эл еттилар,
Ўлукни ҳамул ерда дафн эттилар.

Ўзи тифлни олди эъзоз ила,
Қилур эрди парварда юз ноз ила.

Скандар атаб, ўгли билди ани,
Ўларда валийаҳд қилди ани.

Муаррих яна навъ ҳам сурди сўз,
Ки нисбатда Дорога еткурди сўз.

Ки Дорога берди қизин шоҳи Рум,
Ясаб зеб ила, ўйлаким, нахли мум.

Бир иш бўлдиким, бемадоро ани,
Атосига қайтарди Доро ани.

Ҳамоноки сур айлаган тун — саҳоб
Садафқа тўкуб эрди дурри хушоб.

Чу вақт ўлди, фош айлади ул садаф
Дуреким, жаҳон тошти андин шараф.

Яна буйла сўз даги мазкур эрур,
Ки таърихи фурс ичра мастур эрур,

Ки оламда ики Скандар эмиш,
Ки икиси давронда довар эмиш.

Бири улки, Доро била қилди разм,
Бири буки, сад боглаю этти азм.

Ва лекин бу фурсатки донойи даҳр,
Берур эрди бу қиссадин элга баҳр,

Ки жоми сафо урди элга сало,
Ки Жомийга еткурмасун ҳақ бало.

Скандар иши эрди манзум анга,
Бори ҳолати эрди маълум анга,

Манга ҳам чу машғуллуқ бу эди,
Таворих олимда ўтру эди,

Бу ерда мени чунки ажз этти лол,
Ўпуб ерни, донодин эттим савол.

Скандарга ики эканни адад,
Чу олинда таҳқиқ эди, қилди рад:

«Ул ишлар,— деди,— бирга воқеъдурур,
Гувоҳи анинг насси қотеъдурур».

Анингдекки аслин Низомий деди,
Ҳамул навъ фарзона Жомий деди.

Ким ул Файлақус ўғли эрмиш яқин,
Эмас аҳли таърих тардиди чин.

Қилинди чу таҳқиқ тадқиқ ила,
Қилай эмди тадқиқ таҳқиқ ила.

Бу янглиғ баён этти таърихсанж,
Ки чун ёвар ўлди саройи сипанж,

Скандарни топти малик Файлақус,
Ясаб мулкин андоққи зебо арус.

Очиб бахшишу базл абвобини,
Тузатти басе сур асбобини.

Мулукона тартибу ойин била,
Ёрутти кўзин ул жаҳонбин била.

Қилиб ҳифзига кеча-кундуз қиём,
Фузунроқ этиб дам-бадам эҳтимом.

Бериб парваришқа муносиб хуриш,
Муносиб хуришдин топиб парварин.

Ани асрамай коху айвон аро,
Ясаб ер кўнгул ичра, бал жон аро.

Нечукким тенгиз дурри шоҳонасин,
Тенгиз йўқки, кон лаъли якдонасин.

Анга тегруким бўлди лафзи дуруст,
Тааллум иши вожиб ўлди нахуст.

Нақумоҳис олинда дастур эди,
Ки ҳикматқа оламда машҳур эди.

Сипеҳр авжига фикри суръатнамой,
Фалак сайридин ройи мушкилкушой.

Назар чобукин чун қилиб тезбин,
Бўлуб нозири важҳи айнул-яқин.

Киши йўқ билик ичра монанд анга,
Арастуйи фарзона фарзанд анга.

Чу тадбир ила дафъи офот этиб,
Аниинг ройидин шаҳ мубоҳот этиб.

Бори илм аро, ўйла, соҳиб камол,
Ки комил анингдек топилмоқ маҳол.

Скандарни донога топшурди чуст,
Ки доишнинг авроқин этгай дуруст.

Ўзига шараф билди доно муни,
Ки ул воқиф эрди валодат куни.

Боқиб чархнинг борча ҳолотига,
Кавокибнинг иқболу офотига.

Кўруб мустақимин, билиб рожеъин,
Ёзиб эрди мавлудининг толеъин.

Қилиб ҳукмлар анжум арқомида,
Рақамлар қўюб эрди аҳкомида

Ким ул, тифли фаррухпайи покзод,
Шаҳе бўлгуси поку фаррухиҳод.

Ети кўк уза шавкати етгуси,
Юруб рубъи маскунни фатҳ этгуси,

Кириб шоҳлар қуллари сонига,
Буюн қўйгуси тавқи фармонига.

Сипеҳр авжига еткуруб ҳимматин,
Фалак тоқида чолғуси навбатин.

Чу ҳайъатда табъи жадал қилгуси,
Фалак мушкилотини ҳал қилгуси.

Қилиб хурдадон табъи ҳикматни қисм,
Басе ерда соз этгусидур тилисм.

Риёзий била тузгусидур расад,
Илоҳий била фитна олига сад.

Жаҳон мулкини чун мақар қилғуси,
Тенгиз ичра йиллар сафар қилгуси.

Анга ҳақ насиб айлабон хушку тар,
Юруб фатҳ қилғусидур баҳру бар.

Ҳаким англамиш эрди чун, барча ҳол,
Бу иқболдин бўлди ишратсигол.

Мураттаб қилиб лавҳи иршодини,
Анга қилди таълим бунёдини.

Қаю ишни таълим қилғон замон,
Эшитмак ҳамон эрди, билмак ҳамон.

Билиб бўлмас эрди таваққуф анга,
Қилур эрди турлук тасарруф анга.

Бу янглиғки тиъдод бўлди сифот,
Ҳамоно ўн ончани касб этти бот.

Билик касбини қилди то жони бор,
Ҳунар билди ончаки имкони бор.

Чу тутти мусаллам камолотин эл,
Диловарлиг амрига чуст этти бел.

Не ишким сипоҳига нафъ айлагай,
Ки андин адусини даф айлагай.

Гаҳи маркаб узра силаҳшўр эди,
Яёгликда гаҳ варзишни зўр эди.

Демайким ўқи очти торп зириҳ,
Ки тори тахайюлдин очти гириҳ.

Синони била тикти ахтар кўзин,
Не ахтар кўзин, чархи ахзар кўзин.

Аниинг тиги хорони қилди шигоф,
Ки кемухти габродин этти гилоф.

Камандинки чин-чин қила бошлади,
Фалак қалъаси буржига тошлади.

Қачон гурзини қилди хоронабард,
Қатиг хорадин кўкка еткурди гард.

Чу майдон аро зўр расмин тузуб,
Чурук ин каби аждахони узуб

Вагар ройи бирла бўлуб чорасоз,
Диловарлигу кучга бўлмай ниёз.

Бори ишда бир ерга етти иши,
Ки мумкин эмас андоқ ўлмоқ киши.

Атоси даги чун суруб эрди умр,
Видоъ этгали еткуруб эрди умр.

Қадининг хамидин билиб эрди хайл,
Ки жисмига туфроқ сари бўлди майл.

Қувосини заъф айлаган чогда сует,
Скандар бўлуб эрди шаҳлигда чуст.

Ўзи бўлди тенгрига пўзишпазир,
Скандарга тоишурди тожу сарир.

Чу ўглига тахтини қилди мақом,
Ўзи айлади тахта сори хиром.

Ҳамоно ики шох берди дарахт,
Бирин йўндилар тахтау бирни тахт.

Не қушқаки бир шохи маскандурур,
Яна шохи сўигра нишимандурур.

Скандар чу кўрди ато маргини,
Яқин эрди қилгай жаҳон таркини.

Чу муставли ўлди бу ният анга,
Ато қилмиш эрди васият анга,

Ки: «Мулкумда бегонани қўймагил,
Шабистонима ёнани қўймагил!

Ҳаримим аро кирмасун ҳеч ёт,
Ки бўлгай анга пардадарликда от!

Сени истабон тонқонимдин мурод
Будурким, қачон айласам ҳайрбод,

Сен ўлсанг чу қойим мақомим менинг,
Бабод ўлмагай нангу номим менинг».

Бу сўз ёдига келгач ўлди зарур,
Етурмак ато пардасиға сурур.

Ҳамият даги монеъ ўлди басе,
Ки елдин зилолиға тушғай хасе.

Ато сўгини айлагач бартараф,
Сариру нигин топти андин шараф.

Ато тахтини чун мақом айлади,
Тузуб руд, оҳанги жом айлади.

Лёғчи, бер ул жавҳари ғамзудой,
Дема ғамзудо, жоми мотамзудой

Ки, андин сумурсам ғамим қолмасун,
Ато сўгидин мотамим қолмасун.

Муғанний, қилиб соз руди нишот,
Анинг бирла тузгил суруди нишот

Ки, сўз тахтида бўлдум оромгир,
Бўлай таҳният базмида жомгир!

Навоий, жаҳоннинг фирибин ема,
Хирад олида нақшу зебин дема.

Чу даврон иши бевафолиқдурур,
Фузун шоҳлигдин гадолиқдурур.

Гадойеки қайд ўлғай андин йироқ,
Муқайяд жаҳондордин яхшироқ!

XVI

Ҳиммат ҳумойининг баландпарвозлиғи таърифидаким, жаноҳайнининг сояси қуёшнинг анқойи заррин жаноҳиға зулмат қофида нишиман берур ва азимжуссалиғи васфидаким, байзонинг сиймин байзасин жаноҳайни остиға яшурур ва ҳар гадоға ул соя тушса, салотин анинг гадойидурур ва ҳар шоҳдин соясин олса, гадо анинг қошида шоҳ кўринур

Бировким анга ҳиммат ўлди баланд,
Эрур олам аҳли аро аржуманд.

Киши нақди гар бир қаро мис эмас,
Агар ҳиммати бўлса муфлис эмас.

Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.

Бу расм ўлди ойини дайри фано,
Ки ҳурмат топар кимда бўлса гино.

Чу ҳиммат эрур кимиёйи вужуд,
Ки андин топар эътибор аҳли жуд.

Бировким, анинг кимиёдур фани,
Ани деса бўлгай эл ичра ганий.

Гинодур чу эл ҳурматига сабаб,
Анга эҳтиром этсалар йўқ ажаб.

Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,
Ганий бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур.

Тутай, дунсифат кимсанинг ганжи бор,
Туну кун анинг ҳифзидин ранжи бор.

Пашизе агар тугди эрса лаим,
Мудом очмогидин топар кўнгли бийм.

Десаким: очай тонгла, ёхуд бугун,
Тугар ул тугунга яна бир тугун.

Очардин эмас коми тарқатмоги,
Гараз бор анга ўзга бир қатмоги.

Кўрунмай дирам ақдин очмоги хўп,
Дирам ҳар неча кўп, тугун доги кўп.

Очар бўлса андин саросар гириҳ,
Солур кўнглига бир гириҳ ҳар гириҳ.

Айиғ лаъбидин жатқаким нон эрур,
Ани итга солмоқ не имкон эрур.

Бижин топса ер, то ичига сигар,
Не қолса овуртига борин йигар.

Йиғоч узра гар бўлса юз минг ёнғоғ
Кўмар ерга ҳарне ўгурлоди зоғ.

Ер остики сичқонға кошонадур,
Яна анда ҳарён ниҳон хонадур.

Разолатни ҳаддин қачон ошурур,
Ўзидин даги туъмасин ёшурур.

Нажосат йўлидин қўюб гулхани,
Захирам, деб анбор айлар ани.

Жуалдур тезак тошимоқдин забун,
Ки бўлмиш қарориб, юзи сарғигун.

Ани қўймас ўлмаклигин билса ҳам,
Неча от оёгига янчилса ҳам.

Кўрар айб дун сарф қилмоқ дирам,
Аниигдекки, йигмоғни аҳли карам.

Карамдин бировким тиҳи жайб эрур,
Тиҳи айламак жайб анга айб эрур.

Бу иш ҳиммат аҳлиғадур ибтило,
Ки жайби дирам бирла бўлғай тўло.

Карамсизки бор уйда махзан анга,
Фалокат била фоқадур фан анга.

Емас элки амвол аро бўлса ғарқ,
Алар бирла муфлислар ичра не фарқ?

Десам ҳам бўлурким, эрур фарқи кам,
Хирад олида кўпдурур фарқи ҳам

Ки, ҳар неча бемоя бўлса лаъим,
Анга кимсадин йўқдурур ҳеч бим.

Вале бўлди чун ганжию махзани,
Халойиқ эрур жонининг душмани.

Қизил тулку ёхуд қаро киш киби,
Ки бўлғай туки қатлининг мужиби.

Садафдекки йиққон учун дурри пок,
Қилурлар олур чогда кўксини чок.

Кўнгул ҳиммат аҳлиғаким бўлди кенг,
Ғино бирла фақр ўлди олинда тенг.

Не ганж ўлса бермакда бордур азиз,
Не номус этар бергали бир пашиз.

Мубоҳот қилмас емакдин кулоч,
Гамин бўлмас ар топса ёвғон умоч.

Хирад аҳли чунким тааммул қилур,
Тафовут бу икида ҳам топилур.

Не нақдеки аҳли карам сарф этар,
Анга халқдин кўп машаққат етар.

Агар йўқ анга базл этар дастрас,
Ки эли аро ҳиммати ганжи бас.

Не элдин топар ҳар замон юз малол,
Не аҳволиға юз қўяр ихтилол.

Кишиким бийикдурур ҳиммати,
Жаҳон аҳлидин камдурур меҳнати.

Не қушким баланд ўлса парвоз анга,
Ҳалок истамас новакандоз анга.

Агарчи эрур мушак отмоқ иши,
Булут момугин ўртай олмас киши.

Неча тифл қилса пулаб хийралиқ,
Қачон шамъи анжум топар тийралиқ?

Тутайким, бийик тоққа чиқсун паланг,
Тўлун ойга секриб етургайму чанг?

Баланд айлабон ҳиммат ул бениёз,
Ки ҳар неча ҳиммат бийик, меҳнат оз.

Бировгаки ҳиммат қилур ёрлиқ,
Гадолиқ тилар, йўқ жаҳондорлиқ.

Ўзин фақр бирла жаҳондор этар,
Жаҳондорликдин вале ор этар.

Дема фақр кўйи гадойин гадо,
Ки шаҳлар шаҳи қилмиш они худо.

Қилур подшо ул гадолиқ ҳавас,
Нечукким, гадо подшолиқ ҳавас.

Магар ҳақ етургай бу огоҳлиқ,
Ки фақр истагай эл, қўюб шоҳлиқ.

XVII

Искандар била ул гадолиг ихтиёр этган подшо, балки филҳақиқат подшолиққа етган гадо ҳикоятиким, Искандар ани мазаллат чоҳидин чиқориб, салтанат коҳига ўлтуртмоқ истади ва ул тож таркин қилиб, бошидин тарки тожи хаёлин чиқормади

Эшиттимки Искандари номдор,
Чу бўлди жаҳон аҳлига комгор.

Не кишварки бўлди мусаххар анга,
Мутеъ ўлди доройи кишвар анга.

Ҳамул шаҳни кишварга шоҳ айлади,
Ҳамул элга кишварпаноҳ айлади.

Шаҳу мулкдин кўнгли тингоч тамом,
Яна мулк азмига қилди хиром.

Магар фатҳ бўлғонда Мағриб замин,
Шаҳи зоҳир айлаб эди қатлу кин.

Чу разм ўти бўлмиш эди бартараф,
Шаҳ ўлмиш эди разм ичинда талаф.

Скандар чу фаҳм этти хасмин қатил,
Анга мулки ичра тилатти адил.

Дедиким: «Бу кишвар салотинидин,
Хабарлиқ жаҳонбонлиқ ойинидин,

Қолибму экин бир анингдек киши,
Ки қилсам ружуъ анга бу мулк иши?

Ани элга шоҳ айласам мустақил,
Ки мулк ўзгага бўлмаса мунтақил».

Дедилар халойиқ дуо айлабон,
Ҳадисига жонлар фидо айлабон,

Ки: «Офоқ аро сарфароз ўлгасен,
Ҳамиша раиятнавоз ўлгасен.

Бу янглиг кишиким қилурсен сўроғ,
Ки андин раиятқа етгай фароғ.

Қабул айлагай они яхши-ямон,
Киши йўқ, магарким, биров бу замон,

Вале халқ ичиндин фирор айламиш,
Ажаб навъ иш ихтиёр айламиш.

Тириклар аросига қилмас убур,
Матофи эмас ғайри — эски қубур.

Ҳамоно тирикларда кўрмай вафо,
Қубур аҳлига айламиш иктифо.

Боши тож таркин қилиб ихтиёр,
Бўлуб тарк тожи билан бахтиёр.

Не маскан бўлуб кеча бир бум анга,
Не кундуз емак важҳи маълум анга.

Киши бирла йўқ мутлақо улфати,
Бўлуб халқ ғавғосидин кулфати.

Ниёз аҳли чун қилсалар ихтилот,
Қилур сўзда зоҳир ғаҳи инбисот.

Насойиҳ дер элга бағоят муфид,
Ки оламдин элни қилур ноумид.

Сўз ичра бу тақриб тартиб этар,
Ки элни фано сори тергиб этар!»

Скандар эшитгач дедиким: «Юрунг,
Ани қайда бўлса, топиб келтурунг!»

Равон ҳукм ила ҳар тараф сурдилар,
Топиб шоҳ базмиға еткурдилар.

Яланг эрди бошу, аёги яланг,
Яқо чокидин кўкси доги яланг.

Жаҳон шуғли гардига силкиб этак,
Тутуб ики илгига ики сўнгак.

Скандар анга эҳтиром айлади,
Ўз олинда олий мақом айлади.

Деди: «Бу сўнгаклардин афсона эт,
Не сўрсам, жавобин анинг ёна эт!»

Деди: «Гўрлардин қилурда гузар,
Неча бу сўнгакларга солдим назар.

Замиримга лекин ниҳон қолди бу,
Ки шаҳнинг қаюдур, гадонинг қаю?

Чу ўлганда бирдур бу ики матоъ,
Тирикликда невчун қилурлар низоъ?»

Келиб бу каломи Скандарга хаш,
Деди: «К-ей забон овари боркаш,

Сени топтим асру бийик нукталик,
Агар бор эса ҳиммат ҳам бийик.

Сени кишварингда қилай аржуманд,
Бериб шоҳлиг, поянг айлай баланд».

Деди: «Ҳиммат ўлмиш манга ҳамнишаст,
Сен истардек эрмас, вале асру паст,

Ки тарк айлабон фақр сармоясин,
Писанд этгамен шоҳлиг поясин?

Эмас рубъи маскунга рағбат манга,
Тилар тўрт сармоя ҳиммат манга:

Бири андин ўлди ҳаёти абад
Ки, йўқтур анинг интиҳосиға ҳад;

Яна бир: йигитликни тонмай халал,
Қарилиқ била бўлмагай ул бадал;

Яна бир: гинойи муаббаддурур,
Ки олинда ифлосқа раддурур;

Яна: шодлигким, йўқ онинг гами,
Адам бўлгай ул сурининг мотами».

Скандарни ҳайрат забун айлабон,
Деди, бош уётдин нигун айлабон.

Ки: «Эй фаррухойину фархундарой,
Бу уқдангдин ул бўлди мушкилкушой

Ки, бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Санга фақр берди, манга шоҳлиқ.

Агарчи мени айлади аржуманд,
Санга берди ҳиммати мендин баланд»

Гадойеки бўлгай бийик ҳиммати:
Анга паст эрур шоҳлиг рифъати.

Чу ҳиммат баланд ўлди эрса фақир,
Кўзига эрур аср шоҳи ҳақир.

XVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мақсудга қайси мақом яқинроқ ва ул мақом сари не навъ хиром муносиброқ ва Арасту йўқлуқ мақомига йўл кўргузмак ва сабукборлиқ хироми оҳанги тузмак

Арастудин этти Скандар савол:
«Ки эй фикратингга фалак поймол,

Не йўлдурки, мақсуд эрур манзили,
Не ишдурки маҳмуд эрур ҳосили?»

Деди: «Халқдин ўзни фард айламак,
Фано кўйи йўлинда гард айламак.

Деди: ул кишиким тавонгардурур,
Анга хайр кўпрак муяссардурур.

Амалнинг чу мақсуд аро дахли бор,
Тавонгарға кўпрак керак эътибор.

Бировким савоб этса кўпрак ҳусул,
Анга кўпрак ўлғай умиди вусул.

Деди: «хайрким қилса аҳли манол,
Бу ишдин эмастур йироқ икки ҳол.

Бири улки: мавқеъдадур ул иши,
Ишин ғайри мавқеъ қилур ҳам киши.

Гар иш ғайри мавқеъда мавжуд эрур,
Киши ҳар неким қилди мардуд эрур.

Ва гар ўз еридадурур қилғани,
Не иш қилса мақбул тутсақ ани.

Неким аслдин топти маъзуллуқ,
Иши фарз ила бўлди машғуллуқ.

Эрур роҳзан кимки огоҳ эрур,
Бу йўлда неким мосиваллоҳ эрур.

Биров шоҳ васлиға қатъ этса йўл,
Керак воқиф ўлса қароқчидин ул.

Қароқчиға бўлғон киши муттафиқ,
Қачон шоҳ базмиғадур мустаҳиқ?

Вале улки рафъ этти буду набуд,
Гумон қилмади ҳақдин ўзга вужуд.

Ўзин чунки мақсуд аро қилди йўқ,
Ўзи қолмайин, қолди мақсуди-ўқ.

Гумон қилма мундин бийикрак мақом,
Киши анда чун етти, бўлди тамом».

Бу дурларниким сочти гавҳарфуруш,
Садаф оғзидек сойил ўлди хамуш.

XIX

Искандарнинг салтанат тожидин саркашлиқ қилиб, хилофат тахтидин аёқ тортқони ва Рум аҳли бошларин оёғига қўюб, анинг мақдамидин тахт поясин баланд қилиб, тож қадрин аржуманд қилғонлари ва анинг адли айнининг қуёши била зулм шомининг хуффошин кўр этиб, жаҳонни ёрутқони ва зулм аҳлининг зулматдек олам юзидин қироқ тутқони

Гузоришқа улким, қалам қилди тез,
Қаламдин бу янглиғ бўлур нуктарез,

Ки чун Файлақус ўртадин чекти рахт,
Скандарга таслим этиб тожу тахт.

Скандарки донойи офоқ эди,
Билик ичра офоқ аро тоқ эди.

Анга тож ила тахт тушмай қабул,
Бу андешадин беҳад эрди малул

Ки, шаҳлиғда ҳаддин кўп офот эрур,
Не қилса фалакдин мукофот эрур.

Агар таркига кўнглини шод этиб,
Атонинг васиятларин ёд этиб.

Кўп ошуфта қилғоч ани бу миҳан,
Улусни йиғиб, тузди бир анжуман.

Чу яксар йиғилди шарифу вазеъ
Сўзе қилди оғоз беҳад бадеъ.

«Ки эй қавмким, мулкунгуз келди Рум,
Ки олимда ҳоло қилибсиз ҳужум.

Агар сарфароз, ар сарафгандасиз,
Бори тенгрига мен киби бандасиз.

Эмон сиз киби, сиздин ўксук басе,
Атосиз, дилозурдае бекасе.

Атомни агар лутф айлаб илоҳ,
Бу кишвар уза айлади подшоҳ.

Ҳамоно бу ишга сазовор эди,
Бу юк чеккали қуввати бор эди.

Вар обову аждодима қилди ҳақ,
Бу мулк аҳлига ҳукмронлиқ насақ.

Алар доғи зебойи тахт эрдилар,
Тавоноу ферузбахт эрдилар.

Вале мен эрурмен бағоят ҳақир,
Доғи салтанат амри беҳад хатир.

Бу ишга кератур тавоно киши,
Эмас мен киби нотавоно иши.

Эрур тортмоқ шер чекконни мўр,
Юкин пилнинг айламак пашша зўр.

Не бор шаҳлик айларга ният манга,
Не айлай десам қобилият манга.

Бу таклифдин чунки ранжурмен,
Агар айласам тарки, маъзурмен.

Чу мен айладим ажзим изҳорини,
Бу андешадин кўнглум озорини.

Сиз эмди ўзунгузга шоҳе топинг,
Бу кишварга кишварианоҳе топинг.

Ҳар ишта замон аҳлиининг фойиқи,
Ки то бўлгай ул шоҳлиг лойиқи.

Қуёшдек қавий меҳру равшан замир,
Ва гар чиқса ашҳабқа офоқгир.

Адолат аро фасли наврўздек,
Сиёсатда барқи жаҳонсўздек.

Ириклик чоғи хасмга чорасоз,
Қотиглиқ маҳалли раиятнавоз.

Анга тахту давлатни маскан қилинг,
Бошин тож бирла музайян қилинг,

Ким ул ёгдуруб абри эҳсонини,
Эрамдек қилиб мулк бўстонини.

Аду хайлин ошуфтаҳол айласун,
Санам зулфидек поймол айласун.

Неча шуълаи фитна ёқса адув,
Қилич селидин урсун ул ўтқа сув.

Раиятқа қилса қаламзан ситам,
Қаламзаннинг илгини қилсун қалам.

Мусофир йўли риштасин узмасун,
Қароқчи қаросини кўргузмасун.

Қилиб забт ила маҳкам ўгри йўлин,
Улус молидин қисқа қилсун қўлин.

Адам айласун зулм таълимини,
«Лам»и жаҳд этиб «лом» ила «мим»ини.

Адолат қилурнинг топиб ҳолатин,
Фузун қилсун элга адув одатин.

Неким ҳақ буюрмиш, бўлуб пайрави,
Ҳақ айтур улус илгин этсун қавий.

Бериб зулмгустарга фарсудалиқ,
Раиятқа еткурсун осудалиқ».

Тугатгач сўзин шоҳи равшанзамир,
Улус чектилар ҳар тарафдин нафир

«Ки, эй хусрави одили додгар,
Нега айладинг бизни фарёдгар?

Етар чогда адлингдин элга наво,
Бу янглиг недин зулм кўрдунг раво?

Не сўзлар эдиким баён айладинг,
Ки бу халқ багрини қон айладинг.

Бу сўзар дегунча, оқиз қонимиз,
Ки бўлсун йўлунгда фидо жонимиз!

Сен ўлгунча бу эл бошидин йироқ,
Йироқ бўлсалар жонидин яхшироқ.

Санга гарчи жонбахш келди калом,
Яқин эрдиким айлагай қатли ом.

Сену салтанат тарки сўзму бўлур,
Бадилингни кўргучи кўзму бўлур?

Бугун олам ичра сен ул шоҳсен,
Ки афлок сирридин огоҳсен.

Жаҳон ичра сен билмаган йўқ улум,
Билур олам аҳли, неким аҳли Рум.

Фалак шамъи ройи муниринг сенинг,
Малойик чароғи замиринг сенинг.

Жаҳон кўрмаган сен киби хусраве,
Қуёш талъате, Муштарий партаве.

Қилиб адл ройингдин андоқ зуҳур,
Ки гул бирла хуршиддин атру нур.

Вужудингда пинҳон хирадёрлиг,
Жамолингда пайдо жаҳондорлиг.

Бу ҳимматки зотинг аро бордур,
Санга Рум султонлиғи ордур.

Билурбизки бу мулк эрур кам санга,
Умид улки, тушгай жаҳон ҳам санга.

Фалак сайридин ошкору ниҳон,
Ки ҳукме ёзилмиш: сенингдур жаҳон.

Яна кимса фармонраво қилмагил,
Жаҳон аҳлини бенаво қилмагил.

Агар сен бу ишни қабул этмагунг,
Бу мулк аҳли фарёдига етмагунг,

Қўюб мулки мавруснига ёнани,
Раво кўрсанг уй ичра бегонани.

Қила олмайин бу бало ихтиёр,
Боримиз қилурбиз жало ихтиёр!

Чу тушсак гадолиққа ҳар мулк аро,
Худо сўрғуси сендин ул можаро»

Бу сўз деб улус бўлдилар ашкрез,
Бош айлаб яланг, чектилар рустхез.

Скандарки мундоқ аломат кўруб,
Аломат демайким, қиёмат кўруб,

Пушаймон бўлуб деган аҳволига,
Бузулди басе кўнгли эл ҳолига.

Солиб ул сифат сидқ ойин сифот,
Дегандин анинг кўнгли ичра уёт.

Ҳам атбоининг яхши ниятлари,
Яна ҳам атоси васиятлари,

Аён этти бир навъ таъсир анга,
Ки бермак маҳол эрди тагйир анга.

Бўлуб хотири ҳаддин ортуқ малул,
Улус илтимосини қилди қабул.

Ризо зоҳир этгач, шаҳи навжувон,
Арастуйи фарзона қўпти равон,

Олиб тожни айлабон аржуманд,
Анинг бошидин айлади сарбаланд.

Равон тутти, айтиб сано, бир қўлин,
Балиноси доно яна бир қўлин.

Ики ганжи ҳикмат ани йўлдабон,
Чиқордилар авранг уза қўлдабон.

Топиб мақдамидин бийик ноя тахт,
Қуёш боши узра солиб соя бахт.

Арасту била — йўқ — Балинос эди,
Ки бу Хизр эди, ул бир Илёс эди.

Халойиққа юзланди бир инбисот,
Ки ўлтургали етти муфрит нишот.

Нисор ул қадар сочти яхши-ямон,
Ки қилди нужум арзни осмон.

Ададсиз сурур аҳлига бўлди сур,
Анингдекки сур аҳли қилди сурур.

Чу искандари меҳр ўлуб пардапўш,
Шафақ бодасин тошти қилмоққа нўш.

Тарабдин фалак қилди ҳоли анга,
Янги ойни жоми ҳилолий анга.

Скандар баруманд ўлуб бахтидин,
Шабистонга кирди тушуб тахтидин.

Гулу сабза узра тузуб тоза базм,
Майи лолагун ичгали қилди азм.

Қадаҳ партавиким дамо-дам тутуб,
Шабистонни хуршиддек ёрутуб.

Дебон сўз, дегач шоҳи гардунжаноб,
Жавобин Арастуйи ҳикматмаоб.

Суруб нукта ҳар сори донишвари,
Билик ичра алломаи кишвари.

Не ҳикматдин айру қадаҳ гардиши,
Не жуз илми ҳикмат такаллум иши.

Нукатким шаҳи комёб айтибон,
Анга нукта аҳли жавоб айтибон.

Зуҳур айлабон гарчи айшу тараб,
Вале сарбасар маҳзи илму адаб.

Чу ҳар илмдин бўлди гуфту шунид,
Димоғини шаҳнинг қизитти набид.

Қўпуб чиққали майл кўргузди хайл,
Кўзи шоҳнинг уйқуга қилди майл.

Бўлуб уйқу чун улча матлуб ўлуб,
Ёрим кеча ҳам сажда маргуб ўлуб.

Ибодат учун шоҳи яздонпараст,
Ўзин хас киби қилди туфроққа паст.

Иши йиғлаю узри мофот эди,
Анга тонгғача буйла авқот эди.

Қуёш чун қилиб авж оҳангини,
Ёрутти яна чарх аврангини.

Кавокиб топиб ул ёруқдин зарар,
Бори учтилар ул сифатким шарар.

Скандар яна тахтин айлаб мақом,
Халойиққа ҳукм айлади бори ом.

Улус қилдилар хизматиға ҳужум,
Қуёш теграсида нечукким нужум.

Йиғилғоч улус шаҳ қилиб ибтидо,
Халойиққа сўз мундоқ этти адо:

«Ки берди манга додгарлик илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,

Келиб олима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун!

Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон.

Не тахтимдин ўлсун анга даҳшате,
Не тожимдин ўлсун анга ваҳшате.

Не шаҳ деб мени айласун изтироб,
Не мақсуд адосида қилсун шитоб.

Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин».

Улус бошлади арзи ҳол айламак,
Скандар била қийлу қол айламак.

Саҳардин анга тегруким истиво,
Сўруб, халқ дардига қилди даво.

Киши қони тўкканни бўйнин уруб,
Қўлин кестурурнинг, қўлин кестуруб.

Бериб дод мазлуми гамхорага,
Қилиб раҳм марҳуми бечорага.

Қилиб зулм аҳлин қаро ерга паст,
Аларгаки, мазлум эрур зердаст.

Хуш ул шаҳки зулм аҳлин айлаб нигун,
Жафокаш жафогарни кўргай забун.

Бу янглиғ қўюб адл бунёдини,
Ярим кунгача берди эл додини.

Атоси замонида ҳар навъ иш,
Ки андин халойиққа озор эмиш,

Тамомин улус бошидин қилди дафъ,
Етишсун деб андин халойиққа нафъ.

Яна шоҳлар ҳодис этган русум,
Ки бедод эмиш эл аро бу умум.

Алар тарҳини бузди бунёддин,
Халойиқни қутқорди бедоддин.

Адолат тариқини фош айлади,
Сиёсат анга дурбош айлади.

Раиятқа маълум этиб эҳтиёж,
Ики йил алардин кўтарди хирож.

Амал аҳлига қилди машгуллуқ,
Ёмонларга еткурди маъзуллуқ.

Вале яхшиға тақвият айлади,
Яна яхшилар тарбият айлади.

Яна пархларға қилиб иштигол,
Огир сотқучига бериб гўшмол.

Туз айлаб тарозу ики бошини,
Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини.

Қари ҳам темурдин анга бўлди хос,
Ки эл бўлди кам газ олурдин халос.

Қапонни ҳам ул ихтиро айлади,
Қиёс ичра рафъи низо айлади.

Яна тузлук изҳориға тузди кайл,
Ки эл қилмагай эгрилик сори майл.

Яна тузди олтун тарозусини,
Қавий айлабон адл бозусини.

Мароҳил аро қўйди раҳдорлар,
Йўл аҳлин хатардин нигаҳдорлар.

Адолат қўлин тутти андоқ бийик,
Ки тошти амон арслондин кийик.

Карак хайлига қарчигай дармиён,
Алар жўжа янглиг, бу бир макиён.

Ярим кунгача адл ила дод эди,
Яна кун сўнгги яхши бунёд эди.

Бу янглиг чу оз вақт тузди русум,
Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Кетур соқиё, тўлдуруб жоми адл,
Ки кўргузди Искандар айёми адл!

Таодул била тут ани беҳумол,
Ичарда манга гарчи йўқ эътидол.

Муғанний, навода тузуб муътадил,
Навосозлиқ қил манга муттасил,

Қулоғимға дилкаш садое етур,
Мени бенавоға навое етур!

Навоий, таодулдин этма удул,
Қабул аҳлидин гар тиларсен қабул!

Чу одил шаҳ илгидин ичгунг аёқ,
Неча эътидол асрасанг яхшироқ

Нечукким, эрур адл шаҳларга зеб,
Эрур ҳам гадо, хокираҳларга зеб.

Шаҳеким, адолатдур онинг иши,
Тенг эрмас анга шоҳлардин киши.

XX

Адолат айни таърифидакким салотиннинг зулумоти зулми орасида «айнул-ҳаёт» жовидонийдурур ва ичганга зулоли зиндагоний еткурур

Не асмоким, ул ҳақ сифотигадур,
Агар фикратинг ҳар бир отигадур.

Не амреки бўлгай сифат дохили,
Ҳақ отидур ул амрнинг фоили.

Карам фартидиндур карим ўлмоги,
Тараҳҳум кўпидин раҳим ўлмоги.

Агар вожиду можид эт эътибор,
Агар ҳайю қайюм бир ҳукми бор.

Вале оти асмода одил эмас,
Ўқур чогда эл они одил демас.

Адолатқа етганда қилмиш худо,
Ўз отини «Ал-адл» бирла адо.

Бу отига кўпрак учун эҳтимом,
Анинг бирла оламга берди низом.

Не шаҳким, анинг адл кирдоридур,
Десам, йўқ ажабким, худо ёридур.

Бу маънидин эркинки, оламда шоҳ,
Ки дерлар ани халқ зилли илоҳ.

Гар афъоли мардуду мақбул эмас,
Булардин қиёматда масъул эмас.

Эрур адлким, қодири зул-жалол,
Қиёмат куни андин айлар савол,

Агар адл йўқ ошкору ниҳон
Яқин билки, зеру забардур жаҳон.

Анушировн гарчи кофир эди,
Вале адл зотида зоҳир эди.

Ўрун гарчи кофирга дўзахдурур,
Анинг адлдин ўрни барзахдурур.

Агар куфр ризвон сори қўймади,
Вале адл нийрон сори қўймади.

Ул ўтгандин ар минг йил андозадур,
Адолатдин овозаси тозадур.

Эрур турфа буким, салотин аро,
Қаю адл этар кишвари дин аро.

Қилурда сифат адлу инсофини,
Ниҳоятқа еткурмак авсофини,

Демаклик эмас «ҳукмрони замон»,
Демактур «Анушировни» замон.

Ажаброқ буким, улки бу оти бор,
Бу ташбиҳ бирла мубоҳоти бор.

Не сўздинким ўтти эрур бу ажаб,
Ки кавнайн шоҳи «Расули араб»,

Шаҳеким, русул келди хайли анинг,
Бори офаринин туфайли анинг,

Қилур чогда ҳақ шукри изҳорини,
Магар бу сифат сурди гуфторини,

Ки «султони одил замонида даҳр,
Вужудум била берди оламга баҳр.

Манга чун валодат замони эди,
Улусқа адолат замони эди».

Ҳадисида ҳам бу башоратдурур,
Ки адл аҳли сори ишоратдурур

Ки, адл ичра ўтганга бир соате,
Эрур беҳки, жинну башар тоати.

Яна ҳам ҳадиседурур бу саҳиҳ,
Ки айлабдур они баёни фасиҳ:

«Қолур куфр аро қолса обод мулк,
Бўлур зулм агар бўлса барбод мулк.»

Шаҳ агар куфр аро адлин этса равон,
Тузар мулкин андоққи Нуширавон.

Вагар дин аро зулм паррон қилур,
Бу шаҳлардек оз чогда вайрон қилур.

Шаҳеким қилур хайли инсонга амр,
Ҳақ этмиш анга адлу эҳсонга амр.

Агар зулм қилса эрур неча ҳол,
Ки жонигадур борча онинг вубол.

Бировким ҳақ амрига осий бўлур,
Неким қилса журму маосий бўлур.

Яна бир буким айлаб ўзни сафиҳ,
Ҳақ ахлоқига хулқи қолмас шабиҳ.

Яна буки элга солиб изтироб,
Қилур зулми ободларни хароб.

Яна улки, чун зулме мавжуд ўлур,
Бори халқ кўнглига мардуд ўлур.

Не мардудлуққим, бўлур эл иши —
Туну кун анинг жонининг қаргиши.

Не дамким урар халқ нуқсонига,
Қилур тез дўзах ўтин жонига.

Улус душмани деса бўлмас ани,
Ки бор ул ҳақиқатда ўз душмани.

Неча зулмким элга золим қилур,
Ўз-ўзига кўпрак қилур — ҳақ билур.

Не золимки, бир кимсага зулм этар,
Ики фоида зулмкашга етар.

Бир улким, қиёмат куни ажри бор,
Ангаким бу зулм айламиш, зажри бор.

Яна буки, мазлум эрур от анга,
Киши айламас зулм исбот анга.

Вале кимсаким, зулм анга комдур,
Бу оламда мардуду бадномдур.

Макон чун қилур ўзга олам сори,
Ўтар бетаваққуф жаҳаннам сори.

Қаю шоҳким адлдин фард эрур,
Ҳам ўз жонига зулмидин дард эрур.

Кивурса ўзин одил эл сонига,
Не зулм элга айлар, не ўз жониға.

Агар билса шаҳ адл этар ҳирфасин,
Нечук бергай ўз илгидин сирфасин.

Неча сирфадин шаҳ керактур йироқ,
Бу ерда вале сирфаси яхшироқ.

Шаҳеким, анга адл бўлгай қилиқ,
Эрур айласа сирфа бесирфалиқ.

XXI

Маҳмуд ҳикоятиким, ажал оғир уйқусиға борғондин сўнгра Масъуднинг тушига кирди ва адолат айнин пайдо қилур учун анга пандлар берди ва насиҳат зилолидин анинг юзига бир сув урдиким, ани ғафлат уйқусидин сескандурди

Эшиттимки, Маҳмуди ғозийға даҳр
Чу жоми ҳаёт ичра ҳал қилди заҳр.

Қилиб «иржеъи» нағмасин истимоъ,
Ружуъ этти оламга айлаб видоъ.

Жаҳондин узар чоғда пайвандини
Валиаҳд этиб эрди фарзандини,

Чу ул айлади тарки дори фано,
Фироқида ўғлиға эрди ано.

Ҳамоно лақаб эрди Масъуд анга,
Кириб тушга бир кеча Маҳмуд анга,

Ўғулға ажаб навъ қилди зуҳур,
Бошидин-аёғиғача ғарқи нур.

Бўлуб турфа боғе анинг маскани,
Дема боғким, равзанинг гулшани.

Дамо-дам фузунроқ нишоти анинг,
Ошиб ҳар замон инбисоти анинг.

Зумурраддин олида ҳавзеки, ақл
Келиб ожиз авсофин айларда нақл.

Мудаввар келиб чархи ахзар киби,
Суви лавну таъм ичра кавсар киби.

Қирғида ул ҳавзнинг бир дарахт,
Солиб шоҳ уза соя андоқки бахт.

Қилиб паст тубий қадин пояси,
Ҳамул равза саҳнин тутуб сояси.

Яна равзанинг сабзаси заъфарон,
Иси хасталар жисмидин заъфрон.

Тамошосидин кўзга ёруб чарог,
Муаттар бўлуб атри бирла димоғ,

Кўруб шоҳ Масъуд бу турфа ҳол,
Ўпуб ер атосидин этти савол

Ки, султонлиғинг ичра неттинг экин,
Ки, бу навъ манзилга еттинг экин?

Деди: Ул замонким, жаҳондор эдим,
Адолат қилур фикрида бор эдим.

Чекар чогда Ҳиндустонга сипоҳ,
Чу ул ноҳият бўлди оромгоҳ,

Дедим эмин ўлсун черикдин бу мулк,
Ситамга узотур иликдин бу мулк.

Мунодидин англаб бу ҳукмумни хайл,
Манга бўлди сайр айламак сори майл.

Қилиб беша тавфига ҳар ён назар,
Ки ногаҳ бир эл сори солдим гузар,

Жазира аро неча уйлук киши,
Келиб заъф ила ажз аларнинг иши,

Йигочу қамишдин ясаб хонумон,
Ани сандалу зарҳал айлаб гумон.

Уй ичра гилем ўрнида бўрё,
Келиб боғу бўстон бузуқ қўрё.

Ўтар чогда наззора айлаб муни,
Етишти қулогимга мазлум уни.

Ҳамул ун била маркаб эттим равон,
Чу еттим, ажузе эди потавон,

Бузуб қўрёсин черикчи кириб,
Уйидин неча шох ўтун ойириб,

Ўтунни уйидин чиқоргон замон,
Солиб тўбра ичра доги сомон,

Яна бир аёг ҳам олиб бадсигол,
Ки ул зарф бор эрди яшил сафол.

Буларни олиб золими тундхў,
Чиқарда йўлуқти манга рўбарў.

Жадал айлабон додхоҳи била,
Келиб ул ики-уч гувоҳи била.

Чу билдим анинг зулму ягмосини,
Йёсига қайтардим ашёсини.

Яна қўрёсини найваст этиб,
Не айрилғонин борча пайваст этиб.

Дедим, боғлабон золим илгини руст,
Осиб бўғзидин ул уй олида чуст.

Чу ашёсини олди золи нажанд,
Ҳамул дам сипаҳ сори сурдум саманд.

Мен этган замон тарки дори ғурур,
Ки бўлди мақомим бу дори сурур.

Ниҳоятсиз эрди гуноҳим менинг,
Бу иш бўлди охир паноҳим менинг.

Хитоб ўлди, кей осийи боргоҳ,
Ки умрингда қозғонмадинг жуз гуноҳ,

Неча ҳаддин ортуқ гунаҳкорсен,
Томуг шуъласига сазоворсен.

Ҳамул адлким тутти сендин вужуд,
Гуноҳинг богишланди буду набуд.

Вале ҳар не иш қилғонинг бегараз
Топибдур бу оламда бир-бир эваз.

Тузатгинг чу ул золға қўрё,
Йўқ эрди бу феълингда рўю риё.

Анинг муздидур бу риёзи биҳишт,
Ели мушксо, гарди анбарсиришт.

Икки шох ўтунким, ани олди зол,
Эрур музди бу нахли тубий мисол.

Яшил зарфким, айладинг рад анга,
Эваздур бу ҳавзи зумуррад анга.

Этаклик сомонинки олди ажуз,
Эваздур анга заъфарон бирга юз.

Қатил этганинг золими шумни,
Ки қутқординг ул хаста мазлумни.

Анинг музди бўлди ҳаёти абад,
Мақосидга йўқ бу ҳаёт ичра ҳад.

Бу савдодин ар воқиф ўлса киши,
Қачон адлдин ўзга бўлғай иши.

Агар адл оламда тутмас вужуд,
Пушаймонлиг этмас бу оламда суд.

Сангаким бу соат эрур дастрас,
Бу иш касбидин тинмогил бир нафас.

Дамеким, шаҳ ўз адлидин фард эрур,
Анга ул даме бедаво дард эрур.

Чу Масъуд уйгонди ул уйқудин,
Фароғат топиб хотири қайғудин.

Адолат тариқин шиор айлади,
Ато буйруғин ихтиёр айлади.

Қаю шаҳки адл этса Масъуддек,
Нетонг ҳақ насиб этса Маҳмуддек.

XXII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, адолат натижаси не навъ ишлар бўла олғайким, ул натижа умидига киши ул йўлға қадам солғай ва Арастуға жаҳонкушойлиқ тили очилмоқ ва адл натижаси жаҳонгирлик эрканин собит қилмоқ ва одилға ул жаҳон саодати ҳам топилмоқ

Яна шоҳ Арастуға қилди хитоб,—
«Ки эй донишойину ҳикматмаоб!

Шаҳеким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экин адлнинг лозими?»

Деди: «Шаҳки адл ўлса ойин анга,
Мусаххардурур дунёю дин анга.

Бу оламда бўлмоғлиқ офоқгир,
Яна олам аҳлида жаннат сарир.

Бу олам олурни бурун шарҳ этай,
Яна ўзга оламға даҳи етай.

Шаҳеким анга адл бунёд ўлур,
Натижа буким, мулки обод ўлур.

Чу мулк ўлди ободу халқи ғаний,
Яқиндурки, маъмур ўлур махзани.

Чу махзанни бу навъ маъмур этар,
Сипоҳига бешак мавожиб етар.

Сипоҳи қачон шаҳга толиб келур,
Адусиға, шак йўқки, ғолиб келур.

Қачон бир адусини паст айлади,
Анинг мулкини зердаст айлади.

Ики мулк афзун қилур қувватин,
Яна хасмининг синдурур шавкатин.

Бу тартиб ила чунки тарҳин солур,
Ажаб йўқ, агар даҳр муҳкин олур.

Яна улки чун адли зоҳирдурур,
Бори қавм ила хайли шокирдурур.

Сипоҳийси гар тиг урар беадад,
Раият дуо бирла айлар мадад.

Қачон қилди — минг ҳасми кинхоҳ ўқи,
Ярим кеча қилғонча бир оҳ ўқи.

Яна улки чун адл бўлмиш фани,
Аду хайли даҳи тиларлар ани.

Раоёси тунлар илик очибон,
Сипоҳийси бориб, анга қочибон.

Биров топса бир ишга мунча сабаб,
Жаҳонгир бўлмоғлиғи не ажаб?

Бу бир муддао чунки топти вуқуъ,
Яна бирга эмди қилойин шуруъ.

Биров тенгрига илтижо келтуруб,
Чу адл амр қилмиш бажо келтуруб.

Олиб мулкидин ранжу фарсудалиқ,
Халойиққа еткургай осудалиқ.

Тааммул қилиб адлу эҳсонига,
Дуо қилса офоқ эли жонига,

Натижа мунга ғайри ғуфрон эмас,
Жазойи амал бўлмай имкон эмас.

Бу олам дағи бўлди, ул ҳам анга,
Ики кавн мулки мусаллам анга».

Чу хатм этти донойи бисёрдон,
Жавобини топти шаҳи кордон.

Ҳаким айтуридин чу касб этти нафъ,
Бори шубҳаси кўнглидин бўлди рафъ.

XXIII

Искандар ишларининг тафсилини ижмол била дейилмак ва ул ижмолнинг мужмалотин тафсил қилмоқ ва Доронинг расули анга олтун байза тилай келиб, пўлод найзадек итик сўзлар жавоб топиб бормоқ ва ул синон ламъасининг барқи анинг хирмани сабриға ўт солмоқ ва кунжуд била гўй ва чавгон йибормаги ва Искандар ул чавгон била гўй уруб кунжудни қушлар термаги

Бу янглиғ деди мўбади нуктасанж,
Ки тарих илмиға кўп чекти ранж.

Ки чун қилди ул шоҳи навхоста,
Адолат била мулкин ороста.

Ҳаким, ўйлаким, кўргузуб эрди йўл,
Адолат ҳавасин билиб эрди ул,

Ки олам олурға бўлур мунтаҳи,
Бу сўз фикрида хотири огаҳи.

Тааммул қилур эрди ҳаддин фузун,
Чекар эрди андиша торин узун.

Чу адлу шижоат анга ёр эди,
Яна рой ила ҳикмати бор эди.

Қуёшдек сипеҳр узра тортиб алам,
Юруб олди олам юзин яккалам.

Ул ишларки ул қилди офоқ аро,
Киши қилмади бу куҳан тоқ аро.

Бу аъжубаларким анга берди даст,
Жаҳондорлар қадри топти шикаст.

Неким қилди ул деса, айтай, киши,
Туганмас ўқуб қарнлар ул иши.

Бори қилгонин демак осон эмас,
Деганга тугатмаклик имкон эмас.

Муносиб бу келдики ҳар ҳол ила,
Десам аввал аҳволин ижмол ила,

Ки комим раво айламиш бўлгамен,
Ҳадисин адо айламиш бўлгамен.

Яна қиссасига тааққул қилиб,
Таворихига кўп тааммул қилиб.

Умурида улча гаройибдурур,
Ки ул ишта кўпрак ажойибдурур,

Жудо айлабон кизб олойишин,
Анга айласам назм оройишин.

Ҳамоноки ул шоҳи давлатпаноҳ,
Бурун Рум тахтигаким бўлди шоҳ,

Мухолифқа қасди ҳалок айлади,
Ки аъдодин ул ерни пок айлади.

Черик чекти андин сўнг истаб кушод,
Жаҳон ичра айларга фатҳи билод.

Бурун тортибон разм учун тиғи кин,
Юруб айлади азми Мағриб замин.

Қилиб Занғибор аҳлига чийралик,
Юди тиғ суйидин ул тийралик.

Яна бўлди Доро била ҳамнабард,
Ки бадхоҳдин кўкка еткурди гард.

Яна мулк очмоқта қилмай даранг,
Юруб фатҳ қилди билоди Фаранг.

Чу бўлди мутеъ анда бўлгон улус,
Қирим бирла фатҳ айлади Андалус.

Ёниб, Миср фатҳига қилди ситиз,
Сипеҳр они Миср узра этти азиз.

Кўруб табъи ул марзни ошно,
Қилиб анда Искандария бино.

Чу Зардушт дафъига қилди гулу,
Алар ўтига тиғ ила урди сув.

Ироқи Ажам сори қилғач хиром,
Наво топти оҳангидин ул мақом.

Ироқи Арабга чу сурди саманд,
Қудумидин ўлди ул эл баҳраманд.

Яна айлади азми Шому Ҳалаб,
Насиб ўлди ул ерга кому тараб.

Яман сори чиқти нечукким Суҳайл,
Ақиқ ўлгали тошлари қилди майл.

Ер ўпмакка чун Макка азми қилиб,
Қабули учун ул эшик очилиб.

Қилиб азм андин савоҳил сари,
Қўюб юз ажойиб мароҳил сари.

Яна айлабон Форс фатҳига азм,
Муяссар бўлуб, айламай кийну разм.

Очилғоч булар шоҳи фархунда фол,
Саодат била қилди азми Шимол.

Чу мулк олғали даъбу хў разм этиб,
Таважжуҳ била фатҳи Хоразм этиб.

Чекиб раъияти меҳри ишроқни,
Еруқ айлабон Дашти Қифчоқни.

Чу бу ноҳиятдин иноптоб ўлуб,
Инонгири Сақсину Сақлоб ўлуб.

Чу озим бўлуб жониби Осу Рус,
Бўлуб юзлари ваҳмидин сандарус.

Тушуб Чаркасу Гуржа сори йўли,
Бўлуб борча гуржию чаркас қули,

Шимол аҳлин эҳсонға ғарқ айлабон,
Таважжуҳ қилиб азми Шарқ айлабон.

Чу манзил қилиб мулки Фархорни,
Кесиб ул гулистонда ҳар хорни.

Чу маъбар бўлуб Мовараннаҳр анга,
Ясолиб Самарқанддек шаҳр анга.

Чигил бирла Ягмодин айлаб убур,
Нечукким, чамандин сабову дабур.

Юруб Чинга бўлғонда маснаднишин,
Камар боғлаб олинда Хоқони Чин.

Яна Ҳинд сори қилиб турктоз,
Бўлуб Кед қуллуқ била чорасоз.

Бузуб Ҳинду Чин ичра бутхоналар,
Ясаб тоат аҳлига кошоналар.

Чу рафъ айлабон куфр янглиғ уюб,
Бериб раҳнавардига азми Жануб.

Ўтиб Синд ила Кечу Мукрон сори,
Ҳам андин қилиб азм Кирмон сори.

Хуросон ҳавосида тонқач ҳаёт,
Ясаб анда шаҳре нечукким Ҳирот.

Сипоҳон сари дашт қилғонда тай,
Бино айлабон шаҳре андоқки Рай.

Чу фатҳ ўлди оламдағи марзу бум,
Кўнгул жамъ этиб айлади азми Рум.

Неча вақт ўлуб айш ила жомгир,
Кўнгул топмади анда оромгир.

Яна қатла оламни сайр айлади,
Мамоликда бунёди хайр айлади.

Гариб ишларидинки йўқ анга ҳад,
Бири эрди яъжуж олига сад.

Масоҳат қилиб борча офоқни,
Не офоққим, чархи пуҳ тоқни.

Чу қилди масоҳат масолик аро,
Йигоч этти таъйин мамолик аро.

Танобеки, массоҳ қилди қулоч,
Қилиб ўн ики минг қари бир йигоч.

Анинг саъйидин топти бори сабил
Нишоне қачон бир йигоч ўлса мил.

Манозилда тарҳи работ айлади,
Ки андин мусофир нишот айлади.

Чу маъмурани тузди қилмай даранг,
Тенгиз майли қилди, нечукким наҳанг.

Су узра суруб бениҳоят кема,
Солиб анда бори кераклик нима.

Неча йил сув узра хиром айлади,
Жазойирда гоҳи мақом айлади.

Ҳақ эҳсонидин баҳри зоҳир аро,
Билодиким эрди жазойир аро.

Борин фатҳ қилди сув узра юруб,
Бирин чун олиб, илгарирак суруб.

Чу ер қолмади олмоғон сувда ҳам,
Бу ишлар била бўлмай осуда ҳам.

Су мавжи киби изтироб айлади,
Муҳит ўртасиға шитоб айлади.

Чу бўлди ери нуктагоҳи Муҳит,
Қуйи суву устун сипеҳри басит.

Қилиб сув тубин кўрмак андишае,
Ҳамул ҳикмат аҳли ясаб шишае.

Кириб шишаға ранжу ташвир ила,
Анинг оғзини беркитиб қийр ила,

Танобеки, бўлғай неча минг қари,
Эшилган, келур чоғда дарё сари.

Бир учин қилиб шиша даврига руст,
Яна бир учин туттуруб элга чуст.

Бу янглиг қилиб чўкти дарё қуйи,
Ани қаърига чекти дарё суйи.

Ғаройибки дарёда бўлғай ниҳон,
Анга зоҳир ўлди жаҳон дар жаҳон.

Алардин раво айлабон комини,
Кема ичра қўйди яна гомини.

Ва лекин бу сўзда эрур ихтилоф,
Ерида демакдин эмасмен маоф.

Яна азм қилди қуруғлуққа бот,
Чиқиб айлади азми оби ҳаёт.

Қоронғуда айлаб ёруғлуқ талаб,
Ани топмайин қайитти хушклаб,

Қуруғлуқ аро Хизр ўлуб раҳбари,
Тенгиз ичра Илёс эди ёвари.

Бу ишлар қилибким, киши қилмайин,
Кишидин бу навъ ишлар айтилмайин.

Валоят қилиб теңгридин мултамас,
Нубувватқа даги топиб дастрас.

Бўлуб онча давлат муяссар анга,
Яна онча кишвар мусаххар анга.

Ки сабтига йўпса киши хомае,
Керактур рақам топса «Шаҳнома»е.

Ва лекин бу дафтарда гунжойиши,
Эмас сиққудек борча оройиши.

Заруратдин алқисса ҳарҳол ила,
Анинг қиссасин сурдум ижмол ила.

Адо бўлди ҳар байт аро дафтаре,
Ҳар уй ичра қилдим ниҳон кишваре.

Тамоми бу эрдики, қилдим адо,
Вале эмди тавфиқ берса худо,

Сунуб панжа куллий ише сори қўл,
Қилай назмким, асл бўлгай ҳамул:

Алардин бири эрди Доро иши,
Ким ул навъ иш ёд бермас киши.

Бу навъ эрди улким малик Файлақус,
Ки Рум аҳли эрди анга хокбўс.

Жаҳонхусрав ул чоғда Доро эди,
Анга шоҳлиг ошкоро эди.

Каёнийлар ўрнида офоқгир,
Келиб пушт-барпушти соҳиб сарир.

Умурида ойини Луҳросбий,
Сипоҳида қонуни Гуштосбий.

Бўлуб кўп Каёний иш иҳдос анга,
Тегиб Баҳманий мулк мерос анга.

Жаҳонбонлиг амрида Хусрав нажод,
Ангачаки Кайхусраву Кайқубод.

Жаҳон мулкида мустақил подшоҳ,
Анга топшуруб шоҳлар тожу коҳ.

Мамоликда ҳар соҳиби тахту тож,
Анга еткуруб нешкаш, ё хирож.

Бири Файлақус эрди ул хайл аро,
Хирожини бергучи беможаро.

Хирож ул нимаким муқаррар эмиш,
Ҳамоноки минг байзаи зар эмиш.

Чу ул қилди дайри фанодин хиром,
Скандар анга бўлди қойим мақом.

Бор эрди чу мулк ўлди тайин анга,
Бу янглиғки шарҳ эттим ойин анга.

Ҳам аввалғи йил тортибон тиги кин,
Қилиб Занг шоҳи била биги кин.

Топиб тигининг барқи чун иштиол,
Куюб занги андин нечукким зугол.

Тўкуб эрди қон онча ул хайлдин,
Ки занг аҳли рухсори ул сайлдин,

Қаро доғлардек бўлуб ошкор,
Бўлуб ер юзи, ўйлаким, лолазор.

Ики, уч йил ичра неча буйла разм,
Қилиб эрди ул шоҳи фархунда азм,

Ки борида аъдоси манкуб эди,
Кириб илгига улча матлуб эди.

Бу фурсатда фатҳ айлаган марзу бум,
Бўлуб ики-уч ончаким мулки Рум.

Қилиб хайлин аъдога андоқ далер,
Ки бўлгай қулон қасдида парра шер.

Шукуҳи ошиб баҳри заххордин,
Ливоси ўтуб чархи даввордин.

Қилиб тиғи барқи жаҳонсўзлуқ,
Юзи машъали оламафрузлуқ,

Хаёли аро урмайин тобу неч,
Жаҳонгирлик фикридин ўзга ҳеч.

Не офоқни ўзига кенг кўруб,
Не офоқнинг шаҳларин тенг кўруб.

Атоси вафотидин уч йил ўтуб,
Иши лек ўн онча рифъат тутуб.

Бу уч йил аро кўнглига етмайин,
Хаёлига балким хутур этмайин,

Ки Дорога бўлгай иши эҳтиёж,
Анга худ не етгайки, бергай хирож.

Бировким азалдиндурур рифъати,
Ўзидек рафеъ-ўқ эрур ҳиммати.

Буким бўлғуси хасм Доро анга,
Керак зоҳир этмак мадоро анга.

Ва ё мулку жоҳига қилмоқ назар,
Анинг кўнглига мутлақ этмай гузар.

Қачон қилсалар кин ики нарра шер,
Яқинким, бўлур навжувонроқ далер,

Қачон кин чоғи бўлгай андешаси,
Ки кўпракдурур хасмнинг пешаси.

Ики аждаҳо бўлсалар кинасанж,
Тафовут не, кўпрак эса ерда ганж.

Тенгизда балиғ бўлса ҳаддин улуғ,
Наҳанг ўлмас осибидин қайғулуқ.

Скандаргаким ёвар афлок эди,
Бисот ичра ҳар кун тарабнок эди.

Ки Доро қошидин етишти расул,
Анинг остонига қилди нузул.

Парастандалардин чу бор истади,
Ани олиға шаҳриёр истади.

Қадам ургоч-ўқ кўрди чун шоҳни,
Супурди юзи бирла даргоҳни.

Парастандалиқ расми чун соз этиб,
Сўзига дуони сарогоз этиб.

Дуоеки, бўлғай сазовор анга,
Жулус амри айлаб жаҳондор анга.

Чу ўлтурди қосид тикиб ерга кўз,
Не ёро анга сурмайин дерга сўз?

Скандар шукуҳи қилиб лол ани,
Қаю лолким, дангу беҳол ани.

Қилиб шоҳ андин бу маънини фаҳм,
Ки фарру шукуҳи анга солди ваҳм.

Сўз айтиб, анинг сори солмай кўзин,
Анга тегруким, топти қосид ўзин.

Кўнгул босқонин чунки фаҳм этти шоҳ,
Савол этти шоҳона айлаб нигоҳ,

Ки: «Доро шаҳи комрон хушмудур?
Анга мулк ойини дилкашмудур?»

Қўпуб, ер ўпуб берди қосид жавоб,
Яна комкорона қилди хитоб

Ки: «Бу навъ келмакта комингни эт,
Неким деди Доро паёмингни эт!»

Яна ер ўпуб қосиди раҳҳиром,
Деди: «Кей шаҳаншоҳи олиймақом.

Чу сўрдунг сўзумни, эрур ногузир,
Ки бўлгаймен олингда фармонпазир.

Ҳамоно бурунроқ малик Файлақус,
Ки Рум андин ўлмиш эди навъарус,

Қилиб эрди минг байза ҳар йил қабул,
Зари магрибийдин топарга вусул.

Бўлуб эрмиш уч йилки ул комёб,
Бўлубтур биҳишт ичра оромёб.

Бу уч йилги тақсим топқон хирож,
Ки андин эди дўстлуққа ривож,

Магар шоҳ девонига кетмамиш,
Етар махзан ичра магар етмамиш.

Менинг келганимдин бу эрди мурод,
Ки гар лутф этиб шоҳи олийнажод,

Ани берса, айлаб ҳисоб, элтайин,
Йўқ эрса, не айтур, жавоб элтайин».

Скандарга келди бу сўз бас қатиғ,
Газаб заҳридин коми бўлди ачиғ.

Юзи ранги кўргузди ўтдин нишон,
Бўлурга жаҳон ичра оташфишон.

Яна лаҳзае бошин айлаб қуйи,
Ҳамул ўт уза урди ҳикмат суйи.

Ки ифроти ҳилму камоли хирад,
Газаб хайли андешасин қилди рад.

Кўтарди бошин сўзга озғин очиб,
Жавобига онинг жавоҳир сочиб,

Деди: «Айт Дорога мендин салом,
Салом айтқач буйла еткур паём.

Ки шаҳлиқки — йўқтур бақоси анинг,
Эмас жуз фано интиҳоси анинг.

Бугун, тонглалиғ умр учун кўрма ранж,
Ки қўйғайсен албатта ганж узра ганж.

Хазойинки йигдинг ададдин фузун,
Санга ранж текурди ҳаддин фузун.

Буким йигдинг, аввал топ андин асиг,
Қачон топсанг андин асиг, ўзга йиг.

Ишеким зарар нафъидин бўлса кўп,
Эмас қилмоги ақл олинда жўб.

Санга нафъ йўқ, бизга андин алам,
Ўзунгга етурма алам, бизга ҳам.

Тилаб байза кўп бўлма меҳнатқа туш,
Ҳаво тутти ул байза бергучи қуш.

Агар табъинг ўлди насиҳатпазир,
Эмас бизга ҳам дўстлуқдин гузир.

Ва гар панд кўнглунга йўқ судманд,
Сўзунг бизга даги эмас дилписанд.

Бошингдин бу беҳуда савдони қўй,
Хаёлингдин ушбу таманнони қўй.

Ангаким эрур нуктадону зариф,
Улуг ишдурур тонимоглиг ҳариф.

Санга нотавонлар била тушти иш,
Менингдек киши бирла иш тушмамиш.

Гуруҳеки, ҳар йил олурсен хирож,
Сотибсен аларга бирор эски тож?

Хирож олмоқ андин эмас дилпазир,
Ки ҳам тожбахш ўлса, ҳам тахтгир.

Наҳангеки баҳр ичра бебок эрур,
Гар ул сувда юз минг дури пок эрур.

Не навъ ўлгай андин хирож истамак,
Сувда дурри кўп бўлса бож истамак.

Бу янглиг таманнони қилгон, басе,
Ўзин сувда қилди балиғ туъмаси.

Хирадмандлиғ келди хурсандлиқ,
Қулайсиз тама нохирадмандлиқ.

Чекиб бежиҳат буйла хориж наво,
Аромизда кўрма хусумат раво.

Гумон этмаким, молу жоҳинг сенинг,
Иш ўлгонда бўлғай паноҳинг сенинг.

Дема ер кўтармас ададсиз черик,
Санга тиғим олинда тутқай илик.

Санга кўп, манга озроқ эрса сипоҳ,
Эрур бергучи озу кўпга илоҳ.

Керак дастгир ўлса давлат иши,
Йўқ эрса нетар кўп черикни киши?»

Тугатгунча сўзни шаҳи нуктагў,
Маҳобат эшитгучини қилди сув.

Қўпуб қосиди нотавон тутти йўл,
Вале не тирик, не ўлук эрди ул.

Солиб тезрак ҳар нафас гомни,
Чу Дорога еткурди пайғомни.

Жавобини Доро эшитгач тамом,
Тағайюр топиб, буйла сурди калом

Ки: «Ҳар кимга бу навъ афсонадур,
Тасаввур қилурменки, девонадур.

Ва ё маст эркинки, бу сўзини
Деган чоғда билмайдурур ўзини?

Ва ёхуд эрур тифле беақлу рой,
Ки эрмас сўзида хирад раҳнамой».

Чу бу нукталардин савол айлади,
Равон мустамеъ шарҳи ҳол айлади.

Ки: «Не телба фаҳм эттим они, не маст,
Худ эрмас яна тифли ғафлатпараст.

Эрур ҳам хирад ёру ҳам ҳушманд,
Ҳадиси рафеъу жаноби баланд.

Бўлуб илму ҳикматқа ҳамдаст ҳам,
Диловарсифатдур, забардаст ҳам.

Не ҳожат сифотин баён айламак,
Бўлур сўзларидин аён айламак.

Шукуҳи била фарридин ҳеч аҳад,
Топа олмай олида сўз дерга ҳад.

Нечаким назар айласам ҳар сари,
Анинг фикри эрмасдурур сарсари».

Бу сўз қилди Дорони ул навъ тунд,
Ки бўлди ажал тиги олинда кунд.

Газаб ўтини айлади шуълахез,
Ки тушти фалак жаъфида рустахез.

Ул ўт қўзгалон солди даврон аро,
Не даврон аро, чархи гардон аро.

Буюрдики, қосидни банд эттилар,
Сияҳчол сори олиб кеттилар.

Деди: «Гўдаги бандазодам менинг,
Жанийбаткаши хонаводам менинг.

Ҳам обоси бу хонадон бандаси,
Ҳам аждоди аждодим афгандаси.

Назар айласам ақл мезонига,
Ким ўлгайки, киргай киши сонига?

Ки онинг сўзин сўз ҳисоби тутуб,
Ва ё мен деган сўз жавоби тутуб,

Тузуб шарҳ айларда дебочае,
Ясаб баҳр олинда дарёчае.

Не мендин таваҳҳум, не элдин уёт,
Бу гоятқа шарҳ этгай андин сифот.

Анинг дафъи асбобин энг тузай,
Анга ул ким эрконлигин кўргузай.

Берай гўшмолеки, ҳар бадсигол,
Тузалгай чу ёд этгай ул гўшмол.»

Забон оваре аввал истатти чуст,
Демакта далеру адоси дуруст.

Анга сўзлар айтиб итик досдек,
Итик досдек йўққи, олмосдек.

Яна берди «чавгону гўе» анга,
Қилиб мунда ҳам гуфтугўе анга.

Яна бир идиш кунжуди беҳисоб
Бериб, анда ҳам қилди сўзлар хитоб.

Узотиб ани, тикти йўлига кўз,
Ки то, не кетургай жавобига сўз.

Чу ул етти қатъи масофат қилиб,
Қизил тилни бошиға офат қилиб.

Скандарга арз этти аҳли вусул,
Ки: «Доро қошидин келибдур расул».

Деди шаҳки, қосидни келтурдилар,
Қаро ерни гардунга еткурдилар.

Скандарга чун тушти қосид кўзи,
Унут бўлди оғзида айтур сўзи.

Шукуҳи анинг жисмидин олди тоб,
Виқори солиб кўнглига изтироб.

Ер ўптию арзи дуо айлади,
Рисолат тариқин адо айлади.

Деди шаҳки: «Арз эт сўзунг борини,
Баён қил, хаёлинг намудорини!»

Деди ҳомили роз айлаб сужуд
Ки: «Жонингга ҳақдин туман минг дуруд.

Йўқ олингда сўз дерга ёро манга,
Вале дей, деган сўзни Доро манга.

Не сўзким демиш ул десанг, арз этай,
Десанг йўқ, қаёндинки келдим, кетай».

Скандар замирига солди билик
Ки: «Бордур кетурган каломи ярик»..

Дедиким: «Наём этти Доройи даҳр,
Адолат била киширороийи даҳр.

Ки расми қадимийки, дерлар хирож,
Ки йўқ бизга олмоққа ҳуд эҳтиёж.

Вале шоҳларким, эрур бандамиз,
Не ҳукмеки қилсақ сарафгандамиз.

Муни бермак — изҳори тоатдурур,
Бизинг ҳукмумизга итоатдурур.

Отонгга замонеким, эрди ҳаёт,
Бу хизмат аро зоҳир этти сабот.

Чу сен топтинг онинг мақомига йўл,
Керак қилсанг эрди, неким қилди ул.

Итоат тариқин шиор этмадинг,
Неким қилди ул, ихтиёр этмадинг.

Ики-уч йил ўттию ул етмади,
Киши ҳам ани бозжуст этмади.

Чу иш ҳаддин ўтти йибордук киши,
Ки бўлгай хирож илмоқ онинг иши.

Демишсен неча сўзки, ҳаддинг эмас,
Киши билса ҳаддин, сўз андоқ демас

Вале певчуним, кичикдур ёшинг,
Тўқунмайдурур тошқа ҳаргиз бошинг.

Дедукким, жунунунгга оғоз эмиш,
Жаҳолат санга кўпу ақл оз эмиш.

Ишингга йўқ ислоҳ тадбирдин,
Чу гўдаксен, ўттук бу тақсирдин.

Керак эмди хизматни ноком этиб,
Не важҳеки қолмиш саранжом этиб.

Олиб, қилмайин ваҳм, азм этгасен,
Рафеъ остон ўпгали етгасен.

Юзунгдин дағи рафъ бўлгай ҳижоб,
Иноят дағи кўргасен беҳисоб.

Агар ваҳмдин изтироб айласанг,
Деган амрдин ижтиноб айласанг.

Ва ё бўлса тугёну жаҳлу ғурур,
Ки сўз радди зотингга келса зарур.

Ки билмаслигинг ибтидосидур ул,
Кичик ёшлигинг иқтизосидур ул.

Йибордим қошингга муносиб нима,
Бўюн тўлғама, номуносиб дема!

Кетурди, бу сўзни дебон нуктагўй,
Аро ерга бир савлажон бирла гўй,

Ки гўдаклигинг чунки голибдурур,
Санга «гўю чавгон» муносибдурур.

Будурким, кўрунгай санга кўзга иш,
Ва лекин эрур мулк иши ўзга иш.

Ва гар рафъ қилмай кўнгулдин хилоф,
Аён қилмасанг ажзинга эътироф,

Низоъ ўлгон ўлса муаккад санга,
Ки худ йўқ ул андешага ҳад санга.

Қўюб жаҳл, ўз жонинга раҳм қил,
Сипоҳим ҳисобин бу кунжудча бил»,

Дебон, қўпти мажлисдин айлаб шитоб,
Улуғ зарф аро кунжуди беҳисоб

Кетурдию оғзидин очти тугун,
Бисот ичра ул зарфин этти нигун,

Деди: «Шоҳдин ҳар ким этмас ҳарос,
Синоҳин бу кунжуддин этсун қиёс».

Тугатгач сўзин нуктагўйи далер,
Жавоб истаю, кўз тикиб боқти ер.

Чу қосид бу янглиг такаллум қилиб,
Скандар ниҳоний табассум қилиб.

Тугатти чу хориж таманно била,
Скандар сўз очти таанно била

Ки: «Дорөйи даврон шаҳи покзод,
Ки бермиш тариқи фасоҳатқа дод!

Ани сўз — чу бенхтиёр айламиш,
Ажаб нукталар ошкор айламиш.

Буким шоҳларни демиш бандаси,
Сарафрозларни сарафгандаси.

Гуруҳеки ўз лутфи бирла илоҳ,
Аларни қилибдур улус узра шоҳ.

Киши ўзига банда қилмоқ хитоб,
Ҳамоноки эрмас тариқи савоб.

Алар қуллуги ҳаққа ойин эрур,
Агар тенгри бандам деса чин эрур.

Бу сўзким деди шоҳи дарё ато,
Шак эрмаски, бордур саросар хато.

Эрур ширк чун тенгрининг ширкати,
Кирар куфр йўлига бу фикрати.

Яна улки, дебдур мени тифлу маст,
Даги телбалик қайдига пойбаст.

Бу уч ишга бўлгай биров муттаҳам,
Ки чеккай сўзи куфр сори алам.

Йўқ эрса ики шоҳи ҳашматматоъ,
Аён этсалар мулк узра низоъ,

Бири бўлса фарзан улуғ, бир кичик,
Бу сўз демас ўлса улугда билик.

Қўтоннинг улуқ қуш аро сони бор,
Вале сунгур олинда не жони бор?

Яна буки, шоҳ айлаб эҳсон манга,
Йибормишдурур «гўю чавгон» манга.

Эрур мунда бир рамзи пўшида ҳарф,
Тафаъул аро бениҳоят шигарф,

Ки ер ҳайъатин айлабон жустужўй,
Мудаввар топибдурлар андоққи, гўй.

Чу шоҳ они тутти мусаллам манга,
Ҳамоноки ҳақ берди олам манга.

Буким илгима солди чавгонини,
Мусаллам манга тутти майдонини.

Ҳамоно чиқиб мулк майдонидин
Мени баҳравар қилди чавгонидин

Ки, то мен бу майдонда гўй урғамен,
Самандим қилиб гарм пўй урғамен.

Манга муждалар етти андин басе,
Ки мамнунмен ул комрондин басе.

Бу кунжудки ҳам келди андин буён,
Анинг даҳи рамзини айлай баён:

Чу қилмиш синоҳийга ташбиҳ ани,
Эрур нуктае, ўйла, танбиҳ ани.

Менинг хайлима келди қушлуқ сазо,
Ким ул қушқа кунжуддин ўлгай гизо».

Буюрдики, сурдилар онча товуқ,
Ки кунжуд ҳисобига бўлгай ёвуқ.

Алар келтуруб дона термакка зўр,
Ки бир дона ҳам қолмай элтурга мўр.

Бу диққатлар айлаб суханварни лол,
Қаю лолким, ўлтуруб инфиол.

Буюрди равон шоҳи ҳикматқпёс
Ки: «Бўл эмди Доро сари раҳшунос.

Эшитган жавобингни еткур анга,
Не сўзларки сурдунг манга, сур анга!»

Ёниб қосид ул сўз хароши била,
Аёғи келиб, борди боши била.

Чу Дорога билганларин қилди фош,
Адоват ўти кўкка тегурди бош.

Қолиб фитна хайлига аҳли замон,
Адам кўйига қочти амну амон.

Аёқчи, кетур майки, тортай далер,
Чу сархуш бўлай, гўкирай андоққи шер!

Кирай хасм аро, ўйлаким, шери маст,
Борига берай бир дам ичра шикаст.

Муғанний, чолиб, гарм ҳангома туз,
Сурудингда оҳанги «Шаҳнома» туз.

Чу оҳанги кин эттилар икки шоҳ,
Далер ўлсун ул нағма бирла сипоҳ.

Навоий, жаҳон ичра ошуб эрур,
Фитан сарсари аминятрўб эрур.

Бу ошубдин гар тиларсен амон,
Амон топма май шуғлидин бир замон.

Замон аҳлига бўлса минг ибтило,
Эмас мубтало бода ичган тўло.

XXIV

Мухолафат мазамматидаким, «мух» ҳасад била «улфат»дурур ва «мухл» андиша била «офат» кўрунурки, аксин тутса, мусодақат юз берур ва таркин тутса, саодат сарманзилига еткурур ва сойир эл мухолафати

бобидаким, мужиби хонумон хароблиғидур ва салотинға воқеъ бўлса, жаҳон хароблиғи

Жаҳон аҳлида йўқ вафо, эй рафиқ,
Эрур рифқ алардин жудо, эй рафиқ!

Адоват била киндур ойинлари,
Туганмас адоват била кинлари.

Жаҳон ичра мавжуд эрур неча хайл,
Ки боригадур кина қилмоққа майл.

Киши бўлмагай қилсанг андешае,
Ки топилмагай анга ҳампешае.

Қачонким аён бўлди ҳамкорлиқ,
Не имкон киши бўлмай озорлиқ.

Билур кимки бир пеша бўлғай фани,
Ки албатта ҳампешадур душмани.

Бир ишта маҳорат чу зоҳир бўлур,
Яна кимса ҳам анда моҳир бўлур.

Чу ҳар сориди бўлди даъвою лоф,
Аро ерда солур таассуб хилоф.

Бўлур кин иковнинг тунию куни,
Тилар бўлмагай — бу ани, ул муни.

Нединким бири бўлса туфроққа тенг,
Бу фанда қолур ер яна бирга кенг.

Ким ўлса биров бирла ҳамфанлиги,
Жиҳат будурур бўлса душманлиги.

Бу ёлғуз эмас аҳли санъат аро
Ки кўпракдурур аҳли давлат аро.

Шаҳеким анга бўлса юз минг киши,
Будур борча бир чаргаликнинг иши.

Аларким, наёбатқа мансубдур,
Тақаррублари шаҳга матлубдур.

Аларким, эрурлар аморатмаоб,
Қилурлар наёбат учун изтироб.

Аларким, туман бўлди ойинлари,
Аморат учундур бори кинлари.

Аларким, қўшунбеклигин қилди фан,
Хароби буким, бошлагайлар туман.

Эрур чун тафовут била ул асос,
Асофилга тегру биҳозалқиёс.

Қаю чаргаким анда бир хайл эрур,
Борига яна чаргага майл эрур.

Қилур ҳар бири саъй етмак бурун,
Ҳамул мақсади ичра топмоқ ўрун.

Таассуб чу солди арода судоъ,
Яна ўртага тушти кину низоъ.

Неча шоҳларга яқинроқ киши,
Адоват келиб кўпрак онинг иши.

Асофилга ҳар нечаким жаҳл эрур,
Ва лекин хусуматлари саҳл эрур.

Зиёнин нечаким ёмон фарз қил,
Бир ўзига, ё ўн ўзидекка бил.

Булардин авосит ародур ашад,
Ки нуқсонлари фош ўлур беадад.

Тонар кўп киши ул адоватда бийм,
Бузулур басе хонадони қадим.

Бурунги ариғ этса тошмоққа майл,
Иккинчи эрур ноя боронга сайл.

Ва лекин аолийга тушса ҳисоб,
Ки бўлгай салотини гардунжаноб.

Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур,
Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур.

Не тўфон, бало баҳри чайқолгони,
Жаҳон аҳли сув остига қолгони.

Агар дашту тоғ узрадур ҳар фариқ,
Қилич баҳри суйига бўлмоқ гариқ.

Жаҳон мулкидин ами бўлмоқ йироқ.
Амонлиқ ҳамул мулк элидин қироқ.

Бало селининг булмоғи мавжзан,
Чумурмоқ улусни бу мавжи фитан.

Не тўфон, бедоду селоби ғам,
Эрур оначким даҳр элига алам.

Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ.

Бори тортибон қатл учун тиғи тез,
Қилиб тиғи тез ўлтурурга ситез.

Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
Яна жониб ўлса ўғулга маҳал.

Икисига кин ўти солғай газаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташналаб.

Ато жон бериб, ўғлин ўлтургали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сургали.

Қариндош топса қариндошини,
Дамо-дам тилаб кесгали бошини.

Тушуб оғиноларга бегоналиқ,
Кетиб ҳамишиларга ҳамхоналиқ.

Бу навъ ўлса мундоқ икки зот аро,
Не бўлғай, гумон қил икки ёт аро?

Аниигдек эсиб тундбоди набард,
Ки ошубдин еткуруб кўкка гард.

Тутуб фитна гарди халойиқ кўзин,
Ким ул гард аро халқ топмай ўзин.

Солиб элга мундоқ набарди бало,
Гаҳи қатлу торожу гаҳи жало.

Агар бу ики шаҳга бўлмай масоф,
Ва лекин бўлуб буйла доиим хилоф.

Улусқа деган янглиғ аҳвол ўлуб,
Халойиқ ҳаводисқа номол ўлуб.

Вагар раҳм қилмай улус жонига,
Азимат қилиб разм майдонига,

Бирисин зафар айлабон чирадаст,
Яна бир сори зоҳир ўлса шикаст,

Яқин билки, ул кундур офат куни,
Не офат куниким, қиёмат куни.

Хушо, ики озодаи номурод,
Ки бир-бирга зоҳир қилиб иттиҳод.

Не ул айласа бу мадоро қилиб,
Анга ҳам бу рифқ ошкоро қилиб,

Анинг коми бу бирга мақсуд ўлуб,
Мунунг радди ул бирга мардуд ўлуб.

Рафиқ ики дарвеш беиштибоҳ,
Эрур яхшироққим адув ики шоҳ!

XXV

Ики жаҳондор мухолафатидин жаҳон аҳли ҳирманиға бало барқи етгани ва ики ёр мувофақатидин ул туташқон ўтқа раҳмат ёмғури ёғиб, шуъласин паст этгани

Эшиттимки, Чингизу Хоразмшоҳ,
Адоватқа чун бўлдилар кийнахоҳ.

Бузулди жаҳон улча мақдур эрур,
Нетай шарҳин айтиб, чу машҳур эрур.

Ҳамоноки Чингиз топиб зафар,
Анинг мулкини қилди зеру забар.

Не кишивар ароким мақом айлади,
Чекиб тиги кин, қатли ом айлади.

Тушуб мавжга баҳри жабборлиқ,
Лён айлабон мавжи қаҳҳорлиқ.

Ато ўглига йиглабон: ҳой-ҳой!
Қизига ано тортибон: вой-вой!

Ҳаёт уйига марг солиб халал,
Амон рахнасин маҳкам айлаб ажал.

Магар Шом мулкида эрди бу ҳол,
Ки ики рафиқи мавaддатхисол,

Қазодин биров дастгире бўлуб,
Биров йўққи, кофир асире бўлуб.

Кўзидин оқар қонларидин иков,
Юдилар илик жонларидин иков.

Тилаб ҳар бири айламак ибтидо,
Ки жонин яна бирга қилғай фидо.

Бу ҳолатда қотил чекиб тиги қатл,
Бирисига қилди аён биги қатл.

Яна бир бошин очиб, этмай ҳарос,
Лён айлади ёлбориб илтимос

Ки: «Аввал менинг бошима тиг сур,
Чу мен ўлдум, улдам анинг бўйнин ур!»

Мунга чунки майл этти ўлтургали,
Бошига жафо тиги текургали.

Очиб бошин ул бир ҳам айлаб ҳавас,
Неким эрди аввалгига мултамас.

Булар ҳар бир — ул бир учун қайғуда,
Бу ҳолатда Чингиз эмиш уйқуда.

Тушига кирар бу ики ёр иши,
Мунн кўргач айтур анга бир киши,

Ки: «Кечгил халойиққа озордин,
Вафо ўрган ушбу ики ёрдин.

Санга кийнавар бўлса Хоразмшоҳ,
Ул иштин жаҳон аҳлига не гуноҳ?»

Ики шаҳ кийни жаҳонни бузуб,
Ики зор мундоқ вафо кўргузуб.

Чу уйғонди уйқусидин қаҳрамон,
Ўлумдин халойиққа берди амон.

Ики ёру қотилда ул можаро,
Ки ом ўлди бахшиш сўзи халқ аро,

Қилиб эрди кофирга доги асар,
Етишти қулоғига чун бу хабар.

Қилиб рафъ кўнглидин озорни,
Ешиб қилди озод ики ёрни.

Ики шоҳ чун бўлдилар кийнахоҳ,
Жаҳон аҳли бўлди саросар табоҳ.

Вале ики дарвешнинг ҳиммати,
Мувофиқлиғи юмну хосияти,

Ки қилдилар ийсор жони ҳазин,
Кутарди жаҳон аҳлидин тиғи кин.

Киши айласа рифқ юмнин ҳавас,
Анга то абад ушбу тамсил бас.

XXVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан саволи ул бобдаким, мухолафатки борча милалда мамнуъдурур ва низоъки борча маҳалда номасмуъ, андоқ модда топилғаймуким, анда дилпазир бўлғай ва қилмоғи ногузир ва Арасту ул тийраликда ёруғлуғ кўргузмак ва ул мухолиф оҳангни ростда тузмак

Яна сўрди шоҳи Фаридун ҳашам
Ки: «Эй ҳикмат аҳлига ройинг ҳакам!

Икки кимсага воқеъ ўлмоқ низоъ,
Бир ишта эрур мужиби имтиноъ.

Низоеки, ҳар кимга масмуъдур,
Хирад буйруги бирла мамнуъдур.

Топилгайму ул навъ бир жоддае,
Ҳамул жодда ичра бир моддае,

Ки бўлгай низоъ анда хотирписанд,
Ки гар бўлмаса бўлгай андин газанд?»

Деди ҳикмат ойини донанда ҳарф
Ки: «Қилдинг саволе багоят шигарф.

Низоеки қилди хирад они рад,
Қабул этти ҳам баъзи ишда хирад.

Бировда бир иш бўлса нодилпазир,
Ки фоилгадур қилмоги ногузир.

Вале элга андин зарардур басе,
Анинг зимнида шўру шардур басе,

Биров манъига гар топар дастрас,
Ўзин тутса маъзур, маъзур эмас.

Ва гар манъ қилдию ер тутмади,
Не иш таркиниким бу дер, тутмади.

Билиндики, кўп табъи рогибдурур,
Ирикрак анинг манъи вожибдурур.

Мунинг бирла ҳам топмаса имтиноъ,
Бўлур вожиб ул лаҳза қилмоқ низоъ.

Бўлур чун низоъ ичра нуқсону суд,
Керак анда бир шарт тутса вужуд,

Ки буким низоъ ичра тузди асос,
Ўзин айласа хасм бирла қиёс.

Агар голиб ўлмоглигин чогласа,
Низоъига ул лаҳза бел богласа,

Ва гар қувватин англаса байн-байн,
Арода надид этмаса шўру-шайн.

Ва гар худ ўзин билса маглубдур,
Насиҳат била иктифо хўбдур.

Керак ул насиҳат даги нармрўй,
Ки то мустамиъ бўлмагай тундхўй.

Ки тунд ўлса кўп ваҳшат имкони бор,
Ки посиҳқа ҳам бийм нуқсони бор.

Низоъ ичра мундоқ маротибни бил,
Қила олмоғинг чун яқин бўлди қил.

Яқин бўлмаса ғолиби зан керак,
Киши барча ишта хирадфан керак.

Бировким хираддур анга раҳнамун,
Бу ишларда қўймас бўлурга забун».

Чу нофиъ жавоб англади мустамиъ,
Яна сўрмади сўз — бўлуб муътафиъ.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидин ошуфта бўлуб, сипоҳ йигмоқтин оламга ошуб солиб, олам-олам черик йигиб Искандар размига азм қилгони ва Искандар ҳам ул дарёйи офат муқобаласида сели бало ва кўҳи махофат муқоталасиға барқи разм ва ваго ясаб юзлашгани ва офоқни ул ики шоҳ зеру забар қилурда Доронинг ливойи давлати ўзга сарсар офатидин сарнигун бўлуб Искандарнинг маҳчаи алами қуёш ливосидин ўтгани

Ики шоҳ ишида ҳикоятгузор,
Бу янглиг берур сўзга зеби узор

Ки, Дорога чун етти боргон расул,
Скандар қазоёсига берди тул.

Қаю сўзки шаҳдин хитоб айлади,
Неким истимои жавоб айлади.

Чу арз айламакдин йўқ эрди гузир,
Борин айлади арз фармонпазир.

Чу фаҳм этти Доро анингдек жавоб,
Ғазаб ўтидин жисмига тушти тоб.

Ёнар ўтдек ўлди қадам то бафарқ,
Таҳаррук ани қилди андоқки барқ.

Ғаҳи бўлди даврон била тундху,
Ғаҳи чархи гардонга деди: туфу!

Ошиб дам-бадам изтироби аниng,
Ёру кўкка таъну итоби аниng.

Бу ошуб дардиға бўлмай·даво,
Черик жамъиға бўлди фармонраво.

Киши чопти офоқ аро бедаранг,
Бажуз Рум ила Зангибору Фаранг.

Сипаҳ баҳриға тушти ул навъ жўш,
Ки ўтти фалак лужжасидин хуруш.

Ҳам Эрону Турон. ҳам ақсойи Чин,
Анга тегруким, ҳадди Машриқ замин.

Чиқиб ул сифатким, киши қолмайин,
Демай қолмайинким, қола олмайин,

Анга тегруким, ҳадди ақсойи Ғарб,
Бутуб борчаниng жисмидин сози ҳарб.

Яна ҳам диёри Жанубу Шимол,
Киши қолмоғи топмайин эҳтимол.

Башар жинси хайлин жаҳондин йиғиб,
Жаҳон аҳлини тўрт ёндин йиғиб.

Сипаҳ жўш уруб тоғу ҳомун аро,
Ғалат айладим рубъи маскун аро.

Суруб элни зобит сипаҳдорлар,
Сиёсат тариқида ғаддорлар.

Бу янглиғ черик яхшироқ фол ила,
Ики йилда жамъ ўлди тунқол ила.

Сипоҳийки ер сатҳига сигмайин,
Черик ҳаргиз андоқ киши йиғмайин.

Не учу қироқ эрди пайдо анга,
Не ҳадду ниҳоят ҳувайдо анга.

Ададда фалак анжумидин фузун,
Не анжум, биёбон қумидин фузун.

Чу мавъидга жамъ ўлди мундоқ сипоҳ,
Билиб ул сипаҳ сори азм этти шоҳ.

Назар солди чун ул черик сори тез,
Адоват ўтин айлади шуълахез.

Димогига йўл тошти навъи гурур,
Ки гардун қочар қилсам улён убур.

Етиб ҳар тарафдин улус шаҳлари,
Ўкуш тортигу туҳфа ҳамраҳлари.

Ақолим волийлари жавқ-жавқ,
Итоат солиб борча бўйнига тавқ.

Чу Доро тушуб боргоҳи аро,
Тушуб жўш хайлу сипоҳи аро.

Қўюб боргоҳ ичра тахти баланд,
Чиқиб тахт уза хусрави аржуманд.

Тузуб маснадеким, сипеҳри барин,
Яна кўрмайин, ўйла, маснадишин.

Қилиб ҳукмким: «Мулк султонлари,
Қомуқ хайлу кишвар пигаҳбонлари,

Келиб борча ер ўптик айлаб салом,
Мунунг бирла касб айладик эҳтиром».

Салотинга чунким, бу навъ ўлди бор,
Топиб ишлари сиккаи эътибор,

Йироқтин келиб, борча бош индуруб,
Тикиб ерга кўз, ўқ учидин туруб,

Чу ҳар бирни кўрмакка шоҳ истабон,
Бориб ҳожиби боргоҳ истабон.

Келиб ул бисоти қирофин ўпуб,
Қўюб олида бош, аёғин ўпуб.

Ёниб, чун бўлуб ўрниға раҳҳиром,
Яна бир бўлуб хоки даргаҳҳиром.

Бу янглиғ ярим кунгача эрди маҳл,
Ки топти шараф улки бор эрди аҳл.

Хито мулкидин Мангу-қоон киби,
Яна Ҳинд элидин Қарохон киби.

Ҳамул Мисрдин Варқау Бошдек,
Даги Дашт элидин Темуртошдек.

Фарангисдек Ҳоварон мулкидин,
Даволи киби Ширвон мулкидин.

Шаҳу шоҳзода ададдин фузун,
Сипаҳдору сархайл ҳаддин фузун,

Ки побусидин бўлдилар сарбаланд,
Яна илтифоти била аржуманд.

Бўлуб кўрмагидин чу олий асос,
Яна пешкашлар чекиб беқиёс,

Ки юз минг муҳосибқа юз йил шитоб,
Етишса қила олмағайлар ҳисоб.

Бу ашғолни айлабон бартараф,
Халойиқни тарқаттилар ҳар тараф.

Не сархайлким бор эди ҳар сари,
Тилатти иноят қилиб ичкари.

Қилиб тожварларға ҳукми жулус,
Бори ўлтурурға бўлуб хокбўс.

Чу атрофида шоҳлар ўлтуруб,
Сипаҳдорлар хизматида туруб.

Улуғлар чу алтофидин топти баҳр,
Равон бошлади нукта Доройи даҳр.

Ки: «Бонг чекарга бу янглиғ синоҳ,
Халойиқ фарогин қилурга табоҳ.

Бу эрдики, чун Румдин Файлақус,
Жаҳон риҳлати азмига урди кўс,

Қолибдур анга зодае мажнунваше,
Судек кажраве, ўт киби саркаше.

Йибормай хазойинга уч йил хирож,
Бошига сарафрозлиқ солди тож.

Чу борди киши билгали шарҳи ҳол,
Ки ўз хизматин невчун этмиш ўсол?

Анинг бирла бу можаро сургали,
Бақоёни девонга келтургали.

Паришон такаллум қилиб беадад,
Ки йўқтур анга, ўйла, сўз дерга ҳад.

Яна қилдим ирсол кўп навъ панд,
Анга ҳеч панд ўлмади судманд.

Жавобида кўп қилди тарки адаб,
Мени даги ошуфта қилди газаб.

Эшитгач қулайсиз мақолин анинг,
Зарурат кўруб гўшмолин анинг,

Бўлуб бонг ул, гўл, нодон иши,
Черик жамъига чопти ҳарён киши».

Дедилар қўпуб, ер ўпуб шоҳлар,
Сипаҳбадяинг амридин огоҳлар.

Ки: «Қилмоққа ҳолини онинг табоҳ,
Не ҳожат эди айламак азм шоҳ.

Бу янглиғ черик ҳожат эрмас эди,
Анинг дафъига бир қуле бас эди.

Қаю бирга бу иш иноят бўлур,
Ҳамоноки бу иш кифоят бўлур».

Деди шоҳким: «Чун йиғилмиш сипоҳ,
Керак Румни қилсак оромгоҳ.

Чу кирмиш анга Зангибору Фаранг,
Алар фикрига ҳам керактур даранг.

Неча кун бу ерлар тавофий қилиб,
Адудин мамоликни софий қилиб,

Агар қайтсақ ҳам эмастур йироқ,
Ҳар андешадин бу эрур яхшироқ».

Чу шоҳ оғзиға солди бу сўз қазо,
Қазо амриға чора йўқ жуз ризо.

Неким шаҳ деди, иттифоқ эттилар,
Бори Рум азмин яроқ эттилар.

Манозил битиб, бўлдилар жазми кўч,
Қўпуб ҳар тараф қилдилар азми кўч.

Буларға бўлуб кўч-баркўч азм,
Скандарга даги хабар етти жазм,

Ки Доро йиғиб ер юзидин сипоҳ,
Буён айламиш азм беиштибоҳ.

Худ эрмас эди, гофил ул ҳолдин,
Ишида йироқ эрди эҳмолдин.

Узотиб дамо-дам адуға киши,
Паёпай хабар топмоқ эрди иши.

Қаю ишгаким фаҳм этиб эҳтиёж,
Фарогат била айлар эрди илож.

Сипоҳийни ул шоҳи навхоста,
Анингдек қилиб эрди ороста,

Ки олиға чекса сипаҳ оламе,
Ки бўлса алар ҳар бири Рустаме,

Нечукким ел олига бўлгай сомон,
Етишмак ҳамону совурмоқ ҳамон.

Ва лекин шиори мадоро бўлуб,
Таҳаттук йўқ андоқки Доро бўлуб.

Чу Доро ҳадиси анга бўлди туз,
Ки олам сипоҳин йиғиб қўйди юз.

Бу янглиг черикким баён айладим,
Рақам бирла васфин аён айладим,

Тузуб ул хирадманди ҳикматмаоб,
Адув рўбарўйига қилди шитоб.

Нечукким тенгиз сори ғурранда абр,
Ва ё гўр хайлига ғуррон ҳизабр.

Чу фаҳм этти ул ишни Доро доги,
Ки борди ародин мадоро чоги.

Анинг чиқмоги буйла беваҳму пос,
Адув хайлига солди беҳад ҳарос.

Чу ўн манзил ўлди аро ерда жазм,
Ики ёндин ўлди тааннию ҳазм.

Юруш расмида бўлмас эрди ўсол,
Кўчарда, тушарда бор эрди ясол.

Тушулгач, черик даврини шақ қилиб,
Сипаҳ ҳифзи айларга хандақ қилиб.

Қуёш чун ботиб, кўкка соя чиқиб,
Ҳамул икки ёндин талоя чиқиб.

Язак аҳлига, ўйла, бедорлиқ,
Талоя аро, ўйла, ҳушёрлиқ.

Ки гар мўр тебранса қилмай даранг,
Тикарлар эди кўзин отиб хаданг.

Бу янглиг сипаҳ бошлабон икки шоҳ,
Ки бир кунчилик қолди йўл размгоҳ.

Аро ерда тоғе эди бас рафеъ,
Ики ёнида ики дашти васеъ.

Ики дашт аро ики хусрав эли,
Ки йўл топмай ул эл аро тонг ели.

Скандар сипаҳ теграсига етиб.
Нечаким керак забтида жаҳд этиб,

Ясаб хандақу ҳисн «Хайбар» киби,
Не Хайбарки, «Садди Скандар» киби.

Чу кўнгли бўлуб тинч юз тигзан,
Бори лашкаророю лашкаршикан,

Ойириб, ўзи бирла бўлди равон,
Зиҳи, ҳам сипаҳдору ҳам паҳлавон.

Ҳамул тоғ уза чиқти ул хайл ила,
Адувнинг синоҳин тамошо қила.

Не кўрдики, тутмиш сипаҳ ер юзин,
Қаро айлабон даҳр тоғу тузин.

Таҳаррук топиб халқдин дашту тоғ,
Таҳаррукка ҳам кимса топмай фарог.

Фалакни анингдек тутуб дудү гард,
Ки пинҳон бўлуб гунбади ложувард,

Топиб гард ила дуд чун имтизож,
Бериб ўту туфроққа бир мизож.

Қаёнким Скандарга тушти назар,
Тона олмади халқ ичидин гузар.

Қила олмайин эл қиёсини ҳеч,
Таҳайюр анинг магзини қилди геч.

Хаёлида бу сўзким: «Ики черик
Қачон сунсалар кин ишига илик,

Бири ёна бирча эса ики-уч,
Эрур ҳарб ойини озроққа куч.

Агар бўлса бир сори ёлғуз киши,
Ғаним ўлса ўтрусида юз кишн.

Агар истаса ҳарбу пархошини,
Илик бирла кесмактур ўз бошини.

Манга мунча ҳикмат тариқида лоф,
Ажаб ерда ёйдим бисоти масоф.

Бу ердин ёнарнинг худ имкони йўқ,
Набард айласам ғайри нуқсони йўқ!»

Бу фикр ичра ройи хирадпарвари,
Ки бир тош уза ики кабки дарий

Кўрундики, бир-бирга айлаб ситез,
Урушурлар эрди басе тунду тез,

Бири жусса ичра забардастроқ,
Яна бир ҳақир эрдию пастроқ.

Анга неча қувват, мунга онча заъф,
Де олғонча қувват, де олгонча заъф.

Скандар чу ул заъфу қувват кўруб,
Ўзи бирла Дорога нисбат кўруб,

Алар сори боқти тааммул била,
Ўзию адувга тафаъул била.

Ўзи жонибидин ҳақирин тутуб,
Адув ўрнига ёна бирин тутуб.

Қилур эрди ул ҳарб наззораси,
Тараддуд аро жони бечораси,

Ки ногоҳ ҳаводин уқобе ниб,
Қилиб сайд олурға шитобе ниб.

Улуғрогни сайд этти ул навъ чуст,
Ки ғўёким ул худ йўқ эрди нухуст.

Уқоб илгида бўлгоч ул бир табоҳ,
Яна бирга бўлди ери жилвагоҳ.

Скандар бўлуб хушдил ул ҳолдин,
Тануманд ўлуб, кўнгли бу фолдин.

Билибким, анга хасм ўлур зердаст,
Ва лекин топар ўзга ердин шикаст.

Бу ишдин ўзига шугун англабон,
Ёниб хасм қадрин нигун англабон.

Сипоҳига кирди топиб бу футуҳ,
Анингдекки, жонсиз бадан ичра рух.

Чу ул тоғдин инди топиб наво,
Қуёш чекти тоғ кейни сори ливо.

Фалак манъали кўкдин ўлгоч нигун,
Замона бўлуб дудидин қийргун.

Ўзин айлабон маҳкам ики сипоҳ,
Сипоҳ интизорин чекиб размгоҳ.

Язак айлабон, ўйла, огоҳлиқ,
Ки қилмай анга соя ҳамроҳлиқ.

Талоя бўлуб ҳар тарафдин мудир,
Тун ўғрисин этмоқ тилаб дастгир.

Язакдин сипаҳ даврида, ўйла, бийм,
Ки тебранмак имкони топмай насим.

Улус, ўйла, мазбут ўлуб ҳар сори,
Ки ун ҳам чиқа олмайин ташқори.

Ики шоҳ ҳар сори иш фикрида,
Ясол зикри бирла тикиш фикрида.

Нари юзда Доройи анжумсипоҳ,
Бошн узра гардун киби боргоҳ.

Қилиб тахт уза иш яроғини гуфт,
Бори навъдин ошкору пуҳуфт.

Ўзи жонибн фатҳ лозим кўруб,
Ливосига нусрат мулозим кўруб.

Кўзига Скандарни ҳеч илмайин,
Қазодин не ҳол ўлгонин билмайин.

Сипаҳбадлари худ гулу айлабон,
Скандар сўзин гуфтугў айлабон,

Ки: «Гар шоҳ ҳукм этса беваҳму бийм,
Эрурбиз анга ҳар биримиз ганим!»

Бири дебки: «Кўргач қаро қочқуси!»
Бири дебки: «Узр эшигин очқуси!»

Ва лекин Скандар сори барча жазм,
Ки қилмоқ керак тонгла ўлгунча разм.

Қавий хасмга мумкин эрмас шикаст,
Магар улки кўргузгабиз зарби даст.

Кўзидин бориб уйқу осойиши,
Иши разм аҳлининг оройиши.

Элига карамдин етурмак навид,
Қочар элга бийм, иш қилурға умид.

Эли ҳеч тинмай ясаб созу барг,
Муҳайё қилиб жавшану худу тарг.

Кўрунуб узун кийна аҳлига тун,
Вале кун хаёлоти тундин узун.

Бу янглиғ эди ики ёндин хаёл,
Ки бўлди аён субҳи фаррухжамол.

Саҳар ошкор этти заррин ливо,
Ки бўлди ёруг маҳчасидин ҳаво.

Қазо солди ул ики дарёга жўш,
Ки Баҳром самъига етти хурўш.

Чекиб гурдлар наъраи ҳоила,
Ки солиб ер ажзосига зилзила.

Зуҳур айлабон «арзу зилзолаҳо,
Ва ахражатил-арзу асқолаҳо».

Бўлуб тигзанлар қадам то бафарқ,
Фалак туркидек кўк темур ичра ғарқ.

Ясаб ҳарб учун ўзни маркаб уза,
Таковар суруб, ўз ясолин туза.

Чу отланди Доройи давлатпаноҳ,
Скандарга ўтру тузатти сипоҳ.

Сипаҳ дема, дарёйи хунхор де,
Фалак баҳри андин памудор де.

Сафе тузди тузмакка ойини ҳарб,
Ки бир қамбали шарқ эди, бири ғарб.

Ясолеки бу тул ила кўргузуб,
Будур турфаким, ети дабқур тузуб.

Боронгор анга хайли Машриқ замин,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин.

Яна юз минг ўзбак мўғул бирла зам,
Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам.

Бўлуб борчаси олти юз минг киши,
Борига ҳунар кин ила разм иши.

Ясаб Чин элин турки чиний сиришт,
Тароватда андоққи, боғи биҳишт.

Ети ранг зарбафт ҳар паҳлавон,
Солиб бодпойига баргуствон.

Довулғонда чиний ялов дилпазир,
Яна жавшан устига чиний ҳарир.

Ясолеки қалмоқ хони ясаб,
Ажал дўзахидин нишоне ясаб.

Томуг шуъласи барча рангин ялов,
Билиниб ялов жилвасидин қилов.

Ҳар ўнчунлук онча қилиб карру фар,
Ки андин тушуб даҳр аро шўру шар.

Алар хайлининг хони Тўқвоб ўлуб,
Уруш вақти озармдин тоб ўлуб.

Мўғул шерпайкарлари ўт ёлин,
Тааддуд аро ит тукидин колин.

Булар хони Мангу келиб разм аро,
Ки ошуби оламни айлаб қаро.

Яна манггит ўзбак била ёндашиб,
Ики зулфдек тузлари чирмашиб.

Кумушдек ёруғ барчанинг кўҳаси,
Бош узра довулғалар чаркасин.

Алар ёнида Мовараннаҳр эли,
Ики руд аросида ўн шаҳр эли,

Бори шергиру бори пилзўр,
Тикиб ўқ била кўзларин бўлса мўр.

Жинонваш Самарқанд мавжуд йўқ,
Ки қилмиш бино они Искандар-ўқ.

Жувонгорда Магриб эли бир сари,
Яна сори Бартосию Барбари.

Синонлар сариғ ранг, қалқон доги,
Кежимлар сариғ жинс, хафтон доги,

Араб барридин найзавар қирқ минг,
Ки якрони тозий келиб борчанинг.

Аламлар қароу синонлар қаро,
Бедов узра баргуствонлар қаро.

Ҳамул магриб аҳлини бошлаб Талиъ,
Араб хайлининг пешвоси Вакиъ.

Мадойин павоҳисидин Ардашер,
Чекиб тиғ, хайлида юз минг далер.

Бинафш айлабон шадда бирла дирафш,
Саманд узра баргуствон ҳам бинафш.

Қутайф аҳли, Баҳрайну Багдод ҳам,
Сипаҳбад аларға келиб Густаҳам.

Бўлуб сарбасар кўк темур ичра ғарқ,
Кўк атласда нишон қадам то бафарқ.

Жувонгор ҳам олти юз минг адад,
Булар бошқа андинки бўлгай мадад.

Ҳировул ясаб ети юз минг киши,
Ки ҳайрон қолиб ети кўк гардиши.

Боришинг келиб худу хафтони оқ,
Неким кийгулуктур ясаб они оқ.

Бу кофургун саф аро разм эли,
Келиб Дашти Қифчоқу Хоразм эли.

Ўзидин топиб гул фарру шукуҳ,
Сипаҳ саф тузуб даврида кўҳ-кўҳ.

Қилиб андоқ ороста етти ғул,
Ки ел хайли топмай аро ерда йўл.

Бўлуб ҳар саф ул элга юз минг нафар,
Шаҳ ойинидин барчаға зебу фар.

Булар киймаги барча ахзар бўлуб,
Аламга яшил шуққа зевар бўлуб.

Бўлуб олам ул сабзадин марғзор,
Яшил хат бўлуб ер юзига узор.

Ҳамул қалбгоҳ ичра Доройи даҳр,
Хилофига йўқ ҳадду ёройи даҳр.

Бу янглиғ ясаб созу ойини разм,
Адув сори таскин била қилди азм.

Нари юзда Искандари шердил,
Қилиб хайли оройишин муттасил.

Боронгорин айлаб сипоҳи фаранг,
Бори қон тўкарга бўлуб бедаранг.

Адувнинг қалин эрконин билмайин,
Агар билса ҳам кўзга ҳеч илмайин.

Сипаҳдор алар ичра Шайпол ўлуб,
Таҳаввурда чун Рустами Зол ўлуб.

Кийимлар гуҳардин мукаллал бори,
Фарангий ети ранг махмал бори.

Алам шуққаси доғи жинси фаранг,
Ҳам ул борча зарбафту ҳам ети ранг.

Адув ичра юз минг бори тезу тунд,
Ки ҳайбатларидин қуёш тиғи кунд.

Жувонгорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.

Алар жавшани борча қонголдуруқ,
Синон қўлларида нечукким суруқ.

Вале бодноларга солгон кежим,
Сақарлоту борча ёвурқон кежим.

Довулга бўлуб тўппи янглиг бари,
Ўтога бош узра сариқ қуш пари.

Келиб ҳар бири кеча аднокки бум,
Мувофиққа маймун, мухолифқа шум.

Булар доғи юз минг келиб сон аро,
Чекиб саф жувонгорда майдон аро.

Ҳировулда занг аҳли таъйин бўлуб,
Аларга яна ўзга ойин бўлуб.

Кийиб барчаси жавшани зангсоз,
Ёруқ кўзгудек зангдин бениёз.

Яна ҳудлар мисли жавшан келиб,
Қаро тунда хуршиди равшан келиб.

Ўтога темур бирла шаҳпар мисол,
Қуёш узра сончиб нечукким ҳилол.

Кежимлар даҳи барча пўлоддин,
Топиб ламъа суҳони бедоддин.

Ёруғ оҳа юз минг адув ўтруси,
Саросар ажал шахсининг кўзгуси.

Қилиб ғулини борча Румий сипоҳ,
Топиб зийнат ул ғул ила размгоҳ.

Қизил юз била борча андоққи шер,
Адув қасдиға шер янглиғ далер.

Кежим борчага шеру бабру паланг,
Жиба узра хафтон даҳи ушбу ранг

Бўлуб ҳар бир, андоққи, ғурранда абр,
дегил тутти олам юзин шеру бабр.

Туруб қалб аро шоҳи фаррух сарир,
Нечукким ҳизабре, вале шергир.

Боши устида шернайкар алам,
Эсиб анга нусрат ели дам-бадам.

Бу янглиғ сипаҳ бирла дороғи Рум,
Сипоҳин ясаб, ўйлаким, нахли мум.

Юруб хасм хайлининг ўтрусиға,
Мунунг ул ҳам андоққи қаршусиға.

Чекиб кўс уни ики ёндин гирев,
Анингдекки, маст ўлса юз нарра дев.

Фалак турки гардунни ики чопиб,
Анинг ҳар бирисига бир юз ёпиб.

Адув шайнини кимса қилмай қиёс,
Ки покор ўлуб ғулғулидин ҳавос.

Нафир, ўйлаким, аждари тездам,
Таҳаррук солиб бўйнига ики хам.

Оғиз очмоғи элни тутмоқ учун,
Ва ё хасм хайлини ютмоқ учун.

Яна карраною ковурго уни,
Қилиб ошкоро қиёмат куни.

Аламларки елдин бўлуб жилвагар,
Фалаклар навардидин айтиб хабар.

Ҳавони анингдек тутуб тийра гард,
Ки бўлмай аён кўзга дашти набард.

Куп элким қилиб гирд қилмогни вирд,
Курра шакли ернинг бўлуб ним гирд.

Сипаҳ наълидин ёнчилиб ёримн,
Бўлуб гард янглиг фалак озими.

Бу дарёйи гард ичра тушган киши,
Нафас қайтарурдин су ютмоқ иши.

Қолин тиг ул гарди ҳайжо аро,
Ўкуш мўр оқиб лойи дарё аро.

Дема гардким, эрди мушкин саҳоб,
Ёру кўк аросига тортиб ниқоб.

Чоқиб барқ ути оҳалар ишнари,
Чекиб раъд уни боралар кишнари.

Тутуб қўлга жабборлар тиғи тез,
Фалак тортқондек синони ситез.

Бу янглиг ики олами қатлу кин,
Ки титраб алардин замону замин.

Юруб бир-бирига яқин еттилар,
Аёг тогдек ерга беркиттилар.

Сурон солдилар аввал ул навъ тез,
Ки оламга тушти ажаб рустхез.

Демасменки, қўзголди олам эли,
Ки булгашти бу сабз торам эли.

Қўяр эрди ҳамлин фалак беваси,
Сатарванлиг ар бўлмаса шеваси.

Чу бир лаҳза топти сукун ул хурўш,
Улус огзи гавгодин ўлди хамўш.

Насими ваго бир сори сурди гард,
Кўрунди халойиққа дашти набард.

Ҳамул ҳар тарафдин бир анбуҳ саф,
Не анбуҳким, кўҳ то кўҳ саф.

Қилилгон киби лави-лавини баён,
Тамошо қилур элга бўлди аён.

Анингдекки тушгай чоқиндин дурахш,
Скандар сафидин биров сурди рахш.

Тарид айлаю кирди майдон аро,
Ҳунарлар аён қилди жавлон аро.

Солиб бодпойига баргуствон,
Намудор аро, ўйлаким, арғувон.

Кийиб жавшан устига чиний ҳарир,
Келиб сув уза сабзадек дилпазир.

Синон ўнг қўлинда нечукким сутун,
Сўл эгнида қалқон келиб лаългун.

Ўтоға тикиб худпда савсани,
Бўлуб гунчадин савсан очмоқ фани.

Бу ҳайъат била чобуки жангжўй,
Туруб ўртада бошлади гуфтугўй.

Скандар дуосин бурун қилди ёд,
Ки: «Топсун адувсига кому мурод!»

Яна деди юз келтуруб ҳар сари,
Ки: «Дерлар мени Бориқи Барбарий.

Бурун бор эдим шоҳ Дороға қул,
Вале топмадим қуллуги ичра йўл.

Мени, ўйлаким, бор эдим билмади,
Риоят, нечукким, керак қилмади.

Топиб мендин ўксуклар андин наво,
Манга кўрди кўн бепаволиғ раво.

Чу ҳолим дедим, шоҳи олийсифот,
Жавобимға ҳам қилмади илтифот.

Ижозат сўзин арз қилғоч туруб,
Таёглатти қаҳр айлабон бостуруб.

Чу Доро қилиб мунча зулму шикаст,
Мени қилди бахтим Скандарпараст.

Чу даргоҳига еттим истаб паноҳ,
Манга онча лутфу карам қилди шоҳ,

Ким ул тарбиятдин сарафгандамен,
Иш этмай олиб музд, шармандамен.

Букунким, қилибмен бу майдонга азм,
Ики иш учун айлагум кину разм:

Бир улким: шаҳимға қилиб бандалиқ,
Ўзумдин қилай рафъи шармандалик.

Яна улки: чун қатл расмин тузай,
Ишим шоҳ Дорога ҳам кўргузай.

Ўзин улки ҳарбимға мойил қилур,
Манга ики мақсуд ҳосил қилур:

Аларгаки шоҳи хирад раҳнамун,
Иноят қилиб эрди мендин фузун.

Бўлурким паёпай равон айлагай,
Яко-як борин имтиҳон айлагай».

Чу Бориқ тугатти каломин тамом,
Алардинким ул айламиш эрди ком.

Равон бўлди майдонга қотилваше,
Тутундек ғализ, ўт киби саркаше.

Оти наълидин токи худида мил,
Кириб кўк темур ичра андоққи нил.

Оти наълидинким шарар айрилиб,
Бало абридин марг ўти чоқилиб.

Фалак сайри ошуби пайваст ила,
Солиб ел димогиға фарраст ила.

Ҳамойилдағи тиғи бижодадек,
Қўл ичра синони келиб ходадек.

Ани разм эли шери даррон дебон,
Отин анжуман аҳли Ҳаррон дебон.

Чу майдон тариқин адо айлади,
Туруб хусравиға дуо айлади.

Тугатгач дуо, чопти Бориққа тез,
Анга доғи Бориқ бўлуб барқхез.

Бири бирга майдонда чирмоштилар,
Басе бир-биридин қолиб, оштилар.

Уч уз олтмиш олти лаъбу гириҳ,
Ўтубким синон учи кўрмай зириҳ.

Ҳам охир чу Бориқ эди ишта чуст,
Синон бирла маркабдин они дуруст,

Йироқ солди андоққи, чархи барин,
Синону қўлиға деди: офарин!

Тушуб бўйниға боғлабон полаҳанг,
Шаҳ олиға еткурди қилмай даранг.

Скандарга фархунда бўлди бу фол,
Ки нусрат анга аввал очти жамол.

Яна шерпайкар яли хасмбанд,
Ер ўптию майдонға сурди саманд.

Тилар эрди ҳайжо қилурға тани,
Ки размига от сурди пил афгани.

Ҷалереки то разм варзиш қилиб,
Адувсиға юз маърака иш қилиб.

Темур ичра бошдин-аёғи ниҳон,
Нечукким ўзи, оти доғи ниҳон.

Лақаб Шайда бирла анга фош ўлуб,
Насаб бирла Ҳарронға қардош ўлуб.

Йўлин тўсти Бориқнинг ошуфтаваш,
Анга сурди Бориқ даги кийнакаш.

Яна қилдилар саъю кўшишға юз,
Синонларни айлаб бири-бирга туз.

Чу ёр ўлди иқболи Искандарий,
Яна топти фурсат яли Барбарий.

Ани ҳам қилиб найза бирла нигун,
Чекиб шоҳи олиға хору забун.

Скандар фалакдин топиб кому баҳр,
Фалакка қилиб таъи Доройи даҳр.

Чопиб Барбарий бўлди майдоннавард,
Мубориз тилар эрди истаб набард.

Яна гарм кини солиб юзга чин,
Чопиб Барбарий қасдига гармкин.

Етишмак ҳамону етишган замон,
Диловар қўлидин йиқилмоқ ҳамон.

Бу янглиғ тўқуз паҳлавони далер,
Ки ҳар бир эди иш чоғи нарра шер,

Бори Барбарийға асир ўлдилар,
Синон захмидин дастгир ўлдилар.

Яна ҳарбиға кимса майл этмади,
Вале Бориқ ўз ўрнидин кетмади.

Мубориз тилаб бор эди наъразан,
Замириға аъдонинг оташфиган.

Ғазаб солди Дорога кўп изтироб:
«Анга кимса чиқсун!» деб этти шитоб.

Ҳам охир биров сурди майдонга от,
Адувга суруб солди жавлонга от.

Ҳам ул пилзўр эрди, ҳам пилтан,
Таковар анга, ўйлаким, каркадан.

Палангина баргуствон отига,
Кийиб бабр тўн халқ офотига.

Қизил худдин бошида нимтарг,
Ки ваҳмидин ўлуб ўлум ҳоли марг.

Ҳамул ҳуд даврига чирмаб қаро,
Киши кўрмамиш лолани доғ аро.

Юзи улча мумкиндур аҳмар анинг,
Маҳосин юзи узра асфар анинг.

Юзи ранги хурмомасаллик касиф,
Маҳосин намудори хурмога лиф.

Ики кўз анга ики олмосдек,
Вале давраси қон тўла тосдек.

Ватангоҳи ақсойи Мағриб замин,
Эли эрмиш ул ерда водийнишин,

Ки бу янглиг эрмиш алар ҳайъати,
Қўшун элча ҳар қайсининг шавкати.

Не хусравки, ул бўлса оламга шоҳ,
Чекар бўлса бир хасми сори сипоҳ,

Келур эрмиш ул қавмдин бир киши,
Ки саъб ўлса аъдодин ул шоҳ иши.

Қилур эрмиш ул шахс майдонга азм,
Намудор этар эрмиш ойини разм.

Чу бўлди адувси гирифтор анга,
Бўлур эрмиш уй сори рафтор анга.

Киши турғуза олмас эрмиш ани,
Анга тегруким манзилу маскани.

Гирифторини даги элтур эмиш,
Буюрур эмиш ҳар нечук топса иш.

Чу Бориқдин эл эрди ҳайратқа гарқ,
Ул оҳанги кин этти андоқки барқ.

Иков бўлди майдонда пархошжўй,
Чопарлар эди чирмашиб сў-басўй.

Гаҳи бу қочиб, ул кейирдин суруб,
Ки майдон бошига дегин сткуруб.

Бу қайтиб анинг гоҳ подошига,
Қовуб токи майдонининг ул бошига.

Гаҳи совуруб гард, этиб тобу неч,
Ки қилмай қуюндин киши фарқ ҳеч.

Чу асраб ўзин Бориқи киппараст,
Анга Магрибий топмайин ҳеч даст.

Вале бўлди Бориқ иши нурсиз,
Ки кўшиш қилиб эрди мақдурсиз.

Ўзидек тўқуз кимса олмиш эди,
Бу кирган замон илги толмиш эди.

Чу аҳволида бўлди заъф ошкор,
Белидин тутуб гурди мардумшикор.

Қўнқордию ўнг илгига қилди руст,
Сўл илги била маркабин тутти чуст.

Чу топиб маҳал, сайдини сирмади,
Ёниб ўз сипоҳига ҳам кирмади.

Равон бўлди Магриб сори азм этиб,
Ганимин олиб, раҳнавардин йитиб.

Анга айлабон ҳайрат аҳли жаҳон,
Анга тегруким, бўлди кўздин ниҳон.

Кўруб Магрибийдин бу бебоклик,
Скандарга юзланди гамноклик.

Яна Барбарий ҳолига ғам ебон,
«Аининг ҳоли не бўлди эркин?» — дебон.

Бўлуб шодким, борди саҳро сари,
Ёниб қилмади азм Доро сари.

Вале шоҳ Доро, басе, шод ўлуб,
Бузуг кўнгли ул ишдин обод ўлуб.

Буким Барбарийнинг бўлуб голиби,
Аининг сори келтурмади Магрибий.

Неча шодмонлиққа монеъ эди,
Вале хасм дафъига қонеъ эди.

Чу хуршид дороси этти камин,
Камингоҳ анга бўлди Магриб замин.

Қилиб жилва ой меҳри ховар киби,
Улусни ёрутти Скандар киби.

Ёниб размгаҳдин ул ики сипоҳ,
Тушуб берк туттилар оромгоҳ.

Тутуб хандақ ики сипаҳ даврини,
Қанот, ўйлаким, боргаҳ даврини.

Талоя яна чиқти ҳар соридин,
Язак тинмади ҳифз изҳоридин.

Қилиб боргоҳ ичра Доро мақом,
Зарурат юзидин тилаб руду жом.

Вале қон ютуб шиша янглиг ниҳон,
Ки тонгла не иш зоҳир этгай жаҳон?

Скандар даги ўзга ойин топиб,
Бир Искандар онида таскин топиб.

Топиб ўнг ёнида камол аҳли ер,
Тутуб сўл қўлида қитол аҳли ер.

Тааммул била ҳар хирадпешае,
Қилиб фатҳ бобида андешае.

Таҳаввур била ҳар жаҳон паҳлавон,
Тилаб нусрат ончаки тобу тавон.

Чу ўтти кеча хайлидин ики пос,
Бирор элда журъат, бирорда ҳарос.

Тилаб хилвате шоҳи яздонпараст,
Тазарруъ қила бўлди туфроққа паст.

Зафар истамакдин чу топти фарог,
Саҳар пажми ёрутмиш эрди чарог.

Яна тушти ошуб ики тараф,
Ики хайл ҳарён тузатмакка саф.

Яна кўсаи тушти жунбуш аро,
Яна кўс тушти гурунбуш аро.

Ҳамул пайзаварларга тушти шитоб,
Ҳамул пайзалар жисмига печу тоб.

Ҳамул тиғзанларга бўлди масоф,
Ҳамул тиғлар бўлди паҳлушикоф.

Ҳамул бўлди кин бенадомат яна,
Ҳамул қопим ўлди қиёмат яна.

Скандар қилиб хилват ичра ниёз,
Ки қилғай анинг чорасин чорасоз.

Чиқар вақтида қосиде етти чуст,
Ниҳони тутуб номае огзи руст.

Анга еткуруб нома хилват аро,
Дедиким: «Ўқуб англагил можаро».

Скандар очиб, қилди наззораси,
Ҳақ айлаб эди дардининг чораси.

Ҳамоноки Дорога ики киши,
Бор эрмиш наёбат аларнинг иши.

Вале зулмидин жонларидин тўюб,
Икиси кўнгул ўлмакига қўюб.

Бериб бийм Дороки топқач зафар,
Ул икига гўр оғзин этгай мафар.

Ул ики киши ҳам яроқ айлабон,
Анинг қатлига иттифоқ айлабон,

«Ки чун бизга ул қилгуси биги қатл,
Анга биз бурунроқ чекиб тиги қатл,

Йиколи дарахтини бунёдидин,
Қутулсун улус зулму бедодидин.

Неча зулмидин жонимиз қолмагай,
Бу навъ ўлсак армонимиз қолмагай».

Скандарга ёзгон эмишлар битик,
Бировни юборган эмишлар итик.

Қилиб номада сабт бу сўзларин,
Анга боглагонлар эмиш ўзларин.

Ўқуди Скандар чу ул номани,
Не навъ эркании билди ҳангомани.

Ва лекин гумон қилди макру фириб,
Дам урмай ўз-ўзига берди шикиб.

Дедиким: «Мунга ҳеч янглиг жавоб,
Демакда эмас эмди ройи савоб,

Ки ёлгон эса демаган яхшироқ,
Чин эрса бу бор анда етмак йироқ».

Таваккал қилиб рокиб ўлди равон,
Адув кинига рогиб ўлди равон.

Тузалди яна ики ёндин ясол,
Яна ошкор ўлди расми жидол.

Бурунроққи майдонга киргай биров,
Ики қотил этган киби сўз гаров,

Етиб, шоҳ Доро ики ёнидин,
Қилич лаългун қилдилар қонидин.

Бири суғлубон гурдагоҳига тиғ,
Тўкуб ерга қонин аниг бедариг.

Яна бир даги тиғ уруб бошига,
Қилиб зулм аниг зулми подошиға.

Ёбон захм ул навъ Доройи тахт,
Йиқилди анингдекки олий дарахт.

Тушуб ер уза шоҳи Баҳман нажод,
Ўчуб машъали дудаи Кайқубод.

Қазодин бу навъ иш чу пайдо бўлуб,
Боши узра элдин алоло бўлуб.

Сипоҳида пайдо бўлуб қўзғалиш,
Сипаҳ қўзғалур, шаҳға чун тушти иш.

Скандар тариқи киёсат била,
Қилиб фаҳм ул ишни фаросат била.

Таанни била азм этиб ул тараф,
Ки бўлмай паришон сипоҳига саф.

Етишти чу ул хайлнинг қошига,
Ки жамъ эрдилар шоҳнинг бошига.

Скандар етишгач қўюб ерга бош,
Анга қилдилар шоҳ ҳолини фош.

Скандар тушуб келди Доро сари,
Иши тушти рифқу мадоро сари.

Кўрарким, ётур жисми қон ичра ғарқ,
Топилмай аниг бирла қон ичра фарқ.

Боши узра ўлтурди гирён бўлуб,
Аниг ҳолига кўнгли вайрон бўлуб.

Олиб қўйди ўз қўйнига бошини,
Узорига ҳарён тўкуб ёшини.

Чу беҳуш уза септи андоқ гулоб,
Очилди анга наргиси нимхоб.

Боши узра ким эркинин қилди фаҳм,
Такаллумга тил очти бебийму ваҳм.

Деди: «Марҳабо, эй шаҳи навжавон,
Жаҳон узра ҳам шоҳу ҳам паҳлавон,

Атодин ўгул бўлмагон сен киби,
Адув узрини қўлмагон сен киби.

Нечаким хилофингда қилдим гулу,
Вале кўп қилур эрдим ул орзу,

Ки сендек кишиким жаҳон фардисен,
Салотинда Доро ҳамовардисен,

Халойиққа йўқ ҳеч ишинг нисбати,
Жаҳон ичра сен тенгрининг қудрати.

Замоне кўзум тушса рухсорингга,
Қулоғ мустамиъ бўлса гуфторингга.

Манга берди худ ҳайфи доно мурод,
Ажал айлагай чог вале номурод.

Етишти неким қилди Доро умид,
Вале ўздин ўлгон замон ноумид.

Бўлубсен ажаб вақт меҳмон манга,
Ки йўқтур нисоринг бажуз жон манга.

Бу соат нетиб мезбонлиқ қилай?
Қабул айласанг жонфишонлиқ қилай!

Енгилдим, нетиб бўлгамен мезбон,
Ки худ бир нафас мен санга меҳмон!

Бу соатки бошимга қўйдунг қадам,
Не эркин хаёлинг, дегил они ҳам.

Агар ёрлигдур шиоринг сенинг,
Ики даҳр аро тенгри ёринг сенинг.

Ва гар қатл учун келмишанг қошима,
Кесай деб қадам қўймишанг бошима.

Мурувват қилиб кесмагил бир замон,
Икки-уч сўз айтурча бергил амон!»

Скандар қилиб ул такаллумни гўш,
Чекиб мотамийлар масаллик хурўш.

Яқо йиртибон, тожини ташлабон,
Деди,— зор йиглай бу сўз бошлабон,

Ки: «Бўлсун тирик ети кишвар шаҳи,
Жаҳон бўлмасун бир дам андин тиҳи.

Анга мен камина парастандамен,
Парастандалиғ ичра шармандамен.

Ўзумга керак қуллуғин чоғлабон,
Аниинг боргоҳида бел боглабон,

Адувдин мубарро қилиб маъманин,
Жаҳондин чиқорсам эди душманин.

Тилим бормас айтурга бу сўзки, шоҳ
Хирож истаб ўлди манга кийнахоҳ.

Кўруб шаҳни бу навъ беилтифот,
Юзумга менинг келди мунча уёт.

Синаҳ чектиму зоҳир эттим хилоф,
Аён айладим ўтрусида масоф,

Ва лекин бу ишдин хабардор эмон,
Қилур эл била соҳибасрор эмон.

Манга етти бир нома ҳам бу замон,
Ўқуб ташладим буйла қилмай гумон.

Кетурганга гарчи сазо бермадим,
Ва лекин бу ишга ризо бермадим.

Бу дамким аён бўлди бу можаро,
Еруг олам ўлмиш кўзумга қаро.

Жаҳондорким ҳақ аниинг ёвари,
Керак бўлса албатта бу бовари.

Ки розидур Искандар ўлмакка бот,
Бўлуб шаҳға минг йил замони ҳаёт.

Буким шаҳ деди: «Бор ики-уч сўзум»,
Анинг йўлида мунтазирдур кўзум.

Мени ул муродингга ҳамроз қил,
Буюрмоғи бирла сарафроз қил».

Чу тонти Скандардин ул павъ баҳр,
Дуолар қилиб, деди Доройи даҳр

Ким: «Ул уч сўзум — уч васиятдурур,
Ки изҳори кўнглумга ниятдурур.

Бириси буким, ул ики кийнахоҳ,
Ки қатлимга қўл суидилар бегуноҳ,

Алар қатлин ойини дод этгасен,
Бу иш бирла руҳумни шод этгасен.

Йўқ, андин манга гарчи дафъи газанд,
Ва лекин санга бордурур судманд.

Яна, қавму хайлимга қилма инод,
Ки дерлар аларни Каёнийнажод.

Билурмен аларда йўқ андоқ киши,
Ки келгай қўлидин адоват иши.

Карам айласанг борча хайлингдурур,
Қилурлар, не хизматки майлингдурур.

Ҳабо айлама хонадони қадим,
Ки йўқтур алардин санга ҳеч бийм.

Яна Равшанакким, қизимдур менинг,
Букундин пари менсизимдур менинг.

Каёний салотин нишони анга,
Барозанда тожи Каёний анга.

Келиб салтанат баҳридин дурри пок,
Шараф авжидин ахтари тобнок.

Бисотингни ул шамъ бирла ёрут,
Аниинг шуғлидин хотирингни овут.

Кивур меҳр бирла шабистонинга,
Қилиб ақд, ўлтурт ани ёнинга.

Эрур ул бузуғ мазраим хўшаси,
Манга пора бўлгон жигаргўшаси.

Ҳаримимда сеи доги фарзанд бўл,
Ҳамул хаста багримга пайванд бўл.

Ким ул даги сендин топиб тўшае,
Санга ҳосил этса жигаргўшае.

Атодин Скандариҳод ўлғай ул,
Анодин Каёнийнажод ўлғай ул,

Ки чун бел адолатқа чуст айлагай,
Икимизга нисбат дуруст айлагай.

Қабул айлаб, эт хаста кўнглумни шод,
Ки эмди қилур вақт эрур хайрбод!»

Скандар тўкуб ашку тортиб нафир,
Деди: «К-ей шаҳаншоҳи гардунсарир!

Итоат йўлинда нузул айладим,
Неким ҳукм қилдинг, қабул айладим.

Умид улки тавфиқ бергай илоҳ,
Ки руҳунгга қилғай мени узрхоҳ!»

Эшитган чу мундоқ қабул этти сўз,
Дегон чун эшитти бу сўз, юмди кўз.

Ажал шоми тонг йўқ агар бўлса фош,
Ки баҳман кунига уёқти қуёш.

Адам бўлди қонуни Луҳросбий,
Нигун бўлди ойини Гуштосбий.

Бўлуб тийра Кайхусрав ойин чароғ,
Сиёвуш ўти багрига қўйди доғ.

Унут бўлди Ковус ёди даги,
Бал овозаи Кайқубодий даги.

Манучехр рухига тушти жазаъ,
Фаридун равонига етти фазаъ.

Чу Дорони даҳр этти жондин сутуҳ,
Скандари жаҳондори дорошукуҳ.

Солиб махди шоҳона ичра танин,
Каёний маҳофа қилиб масканин.

Жудо айлади разм майдонидин,
Ариғ айлаб ул гард ила қонидин.

Тониб равзасон дашти мийнусиришт,
Олиб сабзасидин насими биҳишт.

Тушуртуб ҳамул сабза узра синоҳ,
Фалак сабзасидин ўтуб боргоҳ.

Ҳамул боргоҳ ичра тушган замон,
Қилиб қатлдин элга ҳукми амон.

Кетур соқий, ул майки, жоне топай!
Гам ичра ўлардин амоне топай.

Ки гар давр огу берди Дорога бот,
Скандарга ҳам бермас оби ҳаёт.

Муганний, бугун нағмаи чанг туз,
Вале навҳа соз айлаб оҳанг туз.

Ки дардимга тортиб фиғон йиғлайин,
Даме, ўйлаким, шиша қон йиғлайин.

Навоий, жаҳонга вафо йўқтурур,
Анинг даъбу расми жафо-ўқдурур.

Вафо айлаб онинг вафосин унут,
Наво истасанг бенаволиғни тут.

XXVIII

Зобитаи русуми шоҳийдаким, корхонаи илоҳийдин намудордурур, анингдекки, ул боргоҳда хоҳ малоик хайли, хоҳ русул маъшари, хоҳ авлиё гуруҳи, хоҳ сойири нос жамоати алоқадри маротибиҳим ҳар бири ўз ерида муратгабдур, бу коргоҳда ҳам ҳамул дастур била бўлса яхшироқ сурат, балки заруратдурур

Керак қилса, улким тилар шоҳлиқ,
Сипаҳ борча ҳолидин огоҳлиқ.

Яқин билса тузганда ниройсин,
Риоят чоги ҳар киши ноясин.

Улуққа улуқча ато айласа,
Кичикка кичикча сахо айласа.

Ким этса васатлиқ йўлинда зуҳур,
Анга тузса ойини «хайрил-умур».

Не тутса улугни қошида кичик,
Не қилса кичикни улуг чаргалик.

Бу қонун била бўлса ойин анга,
Топиб кишвару мулк тазйин анга.

Ишида кўруб фаррух анжомини,
Олур салтанат амридин комини.

Не шаҳким, анга мундоқ эрмас тузук,
Тузуклук нечук келгай андин, нечук.

Анингдекки тифл истабон инбисот,
Чу шатранж ўйнарга ёйса бисот.

Не ўйнорини билса, не термагин,
Не олмоғини билса, не бермагин.

Олиб қўйса байдақни шаҳ ёнида,
Яна пил қўйса руҳ айвонида.

Бу ойин била берса ҳар бирга ер,
Ўзунг де, хирад аҳли они не дер?

Бу ўюни аниинг нечаким чекса кеч,
Эрур ҳеч, балким эмас даги ҳеч.

Эрур ит сафолига қўймоқ сомон
Ҳамону, сўнгак отқа солмоқ ҳамон.

Бўрига киши туъма қилса қўзи,
Ўзига бало ҳосил айлар ўзи.

Қориндин деса шер тоисун наво,
Бу шини даги ақл кўрмас раво.

Ким истар қорин бирла арслонни тўқ,
Ёрар тонса фурсат аниинг қорнин-ўқ.

Муносиб эмас тоз бошига тож,
Тумога нутуқчига не эҳтиёж.

Не сунгургаким тез нарвоздур,
Мурассаъ тумога ҳануз оздур.

Эшак олида заъфарон хўб эмас,
Ки нодонга зарбафт маргуб эмас.

Йилонни киши тутса саркўфта,
Балодин қилур ўз йўлин рўфта.

Ва гар берса ўз жайби ичра маҳал,
Ўзи қатлигадур таноби ажал.

Йилон жайб аро солмоқ этма ҳавас,
Ким охир йилондур бу — тасбиҳ эмас.

Эшик ит еридур, гар олсун бўри,
Мушукка мақом ўлди уйнинг тўри.

Гар ул дашт сайдини айлар фигор,
Ва лекин бу уй сайдин айлар шикор.

Не имконки саъй айламакдин киши,
Алар айлагай бир-бирининг иши.

Анга ўз ерида керактур хурии,
Мунга доги ўз ўрнида нарварии.

Киши яхши боқса, зарурат чоғи,
Керакликдурур бу доғи, ул доғи.

Яна бир даги турфа суратдурур,
Ки шаҳ билмак они заруратдурур.

Буким, тутса ҳар кимса таврини пос,
Фаросат била бўлса жавҳаршунос.

Кўруб лаъл, ахгар гумон қилмаса,
Ҳам ахгарни гавҳар гумон қилмаса.

Жудо қилса хармуҳра ферузадин,
Бутун чини ўлса синуқ кўзадин.

Эрур лек бу ишта душворлиқ,
Ки бор даҳр эли бир намудорлиқ.

Кўрунур бори одами одами,
Мушобиҳ нечукким сипеҳр анжуми.

Бу бирга нуҳусат иродатдурур,
Яна бирга нури саодатдурур.

Киши бўлса ҳам, филмасал, тавъамон,
Бўла олур ул яхшию, бу ёмон.

Китобатда бирдекдур алфу алиф,
Ҳисоб ичрадурлар басе мухталиф.

Биёбонда ўлуб қуругон кашаф,
Эрур ҳайъат ичра нечукким садаф.

Эрур лек бу бирда дурри ятим,
Яна бирда бир неча азми рамим.

Эрур нахлдек шамъу муз шушаси,
Мунунг ўт, анинг сувдурур хўшаси.

Ушоқ қанд ун-тузга монанд эрур,
Ва лекин бири туз, бири қанд эрур.

Ҳумо даги бор, ўйлаким, каркасе,
Вале бор арода тафовут басе.

Вале шаҳга нури фаросат керак,
Шуносолиғ ичра киёсат керак.

Ки кимсондин олтунни фарқ айлагай,
Қизил тобадин кунни фарқ айлагай.

Ва гар бу басиратдин ўлса йироқ,
Ўкуш имтиҳон қилгони яхшироқ.

Ва гар илгига тушти донишвар эл,
Фунун ичра оройишни кишвар эл,

Керактур алар бирла навъи маош,
Ки хотирлари топмагай кўп харош.

Йўқ улким карам кўргаю бас киром,
Керак рози андин хавосу авом.

Агар шоҳдин халқи хурсанд эмас,
Адув қасди қилса хирадманд эмас.

Не душманғадур тиғ чекмак фани,
Ким ўз хайлидур сарбасар душмани.

Зафар, ўйла, шаҳдин канор айлагай,
Ки хайлини душманга ёр айлагай.

Агар йиллар элдин мадоро бўлур,
Зарурат чоғи ошкоро бўлур.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон наввара марқадаҳу ҳикоятиким, ройи уқдакушойи била кўп мамлакат олди ва тиғи умрфарсойи била кўп элга ошуб солди ва лекин сипоҳи рози эмас эркандин иш вақти борча қўзғолди ва ўзи аъдо аро маҳлакага қолди, балки хасм ул сарафрозниng тиғи кин била бўйнин чолди

Шаҳеким иши хурдадонлиғ эди,
Лақаб отига Кўрагонлиғ эди.

Хуросон била Моваранаҳр аниng,
Булардин даги бошқа кўп шаҳр аниng.

Олиб мулки Хоразму Кирмонгача,
Яна Кошғардин Сипоҳонгача.

Бўлуб Зобулситону Кобулситон,
Баҳори мурооти дин гулситон.

Олиб даҳр аро беадад мулку шаҳр,
Бўлуб салтанат ичра доройи даҳр.

Солиб донишу пухта тадбирлик,
Бошиға ҳавойи жаҳонгирлик.

Гар онсиз сипоҳиға берди ҳужум,
Юруб қилғали фатҳ Табризу Рум.

Ҳунар кўп бериб оламул-гайб анга,
Вале бор эди бир ажаб айб анга,

Ки махзан йигорға солиб майлини,
Тутар эрди танқис ила хайлини.

Ул андешадин кўнгли хурсанд эди,
Сипаҳ шоҳдин норизоманд эди.

Чу чекти сипаҳ ул навоҳийға шоҳ,
Навоҳий шаҳи дағи йигди сипоҳ.

Мамоликка юзланмасун деб халал,
Чиқиб ўтру изҳор қилди жадал.

Қотиғлаштилар ишда ҳаддин фузун,
Адоватнинг айёми чекти узун.

Чу шаҳдин сипоҳ эрди озорлиқ,
Замонеки юзланди душворлиқ.

Бузуб ҳар тарафдин сипаҳ шоҳни,
Анга айлабон чийра бадхоҳни.

Йўқ улким қочиб, шаҳға бедод этиб,
Ки бориб адувсиға имдод этиб.

Анингдекки доройи ғардунсарир
Адув илгига бўлди зору асир.

Фалак чунки бемеҳрлик қилди фош,
Ғуруб этти ул навъ равшан қуёш.

Аодиси қасд айлабон жониға,
Қилич лаългун қилдилар қониға.

Не шаҳдинки атбои хушнуд эмас,
Пушаймонлиғи иш чоғи суд эмас.

Сипаҳдин жудо шоҳ эрур бир киши,
Не бўлғусидур бир кишининг иши.

Қурур чун гулситондин айрилди гул,
Ки бир луқма этдур бадансиз кўнгул.

Анингдекки хушдур сипаҳ бирла шоҳ,
Ҳам андоқдурур шоҳ бирла сипоҳ.

Шаҳу хайл маъшуқу ошиқ керак,
Не ишким қилурлар мувофиқ керак.

Жаҳон олмоқ осон сарукор эмас:
Вале иттифоқ ўлса душвор эмас.

XXX

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, соҳиб рой тааққул била иш бикри юзидин ниқоб очқондин сўнгра нега висолидин ком тўпмас ва анинг жавоби

Яна қатла доройи гардуншукуҳ,
Деди: «Кей ҳакими Филотуншукуҳ!

Кишида не феълеки мавжуд эрур,
Ки андин зиён — буд, ё суд эрур.

Чу феълиға боқса тааққул била,
Натижасин англар тааммул била.

Билурким, тама айлар элни залил,
Қаноатқа иззу шарафдур далил.

Эрур шоҳ ишига доғи бу қиёс,
Ки чун бўлди беҳбудига раҳшунос,

Ки мақсад топар эл ризоси била,
Турар кўп халойиқ дуоси била.

Тилар воқеан ишда ўз судини,
Қилур орзу кому беҳбудини.

Недин бас қилиб тарки ройи савоб,
Қилур нохуш афъолни ртикоб,

Ки андин етиб шавкатиға шикаст,
Бўлур зери дастиға ул зердаст?»

Деди кордон фикрин айлаб амиқ:
«Ки бу сўз аро нуктаедур дақиқ.

Кишиким билик баҳрига топти ғавр,
Бу сўзнинг жавобин деди неча тавр:

Бир улким, киши ақлин этса ҳакам,
Салоҳу фасодин топар бешу кам.

Салоҳин анинг табъи айлар писанд,
Билур қилса бўлғусидур судманд.

Вале қилмоғи нафсига шоқ эрур,
Суҳулат сари нафс муштоқ эрур.

Қачон нафс ўз комин этти ҳаво,
Қилур элни кўп нафъдин бенаво.

Яна кимса ҳар ишга мажбул эрур,
Жибиллий хисолиға машғул эрур.

Топиб иш салоҳин ёмондур демас,
Анга лек биттабъ марғуб эмас.

Тилар қилмоғига ўзин бахтиёр,
Эрур лек қилмасда беихтиёр.

Яна бир қилиб фикр ахтарпараст,
Кавокибга қилди ани борбаст,

Ки гар ёр эрур ахтари толеъи,
Қилур, ўйла, ишким эрур нофеъи.

Китобатки шугледурур бас нафис,
Биров истаса ўзни мусҳафнавис.

Агар толеъида юз иқбол эрур,
Аторид вале анда бадҳол эрур,

Китобатқа саъй этса то жони бор,
Қаламзан бўлурнинг не имкони бор?

Бу уч сўзга бу навъ бўлди насақ,
Вале улча дерлар будур аҳли ҳақ,

Ки гар аҳли масжид эрур, гар куништ,
Неким топти қисмат куни сарнавишт,

Неча айласа фикру тадбир анга,
Йўқ имкони қилмоққа тағйир анга.

Қаю ройким топти они савоб,
Бўла олмади шуглига комёб.

Жиҳат будур, улким тилар важҳи рост,
Ки йўқ эрмиш ул ишда тенгрига хост,

Гар иш фикрини топти тадбир ила,
Бу тадбири туз келди тақдир ила.

Ҳам эрмас анинг рою тадбиридин,
Ки ул ҳам эрур тенгри тақдиридин.

Ҳамул хайлким аҳли таҳқиқ эрур,
Бу иш ул эл олинда тавфиқ эрур.

Муваффиқ букун сенсен, эй покзод!
Ки ҳар кун бу тавфиқинг ўлсун зиёд!»

Ҳаким ўлди бу навъ чун нуктасанж,
Насиб ўлди ул нуктадин шаҳга ганж.

Хамуш ўлди жонини равшан қилиб,
Бу сўз бирла кўнглини махзан қилиб.

XXXI

Искандарнинг Доро мамоликига мулкрон бўлуб, кунуз ва хазоинидин меҳр ва саҳобдек зарпош ва дурафшонлиқ қилиб, сипоҳ ва раиятни ул эҳсонлардин обод этиб, олам мамолики шоҳларин тиларга элчилар йиборгони ва алар борча анинг амрига инқиёд қилиб, Кашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқуб, Ҳинд ройи бозгупа жавоб бериб, Чин хоқони чин сўздин қошига чин солғони

Рақам айлаган бу зафарномани,
Адо буйла қилди бу ҳангомани,

Ки бўлгоч Скандарга мундоқ зафар,
Адувсига даргоҳи бўлди мафар.

Гуруҳеки Доропараст эрдилар,
Анинг ҳукмига зердаст эрдилар.

Чу Доро иши бўлди эл ичра фош,
Анинг олига қўйдилар барча бош.

Йироқ мулклардин вале келган эл,
Ватан азми қилдилар андоққи ел:

Салотини Сақлобу Машриқ замин,
Не Хоразму, не Ҳинду, не мулки Чин,

Ҳамул кунки қочмоққа майл эттилар,
Таваққуфсиз ўз мулкига кеттилар.

Скандарга чун фатҳ бўлди қарин,
Топиб шавкат андоққи шери ғарин.

Бийик тахт узра мақом айлади,
Васият ишига қиём айлади.

Бурун шоҳ Дорога тутти азо,
Бўлур янглиг ул навъ шаҳга сазо.

Тутуб сўг эъзозу тамкин била,
Қилиб дафн шоҳона ойин била.

Басе зор йиглаб анинг ҳолига,
Анинг ҳолига йўқ, ўз аҳволига,

Ки иш бошиға тушти беҳад улуғ,
Неча иш улуғ, ишчиси қайғулуғ.

Топиб чунки Доро ишидин фароғ,
Тутуб ики қотилни айлаб сўроғ.

Кўмуб дор учун ерга ики сутун,
Ул икини остурди андин нигун.

Яна тийрборонға фармон қилиб,
Аларға улус тийрборон қилиб,

Ки ҳар кимки ғадр айласа шоҳиға,
Жазо будурур бахти ғумроҳиға.

Буюрди баданларин куйдурдилар,
Кул эттилару кўкка совурдилар.

Яна ҳукм қилдики, доронажод,
Қаёнким киши бўлса ғамгину шод.

Бори эмин ўлсунки, лутфи амийм,
Кўтарди алар кўнглидин ваҳму бийм.

Не иқтоъ аларғаки Доро қилиб,
Скандар ҳам андоғ мадоро қилиб.

Яна қилди таъйин писандида эл,
Бори хайл аро анжумандийда эл.

Ёзиб Равшанак наздига номае,
Азодин суруб тийра ҳангомае.

Битиб судманд анда ҳар навъ панд,
Ки кўп қилма ошуби носудманд.

Саодат гулидин барумандлиқ,
Эрур тенгри ҳукмиға хурсандлиқ.

Жаҳон боғидин гулбун ўлса нухуфт,
Тару тоза бўлсун гули ношугуфт.

Садаф кўксини гар сипеҳр этти чок,
Шараф тожин этсун макон дурри пок.

Яна андаги элга фармон қилиб,
Борига мавоид эҳсон қилиб,

Ким айлаб равон сарви озодни,
Қаю сарв, ҳури паризодни

Кетурсунлар оиинг шабистонига,
Қуёш гулруҳин чарх айвонига.

Чу Доро васиятларин соз этиб,
Жаҳонгирлик шуғлин огоз этиб.

Хазойинки Доро қилиб эрди жамъ,
Ниҳону ошкоро қилиб эрди жамъ,

Фаридун чоғидин йигилгон манол,
Топиб шоҳдин шоҳға интиқол.

Анга тегруким Кайқубоди гузин,
Жаҳон мулкига бўлди маснадишин,

Худ андин сўнг авлодига қолди мулк,
Чу борди бири, ул бири олди мулк.

Қаю бирки бўлди жаҳондин ниҳон,
Яна бирга мерос қолди жаҳон.

Бирига неча ганжу махзан тўлуб,
Яна бирга етгонда тазъиф ўлуб.

Бу фурсатқа тегруки Доройи даҳр,
Жаҳондорлиғ тахтидин топти баҳр.

Минг уч юз йил ўн тўрт оламнаноҳ,
Ки бор эрдилар олам аҳлига шоҳ.

Хазойинки жамъ эттилар беҳисиб,
Ҳақ этти Скандарга борин насиб.

Қилоеъки Дорога махзан эди,
Эшиттимки юз, даги сексан эди.

Булар борча махзун жавоҳир била,
Зари махфию, сийми зоҳир била.

Келиб барчадин хозину кутвол,
Ўпуб шоҳ аёғини давлат мисол.

Хазина калидин бу бир келтуруб,
Яна қалъа мифтоҳин ул топшуруб.

Аларга шаҳ айлаб басе жустужўй,
Қилиб махзану қалъадин гуфтугўй.

Бирига карам ошкор айлабон,
Яна бирни уммидвор айлабон.

Қаю кимса ҳар қалъадинким етиб,
Анга-ўқ ҳамул ишни тафвиз этиб.

Хазойинга ҳукм этти, лекин нухуст,
Ки аҳли қалам айлабон бозжуст.

Тилаб дафтар ул шоҳ девонидин,
Ки махзан эди жамъ, фармонидин.

Топиб жамъу хозиндин истаб ҳисоб,
Агар лаъл конию гар дурри ноб.

Қаю қилса дафтар юзидин қабул,
Анга ҳукм айлаб тариқи вусул.

Яна чиқмағонин ҳисобига рост,
Ташаддуд била қилдуруб бозхост.

Алар чун бори жамъини туз қилиб,
Шаҳ олида арз этгали юз қилиб.

Чу шоҳ олида бўлди хотирнишон,
Бу ҳукм айлади шоҳи махзанфишон,

Ки: «Қилсунлар ўрдуга борини нақл».
Ки ул нақлдин қолди ҳайратқа ақл.

Равон бўлдилар ҳукм ила хайл-хайл,
Нечукким тенгиз жониби тунд сайл.

Итоат қилиб шоҳ фармонига,
Таширлар эди шоҳ девонига.

Икки йилгача, ўйлаким, корвон,
Келур эрди шаҳ сори ганжи равон.

Ҳисоб асрамиш эрди аҳли қалам,
Ким эрмас эди ганжнинг нисфи ҳам.

Яна деди шаҳ, кимса таъйин қилиб,
Ки: «хозинга қолғонни тахмин қилиб,

Бериб айласунлар эшикларни руст,
Ки тоншургай этган замон бозжуст!»

Неким ҳукм қилди шаҳи аржуманд,
Ҳамул навъ ила бўлдилар корбанд.

Кетурган ҳисобни қилиб аҳли фан,
Қиёс эттилар етти юз минг туман.

Деди шоҳи Дорофару Жамшукуҳ,
Ки: «Доро сипоҳидаги ҳар гуруҳ,

Сипаҳдору наввобу ҳожиб анга,
Ки девондин эрмиш мавожиб анга,

Муқаррар не эркинни арз айласун,
Анинг фикрини шаҳга фарз айласун»

Чу арз ўлди неким муқаррар эди,
Шаҳ олида асру муҳаққар эди.

Дедилар бу ҳам буйла воқеъ эмиш,
Ки ҳар бир неча қатла рожеъ эмиш.

Улусқа басе ранжу таклиф ўлуб,
Кирар эрмиш ул қўлга тансиф ўлуб.

Чу Доро сипоҳига билди бу ҳол,
Деди лутф этиб шоҳи дарёнавол.

Ки: «Гар расм Дорога тансифдур,
Вале бизга ул расм тазъифдур.

Музоаф,— дедиким:— Бернг ганждин»,
Ки эл тинди буткарғали ранждин.

Мавожиб олур тўрт юз минг киши,
Ки чокарлик эрди аларнинг иши,

Олиб ганждин борча иқтоъини,
Мураффаҳ бу навъ этти атбоъини.

Яна ики юз минг мавожибхўри,
Бўлуб бирга ики мавожиблари.

Улуфа бериб олти юз минг сипоҳ,
Фалак авжидин ўткариб боргоҳ.

Мавожиб сипаҳга чу тазъиф этиб,
Раият хирожини тансиф этиб.

Сипоҳийси ободу ҳам шод ўлуб,
Раоёси ҳам шоду обод ўлуб.

Чу тўкти сипоҳу раиятқа ганж,
Ангау мунга бартараф бўлди ранж.

Дедиким: «Манга ганж эмастур ҳавас,
Сипоҳу раият — манга ганж, бас.

Агар ганж эрур баҳру кондин фузун,
Ва гар худ хизона жаҳондин фузун,

Чу нафъе эмастур алардин гумон,
Алардур ҳамон, тошу туфроқ ҳамон.

Агар нафъдин бўлса махзан йироқ,
Анинг лаълидин хора кўп яхшироқ,

Ким ул хора бир тош эрур безарар,
Вале ганждин элгадур юз хатар.

Кишининигки бенафъ эрур махзани,
Жаҳон аҳлидур сарбасар душмани.

Улус бўлса маъмур бир ганж эрур,
Ки андин жаҳон фатҳи беранж эрур».

Скандар чу топти бу сармояни,
Эя узра солиб лутф ила сояни.

Ўзидин қилиб рози Эрон элин,
Жаҳон очқали руст қилди белин.

Бурун ҳикмат аҳлидин этти гузин,
Неча кимса бориға ройи разин.

Сўз айтурда ҳар бир келиб мўшигоф,
Ҳамул торлардин бўлуб ҳуллабоф.

Қилиб тортқон чоғда тиғи забон,
Ки қилмай туман тиғлиқ марзбон.

Не сўздаки саъй ошкоро қилиб,
Чу хасм ўлди обий мадоро қилиб.

Узун тиллари чарб дер нукта чоғ,
Қиличдекки суртулса юзига ёғ.

Бори илмдин бори соҳиб вуқуф,
Келиб ҳар бириси жаҳон файласуф.

Ҳамул хайлдин шоҳи олий хирад,
Килиб ҳар бирин бир сори номзад.

Бири мулки Сақлобу Сақсин сори,
Бири Ҳинд сори, бири Чин сори.

Бирига рақам бўлди Байтулҳарам,
Бири топти Кашмир сори рақам.

Аталди бири Мисру, Багдодға,
Ёзилди бири мулки Навшодға.

Бериб ҳар бири илгига номае,
Тузуб нома зимнида ҳангомае.

Бори нома мазмуни бирдек наём,
Дилоро сўзу хотиросо калом.

Чу таҳрир учун хома нўгин тузуб,
Битик нақшини бу сифат кўргузуб,

Ки бу нома ул тенгри оти била,
Ки қойимдур афлок зоти била,

Қадимеки, йўқ ибтидоси аниинг,
Азимеки, йўқ интиҳоси аниинг,

Гадолар замрининг огоҳи ул,
Шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳи ул.

Қаю шаҳки доройи даврон келиб,
Жанобида маҳкуми фармон келиб.

Бу шаҳликдин ани қачон қилса рад,
Кишига жиҳат истамакка не ҳад?

Гадоеки ҳар дам тўюб жонидин,
Мунга даги рўзи аниинг хонидин.

Шаҳ этса аниигдекки доро ани,
Киши рад қилурга не ёро ани.

Ул авлоки андин не бўлса қазо,
Аён айлагай борча шаҳлар ризо.

Чу бу ерга ҳақ ҳамдини еткуруб,
Такаллум тариқин бу янглиг суруб,

Ки: «Мендинки, Искандар отимдурур,
Ети кишвар олмоқ сифотимдурур.

Сангаким отинг келди Хоқони Чин,
Йўқ эрса сипаҳдори Турон замин.

Мунн билки, оламда буду набуд,
Ки кавну фасод ичра тутқай вужуд.

Чу мумкин эмас кимса тадбиридин,
Яқинким эрур тенгри тақдиридин.

Гадоларга гар подшолиг берур,
Ва гар шоҳларга гадолиг берур.

Керак шоҳлар кўрса беҳбуд ани,
Гадолар доги билсалар суд ани.

Неким амридин ошкородурур,
Ибо қилғали кимга ёродурур.

Чу ҳукмидин ўлмас ибо айламак,
Ки бор ул вужудин ҳабо айламак,

Анинг ҳукмидин ошкору ниҳон,
Манга бўлди рўзи саросар жаҳон.

Чу ул қилди бу комга бахтиёр,
Манга даги бу ишда йўқ ихтиёр.

Бурун қилди иқбол қисмат манга,
Ки ёр ўлдилар ақлу ҳикмат манга.

Отомким, эди кишвароройи Рум,
Чу борди, манга қолди ул марзу бум.

Топиб илму ҳикматдин огоҳлиқ,
Таманно йўқ эрди манга шоҳлиқ.

Не ишким насиб этти файёзи жуд,
Кишининг таманносига не вужуд.

Чу олимга ёзгондурур бу варақ,
Мени қўймади ихтиёримга ҳақ.

Улус доғи афгони зор эттилар,
Алар доғи беихтиёр эттилар.

Не амр этти илҳоми ҳотиф била,
Шуруъ айладим жони хойиф била.

Бурун амри бирла тузуб можаро,
Қилиб Занг эли рўзгорин қаро.

Яна азм қилдим чолиб ною кўс,
Мутеъ ўлди ҳукмумга Бартосу Рус.

Яна озим ўлдум чу қилмай даранг,
Насиб ўлди ҳақдин диёри Фаранг.

Чу саъйим яна ошкоро бўлуб,
Асири кафим шоҳи Доро бўлуб.

Сарафроз этиб бахти сармад мени,
Ҳақ этмиш бу янглиғ муайяд мени.

Қою биргаким толеъим қўйди юз,
Бор эрди алар менча ўн, балки юз,

Чу ҳақ амридин зоҳир эттим набард,
Алардин чиқордим фалак узра гард.

Бўлубдур бугун мулки Эрон манга,
Бори шоҳлар бандаи фармон манга.

Гуруҳеки Доронн англаб рафеъ,
Бўлуб эрдилар буйруғига мутеъ.

Бори даргаҳимга нузул эттилар,
Келиб қуллугумни қабул эттилар.

Иноятлар эттим гумондин фузун,
Неким эл гумон этса андин фузун.

Санга ҳам агар бахт ёвардурур,
Яна толеъинг ёру раҳбардурур,

Қўпуб ўзгалардек жанобимга кел,
Жаноби сипеҳр ннтисобимга кел.

Не амр айласам, бил каломимни хўб,
Тобугумда бош қўй, аёгимни ўп,

Ки борингга мен лутфу эҳсон қилай,
Мадороу рифқ улча имкон қилай.

Сенн шаҳлар ичра баланд айлайин,
Иноят қилиб, аржуманд айлайин.

Қилай кишварингиинг мисолин рақам,
Ки тутсун тааллуқ санга якқалам.

Сипеҳр офатидин паноҳинг бўлай,
Адув қилса кин, кийнахоҳинг бўлай.

Ва гар монеъи тутқон ўлса вужуд,
Ки йўлга қадам қилмасанг хоксуд.

Қила олмас ўлсанг бу сори мурур,
Бу иқболдин оре ўлсанг зарур,

Сенга остонбўс мамнуъ эса,
Деган узр маъқулу масмуъ эса,

Ини, ўглунг ўлса иковни йибор,
Йўқ эрса элингдин бировни йибор,

Ки доноу соҳибхирад бўлғай ул,
Санга нойибу муътамад бўлган ул,

Ки чексун келиб, мол ила пешкаш,
Бажо келтуруб қуллугунг бандаваш.

Неким узрунг ўлса адо айласун,
Не комингдурур муддао айласун,

Ки коминг саросар раво айлайин,
Неким ваъда қилдим, вафо айлайин.

Ва гар бошласанг айламай инқиёд,
Маозаллоҳ, ойини жаҳлу инод.

Тариқи адоват шиор айласанг,
Залолат йўлин ихтиёр айласанг,

Не олингга келтурса чархи дани,
Кўрар лаҳза, кўргил ўзунгдин ани.

Мадоро хаёлини мендин унут,
Неким қилсам ул вақт маъзур тут.

Бу эрди мақосидки, топти паём,
Яна сўзни қосид дегай, вассалом!»

Бу янглиғ макотибе иншо қилиб,
Яна сўзлар ул элга ифшо қилиб,

Ки ҳар сўзга бўлса маҳал муқтазий,
Керак бўлмаса ул маҳал мунқазий.

Ва гар ўзга айтилса сўз носавоб,
Эрур қосиди кордондин жавоб.

Мураттаб чу бўлди битиклар бори,
Узотти алар ҳар бирин бир сори.

Чу бўлди равон ҳар тараф ул русул,
Қилурда, демакта билиб жузву кул.

Қаю бирки ҳар сори азм эттилар,
Чу оз вақт йўл кеттилар, еттилар.

Ул шини билиб ҳар шаҳу шаҳрёр,
Ки бор эрди мулки анинг ҳар диёр,

Риоят қилиб улча таъзим эди,
Агар анда уммид, агар бийм эди.

Аларнинг тузуб хотири комасин,
Олибон қўюб кўзга шаҳ номасин.

Ўқуб, чунки мазмундин огаҳ бўлуб,
Ҳамул номабар бирла ҳамраҳ бўлуб.

Муҳайё қилиб пешкаш ё хирож,
Яна ҳар негаким эрур эҳтиёж.

Шаҳ иқболи тонмогни жазм айлабон,
Бори еттилар шаҳга азм айлабон,

Магар уч кишиким, хато қилдилар,
Азимат қилурдин ибо қилдилар.

Вале ҳар бири деди бир навъ сўз,
Ки тутмас эди кимса ул навъ кўз.

Деди шоҳи Кашмир беваҳму бок,
Ки оти эди Маллу ибни Мабок,

«Ки Искандар ар шоҳи офоқдур,
Менинг мулкум офоқдин тоқдур.

Манга тенгри уч иш қилибдур насиб,
Ки бўлсам забун, бўлгай асру гариб.

Бири улки, мулкум эрур бас матин,
Жиболи рафеъу қилоъи ҳасин.

Яна турфа иш мунда пайдодурур,
Ки ҳам даври, ҳам ости дарёдурур.

Иккинч улки, бор онча афсунгарим,
Мавожиб егон барчаси чокарим.

Ки гар фитнае етса афлокдин,
Қилур ҳар бири роён бебокдин:

Фусун бирла юмронин шери жаён,
Гавазнин салобатда бабри ябон.

Ки Искандар ар йигса олам элин
Анга эстурай, ўйла, офат елин.

Ки қўзгалгай ул хайли топмай амон,
Ҳамул навъким, тунд елдин сомон.

Учунч улки, гар ул бўлуб киппараст,
Таадди била тонса мулкумга даст.

Бу мулк ичра бир кўҳсоре дурур,
Бийик тог уза бир ҳисоре дурур,

Мису рўйдин анга якпора жисм,
Буруи аҳли ҳикмат ясогон тилисм.

Қозилмиш бу шаҳр ичра нақбе ниҳон,
Ки гар кирса шоҳ ин тушуб ногаҳон.

Борур йўл, уруб тоб қўргонгача,
Қуюн, ўйлаким, чархи гардонгача.

Қачон қилсалар бир бошин попадид,
Яна боши ҳам бўлмас асло надид.

Киши ул ҳисор ичра қилғоч ватан,
Тилисми аро бордур ул навъ фан,

Ки ул фанниким жустужў қилса эл,
Ўгурлай олур хасмдин ўту ел.

Бу мулкедурур гармсер ул тариқ,
Ки гар эсмаса ел, бўлур эл ҳариқ,

Бу мулк ичра ҳар кимсаким жони бор,
Чу ел турди, турмоқ не имкони бор?

Гар ўт бўлмаса ҳожат эрмас демак,
Ки не навъ ўлур одамийга емак.

Эрур барча тақдир бирлан зарур,
Бу иқлимдин ўзга сори убур».

Чу Маллу бўлуб буйла фикратнамой,
Дебон лек Ҳиндустон шоҳи Рой,

Ки: «Искандар ул шоҳи олийсарир,
Эрурмен не ҳукм этса фармонпазир,

Ва лекин чу Доройи гетинамоҳ,
Ки онинг сори чекмиш эрди синоҳ.

Битиб нома юз навъ таъриф ила,
Мени ҳам тилаб эрди таклиф ила.

Сўзи нофиз эрди, дағи йўл йироқ,
Керак эрди бир-ики йиллиқ яроқ.

Олиб мулкдин ики йиллиқ хирож,
Черикка бериб ончаким эҳтиёж.

Чу еттук анинг жору булжорига,
Шаҳи Рум эли бирла пайкорига.

Ани худ шаҳ иқболи паст айлади,
Ажал домига пойбаст айлади.

Адувдин чиқорди шаҳ иқболи гард,
Биз ўлдуқ биёбонда водинавард.

Яроқу сипаҳ барча барбод ўлуб,
Фалакдин ўкуш навъ бедод ўлуб.

Урушқон элимга сарафгандалик,
Тутулғонга бошпин-оёқ бандалик.

Улус олида банда озодалар,
Жиловда қилиб пўя шаҳзодалар.

Мен айлаб неча ой биёбонни тай,
Етургунча бу мулку кишварга пай.

Элимким, бўлуб қатлу яғмога туш,
Келиб ўн улушдин буён бир улуш.

Тушуб мулкум элига бас турфа ҳол,
Ки гойиб топиб, ким не айлаб хаёл.

Қаро ранг аслий дема эл аро,
Ки бу мулк мотамга кийди қаро.

Демонким, эмасмен Скандарпараст,
Тушубтур манга лек муича шикаст.

Анинг ҳукми бошимгау жонима,
Вале зулмдин кирмасун қонима.

Бугундин икки-уч йил ўтса замон,
Юз урса бу кишварга амну амон,

Топилса буюргонига дастрас,
Манга доги бор они кўрмак ҳавас.

Икки-уч йил ўтмайки таклиф этар,
Манга беҳад андин малолат етар.

Эвурмас агар лутф этиб бу варақ,
Кўрай ҳар неким олима ёзди ҳақ.

Анинг амри ҳукми қазо худ эмас,
Худованд бўлса худо худ эмас.

Чу мен мунча туттум сўзи ҳурматин,
Керак ул доги асраса иззатин».

Сўзига бериб Рой мундоқ жавоб,
Қилиб Чин шаҳи ўзга янглиғ хитоб.

Дебонким: «Скандар йиборган битик,
Ки саммдин ачигдур, қиличдин итик.

Расулин бу сори йиборган куни,
Тааммул била ёзмамиштур муни.

Синоҳим қалин, кишварим тўқтурур,
Менинг андин ўксуклугум йўқтурур.

Шаҳеким яна шаҳга маъмур эмас,
Анга буйла мактуб дастур эмас.

Ёзибдур китобатда ҳикмат сўзин,
«Ҳакиму хирадманд» дебтур ўзин.

Аниг ройиким буйла софийдурур,
Бу сўзлар хирадқа мунофийдурур.

Бу сўзни де олмас синеҳри барин
Ки: «Келсун жанобимга Хоқони Чин!»

Неча қилса Доро жаҳондорлиқ,
Аромизда воқеъ эди ёрлиқ.

Мулоқот асбобин тузмади,
Манга буйла таклиф кўргузмади.

Скандарин Дорийи соний тутай,
Жаҳон мулкининг шоҳи они тутай.

Анга қолди гўё бу маъни ниҳон,
Ки Чин кишваридур яна бир жаҳон.

Йигитлик анга сўзга берди шитоб,
Жавобида мен айламон изтироб.

Агар номасин ул ёзибдур ирик,
Вале мен ирикликка урмон илик.

Гар ул қилса Доро киби ёрлиқ,
Сўзига қилурмен харидорлиқ.

Хаёли агар мундин афзун эса,
Битик ичра ёзгон киби сўз деса.

Таманносида бўлмаса эътидол,
Ишим йўқтурур, гайри кину жидол.

Демонким, аниг сори азм айлагум,
Қаю ердаким деса разм айлагум.

Вале келса бошимга тортиб черик,
Кириб шаҳрима чекмогумдур эшик.

Синаҳдин ёйиб чархи гардунга гард,
Чиқиб рўбару айлагумдур набард!»

Скандар жанобига айлаб нузул,
Ул уч мулк шоҳи сўзин уч расул,

Бу дастур ила ибтидо қилдилар,
Тугангунча бир-бир адо қилдилар.

Не шаҳларки, келдилар олига бот,
Аларга қилиб асру кўп илтифот.

Неча қатла шоҳона мажлис тузуб,
Маю руд бирла тараб кўргузуб.

Неча май била кўнгли ширатфизой,
Ул уч мулк бобида фикратнамой.

Тараб базмида айш ўлуб пешаси,
Вале кўнглида азм андешаси.

Ва лекин чу ёқин етиб эрди қиш,
Черик шоҳлар қиш куни чекмамиш.

Чу қишлоқ ниш кўнглида эрди жазм,
Қаробоғи Аррон сори қилди азм.

Аёқчи, унут бир дам андишани,
Аёқ ичра қилгил нигун ишшани.

Даме солмагил ишшадек юзга чин
Ки азм айлагум Ҳинду Кашмиру Чин.

Муғанний, дегил ҳиндуйи рехта,
Анга сеҳри Кашмири омехта.

Мен ичганда чиний аёғни олиб,
Дегил савт олимда чиний чолиб.

Навоий, сумур бодан жонфизой
Ки, қолмиш не Маллу, не Хоқон, не Рой.

Бу маъни хати даври согардадур,
Алардин дема, сўз Скандардадур.

Йўқ, Искандари оламорода баҳс,
Эрур балки Хизру Масиҳода баҳс.

XXXII

Қиш таърифидаким, тунд ели кўнгли ҳасратлиқ ушшоқ совуқ оҳидин нишона кўргузур ва совуқ замҳарири ичи ўтлуқ бедиллар кофурбор нафасидин фасона айтур ва тахта музеким, мармар тошидин дам урар ва чопқуни дурбошиким, жаҳонни барҳам ва бу фаслда фалакваш оқ уйким, қуёшдек шуъладин, балки шуъладек бодадин равшан бўлғай ва анжуман бир қуёшюзлук баҳори нозпарвард гулъузоридин гулшан

Керак базм аро ўту май бўлса дай,
Май андоқки ўт — ўт анингдакки май.

Аниинг манқали шийра тазйин келиб,
Мунунг шийраси манқалойин келиб.

Мунунг юзида май бати лаъли ноб,
Ичинда аниинг бурдоғои бат кабоб.

Аниинг шуъласи уйни гулшан қилиб,
Мунунг ламъаси кўзни равшан қилиб.

Ани дам-бадам ёндуруб дилкаше,
Муни ҳар дам айландуруб маҳваше.

Анга дуд ўрниға тарвиҳи уд,
Бу солиб димоғ ичра ҳар лаҳза дуд.

Аниинг ахғари кони гавҳар бўлуб,
Мунунг лаъли бир пора ахгар бўлуб,

Вале базм юз бошлиг оқ уй аро,
Оқ уй тоши — тун мушки бирла қаро.

Вале мушк уза абри кофурбез,
Жаҳон узра якдаст кофуррез.

Оқ уйга эшик руст, тунглук доги,
Бўлуб кўрага эв даврига тўк доги.

Муғаннийлар айлаб навосозлиқ,
Муоширлар айлаб сарандозлиқ.

Не май, элни ҳар шўх бир ноз ила,
Йиқиб ғамзаи новакандоз ила.

Кўнгулда биридин ниҳони ғаме,
Хаёли била ўзга бир оламе.

Чу май они беихтиёр этмайин,
Ул андуҳини ошкор этмайин.

Вале чун қилиб бода торожи ҳуш,
Бўлуб ўтрудин моҳваши боданўш.

Мунга дам-бадам ул қадаҳ аччиғи,
Қадаҳдек солиб аччиғ-аччиғ йиғи.

Не боқмай анга умридин баҳраси,
Не боқмоққа оний сори заҳраси.

Келиб ногаҳ ул шўхи ҳудрой анга,
Қадаҳ тутса юз ноз ила, вой анга!

Ичиб бодани қўйса олиға бош,
Қиёматқача бош кўтармаса кош!

Гар ўлса дема марг сони ани,
Ҳаёти, дегил, жовидоний ани.

Ўзидин кетиб ошиқи майпараст,
Йиқилди чу ҳар кимса бир ерда маст.

Сабуҳий чоғи кўз очиб моҳваш,
Хумор этғали дафъ, ўлуб журъакаш.

Яна ёқибон шамъу мажлис тузуб,
Ятимона кўп шевалар кўргузуб.

Кўзи айни махмурлуғ ичра маст,
Майи лаълидин мастлар майпараст.

Қаро бўркин эгри қўюб бошига,
Етиб бир қироғи қаро қошига.

Қўзи нўстин ичра пинҳон бўлуб,
Ҳамал буржида меҳри рахшон бўлуб.

Қиёс этмайин даври лайлу наҳор,
Аниигдек қиш ичра, мунингдек баҳор.

Бу ҳайъат била ошиқи бошига,
Келиб ноз ила ўлтуруб қошига.

Қулогин тутуб, тортиб уйготқали,
Кўз очқоч туман ноз ўқин отқали,

Масиҳоваш алқисса юз дам тузуб,
Кеча андоқ ўлтурганин тиргузуб.

Чу ошиққа ул руҳ этиб илтифот,
Масиҳ илгидин тониб оби ҳаёт.

Масиҳо дамидин аниинг жон топиб,
Хусусан яна оби ҳайвон топиб.

Ики журъадин, ўйла, мастон бўлуб,
Ки базм аҳлига ҳарфи дастон бўлуб.

Дема маст, мажнуни беҳол де,
Жунун ичра ошуфта аҳвол де.

Ҳарорат чу голиб бўлуб бодадин,
Жунун ортибон ул паризодадин,

Қилиб ваҳмким ишқи девонасоз,
Анга қилмагай ногаҳ ифшойи роз.

Қўпуб, даги уйдин чиқиб ташқари,
Уруб телбалардек қадам ҳар сари.

Жаҳонни кўруб қор ичинда ниҳон,
Кўрунуб кўзига яна бир жаҳон.

Камар тигидин сарсар андоқ эсиб,
Ки ҳар ерга тегса пичоқдек кесиб.

Сулар муздин андоқ бўлуб сангбаст,
Ки тош урсалар мумкин ўлмай шикаст.

Қуёш чашмаси бир қадаҳ муз бўлуб,
Сочилгон бори қатра юлдуз бўлуб.

Фалак сабзасида қолиб ёшурун,
Назарга бўлуб зоҳир ўлгонда тун.

Кўрунмай қуёш партави нурлуқ,
Бориб табъидин доғи маҳрурлуқ.

Ел осибдин халқ юз боғлабон,
Нафаснинг тафи шуша муз боғлабон.

Уруб қуш ўзин ўтқа девонадек,
Ва ё шамъи сўзонга парвонадек.

Дегил дуддин шуъла дом этти фош,
Шарарлардин ўлди анга донаош.

Тўлун ойға кўк бўлгуча юз тўғуб,
Фалак баҳри нили доғи муз тўнгуб.

Эмас оқ булут чарх жавфида туз,
Ки андин синиб тушти бир пора муз.

Чу дай хони ел хайлидин ун солиб,
Чаман кишвари сори чопқун солиб.

Шажар хайлини, ўйла, толон этиб,
Ки бошдин аёғини урён этиб,

Қилиб ўзларин ўртамак мултамас,
Саросар ўтун бўлмак айлаб ҳавас.

Гумон айлабон шуъла кўргач тазарв,
Қилиб даврида ларза шамшоду сарв.

Бўлуб момуғу тук аро эл ниҳон,
Ҳамул навъким қоқум ичра жаҳон.

Ёниб эл қулоғларин ики китиф,
Қўюнларда қўллар бўлуб муътакиф.

Кишиким қилиб ҳайя назораси,
Гумон айлабон пайса ин пораси.

Бориб заҳрию урмайин тобу печ,
Анинг заҳрин айлаб ҳаво заҳри ҳеч.

Ўт устида маҳвашлар айлаб ҳужум,
Қуёш теграсида нечукким нужум.

Чу соргартиб элни насими сабо,
Бўлуб ул сомонларга ўт каҳрабо.

Насим айлагач бирка сори шитоб,
Қилиб борча сиймобни сийми ноб.

Балиглар бўлуб дай наҳангига қут,
Тонг эрмас наҳангики, қут этса ҳут.

Чу баҳман сипоҳи тузуб анжуман,
Ер Исфандиёрин қилиб Рўйинтан.

Бу Исфандиёр айлабон чун ситез,
Солиб олам аҳли аро рустхез.

Совуг шиддатидинки кўзлар қотиб,
Анга қавс ҳардам балорак отиб.

Назарга келиб булъажаб оламе,
Ҳаводис елидин жаҳон дарҳаме.

Ул ошуфта наззора қилгоч бу ҳол,
Қилиб дай сипоҳи ани поймол.

Ул уйдин чиқорга жиҳат кўрмайин,
Бажуз қайтмоқ маслаҳат кўрмайин.

Кириб базм анбарсириште тошиб,
Қочиб ул томугдин беҳиште тошиб.

Анга ҳурзоде тутуб кавсаре,
Ки ул сув уруб жонига озаре.

Чу бир ратл нўш айлабон маст ўлуб,
Ки соқий аёгида-ўқ паст ўлуб.

Бошиким бўлуб ёр аёгига паст,
Етиб чархи гардунга андин шикаст.

Қаю кимсаким тоиса мундоқ мурод,
Ўқусун ёмон кўз учун «ин якод».

Неча анжуман жаннатосордур,
Томугдур агар кимса беёрдур.

XXXIII

Мажнун ҳикоятиким, қиш кунининг узун қоронғу туни Лайли зулфининг мушки исин ел корвонидин истшмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт машшотаси ул сарриштаи муродни илгига берди

Эшиттимки, Мажнуни шўридаҳол,
Ки дашт узра сойир эди моҳу сол.

Таку тоз эрди қишу ёз анга,
Қишу ёз эрди таку тоз анга.

Чу ёз ўлса води томугдин нишон,
Ки хуршид ўлур эрди оташфишон.

Анга воя эрмас эрди сояе,
Ки топмас эди соядин вояе.

Ва гар қиш ҳавоси тўкуб замҳарир,
Ки бард айлар эрди бақамни зарир.

Ҳам этмас эди азм маскан сори,
Исинмоқ учун майл гулхан сори.

Бори майли ул ёнки Лайли эди,
Қаён Лайли, ул сори майли эди.

Хабар ҳар қаён тонса маҳбубидин,
Чекиб нола жони пур ошубидин.

Урар эрди елдек анинг сори гом,
Сабо гул сори айлагандек хиром.

Магар бир қиш эрмиш багоят совуқ,
Ани пўя Лайлига қилмиш ёвуқ.

Димоғига бермиш сабо ёр исин,
Анингдекки, булбулга гулзор исин.

Бу ҳолатда гўё қаро тун эмиш,
Анинг олидин елу чопқуи эмиш.

Нигоридин ул иски тониб машом,
Юмуб кўз, урар эрмиш ул сори гом.

Етишган замон ёр уйи қошига,
Ҳамоно урунмиш эшик бошига.

Очилгоч эшик, уйга кирмиш юруб,
Магар уйга кирмак будур бош уруб.

Кўз очиб кўрар, уйда Лайли эмиш,
Қаро тунда равшан Суҳайли эмиш.

Солур ҳайрату шавқи жонига тоб,
Қилиб бетаҳаммуллуқ они хароб.

Қўюб Лайли олида туфроққа юз,
Юмар сўнгра кавнайндин икки кўз.

Ани ҳужрада Лайли айлаб ниҳон,
Ки фаҳм этмагайлар эле ногаҳон,

Киши ҳуш таркида бу навъ ком
Тониб, истаса ҳуш — бўлсун ҳаром.

Эрур ишқ аро буйла аъжубалар,
Ки бешқ билмас бу мансубалар.

Навойига, ёраб, қарийб эт ани,
Қарийб эттинг эрса, насиб эт ани.

XXXIV

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, шито фасли брудат касратидин ва ёғин шиддатидин мужиби паришонлиқ ва боиси бесомонлиқдурур, халқ анга невчун роғиб ва табъ анга нега толибдурур ва ҳаким жавобқа оғиз очмоқ ва ҳикмат саҳобидин дурар сочмоқ

Яна қатла доройи дарёнавол
Деди: «Кей ҳакими Масиҳомисол,

Шито фаслида кўп суубатдурур,
Ки инсонга андин уқубатдурур.

Бири елки, элни қилур дардноқ,
Бири барди муфритки — айлар ҳалоқ.

Яна замҳариру узун туи даги,
Қўшулса елу қор, чошқуи даги.

Фалак ерга бу навъ ўлур фитнарез,
Ки андин керак табъ қилгай гурез.

Недин қишқа кўпракдурур толиб эл,
Анга ёздин ортуғ бўлур рогиб эл.

Мунунг ваҳшатига чу бор иттилоъ,
Ҳаросон керак эрди мундин тибоъ».

Деди, ҳикмат ойини ахтаршунос:
«Ки бу ишга бор ўзга янглиғ қиёс.

Чу қиш табъи борид даги ратб эрур,
Хирад мунда бу навъ рухсат берур,

Ки табъ ичра солур сабоу шитоб,
Ҳарорат била юбсдин изтироб.

Чу юбсу ҳарорат бўлур муштаил,
Ани бориду ратб этар муътадил.

Яна чун шабобу кухулат доги,
Эрур элга айшу фароғат чоғи.

Билур эл қошида муқаррардурур,
Ки бу қишда хушроқ муяссардурур,

Ки гар кундузи бўлса қору ёғин,
Билур эл ғанимат фароғат чоғин.

Тараддудга чун бўлди монеъ ҳаво,
Фароғат қилур табъ комин раво.

Эрур кечаси даги чуним тавил,
Бу даги фароғатқа келди далил.

Ки суҳбат муносибдурур ўтса шом,
Ки тоқай сукуп уйқу бирла авом.

Анга тегруким, бўлгай уйқуга чог,
Рутубат қилиб касб майдин димоғ.

Бўлуб уйқуга вақтида рағбати,
Баданнинг будур мужиби сиҳҳати.

Чу ул уйқудин табъ масрур эрур,
Замон доғи бор улча мақдур эрур.

Яна ҳирфат аҳли тутуб гўшае,
Маоши учун истаса тўшае,

Узун тунда уйқудин ўлгач амон,
Эрур касбининг вақти мумтад замон.

Яна илм таҳсили айлар киши,
Агар истаса рушд топқай иши,

Ишидин анга ҳосил ўлмас фарог,
Емай кўп узун кеча дуди чарог.

Икки бошта ёнса чароғи аниинг,
Тун ўртаси тингай димоғи аниинг.

Яна аҳли ҳаққим, қўюб хўрду хоб,
Қилурлар ибодатқа жаҳду шитоб.

Халойиқ кўзидин эрурлар ниҳон,
Ки равнақлиқ эрмас аларсиз жаҳон.

Қаро тунлар ул хайл тоат этар,
Ки оламға андин ёруглуқ етар.

Бас ул тун нечаким топар имтидод,
Ёруглуққадур мужиби издиёд.

Буким шарҳ топти неча навъ иш,
Муяссардурур олам аҳлига киш.

Бу ким даҳр эли қишини айлар талаб,
Эрур они истарга мунча сабаб».

Дегач сўзни донойи бисёрдон,
Деди «офарин» — хисравн кордон.

XXXV

Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси била азм этиб, Хуросонға етиб, Ҳироти сонаҳаллоҳу анил-офоти валбалиётни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, Самарқанди бемонанд тарҳин солиб, Кашмир сори мутаважжиҳ бўлғони ва Кашмирийлар сеҳри дафъиға Мусо киби яди байзо кўргузуб, сеҳройин қалъаларин мўъжиза бирла бузуб, Маллунинг даги бузулуб, тилисм қўрғониға азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шаҳриға кетгани

Муаррихки, шарҳ этти бу можаро,
Бу янглиғ бўлур сўзга дастонсаро,

Ки чун қилди қишлоқ азмиға шоҳ,
Қаробоги Арроини оромгоҳ.

Жаҳонгирлик эрди андешаси,
Бу тадбир эди тупу кун пешаси.

Тузуб ҳикмат аҳли била анжуман,
Бўлур эрди бу амрда ройзан.

Хаёлида дойим бу тадбир эди,
Хаёли намудори тақдир эди.

Бу андешадин ҳосил ўлғач фароғ,
Сипаҳ зийнатин айлар эрди яроғ.

Бериб қавму хайлиға дилдорлиғ,
Тилар эрди ҳақдин мададкорлиғ.

Чу рафъ ўлса эрди анга барча қайд,
Бўлуб рокиб, айлар эди азми сайд.

Фароғат чоғи сайд ўлуб пешаси,
Матофи Арас рўдининг бешаси.

Бу эрди иши токи гардон сипеҳр,
Ҳамал жилвагоҳига еткурди меҳр.

Қуёш хисрави чунки топиб шараф,
Сипаҳ тортти сабзадин ҳар тараф.

Уруб шоҳи хуршидваш боргоҳ,
Чекиб дашт уза сабза янглиғ сипоҳ.

Топиб саъд соат куҳан тоқдин,
Саодат била чиқти қишлоқдин.

Қилиб азм, қўйди Синоҳонға юз,
Ўтуб андин, урди Хуросонға юз.

Мунга етгуча борча Эрон замин,
Бўлуб эрди ҳукмига зери нигин.

Хуросон ҳавосида тошти нишот,
Мизожига юзланди кўп инбисот,

Ким ул кишвари эрди беҳад васеъ,
Ери ўзга иқлимлардин рафеъ.

Масоҳат қилиб борча атрофини,
Нечукким керак топиб авсофини.

Фазосида кўп чашмау руд бор,
Бори юб кўнгул кўзгусидин губор.

Яна баҳр янглиғ улуғ тўрт руд,
Ки кўк тоқига савти тортиб суруд.

Ўзи чунки жаннат намудор ўлуб,
Сулар доғи жаннатқа анҳор ўлуб.

Алардин дедилар бирин Ҳирманд,
Ки ҳар қатраси рафъ этиб юз газанд,

Ки анҳоридин мулки Зобулистон,
Бўлуб зебу зийнат аро гулистон.

Сафо ичра кўзга бериб хийралиқ,
Ҳамул мулкдин рафъ этиб тийралиқ.

Ёруқ, ўйлаким, меҳри гетифуруз,
Бу маънидин оти келиб Нимрўз,

Бу кишварда ҳар бир гадо Ҳотаме,
Даги ҳар синоҳи келиб Рустаме.

Яна бир алардин Дарижаз суйи,
Манофиъда ул навъким — раз суйи.

Қаю раз, «шаробан таҳуро»дур ул,
Кеча-кундуз ошоми ҳавродур ул.

Ки анҳори обод этиб мулки Балх,
Ки андиндурур хасминнинг айши талх.

Ҳамул Балхким, қилди Ҳушангшоҳ,
Жаҳондин гузин айлабон тахтгоҳ.

Мақоми — Бироҳими Адҳам келиб,
Ки гарди раҳи чархи аъзам келиб.

Яна бир даги келди Мургоб руд,
Ки шаънида кавсардин ўлди дуруд.

Олиб заҳмати жисму ранжи равон,
Хирад айтибон они «ганжи равон».

Бўлуб андин обод Мохону Марв,
Ки қуштур тазарв анда, ашжор сарв.

Паривашларидин бўлуб баҳраманд,
Қилиб тахт Таҳмуриси девбанд.

Бўлуб сўнгра Санжарга оромгоҳ,
Ки қуш кўрмай ул навъ бу домгоҳ.

Яна бир анга Чахчарон руд ўлуб,
Ким ул руд ҳайвон суйидин тўлуб.

Ери рифъат ичра фалакдин нишон,
Бу руд анда ул навъким каҳкашон.

Ушоқ тошлари ахтари тобнок,
Латофат аро, ўйлаким, дурри пок.

Суйи хосиятда зилоли ҳаёт,
Топиб андин ичкан ўлумдин нажот.

Қирогинда ҳар гулбуни ахзаре,
Бақо ичра бир Хизр пайғамбаре.

Фалакваш ерининг фазоси даги,
Келиб жаннатосо ҳавоси даги.

Вале бу сифат нахри кавсармисол,
Ки андин жаҳон коми топиб зилол.

Суйи қуму дашт ичра шойиъ бўлуб,
Бориб ончаким, борча зойиъ бўлуб.

Хуросонни чун шаҳ масоҳат қилиб,
Нечукким керак тўрт нахрин билиб.

Дедиким, «Бу ердур жинон гулшани»,
Писанд айлабон хотири равшани.

Вале чунки манзури ўлгоч бу нахр,
Ясаб анда бир жаннатосор шаҳр.

Чу мазкур этиб аҳли дониш ҳир от,
Писанд айламай хотири, жуз Ҳирот.

Чу бу лафзга илтифот айлабон,
Ҳамул шаҳр отин Ҳирот айлабон.

Ҳирот ўлди алқоби Искандарий,
Дедилар авом они лекин — Ҳирий.

Чу тўртунч иқлим эди мавқеъи,
Бас ўлди қуёш соҳиби толеъи.

Кавокибгаким, ети тақсим эрур,
Жаҳон мулки ҳам ети иқлим эрур.

Ангаким васат мехри рахшон келиб,
Мунга лек мулки Хуросон келиб.

Хуросон бадандур, Ҳирий жон анга,
Ҳирий жон, бадандур Хуросон анга.

Ало, токи бўлгай сипехр узра мехр,
Ёруқ мехр нуридин ўлгай сипехр.

Анга бўлмасун мехр янглиг завол,
Сипехр этмасун халқин ошуфтаҳол.

Чу саъй айлабон қилди доройи даҳр,
Бино буйла кишварда бу навъ шаҳр.

Қилур эрди манзил-баманзил мурур,
Ангачаки Жайҳундин этти убур.

Яна кишваре кўрди фирдавсваш,
Ҳавоу суйи мисли фирдавс хаш.

Латофат аро равзадин баҳр анга,
Вале исм ўлуб Мовараннаҳр анга.

Нединким, ики наҳр ароси келиб,
Яқин юз йигочқа фазоси келиб.

Оқиб ҳадди шарқида Сайҳун суйи,
Бориб ҳадди ғарбида Жайҳун суйи.

Йўқ улким анга бу ики руду бас,
Ўн-ўн беш сув ҳар бир нечукким Арас.

Бўлуб ҳар биридин жудо наҳрлар,
Ки ҳар наҳри обод этиб шаҳрлар.

Ва лекин бу рудеки, дерлар Кўҳак,
Ки йўқ равзанинг наҳри эрконга шак,

Ки ичгач тавоно бўлуб нотавон,
Гузар айлабон умр янглиғ равон,

Ки андин не бир шаҳр обод ўлуб,
Не маъмурасидин биров шод ўлуб.

Агарчи латофатда рашки Фурот,
Бўлуб борча зойеъ, нечукким ҳаёт.

Скандар чу бу мулки дилкаш кўруб.
Фазоу ҳавосин Эрамваш кўруб.

Хусусан Кўҳак рудиким, наҳри Нил
Эмас онча, не Нилким, Салсабил.

Яна тенгридин буйла тутти умид,
Ки ул Нил учун Мисре этгай надид.

Қилиб ҳикмат аҳли била гуфтугўй,
Этиб шаҳр учун яхши ер жустужўй.

Ҳамул пуштаеким Кўҳак тонти нем,
Не пушта жаҳон ганжи узра тилисм.

Ушоқ тош анга лаълу пиёзу киби,
Яшил сабзаси чархи мийну киби,

Ки мансуб эрур анга Кўҳак суйи,
Недиким, эрур жори андин қуйи.

Ҳамул тўпа олидин андоқ оқар,
Ки ошиқ — бошу ашки дер, ким боқар.

Аниинг ёнида шаҳр қилди бино,
Ки ўлтурмасун анга гарди фано.

Скандар отоди Самарқанд ани,
Самарқанди фирдавсмонанд ани.

Ани чун тугатти қилиб эҳтимом,
Равон қилди Кашмир сори хиром.

Кесиб даштнинг роҳу бероҳини,
Анга солгуча соян жоҳини,

Бийик ҳиммату бахти бедоридин,
Басе мулк фатҳ ўлди ҳар соридин.

Чу Кашмир ҳаддига қўйди оёг,
Надид ўлди бир чархпайванд тог.

Кўкартиб қамар оразин хораси,
Солиб бўркни ерга наззораси.

Фалакка дегин, ўйла, рахшанда тош,
Ки пардохт қилғайлар айлаб тарош.

Ики жонибн ҳар бир андоқ йироқ,
Ки қатъига азм этмаган яхшироқ.

Бу янглиғ бийик тог, анингдекки Қоф,
Бўлуб чархдин ерга тегру шигоф.

Бўлуб ошкоро аросинда йўл,
Вале ики йилмои қиё ики қўл.

Бу йўлким анга тог ўлуб ҳар сари,
Келиб арзи тахмин била юз қари.

Ани аҳли Кашмир дарбанд этиб,
Ики тогин бир-бирга найванд этиб.

Юз эллик қари авжи рифъат анга,
Яна мунча даги захомат анга.

Анингдек қўюб гаж била хора тош,
Ки ердин бўлуб кўкка якпора тош.

Темурдин ясаб анда дарвозае,
Фалак тоқидин тоқи андозае.

Бу дарвозани уйла руст айлабон,
Ким ул ики жузвин дуруст айлабон.

Қўпорибки ердин мадоро била,
Камаргоҳига тегру хоро била.

Ясаб устида буржу бору доги,
Адув дафъин этмакка кўшиш чоғи.

Демай кимса дарбанду бору ани,
Тасаввур қилиб ақл жоду ани.

Ичинда ики минг киши чорасоз,
Бори ҳийлапардозу афсунтироз,

Ки дарбанди олий намудоридин,
Яқин келмагай кимса минг қоридин.

Кишиким қадам қўйғай ул ён нухуст,
Аёги анинг бўлгай ул навъ суст.

Ки топмай таҳаррукнинг имконини,
Ёмон вартада кургай ўз жонини.

Таковар даги қилса ул ён шитоб,
Аёгидин итгай тавон бирла тоб.

Сипаҳ чун бу ерга етиб, лол ўлуб,
Таҳайюрдин ошуфта аҳвол ўлуб,

Шаҳ олига қайтиб аён эттилар,
Неким бўлмиш эрди баён эттилар.

Шаҳ этмай бу сўзларга ҳеч илтифот,
Арасту била етти ул ерга бот.

Инонмай йироқтин намойиш била,
Яқин айлади озмойиш била.

Дедиким: «Бу найранги Кашмирдур,
Фусунгар иши, макру тазвирдур.

Керак қилмоқ андоқ аниинг чораси,
Ки бўлгай нигун бурж ила бораси».

Черикни тушурди кейинрак ёниб,
Юруб ҳифз учун даврига айланиб,

Чу кўнгли бўлуб жамъ, айлаб хиром
Тушуб боргоҳ ичра, тутти мақом.

Бор эрди жанобида беш юз ҳаким,
Лардин ўни кеча-кундуз надим:

Филотун, Арасту, Балинос ҳам,
Яна Арашмидус, Шаминос ҳам.

Қилинмуну Волису Фарфурнус,
Ки Суқроту Ҳурмус киби хокбўс.

Борин ҳозир этти тузуб анжуман,
Деди анжумансози лашкаршикан,

Ки: «Бу ишки афсуни Кашмир эрур,
Ани дафъ этарга не тадбир эрур?»

Равон ҳикмат аҳли сўз огоз этиб,
Тилин шаҳга бори дуосоз этиб,

Дедиларки: «Шаҳга бу иштин не гам?
Бу иш демали, бўлса юз мунча ҳам.

Бу дарбанд агар чархи гардон эрур,
Иложи аниинг бизга осон эрур.

Шаҳ иқболини тенгри этсун фузун,
Ки иқболи гар бизгадур раҳнамун.

Бу пайрангларга шикаст айлали,
Бийик борасин ерга паст айлали.

Не қилгай неча жўгийи сеҳрсоз,
Бири муҳрадузду бири ҳуққабоз,

Ки ҳикмат эли они дафъ этмагай,
Илайдин не қилгонлари кетмагай.

Бу донишвар элким эрур раҳбаринг,
Қаю раҳбаринг, бандау чокаринг.

Биликдин эрур ҳар бири бир жаҳон,
Жаҳон ҳикмати ҳар бирида ниҳон.

Филотунга юзланди ул ерга ниш,
Ки жўгидин ўлгай анга сарзаниш.

Арасту нега ердин ўлмас адам,
Ки кўргай фусунгардин афсуну дам.

Кўп ўлса фусунози Кашмирнинг,
Биримиз бизинг бас, алар бўлса минг.

Неча бўлса чубчуққа жоду лақаб,
Кўпидин қилур сайдгар кўп тараб.

Шаҳ ар ики кун бўлса оромжўй,
Учунч ўлсун аъдосидин комжўй.

Қилиб ҳикмат ойинига илтижо,
Бузоли алар сеҳрини жобажо».

Скандар бу сўздин тарабгин бўлуб,
Сўзи аҳли ҳикматқа таҳсин бўлуб:

«Бори амрдин — деди — маъзул ўлунг,
Бориб бу ишингизга машғул ўлунг».

Алар қўпти шаҳни дуо айлабон,
Неким коми эрди, раво айлабон.

Скандар қўпуб, қўйди хилватқа юз,
Алар қўйдилар борча ҳикматқа юз.

Бўлуб анжум аҳволига раҳнупос,
Табиатларин даги айлаб қиёс.

Неча кўрау дамни даркор этиб,
Филиззотдин бир намудор этиб.

Қилиб мазж сиймобу қалъюю рўй,
Намудор қилдилар ул навъ гўй.

Мудаввар фалакдек мисоли аниинг,
Фалакваш ичи даги ҳоли аниинг.

Ичиниинг халосин мало қилдилар,
Адовийдин они тўло қилдилар.

Мураккаб неча навъ ашё қилиб,
Ҳамул ҳуққа ичра муҳайё қилиб.

Икки суқба ичра фатила анга,
Қилиб зоҳир ул тавр ҳийла анга,

Ким ул гўйни хасм боши киби,
Ғалат айладим, раъд тоши киби.

Фатиласиға ўтни чуст айлабон,
Қўюб раъд ёйига руст айлабон.

Ани отиб ул сода хоро аро,
Ҳаводин тушургайлар аъдо аро.

Фатила борурда куюб сарбасар,
Етиб махфий ашёга ўтдин асар.

Чу ерга тегиб руст гўйи тилисм,
Неча пора бўлгай анга салб жисм.

Ушолгоч, садо чиққай андин гариб,
Яна шуълау риҳу дуди ажиб.

Уни бузгай ул сеҳр асбобини,
Ўти очқай ул қалъаниинг бобини.

Қаро айлагай дуди соҳир юзин,
Қаророк ҳамул фанда моҳир юзин.

Исидин ким этса муаттар маном,
Унутқай фусун илмини, вассалом.

Чу зебо тилисм ўлгач ороста,
Ҳамул навъким моҳи нокоста.

Бўлуб жамъ ул ҳикматойин гуруҳ,
Фалакдин фузун ҳар бирига шукуҳ.

Қўюб шоҳи Дорофар олига юз,
Не Дорофар, Искандар олига юз.

Тилисми ниҳонни аён қилдилар,
Ниҳон барча рамзин баён қилдилар.

Шаҳ ул турфа ишдин басе шод ўлуб,
Деди узрлар ҳаддин афзун қўлуб,

Ки: «Мундоқ тилисмеки соз эттингиз,
Шуруъида не ишга мавқуф сиз?»

Чу шаҳ табъида тонтилар бу ҳавас,
Дедиларки: «Ҳукмунгга мавқуфу бас!»

Қўпуб шоҳу эл ичра гавго тушуб,
Улусқа ул ишдин алоло тушуб.

Чу рокиб бўлуб қалъаға қилди майл,
Улус даги юзланди андоққи сайл.

Юруб олида олам огаҳлари,
Рикобида бори жаҳон шаҳлари.

Синаҳнинг қирогига чун еттилар,
Равон раъд асбоби соз эттилар.

Тилисми гаронмояни келтуруб,
Ҳамул раъд ёнига тонидек қуруб.

Чу доруга ўт етти, тутти ҳаво,
Қилурга улус меҳнатига даво.

Бориб тушти аъдо аросиға чуст,
Азим ун чиқорди тегиб ерга руст.

Деган тўрт иш тутти андин вужуд:
Садоу афан, ис била ўту дуд.

Садо ботил этти фусунларни пок,
Ўти куйдуруб қалъани қилди хок.

Фусунгар юзин дуди этти қаро,
Иси қўймади нукта хотир аро.

Алар ичра чун тушти бу рустхез,
Топилмас эди чорае жуз гурез.

Қочиб бўлдилар озими пойтахт,
Анга тегруким Маллуйи тийра бахт.

Паришонлиғу бенаволиғ била,
Ҳамул дуддин юзқаролиғ била.

Борур чогда минг жодуйи сабзранг,
Ва лекин келиб барчаси аҳли занг.

Бориб анда кўк қарға — зоғе келиб,
Кетиб тўти, аммо кулоғе келиб.

Ҳамул гўй отилғоч қочиб як-баяк,
Масалдурки: «минг қаргага бир кесак».

Киши тонимай мунда мингдин бирин,
Алар демагунча ул ин соҳирин.

Чу Маллуга арз эттилар ҳолни,
Алар отқон ул турфа тимсолни.

Скандар ишидин кўтарди ҳисоб,
Ўз аҳволига тоити йўл изтироб.

Қавий англади они, ўзин заиф,
Яқин билдиким, эрмас эрмиш ҳариф.

Ҳаким олида ҳеч жоду сўзи,
Нечукким Скандар қошида ўзи.

Адув олгонин билди дарбандин,
Ҳамул қалъаи чархмонандин.

Яқин англадиким, хато айламиш,
Ки шаҳ буйругидин ибо айламиш.

Ўзин топти бебаргу ҳайрон, басе,
Элин ҳам ваҳиму паришон, басе.

Тута олмади мулки ичра қарор,
Даги топмади чорае жуз фирор.

Ҳамул қалъаким васфи ўтти бурун,
Тона олмади андин ўзга ўрун.

Аниинг нақбин очмоққа айлаб шитоб,
Хазойин тошитти анга беҳисоб.

Басе бебаҳо туҳфа — бори нафис,
Ки табъ они топқай ўзига анис.

Жавоҳир фузун ҳадду миқдордин,
Самин гавҳару лаъли шаҳвордин.

Авонийи сиймину заррин зуруф,
Ки ожиз бўлуб элга андин вуқуф.

Хазойиндаким ҳар не ашё эди,
Ки навъи туҳаф ё ҳадоё эди.

Борин, ўйла, қилдурди қўргонга нақл,
Ки эҳсосидин қолди ҳайратқа ақл.

Чу жамъ айлади кўнглин ул ҳолдин,
Фирор этти нофаррух иқболдин.

Макон айлади ул Қаро тоғ уза,
Аниигдекки қўнгай чибин зоғ уза.

Анга бўлди иш буйла суратпазир,
Вале шоҳи Жамқадру Доросарир.

Ҳамул дамки оттурди қўргонга гўй,
Ки дарбанд қилди йиқилмоққа рўй.

Деди, айлагай азм қўргон сари,
Нечукким набӣ чархи гардон сари.

Вале бермади аҳли ҳикмат анга,
Равон азм қилмоққа рухсат анга.

Ки: «Қилмоқ бугун азм эмас маслаҳат,
Бугун манъ қилмоққа будур жиҳат,

Ким ул дуд ила ис тугансун тамом,
Ки нуқсон тонар элга андин машом».

Эшитгач бу сўз довари қаҳрамон,
Сукун ихтиёр айлади шодмон.

Ёниб борғаҳ сори азм айлади,
Тараб бирла оҳанги базм айлади.

Билик аҳлидин мажмае соз этиб,
Кўп эҳсону таҳсинлар оғоз этиб.

Қилиб ҳар бирин лутфидин баҳраманд,
Ато бирла таъзимидин аржуманд.

Чу магрибқа отти ҳакими синеҳр,
Скандар тилисми киби гўйи меҳр.

Қадаҳ бирла тийби димоғ эттилар,
Тараб бирла майли фарағ эттилар.

Анга тегруким, гарм бўлди димоғ,
Қўпуб, уйқудин истадилар фарағ.

Бориб табъдин ранжу фарсудалиқ,
Бадан уйқудин тонти осудалиқ.

Чу хуршид кўргузди анворини,
Скандар киби очти рухсорини.

Скандар очиб чеҳра хуршиддек,
Мурод аҳлига субҳи уммиддек.

Чиқиб рахш уза, ўйлаким, Рустаме,
Ва ё чарх уза наййири аъзаме.

Сипаҳ даги тўш-тўшдин ўлди равон,
Агар худ тавоно, ва гар нотавон.

Чу дарбандининг огзига ёвушуб,
Неча куи черик ўттилар чубрушуб.

Қилиб кўч-баркўч ул ён хиром,
Ки етти ҳамул шаҳр элидин паём.

Расуле етиб хидмат этти надид,
Бир илгида нома, бирида калид.

Хатин шаҳр аҳли савод айлабон,
Анинг ҳукмига инқиёд айлабон,

Ки: «Маллуда бўлгон замон бу диёр,
Йўқ эрди бу қулларга ҳеч ихтиёр,

Ки қилгай эдук хизмат изҳорини,
Аён айлабон қуллуқ осорини.

Бу дамким ани шавкатинг қилди наст,
Фирор ихтиёр этти, топиб шикаст.

Неча бандалиг ичра шармандабиз,
Неким бизга ҳукм айласанг бандабиз.

Ёруг айласанг мулки вайронимиз,
Фидодур санга мол ила жонимиз.

Ва гар бизни истарга фармон эрур,
Борига юзунг кўрмак армон эрур.

Эрурбиз не ҳукм айласанг муфтахир,
Бу нома жавобига биз мунтазир».

Скандар ўқугоч бититди мисол,
Ки: «Сиз келгали бўлманг ошуфтаҳол.

Ҳамул мулкунгузда фарогат қилинг,
Манга деб дуо, ҳаққа тоат қилинг.

Ки мен худ келурмен шитоб айлабон»,
Йиборди бу янглиг хитоб айлабон.

Етишгунча бу нома бирла расул,
Ўзи даги шаҳр ичра қилди пузул.

Ясаб эрди Маллу тарабхонае,
Тараб қилгали қасри шоҳонае.

Ҳамул қаср даврида бир турфа бог,
Анга ҳар гули тоза равшан чарог.

Бийик тоқини чархфарсо қилиб,
Бу гулшан отин «Жаннатосо» қилиб.

Ҳамул равзада бўлди шаҳ манзили,
Тушуб шаҳр ичинда синаҳ маҳмили.

Чу бу ишни маълум этиб хосу ом,
Бори «Жаннатосо» га айлаб хиром.

Хавоси кўруб шоҳдин илтифот,
Топиб ҳар бири янги бошдин ҳаёт.

Авом олига илтижо айлабон,
Йироқтин чекиб ун, дуо айлабон.

Шаҳ алтоф ила барчасин шод этиб,
Бузулгон кўнгулларни обод этиб.

Қилиб ҳукмким, эл қилиб изтироб,
Кишидин тамаъ қилмасун ришта тоб.

Бировким тамаъ ришгае қилгуси,
Анинг бирла бўғзидин осилгуси.

Бериб мулк эли лек моли амон,
Ки андин топиб баҳра яхши ямон.

Раият бу бермакка хурсанд ўлуб,
Сипоҳи олурдин баруманд ўлуб.

Бировдин бировга етишмай гаме,
Кишидин киши олмайин дирҳаме.

Скандар ичиб айш учун жоми соф,
Қилур эрди Кашмир мулкин тавоф.

Гаройиб кўрар эрди ҳаддин фузун,
Ки шарҳи анинг сўзни айлар узун.

Бир ул жумладин жоме эрди шигарф,
Тўла майдин андоққи дарёйи жарф.

Ки Маллу чу солиб чиқиб мулкини,
Қочиб қолди гўёки бир хозини.

Неча туҳфа ганжидин онинг олиб,
Чу ул қалъага азм этиб, бу қолиб.

Ҳамул туҳфалар бир-биридин ғариб,
Ҳамоно Скандарга эрмиш насиб.

Алардин бири ул дурахшанда жом,
Ичинда тўла бодаи лаълфом.

Ки ҳар нечаким ичса кам бўлмайин,
Ича олмайин кимса, ҳам бўлмайин.

Ёзиб жом даврида таърифини,
Қилур чогда ул жом таснифини,

Ки оламни олгонда Жамшидшоҳ,
Ким ул хисраве эрди ҳикматпаноҳ.

Неча йил йигиб ҳикмат аҳлин тамом,
Тилисм эттилар саъй этиб ики жом.

Бирисин деди: жоми гетинамой,
Бирисин деди: жоми ишратфизой.

Чу гетинамо асру машҳур эрур,
Мупи васф этай улча мақдур эрур,

Ки вазъин тилисм айлаганда ҳаким,
Бу навъ айламиш соз табъи салим.

Ки май жозиби бўлгай ажзо анга,
Тамом ўлмагай бода асло анга.

Неча ичсалар бўлғай ул лаб-балаб,
Зиҳи хуш тамошо, зиҳи хуш тараб.

Агарчи неча ичса ўксулмагай,
Вале эгри ҳам бўлса тўкулмагай.

Анингдекки, май жазби онинг иши,
Ола олмагай жазб қилмай киши.

Май анда ҳамул кун магар қолмагай,
Ки оламда майдин асар қолмагай.

Скандарга чун рўзи ул жом ўлуб,
Тузуб мажлису бодаошом ўлуб.

Қилиб ҳикмат аҳли тамошо ани,
Иликдин даме қўймай асло ани.

Бўлуб шаҳга ул навъ ишратфизой,
Ки ёд айламай жоми гетинамой.

Кетур соқий, ул жоми ёқутгун,
Ки эл табъида ишрат этгай фузун.

Неча бодасин ичса кам бўлмагай,
Муопирга андин алам бўлмагай.

Мутаниий, суруде чиқор дилнавоз,
Бўлуб аҳли Кашмирдек сеҳрсоз.

Агар нагма бас қилмоқ этсанг ҳавас,
Ҳамул жом гум бўлмайин қилма бас!

Навоий, агар топсанг ул навъ жом,
Неким бодадин ўзга ичсанг ҳаром!

Хитоб этгасен жоми боқий ани,
Вале тутса гулчеҳра соқий ани!

XXXVI

Ҳакими коинотпайванд ва холиқи бемислу монанд маснуоти тамошоси анинг вужуди исботига ҳужжати қотиъ ва бурҳони сотиъ экан бобда нукта сурмак ва ул саноъснинг бадоеъи жаҳон кезмакта кўпрак муяссар эрконга ҳам далил келтурмак ва сафар тариқин уч навъда тақсим қилмоқ: аввал, солики раҳнавард ўзлук баводисин қатъ этиб, мақсад ҳарамига муҳтарам бўлмоқ;

иккинчи сайёҳи жаҳонгард талаб манозилида бошдин қадам қилиб, муршиди комил иршоди била такмил топиоқ; учунчи, хисрави Баҳром набард сипоҳи анжум адад чекиб жаҳон мулкин олмоқ

Азал субҳиким чекти файёзи жуд,
Бори офаринишқа нақши вужуд.

Таҳаррук топиб килки тақдир анга,
Бўлуб кави ашколи тасвир анга.

Чу ул хомани қилди суратнигор,
Ажойиб сувар бўлди кўп ошкор.

Ажаб йўқ мусаввир эса бир оти,
Ки ул чекти кавнайннинг сурати.

Бу тасвир аро кўп ғаройибдурур,
Ниҳоятсиз анда ажойиб дурур.

Ки ҳар қайсига кимки тадқиқ этар,
Мусаввир камолини таҳқиқ этар.

Чу ашёда кўрса киши санъатин,
Билур сонеъи ғайбдон қудратин.

Ул аъжубаларда бўлуб хурдабин,
Анга ҳақ камолида ортар яқин.

Ким улғай қуёш сирриниг маҳрами,
Ки бир зарра моҳиятин одами.

Нечукким керак билмак осон эмас,
Не осон эмас, балки имкон эмас.

Ва лекин киши зоҳир этса талаб,
Жаҳон ичра кўптур ажабдин ажаб.

Муни кўрмак улмас жаҳон кезмайин,
Тааб заҳрин ўз комига эзмайин.

Сафар заҳмати гарчи душвор эрур,
Тенгиз қаърида дурри шоҳвор эрур.

Муҳит ичра чўммай нечукким наҳанг,
Кишни урса бўлгайму гавҳарга чанг?

Катакда қолиб бўрдагон мокиён,
Не маълуми учмоққа суду зиён.

Фалак жавфида ғарқ ўлуб журрабоз
Пару бол урар чун ишшебу фароз.

Демай сайд жонига ягмо қилур,
Ки оламни яксар тамошо қилур.

Тарона чекар сойир эрконда руд,
Чу турди тараб бирла, чекмас суруд.

Валоят ишин қилсалар кимга арз,
Бийикрак мақоми эрур таййи арз.

Сафар қилмагон одаме хомдур,
Совуқда тўнгар кимга оромдур.

Фалаки сайрдин поя топти баланд,
Сукун қилди туфроғни хору пажанд.

Сафар қилмагонга не огоҳлиқ,
Ки элга қилур Хизр ҳамроҳлиқ.

Не воқиф кишни уйдин олмай қадам,
Ки не жонфизодур тавофи ҳарам.

Хуш улким, кўнгулга кушод истабон,
Қўнуб азм қилгай, мурод истабон.

Фано тайласонини қилгай кафан,
Кафан бас анга, балки гарди миҳан.

Тажарруд хиромига рогиб бўлуб,
Таваккул самандига рокиб бўлуб.

Сароби фано жўйбори анииг,
Самуми бало лолазори анииг.

Лёқтин бошн шавқ ўти ичра ғарқ,
Итик пўяда секриб андоққи барқ.

Тани чайқалиб кўнгли топокидин,
Ул ўт бош уруб жисми хошокидин.

Қабарчуқ кафи пойида ҳар тараф,
Тўла дурри мақсуд ила икки каф.

Ёрилгоч суйи дема ҳар ён томиб,
Фано абридин дурри ғалтон томиб.

Дема дурри ғалтонки, ҳайвон суви,
Аёқда тўла ҳар тараф жон суви.

Ёругким тобонни қилиб чоклиг,
Ясаб оби ҳайвон оқарга ариғ,

Хизр айласа пойбўсин ҳавас,
Ғараз ичмаги оби ҳайвону бас.

Не бийми малолат, не хавфи алам,
Бу янглиғ етиб қилса тавфи ҳарам,

Нё мукриму ҳужра тайёр анга,
Карамдин эмас бермамак бор анга.

Бу янглиғ азиз улки меҳмони бор,
Қачон мезбон бўлмай имкони бор.

Бу янглиғ сафар кимгаки берса даст,
Нетар хилват ичра бўлуб пойбаст.

Сафар ичра мундин бийик йўқ мақом,
Вагар кимсага даст бермас бу ком,

Ёмон эрмас ул ҳамки озодае,
Миён бастае йўлга омодае.

Қадам тортқон халқ абвобидин,
Этак силккан олам асбобидин.

Бўлуб жузвдони аниси аниғ,
Китоби рафиқу жалиси аниғ.

Жаҳон аҳлида чун вафо кўрмайин,
Жаҳондин даги жуз бало кўрмайин,

Қилиб майл олам тамошосига,
Фано мулкига, фақр саҳросига.

Қўнуб гом уруб фарду фарзонавор,
Қилиб дашт қатъини девонавор.

Солиб ҳар нечук ергаким, етса кўз,
Эшитиб яна барча эл ичра сўз.

Кўруб ҳар машаққатда хосняте,
Топиб ҳар мазаллатда кайфияте. .

Зилоле тилаб кунглининг тобига,
Табибе сўраб дарди ноёбига.

Ўзин борча хайл ичра туз еткуруб,
Бори тузлар олига юз еткуруб.

Агар етса сарвақтига комиле,
Қуёшдек фалаксайру равшан диле.

Қўюб заррадек сайру саргашталик,
Этак чун топиб, олмай андин илик.

Анинг хизматидин кушоде топиб,
Худо рўзи этса муроде топиб.

Бу янглиг сафар даги маргубдур,
Бу ҳам бўлмаса ул даги хўбдур.

Кн тортиб Скандармасаллик синоҳ,
Бўлурга ети кишвар аҳлига шоҳ,

Қаёнким азимат қилиб фатҳ этиб,
Қилиб ҳар тараф майл, нусрат етиб.

Бўлуб гаҳ Ажам мулки тасхир анга,
Мусаллам бўлуб гоҳ Кашмир анга.

Гаройиб ниҳоятдин афзун кўруб,
Ажиб амр гоятдин афзун кўруб

Чу бир-бир келиб ком ҳар дам анга,
Бўлуб рубъи маскун мусаллам анга.

Жаҳон мулкига ҳукми шоҳий топиб,
Бу шаҳлигин маҳ то ба моҳи топиб.

Сафар ичра ҳар ишта аҳли рашод,
Бу янглиг кушод узра топиб кушод.

Санга даги бўлса кушоде ҳавас,
Бу оламда тонмоқ муроде ҳавас,

Талаб йўлида қил шитобандалиқ,
Ки жўяндага келди ёбандалиқ.

XXXVII

Ики рафиқ ҳикоятиким, бири сайрдин қуёш сипеҳр кишварида шоҳ бўлгондек, мулк салтанатига етти ва бири сукундин ер олам аҳлига лагадкўб бўлгондек, хоксорлиқ ҳосил этти, бу ҳам то гарддек ҳаракат этмади, туфроқдин қўпуб олий мақомга етмади

Хуросонда бор эрди ики рафиқ,
Бўлуб рифқ ила бир-бирига шафиқ.

Ҳаводис солиб ишларига шикаст,
Маош амрида бўлдилар тангдаст.

Бири қилмайин тарк мулку диёр,
Бири қилди лекин сафар ихтиёр.

Мужовирга даврон солиб зорлиқ,
Улусдин курар эрди кўп хорлиқ.

Керак элга муфлис кўрунса қалил,
Ким они қилур кўп кўрунмак залил.

Эрур озки феруза, бўлмиш азиз,
Чу хармуҳра кўпдур — ўни бир пашиз.

Мусофир сафарга топиб ихтисос,
Бурун худ мазаллатдин ўлди халос.

Кўруб ҳардам амре багоят ажиб,
Ани тортибон элтур эрди насиб,

Ки тушти гузаргоҳи Юнон сори,
Етишти ўлук — ови ҳайвон сори.

Ерс кўрди туфроғи ҳикматсиришт,
Магар ҳикмат эрди анга сариавишт.

Неча вақт анда мақом айлади,
Билик касбига эҳтимом айлади.

Мусоҳиб бўлуб аҳли ҳикмат била,
Басе илм касб этти рағбат била.

Не қилғоликим кимга ниятдурур,
Бурун шарт анга қобилиятдурур.

Чу қобил эди, топти беҳад вуқуф,
Ки ҳикматда бўлди жаҳон файласуф.

Анга чун бу иш сайрдин берди даст,
Яна сайрга тушти қилмай ишшаст.

Анга Ҳинд мулкига тушти гузар,
Ки шоҳига ёпилмиш эрди назар.

Гарав айлаб эрди арода бу сўз,
Ки саъй айлаб улким манга очса кўз,

Анга ақд айлаб кўзум нурини,
Кўзум ичраки парда мастурини,

Ани қурратул-айну фарзанд этай,
Кўзум нурини анга пайванд этай.

Чу донога фаҳм ўлди ул эҳтиёж,
Бориб бир-ики кунда қилди илож.

Шаҳ ўз ваъдасига вафо айлади,
Дегандек ани кадхудо айлади.

Етиб шоҳ умри кунига завол,
Анга топти ул шоҳлиғ интиқол.

Чу огаҳлиғ ўлди аниng ёриға,
Буким шаҳлиғ ўлди аниng ёриға,

Сафар азми қилди ажаб ҳол ила,
Фалак кўбидин жисми помол ила.

Бу кишварни чун қилди оромгоҳ,
Ки ёри эди анда кишварпаноҳ.

Рафиқиға келди бу иш дилпазир,
Иноят қилиб, этти они вазир.

Чу мулкида афтодау зор эди,
Улус олида дам-бадам хор эди.

Вазоратдин ўлмоқ рафоҳияти,
Бу дағи эди сайр хосияти.

Чу аввалғининг сайри комил эди,
Анга салтанат амри шомил эди.

Киши ўзлуки мулкидин қилса сайр,
Анга оқибат айласун тенгри хайр.

XXXVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун сафар мужиби шиддатдур, ҳикмат аҳлидин анга нега рухсатдур ва жавоб эшитмак

Яна деди шоҳи Фаридунҳашам,
Ки: «Эй ҳикмат аҳлига ройинг ҳакам!

Ҳазарда бўлур кому осудалиқ,
Сафарда вале ранжу фарсудалиқ.

Чу табъ анда ранжуру ожиздурур,
Недин шуғли ҳикматда жойиздурур?»

Жавоб айтти фикр бирла ҳаким,
Ки: «Эй ҳикмат амрида фикринг салим!

Буким сайр аро элга етгай малол,
Анинг рухсатидур маҳалли савол,

Вале унда сирри ниҳоний эрур,
Ки нафъи анинг жовидоний эрур,

Ки ҳар ранждин сўнг бўлур роҳате,
Таабсиз муяссар эмас ширате.

Таомеки, ул мужиби комдур,
Гар ўт ранжини тортмас — хомдур.

Не олтунки бор элга дилкашлиги,
Ўт ичра бўлубтур жудо ғашлиги.

Сафарким, машаққатда келди сақар,
Анинг ўтида кимса тутмай мақар.

Ҳамоно анга озмойиш куни,
Эмас ноку холис вужуд олтуни.

Чу ҳар неча ўт бўлса сўзандароқ,
Гудоз ичра олтун фурўзандароқ.

Сафар ўтини айлаган ихтиёр,
Вужуд олтунин қилди комил ёр.

Кетурса биров имтиҳондин маҳак,
Ёри аро топмагай ҳеч шак.

Яна андин ўлди сафар рухсати,
Ки элнинг эрур мужиби сиҳҳати.

Нединким, сафарга киши урса гом,
Тараддуд эрур мужиби инҳизом.

Гизо ҳазмига табъ чун бўлди чуст,
Киши бу жиҳатдин бўлур тандуруст.

Яна улки, табъеки бўлди сақим,
Ҳавоу сув такроридин тонти бийм.

Бу ики чу бўлди тажаддудпазир,
Табиатқа сиҳҳат бўлур дастгир.

Ки мажбул эрур одамийзод анга,
Ки ҳар амрким бўлса муътод анга,

Ништига такрор ҳойил бўлур,
Табиат тажаддудга мойил бўлур.

Тажаддуд эрур чунки марғуби табъ,
Эрур мужиби айш маҳбуби табъ.

Сафарда бу ҳолат муяссардурур,
Ки суву ҳаво номукаррардурур.

Табиатқа бор ики ништин наво,
Алардин бири сув, бириси ҳаво.

Чу иккиси бўлди муяссар муқим,
Не узр айтқай табъ бўлмай салим.

Бас ўлди сафардин саломат даги,
Башар табъига истиқомат даги.

Ҳаким ар бу навъ ин рухсат берур,
Хирад аҳли олинда маъзур эрур».

Жавобин топиб хусрави хурдабин,
Хамуш ўлди донога деб: «офарин!»

XXXIX

Искандарнинг Кашмир шаҳрига етгандин сўнгра Маллунинг тилисм қўрғонидин Кашмирдин ел била ўтни ўғурлагони ва ул вилоятни бир ўлук жисмдекки, нафаси мунқатиъ ва гаризий ҳарорати мунтафий бўлмиш бўлғай қилгони ва Афлотуннинг ул тилисмни очқони ва яшурғон ел била Маллунинг ҳаётин барбод этиб, махфий ўт шарор ва ахгарни анинг хирмани умрига сочқони ва Искандарнинг Маллу ўрнида Фервзнинг чароги давлатин ёрутқони

Бу фархунда тарих донишвари,
Деди буйла тарихи Искандарий,

Ки: Маллу чу азм этти қўргонига,
Тирикликни минпат тутуб жонига.

Скандар келиб олди тахтин аниинг,
Қилиб тийра иқболу бахтин аниинг.

Улусқа бериб адли бирла навид,
Улус борча адлига боглаб умид.

Мутеъ ўлдилар ҳукму фармонига,
Кўнгул боглабон лутфу эҳсонига.

Хабар сўрди чун Маллу аҳволидин,
Бу янглиғ дедилар хабар ҳолидин

Ки: «Шоҳ савлатидин фирорийдурур,
Фалон қалъа ичра ҳисорийдурур.

Ҳамул сеҳр ёхуд тилисме сўзи,
Ки элчи қошида дегандур ўзи».

Тамомини шарҳ эттилар мў-бамў,
Худ англаб эди шоҳи фархундаҳў,

Чу ул бир ажаб навъ сурат эди,
Анинг фикрин этмак зарурат эди.

Яна мажмаи дилкушой истади,
Билик аҳлидин анда рой истади,

Ки: «Кашмир агар тоза гулзордур,
Ҳавоси ва лекин ажаб хордур.

Эсар доимо руҳпарвар насим,
Ки жаннатдурур йўқса бордур жаҳим.

Насим ар бу гулшанда тутмас вужуд,
Гули — ўтдурур, сунбули — тийра дуд.

Ажаб ишки даҳр ўлгай оташфишон,
Вале топмагай кимса ўтдин нишон.

Не мулк ичраким бу уқубатдурур,
Бўлур элга анда суубатдурур.

Суубат неким, бўлмоқ имкон эмас,
Ки бу иккининг тарки осон эмас.

Бу ишга агар чора мумкиндурур,
Не гам, гар киши унда сокиндурур.

Йўқ эрса бурунроққи бор ихтиёр,
Ул авлоки тарк айласак бу диёр.

Ки ожиз бўлуб азм иши ҳуш эмас,
Эшитмакка ҳар ерда дилкаш эмас».

Дедилар билик аҳли айлаб дуо,
Ки: «Гар шаҳга бу ишдурур муддао,

Ки оним бу макрини дафъ эткабиз,
Ҳижобеки ул солди, рафъ эткабиз.

Недин шоҳ табъи ҳаросон эрур,
Ки бу қуллар оллида осон эрур.

Гар ун кунгача шоҳ муҳлат берур,
Ул иш дафъига тенгри нусрат берур».

Деди шаҳки: «Ўн куига бўлса даранг,
Ўту елсиз эл келгусидур батанг».

Ул ишдин кўруб шоҳ табъин малул,
Филотуни донишвар этти қабул,

Ки: «Фархунда табъини шоҳи жаҳон,
Ғамин этмасун ошкору ниҳон.

Мен уч кунда ул навъ тадбир этай,
Ким ул ҳол вазъига тағйир этай».

Бу сўзни дегач нуктадони бисот,
Скандарга юзланди кўп ибисот.

Бу ҳолатда ул навъ гум бўлди ел,
Ки дўзах аро тушти иссиғдин эл.

Иссиғдин бўлуб халқ ичи тобиг,
Ажаброқ буким, ўтқа ноёблиг.

Етиб матбах аҳли фиғон қилдилар,
Фиғон ичра бу сўз аён қилдилар.

Ки: «Олам аро йўқдур ўтдин вужуд,
Не ахгар, не шуъла, не учқун, не дуд.

Дегил хўблар кўнглидек бўлди тош,
Ки андин эмас мутлақо шуъла фош.

Темур урсалар ўт қилиб орзу,
Яқиндурки чиққай ўт ўрнига сув.

Агар бўлса шийлон ишида футур,
Чу арз айладук биздин эрмас қусур».

Ва алқисса: ўту ел ўлди табоҳ,
Ўт иссиғ дам эрдию ел совуғ оҳ.

Танур ўлмайин кундуз оташфишон,
Кеча шамъда шўъладин йўқ кишон.

Ажаб ишки чун елдин эрди фароғ,
Недин қолмади ўчмайин бир чароғ.

Исигдин назар шамъига хийралиқ,
Совугдин ёнар шамъга тийралиқ.

Ул уч кунда эл бўлди андоқ забун,
Ки бўлди энгакларга қўллар сутун.

Филотун ҳаримига юз қўйди шоҳ,
Анингдекки шаҳ, борча хайлу сипоҳ,

Ким: «Ул ваъдаким қилди донойи даҳр,
Ўтуб уч кун, эл топмади ҳеч баҳр.

Агар мундин ортуқ тааммул бўлур,
Машаққатдин эл бетаҳаммул бўлур!»

Деди ҳикматойини донишпужух,
Ки: «Эл бўлмасун бу аламдин сутух,

Бу кун даги мавъидга дохилдурур».
Вале тонгла мақсуд ҳосилдурур».

Бу сўз бирла таскин топиб шоҳу хайл,
Бори қилди оромгоҳига майл.

Ул иш дафъи бу навъ эдиким, ҳаким,
Ки қилди қабул они беваҳму бийм.

Ўқуб эрди Жомосб аҳкомида,
Бу сўзники, «Искандар айёмида,

Ким ул бўлгуси шоҳи ҳикматсиришт,
Жаҳон мулки фатҳи анга сарнавишт.

Булурда жаҳон мулки тасхир анга,
Чу бўлгусидур фатҳ Кашмир анга.

Шаҳи берк қўргонга юз ургуси,
Улусдин елу ўтин ёшургуси.

Тилисмедурур ул ҳисор ичра чуст,
Булур тошмоқ они қилиб бозжуст.

Ҳисор ичра бир уйдурур сангбаст,
Тилисм айламиш они ҳикматпараст,

Ки ел ҳайлини анда банд айламиш,
Халойиққа дафъи газанд айламиш.

Бурун чог эсиб асру безътидол,
Улусқа етар эрмиш андин малол,

Чу елни ҳаким этмиш ул уйда банд,
Ясамиш анга равзани дилписанд.

Келиб мулк сори бу равзанга юз,
Боқиб лек Кашмир шаҳрига туз,

Ки равзан ичидин неким чиқса ел,
Ҳамул ел била баҳраманд ўлгай эл.

Чу равзанни мадрус қилгай киши,
Эсар елни маҳбус қилгай киши.

Яна қалъа тошида бир чоҳ эрур,
Тилисме яна анда дилхоҳ эрур.

Бу чоҳ оғзи бас тордур, қаъри кенг,
Ҳамул қалъага даври кенгликда тенг.

Анинг қаъри бир аъзам оташкада,
Каюмарс чоғидин оташзада.

Ичинда намудор андоқ тилисм,
Ки ул ҳуфра кунжида бир рўй жисм.

Киши ҳайъати бирла жунбушнамой,
Ул оташгаҳ ичра ҳароратфизой.

Ясаб олида дам била кўрае,
Ҳамул кўра жисмида мошурае.

Чу ул кўрау дамга айлаб ситез,
Бу мошура нафхи қилиб шуъла тез.

Чаҳ оғзида зоҳир шарар бирла дуд,
Бу дуду шарардин халойиққа суд,

Ки мулк ичра ўт манбаъи ул бўлуб,
Не ўтким, қуёш матлаъи ул бўлуб.

Бу мулк ичра ўтлуг неким бўлса тош,
Ўти ушбу оташгаҳ ичинда фош.

Тилисм айлабон жазб ўтларни пок,
Ки оташгаҳ андин бўлуб шуъланок.

Шарарларки чоҳ оғзида билгуруб,
Ҳамул кишвар аҳлига ўт еткуруб.

Кишни қилса ул чоҳ бошини руст,
Ҳамул навъким руст экандур нухуст.

Ўт ўлмас яна мулк аҳлига фош,
Кирар ер тубига нечукким қуёш.

Скандар қачон олса Кашмирни,
Аниинг шоҳи айлар бу тадбирни.

Ул ишн дафъига аҳли ҳикмат тамом,
Дегайлар аён айлали эҳтимом.

Филотуига лекин ҳаволатдурур,
Ки ҳикматда соҳибмақолатдурур,

Керак топиб ул нақб бошин буруи,
Тикиб чодир ул ерда тутқай ўруи.

Очиб нақб бошини қилгай хиром,
Қадамни санаб ургай ўи етти гом,

Чу ўи етти гом урди қилмай гузар,
Ики ёнига яхши қилгай назар,

Ки ҳар сори лавҳе эрур таъбия,
Бирида елу бирда ўт таъмия.

Керак тепса ҳар лавҳни, ўйла, руст,
Ки юмрулса девор ичига дуруст.

Бири елга йўлдур, бири ўтга йўл,
Бузулгоч равон ташқари қочтик ул.

Ки ўт бирла ел, ўйла, туғён қилур,
Ки йўлларки боғланди — вайрон қилур.

Икки рахнадин чун чиқар ўту ел,
Кўрар рустхез ул навоҳийда эл.

Ел ул қалъа аҳлига андоқ етар,
Ки ҳар кимгаким тегди барбод этар.

Қилур барча олий иморатни паст,
Берур бори пидур йигочга пикаст.

Эли қолмоқ ўлмай хаёл айламак,
Эрур, бас, хаёли маҳол айламак.

Ўт ул чоҳдинким, бўлур шуълазан,
Бўлур пятиҳоби анинг қалъакан.

Тутошур ҳамул қалъа ўтрусига,
Не ўтрусига, буржу борусига.

Топар шуълади тоши ул навъ тоб,
Ки халқи бўлур ичкари санг кабоб.

Чу ул лавҳларни ушотти ҳаким,
Керак ташқари турса бир дам ваҳим.

Агар ел солиб қалъага рустхез,
Етишти ҳамул шахрга тунду тез.

Кириб лавҳлар томга руст айласун,
Ҳамул рахналарни дуруст айласун,

Ки ул ўт била елга таскин етар,
Икисидин ошубу туғён кетар.

Бўлур ҳам бурунги қарори била,
Ел оромию ўт шарори била».

Филотун бу афсона шарҳин билиб,
Қўпуб эрди шаҳдин тааҳҳуд қилиб,

Кезиб уч кун ул ерда ҳайжор ила,
Нишона битияган намудор ила.

Топиб эрди ул нақбнинг бошини,
Қилурга фусунсоз подошини.

Узотқоч халойиқ била шоҳни,
Ҳамул нақб уза чекти бунгоҳни.

Макон айлагач арз нақбини меҳр,
Чиқорди кавокиб тилисмин синеҳр.

Филотун қилиб азм даргоҳга,
Тилаб хилват ўлди яқин шоҳга.

Бу сўзни билиб арз қилмогни фарз,
Бурундин ниҳоятгача қилди арз.

Шаҳ англаб, бўлуб ҳайратойин анга,
Деди айлаб эҳсону таҳсин анга,

Ки: «Бу иш бутарга топилди жиҳат,
Не навъ эмди доно кўрар маслаҳат?»

Дуо айлабон сурди доно мақол,
Ки: «Эй шавкатингга фалак ноймол!

Манга улча дарҳўрд эди, бўлди рост,
Саранжом ўлур бўлса тенгрига хост.

Бир иш қолдиким, бордур иқбол иши,
Бугун муқбил, андоққи сен, йўқ киши.

Қавийдур ҳам иқболу ҳам давлатинг,
Ҳам ул иккича қуввату ҳиммatинг.

Тааммуллуқ ишларга қилдим илож,
Сенинг дастбурдунгга бор эҳтиёж,

Ки синдургасен лавҳларни нухуст,
Ки бу иш саранжом бўлгай дуруст,

Ки ҳам шоҳсен, ҳам жаҳон паҳлавон,
Жувонмард ўзунг, давлатинг навжувон.

Будур бандалар хотирига мурод,
Ки сендин бу иш банди тошқай кушод».

Дегач нукта донойи бисёрдон,
Дебон офаринлар шаҳи кордон.

Ниҳони неча маҳрами роз ила,
Ҳамул бихради чорапардоз ила,

Равон рокиб этти ҳамул сори азм,
Ки бўлмиш эди нақб донога жазм.

Чу еткурди шойиста ҳамроҳини,
Қаро тунда равшан равон шоҳини.

Тушурдию нақб оғзига борди бот,
Анинг бирла ҳамраҳ шаҳи покзот.

Кириб нақб аро онча қилди хиром,
Ки эрди ики лавҳаи нуқрафом.

Икисин Скандарга кўргузди ул,
Деди: «Эмди соат ўтар, бот бўл!»

Скандар аларни кўруб бўлди шод,
Ҳамул шодликда қияб ҳақни ёд.

Ики лавҳани тепти ул навъ руст,
Ки емрулдию ташқари чиқти чуст.

Иков тиктилар кўзни қўрғон сари,
Не қўрғон сари, сувьи яздон сари.

Бу ишдин даме ўтмади бешу кам,
Ки ўт қалъадин кукка чекти алам.

Яна бир нафас ўтмайин етти ел,
Анингдекки то етти, қўзголди эл.

Чу ел солди офоқ аро рустхез,
Яна қилдилар нақб сори гурез.

Икки рахна сори равон бордилар,
Гачу хишт ила руст буткордилар.

Масолиҳ тутулмоқ учун садди бим,
Қилиб эрди омода борин ҳаким.

Бало рахнаси чунки маҳкам бўлуб,
Елу ўтнинг ошуби ҳам кам бўлуб,

Чиқиб нақбдин шоҳи гардун жаноб,
Анинг бирла донойи ҳикмат маоб.

Бўлуб икиси бахтдин шодмон,
Синаҳ жонибн азм айлар замон,

Ҳамул нақбдин келди гавго уни,
Алоло била вою-вайло уни.

Ҳамул дамки, кўргон аро тушти ўт,
Ки афлок авжига ёвушти ўт.

Яна ел ҳам ошубким бошлади,
Олиб халқни ҳар тараф тошлади.

Бўлуб эл бу икки балодин ҳалок,
Кириб нақб аро бир неча ваҳмнок.

Бу хайл ичра Маллуву фарзанди ҳам,
Демай бир-икки завжу дилбанди ҳам.

Ҳамул ўтдин ул хайли дилсўхта,
Куюб бу бири, ул бир аффухта.

Чиқиб келди бори саросемавор,
Тутошиб ҳамул шуъладин ҳемавор.

Шаҳ олиндаги ул гуруҳи хавос,
Бориб айлаб ўтдин аларни халос.

Кўпи ўлди ул хайл маҳрукдин,
Киши кўрмади буйла махлукдин.

Неча кимсаким қолди бўлмай ҳалок,
Бири бор эди Маллу ибни Мабок.

Яна ўгликим, оти Феруз эди,
Қизиким, маҳи оламафрўз эди.

Аниинг васфига бу дам эрмас маҳал,
Ки бўлгусидур ўз маҳаллида ҳал.

Чу Маллуга фаҳм ўлдиким-шоҳдур,
Ўзи умрининг тори кўтоҳдур.

Скандар қошига келиб қўйди бош,
Бошин чун кўтарди, дебон тўкти ёш,

Ки: «Шоҳо, қошингда гунаҳкормен,
Жазо ҳар не қилсанг — сазовормен!

Агар афв журмумга шомилдурур,
Тирилмак манга асру мушкилдурур.

Гар ўтдин манга қатъ бўлмиш ҳаёт,
Яна ултурур ҳазратингда уёт.

Эрур ўлмагим жазм ҳар ҳол ила,
Сен ўлгил тирик кўп йил иқбол ила.

Чу мен бандамен, бу ики бандазод,
Алар афви бирла мени айла шод!»

Кўруб шоҳ ул ажзу таслимини,
Чиқорди аниинг кўнглидин биймини.

Деди: «Биздин эрмас эди бу ситез,
Сен ўз бошинга торттинг тиги тез.

Бу дам ҳамки туфроқга суртуб узор,
Лён айладинг ажз ила эътизор.

Қошингда тузуб афв ҳангомасин,
Гуноҳингга чектук қарам хомасин.

Тирилсанг иноят қилиб тахту тож,
Муқаррар қилиб кишварингдин хирож,

Мусаллам тутуб афсарингни даги,
Чиқоли бериб кишварингни даги.

Ва гар бермаса умр муҳлат санга,
Гуруб этса хуршиди давлат санга,

Халафзодинга эҳтиром айлали,
Санга они қойим-мақом айлали.

Яна зоди иффатмаобингни ҳам,
Шабистон аро офтобингни ҳам,

Ҳаримни висол ичра хос айлабон,
Никоҳ амрига ихтисос айлабон,

Қилиб шамъи мажлис шабистон аро,
Анис айлали воху айвон аро.

Бу пайванд бирла бўлуб улфате,
Бизинг бирла бўлсун санга нисбате»

Чу шаҳ қилди бу навъ сўзлар адо,
Тарабдин бу худ қилди жонин фидо.

Олиб жонини луҳфу эҳсон била,
Қатил айлади оби ҳайвон била.

Уруб эрди ханжар замона анга,
Бу ўлмак худ ўлди баҳона анга.

Скандарки мулкида меҳмон эди,
Чу кеч етти тортар нима жон эди.

Чу ул шоҳга қилди жонин нисор,
Гадо этти нақди ниҳонин нисор.

Анга буйла бўлгунча риҳлат чоғи,
Келиб эрди аркони давлат доги.

Шаҳ этти неча кимса таъйинки бот,
Анга соз этиб барча барги мамот.

Тонг отқоч мулукона тартиб ила,
Анга лойиқ оройишу зеб ила,

Сипоҳ ичра шаҳларни огоҳ этиб,
Борин наъши даврида ҳамроҳ этиб,

Не мадфанки, аждоди осудадур,
Ки туфроқ анга анбари судадур.

Улуг равзаи чарх токи анинг,
Яна бир фалакча равоқи анинг.

Йўқ атрофи кўк гунбадининг ҳади,
Вале ҳар бир, андоққи, кўк гунбади.

Тошида фалаксой ўлуб миллар,
Ичинда малаксайр қандиллар.

Келиб Маллу аждодининг мадфани,
Борининг огир уйқуга маъмани.

Салотинга бўлғон маҳал комгоҳ,
Бу султонга ҳам бўлсун оромгоҳ.

Ҳам андоққи шоҳ этти ишшойи ҳукм,
Эшитгонлар эттилар ижройи ҳукм.

Ики-уч кун атбои айлаб жазаъ,
Навардида бўлди бисоти фазаъ.

Ҳамул моҳи Кашмиру рашки Тироз,
Ки отин қўюб эрдилар Меҳриоз,

Бор эрди ҳамул сўгдин гамзада,
Яна ўгли Феруз мотамзада,

Ҳамул сўг рафъига шоҳи заман,
Мулукона соз айлабон анжуман.

Тўқуз поялиг тахт уза ўлтуруб,
Тўқуз чархнинг шавкатин синдуруб.

Мулук ўлтуруб жашнида ҳар тараф,
Йироқтин олиб даврини ики саф.

Булар боргоҳ ичра маскан топиб,
Йироқтин ҳалойиқ ишшиман топиб.

Талаттуф била шоҳи гардунфирош,
Бериб дустлардек адувсига ош.

Чекиб онча неъматки чархи даний,
Хиром этгали тушта кўрмай ани.

Туман хону, ҳар қайси хони сипеҳр,
Бу хонларда ҳар курс — бир курси меҳр.

Қўй онча бўлуб забҳким, сони йўқ,
От ончаки қўй, онча имкони йўқ.

Ҳаловани таъриф этай ранг-ранг,
Пишурмакка шаккар эзиб танг-танг.

Табақ ўрнига саҳни хон тутуб,
Табақни эт ўрнига бирён тутуб.

Егулук фузун ҳадди авсофдин,
Демай ҳадди авсофким, лофдин.

Чу бу навъ хон чекти доройи даҳр,
Жаҳон аҳли ул хонидин олди баҳр,

Чу хонлардин ул жашн холи бўлуб,
Шаҳи даҳр фармони ҳоли бўлуб,

Ки аркони давлат хиром айлабон,
Шаҳ аҳкомини эҳтиром айлабон.

Қилиб зеб албоси Ферузии,
Ҳарам аҳли — моҳи дилафрузии,

Келиб қўйдилар бошига тожи зар,
Либоси зар устига заррин камар.

Яна уч тўқуз давлат арконига,
Тўну жубба бирла аниинг ёнига.

Ики юзга ҳам деклаю тўн бериб,
Яланг тўн аларча яна ўн бериб.

Аларни чу мундоқ севундурдилар,
Шаҳ олинда тўқуз юкундурдилар.

Юкунгач, тилаб шоҳ Ферузни,
Узотиб каломи дилафрузни,

Деди: «Чора йўқ тенгри тақдирига,
Азалдан қазо килки таҳририга.

Жаҳон ичра бўлсун гадо, йўқса шоҳ,
Будур барчанинг йўли бенштибоҳ.

Эмас кимса шаҳлиққа етмак учун,
Эрур шоҳу дарвеш кетмак учун.

Кишига эрур гарчи уммид умр,
Бировга эшиттингму жовид умр?

Жаҳон узра ким бўлдиким, урди тахт,
Ким ул чекмади тахта устига рахт?

Галат айладим, тахт уза рахт эрур,
Ки тахт аҳлига рахт зийнат берур.

Вале тахтага кимки муҳтождур,
Қнёмат элидек ялангочдур.

Ўкуш рахт ила тахт қилгон мақом,
Қилур тахта устида урён мақом.

Агар мен ва гар сен ва гар Амру Зайд,
Керакмасдурур рубъи маскунга қайд.

Баҳарҳол чун кетгулукдур киши,
Кетар фикри дойим керакдур иши.

Кишига амал хирман ар хўшадур,
Неким мунда экти анга тўшадур.

Эрур ҳар кишига бир иш зоди роҳ,
Вале зод эрур адл бўлгонга шоҳ.

Сениким бу мулк узра шоҳ айладим,
Бу кишварда кишварпаноҳ айладим.

Керак лутфу эҳсон шиор айласанг,
Адолат йўлин ихтиёр айласанг,

Бўлур ҳам бурунғи қарори била,
Ел оромию ўт шарори била».

Филотун бу афсона шарҳин билиб,
Қунуб эрди шаҳдин тааҳҳуд қилиб,

Кезиб уч кун ул ерда ҳанжор ила,
Нишона битияган намудор ила.

Топиб эрди ул нақбнинг бошини,
Қилурга фусунсоз подошини.

Узотқоч халойиқ била шоҳни,
Ҳамул нақб уза чекти бунгоҳни.

Макон айлагач арз нақбини меҳр,
Чиқорди кавокиб тилисмин сипеҳр.

Филотун қилиб азм даргоҳга,
Тилаб хилват ўлди яқин шоҳга.

Бу сўзни билиб арз қилмоғни фарз,
Бурундин ниҳоятгача қилди арз.

Шаҳ англаб, бўлуб ҳайратойин анга,
Деди айлаб эҳсону таҳсин анга,

Ки: «Бу иш бутарга топилди жиҳат,
Не навъ эмди доно кўрар маслаҳат?»

Дуо айлабон сурди доно мақол,
Ки: «Эй шавкатингга фалак поймол!

Манга улча дарҳўрд эди, бўлди рост,
Саранжом ўлур бўлса тенгрига хост.

Бир иш қолдиким, бордур иқбол иши,
Бугун муқбил, эндоқки сен, йўқ киши.

Қавийдур ҳам иқболу ҳам давлатинг,
Ҳам ул иккича қуввату ҳиммatинг.

Тааммуллуқ ишларга қилдим илож,
Сенинг дастбурдунгга бор эҳтиёж,

Ки синдургасен лавҳларни пухуст,
Ки бу иш саранжом бўлгай дуруст,

Ки ҳам шоҳсен, ҳам жаҳон паҳлавон,
Жувонмард ўзинг, давлатинг навжувон.

Будур бандалар хотирига мурод,
Ки сендин бу иш банди тонқай кушод».

Дегач нукта донойи бисёрдон,
Дебон офаринлар шаҳи кордон.

Ниҳони неча маҳрами роз ила,
Ҳамул бихради чорапардоз ила,

Равон рокиб этти ҳамул сори азм,
Ки бўлмиш эди нақб донога жазм.

Чу еткурди шойиста ҳамроҳни,
Қаро тунда равшан равон шоҳни.

Тушурдию нақб огзига борди бот,
Анинг бирла ҳамраҳ шаҳи покзот.

Кириб нақб аро онча қилди хиром,
Ки эрди ики лавҳаи нуқрафом.

Икисин Скандарга кўргузди ул,
Деди: «Эмди соат ўтар, бот бўл!» –

Скандар аларни кўруб бўлди шод,
Ҳамул шодликда қияиб ҳақни ёд.

Ики лавҳани тепти ул навъ руст,
Ки емрулдию ташқари чиқти чуст.

Иков тиктилар кўзни қўргон сари,
Не қўргон сари, сувғьи яздон сари.

Бу ишдин даме ўтмади бешу кам,
Ки ўт қалъадин кўкка чекти алам.

Яна бир нафас ўтмайин етти ел,
Анингдекки то етти, қўзголди эл.

Чу ел солди офоқ аро рустхез,
Яна қилдилар нақб сори гурез.

Икки рахна сори равон бордилар,
Гачу хишт ила руст буткордилар.

Масолиҳ тутулмоқ учун садди бим,
Қилиб эрди омода борин ҳаким.

Бало рахнаси чунки маҳкам бўлуб,
Елу ўтнинг ошуби ҳам кам бўлуб,

Чиқиб нақбдин шоҳи гардун жаноб,
Анинг бирла донойи ҳикмат маоб.

Бўлуб икиси бахтдин шодмон,
Сипаҳ жонибн азм айлар замон,

Ҳамул нақбдин келди гавго уни,
Алоло била вою-вайло уни.

Ҳамул дамки, кўргон аро тушти ўт,
Ки афлок авжига ёвушти ўт.

Яна ел ҳам ошубким бошлади,
Олиб халқни ҳар тараф тошлади.

Бўлуб эл бу икки балодин ҳалок,
Кириб нақб аро бир неча вахмнок.

Бу хайл ичра Маллуву фарзанди ҳам,
Демай бир-икки завжу дилбанди ҳам.

Ҳамул ўтдин ул хайли дилсўхта,
Куюб бу бири, ул бир афрухта.

Чиқиб келди бори саросемавор,
Тутошиб ҳамул шуъладин ҳемавор.

Шаҳ олиндаги ул гуруҳи хавос,
Бориб айлаб ўтдин аларни халос.

Кўпи ўлди ул хайл маҳрукдин,
Кишн кўрмади буйла махлукдин.

Неча кимсаким қолди бўлмай ҳалок,
Бири бор эди Маллу ибни Мабок.

Яна ўгликим, оти Феруз эди,
Қизиким, маҳи оламафрўз эди.

Аниинг васфига бу дам эрмас маҳал,
Ки бўлгусидур ўз маҳаллида ҳал.

Чу Маллуга фаҳм ўлдиким-шоҳдур,
Ўзи умрининг тори кўтоҳдур.

Скандар қошига келиб қўйди бош,
Бошин чун кўтарди, дебон тўкти ёш,

Ки: «Шоҳо, қошингда гунаҳкормен,
Жазо ҳар не қилсанг — сазовормен!

Агар афв журмумга шомилдурур,
Тирилмак манга асру мушкилдурур.

Гар ўтдин манга қатъ бўлмиш ҳаёт,
Яна ўлтурур ҳазратингда уёт.

Эрур ўлмагим жазм ҳар ҳол ила,
Сен ўлгил тирик кўп йил иқбол ила.

Чу мен бандамен, бу ики бандазод,
Алар афви бирла мени айла шод!»

Кўруб шоҳ ул ажзу таслимни,
Чиқорди аниинг кўнглидин биймни.

Деди: «Биздин эрмас эди бу ситез,
Сен ўз бошинга торттинг тиги тез.

Бу дам ҳамки туфроқға суртуб узор,
Лён айладинг ажз ила эътизор.

Қошингда тузуб афв ҳангомасин,
Гуноҳингга чектук карам хомасин.

Тирилсанг иноят қилиб тахту тож,
Муқаррар қилиб кишварингдин хирож,

Мусаллам тутуб афсарингни даги,
Чиқоли бериб қишварингни даги.

Ва гар бермаса умр муҳлат санга,
Гуруб этса хуршиди давлат санга,

Халафзодинга эҳтиром айлали,
Санга они қойим-мақом айлали.

Яна зоди иффатмаобингни ҳам,
Шабистон аро офтобингни ҳам,

Ҳаримни висол ичра хос айлабон,
Никоҳ амрига ихтисос айлабон,

Қилиб шамъи мажлис шабистон аро,
Анис айлали боху айвон аро.

Бу пайванд бирла бўлуб улфате,
Бизинг бирла булсун санга нисбате»

Чу шаҳ қилди бу навъ сўзлар адо,
Тарабдин бу худ қилди жонин фидо.

Олиб жонини лутфу эҳсон била,
Қатил айлади оби ҳайвон била.

Уруб эрди ханжар замона анга,
Бу ўлмак худ ўлди баҳона анга.

Скандарки мулкида меҳмон эди,
Чу кеч етти тортар нима жон эди.

Чу ул шоҳга қилди жонин нисор,
Гадо этти нақди ниҳонин нисор.

Анга буйла бўлгунча риҳлат чоги,
Келиб эрди аркони давлат доги.

Шаҳ этти неча кимса таъйинки бот,
Анга соз этиб барча барги мамот.

Тонг отқоч мулукона тартиб ила,
Анга лойиқ оройишу зеб ила,

Синоҳ ичра шаҳларни огоҳ этиб,
Борин наъши даврида ҳамроҳ этиб,

Не мадфанки, аждоди осудадур,
Ки туфроқ анга анбари судадур.

Улуг равзаи чарх тоқи аниинг,
Яна бир фалакча равоқи аниинг.

Йўқ атрофи кўк гунбадиниинг ҳади,
Вале ҳар бир, андоққи, кўк гунбади.

Тошида фалаксой ўлуб миллар,
Ичинда малаксайр қандиллар.

Келиб Маллу аждодиниинг мадфани,
Боринииг огир уйқуга маъмани.

Салотинга бўлғон маҳал комгоҳ,
Бу султонга ҳам бўлсун оромгоҳ.

Ҳам андоққи шоҳ этти ишшойи ҳукм,
Эшитгонлар эттилар ижройи ҳукм.

Ики-уч кун атбои айлаб жазаъ,
Навардида бўлди бисоти фазаъ.

Ҳамул моҳи Кашмиру рашки Тироз,
Ки отин қўюб эрдилар Меҳриоз,

Бор эрди ҳамул сўгдин ғамзада,
Яна ўғли Феруз мотамзада,

Ҳамул сўг рафъига шоҳи заман,
Мулукона соз айлабон анжуман.

Тўқуз поялиг тахт уза ўлтуруб,
Тўқуз чархнинг шавкатин синдуруб.

Мулук ўлтуруб жашнида ҳар тараф,
Йироқтин олиб даврини ики саф.

Булар боргоҳ ичра маскан топиб,
Йироқтин халойиқ ишшиман топиб.

Талаттуф била шоҳи гардунфирош,
Бериб дўстлардек адувсига ош.

Чекиб онча неъматки чархи даний,
Хиром этгали тушта кўрмай ани.

Туман хону, ҳар қайси хони сипеҳр,
Бу хонларда ҳар курс — бир қурси меҳр.

Қўй онча бўлуб забҳким, сони йўқ,
От ончаки қўй, онча имкони йўқ.

Ҳаловани таъриф этай ранг-ранг,
Пишурмакка шаккар эзиб танг-танг.

Табақ ўрнига саҳни хон тутуб,
Табақни эт ўрнига бирён тутуб.

Егулук фузун ҳадди авсофдин,
Демай ҳадди авсофким, лофдин.

Чу бу навъ хон чекти доройи даҳр,
Жаҳон аҳли ул хонидин олди баҳр,

Чу хонлардин ул жашн холи бўлуб,
Шаҳи даҳр фармони ҳоли бўлуб,

Ки аркони давлат хиром айлабон,
Шаҳ аҳкомини эҳтиром айлабон.

Қилиб зеб албоси Феруза,
Ҳарам аҳли — моҳи дилафруза,

Келиб қўйдилар бошига тожи зар,
Либоси зар устига заррин камар.

Яна уч тўқуз давлат арконига,
Тўну жубба бирла анинг ёнига.

Ики юзга ҳам деклаю тўн бериб,
Яланг тўн аларча яна ўн бериб.

Аларни чу мундоқ севундурдилар,
Шаҳ олинда тўқуз юкундурдилар.

Юкунгач, тилаб шоҳ Ферузни,
Узотиб каломи дилафрузни,

Деди: «Чора йўқ тенгри тақдирига,
Азалдан қазо килки таҳририга.

Жаҳон ичра бўлсун гадо, йўқса шоҳ,
Будур барчанинг йўли бепштибоҳ.

Эмас кимса шаҳлиққа етмак учун,
Эрур шоҳу дарвеш кетмак учун.

Кишига эрур гарчи уммид умр,
Бировга эшиттингму жовид умр?

Жаҳон узра ким бўлдиким, урди тахт,
Ким ул чекмади тахта устига рахт?

Ғалат айладим, тахт уза рахт эрур,
Ки тахт аҳлига рахт зийнат берур.

Вале тахтага кимки муҳтождур,
Қиёмат элидек ялангочдур.

Ўкуш рахт ила тахт қилгон мақом,
Қилур тахта устида урён мақом.

Агар мен ва гар сен ва гар Амру Зайд,
Керакмасдурур рубъи маскунга қайд.

Баҳарҳол чун кетгулукдур киши,
Кетар фикри дойим керакдур иши.

Кишига амал хирман ар хўшадур,
Неким мунда экти анга тўшадур.

Эрур ҳар кишига бир иш зоди роҳ,
Вале зод эрур адл бўлгонга шоҳ.

Сениким бу мулк узра шоҳ айладим,
Бу кишварда кишварнаноҳ айладим.

Керак лутфу эҳсон шиор айласанг,
Адолат йўлин ихтиёр айласанг,

Раиятқа сендин етиб шодлиқ,
Мамоликка юз қўйса ободлиқ».

Бу янглиг чу иршод этиб ваъзу панд,
Икки олам ичра бори судманд.

Анга қилди таълим ўз динини,
Ҳамул аҳли ислом ойинини.

Бу сўзлар ичига ҳулул айлади,
Ер ўптию борин қабул айлади.

Деди: «Кей шаҳаншоҳи гетиситон,
Адолатда дунёю уқбоситон.

Буким айладинг майл фармонима,
Неким амр қилдинг, бори жонима.

Деган сўзларингга тутуб ҳақ мени,
Умид улки қилгай муваффақ мени.

Дегандек, илоҳий, бўла олгамен,
Не тил бирла узрунг қўла олгамен.

Отамнинг бўлуб эрди ёши улуқ,
Мен афъолидин бор эдим қайғулуқ,

Димоғига хиффат тошиб эрди йўл,
Қулоқ солмас эрди насиҳатқа ул,

Ани бу жиҳатдин хато айлади,
Ки шаҳ буйруғидин ибо айлади.

Бериб панд, сўзлар дедим кўп қатиғ,
Чу давлет ёниб эрди, сўз не асиғ?

Чу мен бар едим шоҳ инсофидин,
Умидим будур тенгри алтофидин,

Ки қуллуқда мен дилписанд ўлгамен,
Шаҳ эҳсонидин баҳраманд ўлгамен.

Қаридин агар ишта келди хато,
Йигит қилмагай, кўрди чун кўп ато.

Шаҳ ул сўзлорин чун нитоҳ айлади,
Ото мулкида они шоҳ айлади.

Чу борди куҳан пир ўлуб нотавон,
Аниниг ўрнида тутти ер навкувон.

Аёқчи, манга жоми пирона тут,
Демон хисравона, фақирона тут.

Ҳамул жом бўлсун манга чорарас,
Ки бошдин йигитлик қилибмен ҳавас!

Муганний, ҳазин нағма бунёд қил,
Йигитликниниг айёмини ёд қил,

Ки ул нағмадин тоза ҳуше топай,
Согниниб йигитликни жуше топай!

Навоий, басе кеч айилдиниг, дариг!
Йигитликни барбод қилдиниг, дариг!

Йигитликда йўл урди нафси ҳасуд,
Надомат қарилигда эмди не суд?

XI.

Сибо субҳиниг сабоҳати таърифидаким, нафас-нафас андин ёруғлуқ юзланур ва шабоб гулзориниг назоҳати васфидаким, лаҳза-лаҳза андин очуғлуқ даст берур ва ул айёмда қуёшдек саждадин юзин ёрутмоқ тарғиби ва бу фаслда бинафшадек тоатқа қад нигун қилмоқ таҳриси

Не фархунда ахтардурур ул киши,
Ки тоат йигитликта бўлгай иши.

Ўюн вақтида тарк қилгай ўюн,
Неким тенгри амр этти — сунгай бўюн.

Ризо касбини бартараф қилмагай,
Залолатда умрин талаф қилмагай.

Анғаким ўзи охир андеш эмас,
Бу лаҳву ҳаво неча кун беш эмас.

Хушо улки, билгай они мўғтанам,
Нари қўймагай ҳақ йўлидин қадам.

Не неъматки рўзе қилибтур худо,
Ҳамул шукри неъматни қилгай адо.

Вале кимки бўлгай басират фани,
Не мумкин адо айлай олмоқ ани.

Иамким санга ҳақ насиб айламиш,
Агарчи ани беҳисиб айламиш,

Эшит гар тиларсен анинг розини,
Ки айтай кўпидин анинг озини.

Адамдин санга берди аввал вужуд.
Набудунгни қилди карам бирла буд.

Туфулият айёмидин то шабоб,
Вужудунгга еткурмади печу тоб.

Не мушкил ишингда қилиб ёрлиқ,
Балолардин этти нигаҳдорлиқ.

Жамолингни жаннатмисол айлади,
Бўюнг тубийосо ниҳол айлади.

Чу афсунгар этти кўзунг жодусин,
Анга солди ошубу ноз уйқусин.

Солиб сунбули зулфунгга тоблар,
Кўнгул бўйнига қилди қуллоблар.

Тузотти чу киприкларингдин синон,
Синонварлар илгидин олдинг инон.

Қошинг ёйин этгач аён ҳар тараф,
Багир догин ўтруда қилди ҳадаф.

Чу берди ики лаълингга нўшханд,
Уётдин эзилди аро ерда қанд.

Тишинг жоласин қилди дурри хушоб,
Садаф бўлди ул дурга ёқути ноб.

Занахдонингга еткуруб рангу бў,
Ул олмага жон чашмаси берди сув.

Зақан устида ошкор этти хол,
Ҳамул чоҳнинг нуқтасидин мисол.

Жамолингни товуси зеб айлади,
Карашмангни обид фириб айлади.

Сукунингда зеболиқ этти аён,
Хиромингда раъноликқ этти баён.

Бошингдин аёғингача хўблуқ,
Оёгдин бошингача маҳбублуқ.

Булардин ўгун берди ақлу ҳавос,
Сени қилди ҳар қайсига раҳшунос.

Инам зоҳир айлаб само то ба арз,
Санга қилди бир неча қуллугни фарз.

Анинг зимнида даги юз минг хавос,
Кўп уммид қурбига бўлмоққа хос.

Санга барча амри фаромуш ўлуб,
Тилинг шукрида гунгу хомуш ўлуб.

Не шокир тилинг мунча эҳсонига,
Не машгул ўзунг амру фармонига.

Тутуб ер димоғингда деви гурур,
Малонк қочиб суҳбатингдин зарур.

Не огзингга жорий ўлуб жуз газоф,
Не кўнглунгга торий бўлуб жуз хилоф.

Йигитликки айёми тоатдурур,
Санга бу сифат жаҳлу ғафлатдурур.

Қилиб «ҳе» дегунча бу водини тай,
Чу қўйсанг қарилиқ тариқига пай.

Худ ўлмас тараб ели ул дам вазон,
Етар умр богига фасли хазон.

Бўлур юз нечукким хазон яфроги,
Сариғлиққа лекин юз ургон чоғи.

Чинор илгидек титрар эл панжаси,
Вале бўлса ул барг ел ранжаси.

Агарчи илик титрар ул баргваш,
Томурлар қурур, ўйлаким, обкаш.

Етиб тийра кўзларга заъфе, қавий
Бўлур уйлари кунжида мунзавий.

Кўкс узра қилғон киби майл бош,
Кўз узра тушар киприк ўрнига қош.

Бўлур жисм уза айру-айру бўғун,
Бир ипдекки бўлғай наё-пай тугун.

Келиб риштага ул тугунлар фириқ,
Солиб ишга ҳар бир тугун юз гириҳ.

Жабинга тушар бир-бир устига чин,
Ҳамоноки «бе» син ёшурур жабин.

Қилур чин кўпи юзни бадранг жинс,
Фатилакаш, андоқки, худранг жинс.

Не худранг, бал жинси коҳий дегил,
Топиб тору пуди табоҳий дегил.

Бу жинс ўлмагай айбнинг пардаси,
Ки ул худ эрур айб парвардаси.

Қилур табъи борид нафасни совуқ,
Бурудатда баҳман елига ёвуқ.

Нафас бардиким ёғдуруб қорлар,
Бўлуб оқ маҳосин анга торлар.

Агар кўпса қад майли чавгон киби,
Таҳаррукда бош гўйи галтон киби.

Йўқ эрса юрумак не имкон яна,
Асо шаклидин қўлда чавгон яна.

Таҳаррукдин ул бош эса гармнўй,
Нетонг икки чавгондурур — фардгўй.

Йўқ, ўлтурса девор бўлмай амон,
Епушмай учоқи нечукким сомон.

Ва лекин учодин ўтуб тизлари,
Йўқ имкон очуқ узвин кезлари.

Ва гар ётса мундоқ малолат тупи,
Анга бош кўтармақ қиёмат купи.

Биров бўлса бу навъ ранжкозмой,
Анга солим ўлғайму тадбиру рой.

Ҳар ишга шуруъ этмаги бемаза,
Ибодат анга ортуқ айлаб база.

Тавоно экан чогда айлаб гуноҳ,
Не суд айлаган вақт умрин табоҳ.

Йигитлик эрур қуллуқ этмак чоғи,
Қарилиқ эрур чунки кетмак чоғи.

Хушо улки, умрин табоҳ этмади,
Қилур ишларин қилмайин кетмади.

XLI

Ул ғофил йигит ҳикоятиким, воқиф пир насиҳати қадрин билмади, иш вақтидин ўтгандин сўнгра пушаймонлиғи суд қилмади

Эшиттимки, бир турфа барно эди,
Юзи дилкашу қадди раъно эди,

Нечукким эрур муқтазойи шабоб,
Иши бор эди лаҳв ғори шитоб.

Эмас эрди бир лаҳза беруду май,
Агар навбаҳору ва гар фасли дай.

Бор эди жаворинда аҳли дил,
Тариқатнинг одобида комил.

Келиб эрди қунпилиғидин батанг,
Ки бор эрди гавғо анга бедаранг.

Насиҳат қилур эрди кўп дилпазир,
Вале бўлмас эрди анга жойгир.

Неча панд ила тонса эрди хитоб,
Берур эрди носиҳқа мундоқ жавоб,

Ки: «Бордур йигитлик фароғат чоғи,
Қаришиқ эрур зуҳду тоат чоғи.

Шабоб андаким узр қўлғусидур,
Вараъ айламак вақти бўлғусидур».

Бу сўз бирла кўнглини қилур эрди хуш,
Бу хушлуқ била бор эди журъакаш.

Шабоб ўттию қуввати қолмади,
Деди: «тоат айлай», қила олмади.

Ҳам ўлмиш эди фисқ одат анга,
Басе саъб эрди ибодат анга.

Ва гар қилса ҳам завқ топмас эди,
Даме лаҳвдин дийда ёпмас эди.

Чу кўрдики, умр ўлди яксар табоҳ,
Яна етти сарвақтига пири роҳ.

Кўрар турфа барноии мабҳуту масх,
Ки қилмиш эди зуҳд азмини фасх.

Келиб назъ вақти анинг бошига,
Сукун тутти раҳм айлабон қошига.

Неким қилғонидин пушаймон кўруб,
Замирини бенури имон кўруб,

Деди: «Панд бердим, вале қилмадинг,
Бу кун олинга келмагин билмадинг».

Деди: «Тажрибам йўқ эди, эй рафиқ,
Су узмакни ўрганмай ўлдум ғариқ.

Қаришгда гар билсам эрди бу ҳол,
Йигитлик чоғи қилмас эрдим вабол».

Дедиким: «Отангга неча умр эди?»
Ҳисоб-айлабон — «Юз ўн ики», — деди.

Деди: «Ул ҳам ўлмиш эди нотавон?»
Эшитгучи тасдиқ қилди равон.

Кулуб деди соҳибдил: «Эй булҳавас,
Эмасму эди тажрибанг мунча бас?»

Ангаким етар тенгридин мавҳиба,
Керак ўзгалар ҳолидин тажриба.

XLII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, йигитликда табъ невчун ибодатдин мутанаффирдурур ва қариликда димоғ тааққулдин қосир ва ҳакимнинг пирона рой била шоҳи жувонбахтқа йўл кўргузгани

Яна сўрди бу нукта шоҳи жаҳон
Ки: «Эй нуктадони рамузи ниҳон,

Йигитликда иш касби осондурур,
Недин табъи андин ҳаросондурур?

Нединдур анга коме лаҳву тараб,
Вараъдин нега зоҳир айлар тааб?

Йигитликнинг ўтган замон навбати,
Ҳар ишта недин кам бўлур лаззати?

Тарабнок невчун бўлур навжувон,
Қарига бўлур не тараб, не тавон?»

Деди доноимузи ҳикматхисол
Ки: «Эй борча даъбу хисолинг камоя,

Туфулият айёми йўқтур шуур,
Эрур табъ рою хираддин нуфур.

Ул айём эрур лаҳвга муқтази,
Хатоға, дағи саҳвга муқтази.

Недиким хирадқа чу йўқ дастрас,
Эрур нафс даъби ҳавоу ҳавас.

Туфулият ўтгачки бўлди шабоб,
Хирад нури солди димоғ ичра тоб.

Кишининг бу вақт икидур ҳолати,
Эрур ақли ё нафсининг қуввати.

Агар ақлига қувват ўлди фузун,
Бўлур яхши ишлар сори раҳнамун.

Вале олам аҳлида бу оздур,
Улусдин агар бўлса мумтоздур.

Ва гар нафси ақлидин ўлса қавий,
Заруратки, бўлғай аниng пайрави.

Не амр этса лаҳву ҳаво соридур,
Ким ул нафс майли хато соридур.

Чу кўпрак халойиққа будур тариқ,
Бўлурлар хатокор кўпрак фариқ.

Чу элга берур парвариш рўзгор,
Керак мундоқ-ўқ бўлса омузгор.

Ангаким, қилур руҳи қудси мадад,
Солур кўнглига нур шамъи хирад.

Кишиким бу суратқа қодирдурур,
Басе оздур, бўлса нодирдурур.

Ададда чу кўпракдур аввалги хайл,
Ҳам ул сори кўпракдурур элга майл.

Буларга тааммул чу айлар кўнгул,
Берур чунки аксар топар ҳукми кул.

Йигит чунки қўйди куҳулатқа юз,
Иши қўйди барча суҳулатқа юз,

Бурудатдин абдон тўла бошлади,
Ҳарорат ўти паст ўла бошлади,

Булар табъига май бўлуб дастгир,
Бўлуб бода бирла ҳароратпазир.

Чу май шўғли сори бўлуб муртакиб,
Ул ашгол ўлуб мужиби кўп лаиб.

Чу шайхухат ўлди табиатқа жуфт,
Қавий вазъига заъф солди пуҳуфт.

Ғаризий ҳарорат ўти бўлди паст,
Рутубатқа бўлди ул ўт зердаст.

Қаю ўтки, сув қилса тугъён анга,
Ўзунг деки, ўчмай не имкон анга

Ҳарорат кам ўлгоч, бўлуб меъда суст,
Гизо топмади чунки ҳазме дуруст.

Агар қилса таълил қувват кетиб,
Кўпидин табиатқа иллат етиб.

Табиатки андин қавийдур димоғ,
Ҳароратдин анда ёрутур чироғ.

Ул ўт ўчгач-ўқ ўчти бу шамъ ҳам,
Тааққул анга бўлмади жамъ ҳам.

Димоғ ичра хабт ўлди беҳадду ад,
Футур ўлди ойини рою хирад.

Кими бўлса бу васф ила муттасиф,
Ажаб йўқ агар бўлса масху ҳазиф.

Ва лекин ҳам ул хайли қудсийсифот,
Ки бўлмасун ул хайлсиз коинот,

Чу хилқатлари келди ҳикматсиришт,
Саодат аларга келиб сариришт,

Ки ул қавм эрур ё наби, ё вали,
Ва ё ҳикмат аҳли аро аъқали,

Ки нафсоният қилмайин ишта фош,
Қилурлар нечукким, керактур маош.

Бадан ичра топиб ризъат субут,
Кўнгулга берурлар сафо бирла қут.

Неча бўлсалар умр бирла асан,
Тонарлар камол ичра важҳи ҳасан.

Неча кимсага умр имкон эрур,
Алар ақли хуршиди рахшон эрур.

Яшагон сойи донпш ичра ботиб,
Катондек неча эскириб кўркониб»

Скандарга чун етти бу фонда,
Савол этмади нуқтаи зонда.

XLIII

Искандарнинг, кўнгул зулфи жодуин холи ҳиндуға майл этгандек, Кашмирдин Ҳиндустонға азимат қилгони ва ройи ҳинд жамоати аҳли яқин ва гуруҳи ҳикматойинни шафеъ қилиб, алар подшоҳдин қули ёзуғин тилагондек, дархост қилиб, қабул тушгони ва рой Искандари соҳибройни Ҳинд сори бошлаб, бешаи Нигорда қишлоқ кўргузгони ва ул бешанинг тўрт ҳадди васфиким, баён ўзига ҳадди таъриф билмас, балки рубъи маскунда андоқ ер топилмас

Гузоранда донойи ҳиндийнажод,
Бу тарихни мундоқ айлар савод,

Ки қилғоч Скандар бу тадбирни,
Ки Ферузға берди Кашмирни.

Чу бошин сазовори тож айлади,
Анга ҳам муайян хирож айлади.

Муқаррар бу навъ айттиким: «Ики ой
Бўл ўз кишварииг узра равнақфизой.

Бу миод ила жамъ айлаб синоҳ,
Тегишча бориға бериб харжи роҳ.

Яна қилма ҳеч иш сори илтифот,
Етиш бизга Ҳиндустон сори бот».

Бу сўзларни они қилиб сарфароз,
Яна синглиниким, эди Меҳриоз.

Тўқуз парда кейинда пинҳон қилиб,
Ҳаримида шамъи шабистон қилиб.

Аён айлабон Ҳинд азмини жазм,
Равон қилди Ҳиндустон сори азм.

Черикка иш ошуб бўлди яна,
Замона лагадкўб бўлди яна.

Черик ёнибон арсан хокни,
Аниниг гарди андоққи афлокни.

Борур эрди ул сори айлаб шитоб,
Уруб йўлни манзил-баманзил таноб.

Қаю ноҳиятқаки манзил қилиб,
Ўтар эрди фатҳини ҳосил қилиб.

Агар чархваш ҳисну олий жибол,
Синоҳ айлар эрди ани поймол.

Ёмонларни офоқни пок этиб,
Вале яхшиларни тарабнок этиб.

Қилиб саркаш эл шавкатин ерга паст,
Забардастларни қилиб зердаст.

Этиб даштни адлидин бўстон,
Анга тегруким, мулки Ҳиндустон.

Хабар чунки фаҳм айлади Ройи Ҳинд,
Ки шоҳ ўлгуси кишвароройи Ҳинд.

Худ андинки, Кашмирга азм этиб,
Не янглиг ани фатҳ этиб, чун етиб.

Фусуи риштасин сарбасар узганин,
Тилисмотниниг фатҳи кўргузганин.

Недар қилгонин аҳли Кашмир ила,
Агар зўр ила, йўқса тадбир ила,

Эшитмиш эди борчасин як-баяк,
Ки кўнгли аро йўқ эди ҳеч шак.

Билиб эрдиким айлай олмас хилоф,
Не мумкин худ этмак хаёли масоф.

Мураттаб қилиб нешкаш асру кўб,
Скандар жанобига тортарга жўб.

Матоъ анда ҳар неки ашё келиб,
Тўқуз-тўққуз андин муҳайё келиб.

Боридин бурун зинда пили дамон,
Ки титраб алардин замину замон.

Аларнинг келиб сони тўқуз-тўқуз,
Яна бир ривоятда ўтуз тўқуз.

Келиб тогдек ҳар бирининг тани,
Чу зўр айлабон тоғ йиқмоқ фани.

Вале тогким, бўлса якпора тош,
Намойишида хокистари хора тош.

Бир учида бир чархваш тош анга,
Ки андин намудор ўлуб бош анга.

Ажаб тоғ ўлуб жунг янглиғ равон,
Ики жонибида ики бодбон.

Қаю жунг кўктин пишон кўргузуб,
Ки хартумидин каҳкашон кўргузуб.

Не хартумким, гурза мори дамон,
Салобатда аждар ҳамон, ул ҳамон.

Чу жисмига ҳар лаҳза ул айланиб,
Дегил тоғ аро аждаҳо чирманиб.

Узуб, чирмогоч солхўрда чинор,
Йикиб, туртгач сидраосо минор.

Чиқиб хартум атрофидин ики тиш,
Алардин фалак хайлига сарзаниш.

Ажал нахлига ҳар бири соқ ўлуб,
Сапидорнинг соқидек оқ ўлуб.

Сифоти, «бало»га келиб муттасиф,
«Вало» ичра сабт айлаган лом-алиф.

Улуғ жусса бирла фалакдин мисол,
Бўлуб ул фалак узра чангак ҳилол.

Бу янглиғки шарҳ ўлди тобу тавон,
Солиб ҳар бири узра баргуствон.

Ети ранг дебойи заркордин,
Мукаллал қилиб дурри шаҳвордин.

Яна ҳар бири узра бир турфа тахт,
Ичинда тўқуз ҳиндуйи некбахт.

Қабул ичра ҳар турфа холе келиб,
Назар мардумидин мисоле келиб.

Бори зангийи холдек мушкранг,
Бори ҳиндуйи зулфдек шўх-шанг.

Борининг либоси сориғ ё қизил,
Баҳору хазон айлабон муттасил.

Ҳамул нил чунким хиром айлабон,
Булар анга уйқу ҳаром айлабон.

Яна нилча хинги тозийнажод,
Демай девзоду, дейин девбод.

Назарга келиб ҳар тўқуз ўзга ранг,
Ки ул лутф ила келмайин кўзга ранг.

Намудор аро ҳар бири бир пари,
Вале девмонанд ўлуб пайкари.

Югурмакта ҳар бир сабодин ўтуб,
Сабо йўққи, рахши самодин ўтуб.

Хиром айлагач, нарм рафтор ҳам,
Юруш барчага тезу ҳамвор ҳам.

Ҳар аблаққи, рафтор аро гом олиб,
Замон аблақи кўз етарча қолиб.

Ҳар ашҳабки, кўкка боқиб кишнабон,
Қуёш ашҳаби тобидек ишнабон.

Кечим ҳар тўқузга яна ўзга ранг,
Жаложиллари барча заррина ранг.

Миниб устига ҳиндуйи найзавар,
Зарогин қабо балки заррин камар.

Бўлуб чунки якрониға жилвадеҳ,
Синони била ердин олиб зиреҳ,

Зуҳалранг ўлуб, лек Баҳромгин,
Замири аро барча ҳангом кин.

Қулоқларида ҳалқаи бандалиқ,
Тоғиб ўзча олтунға арзандалиқ.

Яна бу адад бирла ҳарвор рахт,
Тангиб танглар чархкирдор рахт.

Назокатда ҳар ҳуллаи бемисол,
Бўла олмайин парданўши хаёл.

Бўла олмайин кийса мастур тан,
Намудор ўлуб ўн қотидин бадан.

Яна бу адад бирла олтун зуруф,
Қуёшдек фурузон вале бекусуф.

Суроҳию тунгу қадаҳ бирла жом,
Сафоу намойишда хуршидфом.

Яна онча тўтийи шаккаршикан,
Не шаккаршикан, балки ширин сухан,

Зумуррад тану лаъл миқор ҳам,
Ҳамул лаъл сўз вақти дурбор ҳам.

Яна онча товуси зебо жамол,
Латофатда товуси жаннатмисол,

Санамдек қилиб ҳуш қасдида куч,
Бошн узра йўқ тожким, титрагуч.

Яна сандалу уд, харворлар,
Ҳамул мушку кофур, анборлар.

Бу янглиг муҳайё қилиб пешкаш,
Ки қилгай тамошоєидин руҳ ғаш.

Акобирки — мулк ичра мавжуд эди,
Ким ул хайл мулк ичра мақсуд эди.

Бори ҳикматойину донишнужух,
Филотунманиш, бал Арастушукух.

Яна бир гуруҳ аҳли зуҳду салоҳ
Сафода қуёшдекки, чиққай сабоҳ.

Масиҳи сухансанж янглиг бори,
Фариди шакарганж янглиг бори,

Булар олида эътизор айлабон,
Басе, ажзлар ошкор айлабон,

Ки: «Мен бир камин бандамен шоҳга,
Бошим мойил ул хоки даргоҳга,

Хаёлимга ҳаргиз хилоф ўтмаиш,
Аниинг бирла кину масоф ўтмаиш.

Не ҳад бирла худ қилгамен бу хаёл,
Ки қилсам ҳам ўлгай хаёли маҳол.

Бировким ўзин тутса ҳииду анга,
Не янглиг чиқор рўй-барўи анга.

Буким амри етганда азм этмадим,
Анга гояти ажздин етмадим.

Мисолин русулидин олдим қўпуб,
Бошим устига қўйдум они ўпуб.

Кўп эрди манга хизмати мултамас,
Борурга вале топмадим дастрас.

Неким ҳукми эрди ибо қилмадим,
Бўюн тўлгабон можаро қилмадим.

Мисолини жон бирла қилдим қабул,
Десун билганин, тенгри ҳаққи, расул.

Вале асру мажруҳу рашкур эдим,
Дедим узр, невчунки, маъзур эдим.

Агар шох узрум қабул айласа,
Бузуг кишваримга нузул айласа,

Мени лутф ила айлабон сарбаланд,
Халойиқ аро айласа аржуманд.

Бошим кўкка етгай ул алтофдин,
Намудору ойини аътофдин.

Қули бўлгамен танда жон борича,
Бадан ичра жондин нишон борича.

Ва гар, тенгри кўргузмасун, қилса қаҳр
Майи рифқ жоми аро қуйса заҳр.

Манга зоҳир этса гунаҳкорлиқ,
Нетонг қилса ҳинду сияҳкорлиқ.

Қабул айламасга даги қайда ҳад,
Ки ҳиндустонийда бўлмас хирад.

Мени шаҳ сўзи бирла мужрим билинг,
Вале сиз жамоат шафоат қилинг.

Шак эрмаски чун маҳз алтофдур,
Ариг хотири кўзгудек софдур.

Қачон турсангиз сиз шафоат қилиб,
Гуноҳимдин ўтгай иноят қилиб».

Бу сўз бирла ҳиндуйи ширинзабон,
Не ҳиндуки, ҳинд аҳлига марзбон,

Йиборди ҳамул хайли чолокин,
Тенгиз оллига неча хошокин.

Ҳамул пешкашлар била ул гуруҳ,
Топиб ҳар қадам йўлда фарру шукуҳ.

Борурлар эди ўрду ўтрусига
Ки еттилар Искандар ўрдусига.

Бурун бориб аркони давлат сори,
Яна юз қўюб аҳли ҳикмат сори.

Алар даги зоҳир қилиб эҳтиром,
Булар даги айлаб адойи наём.

Наёмин аларнинг чу маълум этиб,
Бориб шоҳ табъига мафҳум этиб.

Скандар чиқиб тахт уза шодмон,
Топиб Ройи ҳиндий газабдин амон.

Ҳамул эл келурдин топиб шодлиқ,
Раму гусса бандидин озодлиқ,

Ки бу хайл эди олида кўп азиз,
Кўрунмас эди Ҳинд моли пашиз.

Аларни тилаб лутфу икром ила,
Суруб нукта шоҳона ором ила,

Салоҳ аҳли етгач, тушуб тахтидин,
Бу тавфиқ топиб бийик бахтидин.

Кўрушган маҳалда қилиб ўзни паст,
Кўруб ўзни дин аҳлига зердаст.

Қилиб ҳикмат аҳлига ҳам майл бот,
Этиб ҳар бирисига кўп илтифот.

Ҳақ аҳли қошида шаҳи некбахт,
Жулус этгали қилмайин майли тахт.

Такаллуфсиз айлаб ер узра мақом,
Аларни даги кўп қилиб эҳтиром.

Тамомига шойиста ер кўргузуб,
Нечукким эрур лойиқ ўлтургузуб.

Тилин узр сори қилиб нуктасанж,
Ки бушқунча худ етмади йўлда ранж.

Бурун шаҳға барча дуо қилдилар,
Яна Рой сўзин адо қилдилар.

Қилиб шоҳ изҳори шармандалиқ,
Машойихқа айлаб сарафгандалиқ.

Деди: «Ҳар не сиз этсангиз илтимос,
Эру фарз тутмоқ нафас бизга пос.

Сизинг шаҳга гарчи гунаҳ оз эрур,
Сунуфи иноятқа мумтоз эрур.

Агар журму исёни кўп бўлса ҳам,
Кўруб ажзини айлар эрдим карам.

Хусусан сизингдек кироманд эл,
Хирадпарвару покпайванд эл,

Келиб бўлгасиз қилғонига шафеъ,
Не қилгай бажуз афв ройи рафеъ?

Гуноҳи худ оз эрди, кўп бўлса ҳам,
Сиёсат тариқига жўб бўлса ҳам,

Билиб кечтим ул барчанинг бошидин,
Илик торттим кину подошидин.

Ўзига иноятни жазм айласун,
Қўнуб боргаҳ сори азм айласун.

Ишига чекай мулк бирла тироз,
Бошин тож ила айлайин сарфароз.

Сарири юзин кишваророй этай,
Ливоси тирозин фалаксой этай.

Яна чунки сиз хайли фаррухжамол,
Ки бўлдум сизинг бирла фархундафол,

Қадам ранжа айлаб буён еттингиз,
Мени хушдилу бахраманд эттингиз.

Сизнинг ранжингиз узрини қўлгамен,
Ки андин ўзим мубтаҳиж бўлгамен.

Не кишиларга бир шоҳ кирган замон,
Қадимий эрур расми моли амон.

Ани қилмасунлар бу элдин талаб,
Ки эл тонмагай бермагидин тааб.

Яна Рой хизматга чун етгуси,
Бу кишивар хирожин қабул этгуси.

Халойиқ бошидан олиб эҳтиёж,
Маоф айладук ики йиллик хирож».

Бу янглиг карамлар чу кўргузди шоҳ,
Ул эл бўлдилар лутфидин хокироҳ.

Ул ахлоқ беҳадду гоят кўруб,
Яна бахшиши бениҳоят кўруб,

Анинг шукрин айтурга лол ўлдилар,
Дуо дерда ошуфтаҳол ўлдилар.

Чу бир йўли юзланди муфрит сурур,
Яқин эрди жон тандин ўлгай пуфур.

Не навъ ўлса ўзларни забт айлабон,
Дуо сори ойини рабт айлабон,

Дедиларки: «То дойир ўлгай сипеҳр,
Сипеҳр узра то айлагай сайр меҳр,

Сипеҳр узра бўлсун санга тахтгоҳ,
Қуёш гирди болиштидин такягоҳ.

Фалак бўлмасун сендек огоҳсиз,
Жаҳон бўлмасун сен киби шоҳсиз.

Мусаххар бўлуб барча олам санга,
Ети кишивар ўлсун мусаллам санга.

Юзунг айласун бахт меҳри само,
Замирингни миръоти гетинамо.

Жанобингга келганда беҳол эдук,
Сўз айтурда қўрқунчдин лол эдук.

Сени ўзга шаҳлардек эттук гумон,
Дедук ўзга шаҳлар ҳамон, сен ҳамон.

Не билдукки, бўлса алар тийра хок,
Сени тенгри, халқ айламиш нури пок,

Сени шоҳлар ичра қилмиш илоҳ,
Аниндекки, сойир улус ичра шоҳ.

Кўруб сенда бу навъ хулқи карим,
Кўнгул ичра не ваҳм қолди, не бим.

Вировдекки, гулни ўт этган гумон,
Исидин тирилгай етишган замон.

Чу тонгуқ жанобингга мансублуқ,
Фузун бўлди хайратқа маглублуқ.

Қилилғоч ишингда тафаккур фузун,
Таҳайюрга бўлди таҳайюр фузун.

Кўрулди сифотингки мастур эмас,
Ким ул навъ инсонга мақдур эмас.

Вужудинг ҳақ этмиш малойиксифот,
Ки сенсиз даме бўлмасун коинот.

Сени буйла билса эди Ройи ҳинд,
Келиб, қилмагай эрди нарвойи ҳинд.

Ижозат агар бўлса келтурмакки,
Юзин остонингга еткурмакки.

Бориб авфу лутфунг баён айлали,
Ҳазин хотирин шодмон айлали.

Ани тортали қуллугунгга ёвуқ,
Кўзин хоки пойингдин этсун ёруқ».

Деди шаҳки: «Сизга неким бўлса ком,
Манга ком эрур, андин ўзга ҳаром».

Дуо қилдилар ул жамоат қўпуб,
Яна йўлга юз урдилар ер ўпуб.

Етиб Ройи ҳинд олига шодмон,
Ани ҳам қилиб шод, етган замон.

Бериб борча ҳолатдин огоҳлиқ,
Тилаб азм қилмоққа ҳамроҳлиқ.

Ўзига тониб Рой мундоқ ажот,
Дегайсенки, ўлганга етти ҳаёт.

Ҳамул ҳайлни солибон илгари,
Равон бўлди шоҳ остони сари.

Яна туҳфалар бурногидин шигарф,
Ки васфига қилмай вафо савту ҳарф.

Ўзига ҳамул элни ҳоди қилиб,
Ҳидоят била қатъи води қилиб.

Алар даги раҳбарлиг айлаб анга,
Бори йўл суханварлиг айлаб анга.

Шаҳи комрон васфини соз этиб,
Бу қилмай тамом, ул бир огоз этиб.

Дебон файзу нафъини хуршидвор,
Ани заррадек айлаб уммидвор.

Дебон буйла сўзларни ҳамроҳига,
Қадам қўпдилар шоҳ даргоҳига.

Равон бердилар шаҳга огоҳлиг,
Ки Рой этмиш ул элга ҳамроҳлиг.

Яна ҳукми олийга бўлди судур,
Ки: «Берсун билик аҳли мажлисқа нур».

Алар Ҳинд Ройин олиб кирдилар,
Ки бу ҳукмга мунтазир эрдилар.

Кафан эгнидау қилич бўйинда,
Яна мавт ипояси қўпинда.

Ани кўргач-ўқ айлади манъ шоҳ,
Ки ул қилмамиш эрди онча гуноҳ.

Ки келгай бу янглиғ мазаллат била,
Бу баским, келур аҳли миллат била.

Нечукким, мурувват анга эрди фан,
Деди, олдилар тиғи бирла кафан.

Кетурдилар айлаб басе эҳтиром,
Анга тегруким шоҳи олий мақом.

Шаҳ эъзоз ила аржуманд айлади,
Қучушмоқ била сарбаланд айлади.

Қилиб шоҳнинг пойбўсига майл,
Нечукким, тушар тоғ аёгига сайл.

Юқорроқ чекиб шоҳ икром ила,
Қучуб шоҳни Рой ҳам ком ила.

Ёниб чун қучардин бўлуб кўнгли хуш
Кетурганларин айлабон пешкаш.

Шаҳ айлаб қабул, анга ер кўргузуб,
Мулукона қонуну ойин тузуб.

Неким ваҳм эди кўнглидин қилди рафъ,
Замиридин андешани қилди дафъ.

Яна ул сурук зумраи динни ҳам,
Даги зумраи ҳикматойинни ҳам,

Бурунгидек айлаб риоят, басе,
Ниёз узра қилди иноят, басе.

Такаллум қилиб шаҳ, басе, жоннавоз,
Демай жоннавоз, айт меҳмоннавоз.

Бори Ҳинд элин, ўйла, сайд айлади,
Ки тори вафо бирла қайд айлади.

Мулойим чиқиб базм ҳаддин фузун,
Тасалсул бўлуб нукталарга узун.

Шаҳ алтофини чун кўруб беқиёс,
Қўпуб Ройи ҳинд айлади илтимос,

Ки: «Айлаб карам шоҳи гардунпаҳиб,
Бу кишварга рухсоридин берса зеб.

Таваққуф қилиб мунда бир неча ой,
Қилиб Ҳинд туфроғини чархсой.

Бу кишвардаким кўп ғаройибдурур,
Демай кўпки, кони ажойибдурур.

Ажаб бешау булъажаб ваҳшу тайр,
Фароғат била неча кун қилса сайр.

Етибдур яқин ғолибо қиш дағи,
Бу қиш ичра йўқ қилғудек иш дағи.

Бажуз бодау руду айшу нишот,
Фароғат била айламак инбисот.

Хусусанки Ҳиндустоннинг қиши,
Қилур халқ табъиға наврўз иши.

Булут узра ёмғур, шажар узра вард,
Не совуғ, не иссиғ, не болчиғ, не гард.

Ҳамалга қуёш чунки бергай шараф,
Юруш азми гар бор эса ҳар тараф.

Сипаҳ тортмоқ вақти ҳам улдурур,
Киши ҳар иш айлай деса йўлдурур».

Келиб шоҳ кўнглига бу нукта хуш,
Аниигдекки, сув кўрса соҳиб аташ.

Қабул айлабон, бўлди хушҳол кўп,
Ҳамул элга юзланди иқбол кўп.

Деди: «Қай сари бўлсангиз раҳнамой,
Бўлоли бу қиш анда маҳмилкушой».

Дедиларки: «Деҳли эрур пойтахт,
Муносибдурур тортмоқ анда рахт».

Деди шаҳки: «Шаҳр ичра сиғмас сипоҳ,
Керак бешада элга оромгоҳ.

Ва гар сигса даҳи эмас дилписанд,
Ки етгай раоёга элдин газанд.

Равон бўлса биздин биров илгари,
Ки ер кўрса ул шаҳрдин ташқари.

Йироқроққина бўлса ҳам бок эмас,
Ки эл шаҳрсиз асру гимнок эмас».

Яна илтимос айлабон деди Рой
Ки: «Ҳукм айласа шоҳи кишваркушой,

Бу қул борса бу иш саранжомига,
Кўрарга маҳал шоҳ оромига.

Йўқ эрса кўнгул ҳеч топмас қарор,
Манга юзланур дам-бадам изтирор».

Бу сўздин анга шоҳи фархунда фар,
Иноят қилиб тахту тожу камар.

Басе тезрав, рахши хорошикан,
Бори каркзўру бори пилтан.

Мурассаъ эгар бирла тазйин топиб,
Яна гошия гавҳаройин топиб.

Узотиб ани Ҳинд сори нухуст,
Ўзи даҳи азм этти ул ён дуруст.

Етишти чу ўз кишвари ичра Рой,
Бўлуб кишвар аҳлига ишратфизой.

Билиб элки душмандин ўлмиш амон,
Қилиб шод кўнглини яхши-ямон.

Шаҳ этган карамларни бори билиб,
Бўлуб шоду беҳад дуолар қилиб.

Яна Рой чун хушдил айлаб элин,
Скандар ярогига боглаб белин.

Ҳамул бешаким дер эдилар Нигор,
Ичида анинг бениҳоят шикор.

Не беша, Эрам богининг гайрати,
Хирад нутқини лол этиб ҳайрати.

Келиб бешадин атри анбар насим,
Қилиб тийра туфрогин абҳаршамим.

Муқорин келиб сандалу обнус,
Шабаҳ бирла ул навъким сандарус.

Насимеки сандал саридин етиб,
Димог уйини сандалолуд этиб.

Ҳамул ис тутуб бешау тогни,
Қилиб сандали суда туфрогни.

Йилон сандалосо шажар соқига,
Сочидек бути сиймбар соқига.

Қаранфул қилиб майл сунбул сори,
Анингдекки, сунбул қаранфул сори.

Шажар ҳар бири еткуруб кўкка бош,
Бўлуб барглар ичра пинҳон қуёш.

Қуёш барг аро ул сифат мунзави,
Ки туфроққа соя аро партави.

Чинор андаким панжа айлаб ҳизоб,
Бўлуб, ўйлаким, панжаи офтоб.

Фалакким етиб жавзи бўё анга,
Бош айланмоги солди гўё анга.

Шажарким бўлуб жавзи бўё ери,
Келиб шохига дорчининй тири.

Чу зайтун бўлуб чарх ила муттасил,
Бўлуб чарх зайтуни андин хижил.

Қаю нахлким, шохи кўктин ошиб,
Анга ток шохи чиқиб чирмошиб.

Узум хўшаси бирла аҳли расад,
Синеҳр узра парвин кўруб беадад.

Ҳамул токким, бўлди шох узра банд,
Солиб сидра шохига печон каманд.

Анга ёрмониб хўша дузди хаёл,
Синеҳр узра чиқмоқни кўрмай маҳол.

Хазон ичра чун барги асфар сочиб,
Фалак ҳар сори юз минг ахтар сочиб.

Бу ашжор учида ҳар жинс тайр,
Бўлуб тойир ўлгонда афлоксайр.

Дема тайр чарх узра сойир бўлуб,
Ки ҳар тайр бир насри тойир бўлуб.

Сурук турфа тўтийи дилкашнаво,
Ки ҳарён тутуб беша ичра ҳаво.

Қўнуб қай шажар узра ахзар қилиб,
Не ахзарки, Хизри пайамбар қилиб.

Бўлуб баргсиз нахл ножу киби,
Не ножуки, бу чархи мину киби.

Дема чархи минуки, гулбун мисол,
Гул ул хайлким, кўргузуб ранги ол.

Қизил хайлининг ранги гулнор ўлуб,
Анга шуълаи нор миноқор ўлуб.

Қизил, ёшил айлаб чу ҳар ён ҳужум,
Ясалгон киби айлабон ранги мум.

Яна шораки пуктагў хайл-хайл,
Қилиб ҳинд элидек такаллумга майл.

Қилиб лавҳа кимсон била зевари,
Анингдекки, ҳиндуйи бозигари.

Дема лавҳаким, лавҳаи зарнигор,
Қилиб зарварақ бирла афсарнигор.

Қаёнким хироманда мадфун келиб,
Ким они кўруб, зору мафтун келиб.

Жавак атлас айлаб узига либос,
Кийиб бўрк ўрнида бошига тос.

Хироманда товуси зебо жамол,
Малак хайлидин зоҳир айлаб мисол.

Қилиб жилва ҳар ён, вале масти ноз,
Сурохи киби масту гарданфароз.

Сурохи келиб ложувардийишон,
Қилиб они зархал била шуетмон,

Тазарви хироманда, дуррож ҳам,
Қилиб хуш нақшини торож ҳам,

Бўлуб чун тазарв айлабон майли сарв,
Бу гулдаста майли муталлю тазарв.

Чу товус ўлуб шохи олийшишин,
Бўлуб сидра шохида руҳул-амин.

Ери сабза бирла зумуррадишон,
Анга чархи мино забаржадишон.

Шимолида бу бешанинг руди Синд,
Жанубида зоҳир бўлуб шахри Ҳинд.

Бу руд ичра юз кема суръатнамой,
Фалак бахрида, ўйлаким, янги ой.

Келиб ҳадди шарқида бир пайситон,
Ки васфида камдур неча достон.

Саросар бу най ичра шаккар бутуб,
Не шаккарки, қанди мукаррар бутуб.

Бўлуб шарбат ул пайситонининг суйи,
Шакар, болчиг ўрнига сувдин қуйи.

Яна ҳадди гарбида тоғе рафеъ,
Бўлуб тўрт фасл анда — фасли рабеъ.

Қишу ёз мамлу раёҳин анга,
Келиб наҳлаи шаҳд гулчин анга.

Ниҳоятдин ортуқ келиб бу калез,
Бўлуб борча бу тог аро шаҳдрез,

Киши қайси тоше сориким боқиб,
Аниинг шаҳди бир чашма сувдек оқиб.

Қаю қўл сори элга бўлса вуруд,
Кўруб шаҳд оққонни андоққи руд.

Кийик хайли бу тог уза минг гала,
Гулу шаҳд аросида бори яла.

Буғую марал пайистонида сайд.
Шакардин боринииг аёгида қайд.

Тўла баҳрида моҳийи сиймгун,
Фалак ҳути ҳар бир қошида забун.

Яна беша атрофида дому дад,
Киши овламоглиг учун беадад.

Келиб шаҳри худ васфдин ташқари,
Бўлуб хийра кўз чун боқиб ҳар сари.

Бу бешадаким, дедим авсофини,
Қалам қилди маҳдуд атрофини.

Ере эрди очуқ багоят анга,
Гулу сабза, бас, бениҳоят анга.

Қуловузлуг айлаб, бўлуб раҳнамой,
Тушурди Скандарни фархунда Рой.

Ҳамул сабзага тушти хайлу сипоҳ,
Тикилди яна чархсо боргоҳ.

Шаҳ ул ердин асру нишот айлабон,
Юруб ҳар ёнин эҳтиёт айлабон,

Басират била ҳар тараф кўз солиб,
Аниинг тавру вазъида ҳайрон қолиб.

Қилиб Рой анга онча қуллуқ аён,
Ки қосир бўлуб шарҳи ичра баён.

Бори шуғлдин шоҳ маъзул ўлуб,
Қиш ул ерда ишратқа машғул ўлуб.

Кетур соқий, ул соғари зарнигор,
Ки май лаълидин бўлди гавҳарнигор.

Чу дашти Нигор ичра қилдим мақом,
Керактур манга зарнигор эмди жом.

Муғанний, тузот нағмаи рехта,
Ани қил унунг бирла омехта,

Ки бир сабзи ширин яна Ҳинд аро,
Менинг рўзгоримни қилди қаро.

Навоий, нелар қилди хоманг яна,
Ки бир мулки Ҳинд ўлди номанг яна.

Неча кўрса мулкида ҳинду савод,
Унутқай кўрунган замон бу савод.

XLIV

Афв фазилатидаким, дарёдил жувонмардлар мужримлар гуноҳи хасу хошокин бахшиш насими била кўнгул баҳридин адам савоҳилиға сурарлар ва юзларига дарё мавжидек чин тушмас ва ҳайрат зулумотидағи овораларни карам шамъи раҳнамойлиғи била ул водийи ҳалоктин чиқорурлар ва ул тийраликтин аларға ҳеч бушмас

Биров шаҳлар ичра эрур муҳтарам,
Ки бўлғай анинг даъби афву карам.

Ангадур жаҳон аҳлидин фардлиғ,
Ки ойини бўлғай жувонмардлиғ.

Ани бил жувонмард ёхуд карим,—
Ки бедодидин бўлмағай элга бим.

Демасменки, бедод ком этмағай
Ки бедодга интиқом этмағай.

Гунаҳкор бўлгоч анга узржўй,
Карам бахридин бўлғай ул журмшўй.

Қуйи қилса мужрим бошини уёт,
Қуйироқ ани солмагай тиғи бот.

Гунаҳ лойида кимса бўлса асир,
Тойилгоч оёг бўлгай ул дастгир.

Муқассир шафеъ этса тақсирини,
Талаттуф била қилса тадбирини,

Ва гар ҳурмат аҳлини қилса шафеъ,
Шафоатгар амрига бўлса мутеъ,

Агар афвнинг бўлса гунжойиши,
Гуноҳ аҳлига етса бахшойиши,

Улус узра, эй бандаким, шоҳсен,
Неча сўз эшитгил гар огоҳсен:

Гуруҳеки ул сойири носдур,
Сенинг ҳукмунга ишлари носдур.

Эрурсен сену ул гуруҳ инсдин,
Бори офаринишда бир жинсдин.

Камол ичра сендин кўпи аржуманд,
Яна қобилиятда доғи баланд.

Сениким ҳақ айлаб борига амир,
Аларни санга қилди фармонпазир.

Қаю бирга берса эди бу кушод,
Не қилғай эдинг қилмайин инқиёд?

Буким ҳақ сени имтиёз айлади,
Бори халққа сарфароз айлади.

Гунаҳдин тилар чогда ҳақдин амон,
Ўзунгни аларнинг бири қил гумон.

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво.

Чекар чогда мужрим итобига тил,
Ҳақ оллида журмунгни ёд айлагил.

Ёмонга жазо гар снёсатдурур,
Мурувват — тариқи раёсатдурур.

Ани қатл айлардаким жони бор,
Ҳаял айла ончаки, имкони бор.

Неча қатлга кимса шойистадур,
Қасосида таъхир бойистадур.

Етар бўлса филҳол ўлумдин газанд,
Абас бўлди, бас, ҳибсу зиндону банд.

Бугун кимса зиндонда бўлса не бок?
Бўлур чун ани тонгла қилмоқ ҳалок.

Тааммулсиз ўлса бугун бегунох,
Санга ҳолини тонгла билганда, оҳ!

Ўзунгни гар ўлтурсанг ул дам не суд?
Бошинг кессанг илгинг билан ҳам не суд?

Недин солгасен кимсага бир мараз,
Ки топмас даво, бўлса жонинг эваз?

Не қилмоқдурур бир иморатни паст,
Ки мумкин эмас бутмак, ўлгоч шикаст.

Ани кўрким, ул зори мазлум ано,
Неча кўрди ҳифзида ранжу ано.

Ул уйгонмасун деб, ебон қайгусин,
Ҳаром айлади кечалар уйқусин.

Ўтуз-қирқ йил давра айлаб сипехр,
Анга кўргузуб тарбият ичра меҳр.

Тушуб ул даги чарх давронига,
Кириб қаридин сўнг киши сонига.

Қилиб ҳукм сенким, ситампешае,
Чопиб бошини қилмай андешае,

Равоким кўруб бу газанди аниинг,
Тама эски тўнию банди аниинг.

Гараз нафсдин анга бу шумлуқ,
Йуқ улким, санга қилса маҳкумлуқ.

Не навъ айлагай кимса, ваҳ-ваҳ, бу иш,
Равому бўлур, оллаҳ-оллаҳ, бу иш.

Бўригаки қўй бўгмоғи пешадур,
Шубон меҳнатидин не андешадур?

Кабутарни росу қилурда ҳалок, -
Анга тифл ўзин ўлтурурдин не бок?

Агар қатл ўлур ўз ерида аён,
Сияҳчол аро ики кун не зиён?

Ва гар айласа ул хатони киши,
Не қилгай бу янглиғ балони киши?

Ва гар кимсага собит ўлди гуноҳ,
Карам қилсанг ўлгон замон узрхоҳ.

Агар одами бўлса — то жони бор
Яна қилмоқ ул иш не имкони бор?

Ани жон била айладинг муҳтарам,
Сенга зоҳир ўлди камоли карам.

Тирикликдин ўлгай анга бу гараз,
Ки қилгай сенинг бу ишингга эваз.

Агар топса юз жон, фидо айлагай,
Ки то ул ҳакингни адо айлагай.

Агар қолса бу орзудин йироқ,
Эваз тенгридин гар етар яхшироқ.

Эвазга даги қилмаса илтифот,
Бас эрмасмудур даҳр аро яхши от?

Скандарки андоқ карам айлади,
Қолур отни андеша ҳам айлади.

Бу навъ ўлса кимда карам жавҳари,
Бугун улдур офоқ Искандари,

Ким ўзни карам ичра моҳир қилур,
Карам ўз хавосини зоҳир қилур.

XLV

Ул тожир ҳикоятиким, суду савдосидин улуқ зиён бошига келди ва жигаргўшаси фироқидин жигар парголалари юзин мунаққаш қилди ва белидаги нақдин ўлумлукни ҳалос қилур учун берди ва қутулғон ўлумлук анинг жигаргўшаси балки нақди эрди

Адан мулкида бор эди тожире,
Тижоратда тужжор аро моҳире.

Бор эрди бир озода фарзанд анга,
Ки йўқ эрди оламда монанд анга.

Ешилмас эди ноқадин маҳмили,
Ҳар ўн кунда бир шаҳр эди манзили.

Борур эрди бир кеча шабгир этиб,
Басе суду савдони тадбир этиб.

Бас этмай даме дашту дарё сўзин,
Ки урди қароқчи аларга ўзин.

Ўлум хавфидин борча бутроштилар,
Қочиб ҳар бири бир бойир оштилар.

Чу қочқон сари чиқди туз ҳар киши,
Бир иқлимга қўйди юз ҳар киши.

Чу қутқорди жон тожири раҳнавард
Ўзин, лек ўз ўғлидин топти фард.

Жигаргўшасин топмай ул тийрарўз,
Жигардин чекиб оҳи афлоксўз.

Бу ғамдин жигарни топиб ёралиқ,
Деди: «Менмен эмдию оворалиқ.

Қуюндек юз ургумдурур ҳар тараф,
Бу хокий бадан бўлғуча бартараф.

Муродим ҳаримига қўйсам қадам,
Биёбонда саргашталикдин не ғам?»

Тўкулгач ҳароми анга ногиҳон,
Минг олтун белида бор эрмиш ниҳон.

Белида муҳайё кўруб тўшасин,
Юз урди тиларга жигаргўшасин.

Жигар оқизиб кўз йўлидин мудом,
Жигаргўша истаб урар эрди гом.

Анга пўя реш этмиш эрди жигар,
Ки бир турфа кишварга қилди гузар.

Жигархуни бедил қилиб дашт тай,
Ҳамул шаҳр гашт этгали урди най.

Кўрарким, гуруҳе турубтур касир,
Алар илгида бир жигархун асир.

Жигаргуна, лек қон аросида ғарқ,
Боши узра тиге, аниигдекки барқ.

Жигарранг ўлуб қон аро ҳайъати,
Бўлуб бонс ул ишга қон туҳмати.

Минг олтунга қонлиг қилиб сарбасар,
Берурга вале кимса чекмай жигар.

Бу савдо кўруб тожири нотавон,
Жигаргоҳидин ешти нақдин равон.

Чу қутқорди мазлумни тўшаси,
Қутулғон худ эрмиш жигаргўшаси.

Анга ашк тўкмакда маъзур эди,
Ажаб ишки, қон бирла қон юр эди,

Чу бутти жигар захмидин ёраси,
Деди: «Ҳолинг эт, эй жигар пораси».

Деди: «Ул кеча бўлғач андоқ бало,
Мен ўлдум адув илгида мубтало.

Бурун барча қатлимға жаҳд эттилар,
Бошимдин кечиб сўнгра аҳд эттилар.

Ким: «Ўлтурмоли, бўл бизинг ёримиз,
Не иш айласак соҳибасроримиз».

Ўлар чогда бу навъ инъомдин,
Мутеъ ўлдум ул элга нокомдин,

Бу кунга дегиниким бу кишварга азм
Қилиб, эттилар жамъи эл бирла разм,

Булардин шаҳодат топиб бир фақир,
Алардин мен ўлдум буларга асир.

Чу ҳолимни ҳокимга еткурдилар,
Суруб мени қонлиққа топшурдилар.

Тонар чогда умрум қуёши кусуф,
Санга худ бор ўз қилғонингдин вуқуф.

Очиб роди илгинг карам ақдини,
Бериб нақд сийм, олди жон нақдини».

Улус воқиф ўлғоч бу аҳволдин,
Хабар бердилар шаҳга ул ҳолдин.

Чу воқиф бўлуб ул навоҳий шаҳи,
Карам нуктасининг бўлуб огаҳи.

Яно қилди тожирни пироялиқ,
Бурундин фузун нақду сармояликқ.

Минг олтунғаким зоҳир этти карам,
Ўгул топтию юз минг иқбол ҳам.

Карам ёмғури қайдаким сочилур,
Анга оқибат гул бу навъ очилур.

XLVI

ХИКМАТ

Искандарнинг саволи Арастудин ул бобдаким, ҳар амал-

ғаким, бир жазодур, ул амал тухмига бу бир недин сазодур ва жавоб маҳсулин кўтармак

Яна сўрди доройи ҳикматсиришт:
«Ки эй ҳарфи ҳикмат санга сайрнавишт,

Буким келди ҳар ишга бир хосият,
Манга зоҳир этким, недур кайфият?

Не феълеки келди бировдин ёмон,
Ёмонлиқ кўрардин анга йўқ омон.

Ва гар яхшилиқ кимга афъол эрур,
Жазоси аниинг ганжи иқбол эрур.

Недин мундоқ эрконга бир нукта сур,
Мунинг сиррини хотиримга стур».

Деди нуктанардози доно маниш:
«Ки эй, нуктадин зотингга парвариш.

Неким тенгри халқ этти офоқ аро,
Не офоқким, бу куҳан тоқ аро,

Ниҳоний анга берди хосияте,
Бу хосияте ичра кайфияте.

Агар қойил эрмас бу ишга киши,
Бўлур бир абас офаринин иши.

Башар хайликим жаҳд эрур лозими,
Қачонким бўлурлар ҳар иш озими.

Агар нафъи ул ишта мақсуд эмас,
Ул иш кимсадин, билки, мавжуд эмас.

Агар худ гараз нафъи ишҳони йўқ,
Бировдин бир иш бўлмоқ имкони йўқ.

Важуз тифл ё улки девонадур,
Хирадднн бу икиси бегонадур.

Валс ҳар киши бўлса аҳли уқул.
Тааммулсиз иш ақли этмас қабул.

Қачон бўлса махлуқ аро буйла ҳол,
Ажаб йўққи, холиқдин ўлғай маҳол.

Буким нафъсиз халқ қилғай вужуд,
Агар равшан ўтдур вагар тийра дуд.

Неким офаринишқа пайвастадур,
Бори бир-бирисига вобастадур.

Бир иш деса бўлмас «сазовор эмас»,
Ки бир ришта тоб анда бекор эмас.

Бу ҳуд собит ўлдики йўқ ҳеч зот,
Ваё ҳеч афъол ёхуд сифот,

Ки зимнида хосияте бўлмағай,
Вужудида кайфияте бўлмағай.

Вале чун яратти эл афъолини,
Яшурди анга дона аҳволини,

Ки деҳқон неким дона мазруъ этар,
Ани-ўқ ўрар, чунки вақти етар.

Қачон сочса туфроққа бугдой бирав,
Йўқ имконким, ул арпа қилғай дарав.

Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга бугдой ўрмоғининг имкони йўқ.

Кишни ҳанзал экса аччиғ бар топар,
Ва гар пайшакар экса — шаккар топар.

Чу афъолнинг ашрафу дуни бор,
Агар дуну ашраф бу қонуни бор.

Ки ҳар ким аён этса яхши қилиғ,
Етар яхшиликдин анга яхшилиқ.

Ва гар кимсадин зоҳир ўлса ёмон,
Кўрар ҳар неким, зоҳир этти ҳамон.

Керак шони ҳам бўлса ишнинг бу тавр,
Ки бар лутф лутф — ўқ берур, жавр — жавр.

Топар айласа фикр табъи салим,
Ки бу навъ экин жодан мустақим.

Бу қонундин ар бўлса иш мухталиф,
Адолат тариқи бўлур мунҳариф».

Чу қойилға бу нукта шофий келиб,
Мухотабға ҳам мунча кофий келиб.

XLVII

Искандарнинг, қуёш тун зулми Зангборидин чиқиб, кун зиёси нимрузиға киргондек, Ҳинд соводидин чиқиб, Чин кишварига киргони ва Хоқони Чин анинг қуёшдек гармхўйлиқ била тиғи жаҳонгир тортиб келатурғонин эшитиб, муқобаласида заррадек беҳисоб черик йиғиб, анга мувофақатқа элчи йибориб, номувофиқ жавоб топқони ва ул жиҳатдин зарра ҳисоблиқ чериги зарра хайлидек қўзголиб, ўзи тадбир ишин зарраи номаръий қўймағони

Бу янглиг деди ноқили нуктасанж,
Басе тортқон нукта пақлида ранж:

Ки чун бўлди Искандари номжўй,
Қиши ул турфа марз ичра оромжўй.

Ўзи худ эди кишвароройи Ҳинд,
Яна мажлисоро анга Ройи Ҳинд.

Бориб гоҳ шаҳр ичра ҳаммом учун
Иморат аро бодау жом учун.

Солиб Рой қасрида ишратқа най,
Тараб бирла огоз этиб руду май.

Гаҳи бешa ичра шикор айлабон,
Шикор ичра май ихтиёр айлабон.

Гаҳи бабр уруб, гоҳ шер ўлтуруб,
Ва гар пилу карк — ул далер ўлтуруб.

Гаҳи соз этиб базм дарё аро,
Кириб киштийи баҳрнаймо аро.

Тутуб шаст ила моҳийи сиймгун,
Қилиб жоми сиймин ичардин нигун.

Найистонин гоҳи қилиб марҳала,
Кириб анда андоқки шери яла.

Гавазн ўлтуруб, чун суруб гўр так,
Қилиб май аро найшакардин газак.

Гаҳи Шаҳд тогиға айлаб уруж,
Қуёш, ўйлаким, қилса майли буруж.

Чу май бирла тог узра хушҳол ўлуб,
Ҳамул шаҳддин форигулбол ўлуб.

Гаҳи айлаб ойини шоҳаншаҳи,
Тузуб нагма хиргоҳ аро ҳиргаҳи.

Ичиб боргоҳи фалакжоҳ аро,
Саропардаи чарх даргоҳ аро.

Гаҳи дониш аҳли била ўлтуруб,
Кутуб анда ҳар илмдин келтуруб.

Қаю баҳским диққатиға етиб,
Неким бўлса мажҳул маълум этиб,

Бу янглиг анга ўтти лайлу наҳор,
Анга тегруким бўлди фасли баҳор.

Шараф буржини ёрутуб шамъи меҳр,
Ҳамул шамъдин равшан ўлди сипеҳр.

Яна шоҳ рахшанда хуршиддек,
Жаҳон мулки фатҳиға Жамшиддек,

Азиматнинг оҳангига йигди базм,
Хито бирла Чин азмини қилди жазм.

Сипаҳ баҳри ичра яна тушти жўш,
Кар этти фалакнинг қулоғин хурўш.

Кўтарди яна ҳарб кўсини пил,
Чолинди бу кишварга кўси раҳил.

Олиб Ҳинд ноҳиятин якқалам,
Юруб Чин билодига чекти алам.

Чу Ҳиндустондин чиқарди сипоҳ,
Ки Чин кишвари қилғай оромгоҳ.

Борур йўлнинг атрофида ҳар билод,
Ки бир шоҳ эди анда олий ниҳод.

Гар эллик йигоч эрди, гар юз йигоч,
Йибармак черик йўқ эди эҳтиёж,

Бирор номаким ул тараф борибон,
Келиб номабар бирла ёлборибон,

Чекиб пешкашлар, кўруб шоҳни,
Қилиб такягаҳ хоки даргоҳни.

Иноят қилиб шоҳи олий мақом,
Таваққуфсиз илгаррак айлаб хиром.

Юруб йўл, тамошо қилиб ҳар ҳаде,
Ки то маскани бўлди Чин сарҳади.

Билиб эрди Хоқонким, ул тундсайл,
Юруб Ҳинддин қилди Чин сари майл.

Сипаҳ йиғмиш эрди ададдин фузун,
Ярог айламиш эрди ҳаддин фузун,

Ки аввал инод ошкор этмагай,
Хусумат ишин ихтиёр этмагай.

Солиб сулҳдин сўз, йиборгай расул,
Боришмоқ тариқини қилғай қабул.

Агар хасм бу сўзга индурса бош,
Узотқай қилиб дўстона маош.

Ва гар кўрса иш бутмас озарм ила,
Темур юмшамас пўзиши гарм ила.

Ўзин қилмагай ажз бирла забун,
Черик тортиб этгай масоф озмун.

Бу тадбир илаким топиб эрди рой,
Қилиб аввал ўзни ҳарифозмой.

Йиборди расули хирадпешае,
Рисолат аро чобукандешае.

Ниҳони анга туттуруб сўз, басе,
Тенгиз суйи узра йиборди хасе.

Чу қосид етиб шоҳ даргоҳига,
Назар солди андозаи жоҳига.

Синоҳи кўрундики, юз йил хирад,
Қиёс айлай олмас анга ҳадду ад.

Яна ўрдуеким, сипеҳри барин,
Келиб анда бир чодири камтарин.

Асос ончаким, кўрса наззорагир,
Бўла олмайин ҳушига чорагир.

Кўруб, қолмайин ўзда водийнавард,
Ўзин солди даргаҳга андоққи гард.

Сўзин фаҳм этиб хайли даргаҳнишин,
Шаҳ олида арз эттилар келмишин.

Деди шаҳки, қосидни келтурдилар,
Ҳамул хасни дарёга еткурдилар.

Расули хирадманди корозмой,
Равон бўлди туфроқ уза чеҳрасой.

Чу тахт оллини қилди оромгоҳ,
Ўзин қилди машғул ҳар сори шоҳ,

Ки таскин топиб кўнглида изтироб,
Сўзин айтибон англай олғай жавоб

Басе макс этиб, шоҳи кишварҳудо,
Деди: «Қил ҳадисингни эмди адо!»

Дуо кўп қилиб қосиди нотавон,
Баён этти Хоқон ҳадисни равон.

Ки: «Арз этти Хоқони дарёшукуҳ,
Ки эй помвар шоҳи анжумгуруҳ!

Буким азм қилдинг бу кишвар сори,
Нечукким қуёш чархи ахзар сори,

Кириб раҳни гетинавардинг била,
Ёруттунг бу кишварни гардинг била.

Бу маънига боис не эрди экин?
Не фикринг буён азм берди экин?

Агар дўстсен, дўстлуқ бу эмас,
Киши дўстлуқ мундоқ ишни демас.

Ки сендек улуг шоҳ тортиб синоҳ,
Бизинг мулкни қилғасен жилвагоҳ.

Ва гар худ адоватга қилдинг гулу,
Не кўрдунг адоватки, бўлдунг аду?

Расулунгки келди сўз айтиб ирик,
Анга узр айтиб, узоттуқ тирик.

Деб эрдингки: «Азм этсун олиб хирож,
Ки Доро бориб, мендадур тахту тож».

Деб эрдимки: «Гар борди Доройи даҳр,
Санга даҳрдин етсун ойину баҳр.

Ва лекин менинг бирла Доро аро,
Иш эрди салоҳу мадоро аро.

Йўқ улким, манга голиб ўлгай эди,
Хирожу кесим толиб ўлгай эди.

Агар сен даги қилсанг андоқ сулук,
Ки бир-бир била айлагайлар мулук.

Тузуб икимиз ваҳдат асбобини,
Фароз айлали шиддат абвобини.

Ва гар бермас эрсанг бу ишга ризо,
Кўрай ҳар не оллимга ёзмиш қазо.

Бу эрди сўзум, эмди ҳам будурур,
Ўзунг деки, бу сўз ёмонмудурур?

Ҳамул сўздин инкор йўқтур манга,
Яна навъ гуфтор йўқтур манга.

Бу дам даги ёнсанг бўлуб сулҳжўй,
Манга даги сулҳ узрадур гуфтугўй.

Ва гар кин ишида гулу айласанг,
Адоват уза гуфтугў айласанг.

Менинг даги бу ишта йўқ камлигим,
Масоф амрида нофароҳамлигим.

Черик ончадурким, анинг сони йўқ,
Яроқ ончаким, анинг имкони йўқ.

Нёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.

Вале икки шаҳ зоҳир этганда кин,
Зафар қай тараф бўлмоқ эрмас яқин.

Қаён фатҳ бўлмоқ чу маълум эмас,
Жабин узра ул ҳарф марқум эмас.

Киши размдин неча бўлса йироқ,
Эрур ҳазм ойинида яхшироқ».

Суханвар чу шарҳ айлади барча сўз,
Жавоб истаю, тикти туфроққа кўз.

Шаҳ ул нукталардин табассум қилиб,
Деди гавҳарафшон такаллум қилиб

Ки: «Гар шоҳлиг иззу тамкинида,
Жаҳондорлиг расму ойинида,

Менинг бирла Дорони Хоқони Чин
Баробар тутар — бу галатдур яқин.

Ки ҳар кимсага бўлса огоҳлиг,
Билурким, эрур мулк ила шоҳлиг,

Агар шаҳғадур мулк ила эътибор,
Менинг кишварим ики Дороча бор.

Ва гар худ нижоат эрур мўътабар,
Анинг ҳолидин тутти эркин хабар,

Ки размига чун бўлди рағбат манга,
Анинг ушри йўқ эрди шавкат манга.

Қилиб эрдим ул тавр ожиз ани,
Ки кўрмайдур эл, ўйла, ҳаргиз ани.

Чу мен голиб эрдим билоништибоҳ,
Ҳам охир манга берди нусрат илоҳ.

Мусаллам тутар бўлса бу розни,
Унуттик мақолоти носозни.

Ўзин буйругумга мутеъ айладик,
Келиб узру ажзин шафеъ айладик.

Риоят қилай улча имконидур,
Анингдек сарафрозлар шонидур.

Агар тутмас эрса мусаллам мани,
Анга кўргузай разму ҳайжо куни.

Ки ҳар сўзки қилдим баён — чин эмиш.
Манга чин демак расму ойин эмиш.

Туганди сўзум, эмди бўлгил равон,
Анга бу сўзумдин хабар қил равон,

Ки сен боргоч-ўқ азм қилгумдурур,
Йўл оҳиста-оҳиста келгумдурур.

Равонроқ кетурсанг жавоби савоб,
Савоб ўлгуси бизга даги жавоб.

Агар амрдин тўлгар ўлса бўюи,
Кўролики, гардуи не ўйнар ўюи?»

Чу қосид эшитти бу янглиғ мақол,
Қўпуб қўйди юз йўлга ошуфтаҳол.

Даво топмайин дарди жонкоҳига
Қадам қўйди ўз хони даргоҳига.

Не сўзким қилиб эрди Хоқон хитоб,
Неларким буюрди Скандар жавоб.

Нечукким ўтуб эрди мажлис аро,
Саросар баён айлади можаро.

Чу фаҳм этти Хоқонким, ул тундшер,
Эрур ул гумон айлагандин далер.

Йиборса киши асру бенафъ эрур,
Ва гар борса мундоқ жавобин берур.

Адоватқа мардона бел боғлади,
Скандар келур вақтини чоғлади.

Черик йиғмиш эрди Хито мулкидин,
Ети йўққи, етмиш ато мулкидин.

Сипоҳи сипеҳр анжумидин фузун,
Адад ичра саҳро қумидин фузун.

Тўқуз юз минг ул навъ новакфиган,
Не новакфиганким, балоракфиган,

Ки бирдин бўлуб хасм ёмғурда ғарқ,
Яна бир чоқилғай анингдекки барқ.

Жиба сарбасар зарҳалу турксоз,
Кежим борча зарбафт чиний тироз.

Бори новакафган, бори тигзан,
Бўлуб борча жавшан била рўйтан.

Ҳар отлиғ келиб пахли ороста,
Дема пахлким, моҳи покоста.

Бу янглиғ сипаҳ бирла Хоқони Чин,
Сипаҳ йўққи, ошуби рўйи замин.

Адувга чиқиб ўтру, Чин шаҳридин,
Солиб жабҳаси узра чин — қаҳридин.

Адув ваҳмидин бўлмайин ичда суст,
Кўруб ер, тушурди сипоҳин дуруст.

Сипаҳ даврига хандақе қоздуруб,
Ки наззораси ҳушни оздуруб.

Риоят қилиб ҳазм ойинини,
Ки соз айлагай разм ойинини.

Чу хандақ қозорга топиб эҳтиёж,
Бўлуб хандақи даври ўн беш йироч.

Ани бовужуд ихтисор айлабон,
Ичин лек маҳкам ҳисор айлабон.

Ароба била, ўйла, ҳисни матин,
Ки эрмас фалак ҳисни андоқ ҳасин.

Ароба чу эл даврига ёндошиб,
Ики даврадин ҳам ҳисоби ошиб.

Ароба уза тўра пайваст ўлуб,
Тўра кейнида халқ ҳамдаст ўлуб.

Тўра борча қуллоб ила банду баст,
Камин айлабон кейнида аҳли шаст.

Яна хандақ олида мўнду тикиб,
Қалин найшакардекки ҳинду тикиб,

Ясаб қўрғонин ул сифат бехалал,
Ки йўл топмағудек ичига ажал.

Ўзин беркитиб буйла сархайли Чин,
Ясаб хайли даврида ҳисни ҳасин.

Яна ёндин Искандари чийра разм,
Қилиб кўч-баркўч Чин сори азм.

Анга теғруким, бу ўзин беркитиб,
Мунунг мулки қасдига ул ҳам етиб,

Чу Хоқон соридин кўрунди қаро,
Ясаб турди Искандар ул дашт аро.

Сипоҳики таъриф анга ор эди,
Нечаким киши кўп деса бор эди.

Сипоҳин тузуб шоҳи размозмой,
Сурон солдию тушти ҳазмозмой.

Сурон йўққи, юз минг ҳизабри яла,
Дегин солди кўк тоқига валвала.

Скандарнинг ул келмаги тунду тез,
Сурон бирла бу солмоги рустхез.

Адув кўнглини айлади ваҳмнок,
Ки кўрдилар они ажаб саҳмнок.

Чу оқшом яқин эрди ики сипоҳ,
Заруратки, туттилар оромгоҳ.

Фалак чунки хуршид хоқонини,
Ёшурди тузуб ғарб қўрғонини.

Ҳамул хайли нарвин ўзин кўргуза.
Талоя киби чиқти гардун уза.

Ики хайл аро ҳазм изҳоридин,
Талоя равон бўлди ҳар соридин.

Язаклар наё-най равона бўлуб,
Суҳо ўқларига нишона бўлуб.

Скандар хаёли буким субҳгоҳ,
Таҳаррук тониб хайли анжумсипоҳ.

Қилиб ҳарб аҳлининг оройиши,
Ясаб улча имкон гунжойиши.

Адув сори азм айлагай бедаранг,
Анингдекки, дарёға сургай наҳанг.

Чу пархош этиб корзор айлагай,
Қиёмат куни ошкор айлагай.

Чу фаҳм эттилар ҳикмат аҳли бу азм,
Келиб шоҳға қилдилар маънъи разм.

Ки: «Тонглоу индин мадоро керак,
Ҳаял айламак ошкоро керак.

Не ишгаки сайёрау собитот,
Қилурлар пуҳусатда сайру сабот.

Назарким пуҳусатқа воқеъдурур,
Таносуб ила бизга рожеъдурур.

Бу ики кун ар шаҳга бўлса сукун,
Ише солгай ўртаға чархи нигун.

Ким ул ишта бўлгай ғаробат басе,
Шаҳ иқболи тонқай маҳобат басе.

Бу сўзда агар бўлса даги хилоф,
Учунчи кун ар шоҳ қилса масоф,

Умид улки аъдоға солгай шикаст,
Шукуҳини қилгай қаро ерга паст».

Шаҳ ул сўз била топти таскин, басе,
Ҳаво тутмади шуълаи кин, басе.

Яна сори Хоқони гардунжаноб
Эли ичра топмиш эди изтироб.

Хитойи сипаҳ балки Чиний гуруҳ,
Кўруб хасм хайлида беҳад шукуҳ.

Борининг аросида ошуб эди,
Бори ваҳм элига лагадкўб эди.

Нечаким берур эрди Хоқон кўнгул,
Тузалмас эди ваҳм тонқон кўнгул.

Анга еттиким, қилмайин ишга майл,
Сўз изҳор эта бошлади хайл-хайл:

«Ки бу номвари комкори далер,
Юрак ичра қоилон, шукуҳ ичра шер.

Ки айлаб жахонгирликни ҳавас,
Ҳавас қилгонига тониб дастрас.

Бу кунга дегин ҳар қаёнким юруб,
Неким комидур, илгига келтуруб.

Қаю мулк сорики элтиб ҳашар,
Ани фатҳ этиб, қилмайин шўру шар.

Не шаҳ бўйни сорики ташлаб каманд,
Бўлуб бўйни онинг камандига банд.

Масофида ул кунки Доро эди,
Бу бир қатра, ул жарф дарё эди.

Анга разму тадбир ила тонти даст,
Ки иқболи шоҳига берди шикаст.

Эмас бизга Дороча хайлу гуруҳ,
Анга лек ўн бизча фарру шукуҳ.

Яна улки соҳибқирон ҳам эрур,
Жувондавлату наҳлавон ҳам эрур,

Мунунгдек киши бирла кўшишга неч,
Эмас иш ҳисоби била рост ҳеч.

Анинг бирла ким урса лофи масоф,
Хирад айтур ул сўзнинг отин газоф.

Улуғларни айлаб шафоат анга,
Керак қилса Хоқон итоат анга.

Йўқ эрса эрур ул қавий, бу заиф,
Анга ҳеч по бирла эрмас ҳариф.

Киши қилса даъво уруш бирдин,
Амон топмоғ ўлмас анинг тирдин.

Бировким — анга ақл даъвоси бор,
Ўзи қасдин этмак не маъноси бор?

Йўқ ўз жонига, халқ жонига ҳам,
Не жон, ирз ила хонумонига ҳам.

Мутеъ ўлса айлаб қабули хирож,
Тутар ул мусаллам мунга тахту тож.

Нелар қилди Маллуйи бадрўз анга,
Букун муътамад бўлди Феруз анга.

Бўлуб ажзига муътариф Ройи Ҳинд,
Эрур бу замон кишвароройи Ҳинд.

Агар борса Хоқон даги қошига,
Қуяр мамлакат афсарин бошига.

Аён айлабон хизмат изҳорини,
Олур ҳар неким мулкидур борини.

Бу иштин неким ўзга тутса вужуд,
Пушаймонлиги қилмас ул вақт суд».

Бўлуб фирқа-фирқа эли сў-басў,
Бу сўзни қилур эрдилар гуфтугў.

Бировким эди маҳрами хос анга,
Муҳаббат аро соҳибихлос анга.

Тилаб хилвате холи агёрдин,
Не агёрдин, балки диёрдин.

Деди ўлтуруб йиглаю зор-зор,
Ки: «Элга тушубтур ажаб хор-хор».

Эшитганни элдин саросар деди,
Кўпу оз йўқким, баробар деди.

Тугатгач сўзин деди: «Эй шаҳриёр,
Ки бўлсун санга доимо бахт ёр!

Манга улча маълум бўлди, дедим,
Ки бу сўзни айтурда маъзур эдим.

Инонсанг бу ҳолатқа бир фикр қил,
Инонмас эсанг айла таҳқиқу бил».

Даме қилди андеша Хоқони Чин,
Чу кўп қилди таҳқиқ, билди яқин,

Ки ноқил сўзи сарбасар чин эмиш,
Анга ростлик даъбу ойини эмиш.

Басе бўлди ўз ҳолига чоражўй,
Анга бермади ҳеч бир чора рўй.

Элин даги билдики, бордур муҳиқ,
Эмас таъну ташнияга мустаҳиқ,

Ки чиний аёг бирла хоройи Рум,
Қачонким уруштурса дороғи Рум,

Неча кимса ақл ичрадур зердаст,
Билурким қаён тушгусидур шикаст.

Агар чини ул кинани қилса фош,
Билурким урар ўз аёгига тош.

Бу ишта ҳужум этти қайгу анга,
Тонг отқунча йўқ эрди уйқу анга.

Саҳар вақти бир рой топти савоб,
Олиб ғайб душизасидин ниқоб.

Солиб ақл кўнглига андешае,
Ки тонмайдур они хирадпешае,

Тилатти ҳам ул маҳрами хосни,
Ки кўргузмиш эрди бу ихлосни.

Деди: «Боргаҳ давридин элни сур,
Саропарда даргоҳидин ҳам итур.

Эшикни келиб айлагил такягоҳ,
Нидо қилки: «Кўрмас бугун элни шоҳ!»

Бугун асра оқшомгача бу эшик,
Менинг соридин бўлма андешалик.

Келур кеча гар келдим эрса бу чог,
Муяссардурур борча кому фароғ.

Агар келмасам ўз ярогингни кўр,
Не олингга келса аёгингни кўр.

Вале бир купу бир кеча зиноҳор,
Ки бу пардада яхши бўл пардадор.

Вале мендин иш суратин сўрмагил,
Бу андеша кайфиятин сўрмагил».

Қабул этти Хоқон сўзин мустамиъ,
Кириб уйга ул рой аро мухтариъ.

Солиб ҳар не шоҳона эрди асос,
Расулона эгнига солди либос.

Ҳамул маҳрамига эттики: «Бот,
Саронарда ёнида келтур бир от!»

Чу келтурди маркабни тайёр этиб,
Саронарда ёнига чекти стиб.

Чиқиб маркаб устига Хоқони Чин,
Ани қилди бу роз ишига амин.

XLVIII

Қамарсайёҳ сариус-сайри қуёш била қирон қилғондек Хоқон Искандарға рисолат учун муқорин бўлғони ва ул муқоранадин муқобалаға боргоч қамардек нур ва сафодин тўлғони

Қоронгуда чиқти сипаҳдин суруб,
Ўзин қалъа дарбандига еткуруб.

Бериб муҳри нақшинки, Хоқон демиш:
«Чиқоринг менинким, эрур кулли иш».

Алар чун нишона тониб дилписанд,
Чиқориб ани қалъадин бегазанд.

Бўлуб тез Хоқони офоқгард,
Скандар сипоҳи сари раҳнавард.

Борур эрди кўнглида юз минг хаёл,
Хавотир қилиб кўнглини поймол.

Чу хуршиди искандарий очти чеҳр,
Скандардек офоқ уза солди меҳр.

Нужум ўлди Чин хайлидек бефуруг,
Қазо қилди кўк маргзорин қуруг.

Скандар синоҳига фаррух расул,
Етиб остонида қилди пузул.

Равон шаҳга арз эттилар бу мақол
Ки: «Келмиш расули ҳумоюнкамол.

Бошидин-оёгигача фарру ҳуш,
Башар сурати ичра келган суруш».

Скандар деди: «Айлабон эҳтиром,
Анга тахтим олинда айланг мақом.

Ки бу кеча бир туш кўрубмен ғариб,
Бу гар бўлса таъбири эрмас ажиб:

«Қуёшча манга тушта анвор эди,
Яна бир қуёш ҳам падидор эди.

Келибон қўяр эрди олимда бош,
Киши кўрмамиш мундоқ икки қуёш».

Яна ҳикмат аҳлининг аъломида,
Фалак сайридин ёзгон аҳкомида:

«Наводир эди бу икки кунда кўп,
Ки зоҳир бўлур — дедилар — мунда кўп»

Наводирки қилди алар эътибор,
Бу нодир бири бўлмоқ имкони бор».

Дебон шаҳ бу сўзни, дединким: «Юруинг,
Дегон кимсани ичкари келтуруинг!»

Бориб чунки келтурдилар ичкари,
Кўруб расму ойини Искандарий.

Йироқроқ сухандони фархундарой,
Расулона ойини кетурди бажой.

Расул эрди чун яхши авсоф ила,
Скандар тилаб қучти алтоф ила.

Етиб бахтдин бу башорат анга,
Шаҳ: «Ўлтур!» — деб этти шпорат анга.

Расул ўлгоч олида оромжўй,
Савол этти Искандари комжўй.

Ки: «Ҳар не сўзунг бўлса огоз қил,
Не роз айтсанг бизни ҳамроз қил!»

Таанни била деди фаррух расул
Ки: «Эй даргаҳинг остони қабул!

Неким айладинг ҳукм, жон устига,
Равон қилмоқ они равон устига.

Ва лекин Хито хони Хоқони Чин,
Ки тадбиру ройига юз офарин.

Манга неча сўз дебдурур, бас шариф,
Ки эрмас эшитмакка ҳар ким ҳариф.

Агар тарқаса ҳар тараф анжуман,
Расул ўлсау хисрави сафшикан.

Сурарга чу шаҳ лутфу эҳсони бор,
Мен ул нукта сурмакнинг имкони бор.

Яна дебдурурким шаҳи покрой,
Агар бўлса бу навъ хилватнамой.

Ки шаҳ бўлғаю ҳомили розу бас,
Сен изҳор қил ҳар неким мултамас.

Йўқ эрса қўпуб ёнғилу турмагил,
Ва гар қилсалар ҳибс, дам урмағил.

Гумон этсалар эл фидойи сени,
Фасод аҳлининг тийраройи сени.

Шикол айласунлар оёгингга банд,
Қўлунгга дағи богласунлар каманд.

Скандар қўюб олига тиғи тез,
Қил ул лаҳза тиғи забон нуктарез.

Агар бўлсангиз мендин андешалик,
Қилинг банд инак оёғу илик».

Скандарга ошти бу ишдин шааф,
Деди: «Боринғиз ҳар киши бир тараф.

Ки банд айламакликка йўқ эҳтиёж,
Эмас ҳуд-ҳуд ойини сунғурга кож»

Қилиб ҳикмат аҳли, басе, илтимос,
Хусусан Арастуйи анжумшунос.

Суханвар оёғини банд эттилар,
Қўлин ҳам асири каманд эттилар.

Шаҳ олиға келтурдилар тиғ ҳам,
Йироқ қўйдилар борча бир-бир қадам.

Чу бўлди тиҳи хилват агёрдин,
Яна сўрди нўшида асрордин.

Расул айтти: «Кей шаҳи покрой,
Адувбанд, йўқ-йўққи, кишваркушой.

Соғинма мени қосиди раҳнавард,
Ки Хоқон санга бўлди даргаҳнавард.

Буким бўлмишам хоки даргаҳнишин,
Не илгимда тигу не кўнглумда кин.

Лёгимда банду илигимда банд,
Ўзумни санга қилмишам мустаманд.

Бу иш боиси неча сурат эди,
Ки бу навъ келмак зарурат эди».

Скандарни ҳайрат забун айлади,
Бу ишдинки чарх нигун айлади.

Деди: «Кей сипаҳдори Чину Хито,
Нечук шоҳлар буйла қилғай хато?

Ки бўлғай адувсига мундоқ асир,
Ки кимса анга бўлмагай дастгир.

Тутулғай келиб ўз аёги била,
Даги нукта сургай фароги била.

Сўзунгнинг адосида қилма шитоб,
Бурун бу саволимга бергил жавоб».

Деди айлабон фикр Хоқони Чин
Ки: «Эй даҳр мулкига маснаднишин,

Тушуб эрди бошимға, бас, мушкил иш,
Ки онинг иложи эди бу келиш.

Яна бор эди эътимодим санга,
Ки бу навъ эди эътиқодим санга.

Ки борсен хирадманду равшан равон,
Жувонмарду ҳиммативару паҳлавон.

Забункушлук ўлмас шиоринг сенинг,
Бу навъ ишдур, албатта, оринг сенинг.

Аларким санга қилдилар кўп хилоф,
Сипаҳ чектилар зоҳир айлаб масоф.

Деган чоғда узр этмадинг жуз карам
Ким ўлди залил, айладинг муҳтарам.

Манга топмайин андоқ амри вуқуъ,
Ки қилғай тақозойи бийму хушуъ.

Хусусан хисоли ҳамидинг билиб,
Улуғ эътимод ишларингга қилиб.

Ўзумни қилиб буйла зору забун,
Тушуб тахтинг олига хору нигун.

Дебон арзи ҳолим тазаллум қилиб,
Асирона нутқу такаллум қилиб.

Тона олмадим ҳеч сурат била,
Қошингдин қўпарни кудурат била.

Бор эрди қошимда қуёшдин ёруқ,
Ки қилғунгдурур лутфу дилжўйлуқ».

Бу сўзким суруб шоҳи мушкилписанд
Жавобин бағоят топиб дилписанд.

Деди офарин айлаб: «Эй комёб,
Бу ройинг худ эрди багоят савоб.

Яна ҳар сўзунг бўлса изҳор қил,
Хафо пардасидин падидор қил.

Ки бу ҳол ила кўрса бўлмас сени,
Бу сурат била сўрса бўлмас сени».

Дуо бирла Хоқони дарёназир,
Деди: «Кей жаҳондори дарёзамир!

Бу келмакдин эрди гараз бу манга,
Ки бўлгай жанобингда ёргу манга.

Сўзум ҳар не бор, ўлтуруб рў-баръў,
Қошингда дегаймен борин мў-бамў.

Будур сўзки чун келди шаҳдин расул,
Ки ҳам келгилу, ҳам хирож эт қабул.

Жавобидин ар бўлди ошуфта шоҳ,
Келибмен анга бўлгали узрхоҳ.

Гар ортуг дедим сўз — гунаҳкормен,
Сиёсат қилурга сазовормен.

Билиб журмум олингга келдим залил,
Агар тортсанг тиг — қоним сабил.

Ва гар афв ила қисмим этсанг тараб,
Сенинг хулқу лутфунгдин эрмас ажаб».

Скандар деди: «Кей шаҳи комёб,
Манга улча сен айтиб эрдинг жавоб.

Сўзи эрди маъқулу ёрона ҳам,
Писанд этгудек хешу бегона ҳам.

Вале мен қилиб пухта тадбирлик,
Чу бошимда эрди жаҳонгирлик.

Жаҳон мулкин очмоқни жазм айладим,
Бу кишвар сари даги азм айладим.

Адувсига ҳар шаҳки толибдурур,
Бу янглиғ баҳонага толибдурур.

Йўқ эрса санга ўкта сўз йўқ эди,
Не бўлса бизинг соридин-ўқ эди.

Гар ул сўзда бор эрса даги хилоф,
Билиб айладук эмди хотирни соф».

Дуо қилди Хоқону сўз бошлади,
Сўзин ўз муроди сари тошлади.

Деди: «Кей мутеъ аҳли олам санга,
Жаҳонгир бўлмоқ мусаллам санга,

Не кишварки очмоққа урдунг қадам,
Анинг фатҳи худ бўлмади беалам.

Қилиб фатҳи тадбирида қийлу қол,
Кўнгулга кириб ҳар замон юз хаёл.

Билурсен ўзунг Маллу чоғлиқ киши,
Ки найрангу афсун эди варзиши,

Неча қилди олингда кину инод,
Не ташвиш ила бўлди фатҳ ул билод.

Ери бор эди айламак қатлу кин,
Ато қилдинг ўглига тожу нигин.

Чу лутфунгдин огоҳ қилдинг ани,
Ато мулкида шоҳ қилдинг ани.

Буён айлагач азм давлат била,
Ки тахт узра сен фатҳу нусрат била.

Мениким адув айлар эрдинг хаёл.
Бу навъ эттим ўзни санга поймол,

Хаёлимга юзланди бу навъ иш,
Ки мундоқ итоат киши қилмамиш.

Сениким ҳақ этти бу навъ аржуманд,
Ки пастингдурур буйла мендек баланд.

Тилармеики, бу бўлса осон манга,
Ки билсамки, не қилгунг эҳсон манга!»

Скандар деди: «Жамъ қилгил кўнгул,
Ики даҳр аро сен ато, мен ўғул.

Десанг, хизматингда жабин суртайин,
Сени тахти жоҳимга ўлтуртайин.

Қилиб санга фарзанддек пойбус,
Дейинким, тирилди малик Файлақус.

Сен эт маснад узра кулаҳдорлиқ,
Мен олингда айлай сипаҳдорлиқ.

Агар худ бу навъ айламассан қабул,
Не янглигки, кўнглунгга айлар шумул.

Мени айла огаҳки, ул иш қилай,
Неча айлай олгонча кўшиш қилай».

Бўлуб шод Хоқони давлатқарин,
Дуолар била айлабон офарин.

Кўзидан тия олмайин ёшини,
Қўюб шукр туфроғига бошини,

Деди: «Кей шаҳаншоҳи гардунсарир,
Сариригга йўқ авжи гардунпазир.

Ҳамеша жаҳон паҳлавон бўлгасен,
Жаҳон аҳлига комрон бўлгасен.

Бўлуб тавъ ила банда фармон санга,
Менингдек басе хону хоқон санга.

Бу не лутфу покиза тийнат бўлур,
Бу не хулқу эҳсону ҳиммат бўлур.

Бу ҳимматки бермиш санга бениёз,
Эрур шаҳлиғингга жаҳон мулки оз.

Демон лойиқинг ики олам эди,
Ки ўн бўлса эрди даги кам эди.

Бу алтофким сен аён айладинг,
Мени шукрида нотавон айладинг.

Каломинг аён айлаган масъала,
Эшитмакка йўқтур манга ҳавсала.

Вале чун дединг ошполиг сўзи,
Арода ўгуллуқ, атолиқ сўзи.

Гумонимда йўқ эрди бу эҳтиром,
Ки қилгунг мени буйла олий мақом.

Яромас санга гарчи мендек ато,
Вале мен бу сўзни демакдур хато.

Гуҳар зотига не кам ўлгай шараф,
Буким бўлгай онинг атоси садаф.

Бу эҳсонинга гарчи лойиқ эмон,
Садаф бирла дур ҳолидин йўқ демон.

Ва лек ўзга сўзларки қилдинг баён
Алардин қил ушмунча чоғлиқ аён.

Ки фош этмагил элга бу розни,
Бу келмакдин анжому огозни.

Расулона айлаб манга илтифот,
Букун асрабон, шом бўлгач узот.

Элингга дегилким: «Бу келган расул,
Яратдин деди сўзу қилдим қабул».

Тонг отқач расуле юбор қошима,
Ки солсун шараф сояси бошима.

Мени айла даргоҳинга илтимос,
Келай мен тутуб ҳукми амрингни пос.

Кўруб айла таъзим эл кўргудек,
Мулук они бир-бирга сткургудек.

Эрур минг йил улким келур ёдима,
Ки хонлиғдур обоу аждодима,

Ки бу мулк андинки ихдос эрур,
Атодин атобизга мерос эрур,

Ки Чин мулкида эрдилар хон бори,
Қаю хонки, қоону хоқон бори.

Буларнинг тутуб нос номусини,
Манга солма базминг заминбўсини,

Ки хоқонлиғим шавкати синмасун,
Шаҳаншаҳлиғим савлати синмасун.

Улус ичра эъзоз қилгил мени,
«Ато», деб сарафроз қилгил мени.

Хирожеки номангда мастур эди,
Ки Чин дойим ул ишта маъзур эди.

Бу таклифни сен даги қилмагил,
Сўзин демау кўзга ҳам илмагил.

Хирож истамакдин ғараз мол эса,
Дуру лаълдин тавқу халхол эса,

Хазойин манга бениҳоятдурур,
Дуру лаъл беҳадду ғоятдурур.

Манга ҳар қачон бўлса сендек ўғул,
Қачон махзан асрарга бўлғай кўнгул.

Тўкай олинга ул қадар молу ганж,
Ки етсун сипоҳингга йиғмоқда ранж.

Бу янглиг риоятлар этган замон,
Менинг боғу қасримга бўл меҳмон,

Ки юзгунга мен даги мажлис тузай,
Мулукона тартиблар кўргузай.

Неча вақтким бўлса коминг сенинг,
Бу кишварда бўлсун мақоминг сенинг.

Борур вақтинг ул кунки таъйин эрур,
Узотай анингдекки ойин эрур.

Бўлай неча манзил жамолингга шод,
Не ерда буюрсанг қилай хайрбод.

Қил албатта пинҳон вале бу сўзум,
Ки мундоқ рисолатни қилдим ўзум».

Скандар деди: «Мен худ айлай ниҳон,
Сен ар зоҳир этсанг нетай ногиҳон?»

Деди: «Мендин ўлмас бу иш элга тарҳ»,
Не янглиғки забт айламиш, қилди шарҳ.

Скандар қабул этти бори сўзин,
Бу ваъда вафосига тутти ўзин.

Элин ҳозир истаб, ишорат била,
Деди нукта, мундоқ иборат била

Ки: «Бу фаррухойини фархундапай,
Ки қилди биёбон рисолатқа тай.

Бурун қўлларидин камандин олинг,
Аёгларидин даги бандин олинг.

Басе, яхши сўзларга ҳомил эди,
Рисолат тариқида комил эди.

Менинг бирла Хоқон аро солди сулҳ,
Ҳамул баҳр ила кон аро солди сулҳ.

Мулукона тўнлар анга кийдурунг,
Бериб мунча нақд, олима келтурунг!»

Не янглиғки ҳукм этти, тутти вужуд,
Ижозат бериб шоҳи бофарру жуд

Деди: «Тингил оқшомгача шодмон,
Равон бўл жаҳон тийра бўлгон замон».

Дуо айтибон шоҳи фарзонага,
Хиром айлади меҳмонхонага.

Бўлуб анда оқшомгача комёб
Топиб кому очмай юзидин ниқоб,

Ки ул ердаким дохили Чин эди,
Рисолатқа бу навъ ойин эди.

Чу ой қосиди чиқти гардун уза,
Хиром айлаю тоғу ҳомун уза.

Расули қамарсайр ҳам минди от,
Ўзин манзили сори еткурди бот.

Ҳамул маҳрамеким эди мунтазир,
Висолидин айлаб ани муфтахир.

Анга топшуруб даштпаймо саманд,
Кириб парда ичра шаҳи аржуманд.

Бориб йўлдаги ранжу фарсудалиқ,
Тониб тахт-жоҳ узра осудалиқ.

Ише айлаб андоққи қилмай киши,
Киши хайлидин келмай андоқ иши.

Саҳаргаҳки меҳр ўлди маснадишин,
Анингдекки тахт узра Хоқони Чин.

Скандар қилиб тахти узра мақом,
Буюрди синоҳ аҳлига бори ом.

Улус ҳозир ўлди чу даргоҳига,
Таважжуҳ қилиб маснади жоҳига.

Таанни била шоҳи офоқгир,
Тилаб бир сухандони фармонпазир,

Деди: «Айлагил, азм Хоқон сари,
Баҳор абридек баҳри Уммон сари.

Анга айт мендин дуруду салом,
Саломим дегач, буйла еткур паём,

Ки: Қил бартараф кина асбобини,
Узорингга оч сулҳ абвобини.

Агар яхшибиз, гар ёмонбиз букун,
Сенинг мулкунга меҳмонбиз букун.

Қўпуб келкди, биз кипадин тоқбиз,
Бағоят жамолингга муштоқбиз.

Яқинким бу сўзни қабул айлагунг,
Ниёз аҳли сори нузул айлагунг».

Скандар чу мақсудин этти тамом,
Расул урди йўл қатъи қилмоққа гом.

Чу Хоқон сипоҳига бўлди қарин,
Суруб нукта, андоққи, дурри самин.

Расул эрканин ошкор айлади,
Ўзин орзухоҳи бор айлади.

Чу Хоқонга арз ўлди ул можаро,
Тилатти ани боргоҳи аро.

Қилиб маснад узра мақом ул даги,
Улусқа бериб бори ом ул даги.

Скандар расулидин этти савол
Ки: «Келмакта мақсудунг этгил мақол»

Суханвар нечукким шаҳ айтиб эди,
Тамомини Хоқон қошида деди.

Эшитти чу Хоқон саросар ҳадис,
Фараҳбахш, бал руҳпарвар ҳадис,

Кўп изҳори айшу нишот айлабон,
Суханвар била инбисот айлабон.

Деди: «Чунки шоҳи сипеҳрихтишом,
Сурар эрди чун кин юзидин калом,

Адоват била қилди бизга мурур,
Сипаҳ тортмоқ бизга бўлди зарур.

Бу дамким мулойим ҳикоят демиш,
Яқин бўлдиким бизга хоҳон эмиш.

Анинг бирла йўқ бизга пархошу кин,
Бўлурбиз равон сен бор эрсанг амин».

Расул айттиким: «Бизинг шаҳ сўзи
Дейилгач, гумон этки, айтур ўзи.

Йўқ эрса билур мунча аҳли хирад,
Ки йўқтур менга сени истарга ҳад».

Бу сўз бирла Хоқон қилиб нўшханд,
Равон азм қилмоққа минди саманд.

Бўлуб Чин сипоҳи ажаб шодмон,
Ким ул биймдин топти бори амон.

Ўзига улус, борча айландилар,
Анинг кейнича бори отландилар.

Магар баски жўш урди халқи касир,
Ер ажзоси бўлди тахалхулпазир.

Халойиққа ҳукм этти Чин хисрави,
«Ки ўрнида бўлсун заифу қавий.

Вале юзча гулрўйи Чинийпажод,
Яна минг хидеви Хитойи ниҳод.

Ўзи бирла олди, даги сурди рахш,
Анга тегруким хисрави мулкбахш.

Скандар соридин даги шоҳлар,
Хирадпешау донишогоҳлар.

Алар даги шоҳона тазйин била,
Булар ҳам ҳакимона ойин била,

Чиқиб ўтру Хоқонга айлаб ҳужум,
Анингдекки, ул чогда бўлгай русум,

Кўрушуб паёпай, етиб фавж-фавж,
Тенгиздин, анингдекки, ҳар лаҳза мавж,

Чу шоҳ остонига бўлди яқин,
Равон отидин тушти Хоқони Чин.

Югуруб илойинда озодалар,
Не озодалар шоҳу шаҳзодалар.

Таноб учига чун ёвуқ қўйди гом,
Оқ уйдин Скандар ҳам этти хиром,

Ики сориднн қўл очиб ики шоҳ,
Қирон айлаб андоқки, хурпиду моҳ.

Чу бир-бирларига ёвушти иков,
Атоу ўғулдек қучушти иков.

Фалак кўрмайин ошкору ниҳон,
Мунугдек қарин ўлмоғ ики жаҳон.

Бири гар азим, ул бири аъзаме,
Бу ҳам оламе, ул даги оламе.

Қучушқоч ики шоҳи ферузбахт,
Скандар ёниб айлади азми тахт.

Тутуб бир қўли бирла Хоқон қўлин,
Анга кўргузуб тахти шоҳий йўлин.

Чу Хоқон кейин қолди айлаб ҳижоб,
Чиқорди чекиб шоҳи гардунжаноб.

Аёғин сарир узра чун еткуруб,
Бурун они ўлтуртубу ўлтуруб.

Қилурға неким ваъда қилмиш вафо,
Мунинг бирла ҳам қилмайин иктифо,

Мулойим-мулойим сўруб ҳар нафас,
Анингдекки Хоқонга бир-бир ҳавас.

Шафиқона сўз чун дамодам солиб,
Ўғуллуқ, атолиқ сўзин ҳам солиб.

Тутуб илгини бу сўз айтурда руст,
Ким ул ахд мисоқин айлаб дуруст.

Тугатгач сўзин шоҳи бисёрдон,
Баковул келиб ёйди дасторхон.

Ейилди чу шоҳона хонлар, басе,
Қуён қурсидек анда ноилар, басе.

Ҳамул хон аро гуна-гуна таом,
Бўлуб лаҳза-лаҳза табиатқа ком.

Чу тортилди хоники дастур эмас,
Таом онча, оламда мақдур эмас.

Деди мезбони фалактумтароқ,
Ки: «Отланса Хоқон ҳам эрмас йироқ,

Ки Чин халқи билса мулоқотимиз,
Муҳаббат тариқида исботимиз».

Бу сўздин бўлуб шод Хоқон, басе,
Қўпуб бўлди шаҳга саноҳон, басе.

Скандар узотти ани Чин сори,
Ўзи қўйди юз — жоми рангин сори.

Аёқчи, тўла айла чиний аёқ,
Эрур бизга сўзнинг чини ишшиёқ.

Лаболаб тут оники мен сиқорай,
Даги лаҳза-лаҳза ўзумдин борай.

Муғаннийки, келу черт туркона соз,
Мақоми «Наво», йўқса «Турки ҳижоз»,

Навоийнинг анъоридин неча байт,
Менинг ҳасби ҳолим топиб туркий айт!

Навоий, тутуб фол — девонни оч!
Ўқурда дуру лаъл оламга соч!

Муғаннийга ҳам айла таълим ани,
Ки қилсун суруд ичра тақсим ани.

XLIX

Тузлук таърифидаким, даҳр бўстонининг сарвсифат озодавашларининг писандидароқ шевасидурур ва сидқ қавл васфидаким, сипеҳр шабистонининг субҳосо тозадамларининг баргузидароқ шимаси ва ройи савобнамой асариким, меҳри оламородек жузвий ҳаракат била кулли ерни ёрутур ва каломи салоҳафзой фавоидиким, оз нукта била олам аҳлига кўп натижа еткурур

Биров даҳр аро давлатойин эрур,
Ки ҳар сўзким ул айтқай, чин эрур.

Худо комин оның раво айлагай,
Ки ҳар ваъда қилса — вафо айлагай.

Не назр этса қилгай вафодин адо,
Ки «Юфуна бин-назри» дебдур худо.

Қабул айлаган нуктани қарз бил,
Ани пасси қотиъ била фарз бил.

Ки буйнунгда ул бир огир юкдурур,
Эрур тоғча, гарчи бир тукдурур.

Қаю кимсаким, сўзни ёлғон дегай,
Инонмаслар ар пасси қуръон дегай.

Неча бўлса ёлғончи эл аржуманд,
Сўзи анжуман ичрадур нописанд.

Бор эрмиш бурун чогда козибваше,
Уйига тушуб шуълаи саркаше.

Фигонлар чекар эрмиш истаб мадад,
Эшитганга бўлмай сўзи муътамад.

Чу куймиш уйи юмуб-очқунча кўз,
Демиш анга соҳибдиле буйла сўз.

Ки: «Ёлғон ангаким фаровондурур,
Чини ҳам эл олинда ёлғондурур.

Агар қилмади эл ҳимоят санга,
Ўзунгдин керактур шикоят санга».

Эшиттимки, бир шаҳга бўлди ниёз,
Уйе айламак бир сутун узра соз.

Кезиб топтилар бир йигоч буйла туз,
Ва лекин аниng молики бир ажуз.

Бериб ўн баҳо, балки юз, балки минг,
Ризо бермайин хотири золиниng.

Чу байтъу шаро топмайин интихо,
Бериб зол ҳамсанги олтун баҳо.

Ясодилар ул уйни гавҳарнигор,
Сутунин, вале, қилдилар зарнигор.

Ҳамоноки келди тамошога зол,
Йигочин ўпуб, сурди мундоқ мақол

Ки: «Солдинг, чу ҳақ яратти сени,
Ҳам ўзунгни олтун аро, ҳам мени».

Ниҳолеки ул туз бўлур жилвасоз,
Бари элни мундоқ қилур бенёз.

Агар тузлук ўлса кишининг иши,
Не васф айлай олгай ишини киши.

Хусусан шаҳи комрон бўлгай ул,
Жаҳон узра хисравнишон бўлгай ул.

Маозаллоҳ, ар қилса шаҳ эгрилик,
Юмоглиқ керак шаҳлигидин илик.

Бировгаки мулк ўлса зери нигин,
Нигин бирла ул бўлса маснадниишин,

Анга «рости расти» этса нигор
Қачон рост бўлмай бўлур рустгор.

Алифким эрур ростликда алам,
Агарчи алифдур, эрур алф ҳам.

Хатеким қилур тузлуги бирга минг,
Не иш айлагай тузлуги кимсанинг?

Кишиким жаҳонда сўзи ростдур,
Эрур дол ангаким ўзи ростдур.

Бировким эрур ростликдин йироқ,
Аниигдек киши бўлмагон яхшироқ.

Яна улки сойибдурур рой анга,
Адув касратидан не парвой анга?

Гум айлар ёмон кунда бир яхши рой,
Тумон хасмни борча размозмой.

Басо, хасмким кўпроқ андозадин,
Ки дафъ улди бир солғон овозадин.

Разни рой ила ёймаса кимса дом,
Ҳавода учар қушни қилғайму ром?

Кишни билмаса ройи сойиб фанни,
Қачон дўст қилғай эди душманни?

Тааммул била ком пайдо бўлур,
Таҳаммул била гўра ҳалво бўлур.

Эшиттимки, дер эрди бир зуфунун,
Ки буким йилонга қилурлар фусун.

Бўлур ўзи қайдига печон каманд,
Ки андин кишига етишмас газанд.

Магар ул билур тилдин аҳли хирад,
Хушомад баён қилдилар беадад.

Наёпай чучук сўз чу пайгом ўлур,
Аниигдек хашни жонвар ром ўлур.

Нечаким хирад ичра бўлса ками,
Йилондин ёмонроқ эмас одами.

Чу гаввос касб этти ройи разни,
Наҳанг огзидин олди дурри самин,

Дам урмай чу ул дурри ғалтон олур,
Тенгиз қаъридин гавҳар осон олур.

Бас улким такаллумга огзин очар,
Мухотабга сўз йўққи, гавҳар сочар.

Нетонг тунд душман анга ром эса,
Чу ром улди ҳосил неким ком эса.

Такаллум била кимса инсон эрур,
Сўзи йўқ баҳойимга не сон эрур?

Вале сўзда даги маротибдурур,
Ҳам анда ҳунар, ҳам маойибдурур.
Ҳам улдурки айлар тирикни ҳалок,
Ҳам андин ўлук тан топар руҳи пок.

Хирад бирла чун яхши сўз бўлди ёр,
Киши ройи сойиб қилур ихтиёр.

Хирадманд бўлса балоғатмаоб,
Не бўлгай иши ғайри ройи савоб?

Бировким савоб ўлди ройи анинг,
Берур улча ройи худойи анинг.

L

Ардашер ҳикоятиким, қавий душман дафъини қилич била қилурдин ожиз эрди, ройи разин ва тиғи забон била ул мушкил қазияга саранжом берди

Мулуки тавойиф аро Ардашер,
Ки ҳам ройзан эрдию ҳам далер.

Магар Ардавон бирла айлаб хилоф,
Ики сориднн бўлди азми масоф.

Ҳамоноки кучлук эди Ардавон,
Мунга йўқ эди онча тобу тавон.

Ёнарга ризо бермайин ғайрати,
Юрурга вале заъфдин ҳайрати.

Тааммул қилур эрди рой истабон,
Бир анденаи раҳнамой истабон.

Яраш истаю озим этти расул,
Адув қилмади ажзин англаб қабул.

Бор эрди сипоҳи аро бир киши,
Адув жониби нома ёзмоқ иши.

Неча берсалар эрди огоҳлик,
Шаҳ ўлмас эди андин ихроҳлик.

Адув етти бир кунчилик йўлга тунд,
Бу ҳам бўлмади фикру рой ичра кунд.

Хаёлига ройе етишти ажаб,
Равон давлат арконин этти талаб.

Кивурди чу борини хилват аро,
Равон қилди бунёд бу можаро.

Ки: «Ногаҳ киши изтирор этмасун,
Адув шавкатидин фирор этмасун,

Ки ҳақдин етишти иноят манга,
Эрур шодлиғ бениҳоят манга.

Ани сизга дермен, вале зинҳор,
Киши қошида қилмангиз ошкор».

Бори аҳд қилғоч, равон бошлади,
Тараб бирла бу достон бошлади:

Ки аъдо соридин неча паҳлавон:
Фалону фалону фалону фалон,

Ки бу хайл эрур асли кўшиш чоғи,
Нечукким, билурсиз муни сиз доғи.

Бўлуб Ардавондин бори тийрарой,
Манга айлаб ўзни тазаллумнамой.

Бу сўзга қилиб аҳду мисоқ этиб,
Йибормишдурурлар манга хат битиб

Ки тонглаки эл бўлса водийнавард,
Тузулса ики сори саффи набард,

Не ердаки тургон эса Ардавон,
Чопиб бошига бир неча паҳлавон.

Анга еткуруб зулм подошини,
Санга келтурурбиз анинг бошини»

Бу сўзни чу тақрир этиб Ардашер,
Элидин кетиб заъф, бўлди далер.

Магар ўртада эрди пайғомгар,
Битиб ҳолни бўлди эъломгар.

Эшитгач бу сўз хасми олий асос,
Замирига йўл топти беҳад харос.

Не топти юруб разм этарга жиҳат,
Не хайлини дафъ этгали маслаҳат.

Яришқа ризо берди ҳиммат тутуб,
Яришти, даги ёнди миннат тутуб.

Бу ким топти бу навъ ройи савоб,
Бу навъ ўлди иқболидин комёб.

LI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, савоб ройға мужиби исобат не бўлғай ва хатоға жиҳати заъф не ва жавоб эшитмак

Яна сўрди Искандари ноктабъ,
«Ки эй ҳикматойину дарроктабъ,

Буким одами борча инсондурур,
Бори офаринишда яксондурур.

Мунга ройи сойиб ҳақ этти ато,
Ва лекин анга берди ройи хато.

Яна ҳам буким, ройи сойиб эрур,
Ишинда аниинг бу ажойиб эрур,

Ки чун покрой ўлди беиштибоҳ,
Ва лекин хато ҳам қилур гоҳ-гоҳ.

Керакким, бу бир бўлса, ул бўлмаса,
Ул ўлса, бу бир сори йўл бўлмаса».

Тааммул қилиб деди донишнавард:
«Ки эй борча шоҳлар аросида фард,

Буким халқ эрур офаринишда бир,
Не донишда бирдур, не бийнишда бир.

Эрур ҳақ сифоти ададдин бари,
Булар ҳар бири бир сифат мазҳари.

Керак ҳар бири бўлса бир фардзот,
Нединким эмас бирдек ики сифот.

Нетонг бўлса бу бирга фаҳму хирад,
Яна бир хираддин эса бемадад.

Хирадлиқнинг ар бўлса ройи дуруст,
Керак бўлса албатта гаҳ-гоҳ суст.

Нединким эмас кимса бир ҳол ила,
Эрур ҳар замон ўзга минвол ила.

Яна улки гар бўлса туз борча рой,
Хирад бўлди, бас, кимсага раҳнамой.

Хирад гайб илмида аъмодурур,
Ки билмаски, тонгла келур недурур.

Хираддин эрур гайб илми йироқ,
Эрур бехираддин хирад яхшироқ.

Яна кимсага борча рой ўлса туз,
Хирадга берур, бас, ажаб фикр юз,

Ки ҳақ амрида бўлди ширкат анга,
Эмастур муносиб бу фикрат анга.

Камол аҳлининг ройи гоҳи табоҳ,
Эрур ҳақ камолига равшан гувоҳ».

Жавобини шаҳ топти чун дилписанд,
Яна урмади дам бўлуб баҳраманд.

LII

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат асбобин тузгани ва ани Чинга элтурга илтимос кўргузгони ва ул шоҳона базму ойин вазъи васфида хомаи нодира нигор дурфишонлиқ қилмоқ ва ул туҳаф ва наводир тазйиниг таърифида табъи балоғатшиор гавҳарпошлик кўргузмак ва пешкашлари теъдодида тўқуз фалак авроқин хомага рақам-

зад қилмоқ ва базми дилкашлари шарҳида секиз бихишт риёзин ақл кўзига рад қилмоқ

Бу дебо уза пайкароройи Чин,
Бу навъ айлади нақши дебойи Чин,

Ки чун Чин сари бўлди Хоқонға азм,
Мубаддал бўлуб базм ила кину разм.

Эли кўнглидин кетти ранжу тааб,
Бўлар ўрнига келди айшу тараб.

Ўзи тушти Чин шаҳрига шодмон,
Кириб қасри давлатға тушган замон.

Талаб қилди аркони давлатни бот,
Жулус амри этти қилиб илтифот.

Дедиким: «Бу шоҳи фалакиҳтишом,
Ки олам юзин фатҳ қилмиш тамом.

Жаҳон шаҳларин айламиш бандаси,
Забардастлар бўлмиш афгандаси.

Каманд улки гардунга банд айламиш,
Бу они асири каманд айламиш.

Қачон бизга бор эрди худ бу гумон,
Ки бўлгай бу алтоф ила меҳмон.

Келиб тарки қатлу масоф айлагай,
Бизинг бирла кўнглини соф айлагай,

Қилиб улча имкони бор эҳтиром,
Манга тахти устида бергай мақом.

Меши ҳам атолиққа қилгай қабул,
Ҳам ўлгай шафиқим, нечукким, ўғул.

Билурсизки, гар қилса эрди набард,
Улусдин чиқорур эди кўкка гард.

Санам зулфидек айлабон тору мор,
Қўнорур эди борчамиздан димор.

Бу лутфеки ул ошкор айлади,
Ки эҳсон тариқин шиор айлади.

Бу мажмаъ ичинда йиғилғон анга,
Эрур борча озод қилғон анга.

Мен алтофидин онча шармандамен,
Ки гарчи ато дер, вале бандамен.

Қилурдин анга хизмати дилпазир,
Худ эрмасдурур ҳеч янглиғ гузир.

Бу ишниng салоҳи недур, фикр этиng,
Қошимда чу фикр эттиngиз, зикр этиng?»

Бу сўзлар дегач шоҳи Чину Хутан,
Дуосига тил чектилар анжуман.

Дедиларки: «Ҳар нуктаким сурди шоҳ,
Эрур муттафиқ борча хайлу сипоҳ.

Бу шоҳеки бор эмди меҳмонимиз,
Гар олида бўлса фидо жонимиз.

Анга улча ойини эъзоздур,
Муни деса бўлгай — ҳануз оздур.

Не мулку сипаҳға сен этсанг рақам,
Билурлар аниng бермагин муғтанам.

Валек улча сен ўзиng эткунг яроқ,
Билурсен сен они ўзунг яхшироқ.

Неким ҳимматиниға таманнодурур
Бизиng ҳиммат андин муарродурур.

Қачонким қирон айласа наййирайн,
Кўрунурму заррот аро тушса шайн?

Бўлур чунки ёндошса ики жаҳон,
Жаҳон даржаҳон, мўр кўздин ниҳон.

Не тонг, халқ табъи қироқ айласа,
Скандарга Хоқон ярог айласа.

Муқассирдурур табъимиз дахлдин,
Ки тўби иши келмади нахлдин.

Вале мунча иш бизга равшандурур,
Ки гар харжи юз ганжу махзандурур.

Чу сен мезбон ўлсанг, ул меҳмон,
Кўп ўлмоғлигин қилса бўлмас гумон».

Бу сўзларки арз эттилар ул гуруҳ,
Бўлуб шод — Хоқони дарёшукуҳ,

Деди: «Ўлча кўргузди бу қаҳрамон,
Эрур элга худ фарз моли амон.

Сипоҳига улким мавожибдурур,
Анинг йиллиги элга вожибдурур.

Яна йиллигига очиб қуфли ганж,
Мен ўз махзанимдин бўлай нақдсанж.

Сипоҳига фикр ўлса ушбу сифат,
Ўзи фикрини мен кўрай маслаҳат»

Бу янглиғки сўз ўтти Хоқон била,
Бори эл қабул эттилар жон била.

Бўлуб борчаси бир-бирига мумид,
Қилиб иш саранжомига жаҳду жид.

Неча кунда бори муҳайё бўлуб,
Ки Чин нақддин кону дарё бўлуб.

Бу янглиғ ясаб пешкашлар ўзи,
Ки ҳайрон қолиб анда даврон кўзи.

Минг от — борча оҳутаку гўрдав,
Бори гўру оҳудин элтиб гарав.

Алар гардига ста олмай сабо,
Сабо сайри пўяларидин ҳабо.

Югурмак аро абру секрирда барқ,
Вале барқдек борча олтунга гарқ.

Ҳам олтун эгар, дағи олтун лижом,
Ҳам олтун тақо, дағи олтун ситом.

Кежим борча устида зарбафти Чин.
Пашизалари лаълу дурри самин.

Яна минг тева — ҳар бири кўҳтан,
Фалак пилича ҳар бирига бадан.

Неча жусса ичра фалакваш келиб,
Кам озорлигда малакваш келиб.

Бори суръат ичра, нечукким, фалак,
Нечукким фалак йўқ, нечукким малак.

Бори рахти дебойи Чину Хитой,
Жавоҳир бори узра зийпатфизой,

Алоқа борига саросар ипак,
Дуру лаълу феруза мунчоғидак.

Яна минг хачир, борчаси тезгом,
Сипеҳри ҳарупдек борига хиром.

Писандида сайру шитоби даги,
Қаторию зини, рикоби даги.

Рухути ҳам андоққи дастур ўлуб,
Ки оту тева узра мазкур ўлуб.

Яна минг тўқуз рахти пахху насеж,
Очилмай, нечукким, топиб тобу печ.

Неча богдек борча рангин келиб,
Вале тогдек бори сангин келиб.

Яна яшмдин минг авонию зарф,
Латофат аро бир-биридин шигарф.

Яна чини олот минг порча,
Идора аро меҳри сайёрча.

Яна минг сиҳи қадду гулхад каниз,
Бори супбули зулфдин мушкбиз.

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қобоглари кенг-кенг, оғизлари тор.

Келиб ғамзаи шўх ила дилфреб,
Либос ичра оичаки имкони зеб.

Ва лекин ики булъажаб туҳфа ҳам,
Ки андоқ келиб булъажаб туҳфа кам —

Бири кўзгуйи жоми Жамшиддек,
Сафо ичра миръоти хуршиддек,

Ки они фалак меҳройин дебон,
Вале халқ Ойинаи Чин дебон.

Ики юз анга ою кундек ёруғ,
Вале тийра бўлмай бўлурдин очуқ.

Ёруқ ҳар юзи чеҳра кўргузгудек,
Демай бир юзи тийра рў кўзгудек.

Ҳакимики они тилисм айлабон,
Намойиш анга ики қисм айлабон.

Келиб бир юзи буйлаким чунки шоҳ,
Сўрар чогида маснад уза додхоҳ.

Ки бир-бирга эл даъво изҳор этар,
Агар кимса даъвога инкор этар.

Бу даъвода эрмас гувоҳ эҳтиёж,
Эрур кўзгу сори нигоҳ эҳтиёж.

Агар сўзи чиндур — кўрипур юзи,
Кўрунмас юзи — бўлса ёлғон сўзи.

Яна бир юзининг тилисми бу иш,
Ки шаҳ базм аро бода этса хурош,

Анга мажлис аҳли назар қилсалар,
Тамошойи шахсу сувар қилсалар,

Аларким, май ичгайлар ором ила,
Кўрунур аларга юз андом ила.

Биров майга тошиб фурудастлиқ,
Аён қилгудек бўлса бадмастлиқ,

Кўрунур юзи кўзгу ичра бузуқ,
Узун, йўқса ёйпанг, кичик ё улуқ.

Чу бийпанда бу пактага тонти пай,
Бўлуб хушдил, айлар равон тарки май.

Кўруб ул бузуглугни паззорагир,
Бўлур ўз бузуғ ҳолига чорагир.

Яна луъбати, бал жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Хитойи ҳасаб, шўхи чинийпажод,
Жамолига ҳуру пари хоназод.

Ики банда ҳуснига ҳуру пари,
Ва лекин қочиб ҳар бири бир сари.

Хито мулкида зулфи гавго солиб,
Кўзи Чин диёрида ягмо солиб.

Ики чини зулфайни мушкин таноб,
Анга Чин ичинда сепиб мушкпоб.

Қаро қоши мушкин ҳилое келиб,
Ҳилол андин ошуфтаҳоле келиб,

Ани чарх айларда мушкин ҳилол,
Томиб пуктаеким — бўлуб оти хол.

Узори уза ики қиймоч кўз,
Улус қонини ичгали очкўз,

Ким ул очлиги айлаб они заиф,
Узолиб ётиб хасталардек паҳиф.

Қуёшдек анга давр рухсор ўлуб,
Огиз пуктасидин намудор ўлуб.

Чу паргор учи даврин айлаб кашон,
Падид ўлгуча пуқта топмай нишон.

Занах тавқи лекин яна ним давр,
Ки андин бори давр аҳлига жавр.

Зақан чоҳи ул давранинг нуктаси,
Тушуб чоҳ аро аҳли давроп басе,

Қади нина бирла хироманда сарв,
Хироманда сарви хиромон тазарв.

Чу ноз ул тазарв ошкор айлабон,
Басе бозу шоҳин шикор айлабон.

Бошидин-оёқ нинау хўблуқ,
Оёқдин боши позу маҳбублуқ.

Келиб борчадин турфа бу можаро,
Ки ҳам базм аро чусту ҳам разм аро.

Чу базм ўлса илҳони ушшоқсўз,
Не ушшоқсўз, айт офоқсўз.

Чу тортиб наво, элни беҳол этиб,
Хирад нутқини нағмаси лол этиб.

Чолиб чун ғино нотавон риштасин,
Узуб нотавонларга жон риштасин.

Чу уп бирла барбат навосин тузуб,
Бири ўлтуруб, ул бири тиргузуб.

Қачонким кириб разм майдонига,
Қилиб қасд майдон эли жонига.

Чу рахшига ҳар сори жавлон бериб,
Замон аҳли жавлонига жон бериб.

Ғаним ўлса гардун киби зўрманд,
Ваго вақти гардунга солиб каманд.

Қилич солса хорони айлаб шикоф,
Анга хора кемухти ўлуб гилоф.

Ўқи бўлса юз худу хафтон ўтуб,
Қатиқ хорадин балки паррон ўтуб.

Синони қачон кўргузуб печу тоб,
Сипеҳр аждарига тушуб изтироб.

Қачонким адув хайлига от солиб,
Чу ул ел етиб — хасдек эл қўзголиб.

Балоеки чархи қадимий ниҳод,
Бера олмайин бир анингдекни ёд.

Скандарга Хоқон ясаб пешкаш,
Тўқуз буйла туҳфаки, шарҳ ўлди хуш.

Булар чун саросар муҳайё бўлуб,
Яна Чин шаҳи мажлисоро бўлуб.

Ясаб бир ажаб базми олий асос,
Такаллуфга ақл анда топмай қиёс.

Улуғ хайлни раҳшунос айлабон,
Шаҳ иҳзорини илтимос айлабон.

Шаҳ олига чун мултамаслар етиб,
Ҳадисин аниинг ер ўпуб — арз этиб.

Қабул айлабон сўзни доройи даҳр,
Равон отланиб айлади азми шаҳр.

Тўшаб эрди Хоқони хуршид тож,
Ўзи қасридин рост то бир йиғоч.

Скандар йўли узра дебойи Чин,
Ки ниниҳон бўлуб эрди саҳройи Чин.

Ҳар ўн гомда бир нисор айлабон,
Дуру лаълни хоксор айлабон.

Йўли узра онча тўкуб мушкноб,
Ки эл тўтиёлиққа топмай туроб.

Эл ул мушк уза чун бўлуб раҳнавард,
Тутуб мушкдин кўк юзин тийра гард.

Бу ҳашмат билан хисрави тожу тахт,
Кириб Чин диёрига фархунда бахт.

Кўруб, ўйла, шаҳрёки, чархи кухуи,
Ўқуб мислига оятн «ламъякун».

Жиноятинг ҳаволию боги аниг,
Не пайдо учи, не қироги аниг.

Безаб тому тошини ойин била,
Мусаввар бори ҳуллаи чин била.

Кўруб онча ороки, кўз кўрмайин,
Кўнгул ҳам тахайюлга келтурмайин.

Скандарга ҳар лаҳза ортиб ниппот,
Ангочаки, Искандари ойин бисот.

Қўюб чунки Хоқон бисотига гом,
Тошиб даргоҳин чархи ферузафом.

Суруб чунки даргоҳдин ичкари,
Кўруб оламе чун боқиб ҳар сори.

Назиҳ равзаи чархи ахзар киби,
Анга ҳар очуқ гул бир ахтар киби.

Келиб чор дарчор паргор анга,
Секиз доплиг тўрт девор анга.

Йигочлар ўтуб тўрт девордин
Демайким, ети чархи заркордин.

Ададдин фузун ҳар ҳумоюн дарахт,
Қўюб баргдин чарх тоқига рахт.

Бўлуб чарх уза шохлар шеваси,
Дегайсенки, анжум эрур меваси.

Йигочлар тубида чаман-дарчаман,
Саросар тузуб жарга сарву саман.

Бинафшаки ўз қаддин айлаб нигун,
Қалинлиқда чодиршаби нилгун.

Магар чарх ўлуб зебу тазйин уза,
Солиб акс ойинаи Чин уза.

Раёҳинга кимса адад топмайин,
Фараҳбахш атрига ҳад топмайин.

Қилиб наргис ўз гунчасин байзадор,
Ки кўзинда эрди рамаддин губор.

Рамад йўқки, чун қор уза кўз солиб,
Қоришмоқ кўзининг зиёсин олиб.

Бўлуб лолау сабза нақшин гилийм,
Шукуфа тўкуб ул гилийм узра сийм.

Мулавван зужожа нишони бўлуб,
Кўк айвонининг тобадони бўлуб.

Бу гулшан ичинда фазойи васеъ,
Фазо ўртасида биное рафеъ.

Қилиб посбонига дамсозлиқ,
Зуҳал бирла ҳар шом ҳамрозлиқ.

Бийикрак фалак қасридин пояси,
Равоқига тушмай булут сояси.

Ёгиндин аниинг томи нам кўрмаган,
Чоқин шуъла тоқига еткурмаган.

Музаҳҳаб қилиб они бошдин-оёқ,
Агар раҳба, гар бурж, гар ҳуд равоқ.

Бисотидаги хишт чиний сиришт,
Мусамман ясаб чини андоқки хишт.

Чу чиний бўлуб фарш коши анга,
Бўлуб нақш матну ҳавоши анга.

Бори хишт анга чини ойин бўлуб,
Сафо ичра ойинаи Чин бўлуб.

Ичи қасрининг сар-басар зарнигор,
Эшик борча зийнатда гавҳарнигор.

Келиб борча нақкоши чобук қалам,
Басе вақт уруб килки Моний рақам.

Топиб нақш қонуну ҳанжорини,
Мусаввар қилиб тўрт деворини.

Мавозеъ анга ҳар бири нақши Чин,
Дема нақши Чиниким, биҳишти барин.

Бу қаср ичра тахти сипеҳр иҳтиром,
Ясаб шоҳ учун анда олий мақом.

Скандарга Хоқони меҳмонпараст,
Бу олий сарир узра берди нишаст.

Анга даги Искандари тахтгир,
Макон этти ҳам ушбу олий сарир.

Атоу ўғул янглиғ ўлтурдилар,
Нишоту тараб базмини қурдилар.

Бори ўлтурур элга ҳукм этти шоҳ,
Ки ерлик ерин қилғай оромгоҳ.

Сукун топиб аввал кулаҳдорлар,
Алардин қуйироқ сипаҳдорлар,

Яқинроқ тутуб ҳикмат аҳли жулус,
Филотуи, Арастую Фарфупюс.

Чу қаср ўлди жаннат киби беқусур,
Худ эрди муҳайё шаробан таҳур.

Чу маъкулдин табъи топти фараҳ,
Кўнгул айлади майли чиний қадаҳ.

Равон қўпти бир шўхи чиний сиришт,
Малоҳат аро рашки ҳури биҳишт.

Ўзи ичти ёқути аҳмар суйи,
Вале шоҳга тутти кавсар суйи.

Равон ичти доройи даврон даги
Не доройи давронки, Хоқон даги.

Чу эврулди уч-тўрт даври нишот,
Падид ўлди эл кўнглига инбисот.

Қадаҳ солди аҳбоб магзига шўр,
Ҳижобу ҳаё рафъи келтурди зўр.

Ғино аҳли ҳарён наво туздилар,
Навосозлиг расми кўргуздилар.

Қилиб жилва ҳар соқийи маҳжабин,
Сочиб анбарин зулфидин мушки чин.

Бўлуб ҳушу фаҳм аҳлига гуфтугўй,
Май олгонга ҳушин тушуб ҳой-ҳуй.

Ики шоҳ бир-бирга айлаб ниёз,
Такаллум қилиб ҳар бири дилнавоз.

Бу онинг қошида қулоғин тутуб,
Мунунг ул ўнарга оёгин тутуб.

Бу айлаб анинг садқаси мулки Чин,
Ул айлаб мунга садқа рўйи замин.

Йўқ улким ики шаҳга бу расми хос
Ҳар икига бир-бир била ихтисос.

Чу ичмак улус расму ройи бўлуб,
Газак борча хони Хитойи бўлуб,

Олиб чарх атбоқи ҳардам сабақ,
Не янглиг бўлурин табақ-бартабақ.

Яшил хонлару қурси лиму бари,
Кавокиб била чархи мину бари.

Бўлуб, ўйла, базмеки чархи баланд,
Бўлуб зийнату зебидин баҳраманд.

Емакка улус майли бўлғонда фош,
Газак ўртадин чиқти, тортилди ош.

Қаю ошким, ер юзин хон тутуб,
Вале хонни неъмат юз алвон тутуб.

Не дей, улча ул хон қиёси эди,
Ки тўқуз минг отнинг учоси эди.

Яна қўйга йўқ эрди ҳадду ҳисоб,
Ки юз минг десам бўлгай ул интихоб.

Мунга лойиқ англа ушоқ ошини,
Ки кўрмак уюрди фалак бошини.

Чу тортилди бу навъ беҳад таом,
Ки тонти таматтуъ бори хосу ом.

Равон тахтдин туштн Хоқони Чин,
Қўпуб тахт уза шоҳи маснадишин.

Тавозеъ била Чин шаҳи турди хуш,
Шаҳ олиға сўзлатгали пешкаш.

Ҳисобин битиб шаҳ сари кеттилар,
Ҳамул давлат аркони арз эттилар.

Чу арз ўлди, Хоқон юкунди равон,
Юкунди яна хисрави навжувон.

Тўқуз тўқуз ўткардилар борини,
Анингдекки айлабмен изҳорини.

Кўруб туҳфа ул навъ бори гузин,
Деди шоҳ Хоқонга кўп офарин.

Чу ўткардилар борчасин хайл-хайл,
Шаҳ ул ики нодир сари қилди майл.

Бири ул Хўтанзоди маҳрў эди,
Яна моҳваш турфа кўзгу эди.

Равон бўлди Хоқони хуршидрой,
Бу илгида ойина, ул бирда ой.

Шаҳ олига келтурди кўзгуни ҳам,
Не кўзгуки, ул меҳри дилжўни ҳам.

Чиқиб тахт уза ўлтуруб шоҳ ила,
Деди кўзгу васфини дилхоҳ ила.

Шаҳ ул кўзгудин бўлди кўп шодмон,
Анга қилди машғуллуқ ҳар замон.

Ани аҳли ҳикматқа кўргузди ҳам,
Басе сўз анинг бобида тузди ҳам.

Қўлидин бу кўзгу йироқ кетмади,
Ки кўзгу чиройлигин ёд этмади.

Гаҳе қилди эҳсос қисмин анинг,
Гаҳе фикр қилди тилсимин анинг.

Чу қилди қуёш кўзгуси юз ниҳон,
Яна занги зулматқа қолди жаҳон.

Қадаҳ ичмади шоҳи ҳикматпараст,
Ки мазмум эрур бўлмоғи шоҳ маст.

Миниб отқа майл этти ўрду сари,
Қуёш, ўйлаким, чархи мину сари.

Қўпуб бўлди Хоқон даги ҳамраҳи,
Бўлуб ҳифзида ҳам ато, ҳам раҳи.

Синоҳига чун шаҳни еткурди бот,
Ер ўптию ўз шаҳрига сурди от.

Скандар тушуб истади жоми май,
Яна лаҳзае солди суҳбатга пай.

Чу Хоқонга ул базм ойин бўлуб,
Скандар сўзи барча таҳсин бўлуб.

Кетур соқий, ул кўзгуни рўбарўй,
Ки кофуртабъ ўлгаю мушкбўй.

Димоғимда Чин мулки савдосидур,
Бу янглиг май онинг мудовосидур.

Муғанний, улуғ йир садосини туз!
Бижир кўкка пийпо садосини туз!

Мени бир наво бирла хушҳол қил,
Жаҳон фикридин форигулбол қил!

Навоий, ичиб май, эшитгил суруд,
Ки, бас, бевафодур сипеҳри кабуд.

Ки Хоқонға гар жуз жафо қилмади,
Скандарга даги вафо қилмади.

LIII

Зиёфат боғининг сарвдек озодалари бобидаким, гунчадек хизмат камарин чуст боғлаб гулдек очуқ юз била хони карамлари доим очуқдурур ва қўноқлари агар қумри бўлсун вагар булбулким, ҳар бири ўз хўри ҳолиға кўра ул хондин наво топарлар ва алар ифрот имтилосидин муарродурурлар ва муфрит иштаҳосидин мубарро

Хушо улки, жуз базл анга пеша йўқ,
Жаҳон бору йўқидин андеша йўқ.

Замон ичра топиб ўзин меҳмон,
Анга меҳмон борча аҳли замон.

Кишиким анга меҳмонлиқ қилиб,
Бу ҳам жон била мезбонлиқ қилиб.

Чу меҳмон етиб, дун киби қочмайин,
Бал ул бўлмайин, рўзасин очмайин.

Халилуллаҳосо очиб хони базл,
Қамар қурсидек сиидуруб нони базл.

Нечаким таоми келиб нўши бахр,
Келиб меҳмонсиз мазоқиға захр.

Ва гар келса меҳмон, қуруг нон анга,
Бўлуб қурси хуршид рахшон анга.

Бурун лутф беҳадду поён қилиб,
Очуқ юз била хулқу эҳсон қилиб.

Юзин мисли гулбарги хандон очиб,
Яна олида гул киби хон очиб.

Нечук гулда гулбарги хандон тўла,
Бу хон ичра гулбаргидек нон тўла.

Чу меҳмон узотиб қўлин хониға,
Қўюб мезбон миннатин жониға.

Ани токи тўйғормайин, тўймайин,
Илик чекмай ул, бу илик қўймайин.

Агар бўлса меҳмони шоҳ, ар гадо,
Қилиб мезбонлиқ тариқин адо.

Йўқ улким шаҳ олида қўйғай кулоч,
Гадога қуруқ нону ёвғон умоч.

Тафовут кўрар бўлса худ бок йўқ,
Вале анга шаҳду мунга хок йўқ.

Гар ул сарвару бу сарафгапдадур,
Вале икиси тенгрига бандадур.

Басо, кужпушту пароканда ҳол,
Бўйида чу бўлгай ипе эски шол,

Ки бўлғай кўнгул мулкининг шоҳи ул,
Ниҳоний кўнгул рози огоҳи ул.

Сипеҳри забардаст анга зердаст,
Кўруб ҳиммати чархи аълони паст,

Ки гар шаҳга фаҳм ўлса ҳоли анинг,
Бошин айлагай поймоли анинг.

Киши қилса бўлғайму таҳқир ани,
Ки ҳақ айламиш бўлса тавқир аии.

Бас, авло буким ҳар қачон аҳли роз,
Очиб базл уйин бўлса меҳмоннавоз.

Чу эл барча суратда пинҳон эрур,
Хирад они англарда нодон эрур.

Мувосо кўзин ҳар тараф очса кенг,
Ҳамул кўз била борчани кўрса тенг.

Қуёшдекки кўргузса рухсорини,
Солур тенг жаҳон узра анворини.

Агар қасри заррин эрур, гар бузуқ,
Баробар қилур партавидин ёруқ.

Йўқ ул шамъдекким фурузандадур,
Чу парвонага етти — сўзандадур.

Нетонг гар аниинг феъли подошига,
Етар ҳар замон тиғ аниинг бошига.

Булутдек сахолиқ керак мезбон,
Ки тенгдур анга марз ила марзбон.

Қачонким сочар дурри эҳсонини,
Жаҳон шўразору гулистонини.

Сахо ёмғури бирла сероб этар,
Не сероб, ғарқи дури ноб этар.

Йўқ андоққи, елким эрур хокрўб,
Қачон дашт аро бўлса хошокрўб.

Қилур ер юзин хору хасдин хало,
Тамомин чуқурларга айлар тўло.

Бу афъолидин қилмиш они қадар,
Сабуксору саргаштау дарбадар.

Сангаким эрур базл қилмоққа тавъ,
Муни англаким ул эрур неча навъ,

Бир улким киши бўлса меҳмон санга,
Қилиб сели исроф тугён санга.

Йўқ, ойини иззатфизолиг учун,
Ки шуҳрат била худнамолиг учун.

Биров олига хон чу келтургасен,
Киши бир, вале ўн қўй ўлтургасен,

Паёпай асопқурни айлаб равон,
Емакдин бўлуб ожиз ул нотавон.

Анга сен едурмак учун сўз била,
Тикиб кўзки, они ебон кўз била.

Аниинг олига ҳар табақким етиб,
Ҳамул ош таъмини таъриф этиб.

Борин ул есун деб, бу авсоф эрур,
Бу бедод қилмоқ не инсоф эрур?

Уюнг шайх Луқмон мазори эмас,
Сени кимса ул буқъа шайхи демас.

Худо молига қилмоқ исроф не?
Жунун аҳлидек мунча итлоф не?

Ки ҳақ гарчи дебдур: «Кулу вашрабу»,
Вале ҳам демиштурки: «Ло тусрифу».

Не қилмиш бу меҳмонки, ўлтургасен,
Анга ёлбориб заҳр едургасен?

Не бир заҳр, ҳар луқма бир заҳри ноб,
Вале луқмага кимса топмай ҳисоб.

Бу янглиғ зиёфат басе шум эрур,
Хирад аҳли олинда мазмум эрур.

Яна бир буким, ҳар қачон келди зайф,
Анга қилгасен бермайин туъма ҳайф.

Мусофир ичин куйдуруб иштиҳо,
Вале йўқ сенинг бухлунга интиҳо.

Раво кўрмагинг анга маҳрумлуқ,
Эрур бурноғидин батар шумлуқ.

Будур даъбким яхшидур, гар ёмон,
Ки бўлгай сенинг хонинга меҳмон.

Бурун лутф бирла тарабнок қил,
Не исроф қилғил, не имсок қил.

Емакка анга ҳар не дархўр эса,
Санга даги неким муяссар эса.

Очуқ юз била чек анинг қошига,
Вале истама музд подошига.

Ишингга солиб «Акарамуз-зайфа» нур,
Тутуб маъни ойини «Хайрул-умур».

Заёфат бу навъ бўлса ойин санга,
Керак мезбонликда таҳсин санга,

Бу янглиғ киши мезбон камдурур,
Агар бўлса донойи оламдурур.

LIV

Баҳроми гўр ҳикоятиким, уч олачуқ элига меҳмон бўлди, икиси ифрот ва тафрит кўргузуб, мухотаб ва матъун бўлдилар ва бириси адолат тариқидин Қорун

Эрур нақлким, шоҳ Баҳроми гўр,
Магар сайд учун сурди бир кун сутур.

Ул ов ичра тушти сипаҳдин йироқ,
Аши бир қулон солди элдин қироқ.

Чопиб эрди кўп шоҳи сахронавард,
Ики-уч олочуқ аро етти фард.

Шаҳи даштпаймо басе оч эди,
Бағоят емакликка мухтож эди.

Ул уйлар қошида эди бир дарахт,
Тушуб сояга шоҳи фархунда бахт.

Деди ул халойиққа тушган замон,
Ки: «Сизга эрурмен бу дам меҳмон.

Бўлунг моҳазар бирла меҳмоннавоз,
Ки андин паво топқай аҳли ниёз».

Ул уч уй элидин бири дун эди,
Агарчи тамаввулда Қорун эди.

Неким шаҳ деди, қилмади илтифот,
Яна бирга исроф эрди сифот.

Қазон остуруб, қилди қўйлар қатил,
Ки молин зиёфатқа қилғай сабил.

Солиб жуъ меҳмон димоғиға дуд,
Анинг ошиким, тонгла пишгай, не суд?

Ва лекин бири эрди аҳли хирад,
Хушо улки топқай хираддин мадад.

Ани уйга келтурди тортиб инон,
Равон моҳазар чекти — жугроту пон.

Кетиб шоҳдин ранжи фарсудалиқ,
Ебон моҳазар топти осудалиқ.

Анга берди беҳадду андоза мол,
Ҳамул дунга андозасиз гўшмол.

Қилиб таъна мусрифқа беинтиҳо,
Неким зойи этганга берди баҳо.

Булар таврида турфа ҳолат кўруиг,
Анга ҳам тариқи адолат кўруиг.

Бу бирдек керак меҳмонлиқ даги,
Яна бир киби мезбонлиқ даги.

LV

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, зиёфат хонин не навъ очмоқ яхшидур ва муроот суфрасин не навъ ёймоқ мустаҳсан кўрунур ва дононинг ул бобда нукта сургони ва ҳикмат моидасидин Скандарга фойда еткургони

Яна сўрди фармондеҳи рўзгор:
«Ки эй дониш аҳлига омузгор,

Зиёфатда недур тариқи савоб,
Амал айламак бизга қилғил хитоб,

Ки ул бўлгай ойини ҳикматқа жўб,
Не андин керак бўлгай озу, не кўп?

Ки бу бобда борча аҳли милал,
Кўп айлабдурурлар тариқи жадал.

Қилибдурлар охир муни ихтиёр,
Ки кўп қилгон икром эрур бахтиёр».

Қилиб донишойин дуо ибтидо,
Дуодин сўнг айтти бу янглиг адо:

«Ки ҳар неки меҳмонга бор эҳтиёж,
Агар ошу нон, йўқса шаҳду кулоч.

Керак ҳозир ўлса бори хон аро,
Таодул тариқида мезон аро,

Анингдекки мазмун эрур бўлса кам,
Эрур, ўйла, мазмум ифроти ҳам».

Деди шаҳки: «Бу шева осон эрур,
Вале шаҳ шукуҳига нуқсон эрур».

Тааммул била нукта сурди ҳаким:
«Ки эй ҳикмат ойинида мустақим,

Худо шаҳ жанобин рафеъ айламиш,
Ки шаҳга улусни мутеъ айламиш.

Чу шаҳ халқ ризқига бўлмиш зимон,
Эрур ортуқ ўксук еткурмак ёмон.

Вагар нақди жузвий зиён айласа,
Шукуҳини ортар гумон айласа,

Неким халқ ризқига мақсумдур,
Ики оича ҳам қилса маълумдур.

Ки не моя бўлгуси зоид анга,
Ки то бўлгай исроф оид анга.

Мунинг бирла гар ўзни истар азим,
Эмастур анинг бу хаёли салим,

Ким ул бўлгуси минг, ики минг дирам,
Ки харжидин истар ўзин муҳтарам.

Ангаким мунинг бирла ортар шукуҳ,
Қилур фаҳм агар бўлса фикрат пужуҳ.

Ки айлар ўзи ўз шукуҳини паст,
Ўзи берур ўз поясига шикаст.

Эрур шаҳқа андин улви жаноб,
Ки паст эл ишидин қилур ижтиноб.

Вагар кўнгли эҳсонга ҳамроздур,
Нечаким берур кўп, ҳануз оздур.

Ангаким хираддин етар ёрлиқ,
Писандида эрмас талафкорлиқ».

Чу бу нуктани сурди донишвужуҳ,
Қабул айлади шоҳи гардун шукуҳ.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи била фалак рози пинҳонийси ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо қилурға сутурлоби хуршидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони ва бу ики туҳфаи меҳр мисолдин хотир жамъ этиб яна ики маҳваши меҳржамол висолиға рағбат қилғони ва ул бобда сур яроқин ва сурур тумтароқин муҳайё қилиб, сипеҳри бариндек айвонини Равшанак нуридин мунир тутқони ва Меҳрноз партавидин ёрутқони

Бу Чинний нигориш гузорандаси,
Эрур бу гузориш нигорандаси,

Ки Хоқон чу бўлди Скандарпараст,
Скандарға Чин ичра бўлди нишаст.

Етиб эрди қиш мавсуми, даги туш,
Эмас эрди бир сори мумкин юруш.

Яна эрди Хоқонга беҳад ҳавас,
Ҳавас демаким, ком ила мултамас,

Ки шаҳ Чинда ором тутқай бу қиш,
Танаъум қилиб, жом тутқай бу қиш.

Шаҳ олиға чун илтимос айлади,
Шаҳ оның ҳадисини пос айлади.

Бу ишга тутуб табъи донишварин,
Туруб қилди қишлоқ Чин кишварин.

Гаҳи ҳамнафас эрди Хоқон била,
Қуёш, ўйлаким, моҳи тобон била.

Гаҳи сайд ишин ихтиёр айлабон,
Юруб Чин кийигин шикор айлабон,

Гаҳи руду май бирла мажлис тузуб,
Ичиб май, нишоту тараб кўргузуб.

Гаҳи ҳикмат аҳли била ройзан,
Бўлуб илму ҳикматда устоди фан.

Ҳамул кўзгуким чекти Хоқон анга,
Бўлуб эрди осойиши жон анга.

Қачон тахт анга бўлса оромгоҳ,
Ки ўз додин истар эди додхоҳ.

Тутар эрди ул кўзгуни рўбарў,
Қилиб ҳукм ойинаи ростгў.

Бу ҳолатда ҳайрат енгиб шоҳни,
Яна ул суруки донишгоҳни.

Қачонким тузуб базми шоҳона ҳам,
Арога солиб кўзгуни ёна ҳам.

Ҳамул феълини ошкор айлабон,
Ки бадмастни шармсор айлабон.

Шаҳ андоқ бўлуб эрди мафтун анга,
Ки ҳайратда йўқ эрди қонун анга.

Чу кўп солди фикрат аро ҳайрати,
Бу водий сори чекти бош фикрати.

Ки: «Бу бир тилисмедурур турфасоз,
Ёсоғон билиб ҳикмат аҳли бу роз.

Мени даҳи дорйи чархи баланд,
Чу ҳикмат била айламиш баҳраманд.

Яна хизматимда неча юз ҳаким,
Борининг сўзи поку райи салим.

Билик бобида ҳар бири оламе,
Фалак розни ашколига маҳрамe.

Бу кўзгуки солимни туз кўргузур,
Менга анда юз фикр юз кўргузур.

Недин мен дағи аҳли ҳикмат била,
Бориб чора кейнига ҳиммат била,

Тааммул қилиб, гаврига етмайин,
Тилисм андин ортуғ падид этмайин».

Тилаб дониш аҳлини элдин нуҳуфт,
Бу маънида кўп қилди гуфту шунуфт.

Дуолар қилиб муттафиқ ул гуруҳ,
Дедиларки: «Эй шоҳи гардуншукуҳ!

Қачонким буюрсанг бу янглиг тилисм,
Бу бир амр эрурким, эрур бизга қисм.

Тааммул била айлабон иттифоқ,
Қилолиғ иш андин басе яхшироқ».

Ҳамул ҳикмат аҳли бўлуб ики хайл,
Равон қилди ҳар хайл бир ишга майл.

Филотуну Суқрот ўлуб бир тараф,
Арастую Буқрот ўлуб бир тараф.

Алар сори Ҳурмус, Балинос ҳам,
Бу ён Аршимидус тутуб пос ҳам.

Буён ики юз, ул тараф ики юз,
Дебон кеча-кундуз бу маънида сўз.

Алардин дамо-дам шаҳи номвар,
Бўлуб ҳикмат ойинида беҳравар.

Риёзат била ул ики хайл чуст,
Топиб ер била кўк мисолин дуруст.

Бири бўлди оламда фикратнамо,
Вале бир гуруҳ этти азми само.

Топиб анжумойину табъин тамом,
Тибои маволиди сифлий мақом.

Мувофиқ топиб кавкаб анзорини,
Аён эттилар санъат изҳорини.

Филиззот аро зоҳир айлаб тилисм,
Мудаввар намудор этиб икки жисм.

Бири рўю мис бирла обод эди,
Яна бир дурахшанда пўлод эди.

Алардинким ул рўй тонти гудоз,
Бўлуб эрди бори сутурлоб ёоз.

Аларгаки пўлод ўтру эди,
Намудори гўёки кўзгу эди.

Скандар бериб икки сори мадад,
Гаҳ айлаб қабул ишларин, гоҳ рад.

Алардин бу даги бўлуб мустафид,
Алар ҳам топиб дахл мундин муфид.

Ҳамул қишда ул ҳикмат аҳли ниҳон,
Ки ҳар бир алардин эди бир жаҳон.

Икки турфа ҳайъат надид эттилар,
Ки олам элин мустафид эттилар.

Сутурлобга чарх ашколи қисм,
Вале кўзгу жисми саросар тилисм.

Жаҳон мулки анда бўлуб жилвагар,
Кишиким анга бўлса суратнигар.

Фалак тулу арзи бирида ниҳон,
Бирида аён борча мулки жаҳон.

Ул ўлди сутурлоби махфийнамо,
Бу бир бўлди миръоти гетинамо.

Шараф буржи тонқач қуёш кўзгуси,
Ки қилди замон рафъ қиш қайгуси.

Қуёш жирми бўлди зари побдек,
Скандар тузатган сутурлобдек.

Қилиб шоҳ маснад уза базм фош,
Шараф буржидин ул сифатким қуёш.

Сарир узра ёнида Хоқони чин,
Ики сори кўп шоҳи маснаднишин.

Тузуб боргоҳ ичра шоҳона базм,
Қилиб таҳниятдин танаъумға азм.

Бу ҳолатда кирдилар ул ики хайл,
Бори қилдилар тахт олига майл.

Бори илм аро бахти сармад киби,
Тажаррудда ақли мужаррад киби.

Скандар қилиб борчаға эҳтиром,
Сарир олида хос қилди мақом.

Чу базм ичра ўлтурдилар ул гуруҳ,
Халойиққа етти алардин шукуҳ.

Мақом ичра чун зоҳир ўлди сукун,
Солиб бош қуйи мисли чархи нигун.

Виқор узра бир дам чу ўлтурдилар,
Сутурлобу кўзгуни келтурдилар.

Қилиб арз ҳар қайси тимсолини,
Аён эттилар ҳар бири ҳолини.

Биридин аён бўлди афлок ниши,
Яна биридин арсаи хок ниши.

Бирида тўқуз чарх тақсим ўлуб,
Бирида аён ети иқлим ўлуб,

Чу Хоқонга фаҳм ўлди ул ики ҳол,
Таҳайюр ани айлади гунгу лол.

Аён айлади шаҳға ҳамду сано,
Дебон ҳамд, бу нукта сурди яно.

Ки :«Шаҳ сен киби кўрмади чархи пир,
Ки не тож сенсиз керак, не сарир.

Мулозимларинг даги лойиқ санга,
Билик ичра бори мувофиқ санга.

Эмас олам аҳли киби зотингиз,
Ки оламдин ўксулмасун отингиз».

Ул ишгаки ҳикмат эли чекти ранж,
Сила топти шаҳдин, басе, молу ганж.

Магар эрди ул ганж ила мол кам.
Ки Юнонни қилди суюргол ҳам,

Ато қилди Хоқони Чин ҳам басе,
Гуҳар берди, дурри самин ҳам басе.

Ғаний бўлди ул навъ аҳли камол,
Ки туш вақти ҳар бир қуёштин мисол.

Чу хисравга ул ики иш берди даст,
Нишот айлабон бўлди ишратпараст.

Ки машшотаи бахт қулгу била,
Ҳамул софу рахшанда кўзгу била,

Безаб гулрухи жоҳи иқболини,
Юзинда ясаб зулф ила холини.

Муқаввас қошига чекиб вусма ҳам,
Қўюб хол ҳам, синдуруб кесма ҳам.

Қилиб ҳури жаннатдек ороста,
Эрам богида сарви навхоста,

Шаҳи комрон бирла ақд айлагай,
Жаҳон ганжи маҳрига нақд айлагай.

Никоҳини айлар замон Муштари,
Ким ул чархнинг келди саъд ахтари.

Бўлуб чарх суқротиға бахтиёр,
Қилур чогда яхши назар ихтиёр.

Тутуб илгига ул сутурлобни,
Топиб чарх вазъидин асбобни.

Тутуб меҳр сайри учун иртифоъ,
Тушуб суқбадин суқба сори шиоъ,

Шаҳ иқбол ила майли роҳ айлагай,
Тараб навъ арусин никоҳ айлагай,

Ки Доройи даврон қизи Равшанак,
Ким эрди жамол ичра меҳри фалак,

Васият қилиб эрди Доро нуҳуфт,
Ки бу шоҳ ила бўлғай ул моҳ жуфт.

Жаҳонгирлик амрида моҳу сол,
Эмас эрди шаҳға мажоли висол.

Яна шоҳ Маллу қизи Нозмеҳр,
Ки меҳр, ўйла, кўрмайдур эрди сипеҳр.

Шаҳ андин дағи бор эди комсиз,
Вале хотири эрди оромсиз.

Тилар эрди жашни азим айламак,
Халойиқни ғарқи наим айламак.

Ёруб Равшанакдин шабистон анга,
Бўлуб борча олам гулистон анга.

Яна Нозмеҳр ўлғай ороми руҳ,
Ки топқай мулоқотидин коми руҳ.

Чу кўнгли пишурди бу андешани,
Тилатти гуруҳи хирадпешани.

Алар бирла бу нуктада урди рой,
Ул ишга бори бўлдилар раҳнамой.

Ки ҳар кимгаким бўлса тожу сарир,
Анга бир халафдин эмастур гузир.

Чиқорда бу ферузағун махддин,
Эмас шоҳ фориғ валийаҳддин.

Қуёшким қилур майл мағрибқа, шом
Ўзига қилур ойни қойим-мақом.

Қуёш нурича гар эмас моҳтоб,
Эрур ул ёруғлуққа нойиб-маноб.

Шажар чун қилур боғдин интиқол,
Агар ўрнида бўлса наврас ниҳол,

Бўлур оқибат бог пирояси,
Берур нафъ ҳам мева, ҳам сояси.

Чу донишвар эл қилдилар иттифоқ,
Деди шоҳким: «Айласунлар яроқ».

Бориб давлат аркони шаҳ комига,
Топиб шуғл ул иш саранжомига.

Неча кунда бори муҳайё бўлуб,
Ки Чин кишвари жаннатосо бўлуб.

Бўлуб онча зийнатки чархи дани,
Ҳисоб айламак бўлса минг йил фани,

Юзидин бирика ета олмагай,
Мингдин бирин шарҳ эта олмагай.

Муҳайё бўлуб ҳар сифат хоста,
Чу асбоби сур ўлди ороста.

Равон қилдилар сур бунёдини,
Бериб ишрату айшнинг додини.

Баҳор эрдию гул арусига зеб,
Арусона булбулга андин фиреб.

Гулу сабза айёмида бўлди тўй,
Бўлуб гулшанойин била шаҳру кўй.

Аёқчи, кетур жомни лаб-балаб
Ки тўй ўлди айёми айшу тараб!

Ки бу сур эрур оламафрўз ҳам,
Хусусан эрур фасли наврўз ҳам.

Муганний тузуб чанги вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,

Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!

Навоий, чу сарманзилинг Чинғадур,
Сурудунг дағи сур аро чанғадур,

Аёлғунғ неча ёр-ёр ўлғуси,
Менинг йиғларим зор-зор ўлғуси.

LVII

Йигитлик баҳорининг хушлуғи ва баҳор йигитлигининг дилкашлиғида гул ва булбулдек барг ва наво тузмак ва юз барг ва минг наво била нағма кўргузмак ва гулистон атфоли саҳоб доясидин сут ўрниға шираи жоний ва сув ўрниға оби зиндагоний ичгонидин руҳ наботи топқонин баён қилмоқ

Жаҳон чорбоғики дилкашдурур,
Йигитлик баҳори била хушдурур.

Йигитликда ҳам ўтса лайлу наҳор,
Эрур ишрат айёми фасли баҳор.

Тирилған замон сабза, ўлганда ҳут,
Ки «Субҳона хаййил-лази ло ямут».

Ҳамал сабзавори сари офтоб,
Танаъум ҳавосиға айлар шитоб.

Анингдекки илгини Мусо сунар,
Қўзи тутқали яди байзо сунар.

Эсар субҳдам руҳпарвар насим,
Топар жон йиғочқа изоми рамим.

Бу ел Исо анфосин исбот этар,
Ки боғ ичра иҳёйи амвот этар.

Баҳорий булут пилдек бедаранг,
Қилур жилва ҳарён, бори пилранг.

Рутубат аро гўё ул хайли пил,
Бўлубтур бори ғарқи дарёйи Нил.

Гар андоқ эмас, бас недур, айт бу?
Ки ҳарён алардин томар қатра сув?

Дема қатраким, пояборон дегил,
Дема пил, абри баҳорон дегил,

Чу абри баҳори сочиб дурри ноб,
Етишти чаман саҳнига обу тоб.

Очиб ер рагин сабзанинг ништари,
Чиқиб қон киби лолан аҳмари.

Бўлуб гўё ул қонга майли фасод,
Нединким бўлуб зоҳир андин савод.

Чаман айлабон хулласин ранг-ранг.
Тугуб ҳулла хилъат учун танг-танг.

Гияҳ бог аро Чиниойин бўлуб,
Ки ҳар гул анга луъбати Чин бўлуб.

Бўлуб сунбули тарга сарв узра печ,
Қаду зулфдин бўлмайин фарқи ҳеч.

Гул атрофидин шохи сунбул чиқиб,
Юз олидин андоққи кокул чиқиб,

Бинафша бошин андин айлаб қуйи,
Ки остига онинг кириб мул суйи.

Агар топмаса ул су бирла газанд,
Нега рахт ердин кўтарди баланд?

Ўзин тифли наргис қадаҳхўр қилиб,
Ки лиму терисини согар қилиб.

Ва ё лимуйи бўрки топти шикаст,
Ки даврин бийик қилди, учини паст.

Чиқиб савсан ошуфта мажнун киби,
Сабо кожидин ранги гардун киби.

Юзинда аён фориғулболлиқ,
Топиб завқ таврида беҳоллиқ.

Қилиб шуъла зоҳир гули оташин,
Самандар киби булбул ахгарнишин.

Не гулким, тушуб ошёнига ўт,
Қаю ошён балки жонига ўт.

Сабо пайки айлаб чамандин гузар,
Ҳамиша баҳор англагил ранги зар.

Шабистонда гул равшан айлаб чароғ,
Фатила ясаб ғунча қўймоққа дог.

Сабо дояси чун бу ишни билиб,
Фатиласин онинг паришон қилиб.

Қилиб шохини настаран сиймгун,
Ким ул сийм атрофин айлаб нигун.

Босиб сийм бўлғоч гаронбор ани,
Ҳамул шохдекким босар қор ани,

Бўлуб жилва қилғон замон аргувон,
Тўни аргувонранг, лек навжувон.

Насим они ҳар ёнки мойил қилиб,
Қизил тўн била элга қотил қилиб.

Су узра булут тифли ақтор ила,
Қилиб даврлар машқ наргор ила.

Дема тифл, Монийки афзорсиз,
Чекиб юз туман давр паргорсиз.

Санидор уза гулки найванд ўлуб,
Қади сарви гулрухқа монанд ўлуб.

Кўрунуб чаман хулди ризвон киби,
Гулу сарв анга ҳуру ғилмон киби.

Чу гулзор уза абри найсон ёғиб,
Дема қатраким, дурри галтон ёғиб.

Ўтуб бир-биридин чу боранда абр,
Қилиб паъра, андоққи, гуррон ҳизабр.

Ўвидин тушуб боғ аро зилзила,
Чоқин шаклидин бўйинда силсила.

Ёғин қатраси оби ҳайвон дегил,
Аниңг торини риштаи жон дегил.

Назоҳатда гулшан, нечукким, биҳишт,
Ели борча анфоси Исосиришт.

Бу фасл ичраким тонг ели жон берур,
Булут қатраси оби ҳайвон берур.

Чиқиб сабза руҳи наботи била,
Қилур жилва тонқон ҳаёти била.

Нишот этмаган улча имкони бор,
Гумон қилмагилким, аниңг жони бор.

Бу чог этмаган айш бўстон аро,
Жамодедурур, шакли инсон аро.

Вале эрмас ул айш ҳам дилпазир,
Кўнгул бир тараф гар эмасдур асир.

Кўнгул чунки бир гул учун зордур,
Нетонг, гар анга майли гулзордур.

Ва гар васлидин бўлса осуда ҳол,
Анга богу гулшан тавофи ҳалол.

Скандарга чун ишқ аро бўлди ком,
Тилаб васл гулшанга қилди хиром.

LVIII

Булбул ҳикоятиким, аниңг гулбонгидин зоғ ёлқиб, балоғат аҳлига ғажя ҳинду ҳарза дегондек, таън қилди ва аниңг фасиҳ жавобидин ўзгача сўзин билди

Эшиттимки, бир боғ аро гул чоғи,
Ки тез ўлди булбул фиғон қилмоғи,

Келиб сарзаниш қилди бир зоғ анга,
Ким эрди нишиман ҳамул боғ анга.

Деди: «Кей жунуншеваи ҳарзарой!
Недур буки, ҳар йил аро ўн бир ой,

Кезарсен чаманда ҳазину хамўш,
Бир ойдур санга мунча жўшу хурўш?

Бир ишта дарангу саботинг қани?
Чаман қушларидин уётинг қани?»

Деди булбул: «Эй ишқдин бехабар!
Менинг куймагимдин санга не хабар?

Чу гул йўқтурур ўн бир ой боғ аро,
Эрур рўзгорим сенингдек қаро.

Гаму дард эрур менда лайлу наҳор,
Ва лекин чу эсти насими баҳор,

Гул этти чиқиб жилваойин яна
Тикиб жайбига нофаи чин яна,

Чу гул қилди бу навъ зеби жамол,
Қачон қолғай ул лаҳза булбулга ҳол?!

Чаман ҳусни дийнор агар доигдур,
Ки бечора булбулга гулбоигдур.

Чу кетти чамандин гули оташин,
Кумур бирла пайлай бўлуб ҳамишин?

Сенингким намудоринг ўлди жуал,
Ҳаётингғадур гул исидин халал.

Қачон англағайсен менинг ҳолатим,
Ки сендин йироқ яхшироқ суҳбатим».

Чу булбул аён қилди бу дарду доғ,
Қарорди жавобида афсурда зоғ.

Демакка жавоб ўлмади сахткўш
Қиш айёми булбулдек ўлди хамўш.

LIX

ҲИКМАТ

Искандарнинг саволи Арастудин ул бобдаким, инсонга

майле табиий баҳор ва гулларга бўлмоғи недин бўла олғай ва анинг ҳикмат баҳоридин жавоб насими еткургони

Яна сўрди доройи гардунмаҳал:
«Ки эй чарх ашколи олингда ҳал,

Буким ҳар қачон етса фасли рабеъ,
Неким жинси инсон шарифу вазеъ.

Бўлурлар бори хурраму шодмон,
Қилурлар ҳаво бир тараф ҳар замон.

Кўнгулники қиш гунча янглиғ қилур,
Баҳор ўлса ул гул киби очилур.

Бу фасл элга мунча тараб не экин,
Бу янглиғ тарабқа сабаб не экин?»

Деди барча илму фунун огаҳи:
«Ки эй нутқунг анфоси Руҳуллаҳи.

Бу маънида эл кўп демишлар калом,
Ки борин билур шоҳи олий мақом.

Табиатқа гул майли эрмас ажаб,
Чаман завқи ҳам хели эрмас ажаб,

Вале нуктаким, асл эрур бу эмас,
Дейин, чун эрур шаҳга билмак ҳавас.

Табойеъки, офоқу анфусда бор,
Борин тўрт табъ эттилар эътибор:

Исиқ, совуғ, ўлу қуруғ фаҳм қил,
Ани ўту сув, елу туфроқ бил.

Ки инсон булардин мураккабдурур,
Жамеъи милалға бу мазҳабдурур.

Бирин ҳорри ёбис деди борча хайл,
Бири борид айлаб рутубатқа майл.

Ьирин ҳорри рутаб англа беваҳму бийм,
Бирин бориди ёбис айтур ҳаким.

Қачон зохир ўлди санга бу усул,
Табиат бу навъ-ўқ топибдур фусул.

Алардин бири келди фасли баҳор,
Ки бордур табиат анга ратбу ҳор.

Чу бу фаслға келди табъи ҳаёт,
Яна учга уч табъ бўлди сифот,

Ки сафроу савдоу балғамдурур,
Вале руҳ табъи мунга замдурур.

Шак эрмаски, ҳар кимсаким жони бор,
Ҳаётин тилар улча имкони бор.

Бу маънидин ул фасл эрур дилпазир,
Ки йўқ элга майл айламакдин гузир.

Неча сирридин элга йўқтур шуур,
Вале йўқ табиат ишинда қусур.

Чу андин етар руҳға парвариш,
Анга етса бехост айлар кашиш.

Сувким таҳға бўлди гузори анинг,
Чекар табъу йўқ ихтиёри анинг».

Чу донодин ўлди бу янглиғ футуҳ,
Ҳулул этти шаҳ жисмига тоза руҳ.

LX

Искандарнинг ул икки тоза вард, йўқ-йўққи, икки баҳори нозпарвард васлидин ком топқони ва Нозмеҳрнинг меҳру нозидин бетоқат бўлуб, гул фаслида анинг гул жамолидин баҳра олғони ва анинг Равшанак рашкидинким, маҳбублуқ шевасидурур, шамъдек саркашлик қилиб, чарбзабонлиқ била ўз шабистоноройлиғин равшан этгони ва Искандарнинг ул хилват висолидин чиқиб, Чин мулкидин Мағриб диёриға азм этгони ва ул диёр ғаройибидин ажобқа қолғони

Бу пайкарни улким намудор этар,
Гузориш ишин мундоқ изҳор этар,

Ки Чин ичра Искандари Файлақус,
Чу топти ики, ўйла, зебо арус.

Баҳору йигитлик, даги шоҳлиғ,
Яна ҳикмату донишгоҳлиғ.

Билибким, неча бўлса оламга шоҳ,
Эрур оқибат туфроғ оромгоҳ.

Не оламга топмиш вафойе киши,
Не шаҳлиққа кўрмиш бақойе киши.

Кишига бу ҳолот чун булғуси,
Деким, айш қай кун учун бўлғуси?

Бу тақдир ила шоҳи ипратпараст,
Неча кун тараб жомидин бўлди маст.

Ики шамъ бирла шабистон аро,
Ики сарвқад бирла бўстон аро

Бўлуб ком топмаққа оромжўй,
Топиб чунки ором, ўлуб комжўй.

Ҳамул Равшанак махди улё бўлуб,
Шабистонида мажлисоро бўлуб.

Бори парда аҳлига бону эди,
Ки шаҳ бирла зону-базону эди.

Вале Нозмеҳр эрди пойипараст,
Анга тахти ёнида эрди нишаст.

Қилиб шаҳға гоҳи парасторлиқ,
Гаҳи гамза бирла жигархорлиқ.

Вале Равшанакка басе рашк эди,
Анга боқса шаҳ, кўзида ашк эди.

Билиб хисрав ул навъ рашку ҳасад,
Риоят тариқига йўқ эрди ҳад.

Қилиб Равшанак бирла аншу нишот,
Анинг бирла оз айлабон инбисот.

Вале нотавон кўнгли зори аниинг,
Ҳазин хотири беқарори аниинг.

Бу ишдин малолат топиб Нозмеҳр,
Ки шоҳ ўзга ён қилди огоз меҳр.

Талошмоққа не ҳадду ёро эди —
Ки ул шамъи айвони Доро эди.

Вале гофил андинки, шоҳи жаҳон,
Аниинг меҳрини жонда асрар ниҳон.

Ҳазин жони онинг харобидурур,
Ичинда аниинг изтиробидурур.

Ики кун эди Равшанак навбати,
Муниинг лек бир кун эди хилвати.

Бу андешадин кўнглида эрди ранж,
Бўлур эрди нозук тани ғуссасанж.

Бу ойин ила ўтти фасли баҳор,
Ки то бўлди гул мавсуми ошкор.

Шаҳ англаб эдиким, маҳи сомири,
Кўзи ҳиндую кашмирнинг соҳири,

Эрур жинс рашкидин ошуфтадил,
Ниҳон шаҳдин озурда, элдин хижил.

Кунеким, бўлуб эрди навбат анга,
Ки бўлгай шабистонда хилват анга.

Шаҳ онинг ҳаримига майл айлади,
Жамолига жонин туфайл айлади.

Дедиким: «Неча ёшуруп ўртанай?
Улусдин ниҳон тупу куп ўртанай?

Ниҳон ишқдин етти иш жонима,
Букун фош этай роз жононима».

Келиб ҳурваш олида тузди базм,
Фарогат била бодага қилди азм.

Шаҳ этти аён бодапаймойлиқ,
Ки шўх айлагай мажлисоройлиқ.

Вале моҳваш кўнгли ғамгин эди,
Ниҳони қоши кунжида чин эди.

Такаллуф била мажлисоро бўлуб,
Иши баст этарда ма'доро бўлуб.

Скандар неча айлабон жустужўй,
Суманбар далер айламай гуфтугўй.

Неча бу ниёз ошкор айлабон,
Ул ойини ноз ошкор айлабон.

Мунунг чун фузун бўлди саркашлиги,
Анинг ҳаддин ошиб мушаввашлиги.

Чу шаҳ кўрдиким, тоқати тоқ ўлур,
Жунун ичра расвойи офоқ ўлур.

Анга ишқ амри жунун айламиш,
Жунун ақлу фаҳмин забун айламиш.

Не ҳикмат анга еткурур ёрлиқ,
Не ойини дониш мададкорлиқ.

Тазаллум била деди: «Кей нозанин!
Недин бизга қилдинг аён буйла кин?

Недур ажзим олинда тавсанлигинг,
Ангаким эрур дўст-душманлигинг.

Не журм эттим эркин мени хоксор,
Ки кўнглунгга ўлтурди мендин ғубор.

Не хаским, ўтунгдин куяр лог-лоғ,
Не ҳожат яна қуймоғ ул ўтқа ёғ?

Чибинким эрур шаҳдинга нойбанд,
Тапонча била анга недур газанд?

Вафо айлагилким, жафокор эмон,
Бу зулм айламакка сазовор эмон.

Чу мен ишқ аро ўлгум, ўлтурмагил,
Қатилингга тиғи жафо сурмагил.

Ниёзимга боқ, асру ноз айлама!
Таадди кўпу лутф оз айлама!»

Бу янглиг тазаялум чу кўргузди шоҳ,
Киноят била золими кинахоҳ,

Шакар тунгини айлади шаҳдрез,
Кўп ул шаҳд зимнида неши калез,

Ки: «Шаҳ айшини ҳақ мудом айласун,
Ишин дилбари бирла ком айласун!

Анинг лойиқи келди Доро қизи,
Ки кўз равшан айлар аёги изи.

Канизеким ул бўлса ҳиндийнажод,
Не ҳиндийнажод, айт кашмирзод.

Не лойиққи, они анис айлагай,
Такаллуф юзидин жалис айлагай».

Деди шаҳки: «Эй хаста жон офати!
Демай хаста жонким, жаҳон офати!

Киноят тариқини бир дам унут,
Қилиб раҳм, бедод таркини тут.

Менга Равшанак таънини қилма кўп,
Ул ишта кўзунгга мени илма кўп.

Мени анда маъзур тутсанг бўлур,
Замирингни масрур тутсанг бўлур,

Ки вожибдурур эҳтироми анинг,
Нединким, бийикдур мақоми анинг.

Эрур Баҳманий тожнинг гавҳари,
Яна Кайқубодий сипеҳр ахтари».

Деди макр ила шўхи ширинзабон,
Ки: «Эй ети кишвар уза марзбон!

Бу сўзнинг муҳаббатқа не даҳли бор?
Ки ишқ ичра шаҳлиққа йўқ эътибор!

Жамолу малоҳат кўнгул комидур,
Узун турра тақво қуши домидур.

Насаб бирла бўлса анга шоҳлиқ,
Ҳасаб бирла етмиш манга моҳлиқ.

Анинг тожи кишварга бўлса хирож,
Менинг олима бош қўяр аҳли тож.

Анга фахр нисбатда Жамшиддин,
Манга ор ҳуси ичра хуршиддин.

Анга мулк агар бўлса фармонпазир,
Манга зор эрур юз туман мулкгир.

Агар ул хирад бирла афсонадур,
Манга юз хирадманд девонадур.

Гар ул бўлса офоқ элига азиз,
Солурмен мен офоқ аро рустахиз.

Анга гар эрур пеша жон ўртамак,
Манга шева бўлмиш жаҳон ўртамак.

Гар ул ғамзадин ўқни паррон қилур,
Менинг кирпиким тийборон қилур.

Гар ул қатл ишига қилур эҳтимом,
Менинг тиғи ишқим қилур қатли ом.

Анга гар фусун айламак вирд эрур,
Манга борча кашмир шогирд эрур.

Анга ғамза бўлса жаҳон соҳири,
Манга бўлди гўсола юз сомири.

Анинг шуҳрати гар эрур ом аро,
Менинг қўзголонимдур ислом аро.

Гар ул халқни қатл этар дам-бадам,
Манга келди тиргузмак ойини ҳам.

Анинг қилса зулфи йилонни фусун,
Фусунум қилур аждаҳони забун.

Анинг зулфи гар чекса имон рагин,
Менинг тор лаълим чекар жон рагин.

Қачон сунбулум урса гул узра тоб,
Ёнар юзга хуршид тундин ниқоб.

Қошим ёйини кимки айлар хаёл,
Уётдин кўзига кўрунмас ҳилол.

Эрур кирпигим ўқига жон ҳадаф,
Нишона отарга магар чекти саф.

Кўзумга, қачонким, бўлур уйқу ком,
Бўлур олам аҳлига уйқу ҳаром.

Юзу мардумаквор холим сўзи,
Дегил гул уза тушти булбул кўзи.

Чекилгач узорим қирогига нил,
Эрур тақвою ақл кўзига мил.

Гажакдекки зулфум аро тобдур,
Кўнгулларни тортарға қуллобдур.

Лабим лаъликим жавҳари жон эрур,
Су ул лаъл аро обиҳайвон эрур.

Тишим риштасин жолаи поб де,
Дема жолаким, дурри сероб де.

Йўқ оғзим бўлуб жавҳари бебаҳо,
Не пайдо вужуде анга, не баҳо.

Ики лаълим этгач такаллум надид,
Қилиб оғзима эл таваҳҳум надид.

Ани халқ йўқ ерда айлаб гумон,
Агар бўлса ҳам ул ҳамон, йўқ ҳамон.

Юзумда дема сиймдин габғабе,
Ки ой ичра хуршидваш кавкабе.

Не кавкабки, нури анинг бегарон,
Қуёш бирла ҳусн ичра айлаб қирон.

Лабим пешаси жонфизояндалиқ,
Кўзум шеваси дилрабояндалиқ,

Дема руҳ — қаддим кўруб лол ўлуб,
Ки руҳул-амин даги беҳол ўлуб.

Хиромим қилиб равза сарвини мот,
Анга можаро қилмай оби ҳаёт.

Жамолим қуёшни солиб тобга,
Таним сийми титратма сиймобга.

Белим торин улким хаёл айлабон,
Ҳамоно хаёли маҳол айлабон.

Хаёлим башар ичра ғавго солиб,
Малойикка ҳуснум аллоло солиб,

Кўрунган замон суратим пайкари,
Халойиқ кўзига кўрунмай пари.

Лабимда такаллумдин ортуқ фусун,
Фусундин даги ҳусну нозим фузун.

Қуёш қўзголиб ҳуснум ошубидин,
Фалак паст меҳрим лагадкўбидин.

Вале мунча афсонадин не асиғ?
Ки шаҳ комига келди шаҳдим ачиғ.

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ,
Ки: «Оз бахт — кўп ҳусндин яхшироқ».

Шикоят манга йўқтурур шоҳдин,
Ки шиквам эрур бахти гумроҳдин».

Чу ширинлаб ул навъ шўр айлади,
Анинг ишқи хисравга зўр айлади.

Қаломига вола қилиб жонини,
Равон жон аро чекти жононини.

Ҳамойилсифат тортибон қўйнига,
Илигин ҳамойил қилиб бўйнига.

Ғазол ул сифат шер қилғач шикор,
Шикорига меҳр айлади ошкор.

Мамос ўлди чун шохи сандалга ож,
Не бўлғонни эрмас демак эҳтиёж.

Скандар бу хилватқа мафтун эди,
Паричеҳра ёриға мажнун эди.

Неча кун бўлуб пардада айшсоз,
Ки фаҳм ўлмай ул пардадин ҳеч роз.

Чу ошиққа бўлди муяссар висол,
Аниңг ишқида қолмас аввалғи ҳол.

Чу шаҳга неча кун эди ул шааф,
Яқин билдиким, умрин айлар талаф.

Яна ақлу ҳикмат паноҳ айлади,
Хирад тахтин оромгоҳ айлади.

Жаҳон мулкин этганда зери нигин,
Олинмай қолиб эрди Мағриб замин.

Сипаҳға бериб неъмату ком ҳам,
Мавожиб демай, балки инъом ҳам.

Чу эл фикридин кўнглини тиндуруб,
Юруш ҳукмини элга жар еткуруб.

Шаҳеким, сипаҳ бўлди обод анга,
Эрур душманидин кўнгул шод анга.

Агар шоҳдин халқи гамнок эмас,
Қалин бўлмоғидин адув бок эмас.

Маозаллоҳ, ар бўлса ношод эли,
Адув йўқ, берур они барбод эли.

Сахо шоҳдин элга матлуб эрур,
Сиёсат ҳам ўз ўрнида хўб эрур.

Скандарки фаррух жаҳондор эди,
Не шаҳлиққа матлуб анга бор эди.

Синоҳин чу эҳсоп била қилди шод,
Аён этти Хоқон била хайрбод.

Анга топшуруб мулки Чину Хито,
Яна мулк ҳам, чун деб они ато.

Сипаҳ сурди Чин мулкидин ташқори,
Таважжуҳ қилиб мулки Магриб сори.

Қилиб ҳамраҳ ўлмогни Хоқон ҳавас,
Қабул ўлмайин шаҳга бу мултамас.

Ани қайтариб кўп ниҳонроз ила,
Анга лойиқ ойини эъзоз ила.

Солиб Ҳинд ҳадди жанубини йўл,
Ки ул турфа кишвар бўлуб рост қўл,

Ижозат бериб Ройи Ҳиндига ҳам,
Ўкуш лутф бирла қилиб муҳтарам.

Чу ул қайтибон Ҳинд мулкига бот,
Суруб шоҳ Магриб бисотига от.

Синоҳи масун борча офотдин,
Ўтуб бе дарде мулки Гажротдин.

Бўлуб баҳри Уммон анинг манзили,
Неча кунки маскан бўлуб соҳили.

Кема ул навоҳийда неким билиб,
Борин ўрду олинда ҳозир қилиб.

Кема ичра гоҳи мақом айлабон,
Жазойир била гаҳ хиром айлабон.

Тенгиз қатъ этиб фулки сойир била,
Гаҳи қатъи води жазойир била.

Савоҳилда фатҳи билод айлабон,
Жазойир диёрин кушод айлабон.

Бу янглиғ қилиб қатъ ҳадсиз тенгиз.
Яна тоғ ила дашт андозасиз.

Ҳамул ергакким азм этиб эрди шоҳ,
Қилиб саъй еткурди хайлу синоҳ.

Мадад айлабон лутфи бори анга,
Макон бўлди Магриб диёри анга.

Бу иқлимни ҳам юруб қилди фатҳ,
Миниб рахши давлат, суруб қилди фатҳ.

Басе шаҳри аъзамга берди кушод,
Ки Магриб замин келди аъзам савод.

Ҳамул шаҳрлар шоҳи солиб шанъ,
Қабул айлабон молу бўлди мутеъ.

Қилиб шоҳ Магриб замин гаштини,
Бийик тоғи бирла очуғ даштини.

Не манзилгакким етти бўлмай сабур,
Қилур эрди манзил-баманзил убур,

Ки чун бўлди манзури бу марзу бум,
Назар айлагай ул дам аксойи Рум.

Ва лекин бу иқлим аро кўп ажиб,
Бўлур эрди ҳар лаҳза кўрмак насиб.

Табиат гаройибқа қонеъ бўлуб,
Ки ул Рум азмиға монеъ бўлуб.

Ҳамул жумладин бир бу эрдики шоҳ,
Қилур чогда ул марзни жилвагоҳ.

Етишти аниигдек биёбон аро,
Ки ҳавли солур эрди ўт жон аро.

Тутуб даштни ит киби жонвар,
Вале борчага мўр янглиғ сувар.

Аёгу илик борча, андоққи, мўр,
Вале шери даррончa ҳар бирга зўр.

Алар ичра ҳар кимсаким сурди от,
Анга мўрлар қилдилар ҳамла бот.

Чу ошуб ила ҳамла кўргуздилар,
Ани бир-биридин равон уздилар.

Анингдекки, қолмай нишони анинг,
Ер устида бир қатра қони анинг.

Чу бу ерга етти шаҳи хушманд,
Деди: «Сурмасун кимса ул ён саманд».

Ҳамул ер элидин савол айлади,
Бу маънида кўп қийлу қол айлади.

Дедиларки: «Бир навъ ердур бу марз,
Ки солур тасаввур ани жонға ларз.

Бу води эрур бир йигоч урса зўр,
Ки анда солур шўр бу навъ мўр.

Булардин нари водиедур назиҳ,
Назоҳатда боғи Эрамдин фазиҳ.

Гуруҳедурур анда оромгир,
Ки бу элга ул қавмдиндур нафир.

Қаю қавм, тенгри балоси алар,
Жаҳон ганжининг аждаҳоси алар.

Қавий ҳайкал, андоққи, бир пора кўҳ,
Бирига ҳариф ўлмайин юз гуруҳ.

Қаю бир десанг ул қадар зўр анга,
Ки бу жонварлар келиб мўр анга.

Аларнинг тилин фаҳм қилмай киши,
Неким айтибон ҳарза, билмай киши.

Алардин нари борса ўн кунча йўл,
Келур водие ики тоғ ики қўл.

Фалаксой ҳар тогнинг хораси,
Солиб бўркни авжи наззораси.

Қизил олтун айлаб бири кўзга фош,
Ки хийра қилиб кўзни мисли қуёш,

Яна бир келиб сарбасар сийми ноб,
Қамардек анга ламъау нуру тоб.

Бу махзанки, ҳар тошидур бебаҳо,
Бўлур бу халойиқ анга аждаҳо.

Бу элга вале турфа уйқу эрур,
Ки кўп ўзларидин ажаб бу эрур,

Ки ҳар ўн кун ул қавм уйқудадур,
Жамеъи тараддуддин осудадур.

Чу ўн кун ўтар уйғанурлар бори,
Ўз аҳволига айланурлар бори.

Топарлар яна ўн кун уйғоғлиқ,
Бу уйғоғлиқ уйқулари чоғлиқ.

Топа олур уйқу чоғи кимса даст,
Ҳамул девваширга бермак шикаст.

Қутулмиш вале биймдин жонлари,
Ки бу мўрлардур нигаҳбонлари.

Алар ул хазойинга ганжур ўлуб,
Аларнинг нигаҳбони бу мўр ўлуб».

Таолиллоҳ, ул сонийи зул-жалол,
Ки сунъида ожиздур аҳли камол.

Эрур сунъи ҳушу хираддин фузун,
Не ҳушу хирад, балки ҳаддин фузун.

Чу шаҳ топти ул ишга огоҳлиқ,
Хираддин талаб қилди ҳамроҳлиқ.

Етипган мақомида қилди пузул,
Йигилди жанобига аҳли укул,

Ки қилғайлар ул ишга назорае,
Дад қилғайлар андишаи чорае.

Вале ул ажабларки пайдо бўлуб,
Кўнгул тенгри сунъида шайдо бўлуб.

Кўнгулга бўлуб қисм мабхутлуқ,
Хирадқа етиб ажзу фартутлуқ,

Қила олмайин чора ҳикмат била,
Қолиб ожизу лол ҳайрат била.

Кетур соқий, ул руҳ сармоясин,
Ки маъдум этай ақл пироясин.

Ки қўл тутмади ақлу ҳикмат манга,
Вале қасди жон этти ҳайрат манга.

Муғанний, ғарибона ун чек ҳазин,
Ки манзилгаҳим бўлди Мағриб замин.

Сочай бошинг узра зари мағрибий,
Қуёш ерга мағрибда сочқон киби.

Навоий, чу ғурбатда сен шод бўл!
Ватан ёди ранжидин озод бўл!

Агар Шарқу Ғарб ўлса манзил санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга.

LXI

Басират кўзларин айнул-яқин куҳли ёрутқонлар бобидаким, қаён боқсалар офариниш ғаройибин мушоҳада қилурлар ва мубдеъи корсоз ва мухтареъи банданавоз сунъига офарин айтурлар ва одами хоқий хилқати сўзиким, «Хамирту тината одама бияди арбаина сабоҳан» ёастбурди била суратпазир бўлди. «Ва лақад каррамно бани одама» парвариши била тахти хилофатгир

Биров аҳли маъни дей олур ўзин,
Ки ҳақ очмиш ўлғай басират кўзин.

Не сурат ангаким бўлур ошкор,
Ани англаса сунъи суратнигор.

Қаю нақш аро кўрса бир чошни,
Анинг сонеъи билса нақкошни.

Не пайкарки ороста кўрса ул,
Анинг пайкароройига топса йўл.

Гарази нақшдин бўлмаса нақшбанд,
Киши нақшдин бўлмагай баҳраманд.

Ўкуш нақшлар бирла чархи кабуд,
Кўрунган била нозирига не суд?

Тўқуз хонида юз туман монда,
Кўрунган била элга не фоида?

Бу гулшандаким офаринишдурур,
Назар қилғучи аҳли бийнишдурур.

Ки ҳар бир чаманким кўрар дилкушой,
Бўлуб богбонига фикратнамой.

Қаю нахл бунким кўрар нозанин,
Қилур нахл бандига юз офарин.

Не гул рангу бўйин кўруб турфасоз,
Топар санъати ичра бир ўзга роз.

Бу андозасиз коргоҳе васеъ,
Аросида бу боргоҳе рафеъ,

Ки турмуш муаллақ, анга йўқ сутун,
Ки эрмас сутун йўқлугидин нигун.

Назар айлаган айламай изтироб,
Тона олмагай анда бир ришта тоб,

Ки ул риштада бўлмагай санъате
Ки то билмагай зимнида ҳикмате.

Ерутқонга тавфиқ куҳли назар,
Қаён тўшса кўз, ҳожат эрмас гузар.

Ки сунъ ичра бўлуб гаройиб талаб,
Талаб ичра кўнглига солгай тааб.

Кишиким, ғаройиб қилур орзу,
Не лозимки қилгай юруб жустужў?

Гаҳи манзили бўлгай ақсойи Чин,
Гаҳи тортқай ранжи Мағриб замин.

Гаҳи Ҳинд мулкида бўлгай залил,
Таажжубда кўрмакка товусу пил,

Араб баррига гаҳ бўлуб тезгард,
Шутурмург кўрмакка водинавард.

Назар қилса тонқон басират кўзи,
Эрур бу баридин ажаброқ ўзи.

Ўз авзойига боқса сар то қадам,
Топар айласа яхши андеша ҳам.

Ки не турфа тимсол эрур дилписанд,
Анинг зимнида маънийи аржуманд.

Бурун айлайин шарҳ тимсолини,
Дейин сўнгра маънисининг ҳолини.

Не тимсолким, дурри дарёйи жуд,
Не дарёу дур, сарви боги вужуд.

Боши узра тожи хилофат келиб,
Ҳамул тож уза лаъли раъфат келиб.

Жабинида пирояи шоҳлиқ,
Қоши узра туғройи огоҳлиқ.

Кўзидин аён нури айнул-яқин,
Сочида ниҳон тоби ҳаблул-матин.

Жамолида анвори шоҳаншаҳи,
Камолида эъжози Руҳуллаҳи.

Қўлидин гаҳи меҳри гардуннамой,
Гаҳи бармоғидин ики пора ой.

Қилиб тийнатин қудрат илги хамир,
Ҳамул қўл била шакли суратпазир.

Ҳақ ўз қудратин ошкоро қилиб,
Жамолин анинг оламоро қилиб.

Ҳакими азал турфа жисме ясаб,
Демай жисм, мушкил тилисме ясаб.

Тузуб ул тилисм ичра кўп тору пуд,
Ки эгнига солиб либоси вужуд.

Яна сунъ ила ўзга бир оламе,
Ҳақиқат аро ақлдин мубҳаме.

Бу эрди намудору тимсол анга,
Дейин эмди маънисидин ҳол анга.

Бу янглиг тилисм ўлғоч ороста,
Тамом, ўйлаким, моҳи нокоста.

Ҳакимеки айлаб анинг созини,
Ниҳон айлабон махзани розини.

Ҳамул ганжким топмай аҳли жаҳон,
Ани бу тилисм ичра айлаб ниҳон.

Чу ул ганжини анда мактум этиб,
Халойиққа сиррини маъдум этиб.

Кишиким бу ганжинаға топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи ул бўлди, ул.

Дема ганжким, ети дарё дегил,
Не дарё, тўқуз чархи воло дегил.

Таолиллаҳ ул холиқи моҳу меҳр,
Қаю моҳ ила меҳр, гардон сипеҳр.

Ки бир қатрада қилди дарё ниҳон,
Суҳо зимнида чархи аъло ниҳон.

Кишиким ғаройибдин истар насиб,
Нима топмоқ ўлгайму мундин ғариб.

Ғаройибқа ҳар кимки хоҳон эрур,
Ҳам ўзида мақсуди пинҳон эрур.

Не маъники истар ўзинда топор,
Жаҳонда кезарнинг не маънисн бор?

LXII

Ул болиғлар ҳикоятиким, сув истай муҳит гирдобиға азм қилдилар, наҳанги фано туъмаси бўлғон замон сувдин айрилғонларин билдилар

Бировким бу дарёда ғаввос эди,
Манга нуктае дурмасалмиқ деди.

Ки дарёда бор эрди фавжи балиқ,
Сув тонмоқ учун доим андешалиқ.

Аларга мудом орзу эрди сув,
Сув эрди аларга мудом орзу.

Бўлуб иш борига сув истар фани,
Дер эрдилар, улким, сув дерлар ани.

Не янглиғ экин таъму ранги анинг,
Қаю навъ сайру дарангн анинг.

Дирамлар бўлуб танлари узра дог,
Судин ҳеч тонмаслар эрди сўроғ.

Деди бир болиғ, ул табу гоб аро,
Ки: «Дерлар фалон тунд гирдоб аро.

Наҳангедурур солхўрду куҳун,
Бу дарёға сайр айлаган авиқу бун.

Керакким, сувдин ул нишон англагай,
Бу, бас, турфа рози ниҳон англагай.

Анинг сори азм эттилар турмайин,
Сувнинг орзусинда дам урмайин.

Қилиб саъй ул комн ноёбға,
Етиштилар ул тунд гирдобға.

Не гирдобким, чархи гардандадек,
Не игрим, синеҳри навардандадек.

Сувнинг даврасига етишгач бори,
Тушуб ҳар бири даврадин бир сори.

Болигларин бутратти гирдоби бийм,
Аниигдекки, тол яфроғини насим.

Бу ҳолатда чайқалди дарёйи жарф,
Падидор бўлди наҳанги шигарф.

Болигларга тушганда дарди фироқ,
Ки бир-бирдин ўлмиш эдилар йироқ.

Борин ютти бир-бир наҳанги фано,
Ичи жавфида жамъ қилди яно.

Алар барча сувдин чу айрилдилар,
Бурун сувда эркинларин билдилар.

Надомат чиқорса фалак узра дуд,
Чу меъда ўти муҳриқ эрди. не суд?

Бўлурдин бурун бир-биридин биҳил,
Бўлуб эрдилар барчаси музмаҳил.

Санга даги ганжеки пиниҳон эрур,
Ки табъинг вуқуфида иодон эрур.

Йўқ ул сенда пиниҳонки, сен анда гум,
Жаҳолатдин аммо ишинг уштулум.

Ериинг бўлса гирдоби баҳри ано,
Сени туъма қилгоч наҳанги фано.

Не суд ул дам ўлмоқ аён бу тариқ,
Ки матлуб аро бор экансен гариқ?

Нетарсен тилаб ҳар ажойибқа йўл?
Ажойиб эрур сенда. огоҳ бўл!

Буруироққи суд этмагай ҳар надам,
Ўзунгни билиб, йўлга қўйгил қадам.

LXIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун инсон дарки мақсуди аслий ҳақиқати идрокидин муарродур. нега сойир ҳайвонотдин мустаснодур

Яна сўрди фармондеҳи ганжпош:
«Ки эй пуктада айлаган ганж фош,

Буким ашрафи халқ инсон эрур,
Ки ҳақ сирри зотида пинҳон эрур.

Чу ул шамъдин равшан эрмас кўзи,
Ўзи ганжидин воқиф эрмас ўзи.

Недин бўлди бас илму ийқон аро,
Анинг бирла фарқ ўзга ҳайвон аро?»

Деди пуктапардози олий сифот
«Ки инсон эрур мудрики куллиёт

Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари,
Ки инсон эрур борчанинг сарвари».

Деди: «Билмаса улча мақсуд эрур,
Ки махфийдур ўзида, не суд эрур».

Деди: «Улча бордур ўзида ниҳон,
Билурдин фузунроқдур аҳли жаҳон.

Вале мунча билмишки, билмайдурур.
Бу мақсуд даркини қилмайдурур.

Ўзи билмаси англагон сўзу дард,
Ани борча махлуқдин қилди фард.

Талаб ранжи-ю, топмамоқ шиддати.
Бўлубтур анинг мужиби шавкати.

Недин ўзгалар кўнглида тобдур,
Ки бу дарди ноёб-ноёбдур».

LXIV

Искандарнинг мўр хайлин шикор этгали сипоҳин тузотгони ва ул гуруҳи девсор девонавор етиб, анинг сипоҳи олинда саф тузотгонлари ва алардин бир саф шикин ики саф орасиға суруб, Искандар сипоҳининг сафдорларин ожиз этгони ва ул ғазолаи чиний шер суратида майдонға кириб, аждаҳошикорлиқ қилғони ва Искандар ғазоли чинийни оҳуйи ҳарам қилиб анинг сайдин лутф ила яна сайд этгони ва ул бориб ўз сайдлари била мажлисқа етгони

Аён айлаган нуқтапошандалиқ,
Бу навъ этти коғаз харошандалиқ,

Ки чун сурдилар шоҳ хайли сутур,
Ҳамул ергаким, эрди ғавғойи мўр.

Чу шаҳ бўлди воқиф ҳамул роздин,
Тушуб тонти таскин таку тоздин.

Қилиб аҳли ҳикмат била гуфтугўй,
Этиб чора ойинини жустужўй.

Муқаррар мунга қилдилар ройни,
Ким ул мавкиби кишвар оройни,

Ки бордур ҳисоб ичра ҳаддин фузун,
Диловар эл анда ададдин фузун.

Қилиб неча дапқур сафоройлиқ,
Кийимдин қилиб зийнатафзойлиқ,

Юругайлар ул мўр даштига тез,
Шикор этгали айлагайлар ситез:

Қалин мўр хайли не бўлгусидур,
Зарар сори майли не бўлгусидур?

Агар шер чоглиқ аён қилса зўр,
Эрур шер — шер охиру мўр — мўр.

Биёбон чу ул мўрдин бўлса пок,
Юругайлар ул элга беваҳму бок.

Набард айлагайлар сипаҳ бирла шоҳ,
Анга тегруким фатҳ бергай илоҳ.

Қуёш чунки магрибда бўлди ниҳон,
Қалин мўрдек тийра бўлди жаҳон.

Шаҳ ул дашт аро қўнди қилмай ҳарос,
Вале мўрдин туттилар кеча пос.

Ки эл уйқусидин ешилган гала,
Ҳамул дашт аро бўлса югаҳ яла.

Ани мўр хайли шикор этмагай,
Талашмоқ била тору мор этмагай.

Алам чекти чун субҳи гардунмаоб,
Юз очти шаҳи машриқий интисоб.

Саф оройишин қилди доройи Рум,
Сипаҳ айлади мўр янглиғ ҳужум.

Яна паъразан бўлди аҳли масоф,
Яна кўс уни бўлди гардун шикоф.

Сипоҳ аҳлига тушти бир карру фар,
Ки офоқ аро солдилар шўру шар.

Ҳамул хайли ваҳший аро етти ун,
Согиндилар, ўлмиш, қиёмат букун.

Ҳамул ун сори еттилар беҳижоб,
Анинг сиррин англарга айлаб шитоб.

Чу ўттилар ул мўр саҳросидин,
Қомуқ пилдек пашша гавгосидин.

Сипаҳдин тўла кўрдилар ер юзин,
Қаро айлабон даҳр тогу тузин.

Солиб эл ғулуси жаҳон ичра шўр,
Анингдекким, ул дашт аро хайли мўр.

Чу саф кўрди ваҳший улус ҳар тараф,
Алар ҳам тузаттилар ўтруда саф.

Бори девпайкар, бори гулваш,
Бори гулбанду бори девкаш,

Келиб каргдек куч била, пилтан,
Вале ҳайъат ул навъким, аҳраман.

Кўз азрақ, сақол сориғу тийра юз,
Чиқиб борчанинг манглайидин мунгуз.

Қулону кийик чарми — кисватлари,
Аларнинг эти бирла — қувватлари.

Тутуб қўлга ҳар қайси бебок дуи,
Огир чўбдасте, нечукким, сутун.

Темур бирла қуллоб сархам қилиб,
Йигочларнинг учига маҳкам қилиб.

Аларга ҳамул бас келиб сози ҳарб,
Анинг бирла-ўқ айлаб огози ҳарб.

Бу ҳайъат била туздилар чун ясол,
Адад ичра минг деви ваҳшийфиол.

Бири кирди майдон аро кин ила,
Сўз айтиб ўзи билган ойин ила.

Мубориз тилаб тўккали қонини,
Раҳовард учун олгали жонини.

Бу ёндин даги сурди хоро тане,
Тани хораваш бирла кўҳафкане.

Шаҳ олида кўп ерда қилғон набард,
Адувдин чиқоргон синехр узра гард.

Ҳарифича жисмининг андозаси,
Вале андин ортуғроқ овозаси.

Ўзи пилпайкар, оти каргадан,
Вале каргаданким, эрур карктан.

Лақаб Раъд анга аҳли нархон аро,
Вале раъддек ер тутуб тош аро.

Чу майдон аро кирди гурди далер,
Аниигдекки аждар масофига шер.

Ганими ҳам оиинг сори қилди майл,
Аниигдекки, хоро сори тунд сайл.

Етишгач бири бирга айландилар,
Ики қулладек ишга қатландилар.

Бири бирга зарб урдилар беадад,
Вале лаъб ила борчаси бўлди рад.

Юруб оқибат ваҳшзоди ҳарун,
Аниинг сори солди гажаклик сутун.

Гажак маҳкам ўлгоч, чекиб қилди паст,
Аниигдекки берк ўлса моҳига шаст.

Кейин боғлади қўлларин чунки руст,
Гажак бирла тутти отин доги чуст

Чу топшурди ўз хайлига ул асир,
Мубориз тилаб ёна чекти нафир.

Яна пурдиле кирди майдонга тунд,
Ки гурзидин эрди қиё тиги кунд.

Қиёдек белида камар узра тиг,
Камардин адув чопқали бодариг.

Қиё янглиғ остида кўҳпайкаре,
Вале пўяда, ўйлаким, сарсаре.

Дегил қулла узра балойе миниб,
Ва ё тоғ уза аждаҳое миниб.

Лақаб Қаҳқаро деб анга аҳли кин,
Ери Қирвон, зоди Машриқ замин.

Равон киргач-ўқ солди ваҳшийга от,
Анга аҳраман қилмади илтифот.

Яна кин ўти бўлди андоқ баланд,
Ки гардунга бийм эрди етгай газанд.

Гаҳи бу ёниб тунд, ул кирса тез,
Гаҳ ул тез ёнгоч, бу айлаб гурез.

Гаҳи ҳамлалар айлабон рўбарў,
Рад айларни фавт этмайин мў-бамў.

Яна ваҳший олиб анинг тобини,
Солиб эгнига чекти қуллобини,

Ки маркабдин ўлди нигун Қаҳқаро,
Йиқилди қаро гарду туфрог аро.

Ани даҳи руст айлабон девзод,
Ғаним истаю айлар эрди инод.

Яна бир киши кирди кўшиш чоги,
Ул икидек ўлди асир ул доғи.

Яна кирди ҳам зоҳир айларга куч,
Гирифтор бўлди нечукким ул уч.

Бу янглиғ ўн уч гурди разм озмун,
Кириб бўлдилар деввашқа забун.

Қошиға неча паҳлавони замон,
Етишмак ҳамону тутулмоқ ҳамон.

Анга ҳар кишиким муборизэди,
Етишган дам илгида ожизэди.

Яна қичқурур эрди истаб ганим,
Вале андин эл кўнглида эрди бийм.

Ҳаросон бўлуб халқ майдонидин,
Кеча олмайин бежиҳат жонидин.

Бу иш солибон шоҳ кўнглиға тоб,
Мизожида зоҳир бўлуб изтироб.

Қила олмайин элга ҳукми аниф,
Набард айла дебким, шаҳ эрди ҳариф.

Боқиб турса ваҳший, басе, ҳарза деб,
Шаҳ ул ишда номусдин гусса еб.

Ки: «Бу шумлардин бири бўлса бу,
Киши пайлагай барча қилса гулу?»

Гаҳи йўл тониб кўнгли ичра ҳарос,
Тутуб лек ҳикмат тариқини пос.

Етиб кўнгли ҳолига юз минг газанд,
Такаллуф била айлабон заҳрханд.

Вале дев ёмоқ ҳавас қилмайин,
Ҳамул шўру гавғони бас қилмайин.

Бу ҳолатда бир чобук айлаб шитоб,
Ёниб орази узра чиний ниқоб.

Нечукким қуёш кўкда по то бафарқ,
Қуёшдек бўлуб кўк темур ичра ғарқ.

Синеҳр узра меҳри жаҳонтобдек,
Қилиб жўш ер узра сиймобдек.

Саманди уза чобуки паҳлавон,
Солиб чини оҳанг баргуствон,

Тутуб чин-бачин қўлда печон каманд,
Осиб хўдидин шуққа чиний паранд.

Саманди олиб барқдин тезлик,
Ўзи чархдин таври хунрезлик.

Кириб чун тарид этти ҳар сори фош,
Яқинроқ суруб шаҳға индурди бош.

Чу шаҳ олида қилди арзи ниёз,
Ёниб қилди ваҳший сори туртоз.

Не шаҳ тониб они, не хайлу сипоҳ,
Ғамидин чекиб халқ пинҳоний оҳ.

Ки: «Бу навъ зебо йигит юз дариг!
Ки қилгай бу ваҳшийдин ошом тиг!»

Вале ул қилиб хасм бирла набард,
Ки рахши сочиб чархи гардонга гард,

Эгармак била рахши айлаб шитоб,
Солиб аҳраман жисмига изтироб.

Ани музтариб айлабон тобдин,
Ўзин асрабон лек қуллобдин.

Бири ер, бири чархи даввордек,
Сукун бирла сайр ичра паргордек.

Чу пархошидин хасм бўлди нажанд,
Анга ташлади, ўйла, печон каманд,

Ки бўйни била бир қўлин қилди руст,
Ани судраю шаҳ сори сурди чуст.

Чекардин танин нотавон айлабон,
Бўйин туфроғ ичра ниҳон айлабон.

Тани рахши остида номол ўлуб,
Ўзи судралур бирла беҳол ўлуб.

Шаҳ олига чобуксувори далер,
Етиб, секрибон оттин андоққи шер.

Чекиб тийра туфроғ уза сайдини,
Валек айлабон руст аниинг қайдини,

Шаҳ андоқ ул ишдин тарабнок ўлуб,
Ки гарди тааб кўнглидин пок ўлуб.

Равон ёнди ошубу ранжи итиб,
Келиб тушти ўз хайлини беркитиб.

Синаҳ бўлди хандақ аро, ўйла, берк,
Тона олмагудек анга чарх эрк.

Тушуб шоҳ рахши синаҳ гардидин,
Илик, юзни юб размгаҳ гардидин.

Кириб боргоҳ ичра Жамшидвор,
Бўлуб бахту давлатдин уммидвор.

Тузуб мажлис аҳли била анжуман,
Равон истабон гурди ваҳшийфиган.

Чу киртач эшикдин яли шергир,
Чекиб мадҳида мажлис аҳли нафир.

Ани истаб Искандари Файлақус.
Қучуб бўйнини, ул қилиб пойбўс,

Иноят басе ошкор айлабон,
Бошига жавоҳир нисор айлабон.

Кўп этти чу лутфу карам ошкор,
Деди: «Кей адувбанд, ваҳшийшикор!

Ўзунгни аён қилки, кимсен, равон?
Ки шавқинг сенинг биздин олди тавон!»

Чу чобук жамолидин олди никоб,
Дегил чиқти миг остидин офтоб.

Ҳамул шўхи чинийнажод эрди ул,
Ҳамул чобуки хурзод эрди ул.

Ки шаҳга чекиб эрди Хоқон ани,
Қилиб васф беҳадду поён ани,

Ки: «Ҳусн ичра хуршиди тобон эрур
Яна Зуҳра янглиг хушилҳон эрур.

Булар борча бирёну бирён бу,
Ки майдон аро бордурур кинажў».

Скандарга хуш келмайин бу сифот,
Анга айламайдур эди илтифот.

Уни ҳусни беҳадду поён эди,
Вале кин ила разми пинҳон эди.

Бу чоққа дегин истар эрмиш маҳал,
Ки бир ерда юзланса кину жадал.

Шаҳ олинда жонин нисор айлагай,
Ҳунарким билур — ошкор айлагай.

Бугун кўрдиким, дармаҳалдур басе,
Ки давлат ишига халалдур басе.

Ўзин солди бу навъ майдон аро,
Адувсин асир этти жавлон аро.

Скандар чу билдики ул ой эрур,
Ки хуршиддек оламорой эрур.

Дебон тенгри сунъига юз офарин,
Ки лутфи анга қилди нусрат қарин.

Дедиким: «Жамолига ёпсун ниқоб,
Ки қилмас тун-оқшом тулуъ офтоб.

Шабистонга турмай хиром айласун,
Шах уйқусин анда харом айласун»

Чу ул шамъ кирди шабистон сари,
Ҳамул навъким сарв бўстон сари.

Тилаб шоҳи мажлисоро руду май,
Тузуб расму ойини Ковусу Кай.

Тараб сори азм айлади ком ила,
Топиб коми дил дам-бадам жом ила.

Чу майдин анга гарм бўлди димоғ
Тараб бирла бошига чиқти аёг.

Талаб қилди тутқунни мажлис аро,
Ки сургай аининг бирла бир можаро.

Киюрдилар ул навъким аҳраман,
Шукух олдилар шаклидин анжуман.

Салосил аро маҳкам аъзо анга,
Кишидин етишмай мувосо анга.

Кўруб шоҳ андоқ гирифтор ани,
Ики пилча зўр ила зор ани.

Деди, олдилар бандин аъзосидин,
Кўнгул фориг этти аининг посидин.

Чу банд олдилар зҳтиром айлади.
Сарир ўтрусида мақом айлади.

Бурун деди, келтурдилар кўп таом,
Ки меҳмонга етти ғизо бирла ком.

Яна бердилар жилва жоми шигарф.
Тула майдин, андоққи, дарёи жарф.

Чу бир жомни меҳмон қилди нўш,
Лёкин. кўруиг турфаким, тутти қўш.

Икн жомни чунки нўш айлади,
Шаҳ аятофидин кўнгли жўш айлади.

Яна шоҳ берди каёнин қадаҳ,
Ки жонига еткурди юз минг фараҳ.

Ҳар инъомким шоҳдин бўлди фош,
Қўюб мунъим олинда ҳар лаҳза бош.

Солиб ул камоли навозандалиқ,
Аниинг бўйинига рибқан бандалиқ.

Ани май чу бенхтиёр айлади,
Ўнуб ер, бу сўз ошкор айлади.

Ки: «Мен ваҳшиймен биёбониход,
Атодин ато ваҳшию ваҳшзод.

Йўқ андоқ тилимким санонг айтсам,
Сен этгонга лойиқ дуонг айтсам.

Вале нуктаедур ниҳоне манга,
Дейин, гар десангким:— «Де они манга»

Деди шаҳки: «Ҳар не каломингдур — айт,
Каломингни, андоққи комингдур — айт»

Деди ваҳшийойини девонаваш,
Чу ифрот ила эрди наймонакаш

Ки: «Сендин кўи ўлди навозини манга.
Эмас эмди подоши оз иш манга.

Ва лекин қўлумдин келур мунча иш,
Ки қилгаймен олингда ўлгунча иш.

Жанобингдин айрилмагаймен дамс,
Хилофингга иш қилмагаймен дамс.

Вале билки, мен бу улус хонимен,
Туну кун аларнинг шигаҳбонимен.

Чу кўрдум сипоҳингни, андоқки, мўр,
Етишгай дебон қавму хайлимга зўр,

Аларнинг жафосин тутуб жон аро,
Ўзум кирдим ул лаҳза майдон аро.

Не айлай ҳамул ишлар ифшосини,
Ки сен айламишсен тамошосини.

Бу дамким жанобингга бўлдум асир,
Худ ўлди саодат манга дастгир.

Снёсат қиличин манга сурмадинг,
Мени ўлтурур ерда ўлтурмадинг.

Яна мунча қилдинг иноят манга,
Карам айладинг бенихоят манга.

Бу дам гар ижозат берурсен, борай,
Келай, ўйлаким, бир ишингга ярай.

Мени соғиниб бастан гам бу дам,
Эрур қавму хайлимда мотам бу дам.

Сенинг давлатингдин борин шод этай,
Борин гусса бандидин озод этай».

Борурга шаҳ этти ишорат анга,
Етишгач бу янглиг башорат анга.

Ер ўпти, ўзин айлабон ерга паст,
Қунуб тебради, ўйлаким, нили маст.

Кўрунуб ажаб шоҳнинг ул иши,
Дебон бир сўз ўз кўнглида ҳар киши.

Сўз айтурга ҳар кимса айлаб ҳавас,
Вале топмайин кимса ул дастрас.

Келиб ҳикмат аҳлига ҳам, бас, ажиб,
Ким ул бир иш эрди бағоят ғариб.

Вале шоҳ хандону хушҳол эди,
Ул андешадин фориғулбол эди.

Неким қилса иқбол талқин анга,
Ани айламак эрди ойин анга.

Бўлур эрди ҳар кимсага бир гумон,
Ким ул қиссадин ўтти мумтад замон.

Эшик аҳлига тушти шўру шағаб,
Кириб келди ул ваҳшийи булъажаб.

Ҳамул паҳлавонларки тутмиш эди,
Улус кўнглин ишдин совутмиш эди.

Ўзи бирла келтурди борини хаш,
Равон қилди шоҳ олдида пешкаш.

Қулоқ туттию ерга қўйди юзин,
Алардек қуле қилди шаҳнинг ўзин.

Шаҳ ул қиссадин бўлди, бас, шодмон,
Не шоҳи замон, балки яхши-ёмон.

Анга лутф этиб шоҳи олийсифот,
Яна ошкор этти кўп илтифот.

Гирифторларким халос ўлдилар,
Яна шоҳ базмига хос ўлдилар.

Чу шаҳ боқти лутф айлабон ул сари,
Бири бор эди Бориқи Барбарий.

Иноят била ул карам маъдани,
Борин қучти истаб, батахсис ани.

Насиб ўлди маҳжурларга висол,
Бўлуб васлдин борча осудаҳол.

Ул оқшом бори майпараст ўлдилар,
Борин уйқу бости, чу маст ўлдилар.

Аёгчи, бу дам тут манга бир аёг,
Ки ҳижрондин ўлди мушавваш димоғ

Замоне бўлуб дафъ қайғу манга,
Магар соате келгай уйқу манга.

Муғанний, суруди висол айла соз,
Ки ҳижронда кўп топти жоним гудоз,

Анингдекки, ул қавм топти висол,
Манга ҳам насиб айлагай зулжалол!

Навоий, висол одамий комидур,
Ҳаёти абад — васл айёмидур.

Қачон васл топсанг насиб асра дам,
Агар бир дам ўлсунки, тут мугтанам.

LXV

Ҳажр шоми тийралиги таърифидаким, бало дўзахининг дуди анинг жанбида тараб биҳиштининг сунбули бўла олғай ва ул шомда рўзгори қороғғонлар ҳоли ихтилоликим, субҳи васлдин кўзлари ёрумайдур, хусусан, бу варақ юзин қаро қилғонининг ҳоли ва васл гавҳари шабчарогининг жаҳонтоблиғи ва гавҳари шабчароғ васлидек ноёблиги

Хушо улки, гар чекса юз йил фироқ,
Даме васл тушгай анга иттифоқ.

Неча кимса ҳижронда чекса алам,
Агар оқибат васл топса, не гам?

Нечаким фироқ офати жон эрур,
Анга сўнгра васл ўлса осон эрур.

Бировким анга бўлса махмурлуқ,
Етар жисму жонига ранжурлуқ.

Вале базм аро чун қадаҳ нўш ўлур,
Бори дарду ранжи фаромуш ўлур.

Ажаб умр эрур рўзгори фироқ,
Ки юз қатла андин ўлум яхшироқ,

Ҳаётни абад — васл айёмидур,
Ким жон қутию хотир оромидур

Эрур шомдек тийра айёми ҳажр.
Не бўлгай, ҳаёл айлагил, шоми ҳажр?

Аниинг шомини жонининг офати бил,
Бало сояси, марг зулмоти бил.

Қаро кун мисолу намуди ҳам ул,
Ажал ўтининг тийра дуди ҳам ул.

Агар қилмади дудлуг расми фош,
Недин доним андин тўлар кўзга ёш.

Қаро кун мисоли гар эрмас яқин,
Недин хасталар кўнглин айлар ҳазин.

Фироқ ўлмаса ошиқи нотавон,
Богир порасин кўздин этмас равон.

Агар ҳажрдин кўрмаса рустхез,
Қачон куйгай эрди бўлуб ашкрез.

Қуёш ҳажридин бўлмаса дарднок,
Яқосини субҳ этмагай эрди чок.

Магар гулдин ўлди йироқ лолалар,
Ким ўз багрини қилди парголалар.

Фалак бўлмади чунки хуршиднсиз,
Булутдин недин ости бўйнига киз.

Булут багрин ой ҳажри гўё сўкар,
Недин йўқса ашкини юммай тўкар?

Сулаймонсиз ар қилмади сўг фош,
Нигин не учун урди кўксига тош?

Магар тоғ Фарҳодсиз жон чекар,
Садодин нега йўқса афгон чекар?

Қолиб дашт Мажнуни жонкоҳдин,
Юзин йиртти кўйи шаҳроҳдин.

Фироқ ичра куйдурди булбулни гул,
Эрур гул эмас ранги, андоқки кул.

Қилур ҳажр кул жисми ғамноқни,
Нетонг ўртаса барқ хошокни?

Бировн англагай ҳажр ўти ҳирқатни
Ким ул чекмиш ўлгай биров фурқатни

Сўр андин гами ҳажр қайгусини,
Ки бир шоми ҳажр олди уйқусини

Киши дам-бадам куймак эрмас йироқ,
Ким ул мендек ўлгай асири фироқ.

Богир қонидин бўлди рангин ёшим,
Фироқ ичра то тушти мунглуг бошим

Киши мендек озурда жон бўлмасун,
Фироқ илгида нотавон бўлмасун.

Фироқ ичра элга неча маҳл эрур,
Чу васл ила бўлди бадал, саҳл эрур.

Ниҳоятсиз ўлди манга бу малол,
Ки йўқ шоми ҳажримга субҳи висол

Фироқ илгидин элгаким жаврдур,
Аниинг бу балоси неча таврдур:

Бири олам асбоби ҳижрони бил,
Муассир жаҳон аҳлига они бил

Бири айру тушмакдик аҳбобдин,
Киши багри ўртанмак ул тобдин.

Бири даги ҳажри қаробат эрур,
Ки жон ичра андин маҳобат эрур.

Бир улким, етиб ишқдин хасталиқ
Биров жонибн бўлса дилбасталиқ.

Бори ҳажр эрур худ уқубат била,
Ва лекин эмас бу суубат била.

Буларинінг боридин эрур саъб ул,
Ки мақсуди асліїга гум бўлса йўл.

Мангаким ичим ҳажрдин зордур,
Бурунгидин ўзга бори бордур.

Биридин бўлур бетаҳаммул киши,
Бори бўлса кўркким, не бўлгай иши?

Вале бўлмагай андин ортуқ тараб,
Ки солғонда жон ичра ҳижрон тааб.

Киши васл давронидин топса баҳр,
Бадал бўлса ул ўш бирла бу заҳр,

Ани шарбати зиндагони дегил,
Десанг умри жовид, они дегил.

Илоҳи бу давлатдин урсанг навид,
Навоийни ҳам қўймагил ноумид.

LXVI

Мажнун ҳикоятиким, фироқ тоғи оғирлигидин ўзни тоғдин ташламоқ тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосиди камарин тутуб ташламоққа қўймади

Эшиттимки, Мажнунни саҳронавард,
Ки бошдин-оёғи эди сўзу дард.

Неча вақт Лайлидин эрди йироқ,
Танин сизғуруб эрди доғи фироқ.

Ҳамул шўълаи шавқ туғёнидин,
Кечиб эрди андуҳлиғ жонидин.

Чу ҳижрон аро қолмади тоқати,
Ки муҳлик эди ёринінг фурқати.

Чиқиб Нажд уза бўлди наззорагар,
Бу навъ ўлди ул ҳолига чорагар.

Ки мажнунлуқ ошубини бошлагай,
Ўзин ул камардин қуйи ташлагай,

Ки бу навъ ўларни асири фироқ,
Кўрар ҳажр бедодидин яхшироқ.

Камар устига келди зору жунун,
Ки ўзни қуйи ташлагай саригун

Бу ҳолатда бўлди аён қосиди,
Ки Лайли анга нома ёзмиш эди.

Келиб берди дилдорининг номасин,
Совуқ қилди ул гарм ҳангомасин.

Кўнгул — нома маҳви қилиб, кўзни ҳам,
Қиёси унутти демай, ўзни ҳам.

Бўлуб ул битиқ ҳирси жони анга,
Ўлумдин қутулмоқ нишони анга.

Неча йил аниг бирла хурсанд эди,
Ким ул руқъа жонига пайванд эди

Қачон нома бўлса тирикликка дол,
Ҳаёти абад берса тонг йўқ — висол.

LXVII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, ёлғузлуқ мужиби жамъиятдурур ва жамоат мужиби тафриқа, бас недин ҳажр мардуддурур ва васл маҳбуб

Яна сўрди донойи ҳикматсиришт,
Ки: «Эй ақлу ҳикмат санга сарнавишт,

Чу гавғони мамнуъ тутмиш хирад,
Нединким, чу элга кўп ўлди адад.

Алар иштиғолини улким сиқа,
Демишким, эрур мужиби тафриқа

Қачон буйла бўлгач, бас ул яхшироқ,
Ки табъ ихтиёр этгай элдин қироқ.

Чу ҳижронга хуш аҳли толибдурур,
Недин табъ вуслатқа рағибдурур?»

Таммул била бихради пуктадон,
Бу навъ ўлди шоҳ олида пуктарон.

Ки: «Касратни гар ақл манъ айламиш,
Адоватдурур ишқу ақл ичра иш.

Қаю ишиким, ишқ айлар писанд,
Эмас ақл манъ айламак судманд.

Неча бўлса элга хирад раҳнамой,
Ҳар ишта тариқи муважжаҳнамой.

Вале ишқдин чунки ошуб ўлур,
Хирад хайли анда лагадкўб ўлур.

Яна улки, инсонга аҳли тамиз,
Билурким, ишма жондин ўлмас азиз.

Вале зумраи ишқ жононини,
Кўп ортуқ кўрарларким ўз жонини.

Эрур жонсиз ўлмоқ ўлумдин хатар,
Вале онсиз ўлмоқ ўлумдин батар.

Бўлур чогда жондин баданга фироқ,
Келур кимса табъига албатта шоқ.

Бу ойин ила табъ мажбул эрур,
Ки севгай ҳаётин бу маъқул эрур.

Қаю кимсаким, жондин ўлса аҳаб,
Не тонг айламак жондин ортуқ талаб».

Жавобин топиб шоҳи донишқарин,
Деди пуктавар жонига офарин.

LXVIII

Искандарнинг Мағриб диёри фатҳидин сўнгра Румға азм этганида Яъжуж зулмидин Кирвон навоҳиси халқининг тазаллум қилгони ва анинг ул бало раҳнасини беркитгали сад тарҳи солгони ва муҳандисваш меъморлар ва ҳандасавайн сангкорлар шиҳобкирдор ража била сад ўрнига ранг тўкмак ва Аторидҳаёл устодлар ва Зуҳал-

осор ҳаддодлар гаж ўрнига рўйи маҳлул ва оҳак ерига пўлоди масқул қуюб сад учин фалак тоқига еткургонлари

Дабири рақамсанжи фархундарой.
Бу навъ ўлди кофур уза мушксой,

Ки чун олди шоҳи сипеҳрихтишом,
Бори мулки магрибни андоққи ком.

Ҳамул булъажаб хайлу нодир гуруҳ,
Ки фикридин эрди халойиқ сутуҳ.

Алар сарфарозиким эрди асир,
Ки шаҳ лутфи бўлди анга дастгир.

Мутеъ ўлдию қуллуқ этти қабул,
Йўқ улким, бори хайли ҳам бўлди қул.

Шаҳ ул мўрларни қилурга ҳалок
Деди: «Отланиб халқ беваҳму бок,

Тузуб жарга, солсунлар ул навъ шўр,
Ким ул дашт аро қолмасун жинси мўр».

Ҳамул хайли ваҳший қилиб илтимос,
Дедиларки: «Эй шоҳи гардунасос!

Алар бўлмай, эмин эмас жонимиз,
Ки ул мўрлардур нигаҳбонимиз,

Ки оғирдурур бизга уйқу басе,
Қулоқ солки, аъжубадур бу, басе,

Ки ўн кеча-кундуз таку пўдабиз,
Яна ўн кеча-кундуз уйқудабиз.

Чу уйқуга бордуқ алардур ҳисор,
Ёвутмаслар элни ямину ясор».

Шаҳ ул пуктадин бармоғин тишлади,
Алар қатлин ул элга бағишлади.

Яна истади кўрмак айлаб юруш,
Ики тоғким, эрди олтун-кумуш.

Дедилар ҳамул қавм айлаб дуо,
Ки: «Бўлса унут яхши, бу муддао,

Ким ул теграга бормоқ осон эмас,
Не осон эмас, балки имкон эмас.

Ки ўн кунчилик йўлдур ул икки тоғ,
Бу ердинки, ҳоло, қилурсен сурог.

Вужуди аниинг бизга бордур яқин,
Вале кўрмамишбиз, десак сўзни чин.

Не биз кўрмаги бирла топтуқ мурод,
Не биздин улуглар даги берди ёд.

Нединким, йўлида хатар кўпдурур,
Юз ургон кишига зарар кўпдурур.

Топилмас ети кунчилик йўлда сув,
Гиёҳики бутмишдур — эрур огу.

Исиқ хайли ул навъ айлар ҳужум,
Ки эсгач насим анда айлар самум.

Қилур қайси елким эсар муътадил,
Агар бор эса аждаҳо музмаҳил,

Яна қолгон уч кунчилик йўлки бор,
Йилондур ҳамул дашт аро уяки бор.

Эрур кафчау, афъию жаъфарий,
Бўлуб ҳар бир ул ганжнинг аждари.

Аларга туман мингдин ортуқ адад,
Туман минг демай, балки беҳадду ад.

Агар пашша бўлса аларга залил,
Бўлуб етса бир ниш, андоққи пил.

Йилон бордур анда — эшитгил бу сўз.
Ки одам ўлар, чун анга солса кўз.

Эрур бу балиятдин ўтмак маҳол,
Неким айладук шарҳ, бу эрди ҳол»

Шаҳ ул сўзни чун истимоъ айлади,
Ҳамул ён борурга видоъ айлади.

Деди: «Ул тараф азм этардин мурод,
Тамошодин этмак эли ўзни шод.

Эмас эрди матлуб олтун-кумуш,
Ки бўлғай киши мунча мехнатқа тўш.

Тамошоға йўл чунки боғликдурур,
Анинг азми тарки ярогликдурур.

Тамошодин ар бўлди қатъи назар,
Не ҳиммат бўлурким, тилаб сийму зар.

Чу нақд истай ўлмоқ равон ул тараф,
Вале нақди жонини қилмоқ талаф?»

Чу ул азмдин фориғ ўлди бикул,
Ул эл илтифотига қўйди кўнгул.

Карам айлаб этти риоят, басе.
Бори топти шаҳдин иноят, басе.

Аларни маконига озим қилиб,
Неча кимса лекин мулозим қилиб.

Ўз оллида асраб ғаробат учун,
Эшикда шукуҳу маҳобат учун.

Чу мағрибни осуда ҳол айлади,
Яна азми савби шимол айлади.

Тенгиз айлабон қатъу тоғ-артилиб,
Юрур эрди йўл Рум азми қилиб.

Ҳамул турки чин, йўққи чиний ғизол,
Ки шерафган эрди қилурда жидол.

Солиб шоҳ кўнглига ўз шавқини,
Чекиб бўйнига зулфининг тавқини.

Бўлуб шоҳ матлубу маргуби ҳам,
Не матлубу маргуб, маҳбуби ҳам.

Аниқ бирла тун-кун бўлуб журъакаш,
Борур эрди ўз мулкига шоду хуш.

Гузаргоҳи Русу диёри Фаранг,
Қаю ерга етгач, ўтуб бедаранг.

Ўтар чогда мобайни Гарбу Шимол,
Тилаб дод жамъи парокандаҳол.

Ўкуш нола айлаб тазаллум била,
Сўруб шоҳ аларни тараҳҳум била.

Дедиларки: «Шоҳо, жаҳондор бўл,
Қадар қудрату чархмиқдор бўл!

Жаҳон мулкига бердинг ободлиг,
Жаҳон аҳлига адл ила шодлиг,

Диёреки адлинг анга етмашиш,
Диёр аҳлини шодмон этмашиш,

Ҳамоноки бу марз ила бум эрур,
Даги бу неча зору мазлум эрур.

Деди шаҳ: «Бу кишвар нединдур хароб,
Элига недин тушти бу изтироб?»

Дедиларки: «Бу мулкнинг бир ҳади,
Ҳамоно эрур Қирвон сарҳади,

Ким ул мулк гарбига мойилдурур,
Аро ерда бир тоғ ҳойилдурур

Ким ул тоғдин нари офот эрур,
Ул офотдин нари зулмот эрур.

Бу навъ этти воқиф хабар бергучи,
Ки зулматнинг андиндурур бир учи·

Эрур тоғу зулмат аро водие,
Ки йўл элтмас ул тараф ҳодие.

Не зулмат — жаҳаннам, не води — сақар,
Ки яъжуж ҳайлига бўлди мақар.

Не'ъяжужким, юз туман, минг бало.
Биз ул юз туман, минг балодин жало.

Аларин ҳақ ўз қаҳридин халқ этиб,
Ки кўп элга бедод алардин етиб.

Эрур ишларин васф қилмоқ маҳол,
Ким ул васфдин нутқ эрур гунгу лол.

Тааддуд аро йўқтурур сонлари,
Яна сонсиз ойини нуқсонлари.

Қад узра ёйилмиш пароканда соч,
Бири бир қаришдур, бири ўн қулоч.

Дема соч, хошоку хас маъдани,
Либос андин айлаб боришинг тани.

Қулоқ ики ёндин бўлуб бирга жуфт,
Нажас таъларин кўздин айлаб нуҳуфт

Келиб гул бармоғи бармоғлари,
Вале дев тирноғи тирноғлари.

Ёмон юзлари ранги беҳад сариғ,
Қизил туклар анда сафодин ариғ

Бинойинҳ кўз андоққи — маймун кўзи,
Вале шум ҳар қайси малъун кўзи.

Бурун ичларин тил била пок этиб,
Топиб лаззат, ўзин тарабнок этиб,

Аниигдекки, мабраз аритурда эл,
Солурлар ани холи айларга бел.

Огиздин тўнгуздек чиқиб ики тиш,
Вале ерни қозмоқ алар бирла иш.

Не ерники ул тишлар этти табоҳ,
Қиёматқача бутмай андин гиёҳ.

Такаллумда ҳаши улча имкон келиб,
Огиз барчасида запахдон келиб.

Тушуб ҳар бирининг ики эмчаги,
Ва гар худ тишиси, ва гар эркаги.

Ҳамул тоғ ундур, аниигдекки, ваҳм
Қила олмойин кўктин учини фаҳм.

Ики юз анга софу йилмон қиё,
Нима бутмай андин нечукким иё.

Ики ёниким ҳеч топмай гусил,
Бўлуб Қоф атрофига муттасил.

Бу мобайн аларнинг тарабхонаси,
Бу тоғ, ўйлаким, Қоф домонаси.

Вале давраким буйла кўргузди Қоф,
Топиб насх кофи киби бир шигоф.

Бўлуб фосил ул тоғқа ҳар дара,
Убур этгали ул гуруҳи шара.

Алар йилда солиб ики қатла шўр,
Чиқиб тоғ шигофидин андоқки мўр.

Бизинг шаҳру водий сори ёйилиб,
Не бедодким мумкин ўлғай, қилиб.

Келур чоғ алар, биз фирор айлабон,
Ватандин жало ихтиёр айлабон.

Боримизга ул навъ бечоралиг,
Солиб тоғу водида оворалиг.

Неким топиб ул қавм талон этиб,
Бори шаҳру кишварни вайрон этиб,

Киши топсалар айлаб они ҳалок,
Талошиб емакка этин завқнок.

Мавошини элтурга яксар суруб,
Ватангаҳларига дегин еткуруб.

Захира емакдинки мавжуд ўлуб,
Алар зулмидин барча нобуд ўлуб.

Емак бирла худ мутлақо тўймайин,
Ва гар тўйса ҳам донае қўймайин.

Борин айлабон нақл бунгоҳга,
Будур арзимизким, дедук шоҳга».

Деди шаҳки: «Ул нописандида хайл,
Қачонким қияурлар сизинг сори майл.

Нечук сизга маълум ўлур ул бало,
Ки андин бурунроқ қилурсиз жало?»

Дедилар: «Бу тогеким ул қавми шум,
Анинг ул юзида қилурлар ҳужум.

Бу сори бўлур чогда саҳронавард,
Қилур чарх ойинасин тийра гард.

Қачон бўлса ул тийра гард ошкор,
Бўлур тийра бизларга ҳам рўзгор».

Деди шаҳ: «Қачон бўлгай ул иш чоғи?»
Дедилар: «Ўтуб бир неча кун доги».

Эшитгач бу сўз довари чорарас,
Алар чорасин қилмоқ этти ҳавас.

Топиб берк манзил, тушарга паноҳ,
Ҳамул марз аро қилди оромгоҳ.

Дедилар ул эл юз тазарруъ била,
Жанобида ушбу таваққуъ била

Ки: бизга неча бахтдин йўқ наво,
Нечук кўргабиз эл газандин раво?

Шаҳ ар мунда маскан қилур, қилмасун,
Аларни жаҳон аҳлидек билмасун.

Ки ногаҳ бири етса ул қавмнинг,
Ғаним ўтрусида не юзу, не минг,

Батахсиским юз туман, минг бало,
Ки бу кишвар ўлгай алардин тўло.

Етишгай борининг бошида газаб,
Бори эл қонин ичгани ташналаб»

Деди шаҳки: «Сиз бизга қайгурмангиз
Ва лекин бу кишвараро турмангиз.

Тошинг ҳар неййигиз бўлса айлаб шитоб,
Ки бу мулк аро қолмасун ришта тоб,

Ки тенгрйга ул дам таваккал қилай,
Алар фикрин айлай, нечукким билай».

Алар чиқтилар мулкдин хонакўч,
Вале қилмади шоҳи фарзона кўч.

Деди, даврига қоздилар ҳар фариқ,
Очуқ хандақ, аммо багоят амиқ.

Кишилар йнбордики, ҳар марзу бум,
Фаранг ўлсуну Рус, ё Шому Рум.

Неким бўлса меъмори чобукхаёл,
Яна даги устоди нозукхаёл.

Яна коргарлар, бори чарбдаст,
Бало рахнасин қилгудек сангбаст,

Мису рўю қалъи, биринжу темур,
Яна қўргошун бирла толу кемур.

Қилиб неча юз минг тева узра соз,
Яна неча устоди оҳангудоз.

Муҳайё қилиб, эҳтимом айлабон,
Борин жаҳд ила тезгом айлабон,

Етургайлар ул ерга борини бот,
Бори бутти шоҳ айлагач илтифот.

Чу неким кераклик эди, бўлди рост,
Аниигдекки дорйи давронга хост.

Анга тегру ҳар кун ўзи отланиб,
Ҳамул тог домонасин айланиб,

Солиб ики минг сангбури бедаранг,
Камар узра кесмак учун тахта санг.

Бори зўрдаст ичра пулоддек,
Қотиг хора кесмакда Фарҳоддек.

Алар хорани бемадоро кесиб,
Мадоросиз ул тогда хоро кесиб.

Йигиб онча асбоб богларга сад,
Ки тахминидин ажз топиб хирад.

Чуҳар не керактур муҳайё булуб,
Ҳамул тийра гард ошкоро булуб.

Ки яъжуж азмига эрди нишон,
Булуб меҳр нурига зулматфишон.

Йигиштурдилар элни таклиф ила,
Кивурмакка хандаққа тахвиф ила.

Сурулди гала даги хандақ сари,
Ки жонлиқ нима қолмади ташқари.

Камингаҳда беш минг набардозмой,
Ниҳоне қўюб шоҳи архундарой.

Ки бир дастбурд айлабон ошкор,
Қилурга ҳамул сайдлардин шикор.

Алар ичра ул ваҳшийи мағрибий,
Камин хайли ичра тераклар киби.

Бу савдо аларни чу марбут этиб.
Келиб хандақ аҳлини мазбут этиб.

Бу ҳолатда чиқти гуруҳо гуруҳ,
Ки яъжуждин тўлди саҳроу кўҳ.

Чиқиб буйла ҳолатда аҳли камин,
Анингдекки, титраб замону замин,

Алар халқига узларин урдилар,
Ки тиг остида қўпни ўлтурдилар

Бу янглиг чу кўрди алар дастэўр,
Хаёл айлаким, тушти дарёга шўр.

Қуюб борча тўш-тўшдин ул элга юз,
Ки касратларидин тўлуб тоғу туз.

Аниигдек набард ошкор эттилар.
Ки ул хайл ишни изтирор эттилар.

Не ўқу қиличдин бирисига бок,
Не ўқу қиличким бўлурдин халок.

Итик тигдин ҳар нечаким ўлуб,
Ҳамул тиғдин ҳам итикрак бўлуб,

Алар ҳам кўп элни халок айлабон,
Халок айлаганни хўрок айлабон.

Отидин муборизни йиққон замон,
Йиқилгоч, талошиб тугатмак ҳамон.

Демонким ебон жисму қолабни ҳам,
Не жисму не қолабки, маркабни ҳам

Ажаброққи, не хасму не ўз дебон,
Йиқилгонни филҳол узушуб ебон

Бу янглиғки айлаб набард ул сипоҳ.
Кўп эл бўлди оқшомга тегру табоҳ.

Басе ул жамоатдин ўлтурдилар.
Ки то ўзни хандақка еткурдилар.

Чу пархошдин қолмайини жонлари,
Кириб жон аросига кўргонлари

Ўкуш рев ила ҳиси азми қилиб,
Ҳамул девваш халқдин айрилиб.

Булар айлагач рев ила тарки разм,
Алар ҳам қилиб тоғу саҳрога азм.

Тонг отқунча ошубу гавго била,
Қалин ит масаллик алоло била.

Бори оғзида тилба итдек ёлиш,
Ададда вале ит тукидин қалиш.

Чу ҳозир бўлуб шаҳ қошига сипоҳ,
Мусибат тутуб ҳайли ғойибга шоҳ.

Қабул айлаган иш кўрунуб қатиғ,
Пушаймонлиғи ҳеч қилмай асиғ.

Чу кўшиш сори топмайин ҳеч йўл,
Зарурат уруб чора зайлиға қўл.

Билибким, неча кун таҳаммул керак,
Қилур ишда кўпрак тааммул керак.

Емакдин чу холидур ул марзу бум,
Магар топмайин туъма ул хайли шум.

Ёниб ўз маконига азм этсалар,
Қилиб авд, келган сари кетсалар.

Этиб ишга ул лаҳза наззорае,
Қила олғай ул қиссага чорае.

Ҳам ушбу дейилган киби ул гуруҳ
Нима топмоғондин бўлуб чун сутуҳ.

Бори қилдилар авд келган сари,
Дара ичра сигмай кириб ичкари.

Аларға чу юзланди ораллиқ,
Замон унутти ситамкораллиқ.

Шаҳ отланди ул хайли доно била.
Разин рою ақли тавоно била.

Рикобида санъатгар эл беҳисоб,
Қилиб ул дара сори бори шитоб.

Чу еттилар, эрмас эди ул дара,
Очуқ жулгае эрди хўбу сара.

Ва лекин ики жониби ики тоғ,
Нечукким бериб эрди ул эл сурог

Икки тоғ аросида массоҳи чуст,
Яқинроқ ери айлади бозгуст.

Таноб ончаким чектилар ҳар сари,
Яқинроқ ери эрди ўн минг қари.

Нужум аҳли соат қилиб ихтиёр,
Кезиб маркаб узра шаҳи бахтиёр.

Буюрдики тўктилар ул ерга ранг,
Тушуб қўйди соат била хора санг.

Гудозандалиг ичра минг коргоҳ,
Қилиб, ўйлаким, кўра тайёргоҳ.

Муҳандислар айлаб фусунсозлиқ,
Масоҳат била корпардозлиқ.

Бўлуб коргарлар даги ишда чуст,
Ража жадвали бирла ноку дуруст

Гаж ўрнига маҳлул этиб ҳафтқўш,
Қўюб ерга санъатгари сахткўш,

Солиб ҳафтқўш устига тахта тош,
Бори жонибн тез бўлгон тарош.

Қўпуб ёна устоди Боний ҳасаб,
Қўюб тошни тошқа лаб-балаб.

Чу бир сатҳ ул тош ҳамвор ўлуб,
Яна устида иш намудор ўлуб

Чу тулига ўн минг қари эрди арз,
Биносига беш юз қари бўлди арз.

Неча минг бу иш узра устод эди,
Ки санъатда баноу ҳаддод эди.

Қўюб ул сифат дарз бардарз тош,
Ки бўлмай сари мўй анга дарз фош.

Яна эрди муздур сондин фузун,
Нечаким қиёс этса андин фузун.

Бўлуб олами бўйла санъатнамой,
Кеча-кундуз ишн қилдилар олти ой.

Ки неча минг устоду санъатгарий,
Тамом эттилар Садди Искандарий.

Муаррихдин эттим бу навъ истимоъ,
Ки: тонти сад уч юз қари иртифоъ.

Икн зина даги ясаб эл сори,
Ки чиққай қўйидин улус юқори.

Яна кунгуру бурж этиб қалъавор,
Темурлар била айлабон устувор.

Ясаб икн манзил ингаҳбон учун,
Ташиб тош кўп сангборон учун.

Қилиб анда таъйини неча юз кишн,
Ки сад хифзи бўлгай аларнинг ишн

Чу сад бўлди андоққи чархи кабуд,
Жаҳон офарнига шах этти сужуд.

Бу ҳолатда ул хайли муҳлик ситез,
Солиб дашту води аро рустхез.

Етиштилар андоққи, маъҳуд эди,
Бурунгича ун-шайн мавжуд эди.

Бало раҳнасни тонтилар, ўйла, рост,
Ки тиш бирла тирноглари бўлди суст

Деди шоҳким: «Сангборон қилинг,
Бало хайлига тошни парроп қилинг!»

Анингдек алар бошига ёгди тош,
Ким ул тошдек тушти тупроққа бош

Чу йўқ эрди гавголаридин асар,
Бўлуб қатл тошидин андешалар

Ёниб бир-бирисига айландилар,
Чу суд этмади жаҳду жидд, ёндилар.

Ер аҳлига ҳар зулмким сурдилар,
Фалакдин бориға эваз кўрдилар.

Бу бедодким айлаб ул қавм фош,
Нетонг осмондин агар ёғса тош?

Неа қатла мундоқ топиб гўшмол,
Яна ул тараф боқмоғ этмай хаёл

Бу ойин ила чун шаҳи пурхирад,
Ки яъжуж дафъи учун чекти сад.

Қилиб хотирин жамъ, қилди хиром,
Сипаҳ бирла ёд айлаб асли мақом.

Неча кун чу қатъ айлади марзу бум,
Яна бўлди манзилгаҳи тахти Рум.

Кетур соқий, ул жоми тақвишикан,
Ки кўнглумға тушмиш ҳавойи ватан.

Тилармен кезиб рабъи атлолни,
Десам ранжи гурбатдаги ҳолни.

Муғанний, чу топтим мақомимда ком,
Тузат ком ила сен даги бир мақом.

Қилиб фаҳм ул оҳангнинг рангини
Яна тар этай сайр оҳангини.

Навоий, ватан бўлди манзил манга,
Бу манзилдин аммо не ҳосил манга

Ки ҳар кимки бор эрди ёру қарин
Бўлубтур адам сори гурбатгузин.

LXIX

Елдек сайр аро сабукборлиғ нафйин қилмоқ ва тоғдек сукун аро бовиқорлиқ амрин буюрмоқ ва асҳоб суҳбатинким бир-бир ишлари борурға шитобдур, ғанимат билмак ва аҳбоб мулоқотинким, ҳар бири бир ғавҳари ноёбдурур, муғтанам тутмоқ ва адам ғарибистонидин шаммае ёд этмак

ва вужуд сарманзилин хушлуқ била ўткарурни васият қилмоқ

Чу охир бўлурбиз адам, эй рафиқ,
Ғанимат тутолим бу дам, эй рафиқ!

Бу бир дамки, хушвақтлиғ берди даст,
Тараб жомидин айлагил ўзни маст.

Чу бу дамни чарх ўткарур ҳам, бу дам
Дамо-дам май ичким, эрур дам — бу дам.

Кўруб умр тарихи мубҳамлиғин,
Ғанимат бил асҳоб ҳамдамлиғин.

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама.

Сафар меҳнати овидонийдурур,
Нединким сақардин нишонедурур.

Сафарга недур ҳар дам этмак ҳавас,
Санга ул сафарким бор олиғда, бас

Неча бўлса хайлиғ аро кўсу нил,
Чолиғуси нил узра кўси раҳил.

Неча сайр ташвишидин қолмоғуғ,
Ки боргунгдур ул навъким, ёлмоғуғ

Эрур бир йўл олиғда беҳад қатиғ,
Майи ҳажри аҳбобиғ, бас, ачиғ.

Не ҳамроҳ ул йўлда не ҳамдаме,
Эрур, оллаҳ, оллаҳ, ажаб оламе.

Ки ҳар кимки ул йўлга қўйди қадам,
Бурунги қадамдур саводи адам.

Не ул сайр поёнига ҳад падид,
Не мақсуд пайдо, не мақсад падид.

Эрур онча ранжу суубат анга,
Ки ўлмак эмастур уқубат анга.

Муни англаким ошкору ниҳон,
Киро айламас ғам емакка жаҳон.

Чу бир лаҳза давронга йўқ эътимод,
Бадан қайдида жонга йўқ эътимод.

Нечук одаме бежиҳат ғам егай,
Ва ғар бўлса юз минг жиҳат ҳам егай.

Бурунги куну тонгладин урма дам,
Ки ул бир адамдур, бу даҳи адам.

Эрур биз бу кун ҳар не нобуду буд,
Ки ики адам ичра тутмиш вужуд.

Дами нақд агарчи бу маъдум эмас,
Вале етмак оқшомга маълум эмас.

Не оқшом, тириклик эрур бир нафас,
Ҳам эрмас яқин топмоқ охир нафас.

Чу бир дамга йўқтур кишига зимон,
Фалак зулмидин алъамон-алъамон!

Муни даҳи ғам бирла қилгон басар,
Хираддин магар топмамишдур асар.

Алам ичра дам урмагил, эй кўнгул,
Не ғам етса қайғурмагил, эй кўнгул.

Жудоликка шод ўлма асҳобдин,
Жафо етса айрилма аҳбобдин.

Чу гардун иши бевафолигдурур,
Саранжоми расми жудолигдурур.

Фироқ ичра таъжил яъниким не,
Бу ҳосилга таҳсил яъниким не.

Ватандин чу охирдур ороалиқ,
Недур они истаб ситамкоралиқ.

Будур чарх ишиким шитоб айлагай,
Не обод кўрса — хароб айлагай.

Чу ул бузгуси, қилмағил изтироб,
Ки андин бурун айлагайсен хароб.

Ва гар сайрга асру рогиб эсанг,
Сафар нафъу зарриға толиб эсанг,

Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.

Сафар азми дўзахқа сонийдурур,
Ватан ҳубби имон нишонидурур.

Кишиғаким имон эрур сарнавишт,
Неча журми бор кўргусидур бихишт

Бориб журмсиз кирма дўзах аро.
Ўзунгга кетурма узун можаро.

Чу зотингда имондин ўлди нишон,
Гулистони жаннатда бўл гулфишон.

Эрур равзаи хулд чун масканинг,
Нега бўлди дўзахқа бормоқ фанинг

Жаҳон мулкини этсанг сафар хушқу тар.
Скандардек олсанг юруб бахру бар.

Қўюб борни охир чу кетгунгдурур,
Дегиниким олиб они кетгунгдурур.

Ҳамул хушки тарки азимат тутуб,
Фарогат мақомини ғанимат тутуб.

Этакка аёг чексанг андоқки тог,
Неча кун бу вайронда қилсанг фарог

LXX

Ул кабутар ҳикоятиким, подшонинг қасри зарнигори ҳибсидин қутулди ва ўз бузуқ ошёнини нишиман қилди ва бумдек анга ул вайрондин фарогат ганжи топилди

Эшиттимки, бир тойири номабар,
Битик зимнида шарҳи ҳангомабар.

Сабукпар кабутарки, ҳар бир қулоч,
Ки парроп очиб тай қилиб бир йиғоч.

Топиб эрди бир шоҳ қайдида банд,
Етиб эрди болу парига газанд.

Фалак гардиши айлабон зулму зўр,
Неча йил ани айлабон хонагўр.

Чу зиндонидин қочти ул бенаво,
Нишоту фараҳ бирла тутти ҳаво.

Сингиб кўкка ҳар сори чун боқти ул,
Ўзининг диёри сори туттн йўл.

Қилиб саъй ила тайри фархундапай,
Неча кунчилик йўлни бир дамда тай.

Вале зулми даврон солиб инқилоб,
Қилиб эрди ул бўлғон уйни хароб.

Кабутар етишгач уйин топмади,
Ва лекин учардин қанот ёпмади.

Басе эл бўлуб том уза донарез,
Учуруб кабутар берур эрди хез.

Булар сори ҳеч айламай илтифот,
Урар эрди ўз томин истаб қанот.

Басе давр уруб эҳтиёт айлабон,
Бузуғ узра қўнди, нишот айлабон.

Ки маънус эрур гарчи вайронадур
Нетай шоҳ қасрнки, бегонадур.

Эрур қушқа хушроқ чу боқсанг аён,
Мурассаъ қафасдин тикан ошён.

LXXI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, табиатқа

ватанда ком ва маълуф масканда ором жиҳати не бўлгай ва анинг жавоби

Яна сўрди доройи мушкилписанд:
«Ки эй борча мушкилларинг дилписанд,

Не манзилгаким бўлса ишратфизой,
Табиат керак бўлса рағбатнамой.

Ва лекин неча айласак ишта ғавр,
Эмас одамий навъи ичра бу тавр.

Ангаким бузуғ кулба зиндонча бор,
Қошида анинг боғи ризвонча бор.

Бу иш буйла невчундурур, ҳикмат эт,
Тариқин баён айлабон иллат эт?»

Деди ҳикматомузи донишпужуҳ,
«Ки бу бобда сўз демиш ҳар гуруҳ,

Вале ҳикмат аҳли аро ҳар мудиқ,
Ки бу нуктада бўлдилар муттафиқ.

Будурким, нега табъ муътод ўлур,
Чу муътодига йўл тонар шод ўлур.

Гар истар гадо кунжи вайронини,
Тилар шаҳ даги қасру айвонини.

Такаллуфни бу ишда маъюс бил,
Анинг табъига они маънус бил.

Табиатқа ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат — табиат бўлур.

Яқинким, билур шоҳи ҳикматпазир,
Табиатқа ўз шонидин йўқ гузир.

Табойеъга бу навъ эрур парвариш,
Ки айларлар ўз майли бирла кашиш.

Аларга бу майл ихтиёрий эмас,
Бажуз қисмати сунъи борий эмас.

Не ерким биров табъи маълуфидур,
Бу маълуфининг анча машъуфидур.

Ки одат бўлур кимки бор огаҳе,
Табиатқа одат бўлур мунтаҳе.

Чу бўлди табиат керак буйла ўқ,
Анга чунки ўз майлидин чора йўқ».

Чу қойил тўкуб дур нечукким саҳоб,
Олиб мустамеъ бахрдек дурри ноб.

LXXII

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирлигидин сўнгра дарёбор фатҳи учун орзу кемасига кириб, ҳавас елканин тортқони ва ҳукамо иттифоқи била Рум дарёси соҳилида олам мулкининг моҳир нажжорларин йиғиб кема тартибига амр қилгони ва уч минг ҳилоли қавсмонанд қурулгондин сўнгра миҳароса тирлар била аларга қаттиқ ёйдин чиққан ўқдек равонлиқ бермоқлари ва анинг ул сафиналарда мавж хутутидин бихор фатҳномасин ўқуғони

Бу баҳр ичра гаввоси гавҳарфишон,
Берур буйла сўз гавҳаридин нишон,

Ки оламни Искандар олгоч тамом,
Ки қилди яна Рум мулкин мақом.

Неча кун ватан ичра масрур эди,
Нишот айлади улча, мақдур эди.

Юзи солиб ул мулк аро нуру тоб,
Нечукким шараф буржига офтоб.

Тониб айни ҳар марзу ҳар бум эли,
Вале ўзгача шод ўлуб Рум эли.

Мубоҳот этиб борча офоқ аро,
Не офоқ аро, чархи пуҳ тоқ аро.

Нетонг, фахр тўртунчи кўк қилса фош,
Анн жилвагоҳ айлагандин қуёш.

Чу шаҳ неча вақт ўлди оромгир,
Дилором ила жомдин комгир.

Кўп айлар эди хотиримга хутур,
Ки: «Чун берди тавфиқ рабби гафур.

Жаҳонгирликка қилиб эҳтимом,
Чу азм эттим, олдим жаҳонни тамом.

Гаройиб неким дахр аро бор эди,
Бу бир махфий, ул бир надидор эди.

Наботию конию гар жонвар,
Гаройиб мисолу ажойиб сувар,

Сипеҳр эттн олимда ифшосини,
Ки қилдим боримнинг тамошосини.

Неким арз сатҳида топмиш вужуд,
Манга бўлди манзур буду набуд.

Ва лекин тенгиз сайрини қилмадим,
Не эркини ул пардада билмадим.

Савоҳилда дерларки кўптур гариб,
Жазойирда ҳам кўпрак андин ажиб.

Биҳор ичра худ бениҳоятдурур,
Муҳит ичра беҳадду гоятдурур.

Бу шакли мудавварки дерлар жаҳон,
Ки бор аксари сув ичинда ниҳон.

Қуруғлуқ ери ўндин эрмасдурур,
Билур эл нишон бўйла бермасдурур.

Эрур офарининг аро онча неч,
Ки жанбидадур тўқуз афлок ҳеч.

Фалакларки, ҳеч ўлди ул нечдин,
Қошида жаҳон камдурур ҳечдин.

Ҳисоб ичра бу ҳечдин даги кам
Киши кўрмамиш бўлса ушрини ҳам.

Недур мунча лофи жаҳонгардлик,
Эрур бу сифат лофи дамсардлик?

Чу афлоку анжумга етмас илик,
Ки моҳияти элга бўлгай билик.

Билиб биз ҳисобини боглаб расад,
Ҳақиқатларин фаҳм қилмас хирад.

Аларгаки қодир эмастур киши,
Билинмас сукуни била гардиши.

Жаҳонким, бўлубтур мусаххар манга,
Анга ҳукмронлиқ муяссар манга.

Ани мулк этиб ҳақ, мени мулкдор,
Манга борча ишга бериб иқтидор.

Агар улча мулкумдадур, билмасам,
Чу билмай, билур фикрини қилмасам,

Менинг бирла сойир эл ичра не фарқ,
Ки бўлгай алар баҳри гафлатда ғарқ?

Керак ҳар недур фарши ғабро аро,
Қуруглуқ аро, йўқса дарё аро.

Агар айласа бахт ҳамроҳлиқ,
Юруб борчадин топсам огоҳлиқ.

Қуруглугни қилдим Хизр бирла тай,
Бу дам қўйсам Илёс ила сувга най».

Чу кўнглида ер тути мундоқ ҳавас,
Топа олмади дафъига дастрас.

Ҳавас тундбоди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.

Бу андеша чун кўнглин этти забун,
Димогига юзланди бийми жунун.

Билибким не кўнглида пиҳон эрур,
Ниҳон тутса жонига нуқсон эрур.

Талаб айлади доним аҳлини бот,
Яна давлат аҳлин қилиб илтифот.

Чу бу анжуман ихтиёр айлади,
Ниҳон розини ошкор айлади.

Ичинда ниҳон кўнгли мақсудини,
Аён айлади буду нобудини.

Бори билдиларким, не қилмиш ҳавас,
Тенгиз сайридур кўнглига мултамас.

Қаю бирки манъ айлаю солди сўз,
Дебон сўзни, чун шоҳга қолди сўз.

Сўзин, ўйла, маъқул ила қилди рад,
Ки бўлди жавобида ожиз хирад.

Биляб борчаким, манъ даргир эмас,
Ризодин ўкун ҳеч тадбир эмас

Писанд эттилар барча, айлаб дуо,
Ки: «Ҳақ солди кўнглунга бу муддао.

Умид улки ҳам лутф этиб кирдигор,
Бу азмингда қилгай сени комгор».

Қаю ишта шаҳ топса ройи заиф,
Ким ўлгай жадал айламакка ҳариф.

Не жонибки, шаҳ бўлди кўшишнамой,
Заруратки, бўлгай мутеъ аҳли рой.

Шаҳ ар машваратда ситамкорадур,
Ситам чекмай ул ишта не чорадур?

Вале гайб сирри чу пайдо эмас,
Қазо қисмати ошкоро эмас.

Басо ройким ақл анга юз далил
Топор, лек ўлур, борча ройи алил

Басо, ишки нафс этса анда ибод,
Етишгай ҳамул раҳгузардин кушод.

Не ройеки иқбол эрур раҳнамун,
Анинг тобеъи келди чархи нигун.

Бас, авло буким қай тараф тушса шоҳ,
Кишин зилли жоҳига чеккай паноҳ,

Ки бўлгай иш ўнг келса масрурлуқ,
Ҳам ўлгай ёмон келса маъзурлуқ.

Скандар сўзин қилғоч ул эл писанд,
Бўлуб кўнгли ул ройдин баҳраманд,

Равон ҳукм қилдики, санъатвар эл,
Қилиб чуст кишти йўнар ишга бел.

Масолиҳки, даркордур ҳар ишма
Олиб, соз қилғайлар уч минг кема.

Минг андин бўлуб шоҳ азмига хос,
Ҳамуя элгаким келди базмига хос.

Яна минг ҳам аркони давлат учун,
Сув устида қилмоққа суръат учун.

Секиз юз синоҳийи жаррорга,
Икки юз яна аҳли бозорга,

Мингиким рақам айлаб ўз отига,
Ки бўлгай панаҳ баҳр офотига.

Юзи жунг ўлуб ҳар бир андоққи шаҳр,
Ки тонқай кишин шаҳрдек анда баҳр.

Бўлуб, ўйлаким, шаҳр ҳар жунг аро,
Маҳаллоту кўю мақому саро.

Яна уч юз ул навъким бехалал,
Бири минг синоҳига бўлгай маҳал.

Ки бўлгай бори ўз фароғи била
Секиз йил кераклик яроғи била.

Яна икки юз кемада зоди роҳ,
Бўлуб ул иш аҳлига оромгоҳ.

Яна юзда солиб танобу расан,
Масофатни қилмоққа баҳр ичра фан.

Яна икки юзда жаммолу сутур,
Ки шояд савоҳилга тушгай убур.

Яна юз келиб заврақи тезрав,
Ки элтиб сув узра сабодин гарав.

Яна икки минг ҳам бу тартиб ила,
Бутарга бори зийнату зеб ила.

Чу фармон этиб шоҳи офоқгир,
Бўлуб аҳли офоқ фармонпазир.

Туруб хайли саноъдин тешакор,
Йигоч кесгали неча минг пешакор.

Масолиҳ ёқо бешасидин етиб,
Ҳунарвар қарору шикеби кетиб.

Бу кишти ясар хайлнинг манзили,
Бўлуб Рум дарёсининг соҳили.

Ҳамул сув ёқоси икки-уч йигоч,
Кўруб аррау тешадин куч йигоч.

Ўн-ўн беш минг устоди пажжор эди,
Ки тун-кун иш устида даркор эди.

Яна мунча шогирду муздур ҳам,
Бори саъй этиб улча мақдур ҳам.

Яна икки-уч минг кишн борча чуст,
Иш этмак учун кун-бакун бозкуст.

Солиб онча ул соҳил ичра хурўш,
Дегил Рум дарёсига тушти жўш.

Бу янглиг ўтуб уч йилу бир нима,
Тенгиз суйига кирди уч минг кема

Анингдекки, тақсим тонти бурун,
Тутуб ҳар ким ўз кемасида ўрун.

Солиб неча йиллиқ йўл асбобини,
Тенгиз сайрининг ҳар не ноёбини

Тўлуб кемалар ичра ҳар хоста,
Чу тўлди керак янглиғ ороста

Таҳаррук тутуб шоҳ дарё киби,
Не дарёки, чархи муалло киби.

Қилиб мамлакат аҳлига хайрбод,
Навозиш била айлабон элни шод.

Чиқиб бодпой узра бўлди равон,
Шабистони аҳли қолиб нотавон.

Сурар эрди якроними бедаранг,
Анга тегруким, баҳри Руму Фаранг

Чу соҳил сари даштдин қилди майл,
Анингдекки дарё сари тундсайл.

Қўюб рахши дарё қироғига гом,
Инонин чекиб шоҳи дарёхиром.

Ҳамул ҳикмат аҳли сутурлобсанж,
Чекиб яхши соат зуҳурига ранж.

Чу бир лаҳзае, макс вожиб эди,
Қолур эл сари шоҳ боқиб деди.

Ки: «Эй қавмким, қилдингиз хизматим,
Чекарсиз букун гуссаси фурқатим,

Неча ҳажрингиз бирла хурсандмен,
Вале барчангиздин ризомандмен.

Қазодин манга тушти мундоқ сафар,
Қадар ҳукмидин элга «айналмафар»

Қулоққа неким этсам сўз — тутинг,
Неча вақтдин сўнг мени кўз тутинг.

Агар мулку, гар молу, гар дин эрур,
Неким ҳар бирингизга таъйин эрур.

Қаю ишки ҳар кимга чектим рақам,
Рақам чекканимдин чиқормаинг қадам.

Ҳадисим кўнгул ичра олинг бори,
Саломат бўлуиг, яхши қолинг бори.

Дуо бирла бизни гаҳе ёд этинг,
Бу хизмат била эмди имдод этинг».

Бу сўзлар дегач шоҳи кишвар хидев,
Улус чектилар кўкка яксар гирев.

Тўкуб ашкдин борча юзларга руд,
Дедилар аининг жонига кўп дуруд.

Дуодин сўнг огоз этиб бу калом
Ки: «Гар бар, агар баҳр қилсанг мақом,

Нечаким фироқингда ғам егабиз,
Не ёроки яхши-ёмон дегабиз.

Бисотн тараб жилвагоҳида бўл,
Қаёнким эсанг ҳақ паноҳида бўл.

Не амр этганинг, токи бор жонимиз,
Тагофул қилурга не имконимиз?

Чу биздин дуо айладинг муддао,
Не иш илгимиздин келур жуз дуо».

Аларга бу ерга етишгач мақол,
Тулуъ айлади буржи фархундафол

Сутурлоб сори чу солди шоҳ,
Равон кемани қилди оромгоҳ.

Қуёш жадй буржига чунким етиб,
Равон хут буржига таҳвил этиб.

Фалак еткуруб буйла ёмгур чогин,
Тўкуб эл кўзи бениҳоят ёгин.

Чу шаҳ кема ичра мақом айлабон,
Улус ҳам саросар хиром айлабон.

Тўлуб чун лабо-лаб ул уч минг кема,
Ҳам эл бирла, ҳам ҳар кераклик нима.

Тонгиб ҳукм маллоҳи озодмард,
Равон кемани қилди дарёнавард.

Қалин кипти ўлгонда жунбушнамой,
Теранг баҳр бўлди гурунбушнамой.

Юруб сув уза шаҳри аъзам савод,
Таҳаррукда бир ўзга олам савод.

Саводи ёниб жарф дарё юзин,
Булут, ўйлаким, чархи хазро юзин.

Бу ойин била шоҳи дарёшукух,
Юруб қилди дарёни юкдин сутух.

Қаён азм беваҳму бок айлади,
Тенгиз багрини чок-чок айлади.

Чу ул навъ меҳмон кириб баҳр аро,
Қилиб мезбонликда сув можаро.

Очиб ҳар тараф абрмонанд каф,
Ки жамъ айлагай ҳар не бўлгай садаф.

Бори дурларин ошкор айлагай,
Борин меҳмонга нисор айлагай.

Сочиб борчасин шаҳга огоҳвор,
Бори дурларин айлагай шоҳвор.

Бировнингким ул навъ меҳмони бор,
Не дурким, нисор этгай ар жони бор.

Аёгчи кетур жомн дарёмисол,
Ки баҳр ичрадур шоҳи дарёнавол.

Манга тутки, пўш айлаб, айлай тараб,
Ки дарё киби бўлмишам хушлаб.

Муғанний, тарона тузат рехта,
Ҳазин рудунга лаҳне омехта.

Ки ашкимин тўккай дури нобдек,
Буюргай манга чархи гирдобдек

Навоий, талаб қил тариқи фано,
Ки сув узрадур даҳр уйига бино.

Кўнгулни бу уй бирла шод айлама,
Ҳубоб уйига эътимод айлама.

LXXIII

Искадарнинг ҳукамодин дарёбор вазъин савол этгони ва Суқротнинг курраи арз даврида сувнинг не навъ иҳота қилгонин шарҳ қилгони ва муҳит атрофида ети ахзар дарёким, ети чархи хазродек шўрангез, балки ҳунрездур, тақсим этиб, ўн ики минг жазоирким, холидотдин айрудур, мунқасим қилгони ва буҳайрот шарҳидин элга тафайюрот солиб ва анҳор можаросидин сойилни баҳрдек хушклаблиқдин сероб қилгони

Ҳамул кунки шаҳ бўлди дарётавоф,
Анинг жунгининг кўкси дарёшигоф,

Тилаб ҳикмат аҳлини мажмаъ тузуб,
Борилларга дилжўйлуқ кўргузуб,

Деди: «Баҳр кайфиятин айтингиз,
Ки не вазъ иладур ер узра тенгиз?»

Тааммул қилиб борча аҳли аён,
Дедиларки: «Суқрот қилсун баён

Ким, ул ҳикмат аҳлининг устодидур,
Замири хирад ҳикмат ободидур».

Сўз андин сўруб шоҳи дарёжаноб,
Бериб буйла Суқроти доно жавоб:

«Ки ер жирмидур ҳайъати мустадир,
Кура айлади они ҳаййи қадир.

Вале ул кура сув ичинда ниҳон,
Очуқ қисми улдурки, дерлар жаҳон,

Ки маъмурау тогу ҳомун эрур,
Ки оти аниинг рубъи маскун эрур.

Вале сув иҳота қилибдур ани,
Эрур ети иқлим очуқ қолгани.

Вале ул ҳам очуқ эмастур тамом.
Ки ҳар жонибин бахр этибдур мақом

Муҳитеким, ул чархосодурур,
Аниинг даврида ети дарёдурур,

Ки ҳар ён кириб рубъи маскун аро.
Духул айламиш тогу ҳомун аро.

Яна ҳам ўн олти буҳайрот эрур,
Ки ҳар бирга бир ўзгача от эрур.

Яна юздин ортуқ эрур рўд бор,
Ки олур алардин улус эътибор.

Нечукким Кўҳак, йўқса рўди Ҳирот,
Ва ё Нил ё Кавсаросо Фурот.

Алардин жаҳон ичра ободлиқ,
Экин нафъидин халқ аро шодлиқ.

Эрур чашма бу рўдлар манбаъи,
Вале бахрларга бўлуб мақтаъи.

Таарруз буҳайрот ила рўдга,
Халал еткурур шарҳи мақсудга.

Хамул ети дарёки зоҳирдурур,
Ки анда билоди жазоирдурур.

Ани шарҳ этарга қилоли шуруъ,
Аларга яқин бирла будур вуқуъ,

Ки мажмуъи ул бахрдин айрилур,
Ки доно Муҳит оиинг отин қилур,

Алардин бири бахри Руму Фаранг,
Ки сен-сен бу дам ул тенгизда наҳанг

Ки ободу бум ичра воқеъдурур.
Жазоирки анда мазореъдурур.

Эрур олти юз улча тонмиш адад.
Ки йўқ анда махмурлуқ ичра ҳад.

Иккичини қил баҳри Магриб гумон.
Ки мавжига ором йўқ ҳар замон.

Шимолию шарқийси маъмур бил.
Жазоир минг ул сувда машҳур бил.

Учинчи эрур баҳри Занғу Ҳабаш.
Ки ошубдин келди девонаваш.

Минг уч юз жазира аниг дохили.
Басе кўп жазирасининг ҳосили

Ҳисоб ичра тўртинчидур баҳри Ҳинд.
Ки жанбида бир нов сув рўди Синд.

Жазоир анга юзу икки минг.
Неча лужжа кўли ҳамул баҳрининг.

Бири келди Уммону Қулзум бири.
Яна баҳрийи нурталотум бири.

Бешинчи тенгиз келди дарёйи Чин.
Жазира кўп ул сувда мардумининин

Адад ичра уч минг. даги ети юз.
Жазоир аросида кўп тогу туз.

Дувонг деган сувни олтинчи де.
Билоди саводин кўнгул тинчи де.

Икки мингга яқин жазоир анга.
Туман минг кема лек соир анга.

Етинчини Машриқ суви қил ҳисоб.
Қуёш аввал анда солиб нуру тоб.

Бўлуб ўн икки минг жазоир тамом.
Мунинг бирла ўн олтида вассалом

Булардин эрур айру баҳри Ҳазар,
Ки ваҳм айлай олмас суйидин гузар.

Анга ҳам жазоир ададсиздурур,
Гаронб булар ичра ҳадсиздурур.

Булар барчанинг манбаъидур муҳит,
Ки овозаси тутти сатҳи басит.

Анга муттасилдур булар бориси,
Қуруглугдурур лекин уч сориси.

Ва лекин эрур ул багоят амиқ,
Ки афлок анга тушса айлар гариқ.

Келибдур сифат бу ватира анга,
Жиҳат буки, бўлмас жазира анга.

Ва лекин улуқ вазълиқ жонвар,
Аларга ажаб вазъ бирла сувар.

Эрур андин ортуққи аҳли хирад,
Такаллум била айлай олгай адад.

Будур баҳр ишиким, дедим мужмалин,
Баён айладим махражу мадхалин.

Кишин қилса тафсилини орзу,
Кўрар сайр этарда қилиб жустужу»

Скандар бўлуб хуррамойин басе,
Лён қилди донога таҳсин басе.

Бурун ети дарёга азм этти жазм,
Булардин сўнг этмак Муҳит ичра азм.

Бўлур одамийнинг бийик ҳиммати,
Эрур ҳимматидин фузун гафлати.

Ўлум солгуси чун димогига дуд,
Таманно ўтин мунча ёқмоқ не суд?

LXXIV

Машриқда ганж топқон киши ҳикоятиким, магр

ганжномасини ўқуб, меҳрдек бошдин қадам қилиб, мағрибқа борди ва ул зари мағрибий топқоч меҳрдек уёқти

Биров топти Машриқда ганжи шигарф,
Ёзиглиғ эшигида бу турфа ҳарф,

Ки: «Ҳар кимки бу ганжни топти, жазм
Агар қилса Мағриб диёрига азм,

Фалон ерда мундин улуқ ганж эрур,
Анга ким қадам урди, поранж эрур».

Ўқугоч ани томеъи хомкор,
Деди: «Икисидин бўлай комгор».

Мунга — «ҳиммат» оти қўюб фикрати,
Равон қилди Мағриб сори ҳиммати.

Неча йил қилиб қатъ дарёу дашт,
Бўлуб анга юз минг бало саргузашт.

Етиб, истаган ерни тонқон маҳал,
Бошига етишти саросар ажал.

Не мундин еди бар, не андин даги,
Машаққат чекиб кечти жондин даги.

Эмас шоҳлиқ — олмоқ юруб баҳру бар,
Эрур топмоқ андинки ҳақ берди бар.

Бировким, бу маънига ёбандадур,
Хирадманду фархундапай бандадур.

LXXV

ҲИКМАТ

Искандарнинг саволи Суқротдин ул бобдаким, курраи арзни тамом сув иҳота қилмогонининг ҳикмати не бўлғай ва анинг жавоби

Скандар савол этти Суқротдин,
Ки: «Эй фард тафриту ифротдин,

Буким ер юзига муҳит ўлди сув,
Баён қилки, мушкилдурур бизга бу.

Ки не важҳдин тутмади ер юзин,
Жаҳон сатҳининг борча тоғу тузин.

Ки бу рубъи маскунга сув келди оз,
Ҳам ончаки бор эрди элга ниёз.

Мухитеки, ул ошкородурур,
Нега даврида ети дарё дурур?

Чу андин ети баҳр бўлди жудо,
Нега тутмади ер юзин — қил адо?»

Дуо қилди донойи дарёзамир,
Ки: «Олсун жаҳон шоҳи дарёназир,

Гуруҳе демишларки, бу жирми хок,
Эрур вазъ ичинда баланду мағок.

Неча асли вазъи мудаввардурур,
Бу ҳикмат элига муқаррардурур.

Вале ер юзи чунки ҳамвор эмас,
Киши фикр агар қилса душвор эмас.

Билурким, ёғиндин қачон бўлди сайл,
Қилур тогдин паст водийга майл.

Чу олам юзи бўлди пасту баланд,
Бу сўзни қилур доним аҳли писанд,

Ки сув мойил ўлмиш чуқурларга-ўқ,
Эрур бу жиҳатдин бийикларда йўқ,

Гуруҳе бу маъни гувоҳидурур,
Ки дерлар бу ҳикмат илоҳийдурур.

Тутулмоқ керак эрди ер сув била,
Ҳамул навъким, акс кўзгу била.

Вале халқким, ҳаққа осон эди,
Гараз офаринишдин инсон эди.

Анга жилвагоҳ очти қудрат била,
Бу маънига йўқ дахл ҳикмат била.

Муни бил ҳакими азал ҳикмати,
Ки топмас булардин халал ҳикмати

Эрур чунки ул ерда ожиз хирад,
Хирад аҳлига сўз демокка не ҳад»

Скандарга ул сўз келиб дилпазир,
Сукут улди ҳикмат била погузир.

LXXVI

Искандарнинг сти дарё била ўн икки минг жазоир билодин фатҳ этгандин сўнгараким бир қатла муҳит даврасин пергорсифат эврулуб эрди. Муҳит нуктагоҳига азимат қилгони ва ул сайрда йигоч марокибнинг елдин ҳаракати ва сув дашгининг самовий ҳайъати ва қулоқдин ул дашт аро кўп аргадол намудори ва ҳубобдин ул йўл аро кўп сангреза осори ва Искандарнинг Муҳит марказига етгони ва чарх дўлоби ани айландуруб, Искандария азми этгони

Гуҳаррезким, нуктаовардурур,
Бу дарёда мундоқ шиновардурур,

Ки чун сурди доно бу янглиг мақол,
Хабар топти донойи дарёпавол.

Ки не навъ эмиш баҳр кайфияти,
Сафар сори жозим бўлуб ният.

Ҳакими илоҳийға сўрди нафас,
Ки: «Сендин эрур бизга бу мултамас,

Ким андоққи етти сўзунгдин наво,
Бу сайр ичра сен бўлгасен пешво.

Сенинг тобеъинг борча маллоҳлар,
Бори баҳр сайрида сайёҳлар.

Алар бирла топиб сув ҳанжорини,
Қаён бошласанг халқ рафторини,

Бўлурбиз бори доишинг пайрави,
Ки фаҳминг бийик келди, ройинг қавий»

Қабул этти Сукроту йўл бошлади,
Улус борди ҳарёнки, ул бошлади.

Бўлуб эҳтиёт амри лозим анга,
Ҳамул кема аҳли мулозим анга.

Ниче тутмоқ ул йўл ниши пос ўлуб,
Анинг носини тутқон Илёс ўлуб.

Суруб кемани ул андоқки тайр,
Ҳамул сувга қилдилар оҳанги сайр.

Ки дарёйи Афранжау Рум эди,
Ки ҳолот анга гайри маълум эди.

Жазойир футуҳига юз қўйди шоҳ,
Қилиб саъй шаҳ бирла хайлу сипоҳ.

Қаёнким қилиб азм, қўймай олиб,
Чу олиб, гаройибқа кўп кўз солиб.

Ўзи айлабон сувда фатҳи билод,
Жазойир билодини айлаб кушод.

Ва лекин неча кимса таъйини этиб,
Алар сув қироғи била йўл кетиб.

Неча кемау аҳли ҳикмат неча,
Ки ҳам кундуз айлаб равиш, ҳам кеча.

Сувда ўй, нечукким, ҳубоб ургали,
Ҳамул баҳр даврин таноб ургали.

Савоҳилда то ер тошиб, йўл юруб,
Масоҳат тариқин бажо келтуруб.

Не ерким бўлуб беша, ё берк тог,
Ки қатъида массоҳ топмай фарог.

Сув ичра қилиб кема бирла шитоб,
Бу навъ они массоҳ чеккай таноб,

Ки бир кема ичра йиғиб ҳар сари,
Таноби қади ўн ики минг қари.

Қилиб кемага берк лангар тошин,
Ва лекин ул нишинг яна бир бошин,

Яна бир кема аҳли тутқай суруб,
Неким шарт сурмак, бажо келтуруб,

Неча тор тутқон кема қочибон,
Танобини тургон кема очибон,

Чу сойир кема риштаси тортилиб,
Ҳамул кема сайрини сокин қилиб.

Анга кема аҳли солиб лангарин,
Яна кема сувдин олиб лангарин.

Танобин йинга баҳр аро тезрав,
Нечукким бурунги кема тездав.

Мунга ҳам чу тортилди чеккан таноб,
Туруб бу вале, тургон айлаб шитоб.

Бу янглиг чу бу бир туруб, ул юруб,
Бу тургон қачонким юруб, ул туруб,

Алар чун бу янглиг шитоб айлабон,
Муҳосиблар они ҳисоб айлабон.

Кезиб бу сифат баҳр атрофини,
Масоҳат била англаб авсофини.

Яна бир неча даги аҳли ҳисоб,
Уруб бу сифат баҳр қутрин таноб.

Ҳакими муҳосиб бу санъат била,
Билиб ҳосилин зарбу қисмат била,

Ки атрофи онинг эрур неча йўл,
Яна сатҳ бирла эрур неча ул.

Жазойирни то фатҳ қилгунча шоҳ,
Ҳисоби даги, ўйлаким, ком ўлуб,

Чу бир баҳр фатҳи сараижом ўлуб,
Ҳисоби доги, ўйлаким, ком ўлуб,

Неким бўлди ул сувда ҳангомае,
Анинг борча шарҳин ёзиб номае.

Чу ул нома шарҳин дуруст айлабон,
Кабутар аёғига руст айлабон,

Ки ҳамроҳ ани Румдин келтуруб,
Ҳаво айлабон ул пару бол уруб.

Хабар элтиб ул барча Рум аҳлига,
Қуруглуқдағи марзу бум аҳлига.

Бу янглиг ети баҳри заххорни,
Ети жарф дарёйи хунхорни,

Кезиб айлади барчасига убур,
Нечукким сув узра сабоу дабур.

Ажойибни гоятдин ортуқ кўруб,
Ғаройиб ниҳоятдин ортуқ кўруб.

Уруб ўн ики минг жазойирга том,
Қилиб фатҳ чун айлабон эҳтимом.

Чу тортиб таноб анда бевақму бим,
Билиб барчанинг тулу арзин ҳаким.

Ети баҳрни чун мусаххар қилиб,
Борининг салоҳу фасодин билиб.

Муҳит ўлди бир давра бу сайр аро,
Яна хомазан ёзди бу можаро.

Узотти яна тойири номабар,
Ки еткурди ҳижронкаш элга хабар.

Яна манзиле бўлди баҳри Фаранг,
Қилиб бир жазира ичинда даранг.

Ўтуб қилгали баҳр ичинда хиром,
Бу чоққа дегин ўн ики йил тамом.

Жазира аро чун макон айлади,
Улус кўнглини шодмон айлади.

Ғумон эттиларким, туганди сафар,
Ватан бўлгусидур аларга мафар.

Буюрди яна шоҳи дарёшитоб,
Ки келтурди Суқроти ҳикматмаоб.

Тенгизда равон қилғон асбоқини,
Чекилган масоҳатнинг авроқини.

Тўла бўлмиш эрди варақ бир кема,
Ки йўқ анда когаздин ўзга нима.

Солиб борча сандуқлар ичра чуст,
Аларни қилиб қийрлар бирла руст.

Қилиб ваҳмким ўтса когазга нам,
Анга ногиҳон ботил ўлғай рақам.

Кемаким ул авроқ бирла тўлуб,
Сафина бўлуб демаким, жунг ўлуб.

Чу сандуқларни чиқорди ҳаким,
Варақлар қолиб эрди намдин салим.

Деди шоҳким: «Неча аҳли қалам,
Ҳисоб айласун ул ададсиз рақам»

Муҳосиблар они ҳисоб эттилар,
Адад махласин интихоб эттилар.

Ҳаким ул ададни чу тасҳиҳ этиб,
Борин шоҳ кўнглига тавзиҳ этиб.

Тааққул била шоҳи гардунжаноб,
Қилиб ул рақам интихобин ҳисоб.

Ҳакимеки онча адад айлабон,
Ҳисоб ичра шаҳга мадад айлабон.

Сувнинг сатҳига чун бўлуб раҳшунос,
Неча заръ эркинни айлаб қиёс.

Тенгиз тулу арзин важаб-барважаб,
Тошиб зарбу қисмат била бетааб.

Муҳитеким ул баҳри аъзамдурур,
Анинг жавфида барча оламдурур.

Масоҳат била бефусуну фириб,
Билиб ҳавздекким, эрур бир жариб.

Ангаким жаҳон бўлса боги тараб,
Тенгиз бўлса ҳавзи анинг не ажаб?

Эшиттимки, фармондиҳе бор эмиш,
Ҳадисида бу сўзга такрор эмиш,

Ки: «Даҳр ўлди бир кадхудонинг ери,
Бу гар бор эса, бордур онинг ери».

Жаҳон топса ул навъ бир кадхудой,
Нетонг олам ўлса анга бир сарой?

Чу шаҳ топти дарёнинг ойинини,
Бу навъ айлади даври тахминини.

Ки бўлса кема сувда суръатнамой,
Сафар қилса тўқуз йилу ети ой.

Ҳамул баҳри аъзамни бир давр этар,
Қаю ердаким сувга кирмиш, етар.

Чу паргор даврини пос айлади,
Яна қутрин онинг қиёс айлади.

Аён бўлдиким уч йилу бир нима,
Бўлур сув аро сайр қилса кема,

Муҳитига маркази беиштибоҳ,
Эрур баҳри аъзамга ул нуктагоҳ.

Яқин борур ул ён азимат чоги,
Ики йилчилиқ йўлу камрак доги.

Яна келмаги даги онча бўлур,
Азиматда боргон замонча бўлур.

Буюрди қилиб тўрт йилдиқ яроқ,
Муҳит ўртасига сафар иттифоқ.

Йигиб анжуман, буйла сурди калом,
Ки: «Бизни ҳавойи таманнойи хом,

Ки оннинг отин халқ қўймиш ҳавас,
Вале филҳақиқат бу янглиғ эмас.

Бори тенгри тақдиридур бегумон,
Кишни қилмоғи яхшидур, гар ёмон

Гар ул, гар бу ҳар қайси тақдир ила,
Қила олмадим чора тадбир ила.

Улусниинг малолига бўлдум сабаб,
Басе кўрдилар халқ ранжу тааб.

Бу дамким бу ерда қилибмен даранг
Билурменки элдур сафардин батанг

Эмас бўлсалар сайрнинг рогиби,
Билурмен эрур ҳақ алар жонибн.

Манга бу таманно туганмайдурур,
Юрурдин замирим ўсонмайдурур,

Ўн уч йил ишимким тамошо эди,
Жазойир била ети дарё эди.

Муҳит эрди мақсуд сув сайридин,
Гараз соқит эрди аниинг гайридин.

Бу муддатки, баҳр ичра қилдим хиром,
Не ерларки юзланди фатҳига ком,

Бори фарз эди, токи қатъ ўлди сув,
Менинг хотиримга эрур асл бу,

Ки сайр айладим доира даврини,
Керак англасам маркази гаврини.

Агар умру тавфиқ берса худой,
Кема тўрт йил бўлгуси баҳрсой:

Икн йил бориб, икн йил келмаги.
Вале йўқ кишн гайбни билмаги.

Манга гар эрур давлату бахт ёр,
Бу йўл қатъида ҳеч йўқ ихтиёр.

Билурмен бу иш амри маъҳуд эмас,
Кишига тенгиз сайри мақсуд эмас.

Улус кўнглига тушмасун инҳироф,
Ки бори эрур бу юруштин маоф.

Йўликим қилур марг тахвифини,
Нечук қилгамен элга таклифини?

Ватанга ёниб халқ осудадил,
Бори биздин ўлдиклар аммо биҳил».

Бу сўзни чу шарҳ этти доройи Рум,
Фигон чектилар халқ айлаб ҳужум,

Ки: «Шоҳо, не журм айламиш бу гуруҳ,
Ки келдинг алар қуллугидин сутуҳ?

Неча қуллуқ этмакда шармандабиз,
Ёмон-яхши бўлсоқ санга бандабиз.

Боримизга доим бу эрмиш мурод,
Ки бўлсоқ тобугунгда гамгину шод.

Ажал жонимиз қасди қилгон чоги,
Тан ўлгай сенинг даргаҳинг туфроги.

Не қилдуққи, доройи соҳибхирад,
Боримизга мундоқ чекиб хатти рад,

Ўзингни синоҳин йироқ истади,
Асири балойи фироқ истади.

Борурбиз қаёнким санга ком эрур,
Турарбиз санга қайда ором эрур.

Тирик бўлмоқу сендин ўлмоқ йироқ,
Эрур бизга андин ўлум яхшироқ».

Скандар синоҳин қилиб озмун,
Яқин билдиким бўлмамишлар забун.

Эрур хизматида бори якжиҳат,
Кўруб элга дилжўйлиқ маслаҳат.

Бори хайлига офарин айлади,
Иноятқа борин қарин айлади.

Деди: «Ҳақ ишингизга берсун эваз.
Бу сўздин манга билмак эрди гараз.

Ки бу раиқ аро халқ ҳоли недур.
Менинг бирла ҳар ким хаёли недур?

Боридин чу ихлосу сидқ ўлди фаҳм,
Манга ҳам бу дам муртафеъ бўлди ваҳм.

Ҳамул мен шаҳу сиз сипоҳсиз манга,
Ёмон кун етишгач паноҳсиз манга.

Бу ихлос бирла худо ёрингиз,
Ҳаводис аро ҳақ нигаҳдорингиз».

Бўлуб шод шаҳга дуо қилдилар,
Садоқат тариқин адо қилдилар.

Шаҳ уч бўлди элни, тааммул била,
Вагоят муносиб тихайюл била.

Ики минг кема аҳлин этти жудо,
Деди: «Ёрингиз бўлсун эмди худо»

Огир юк эди даги ортуқ киши,
Алар бирла йўқ шаҳнинг ортуқ иши.

Ватан сори борин равон айлади,
Борин лутф ила шодмон айлади.

Деди: «Рум мулки сори қайтингиз,
Саломатлигимдин хабар айтингиз.

Бурун сти дарёйи зоҳирни денг,
Яна ўн ики минг жазойирни денг.

Ки фатҳ айладим тигу тадбир ила,
Чу тадбир эди рост тақдир ила.

Бу дамким Муҳит ўлди мақсад манга,
Керакмас эди хайл беҳад манга,

Ани не мулк фатҳи эди, не оилод,
Ки қилсам черик бирла они кушод.

Жиҳат бу эди бизни қайтармоғи,
Муҳит ичра оз эл била бормоғи».

Узотқоч аларни бу ойини ила,
Ети юз кема бўлди таскини ила,

Элин ҳам айириб деди: «Сиз гуруҳ,
Бўлунг ушбу манзилда таскинпужуҳ.

Чекинг тўрт йил интизорим менинг,
Бу муддат бўлунг посорим менинг.

Муҳайё қилинг Румдин кўп матоъ,
Ким ул айлагай дафъи заъфу судоъ.

Мен ўлсам сафар озими жидд била,
Агар ёндим эрса бу мавъид била,

Ул ашё бўлуб мужиби тақвият,
Қуво топқай андин яна тарбият.

Чу бир-бирга ҳижрон чекиб еткабиз,
Фарогат била азми Рум эткабиз.

Ва гар худ фалак зулм этиб ошкор,
Ўюн ўзга навъ ўйнаса рўзгор,

Мени тортибон баҳри заххор аро,
Ғариқ этса дарёйи хунхор аро.

Сувда туъма айларга қилмай даранг,
Забун этса бу аждаҳони наҳанг.

Замон ўтса сизларга мавъуддин,
Топиб ўзни навмид мақсуддин,

Дуо хатти бизга рақамзад қилинг,
Биҳил айлабон азми мақсад қилинг».

Айирди уч уз киштийи тезтак,
Юрурда, нечукким, ҳилоли фалак.

Мулозим қилиб ҳикмат аҳлин тамом,
Мадороларига қилиб эҳтимом.

Бўлуб борча мамлу ул уч юз кема,
Тенгизда кераклик бўлур ҳар нима

Неча минг кишин якдилу якжиҳат,
Жалодат келиб барчасига сифат.

Кема илмида барча маллоҳдек,
Тенгиз гавси фанида тимсоҳдек.

Не хизматки айлаб бори дилпазир,
Алар шаҳга, шаҳ барчага ногузир.

Мураттаб қилиб шоҳи гардуннабард,
Кириб кемага, бўлди дарёнавард.

Алар қолдилар ашкдин баҳррез,
Бориб ашкдек шоҳи дарёситез.

Туну кун қилиб нўя гардун киби,
Сув ичра қолиб рубъи маскун киби.

Неча тинмоқу кундуз ором йўқ,
Емакдин наво, уйқудин ком йўқ.

Неча боқса йўқ тоғу саҳро падид,
Неким ғайри дарё — бори нопадид.

Сув афлокдин ҳеч тонмай гусил,
Бўлуб давраси даврига муттасил.

Гумон айлабон хайли дарёхиром,
Ки гардун аро айламишлар мақом.

Қуёшким қилиб сайр ул афлок аро,
Ниҳон бўлмайин маркази хок аро.

Неча нурини баҳр аро бутратиб,
Тенгиздин тугуб ҳам тенгизга ботиб.

Қачонким бўлуб сув тубига нигун,
Юзига ёйиб пардаи обгун.

Чу машриқ сари пўя бирла юруб,
Сузук сувда гавҳар киби билгуруб.

Топиб чун қуёш сув юзидин хафо,
Вале партави топмайин интифо.

Аниигдекки фонус аро бўлса шамъ,
Кўрунур аниинг партави бирла жамъ.

Вале бўлса кўнглак самовий анга,
Лақаб ичра волойи мовий анга.

Қачонким топиб сув аро шамъи меҳр,
Ки луъбат аён айлар эрди синеҳр.

Нечукким юқордин кўрунуб нужум,
Аларнинг сувда акси айлаб ҳужум.

Дема аксим, юз туман жонвар,
Сув амвожида зоҳир айлаб сувар.

Тўқулгон киби жинси зебо аро,
Ўкуш жонвар пақши дебо аро.

Сувни равшан айлаб аларнинг кўзи,
Нечукким, ҳавони фалак юлдузи.

Ҳамул жонварлар сувда хайл-хайл,
Қилиб тўш-тўшидин кемаларга майл

Ёқиб кўзлари юз туман минг чарог,
Топиб эл қуёш партавидин фарог.

Чу ул шуълалар кемаларга етиб,
Йигочлар тутошурдин эл ваҳм этиб.

Ҳамоно куярдин қилиб манъ сув,
Ки куймас амад шамъ бўлса гулу.

Вале шакллар жилва айлаб муҳиб,
Ки эл кўнгли топиб алардин паҳиб.

Ангачаки бу хайл яксў бўлуб,
Улус багри ул ваҳмдин сув бўлуб.

Булар чун бўлуб бартараф, ёна фавж
Падидор ўлуб, солибон сувга мавж.

Қолиб кемалар юз минг офат аро,
Кема аҳли баҳри махофат аро.

Эл оғзига юз минг карат жон етиб,
Ки бир бўйла оқшомга ноён етиб.

Яна чун биҳор узра чиқти қуёш,
Бухор ўлди ҳарён биҳор узра фош.

Назардин тенгиз анжуман гум бўлуб,
Итарда ҳам, андоқки, анжум бўлуб.

Сув таҳрикидин тоҳ гирдоблар,
Инонига йўлинг бериб тоблар.

Не гирдобким, жарф чоҳи амиқ,
Қуёш Юсуфин айлагудек ғариқ.

Ажаб келди чаҳга ҳаволи сувдин,
Сувда чоҳ ким кўрди холи сувдин.

Мусофирга не ҳол бўлгай табоҳ,
Ки йўлида ҳарён бу навъ ўлса чоҳ?

Фалак гунбазигаки келмиш нигун,
Сув ҳар ён маноре ясаб бозгун.

Кема даврасига бериб имтидод,
Анингдекки тол баргига гирдбод.

Биридин қутулмоққа чун хос ўлуб,
Яна бир самонга раққос ўлуб.

Гаҳеким бўлуб рафъ саргашталик,
Ҳамул даврадин бахт баргашталик.

Эсиб сарсару баҳр ўлуб мавжхез,
Фалак бирла сув мавжи айлаб ситез.

Ел андоқ эсибким, тенгиз чайқалиб,
Суйи баҳрнинг мавждин қўзгалиб.

Солиб кўҳмонанд кўлоклар,
Паёпай тенгиз жисмига чоклар.

Кириб сув тубига саломат куни,
Бўлуб ошкоро қиёмат куни.

Фалак елга ваҳшат эшигин очиб,
Тенгиз ваҳши дарё тубига қочиб.

Не дарё тубиким, суга ул тараф,
Чиқиб гар болиг, гар наҳанг, ар кашаф.

Чу кўлок ўзин чархшўй айлабон,
Фалак сатҳига обрўй айлабон.

Кемаким, қилиб чарх сори равиш,
Қилиб тийри кўк тийрига сарзаниш.

Қуйи чун иниб, бўлуб оғиг ери
Дема баҳр тахтики, тахтас-сари.

Бўлуб савру ҳут авжидин ваҳмлиг,
Тубидин тониб кўи ўю балиг.

Фалакка уруб бирин дарё суйи,
Яна бирин элтиб, вале ер қуйи.

Кема аҳли гоҳи ўлук, гаҳ тирик,
Тирик ҳам юб ул сувга жондин илик.

Гаҳиким ул ошуб тоқиб ишшаст,
Бўлуб тогдек мавжлар сувга паст.

Қутулиб кема аҳли ул ҳарбдин,
Келиб ул бири Шарқу бу Гарбдин.

Йиғоч отларин баҳр аро чопишиб,
Укуш ранж ила бир-бирин тонишиб.

Тааб кўзларин ашкбор айлабон,
Тенгиз ичра гавҳар нисор айлабон.

Алардин ўзида бири қолмайин,
Скандар, магарким, ўзин солмайин.

Борурлар эди буйла ойин била,
Гаҳи суръату гоҳ таскин била.

Бу янглиг ўтуб бир йилу тўқуз ой,
Ки марказга бўлди қазо раҳнамой.

Скандарга бу мужда берди сурўш
Ки: «Эй одамизоди беҳуда кўш!

Ҳамул ерга сттингки ком айладинг,
Ҳусулида йиллар хиром айладинг»

Қилиб рафъ шаҳ кўнглидин ёсни,
Талаб қилди Суқроту Илёсни.

Аларга даги бўлмиш эрди аён,
Келурлар эди айламакка баён.

Чу айтиштилар. шубҳа рафъ ўлди пок,
Скандар бўлуб хурраму завқнок.

Буюрди сафойинни тургуздилар,
Солиб лангарин. бодбон буздилар.

Деди элгаким: «Сиз турунг эмди шод,
Қилурмен барингиз била хайрбод.

Тенгиз қаърини айлаб эрдим ҳавас,
Топибмен бу соат анга дастрас.

Кирармен муродим таманно қила,
Ҳавас қилғонимни тамошо қила».

Бу ерда ривоятқа бор ихтилоф.
Вале Хусрав этмиш мунга эътироф.

Ки бир шиша соз этти сандуқваш.
Гуҳарвор сандуқ аро кирди хуш.

Бошин,— деди.— руст эттилар қийр ила,
Танобе чекиб анга тадбир ила.

Тутуб берк ул аҳли ано бир учин,
Тугу шишасига яно бир учин,

Қилиб рафъ ҳар вахму андишани,
Тенгиз ичра солдилар ул шишани.

Қолиб ул тенгиз қаърида неча ой,
Бўлуб баҳр ҳолин тамошонамой.

Чу юз кун қолиб, баҳр анга ортибон,
Алар шишаси риштасин тортибон.

Вале бу ривоят эрур бас мақол,
Вуқуънга топмас хирад эҳтимол.

Яна бир ривоят даги бордур,
Ки ровийлар оллинда мухтордур.

Манга даги ул келди чун дилпазир,
Қачон бўлғай они демакдин гузир?

Будур улки, тарихлар ноқили,
Ҳам они наби дебдурур. ҳам вали.

Хабар бу сифатдурким. ул комжўй,
Чу бўлди Муҳит ичра оромжўй,

Ризёзат басе чекмиш эрди тани,
Топиб тасфия хотири равшани.

Бўлуб сайр итмоми топқач мақом,
Иши ҳам сулук ичра бўлди тамом.

Валоят мақомида топти ўзин,
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.

Кўзи бўлгоч ул шуъладин нурлуқ,
Сув аҳлига рафъ ўлди мастурлуқ.

Қаён боқти. кўрди неким бор эди,
Анга борча махфий падидор эди.

Суву сувлагин. ўйла. кўрди аён,
Ки кўргай киши баркан моҳиён.

Қуруглуққа ҳар жонварким бўлур,
Башар жинсидин ҳар суварким бўлур.

Кўруниди анга борчаси сув аро,
Нечукким булар акси кўзгу аро.

Вале анда бор эрди тимсол кўп,
Қавий ҳайкалу турфа ашкол кўп.

Ки оламга тушса бири погаҳон,
Назорасидин ўлгай аҳли жаҳон.

Болиғларки бўлғонда жунбушнамой,
Ўта олмағай суръат этса бир ой.

Вале кўп наҳанг, ўпланким, буйла ҳут,
Муқаррар анга ики ҳар кунги қут.

Юруб эгри харчанг лойиқ мунга,
Шиновар кашаф ҳам мувофиқ мунга.

Скандарга неким таманно бўлуб,
Юз онча гаройиб тамошо бўлуб.

Бўлуб бар ила баҳрнинг шоҳи ул,
Нубувват рамузининг огоҳи ул.

Етиб чун бу иқболи жовид анга,
Нимаким эмас эрди уммид анга.

Бериб хайлига муждае ул ҳолдин,
Бўлуб борча муқбил ул иқболдин.

Билиб халқ шоҳи музаффар ани,
Ҳакиму валию паямбар ани.

Ҳаросон келиб, ёнибон шодмон,
Кема сайридин тинмайин бир замон.

Кема суръати ул сифат тез эди,
Ки жанбида гардун гаронхез эди.

Хиром ичра андоқ бўлуб пояси,
Ки ҳампойлигдин қолиб сояси.

Ики йилчиниқ йўлни бир йил суруб,
Қўюб боргон элга ўзин еткуруб.

Етиб чун элнга шаҳи аржуманд,
Бўлуб васли бирла бори баҳраманд.

Тутуб бир кун ул манзил ичра мақом,
Яна кун юрурга қилиб эҳтимом.

Анга тегруким айлабон сувни тай,
Саодат била қўйди соҳилга пай.

Су ташвиридин жисми бетоб эди,
Саломат мизожида ноёб эди.

Хаёлига келдики — кетмак керак,
Бу фоний жаҳон таркин этмак керак,

Қилиб элга ирсол ўз динини,
Тузуб мамлакат забту ойинини.

Бурунроққи, бўлғай иши изтирор,
Мулуки тавойифга берди қарор.

Анингдекки, тузган киби ул мулук,
Қилиб ети юз йилгача бир сулук,

Ки ул мулк аларга қолиб неча пушт,
Чиқормай алардин сипеҳри дурушт.

Чу ул фикрдин хотирин тиндуруб,
Кеча-кундуз ором тутмай юруб.

Таковар суруб заъфлиқ тан била,
Ниҳон жисми зорига шеван била.

Қила олмайин кимса ҳампойлиқ,
Ул айлар эди даштпаймойлиқ.

Тамуз ўтидин эрди оламга жўш,
Сувлар айлабон қайнамоқтин хуруш.

Қуёш тобидин ер анингдек қизиқ,
Ки биттабъ айлаб ҳавони исиқ.

Исиқ фартидин ер юзи ўртаниб,
Кишига оёқ ерга етгач — ёниб,

Сурарда Скандар самандин равон,
Исиқ айлади жисмини нотавон.

Мизожининг англабки сомони йўқ,
Билибким, юрумакнинг имкони йўқ.

Туруб тушти тафсанда қумлоқ уза,
Қилиб елдин оҳанг туфроқ уза.

Мараздинки бор эрди жисмида тоб,
Мизожига солмиш эди изтироб.

Тўшолгунча ер — қуввати қолмади,
Бўлуб заъфи ғолиб — тура олмади.

Тушуб эрди бир кўҳа, очти ани,
Узолди ҳамул кўҳа узра тани.

Чу беҳад қизимиш эди ул ёбон,
Биров қилди қолқон била соябон.

Магар айлагон ул сипаҳдорлиқ,
Қилиб эрди қолқонни заркорлиқ.

Ўқуб эрди шаҳ толеъ аҳкомида,
Ки онинг ҳаётининг анжомида,

Темурдин ер, олтундин ўлгай само,
Анга бўлгач ул икки суратнамо.

Ки арзи темур, чархи олтун эрур,
Яқин билдиким, иш дигаргун эрур.

Кўзидин тўкуб ашк — қайғу била,
Илик ювди жонидин ул сув била.

Кетур соқиё бодау, қўй қизоъ,
Тўло тут манга согари алвидоъ.

Даме муғтанам англа майхонани,
Ки тўлдурғуси чарх паймонани.

Мугайнний, чекиб нагма, қил бизни шод!
Керак бўлса, ул нагман хайрбод!

Агар мунглуг истар эсанг анда байт,
Навоийнинг ошуфта назмидин айт!

Навоий, топиб соқийи моҳваш,
Ёнида анинг мутрибн нағмакаш,

Бўлуб маст, ёд этма огоҳлиқ,
Агар истар эрсанг даме шоҳлиқ.

LXXVII

Жаҳон базми соқийлари ҳаёсизлиғидаким, умр соғарига ажал заҳри қуярда ғофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар ва умр боғи соъилари вафосизлиғидаким, ҳаёт шохини ажал тиғи била қатъ этарда гадо била шоҳ аро фарқ бермаслар ва олами хокдин этак силкарга ишъор ва бу вартаи ҳалокдин илик тортарга иршод

Жаҳонга чу йўқтур бақо, эй кўнгул,
Тама қилма андин вафо, эй кўнгул.

Жаҳон недурур — бир улугроқ кесак,
Йироқ тортқил ул кесакдин этак.

Ки бор ул кесак сув ичинда гариқ,
Олиб ўртага они баҳри амиқ.

Эрур онинг уч рубъи дарё сори,
Яна рубъи келди судин тошқори.

Неким сув аро топти полудалиқ,
Этак топмагай андин олудалиқ.

Ҳамул рубъиким баҳрдин келди фард,
Эрур мумкин андин замирингга гард.

Бу балчиг била гард аро қилма хўй,
Бўл анинг фироқи сори гармпўй,

Ки кирган бу болчиққа имкон эмас,
Киши ботса чиқмоқлиг имкон эмас.

Ҳамул гард аро кимки қўйди аёг,
Не кўз қолди ошубидин, не димоғ,

Ки Баҳром анга боттию чиқмади,
Қиёматқача ёттию чиқмади.

Мунга доги Кайхусрав ўлгоч ниҳон,
Яна топмади они аҳли жаҳон.

Қаю шаҳки олди жаҳон кишварин,
Тасарруф қилиб баҳру кон зеварин.

Ҳам они жаҳон дарднок айлади,
Не бергонни олиб, ҳалок айлади.

Кишиким, бу маънига даъвоси бор,
Йироқ ерга бормоқ не маъноси бор?

Қаю шаҳ нечукким Скандар эди,
Ҳакиму валию паямбар эди,

Қаю ишга илги узолди экин,
Ки ул бермайин даст, қолди экин?

Не иқлим азмига чекти сипоҳ,
Ки фатҳ ўлмади бўлмайин кинахоҳ.

Не дашт узраким тузди саффи набард,
Чиқорди аду хайлидин кўкка гард.

Булар худ эрур шоҳларнинг иши,
Яна ишки қилмайдур андоқ киши.

Каюмарс давронидин то бу давр,
Ки келди мулук ичра ҳар гуна тавр.

Вале неча ишким анга берди даст,
Яна шоҳларга эмас эрди даст.

Бири ети иқлим фатҳи тамом,
Ки бу рубъи маскун уза сурди гом.

Чу ёйди саропардаи шавкатин,
Ети арсада чолди беш навбатин.

Яна чунки азм ошкор айлади,
Наҳангона фатҳи биҳор айлади.

Олиб ети дарёйи зохирии ҳам,
Яна ўн ики минг жазоирии ҳам,

Яна чекти яъжуж оллига сад,
Ки шарҳ ичра ожиздур андин ҳирад.

Яна тузди бўлғоч сипеҳр озмо,
Сутурлобу миръоти гетинамо.

Яна қилди чун илм анга бўлди қисм,
Жаҳон мулкида кўп очилмас тилисм.

Яна мунча бемислу доно ҳаким,
Ки бўлди анга борча ёру надим.

Билик авжи фикратлари манзили,
Бори олида ҳал фалак мушкили.

Жаҳон ичра мундоқ топиб шоҳлиқ,
Нечук шоҳлиқ, доншогоҳлиқ.

Валоятдин илгида қувват даги,
Нечукким валоят, нубувват даги.

Қачон одамий буйла маъҳуд эмиш,
Киши қайда бу навъ мавжуд эмиш.

Анга қилмади даври гардуи вафо,
Жафо бирла ҳам қилмади иктифо.

Жафо элин бистарга солмоқ бўлур,
Фироши уза жонин олмоқ бўлур.

Йўқ ул элки бўлгай басе аржуманд,
Неча доги бор эрса хору нажанд.

Ажал уйқусига бўлурда асир,
Бўлур жисми бистарда оромгир.

Скандарни кўркким, бу дам чархи дун,
Ки қилди ажал уйқусига забун.

Фарас чоптуруб дашт ила тоғ уза,
Йиқибдур танин тийра туфроғ уза.

Неча вақт айлаб ватандин жудо,
Аноу неча сиймтандин жудо.

Булар борча маҳбубу найванд ҳам,
Демайким булар, неча фарзанд ҳам.

Тай этган замон дашту баҳри фироқ,
Ки кўнглида туғён солиб иштиёқ.

Ани васл завқи навиди била,
Солиб пўяға ком умиди била.

Бўлур чоғда уммиддин комёб,
Солиб жонига марг ўти бирла тоб.

Қилиб қасди жон кинахоҳи киби,
Қизиқ қум уза тобаи моҳи киби.

Не бошида бир мунису маҳраме,
Не олида бир мушфиқу ҳамдаме.

Солиб дашт аро нотавону алил,
Олур хаста жонини зору залил.

Даво қилмайин ҳеч дармон била,
Қилур қатл юз дарду армон била.

Қаю бирдаким ҳушу ҳайратдурур,
Бу иш олам аҳлига ибратдурур.

Ангаким жаҳон комин айлар ҳавас,
Бу афсона танбеҳи ўлгунча бас.

LXXVIII

Луқмон ҳикоятиким, жаҳон мутааллақотидин ганждек бир бузғни ихтиёр этти ва минг йилдин сўнг сипеҳр аждаҳосидин анга ҳам осийб етти

Эшиттимки, Луқмонга даврон аро,
Сукун эрди бир кунжи вайрон аро.

Бузғни макон айлаб андоққи ганж
Топар эрди иссиғ, совуғ бўлса ранж.

Ёгин ё кўпасдин ул оромгоҳ,
Анинг жисмига бермас эрди паноҳ.

Ёши мингга етгунча эрди бу ҳол,
Биров қилди ҳайрат юзидин савол,

«Ки ёрутуб ер юзин донишинг,
Недин йўқ жаҳон айши бирла ишинг?

Ватан айламай турфа кошонае,
Қилибсан макон кунжи вайронае?»

Жавоб айтти пири омузгор
Ки «вайрона ичра узун рўзгор,

Бу ким чугз янглиг басар айладим,
Согиндимки, дафъи зарар айладим,

Ки чун қилмадим майл оламга ҳеч,
Мени ул даги солмагай гамга ҳеч.

Муни кўрки, даврондин элтур чоги,
Олур мендин ушбу бузугни доги.

Чу охир адам сори қўйгум қадам,
Манга бордур ортуг бу вайрона ҳам.

Жаҳондин неча эл ҳаросон эрур,
Анинг ранжидин махлас осон эрур».

LXXIX

ҲИКМАТ

Бир соил саволи Луқмондин ул бобдаким, мунча илмингга боис ким эркин ва бизга андин хабар бергин ва анинг жаҳл аҳлига ишорати ва аксин тутур башорати

Ҳам андин биров сўрди бу навъ сўз,
Ки: «Эй равшан этган билик бирла кўз!

Чу асрингда йўқ эрди андоқ киши,
Ки сен чоғлиқ ўлғай анинг дониши.

Бас, ушбу қадар дониши беҳисоб,
Дегил кимдин ўлди санга иктисоб?»

Деди: «Дониш аҳлига айланмадим,
Биликни билур элдин ўрганмадим.

Жаҳон илми буким манга ёд эрур,
Анга борча жаҳл аҳли устод эрур.

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,
Тутуб акси, топтим ёмондин амон.

Жаҳон аҳлига чун шиор ўлди жаҳл,
Эрур борчанинг аксини тутқон аҳл».

Дединг чун жаҳон аҳли, эй хушёр,
Жаҳон тарки аввал керак ихтиёр.

Киши бўлса бу ганж ила комёб,
Не тонг бўлса оромгоҳи хароб.

Жаҳон таркидур шодлиғ боиси,
Харобидур ободлиғ боиси.

LXXX

Искандарнинг нолдек марг печо-печида онасига азо манъи учун нома ёзмоғи ва андин сўнгра ҳаёти номасин қазо навардида қилмоғи ва хайли анинг наъшин Искандарияга нақл қилмоғлари ва онасига ул нома етиб, наъшқа ўтру чиққони ва ўглин туфулиятда маҳд ичра уйқу учун навозиш қилғондек наъши мадҳи ичра даги уйғонмас уйқусида навозиш қилмоғи ва кўкси чокидек ер кўксин даги чок этиб ани туфроққа топшурғони

Муаррихки, бу нуктада сурди сўз,
Бу янглиғ ниҳоятқа еткурди сўз,

Ки чун шаҳга ул ишдин ўлди вуқуф,
Ҳаёти қуёшига етти кусуф.

Яқин билдиким, келди кетмак чоғи,
Жаҳон, балки жон таркин этмак чоғи.

Бу янглиғ қатиғ кунда доройи даҳр,
Ажал жомидин айлаб ошоми заҳр.

Аноси чу ёдига тушти анинг,
Ажаб ўт ниҳодига тушти анинг.

Кўзин очибон элга айлаб нигоҳ,
Ажал елидек чекти бир совуғ оҳ.

Дабир истади, сафҳау хомае,
Аносиға ёзмоқ учун номае,

Ки коғаз узорин қаро айлагай,
Васият ишин можаро айлагай.

Дабири гуҳарсанжи чобукрақам,
Очиб саҳфаи дард, чекти қалам.

Анга нукталарким Скандар деди,
Рақам қилдию ул бу янглиғ эди,

Ки бу сафҳаким номаи дард эрур,
Рақам анда ҳангомаи дард эрур.

Биров ҳамдидиндур бидоят анга,
Ки йўқ ибтидоу ниҳоят анга.

Муфизи ато, балки халлоқи жуд,
Халойиққа берган адамдин вужуд.

Бадан ичра жон жавҳарин солғучи,
Яна охир ўз берганин олғучи,

Тенгиз ичра итгонга ҳам раҳбар ул,
Биёбонда ўлгонга ҳам ёвар ул.

Гадолигни шаҳлиғдин этган азиз,
Жаҳон шаҳлари олида бир пашиз.

Анингким мизожин алил айлабон,
Биёбонда зору залил айлабон.

Қазосидин ўлғонда огоҳлиғ,
Асиғ қилмайин ҳашмату шоҳлиғ.

Ниҳон ҳар қазосида ҳикмат, басе,
Ки билмай қилиб ақл фикрат, басе.

Таолиллоҳ, ул сонеъи зул-жалол,
Ки ҳам лам-язал келди, ҳам ло-язол.

Чу ҳақ шукру ҳамдин адо айлабон,
Васият бу навъ ибтидо айлабон,

Ки: «Мендинки, йўқ мендек озурдае,
Ажал ҳайли илгида пажмурдае.

Сангаким, бузулғон таним жонисен,
Вужудум самин лаълининг конисен.

Будур сўзки, кўп фурқатинг истадим,
Йироқлиқ била меҳнатинг истадим.

Бошимға тушуб ҳарза андешае,
Дедим олам очмоқ эрур нешае.

Не қилғон хаёлим бори хом эмиш,
Ҳавас жоми кўнглумға ошом эмиш.

Керак эрди, то кирди магзимға ҳуш,
Хирад токи солди димоғимға жўш,

Демон қилсам эрди ўғуллуқ санга,
Қабул айласам эрди қуллуқ санга.

Санга айлабон хоки даргоҳлиқ,
Анинг отин этсам эди шоҳлиқ.

Ул иқболима чарх бўлди ҳасуд,
Ўлар чогда ўлтурсам ўзин не суд?

Ризонг ўлмаса кўнглума гамзадой,
Бу дармондага вою юз қатла вой!

Неча тутмадим ҳукму амрингни пос,
Тут албатта сен пос, бу илтимос!

Ҳамул дамки, етгай бу номам санга,
Билингай ўқуб нақши хомам санга.

Яқинким бўлуб пайкаринг рез-рез,
Ҳаётингга тушгай ажаб рустхез.

Чу сенсен жаҳон аҳли донандаси,
Улуснинг васият расонандаси.

Керак ҳар не олимга ёзди қазо,
Санга ҳам аён бўлса мендек ризо.

Кўнгул мендин узмак ишин чогласанг,
Чу уздунг, ани тенгрига богласанг.

Юзунг кож ила қилмасанг мушкрез,
Сочинг бирла мушк узра кофурбез.

Тузуб навҳам оҳангида можаро,
Жаҳон қилмасанг гам тунидек қаро.

Қуёшдек ичинг сўзнок этмасанг,
Ёқонг, ўйлаким субҳ, чок этмасанг.

Сариғ юз уза қилмай оқ сочни фош,
Шуоъий хутутин, нечукким, қуёш.

Харош этмасанг юз, янолар киби
Ўгул мотамида анолар киби.

Агар сабрга бўлмаса тоқатинг,
Бу ишга вафо қилмаса қувватинг,

Улуқ жашн қилғил қилиб эҳтимом,
Тузат ҳадсиз анда мулавван таом.

Мунодо қилиб борча атрофға,
Хабар айтиб арзолу ашрофга.

Йиғиб кишвар аҳлини айвонинга,
Йиғилғонни ўлтуртқил хонинга.

Чу ул давра еткурди бир-бирга бош,
Дегил, тортсунлар эл олинда ош.

Ейилгоч улус олида атъима,
Ки тутқай бори жашн ичин ер нима.

Дегилким, мунодо ул элга десун,
Ки: «Ул кимса бу ошлардин есун,

Ки бу кўҳна дайри куҳан тоқ аро,
Анга бўлмағай кимса туфроқ аро».

Назар қил бу сўзни дегач хонинга,
Ки кимса сунарму илик нонинга?

Узотса биров ул емакларга қўл,
Менинг сўгума сен ҳам озурда бўл.

Ва гар кимса қўл сунмаса ҳар тараф,
Емак шуғлини қилсалар бартараф,

Бу маълум ўлурким, йўқ эрмиш бирав.
Ки туфроқ аро йўқ кишиси гарав.

Билингачки бу навъ эмиш рўзгор,
Ул ишдин ўзунгга бўл омўзгор.

Ғамимда алам ҳузнидин фард бўл,
Бори олам аҳлига ҳамдард бўл.

Неча сарвару бахти фархундасен,
Алар бандадур, сен даги бандасен.

Керак бандага иш сарафгандалик,
Не ҳақдин келур айламак бандалик.

Неким ҳақ ризоси ризоманд бўл,
Қазо ҳар неким қилса, хурсанд бўл.

Мен ар яхши эрдим ва гар худ ёмон,
Хиром айладим умр бермай амон.

Қўлумда агар нақд мақсуд эмас,
Пушаймонлигимдин вале суд эмас.

Санга бўлса бир неча кун муҳлате,
Раво кўрма ҳақ ёдидин ғафлате.

Ғаҳи лек фархунда авқот аро,
Ки бўлгунг шуҳуд ичра тоат аро.

Бу ўлган гарибингни ёд айлагил,
Дуо бирла руҳини шод айлагил».

Скандар чу мақсудин этти тамом,
Чекилди варақ кунжига: «вассалом».

Бериб печ, топшурди мактубни
Аён қилди кўнглига матлубни,

Ки: «Қилмай таваққуф, туну кун сурунг,
Аномга бу мактубни еткурунг.

Бу дамким уёқиб манга офтоб,
Ёпилғай қуёшимга мушкин саҳоб,

Бошим узра кўн изтироб айламанг,
Жаҳонни азодин хароб айламанг,

Манга наъш ичинда мақом айлангиз,
Демай кеча-кундуз хиром айлангиз.

Қилинг нақл жаҳду жидд айлаб бори,
Скандарни Искандария сори.

Тирикликда ул ер эди маъманим,
Ўлум вақти ҳам айлангиз мадфаним.

Вале қилсангиз наъш аро устувор,
Ҳамул лаҳза зинҳору юз зинҳор,

Чиқоринг бир илгимни тобутдин,
Ҳамул навъким — ришта ёқутдин.

Ки эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи:

«Бу панжаки, бармоглари чекти саф,
Жаҳонни жаҳон аҳлидин урди каф.

Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин.

Чу урди ажал илги табли раҳил,
Бақо бўйнига солди ҳабли раҳил.

Жаҳондин шал илги мисоли борур,
Нечукким, чинор илги холи борур.

Ангаким, мададгор бўлғай билик,
Жаҳон шуғлидин бори чеккай илик».

Бу ерларга еткурди чун шаҳ сўзин,
Туганди сўзи, доги юмди кўзин.

Олиб эрди чун мулки фонийни жазм,
Бақо мулкини олгали қилди азм.

Солиб тан тилисмини туфроқ уза,
Ҳаво қилди бу чархи нуҳ тоқ уза.

Чу кўк сори ердин сафар айлади,
Еру кўкни зеру забар айлади.

Ажал сарсари бўлди гетинавард,
Қаро қилди олам юзин тийра гард.

Нигунсор ўлуб хисравоний дарахт,
Тушуб ерга тож, ўлди юз пора тахт.

Қаросин нигин юзда фош айлади,
Юзин ҳам саросар харош айлади.

Узуб ҳикмат авроқини тундбод,
Кутуб учтин элга қолди савод.

Кутубдек кийиб ҳикмат аҳли қаро,
Тушуб илм янглиғ сиёҳий аро.

Фалакким, ул иш бемадоро қилиб,
Қиёмат кунин ошкоро қилиб.

Нединким бўлуб бир жаҳон халқи ур,
Солиб поладин даҳр аро нафҳи сур.

Бу янглиғ қиёматки, ногаҳ тушуб,
Чиқиб кўкка арзу фалак таҳ тушуб.

Чу ер топибон чархмиқдорлиқ,
Топиб ёна кўкдек нигунсорлиқ.

Фалак бирла ер сарбасар чайқалиб,
Дема чайқалиб, борчаси қўзғалиб.

Ҳамул дам чиқиб чун ародин амон,
Ҳамоно яна кўрмай они замон.

Кўруб эл бу янглиғ фалак жаврини,
Учургунча ошубдин ҳаврини.

Залилона гавғоу фарёд этиб,
Чу шаҳнинг васиятларин ёд этиб,

Яна тарки оҳу фиғон айлабон,
Не ҳукмеки шоҳи жаҳон айлабон.

Ҳамул навъ этиб наъшн тартибини,
Дегандин фузун зийнату зебини.

Маҳофа аро айлабон они руст,
Қадам қўйдилар шаҳ деган сори чуст.

Бурунроқ киши элтибон номани,
Оносиға арз этти ҳангомани.

Оноси чу воқиф бўлуб ҳолдин,
Ки не Рустам айрилмиш ул Золдин.

Кетиб магзидин фаҳму ҳушу хирад,
Қолиб руҳсиз бир қуруқ колбад.

Тилаб кўксини чок-чок айламак,
Ул андуҳдин ўзни ҳалок айламак.

Вале чун боқиб нома мазмунига,
Тасалли бериб жони маҳзунига.

Билибким Скандар неким ёзди панд,
Эшитмаклик они эрур судманд.

Ва лекин ўзин забт эта олмайин,
Васият бошига ета олмайин,

Тилаб оҳ ўтидин жаҳон ўртагай,
Жаҳон йўқ, тўқуз осмон ўртагай.

Яна айлабон шаҳ сўзи посини,
Ниҳоний ичиб заҳрлар косини.

Ҳамул дард ўтидин ниҳон ўртаниб,
Ки пинҳон ўтидин жаҳон ўртаниб.

Куюб жисмида пуда раглар даги,
Бўлуб кул қуругон сўнгаклар даги.

Анга буйла ҳолатки етти гуруҳ.
Қаро остига қолибон дашту кўҳ.

Қўюб шаҳ наъшин бўюнларга хайл,
Қилиб ҳар қадам йўлда жонлар туфайл.

Чу фаҳм этти ул ишни исматпаноҳ,
Ичи барқидин чекти бир ўтлуқ оҳ.

Асо тутти, даги белин боғлади,
Тушуб йўлга гардун ичин доглади.

Ситамдидалардек қадам олибон,
Уётдин фалак бош қуйи солибон.

Аларким кўруб ул қаро кун анга,
Бори навҳа айлаб, чекиб ун анга.

Йироқтин кўруб ўғли тобутини,
Узуб чарх анинг умрининг қутини.

Фалакдин кўруб халқ ул навъ рев,
Малак зумраси ичра солиб ғирев.

Чу тобутқа етти тожур-рижол,
Деди ун чекиб зору ошуфтаҳол

Ки: «Хуш келдинг, эй меҳмони азиз,
Ки қурбонинг ушбу қаригон каниз!

Санга лойиқ эрмас эди бу сарой,
Ки бўлдунг қўюб бизни, ғурбатгарой.

Не лойиқки қилғай макон нури пок,
Бу дайр ичраким аслидур тийра хок.

Мунаввар қилиб равза бўстонини,
Ёруттунг малойик шабистонини.

Хирад олидаким муҳосибдурур,
Бу иш худ бу янглиғ муносибдурур.

Санга гар бу суратда эрди сурур,
Суруринга биздин ризодур зарур.

Манга лек зулм ўлди афлокдин,
Сариъанжуму даҳри бебокдин,

Ки азм этмадим йўлга сендин бурун,
Ясарга санга жаннат ичра ўрун.

Ажаб лаъб кўргузди афъоли чарх,
Ки хуршид уёқти, қолиб золи чарх.

Бу кунни агар қилсам эрди хаёл,
Мени ул дам ўлтургай эрди малол.

Бу иш тушта гар жилва қилгай эди,
Ҳамул лаҳза заҳрим ёрилгай эди,

Қазодин бу иш келди чун жонима,
Бу сели бало жисми вайронима.

Бу шиддат аро ҳам йўқ эрди гамим,
Агар бўлса эрди аён мотамим.

Ўкурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гаҳи сустойиб.

Юзумдин ўюб тоза нарголалар,
Очиб заъфаронзор аро лолалар.

Яқо чокига даст топсам эди,
Қаро киз осиб танни ёпсам эди,

Чекиб нола ул навъким нафҳи сур,
Фалак жавфига солсам эрди футур.

Бериб наъшинг олинда жони заиф,
Солиб жисминг устига жисми наҳиф.

Фалак зулмидин холи айлаб кўнгул,
Ано борса эрди нечукким ўгул.

Ва лекин будур дарди жоний манга,
Гаму меҳнати жовидоний манга,

Ки мотам тутуб шайн эта олмадим,
Бериб жон, сўнгунгча ета олмадим.

Ки сендин бурун етти номанг манга,
Рақам айлаган нақши хоманг манга.

Не ишларки айлаб эдинг илтимос,
Зарур эрди тутмоқ ҳадисингни пос.

Уқубат агар торттим беадад,
Эшитмасга ҳукмунг ва лекин не ҳад?

Эмас эрди хоқону қайсар сўзи,
Ки ул нома эрди Скандар сўзи.

Таним дуржига пок гавҳар қани?
Бару баҳр шоҳи Скандар қани?!»

Бу ойин ила ул бўлуб нуктарез,
Халойиқ ичига тушуб рустахез.

Келур эрдилар тортиб афгону оҳ,
Анга тегруким шаҳга оромгоҳ.

Чу ул танни мадфанга еткурдилар,
Дегил руҳни танга еткурдилар.

Қилиб тийра туфроқ багрин харош,
Ёшурдилар ул туфроқ ичра қуёш,

Эрур расм ушбу куҳан тоқ аро,
Қуёш ботмоги тийра туфроқ аро.

Кўмуб тийра туфроққа равшан танин,
Ясаб юз туман зеб ила мадфанин.

Сипеҳр атласин қабрпўш эттилар,
Неча кун фигону хурўш эттилар.

Ҳам охир кўнгулни бори тиндуруб,
Кўнгулда ҳавас хорини синдуруб.

Фиғон неча айлаб, наво топмайин,
Ул озурдалиққа даво топмайин.

Тутуб борча ойини хурсандлиқ,
Қазо ҳукмига сабрпайвандлиқ.

Аёқчи, ичим келди ғамдин батанг,
Кетургил тўло согари лола ранг.

Ки чун бўлса они сумурмак манга,
Иш ўлгай ҳамул дам ўкурмак манга.

Муғанний, келу навҳа оҳанги туз,
Бузуғ кўнглумизни яна доги буз,

Ки ҳам мотамий қилди, ҳам ғамзада,
Фироқ ичра бизни бу мотамкада.

Навоий, жаҳондин вафо истама,
Тутуб бенаволиг, наво истама!

Бировга жаҳондин етишмас ано,
Ким ул тутса ойини фақру фано.

LXXXI

Ети ҳакимнинг Искандар онасига азо текургали келмаклари ва ҳар бирининг дуо ва сано гулрухларига ўзга иборат деболари либоси кийдуруб жилва бергони ва таҳсин ва офарин маҳвашларига ўзга алфоз гавҳарлари зеварин тоққони ва ул даги ети фалак қошида даҳр золидек ўзни паст тутуб, аларга маъзират ошкор қилгони

Бу мотамсарой ичраги навҳагар,
Тешар элга бу навҳа бирла жигар,

Ки Искандар этти чу қатъи ҳаёт,
Аносига бўлди қаро коинот.

Нечукким васият ёзиб эрди шоҳ,
Амал қилди Бонуйи иффатпаноҳ.

Ише қилдиким, ҳаргиз ул навъ иш,
Жаҳон аҳлидин ҳеч ким қилмамиш.

Бўлуб воқиф ул ишдин аҳли яқин,
Қилиб ҳар бири юз туман офарин.

Бори келдилар мотамин сўрғали,
Ниҳоятдин афзун ғамин сўрғали.

Ҳамул шоҳи мағфурнинг мадфани,
Бўлуб эрди тун-кун анинг маскани.

Чу Бонуйи даҳр ўлди доно анга,
Ки юз қўйди ул ети дарё анга.

Ҳамул қавм иҳзорига берди бор,
Қилиб юмн мақдамларин эътибор.

Ети баҳр бўлғоч аён ногаҳон,
Фалакдек таҳаррукка тушти жаҳон.

Аёг узра ҳурматлариға туруб,
Борин бир-бир ўлтуртубу ўлтуруб.

Алар чунки бир лаҳза топиб сукун,
Филотун деди борчасидин бурун

Ки: «Бонуки давриндин огоҳ эрур,
Билик ичра давр аҳлиға шоҳ эрур.

Анга ҳожат эрмас бизинг пандимиз,
Ҳамул нуктаи сабрпайвандимиз.

Нединким, эрур аъқали рўзгор,
Халойиққа ақл ичра омўзгор.

Вале бир дуодин эмастур гузир,
Ки борбиз анга барча фармонпазир.

Гуҳар чўмса дарёға, бўлсун ҳаёт,
Қуёш ботса гардунга етсун сабот.

Не ҳожатки, биз бўлғабиз сабрхоҳ,
Ки сабр айламакни ёзиб эрди шоҳ.

Неким шаҳ васиятда кўргузди панд,
Борин бўлди андин фузун корбанд.

Букун улдурур олам аҳлида фард,
Демай шерзан, балки юз шери мард,

Ки андоқ ўғул андин олди қазо,
Қазоға аён этмади жуз ризо.

Умид улки бу дарду андуҳнинг,
Худо муздин этгай аён бирга минг».

Тугатгач Филотуни доно калом,
Аён қилди Суқрот мундоқ паём

Ки: «Эй ети иқлим Бонусисен,
Хирад шахси зону-базонусисен!

Санга ғойиб ар бўлди озода шоҳ,
Бори ҳолинга ҳозир ўлсун илоҳ.

Анга оқил ўлгай насиҳат писанд,
Ким ул ақлдин бўлмагай баҳраманд.

Қазодин не келса ризо бермагай,
Ризо ҳам нечукким, сазо бермагай.

Аёгига сончилди эрса тикан,
Бўлуб оҳдин кўкка новакфиган.

Насимики зайлига еткурса гард,
Анинг дардидин тортқай оҳи сард.

Ва лек ул кишиким хирадманддур,
Неким тенгридин келса хурсанддур.

Сенинг бу тариқинг эрур баркамол,
Ки ҳақ бермасун донишингга завол».

Туганди чу Суқротнинг ҳикмати,
Етишти Балиноснинг навбати.

Дуо қилди оғози таъзим ила,
Тикиб кўзларин ерга таслим ила.

Дуо хатм этиб, деди бу сўз яно,
Ки: «Ети ато бирла бу тўрт ано.

Сенингдек топа олмай огоҳ қиз,
Ки даҳр ўлмасун сендек огоҳсиз.

Бори элга бу сўзга бор иттифоқ,
Ки душвор эрур дарду доғи фироқ.

Бу дард ичра улким жазаъкорроқ,
Ризо бермаган дарди душворроқ,

Ки аввал ризо нақди бўлгай талаф,
Мусибатнинг ажри даги бартараф.

Сенинг ройинга нури таҳқиқ эрур,
Ҳақ эҳсонидин онча тавфиқ эрур,

Ки шойиста ишга қилурсан шуруъ,
Не шойиста эрмас, этарсен ружуъ».

Балинос чун сўзни қилди адо,
Яна этти Буқрот сўз ибтидо

Ки: «Эй ғусса ошомида қофи ҳилм,
Сенинг зотинга содиқ авсофи ҳилм!

Чу сабринг камандин ҳақ этти узун,
Анга ҳар дам ўлсун узунлуқ фузун.

Муни билки, ҳар неки бор жунбуши,
Ниҳоятқа етгач сукундур иши.

Топар гўй чавгондин илдомлиқ,
Ва лекин бўлур охир оромлиқ.

Йўқ ул гўйким, гунбази гармпўй,
Ки саргаштадур тун-кун андоққи гўй.

Мунга доғи бир кун қарор ўлгуси,
Қарор ичра беихтиёр ўлғуси.

Булардин бири англа одамни ҳам,
Не одамки, бал аҳли оламни ҳам.

Ангаким азалдин хирад ёрдур,
Бу иш фикратига мададкордур.

Сени юз туман шукрким, кирдигор
Хирад ганжидин айлади комгор».

Чу Буқрот ҳарфига итмом эди,
Дуо бирла донанда Хурмус деди

Ки: «Эй гулсиз ўлгон хазондийда боғ,
Ёруғ нуридин айру тушган чироғ,

Билурсенки очилса боғ ичра гул,
Узар боғбон охир андин кўнгул.

Нечаким чироғ ўлса маҳлисфуруз,
Ҳам охир бўлур оқибат тийрарўз.

Чу бу навъ эрур дахр хосияти,
Ки бўлгай пароканда жамъияти.

Мунга изтироб айламак суд эмас,
Демай суҳбим, жуз зиёнбуд эмас.

Санга тенгри чун берди донандалиқ,
Ўзунгга насиҳат расонандалиқ.

Демак панд — таҳсили ҳосилдурур,
Дегандин хирад нақши зойилдурур».

Чу Хурмус деди сўз, бўлуб хокбўс,
Равон бошлади нукта Фарфунюс

Ки: «Эй ҳикмат ойинидин баҳраманд,
Сўзунг гавҳару гавҳаринг аржуманд!

Букун сенсен ул баҳру кони шигарф,
Ки бўлмуш дуру гавҳаринг бартараф.

Вале қайси дарё яратмиш худо,
Ки ул бўлмади ўз дуридин жудо.

Яна қайси конким, мағок ўлмади,
Бориб гавҳари, багри чок ўлмади.

Эрур суннатуллоҳу расми қадим,
Билурда сенинг даги мислинг адим.

Хирад, ўйла, қилмиш сени аржуманд,
Ки феълинг эрур барча бихрадписанд.

Сангаким бу ҳакдин мавоҳибдурур,
Бу неъматқа кўп шукр вожибдурур».

Чу Фарфунюс этти иршодини,
Арасту қилиб нукта бунёдини.

Аён айлабон нуктаи дилхарош,
Дер эрдию кўздин тўкар эрди ёш

Ки: «Бу важҳдин дурфишондур кўзум,
Ки дейолмону, бордурур кўп сўзум.

Санга панд бермак эмас дилписанд,
Керактур манга юз киши берса панд.

Вале мен чу эрмон насиҳатпазир,
Ки ҳушумни савдо қилибдур асир.

Дер эрдимки дарду гамингни сўрай,
Бу поёни йўқ мотамингни сўрай.

Нетайким, сўрардин тилим лолдур,
Замирим, бас, ошуфта аҳволдур.

Бу гамда мадад қилди Бонуга ҳақ,
Ки олмоқ керак барча андин сабақ,

Ки бизларча ҳам изтироб этмади,
Ўзин дард ўтига кабоб этмади.

Ичи ғунчадек тахҳ-батахҳ қон бўлуб,
Вале халқ аро огзи хандон бўлуб.

Не ҳукми қазога бўлуб носипос,
Не ҳақ лутфу жудига ҳақ ношинос.

Демас сўз тилига мурур этмайин,
Хаёлига балким хутур этмайин,

Ки ҳақ ортуқ этсун бу иқболини,
Ҳумоюн қилиб ҳар нафас фолини».

Чу ҳуш аҳли Бону гамин сўрдилар,
Димогини ҳушига келтурдилар.

Қилиб хотиросо фусуну дами,
Ниҳон ёраларга қўюб марҳами.

Аининг буйла марҳам топиб ёраси,
Ўзига келиб ҳуши овораси.

Алар узрига бўлди афсонасанж,
Ети кон уза бир бузуғ тўкти ганж

Ки: «Мендин бу мотам эрур сизга кўб,
Скандар ғами бордурур сизга жуб,

Ки ҳолоти сизларга маълум эди,
Камолоти сизларга мафҳум эди.

Сафар ичра сиз эрдингиз ёр анга,
Ҳазар ичра сиз ёру ғамхор анга.

Демасменки ул бор эди шоҳингиз,
Рафиқ эрди андоқки дилхоҳингиз.

Барингиз анга ошкору ниҳон,
Кўн ортугроқ эрдики ики жаҳон.

Чу ул ёрингиз борди, ғамгинмусиз?
Аининг ҳажрида мотамойинмусиз?

Ки ҳақ бу ғамингизни рафъ айлагай,
Қатиғ мотамингизни дафъ айлагай.

Скандардин ар борчамиз фардбиз,
Вале бир-биримизга ҳамдардбиз.

Бу иш бўлгали қилмадим сўз ҳавас,
Такаллум қилиб урмадим бир нафас.

Дедим умрдин то таним топса қут,
Қўяй сўздин огзимга муҳри сукут.

Чу сиздин аён бўлди ҳамдардлиқ,
Эмас яхши ҳамдарддин фардлиқ.

Мени солдингиз сўзга беихтиёр,
Ки ҳамдард ўлуб, сўзга не ихтиёр».

LXXXII

Ул илги кесилганнинг ҳикоятиким, қўлиға туҳмат тиғи дастбурд кўргузди ва ул ҳамдардлариға етгач, дастандозлиғ била навҳа тузди

Эшиттимки, бор эрди бир потавон,
Фалак зулмидин қисми ранжу ҳавон.

Яна даст берди ажаб шиддате,
Қўлин кестилар айлабон туҳмате.

Чу бу зулм анга ўтти, дам урмайин,
Нафас эл била бешу кам урмайин.

Кесук илгин олди бутун қўлға, бот
Югурди халойиққа беилтифот.

Бу ишдин бўлуб воқиф аҳли диле,
Эришти ичига тушуб мушкиле.

Йироқдин қилур эрди ҳамроҳлиқ,
Ки ул рамздин топқай огоҳлиқ.

Чу мазлум чиқти улусдин қироқ,
Ки чиқмоқ улусдин қироқ яхшироқ.

Борур эрди андоққи, девонае
Ки ногаҳ падид ўлди вайронае.

Бор эрди бузуқда неча дардманд,
Қўли барчанинг буйла топқон газанд.

Алар олига етгач ул сийнареш,
Дегайсенки, багрига сончилди неш.

Кесук илгини ташлабон, чекти вой,
Алар ичра ҳам тушти кўп ҳой-ҳой.

Қучуб бир-бирин можаро қилдилар,
Ки олам фазосин қаро қилдилар.

Камин айлаган кўргач ул созни,
Тафаррус била билди ул розни.

Ким мазлум элдин тилаб фардлиқ,
Чекиб келди ул элга ҳамдардлиқ.

Киши топса ҳамдардини погаҳон,
Не имкон ниҳон дарди қолмоқ ниҳон?

LXXXIII

ҲИКМАТ

Ул бобдаким, ики ҳамдард бир-бирига недин маълуфдурурлар ва ики ҳамжинс бир-бирининг мулоқотиға невчун машъуф

Бу янглиг демиш ҳикматандеша хайл,
Ки ҳамжинс қилмоқ бири бирга майл.

Эрур бу жиҳатдинки машраблари,
Яна доғи толеъда кавкаблари.

Мувофиқдурур асли фитрат аро,
Ки майл ўлди бир-бирга нисбат аро.

Бир ахтар қилиб икига парвариш,
Берур майл иковга табиий кашиш.

Ул ахтарга ҳарне асар бўлгуси,
Ки ул хайр йўқ эрса шар бўлгуси.

Ул элга асар юзланур воқеъи,
Ки бу нажм эрур соҳиби толеъи.

Агар айшу роҳат ва гар дарду гам,
Борига насиби етар бешу кам.

Топиб роҳат ичра ҳамовардлиқ,
Яна ранжу меҳнатда ҳамдардлиқ.

Фузун айлар аввалги нисбатларин,
Берур иттисол ичра шиддатларин.

Қачон мунча нисбат топар ики ёр,
Қилур майл бир-бирга беихтиёр.

Ики зор булбул ҳамовоз ўлур,
Буйла ики қумрига парвоз ўлур.

Агар ваҳшу тайр ўлсин, ар жиннү инс,
Бу ишдин эрурлар анис ики жинс.

LXXXIV

Ул шаҳзодаи сипеҳржаноб мадҳиким, хуршиду .ой қирон қилғонда .туққан саъд ахтардурур ва сарву гул муқорин бўлғонда .очилғон ғунчаи суханвар ва достон ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурфишонлиқ била музайян қилмоқ ва гузориш дебочасини Скандари даврон саносида .бир неча гуҳаррезлиқ била мурассаъ этмак ва шаҳзода .мадҳин насойиҳ била ихтисор қилмоқ ва ети ҳаким била Искандар ҳикматларин анга ошкор айламак ва сўнгра қойил ўз зодаи табъи ики лаъли оташин анинг қулоғига лойиқ ва ики дурри самин анинг истимоига мувофиқ назм силкига тортмоқ ва дуо жавоҳири билан хатм қилмоқ

Биҳамдиллаҳ, иқбол ўлуб корсоз,
Бу туғро баёзига чектим тироз.

Алиф ибтидосига айлаб рақам,
Ниҳоятда қилдим рақам мими там,

Ки яъни бу сўз етти итмомига,
Бу тарих огози анжомига.

Мададгор ўлуб гунбази тезгард,
Скандар ҳадисига бердим навард.

Агар борди Искандари тахтгир,
Жаҳон мулкида қўйди тожу сарир.

Бу иштин жаҳон бўлмасун дарднок,
Чу қойим-мақом ўлди найдо, не бок?

Бори шоҳлар сарфарозини бил,
Скандарсифат Шоҳи Ғозийни бил.

Эрур олам аҳли нигаҳбони ул,
Нигаҳбон йўқ, Искандари сони ул.

Скандар агар келди ойинасоз,
Замири анинг бўлди миръоти роз.

Гар ул ганжлар узра қилди тилисм,
Мунга ганж сарф айламак бўлди қисм.

Гар ул эрди ҳикмат тариқида чуст,
Бу келди таваккул йўлида дуруст.

Гар ул қўймади душман этмай табоҳ,
Бу — душманларига эрур некхоҳ.

Гар ул — рой ила қилди ҳар ишни биғ,
Мунга ҳақ насиб айлади рою тиғ.

Гар ул оби ҳайвон учун сурди от,
Мунинг ҳар сўзи келди оби ҳаёт.

Гар ул фитна яъжужига чекти сад,
Мунинг мулкига фитна келмак не ҳад.

Гар ул олам олди тузуб дору гир,
Бу — олам берур, истаса бир фақир.

Анга гар йўқ эрди халафдин шараф,
Мунга тенгри берди ўн олти халаф.

Алардин бири меҳри нурнур эрур,
Ки ҳар нома бошида мазкур эрур.

Бири улки, юз лутф эрур зотига,
Ки «Фарҳоду Ширин» эрур отига.

Яна қолғон ўн тўрт маълум қил,
Назоҳатда ўн тўрт маъсум бил.

Икиси набира, ўн ики ўғул,
Ки ҳар бирга юз шоҳу шаҳзода қул.

Эрур давлат авжига ўн ики бурж,
Шараф дурру лаълига ўн ики дурж,

Ки бўлсун бори умридин баҳраманд,
Алардин даги хисрави аржуманд.

Бори бўлсун офоқ аро комгор,
Батахсис шаҳзодан номдор.

Юзи меҳр базмида шамъи тироз,
Қади салтанат боғида сарвиноз.

Латаф — жисмининг жону жононаси,
Шараф баҳрининг дурри якдонаси.

Ети пушти оламга султон келиб,
Атодин ато хон, бин хон келиб.

Ато Шоҳи Ғозию ул нури айн,
Музаффар Ҳусайн ибни Султон Ҳусайн.

Алал-оламина дома эҳсонаҳу,
Лаҳу халладаллоҳу султонаҳу.

Таолиллоҳ, асру ажаб зот эрур,
Ки оламга андин мубоҳот эрур.

Зафарға қарин фаррух оти анинг,
Бори айбдин пок зоти анинг.

Адаб тахтининг меҳри афлоки ул,
Ҳаё баҳрининг гавҳари поки ул.

Келиб қаҳридин дўзах ўтиға бийм,
Вале хулқи жаннат гулидин насим.

Кичик ёшлиқ, аммо улуғ қадрлиқ
Ҳилолида маълум ўлуб бадрлиқ.

Неча шер бўлсун кичик, гар улуғ,
Эрур савлати бирла эл қайғулуғ.

Улус чеҳраи оламафрўзидин,
«Билур йил келишини наврўзидин».

Чу васфин баён қилмоқ осон эмас,
Ки поёнига етмак имкон эмас.

Насиҳат тариқин шиор айлайин,
Дуо бирла-ўқ ихтисор айлайин.

LXXXV

Юқори мастур бўлғон ва илгари мазкур бўлғон дастур

била мадҳдин дуоға ружуъ қилмоқ ва ҳукамо хирадномаларига шуруъ қилмоқ

Аё, шоҳвашларнинг озодаси!
Жаҳон аҳлининг шоҳу шаҳзодаси!

Скандарки бор эрди оламға шоҳ,
Бори олам аҳлиға зилли илоҳ.

Жаҳон аҳлича илму донолиғи,
Хирад қувватидин тавонолиғи.

Бўлуб қисми ҳам ҳикмату ҳам билик,
Яна чекмайин ўрганурдин илик.

Эмас эрди ўз рою тадбири кам,
Тилар эрди эл рою тадбири ҳам.

Тутуб панд донишвар элдин умид,
Хирадномалар олмиш эрди муфид.

Солур эрди ҳар кун алар сори кўз,
Топиб дилписанд иш, дилосой сўз.

Ҳаким айтқондек бўлуб корбанд,
Не ишдинки айлаб, бўлуб баҳраманд.

Неча сўз алардин баён айлагум,
Не махфиси ўлса аён айлагум.

Умид улки, сен ҳам қилиб истимоъ,
Санга даҳи нафъ айлагай уя матоъ.

Биридур Арасту хирадномаси,
Ки таҳрир этибдур анинг хомаси.

Шуруъ айлагум гарчи мужмал анга,
Вале тенгри ҳамдидур аввал анга,

Чу ҳақ ҳамдига айламиш ихтитом,
Бу янглиғ Скандарга сурмиш калом:

«Ки билгилки олам вафосиздурур,
Не оламдадур–ҳам бақосиздурур.

Неким бўлмагай анда пояндалиқ,
Анга яхши эрмас кирояндалиқ.

Эрур ҳаққи боқидурур лоязол,
Ки етмас камолиға онинг завол.

Неким тенгрининг ғайри ёд этмагил,
Чу ёд айласанг эътимод этмагил.

Ҳақ олинда мундоққи, сенсен ҳақир,
Санга, ўйла, йўқ ҳеч зору фақир.

Нечукким санга марҳамат айлар ул,
Сен ул элга ҳам марҳамат узра бўл.

Улуским санга бандакирдордур,
Санга даги бир қодире бордур.

Заифингга гар лутф қил, гар ғазаб,
Қавийдин даги они қилғил талаб.

Киши муҳр аро ҳар не қилди нигор,
Варақда ҳамул нақш ўлур ошкор.

Халойиққа кўрма, қилиб бепаво,
Ўзунгга раво кўрмаганни раво!»

Филотун сўзидурки: «Эй сарфароз!
Ҳақ этмиш сени халқдин бениёз.

Анинг лутфидиндур бу шавкат санга,
Анинг бахшишидин бу ҳашмат санга.

Агар амрига қилмасанг инқиёд,
Қачон топқай олида уқданг кушод.

Сипаҳ фикрига элни қилма табоҳ,
Ки тенгри қилур ишни, йўқким сипоҳ.

Сипаҳ тутса оламни андоққи дуд,
Зафар бермаса ҳақ таоло не суд?

Сипаҳни ҳам асру нажанд айлама,
Фалокат аро мустаманд айлама,

Ки шаҳдин етишса сипаҳға газанд,
Сипаҳдин эрур бийм шаҳға газанд.

Не мутлақ инон айла, не ноумид,
Етур бийму уммид бирла навид.

Сипаҳ хотирин лутф ила шод қил,
Раиятни адл айлаб обод қил.

Бу икига сендин қачон етса ком,
Топар шаҳлигинг равнақу интизом».

Яна сурди Суқрот бу навъ сўз —
Ки: «Тут тенгридин фатҳу иқбол кўз.

Қачон ҳақ била сидқинг ўлди дуруст,
Не ҳожат нима халқдин бозжуст.

Сени айлади тенгри ўз сояси,
Бийикдур ҳамул соянинг пояси.

Керак элга осойиш ул соядин,
Етишмак наво борча пироядин.

Мунингдек бийик поя қадрини бил,
Анга лойиқ афъол фикрини қил.

Улус ранжига эҳтимом айлама,
Ўзингга бу отни ҳаром айлама.

Раиятни адлингдин осуда тут,
Фароғат миҳодида уйқуда тут.

Аларга чу таскину оромдур,
Санга даги ҳосил бори комдур.

Раиятқа бўлса нарокандалиқ,
Топар салтанат пахли баркандалиқ,

Агар қўй бўри хайли помолидур,
Яқин билки, чўпонга ит ҳолидур».

Яна деди Буқроти фаррухсиришт
Ки: «Эл чун кўрар ҳар недур сарнавишт.

Не тақдирдур дафъи осон эмас,
Киши кўрмайин они имкон эмас.

Қазо дафъига солибон элга ранж,
Галатдур тама айламак молу ганж,

Ки ҳифз этмаса эзди зул-жалол
Кишига не ганж асиг айлар, не мол.

Таваккулдадур гарчи кому пишот,
Вале шарт эрур айламак эҳтиёт.

Риоятда ифрот матлуб эмас,
Таваккулда ғафлат доги хўб эмас.

Не андозасиз ғам, не ҳадсиз сурур,
Керак ишда ойини хайрил-умур.

Бўлур ҳам салотинга ул навъ ҳол,
Ки ифроти оиниг эрур эътидол:

Бири муфсид элга сиёсатдурур,
Ул ифрот шарти раёсатдурур.

Ёмонга чу ифрот ила бўлса бийм,
Қолур яхши ифрот бирла салим».

Яна бўлди Файсогурс пуктавар —
Ки: «Шаҳ покликдин керак баҳравар.

Ани чунки шоҳ этти яздони пок,
Керакмас аниниг хотири лавспок.

Агар бор эса поклик нияти,
Анга ёр ўлур поклар ҳиммати.

Керак огзи поку сўзи доги пок,
Яна кўнгли поку кўзи доги пок.

Бори лавсдин кўнгли холи аниниг,
Халойиқ аёли — аёли аниниг.

Ўзи чун шиор айлади поклик,
Бўлур дафъ нопоку бебоклик.

Чу ваҳм этти нопокликдин ёмон,
Халойиқ аёлига бўлди амон.

Агар айласа шоҳ нафси ҳаво,
Ки бир маъсият бирла топқай паво,

Яқиндурки аввал тилар хилвате,
Ки элдин анга етмагай ваҳшате.

Ажаб бўлгай элдин бу феъли ниҳон,
Вале нозир ўлгай худойи жаҳон.

Керак топса аввал бир андоқ ўрун,
Ки бўлгай нини тенгридин ёшурун!»

Яна Аскалинус иршодидур,
Ки: «Ободгар элга шаҳ додидур.

Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга,
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.

Чу шаҳ зулм сори узотти илик,
Очилди улуқ зулм уйига эшик.

Аниинг зулми кишварга опча эмас,
Ки золим не зулм айласа, сўз демас.

Агар шаҳга иш лутфу гар кин эрур,
Элига ҳамул шева ойин эрур.

Қачон жавқ-жавқ ўлса, авбош маст,
Тушар тақво аҳлига кўп-кўп шикаст.

Чу ёшларга богланса мактаб йўли,
Бўлур гум улугларга мазҳаб йўли.

Ҳалал йўл топар тўгри ойинга ҳам,
Тушар рахна ислом ила динга ҳам.

Керак шаҳ адолат шиор айлагай,
Ки зулм аҳлини хоксор айлагай.

Халойиқ топиб адлидин нитизом,
Иши икки дунёда бўлгай тамом».

Яна Ҳурмус этти навосозлиқ,
Бу навъ айлади нуқтапардозлиқ

Ки: «Шаҳга саховат эрур ногузир,
Бўлурга иши халқ аро дилпазир.

Саҳо ул эмастурки, ҳар булҳавас,
Мубоҳот учун сарф этар сийму бас.

Ажаб йўқки ёрмоқ сочар бехирад,
Кумуш банддин рам қилур дому дад.

Тилаб, доги берган саховат эмас,
Сахо аҳли они саховат демас.

Чу метин узотиб тилин ун солур,
Қатиқ хорадин лаълу ёқут олур.

Сахо улдурурким шаҳи номвар,
Басират кўзи бирла айлаб назар,

Берур аввал арзоқи хайлу сипоҳ,
Ки қолмас анга даъвойи вомхоҳ.

Чу дафъ этти муздурнинг вомини,
Қиёр озу кўп элга инъомини.

Берур лукмае ангаким, оч эрур,
Олур кўнглин онингки — муҳтож эрур.

Мубоҳот ила ўзни этмас азиз,
Агар юз тумон берса, гар бир пашиз.

Не сарф айлар ўлсанг, бу навъ айла сарф,
Ки бу сарф эрур асрамоқдин шигарф».

Скандар сўзидурки: «Ҳар қайси шоҳ,
Ки бир мулк анга рўзи этгай илоҳ,

Агар фикри бўлса жаҳонгирлик,
Жаҳон фатхида пок тадбирлик,

Юруш фикри бўлса керак анга иш,
Ки бир мулк аро бўлмаса ики қиш.

Бировким, жаҳондин керак ком анга
Эмас яхши бир ерда ором анга.

Черик чекмас арчи кўрунур ирик,
Ириклик эмас рафъ чекмай черик.

Шаҳеким ирикликка эрмас далер,
Иши нусрат ўлмас анингдекки шер.

Тузук истаган тобеъу хайлини,
Сиёсатқа туз айласун майлини.

Агар тузса ови саранжом ила,
Урушда ясолин тузар ком ила.

Вале шаҳ керак бўлмаса буяҳавас,
Иши бўлса шаҳлиг хаёлию бас».

Скандар била ети андоқ ҳаким,
Ки васф этса ул элни табъи салим.

Демак ети кавкаб эрур нурлуқ,
Ва ё чархи аъзам багоят улуқ.

Солиб сўзга анфоси қудсий сиришт,
Санга очтилар буйла секиз биҳишт.

Навоий не арз айлагай жуз дуо,
Вале бир анга ики сўз муддао:

Бир улким: шариат қўлин тут қавий,
Бори ишта бўл шарънинг пайрави.

Ки бу жодда бирла хиром айласанг,
Талаб маркабин тезгом айласанг.

Ики даҳр коми бўлуб ҳосилинг,
Наби кўйи бўлгай сенинг манзилинг.

Иккинч улки, қил хизмати волидайн,
Бил ул икининг қуллугин фарзи айн.

Агар истасанг дунёу охират,
Букун салтанат, тонгла куп — магфират.

Ки ҳақдин ризо ҳосил этмак будур,
Ризо демайин ҳаққа етмак будур.

Сўзим чун туганди дуо айлайин,
Зароат тариқин адо айлайин.

Ало, токи бўлгай Скандар сўзи,
Ул олгон юруб ети кишвар сўзи,

Насиб эт анинг мулкини шоҳга,
Дуосини қил жори афвоҳга.

Бу навъ айлабон шоҳи озодани,
Анинг кўнгли истарча шаҳзодани.

Аниким, мураббий анга шоҳ эрур,
Қил ул навъким, шаҳга дилхоҳ эрур.

LXXXVI

Гадойе камсармояи баландпоя ҳикоятиким, шоҳи баландпояи камсармояга насиҳатда сўз юзин ирик қилди ва бу сухон била ишига андом бермак тилади

Эшиттимки, бир шаҳга бемояе,
Насиҳат била еткуруб воее,

Бўлур эрди панд айтибон нуктасанж,
Нечукким, бузугдин аён бўлса ганж.

Ўлукни биров путқи этса тирик,
Агар ҳақдур, ул нукта бордур ирик.

Биров кўрди чун давлат арконидин,
Ки сўз тунд эрур ортуқ имконидин.

Вале қойиле бордур асру ҳақир,
Деди тунд ўлуб: «Кей гадойи фақир!

Ангаким — эрур шоҳу, сен бир гадо,
Не ҳаддинг била панд этарсен адо?»

Деди нуктапардози Исонафас,
Ки: «Гар мен ҳақир эрсам андоққи хас.

Санга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ!

Керак бўлса сўз, ўйлаким, дурри пок,
Садафдек ҳақир ўлса қойил, не бок?

Манга ҳам агар нуктада тез эсам,
Қамиш пўғидин оташангез эсам,

Ўзум нечаким зору ғамгурдамен,
Лагадкўби гардуидин озурдамен.

Ҳамоноки сўз поку софийдурур,
Адабсизлигимга талофийдурур».

LXXXVII

ҲИКМАТ

Ул бобдаким, машваратда дегучига мулоҳаза қилмай дейилгонни кўнгулга жилва бермак керак ва сочилгон жавоҳирдин муносибин термак керак

Хирадмандким, соҳиби рой эрур,
Хирад нуридин оламорой эрур.

Анга мушкил иш тушса бир бобдин,
Тилар машварат хайли аҳбобдин.

Аларнинг агар ройи сойиб эса,
Ва гар фикрида юз маойиб эса,

Чу сарриштан ғайб равшан эмас,
Қаю сойиб эркан, муайян эмас.

Бири ақл ила тушса хотирписанд,
Ки қилса неким бўлса ҳозир, писанд.

Бегонса анга ақл бўлгоч ҳакам,
Қилурга қўяр ҳикмат аҳли қадам.

Вале ғайб илми чу мастурдур,
Иш ўнг келмаса кимса маъзурдур.

Вале машваратда адад касрати,
Берур бир натижаки эл фикрати.

Тахайюл аро борча бир навъ эмас,
Ҳадисин ики кимса бирдек демас.

Неча кимса айлаб хаёлига куч,
Агар тонса сўз ҳар бири ики-уч.

Бу дурлар аро ақли жавҳаршинос,
Иши риштаси бирла айлаб қиёс.

Бирисиики сойирга фойиқ топар,
Иши афсари узра лойиқ топар.

Аниинг бирла чун рост келди иши,
Йигиштурди ўз гавҳарин ҳар киши.

Вале улдур иқболдин баҳраманд,
Ким ул пок гавҳарни қилгай писанд.

Бу дурларки — мен сочтим офоқ аро,
Нужум ўрнига чархи пухтоқ аро.

Умид улки чун бўлсалар бархабар,
Шаҳу шоҳзода бўлуб баҳрабар.

Солиб ўз қулогига шаҳзода ҳам,
Қабул айлагай шоҳи озода ҳам.

Ва лек истасам тезбозорлиқ,
Алар зоҳир этмай харидорлиқ,

Қулогларига бўлмаса устувор,
Қачон ерга қолгай дури шоҳвор?

Не туфроққа қолсун сипеҳр ахтари,
Ки бўлгай ери чархи нилуфарий.

Сўз оиингдурким, талабгоридур,
Аниигдур гуҳарким, харидоридур.

Букун чунки шаҳ табъидур жавҳари,
Қачон ерга қолгай бу сўз гавҳари?

Агар бўлмаса зеби торак анга,
Неким бўлса бўлсун муборак анга.

Бошин узра борин нисор айладим,
Тамом ўлди сўз, ихтисор айладим.

Кетур соқий, ул лаълн серобин,
Ки кўздин оқизгай дури нобин.

Тўкай шодлиг ашкини ул жомга,
Ки етти бу огозим анжомга.

Муғанний, тузаб най унин дилпазир,
Ки бас қилғудек бўлди килким сарир,

Ки маст ўлғонимда ичиб жоми май,
Гар ул най уни сокин ўлса, бу най.

Навоий, яқин бўлди осойишинг,
Бўлуб сўз арусига оройишинг,

Безалди чу ул моҳвашқа жамол,
Жамолин кўруб васлидин коминг ол.

LXXXVIII

Ҳокимсурату дарвешсийрат, балки Дарвеш исми ҳукумат қисм, яъни ахавий маоби давлат иёбқа мавоизосо калом ва насойиҳи молокалом демак

Аё гавҳарим конининг гавҳари,
Мунир ахтарим буржининг ахтари.

Неча авжи ҳашмат уза фошсен,
Манга нисбат ичра қариндошсен.

Бу беш ганждинким ушоттим тилисм,
Неча гавҳар айлай санга даги қисм.

Манга чун насиб ўлди майхонае,
Сумур сен даги неча паймонае.

Ҳамул гавҳарим бордурур неча панд,
Бу паймона ҳам пуктаи судманд.

Эшитмакда қилма жадал зинҳор,
Аниинг бирла қилғил амал зинҳор.

Сени қилди чун холиқи корсоз,
Ўз абнойи жинсинг аро сарфароз.

Бу шукронага қил сарафгандалик,
Буюргон киби тенгрига бандалик.

Неким амр этибдур ризо бирла кўр,
Агар билмасанг, билгучи тону сўр,

Чу бўлдинг саромад ҳақ эҳсонидин,
Бўюн тўлгама амру фармонидин,

Ки ҳақ бўлса ваҳҳобу гаффор ҳам,
Эрур лек жаббору қаҳҳор ҳам.

Чу қилди сени бас улуқ рутбалик,
Улуқ амрни онинг чу тутсанг кичик.

Агар гайрату қаҳри тутса вужуд,
Хаёл этки, ул дам надомат не суд?

Тутай дер эсанг тенгри амрин қавий,
Бўл охир набий шаръининг пайрави.

Эрур жоддаи шаръ бир шоҳроҳ,
Ки озмоқтин ул йўлда асрар илоҳ,

Десанг озмайин чиқма ул жодадин,
Юруб ком топ бахти озодадин.

Худоу расул амри топқач камол,
Валинеъмат амрига қил иштигол.

Не ҳукм айласа қилмогин фарз бил,
Агар шубҳае бор эса арз қил.

Вале арзида асра шарти адаб,
Ки тарки адаб баҳра берур тааб.

Манга сўз ёзардек анга ёзмагил,
Ишотинг биноси тубин қозмагил,

Ки ҳақ гарчи қисминг тараб айламиш,
Бу жоҳингга оди сабаб айламиш.

Сабаб қилмаса шоҳ лутфин худо,
Мену сен ким эрдук — бир-ики гадо.

Шаҳ ар лутф қилса иноят чоғи,
Вале айлай олур уқубат доғи.

Керак шоҳдин элга хавфу ражо,
Тинор бу иккини кетурган бажо.

Риоят чу қуллуққа қилдинг тамом,
Раият ишига ҳам эт эҳтимом.

Адолат билла элни қил баҳраманд,
Ки яхшиға кетсун ёмондин газанд.

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл.

Санга берди ҳақ онча лутфи мизож,
Ки эрмас бу сўзлар демак эҳтиёж.

Вале ҳар дам ўлса баёни аниинг,
Билурменки, йўқтур зиёни аниинг.

Чу давронға йўқтур бақоу сабот,
Ҳам андин эрур бевафороқ ҳаёт.

Мен ар бўлсаму бўлмасам ошкор,
Бу сўзларни қўйдум санга ёдгор.

Керак бўлса бори шиоринг сенинг,
Ки кавнайи аро тенгри ёринг сенинг.

LXXXIX

Бу маодин жавоҳирин эҳтимом била назм силкига тортмоқнинг тақрири ва бу маҳозин тилисмотини истеҳком била итмомга еткурмакнинг таҳрири ва ҳам жавоҳир пири дарёзамир равшан кўнглига ер тутқоннинг баёни ва ҳам маҳозин шуаройи шеърий сарир муқаддаса арвоҳига қабул тушганнинг тибёни ва алардин бу заифнинг подшоҳи ислом дуоси илтимоси ва бу ниёзманд илтимоси мужиби била аларнинг дуоси

Манга давлат илги бўлуб раҳнамун,
Чу бу панжага қилди зўр озмун.

Дема панжа они, қатиқ хора де,
Дема хора, пўлоди якпора де!

Солиб панжаким, бўлгали зўрсанж,
Тонпб панжа ул панжада тобу ранж.

Чу зўр ортуқ айлаб тарозусидин,
Чиқиб йўққи оранж бозусидин.

Не панжа эрур, «Хамса»и ганжсанж,
Ки доно қўюбтур отин «Панж ганж».

Қаю «Хамса» ким, махзани дурри ноб,
Қаю панжаким, панжаи офтоб,

Ки ҳар ким анга кўргузуб зўрдаст,
Чу зўр айлабон, илги тонпб шикаст.

Менингким қўлум эрди беҳад заиф,
Эмас эрди ул панжа бирла ҳариф.

Солиб панжаварлиқ замиримга шўр,
Не илгимда қувват, не панжамда зўр,

Десам тарк этай, қўймайин ҳиммагим,
Десам зўр этай, етмайин қувватим.

Чу панжамга ҳасрат била боқибон,
Бу панжамга ул панжани қоқибон.

Бу андиша мендин олиб ақлу хуш,
Ки ногаҳ пидо қилди фаррух суруш,

Ки: «Эй гарқаи баҳри ажзу ниёз!
Бўла олмагон дардинга чорасоз!

Етишгил қўпуб пир даргоҳига,
Таважжуҳ қилиб жони огоҳига.

Аниинг ботинидин тила ёрлиқ,
Бийик ҳиммагидин мададкорлиқ,

Ки ҳар қуфлким фатҳидур понадид,
Анга бор эранлар дуоси калид».

Эшитгач бу сўз, бошдин айлаб қадам,
Кишди, ўйлаким, қилса азми ҳарам.

Чу ул остон маъмаи ўлди манга,
Бихиштн барин маскан ўлди манга.

Қаю остон, тавфгоҳи фалак,
Қаю тавфгоҳ, саждагоҳи малак.

Кўзум очиб ул остон туфроги,
Кўзум ҳам ёруб, балки кўнглум доги.

Таважжуҳга чун хотирим қилди майл,
Ета бошлади файз, андоққи сайл.

Не ҳаддим эшикка урарга илик,
Илик майл қилмай очилди эшик.

«Ниёз аҳли кирсун!» дебон чиқти роз,
Бу роз англагач кирдим айлаб ниёз.

Не хилват, намудори чархи барин,
Не хилватнишин, балки Руҳул-амин.

Ани айлабон равшан анвори қудс,
Мунинг нутқидин равшан асрори қудс.

Ул ул навъким файз тошқон кўнгул,
Бу ул навъ маскан аро ақли кул.

Чу мен бўлдум андоқ ҳарам маҳрами,
Ҳарам йўққи, нуру сафо олами.

Қуёш нурида маҳв ўлуб зарравор,
Кўнгулни қила олмайин устувор.

Ўзум ўзлугум меҳнатидин ариб,
Бориб ўзлугу мен ўзумдин бориб.

Қила олмайин арз ҳолимни ҳам,
Хаёл айлай олмай хаёлимни ҳам.

Бу янглиғ мени айлабон гунгу лол,
Аён айлади Исоосо мақол.

Не дер сўзки, кўнглум аро бор эди,
Мени чунки гунг эттн, борин деди.

Ки: «Гўё нишурган хаёлинг будур,
Қила олмасингдин малолинг будур».

Чу бу хастадин қилди тасдиқ фаҳм,
Анга худ бу ҳол эрди таҳқиқ фаҳм.

Ишим бутмагига дуо айлади,
Бори ҳожатимни раво айлади.

Дедиким: «Бу бир иш эди қилгулуқ,
Бу айтилмагон нукта айтулгулуқ.

Бу соатқа мавқуф эрди экин,
Бу дам тенгри тавфиқ берди экин.

Агарчи етишти малолат санга,
Вале охир ўлди ҳаволат санга,

Ким ул ганжлар бошига етгасен,
Тилисмотини доги фатҳ этгасен,

Ки ҳар неча қилдуқ назар даҳр аро,
Қиёс айладук водию шаҳр аро,

Йўқ атрок аро бирда онча билик,
Ки бу навъ улуғ ишга ургай илик.

Не атрокким, ҳам ажам, ҳам араб,
Кўрарлар бу ишни ажабдин ажаб.

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Ки беш байтдин боглагай бир газал.

Басо маснавийгўйи нозук хаёл,
Ки назм аҳли ичра солиб қийлу қол,

Халойиққа юз ҳусну ноз айлагай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлагай.

Чиқоргон замон ул нав ойни савод,
Ки оламда йўқ буйла рангни савод.

Саводига ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.

Не зулматки, йўқ оби ҳайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри рахшон анга.

Агар даҳр аро сенса мушки татор,
Кўнгулни қилур тийраю кўзни тор.

Бу беша ародур икки парра шер,
Бу баҳр ичра икки наҳанги далер.

Анга киргали шери жанги керак,
Мунга ҳам диловар наҳанги керак.

Сен-ўқ сен букун чобук андишае,
Дақойиқ аро позук андишае.

Ки сўз таври келди сенинг шонинга,
Бўлуб хатм табъи дурафшонинга.

Мусаллам сўзунга равонлиқ даги,
Сўз ичра санга паҳлавонлиқ даги.

Равон килкинга онча бор эътимод,
Ки сўз дерда шаққинга берса кушод,

Равон айлагай онча оби ҳаёт,
Ки тўйғай хизр суйидин коинот.

Бу иш чунки бўлгай муқаррар санга,
Умид улки бўлгай муяссар санга.

Кўп эмди, инингнинг хаёлида бўл,
Хаёл аҳли зеби жамолида бўл,

Ки сендин бу шуғлунгда ҳушёрлиқ,
Дуо бирла биздин мададкорлиқ».

Эшитгач бу сўзлар мени нотавон,
Ўлук жисмима кирди гўё равон.

Бўлуб жон берур сиррининг огаҳи,
Топиб нутқум анфоси руҳуллаҳи.

Ер ўптум, даги йўлга азм айладим,
Суз айтурни кўнглумга жазм айладим.

Келиб хилватим ичра юз ком ила,
Йўнуб хома нўгини ором ила.

Чу қилдим қалам нўгини пуктабез,
Қила бошлади нўгидин ганжрез.

Чу «Ҳайрат»қа солдим кўнгул рағбатин,
Анга голиб эттим улус ҳайратин.

Чу «Фарҳод»га бўлдум андешавар,
Туз эттим басе тог — ўлуб тешавар.

Чу «Мажнун» ҳадисига тўздум фунун,
Басе халқни қилди шайдо жунун.

Яна «Сабъа»га табъим ўлгоч қарин,
Эшиттим ети чархдин офарин.

Скандарга тил тортиб озар киби,
Дедим они «Садди Скандар» киби.

Таносуб била ақл ном овари,
Деди отини «Садди Искандарий».

Чу бўлди бу маҳвашлар ороста,
Ҳамул навъким, сарви навхоста,

Дема сарв, ҳар бир ғунчаси биҳишт,
Ели хосиятда масиҳосиришт.

Латофат аро юз биҳишти барин,
Равон ҳар бири ичра минг ҳури ийн.

Бу беш ганжиниким кушод айладим,
Варақ узра они савод айладим.

Саводин солиб жузвдоним аро,
Дема жузвдонимки, жоним аро.

Аниинг сори бўлди кўнгул рағбати,
Ким эрди мададкор аниинг ҳиммати.

Мададкор йўқ; амр этгучи ул,
Не иш тушса гаврумга — етгучи ул.

Борур эрдим айларга арзи ниёз,
Иш итмомини қилмоқ ифшойи роз.

Замиримда лекин хаёлот эди,
Ки бу иш ҳусули ажаб бот эди.

Улугларки сабти бу ҳарф эттилар,
Узун умрлар анда сарф эттилар:

Низомийки назм аҳли устодидур,
Анинг табъи сўз жинси наққодидур,

Ки бу ганжлардур матоъйи анинг,
Матоъйи неким, ихтироъи анинг.

Ҳамоноки элдин каноре тутуб,
Ярим қари заҳмат чекиб, қон ютуб.

Тона олди беш ганж мифтоҳини,
Яна онча вақт этти ислоҳини.

Чу бир қари давр этти чархи мудир,
Чиқорди бу аъжубаи дилпазир.

Неча тожвардин топиб парвариш,
Иши бу ўтуз йилда эрди бу иш.

Не эл меҳнатидин малоле анга,
Не бу ишдин ўзга хаёле анга.

Чиқориб риёзатда қирқ арбаъин,
Бу беш ганж розига бўлди амин.

Яна Хусрав ул турки ҳинди лақаб,
Ки сўз бирла олди Ажам то Араб.

Кушод айлагунча бу маҳкам ҳисор,
Басе айлаб афсонада ихтисор.

Неча вақт анинг ҳам иши бу эди,
Ки фикратқа зону-базону эди.

Замон худ ўтуз йилга андоз эмас,
Агар нисф эмас, сулсидин оз эмас.

Яна кимки бўлди буён раҳшунос,
Бўлур қилмоқ они булардин қиёс.

Сангакким йўқ эмгакда ғоят надид,
Улус меҳнатида ниҳоят надид.

Қилиб тонгдин оқшомгача қийлу қол,
Юзунгга етиб ҳар нафас юз малол.

Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
Қулоғинг халойиқ алолосидин.

Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин камо беш ўтуб ики йил.

Чекиб хома бу нома итмомига,
Етургайсен огозин анжомига,

Ки ақли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонни ҳисоб айласа,

Йигиштурса бўлмас бори олти ой,
Ки бўлдунг бу раъногa суратнамой.

Тузалди бу назмнинг басе сарсари,
Яна турки алфоз анга бир сари,

Ки ҳар нечакким диққати бордур,
Талаффуз аро лакнати бордур.

Сўзунгникин яхши кўрарсен ўзунг,
Кўрунмас ёмон, чун эрур ўз сўзунг.

Қошингда сенинг гарчи кўп вазни бор,
Чу бор ўз сўзунг, йўқ анга эътибор,

Ки сўз зодаи табъу фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур,

Неча зодаи табъ эрур нописанд,
Кишининг ўз олида бор аржуманд.

Неча бум фарзанди манҳусдур,
Ўз олида хушкилва товусдур.

Канаб шохи йўқ гарчи хошокча,
Қаландаргадур сарви чолокча.

Сўзупгким, санга келди ҳоло писанд,
Писанд эркин эл ичра ё нописанд.

Не бўлгай кўруб пири кошиф мени,
Бу аҳволдин қилса воқиф мени?

Бурун айтқонлар даги бу китоб
Ки чекмиш ажал юзларига ниқоб,

Ки жаннат риёзида ҳар бирга руҳ,
Умид улки, ҳар лаҳза топқай футуҳ.

Алар руҳига то не сурат экин,
Сафо равҳиму ё кудурат экин?

Бу иштин даги пири равшанзамир,
Мени бархабар қилса, ўзин хабир.

Уруб гом мундоқ хаёлот ила,
Димогимда савдо маҳолот ила.

Ки еттим ангаким эрур мақсадим,
Ки ҳардам демакка отин — йўқ ҳадим.

Ниёз айлаю остонин ўпуб,
Бийик суддан чарх шонин ўпуб.

Чекиб «Хамса»ни жузвдондин равон,
Қўюб хизматида мени нотавон.

Неча ганжким ошкор айлабон,
Аёгига борин нисор айлабон.

Сафинам чу азм этти дарё сари,
Узатти кафин баҳр ул ажзо сари.

Назар солди очиб варақ-барварақ,
Бўлуб мултафит, чун очиб ҳар варақ.

Қаю сўздаким бир савол айлабон,
Жавобин дегач, завқу ҳол айлабон,

Қилиб гоҳ таҳсину гоҳи дуо,
Ки юздин бири йўқ манга муддао.

Етиб ҳар сўзидин кушоде манга,
Бўлуб ҳосил андин муроде манга.

Мусалсал каломимдин огзида сўз,
Мен олинда ерга тикиб икки кўз.

Сўзум очибон бўстондек энгин,
Қилиб лутф, энимга солди енгин,

Қаю енгки, гардунга солса ани,
Муҳаддаб юзин айлагай мунҳани.

Чу энимга ул қўл била енг етиб,
Замиримдин ўзлук хаёли кетиб.

Чу ўзлик кетиб, юзланиб ҳолате,
Ки ўздин ўзумга бўлуб ғайбате.

Ўзумдин хамул дамки гойиб бўлуб,
Манга жилвагар кўп ғаройиб бўлуб.

Кўруб ўзни бир тоза бўстон аро,
Қилиб гашт боғу гулистон аро.

Назоҳат келиб равзамонанд анга,
Эрам сойири орзуманд анга.

Чамандин чаманга мен айлаб хиром,
Анингдекки, эл тавфи Байтулҳаром.

Кўрунди бу ҳолатда жамъи касир,
Уруб ҳалқа, суҳбат тутуб дилпазир.

Алардин биров келди ул ёнки мен,
Чаманда анингдек хиромонки мен.

Манга етти, бор эрди шоирваше,
Жамоли хушу ҳайъати дилкаше.

Салом айлабон, марҳабо айлади,
Рисолат тариқин адо айлади.

Ки: «Бу фаррухойину фархунда хайл,
Қилурлар даме ихтилотингга майл».

Қабул айлаю, солиб ул ён қадам,
Ўзин доги сўрдум, ҳамул элни ҳам.

Дедиким: «Алар зумраи маънавий,
Гуруҳеки назм эттилар маснавий.

Хусусан аларким эрур «Хамса»санж,
Ки ҳар бирдур ул «Хамса»дин кони ганж.

Эрурлар бу мажмаъда ҳозир бори,
Сенинг сори муштоқу нозир бори.

Чу сўрдунг мени, эй ҳадисинг қавий,
Ҳасандур отим, халқ деб — Деҳлавий.

Эшитгач бу сўз, жисмима тушти тоб,
Саросима кўнглумга ҳам изтироб.

Қўлуб узр, қучтум яна устувор,
Қадам қўйдум ул сори муштоқвор.

Борурда Ҳасан айтиб отин манга,
Қилиб ҳар бирин бошқа талқин манга,

Ки уч кимсадур садри мажлисининин,
Қилиб шарҳ бир-бир, аларнинг ишин.

Ки: «Ўртодаги пири фаррухжамол,
Ки васфида келди хирад нутқи лол,

Эрур ҳазрати Шайх, огоҳ бўл!
Ниёз айлабон хоки даргоҳ бўл.

Ўнг илги сори анга пайравдурур,
Жаҳон офати — Мир Хусравдурур.

Яна бир ён устоду пиринг сенинг,
Рақамхони лавҳи замиринг сенинг,

Ки бу хайл эрур жисму ул жонлари,
Агар жон булар бўлса, жононлари.

Яна ики ёндин бу қавм-ўқдурур,
Киши йўқки, бу базм аро йўқдурур.

Кўрушгил бори бирла, ҳурмат била,
Далер ўлмағил сўзда — журъат била».

Қабул айлабон мен, неким айтиб ул,
Ки қатъ ўлди кўпрак бу мажмаъга йўл.

Доги юз қарича масофат қолиб,
Ким ул базм эли қўптилар қўзголиб.

Манга ўтру келмакка айлаб ситез,
Солиб мен алар сори гомимни тез.

Дебон бир-бир ул хайл отин раҳбарим,
Кўрушмакка даги бўлуб ёварим.

Чу Саъдию, Фирдавсию, Унсурий,
Саноию, Хоқонию, Анварий.

Тааддудда мухтожи тафсил эрур,
Вале бўлса тафсил, татвил эрур,

Бори дастбусига топтим шараф,
Олиб ёндилар мени келган тараф.

Анга тегруким шайху пайрав эди,
Ки, яъни Низомию Хусрав эди.

Яна бир бизинг пиру махдум ҳам,
Қўпуб урдилар илгарирак қадам.

Бу ики юруб Шайхдин илгари,
Юғурдум мени хаста ҳам ул сари.

Қўлум тутти пир ихтиёри била,
Кўруштурди ҳамроҳу ёри била.

Кўзумдин тўкуб қатра ёғин даги,
Илигин ҳам ўптум, аёғин даги.

Тутуб Жомию Хусрав ики қўлум,
Низомий сари бошладилар йўлум.

Тўкуб ашк — мендек аспри ғаме,
Вале ҳар қўлумга тушуб оламе.

Вале мен бўлуб гарчи ўздин ниҳон,
Кириб ики илгимга ики жаҳон.

Манга Шайх бирла кўрушмак ҳамон,
Муборак аёғига тушмак ҳамон.

Ўпуб туфроғини тўкуб сели ашқ,
Ки андин ебон тўқуз афлок рашк.

Бошим ердин олиб ниёят қўли,
Қилиб жилвагоҳим ҳидоят йўли.

Ёниб тутти ерлик ерида қарор,
Мени лек беҳуд қилиб изтирор.

Чу Шайху ики ёри топти сукун,
Туруб мен ниёз ичра қаддим нигун.

Жулус ичра етти башорат манга,
Ки олинда қилди ишорат манга.

Чу бўлди манга ҳукми бирла нишаст,
Ниёз этти жисмимни туфроққа паст.

Талаттуф била Шайхи олий мақом,
Менинг сори бунёд қилди калом.

Бурун сўрди ҳолимни шафқат била,
Ер ўитум жавобинда ҳурмат била.

Яна деди: «Кей олам аҳлида фард,
Фалак табъинга келмайин ҳамнавард.

Синеҳр айлаб эл ичра нодир сени,
Жаҳон назми таврида қодир сени.

Ғазал таврида чунки қилдинг хиром,
Сўз аҳлига сўз дерни қилдинг ҳаром,

Тутуб эрди назминг жаҳон кишварин,
Жаҳон кишварин йўққи, жон кишварин.

Бу дам маснавийғаким айлаб шитоб,
Тўкабошладинг хомадин дурри ноб.

Ажаб иш бу ишда санга берди даст,
Ки эл назмига берди назминг шикаст,

Ки қилдинг сўз ичра татаббуъ манга,
Не истарда эттинг тазарруъ манга,

Ки мен «Хамса»да айлаб эрдим ваид
Ки: «Ҳар кимки, айтурға тутса умид,

Қилай тиғи буррон сўзум досидин,
Урай бошин ул тиғ олмосидин».

Кўп эл очти даъвоға сўз бошини,
Бу даъво аро қўйди ўз бошини.

Чу кўргузди фарзанд Хусрав ниёз,
Ниёзи била топти ул ганжи роз.

Яна бир, ики, уч гадолиғ била,
Насиб олдилар бенаволиғ била.

Магар сенки бу йўлға қўйғоч қадам,
Вужудинг хаёлини қилдинг адам,

Нечаким келиб рифъатинг тоғча,
Вале келмай олинда туфроғча.

Ниёз ашкидин лавҳи хотирни юб,
Фано ҳарфин ул сафҳа узра йўюб.

Топиб пир фарзона Жомий киби,
Мумидду муовин Низомий киби.

Сунуб поклик бирла бу ишга қўл,
Очиб поклар руҳи олингда йўл.

Саҳар вақти ҳарфе савод этмайин,
Ки руҳум дуо бирла шод этмайин,

Фараҳ тонмайин маънийи хос ила,
Ки ёд этмайин бизни ихлос ила,

Не менким, бори назм аҳлини, ток
Дуо бирла ҳар субҳ этиб завқнок.

Ниёзинг чу бу навъ ўлуб беадад,
Санга биз ҳам айлаб ададсиз мадад.

Йўқ эрса эрур асру савдойи хом,
Ики йилда бир «Хамса» қилмоқ тамом!

Қаю «Хамса», беш гавҳар омуда ганж,
Тасарруф жафосидин осуда ганж.

Дуру лаъл анга барча кўздин пуҳуфт,
Не дурринда ришта, не лаълида суфт.

Не дурким бериб ҳақ таборак санга,
Умид улки, бўлғай муборак санга.

Киши сен киби ишга қилса шуруъ,
Ажаб йўқ эваз буйла топса вуқуъ.

Вале мунча ганжи маоний санга,
Ки ҳақ рўзи этти ниҳоний санга.

Қаю ердаким айни бийнишдурур,
Сабабни билурким, ики ишдурур.

Бири улки туттинг тариқи ниёз,
Қабул айладилар сени аҳли роз.

Ишингга қилиб саъй рағбат била,
Мадад қилдилар борча ҳиммат била.

Яна улки фазл аҳли ҳар не қилур,
Урар лофу ишни мураббий қилур.

Эрур гар мураббий эмас кордон,
Муаттал хирадманди бисёрдон.

Ҳунарпарвар — ишни буюрғучидур,
Ҳунарвар, вале, лоф урғучидур.

Чу шоҳнинг сенинг эрди соҳибкамол,
Яна олида қадрсиз мулку мол,

Ангаким бу икки иш эрди насиб,
Ғариб иш замонида эрмас ғариб,

Шаҳеким улус чорасозидурур,
Улус фозили Шоҳи Ғозийдурур,

Ки тенгри фузун айласун давлатин,
Ети чархдин ҳам бийик рифъатин,

Ки келди замонида сендек киши,
Ки эрмас ишинг одамизод иши».

Чу сўз етти бу ерга, мен беҳарос,
Қўюб айладим бир дуо илтимос,

Ки: «Чун дединигиз шаҳга ҳамду сано,
Дуое қилинг давлатига яно».

Деди Мир Хусравга донойи роз
Ки: «Сен Шоҳи Ғозийгасен мадҳсоз.

Сўзунгдин басе байт ёдидадур,
Асарлар муборак ниҳодидадур.

Сўзунгдин чу кўнглига етгай асар,
Дамингдин дуо даги этгай асар.

Дуо айлаким, фазлу доним эли
Ҳам «омин» десун, биз ҳам «омин» дели».

Боқиб деди фазл аҳлига пири роҳ:
«Ки сиз шоир, ул даги хуштабъ шоҳ.

Чу фарзанд Хусрав дуо айлагай,
Анинг комини ҳақ раво айлагай.

Денгиз борча «омин» дилу жон била,
Дуо қилдик ул чашми гирён била».

Эшитгач қўюб борча миннат тутуб,
Деб «омин»у шоҳ сори ҳиммат тутуб.

Суханвар қўпубким дуо бошлади,
Дуосига мундоқ адо бошлади

Ки: «Ёрабки то олам ўлгусидур,
Ичинда бани одам ўлгусидур.

Кириб тахти ҳукмига олам даги,
Бўлуб бандаси жинси одам даги.

Қиёматқача давлатига бисот,
Ҳамиша бисотида айшу нишот.

Жаҳон аҳли адлида осудаҳол,
Батахсиским, аҳли фазлу камол».

Дуо хатм бўлгоч тушурди илик,
Йўқ ул, балки мажмуъи аҳли билик.

Дуоким, ул аҳли савоб айлагай,
Ажаб йўққи, ҳақ мустажоб айлагай.

Тугангач дуо, айладим илтижо,
Қўюндин чекиб «Хамса»ни жо-бажо.

Солиб тийра туфроқ аро, йиғлабон,
Бу янглиғ тузуб можаро, йиғлабон.

Ки: «Бу зодаи хотири хастани,
Кўнгулдин такаллумга пайвастани,

Ки ҳиммат тутуб эҳтимом этингиз,
Демасменки мен, сиз тамом эттингиз.

Карам бирла туфроғдин ҳам олинг,
Иноят қилиб бир назар ҳам солинг,

Ки эл хотирига нузул айласун,
Улус кўнгли они қабул айласун».

Равон Шайх олди бу иблоғдин,
Гаронмоя нақдимни туфроғдин,

Боқиб Мавлавий сари қилди ружуъ
Ки: «Сен қил дуо, зоҳир айлаб хушуъ,

Ки қойил эрур сўнгги фарзандимиз,
Билик мазраъидин барумандимиз.

Буларким аининг зоду пайвандидур,
Бори бизга фарзанд фарзандидур.

Санга ҳам чу шогирд эрур, ҳам мурид,
Дуосини сендин тутарбиз умид».

Чу Махдум топти дуо сори йўл,
Яна очтилар борча омингга қўл.

Дуоски кўнглумга матлуб эди,
Муҳаввис замримга маргуб эди.

Қилиб, айладилар бу маҳзунни шод,
Манга чунки юзланди мундоқ мурод.

Сужуд эттим ул хайли огоҳга,
Дедилар: «Дегайсен дуо шоҳга».

Бу сўздин бўлуб ўзгача ҳолатим,
Ўзумга келиб, борди ул ғайбатим.

Кўрармен, ҳам уя ҳужрада пир эрур,
Жанобида ҳолимга тағйир эрур.

Бу дам гўё эгнимдин олмиш қўлин,
Ки бу сори солмиш хаёлим йўлин.

Ҳам олида бошим эрди қуйи,
Оқар эрди туфроққа ашким суйи.

Деди лутф илаким: «Не навъ эрди ҳол?»
Яна бошни қилдим анга поймол.

Дедим: «Улча мен хастага ҳол эрур,
Аининг шарҳида потиқа лол эрур».

Деди: «Улча бу дам санга берди даст,
Яна кимсага бермамиш эрди даст.

Қўпу, шукр қил тенгри эҳсонига,
Бу тавфиқи беҳадду поёнига».

Ўпуб ерни, қўйдум чу ташқори гом,
Дегайсен: менинг эрди олам тамом!

Манга «Хамса» такмили бир ён эди,
Бу мақсуд таҳсили бир ён эди.

Не тил бирла дей шукр маъбудума,
Ки еткурди охир бу мақсудума.

Бу дамким, бериб тур муродимни ҳақ,
Ул авлоки, тоқ узра қўйсам варақ.

Фароғат била инбисот айласам,
Тузуб базм, бир дам ишрат айласам.

Аёқчи, тўла айла жоми фароғ,
Ки кўп фикрдин юбс топмиш димоғ,

Ки кўз ламъасидин мунаввар қилай,
Димогим исидин муаттар қилай.

Муғанний, сўзум тингла охиргаҳи,
Ҳазин нағмае соз қил хиргаҳи.

Бир оҳанг ила айлагил ромиш,
Ки етгай манга бир дам оромиш.

Навоий, қилиб тенгри коминг раво,
Санга рўзи этти ажойиб наво.

Узот тенгри шукри навосига тил,
Наво ортуқ истар эсанг, шукр қил!

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

(НАСРИЙ БАЁН)

ИНОЯТ МАХСУМОВ нусхаси асосида қайта тўлдириб, нашрга тайёрловчи
МАВЖУДА ҲАМИДОВА

I

Эй оллоҳ! Соҳиблик — эгамлик фақат сенга муносибдир. Бировлар шоҳдурлар, лекин барибир, сенинг олдингда гадо янглигдурлар. Эгалик борасида тенг сизу беназирсан, чунки сен мутлақ ҳокимсан. Шу туфайли дунёнинг барча забардаст кишилари сенинг олдингда тобеъдурлар, барча улуглар эса сенинг қаршингда хокисордурлар. Сенда ин'ъом-эҳсон дарёси мавж ургани сабабли бутун борлиқни ўз саховатинг, караминг билан мунаввар қилдинг. Дунё аҳлининг лаззати сенинг ана шу инъому эҳсонинг туфайли бўлиб, саховатинг ўзингни зуҳур этишинг билан баробардур. Сенинг мавжудлигинг қадимийлигини, кўҳналигини қачонки ошкор этса, барча мавжудот йўқликка юз тутади.

Бир замонлар ҳозирда бизга маълум бўлган икки дунё (бу дунёю у дунё) мавжуд эмас, яъни фано йўлида махфий эди. У вақтларда на кунининг юзидан нишон бор эди, на тун кокиллари хуш ҳид таратар эди. На саҳардан осмон юзи ёришар, на шафақдан унинг юзи қизарарди. На осмон бор эди, на узлуксиз давр қилувчи замон. На эл мавжуд эди ва на элга даврдан етадиган жабр. На олам маконидан нишону ва на бу маконда яшовчилардан дарак бор эди.

Шундай шароитда фақат сен мавжуд эдинг. Бу даврда улуг дарёларни чайқалтирадиган тўлқинлар ва бу тўлқинларга сабаб бўлувчи энг қуйи — тупроқу ва энг юқори — осмон ҳам аён эмас эди. Ана шунда махфийлик пардасига яширинган жамолинг жаҳонни ёритувчи қуёшдек намоён бўлди. Сен ўз ҳуснингнинг зуҳур этишини, қуёшдек юзингнинг қоронғу оламга нур сочишини истадинг. Шу тариқа гўзалликни ошкор қилиш, маҳбубликни намоён қилиш зарурати туғилди. Чунки маҳбублик иши ҳеч вақт яширин бўлган эмас, лекин ошиқ бўлмаган кишининг уни тушуниб етиши ҳам мумкин эмас эди.

Шу туфайли сенинг гўзал хусниингга гўё ошиқ керак бўлди, чунки гўзал ҳуснга гўзал ишқ лойиқдир.

Эгамлик дарёйинг шундай бир жунбишга келдики, унинг мавжларидан бутун борлиқ-олам яралди. Икки ҳарф ҳаракати билан маъноли бир қанча шаклларни бунёд этдинг. Жумладан гўзал, хушсурат фаришталарни яратиб, уларнинг қисматини воқеаларни баён қилиш ва гуноҳларни ўтинишидан иборат қилдинг.

Юксак хос ҳарамлардаги кабутарларга қанотлар бахш этдинг ва уларнинг роҳатини таъминлаш мақсадида фалак қасри томини ясадинг.

Фалаклар режасига қалам уришинг баробар ҳаво саҳифасига ҳам рақам чекилди. Шу тариқа бири биридан баланд бўлган тўққиз қават осмонни бунёд эттингки, ҳеч қандай ваҳм унинг мустаҳкамлигига бўғов сола олмайди. Фалаклар бири бирининг ичида махфий бўлиб, ҳар бирининг орасидаги бўшлиқ бир оламдир. Уларнинг асосини кенг, текис ясаб, юқоридагиси пастдаги саккизтасини ўраб, ихота қилиб турадиган қилдинг. Бўшлиқлар аро устма-уст жойлашган ва қатламлари бири-бирига тегиб турадиган мазкур сайёралар ўзаро мустаҳкам боғлиқдирлар. Шу туфайли бири бирига монанд бўлган саккиз мовий гумбаз бир томонга (шарққа) қараб ҳаракат қилади, аввалгиси (биринчиси) ҳам табиатан шу усулни такрорлайди (лекин у ғарб томонга айланади)[1]. Бу саккиз гумбазнинг маркази ва ҳаракатлараро ихтиёри ҳам сендадур.

Гумбазларнинг саккизинчисига тургун юлдузларни жойладинг. Улар ҳаракатсиз бўлсалар-да, аммо кўк гумбазлари оҳиста айланиб туради. У гўё юз минглаб товланувчи гавҳарлар билан безалган осмон қадаҳини эслатади. Илоҳи бу қадаҳ мудом айланиб турсин, чунки унинг давр этишидан сержилва гавҳар (юлдуз)лар янада мустаҳкам жипслашаётган бўлса ажаб эмас. Бу сайёрада яна юз минглаб гўзал, ойга монанд жилвагар юлдузлар сукунатда шод ва хуррам порлаб турадилар.

Қаламингнинг жўш уриши натижасида иккинчи кўк қўрғонини ҳам яратиб, уни бировга қароргоҳ қилдинг.

---

[1] Еттинчи қават устида саккизинчи осмон бўлиб, ундан тургун юлдузлар жой олган. Мовий гумбазлар ҳаракати жанубий — биринчи (бу ҳаракат осмонда ҳеч сезилмайди) ва шарқий — иккинчи ҳаракатларга бўлинади. Жанубий ҳаракат натижасида кеча ва кундуз юзага келади. Қаранг: Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар. V жилд. 1-китоб. Тошкент, «Фан», 1973, 59—60-бетлар.

у юксак қалъа мухандисларга хос бўлган чуқур мулоҳаза
ритишликнинг натижаси бўлиб, кўрган маснаднишинла-
и эса сабр-бардошда ягонадурлар. Уларнинг аста-секин-
ик билан қилган ҳаракатлари ҳилм аёгига, вазминликла-
и эса тўзимли тоққа монанддир. Уларнинг кўзларидан
фат ёриқлари очилиб, нафасларидан шумлик ўтлари сочи-
ади. Улар гўё қаро юз билан кўкда яловчи, ёхуд қорамол
саврсигир — телец юлдузлар туркуми) ёрдамида айлана-
иган тегирмон тепасида учиб юрувчи чибинлардир[1].

Яна ибодат қиладиган жуда кенг бир жой ҳам яратиб,
бодат қилувчиларнинг қадрларини юксаклардан ошир-
инг. Юзларида нафис, улугворлик матоси ва бошларида
идо бўлган обидлар худди қуёш сингари саодат нур-
арини таратадилар. Улар фалак хонақоҳида Газзолий
ингари ноёб толеъга йўл топганлардандир. Бу юлдузлар
уркуми (Муштарий — Юпитер планетаси «саъди акбар»,
Фалак қозиси» деб ҳам юритилди.) гўё кўк гумбази
зра безакли қандил, ёхуд Арши аълодаги минорада
ойлашган яхши хулқли Жаброилга монанддир. Шунинг
чун у олтинчи фалакдан туриб кишиларга бахт ва толеъ
лашади.

Яна бир фалакни қатл қилинадиган жой қилиб бунёд
тдингки, унинг ором олувчиси дўст аталмиш — қотилдир.
у Миррих — (Марс) планетаси бўлиб, бешинчи фалакда
ойлашган.[2] Кишилар унинг тиғидан ҳеч қачон омонлик
опа олмаганлар. Уни ялтироқ тиғи бало чақмоғи бўлиб,
ндан оқадиган сув халқни гарқ қилувчи офатдир. Эл
ўйнини кесмоқ, ўткир қилич билан бошни учирмоқ унга
амишалик одатдир. У шунчалик қонхўрки, кесилган
ошнинг косасини қадаҳ қилиб май ўрнига қон ичади,
он эмас, қатра-қатра заҳар ютгандек қаҳр билан пур
очади.

Сен яна бир оқ, тоза гулбог — жаннат ҳам бунёд
тдингки, унинг мақом қилувчиси ҳурдан ҳам афзалдир.
У осмон мулкининг шоҳи қуёш бўлиб, оромгоҳи феруза
англи осмон тахтидир. У кўк аҳлининг ярашиқли безаги,
ўрар кўзи, балки кўз қорачиғидир. Порлоқ чақмоқлар
нга кўзгу бўлиб, даъволарига гувоҳ зарралардир. Баланд

[1] «Катта учбурчак», «Кичик учбурчак» ва «Пашша» юлдузлар
уркумига ишора. «Пашша» юлдузлар тўпламн «Савр-сигир — Телец
олдузлар тўпламининг тепасида жойлашган. Қаранг: Ян Гевелий.
Олдузлар осмонининг атласи. Тошкент. «Фан», 1968, 25 ва 27-бетлар.

[2] Классик шеъриятда ва умуман ўрта аср Шарқ адабиётида Мир-
их (Марс) сайёраси «Осмон (Фалак) аждаҳоси» ёки шери деб аталган «Бақроми фалак» деган шакли ҳам учрайди.

ўшк иештоқидаги қуёшмонанд заррин нақшлар сингари ...лар ери ҳам кўкда айланувчи мовий гумбазлар ародир.

Яна бир юксак фалакка сержилва Зуҳра (Венера — Чўлпон) юлдузини жойладинг. Созанда ва хонандалар ҳомийси ҳисобланган қуёш чеҳралик бу «барбат» чалувчи ўз созини чалганда гўё жон иплари унга тор бўлади. Саргузаштлар унинг торига гузорини беради, тирноглари эса багирларга — ҳорини. У қачон ёқимли куй бунёд этса, буюк ақл соҳиблари ҳам фарёд чекмай қола олмайди. Барбатининг овози етиб борган жойда на дилгашлик қолади, на гам-ташвиш. У гўё доира ичидаги қўнғироқчалар сингари кўк тоқида хотири жамлик билан оҳанг тузади.

Яна бирини кутубхона қилиб яратдинг[1] ва у ерга китобат ишларида оқилу доноларни тўпладинг. Улар яширин фикр ва мазмунларни диққат билан текширувчи нуктадонлар орасидаги нозик ҳунар эгаларидир. Сув қаерга тушса ўша рангга кирғани сингари, уларнинг ишлари ҳам бошдан-оёқ ўйину найрангдан иборат. Одатлари қалам тарашлаш ва саҳифаларга нозик маъноли сўзларни битмакдан иборат. Фалак сатҳида улар ибратли ёзув тахтаси сингари, ер узра эса пергорда чизилган нақшдек кўринадилар.

Яна бир фалакдан ажойиб бутхона бунёд этиб, унинг истиқомат қилувчисини тезсайр қилдинг. У шу даражада тез юладики, ҳатто қадами ерга тегмайди. Шу сабабдан бўлса керак, у турар жойини бот-бот алмаштириб туради. Фақат манзилини эмас, исмини ҳам гоҳ «бадр» (тўлинoй), гоҳ ҳилол (янги кўринган ой) дея ўзгартириб туради. Тезравлигидан баъзан улуғлиги ва баъзан қийинчиликлари ортиб туради. Унинг гоҳ тўлишиб, гоҳ ингичкаланиб ҳолдан тойиши шундан бўлса керак. У ҳаракат бобида осмон фалакдан тезкор, аммо кўринишда унинг олдида чумолидек кичикдир.

Сен фалакиётга шу тахлит хусусиятлар ато қилиб, уларнинг ихтиёрларига опаларни топширдинг, отани етти[2] ва онани тўрт[3] қилиб, оқибат яна улардан учтасини[4] чиқардинг.

---

[1] Уторуд — Меркурий сайёраси классик адабиётда афсоналарга таянib «Фалак котиби — шоирлар ҳомийси» деб ҳисобланган.

[2] Етти қат осмонга ишора.

[3] [4] Осмони фалак икки нояс — экватор ва эклиптикага бўлинади. Эклиптика экватор ва бошқа нуқталар билан кесишганда тўртта тенг бўлган бўлакларга бўлинади. Бўлакларнинг ҳар бири яна учта тенг бўлакларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири бир бурж (Зодиак белгиси - зодиака)ни англатади Беруний. Ўша асар. 87-бет

Онани тўртта қилганинг таажжубланарли ҳол эмас, чунки шариатда тўрттагача бўлган никоҳга рухсат этилади.

Яна бирининг мижозини тез қилиб, феълини шуълахез — ёлқин қўзғатувчи қилдинг. Ҳаёт аҳлини бундан нажот топмоғини тилаб, иккинчи бирига мулойимлик руҳини бахш этдинг.

Сайёраларнинг бирини фалак сингари сайр этувчи қилиб ясадинг. У равшанликда жаҳонни акс эттирувчи кўзгу сингаридир. (Зуҳра, Ҳулкар юлдузи.)

Бирининг фаолиятини хира қилиб яратганинг сабабли у ўз вазифасида хор-зор бўлди[1]. Бу жуфтликларни мустаҳкамлаш мақсадида уларга неча фарзанд ҳам ато қилдинг[2].

Бирига камолот жилвасидан ҳаёт бердинг, шунинг учун унинг кўриниши, порлаши новвот рангидадир. Бировига тош[3] моддасидан озиқ берганинг ҳолда, иккинчисига (суюқлик бўлгани учун) саралангап нарсалар ато қилдинг.

Бирини мулойимликда жон гавҳари янглиг ясаб, унинг ҳаёт манбаъини Хизр суви қилдинг[4].

Шу тахлит барча босқичларни яратиб бўлгач, инсон гулбогини бунёд этишга киришдинг ва у ерда инсон гули — атиргул очилишига муваффақ бўлдинг. Инсон гули демай, жаннат богининг гули очилгач, унинг танига қадр-қимматдан ёпинчиқ ёпиб, бошига буюклик белгиси — тож кийдирдинг. Кўнглини сирлар хазинаси, юзини эса ойна соҳиби қилдинг. Бу ойнада жамолинг нури зуҳур этар экан, фаришталар буни кўриб «оллонинг зиёси» дея тасанно айтдилар. Шу тариқа инсонни вужудга келтириб, фаришталарни уларга сажда қиладиган қилдинг. Шу сабаб қайси бир кўзгуда аксинг жилваланар экан, фаришталар нима учун унга сажда қилмасинлар? Сажда қилмаганларга таънолар ёғилса-да, «таън» сўзининг «нун»и улар бўйнига лаънат ҳалқаси бўлиб тушса.

Сен инсонга баланд мартаба бериб, унинг кўнглини муҳаббат қўйишга сазовор қилдинг. Булути кўтарилган қуёш сингари, сенинг ишқинг унинг кўнглига кучли ўт солди. Юзингдаги тўсиқ кўтарила боргани сари, унинг

Зуҳал Сатури сайёраси бўлиб, у нахсият — нахслик, ниш олдинга кетмасликнинг рамзи сифатида тилга олинади

[2] Бурж лар

[3] «Меңелай тоғи» юлдузлар туркуми.

[4] «Хут» юлдузлар туркуми.

ишқи ўти янада зиёда бўлди. Шу тафайли қайси томонга кўз солса, фақат сенинг жамолингни кўрди. Хуснингга восил бўлиш истаги унинг кўнглида кучли хоҳиш уйғотди.

Шунисн диққатга сазоворки, марҳаматли маъшуқа ўз жамолини намоён этмоқ учун сахийлик билан оламни бунёд этишга киришди. Бундан мақсади энг олий зот — Одамни яратиш эди.

Одамни яратишдан мақсад олам бунёди, оламдан бошқа нимаики нарсалар бор, уларнинг ҳаммаси инсон мақсади учун яратилди.

Инсон зоти касби-кори яратувчилик бўлган бундай улуғ зотни ҳаргиз кўрмаган. Разм солсам адамдан-абадийликдан ҳам бошқа нарсалар бор экан. Сенинг ўзинг ҳам ошиқ, ҳам ишқ ва ҳам маъшуқ экансан. Демак, сен мутлақ маъшуқу ошиқсан, ишқу ошиқликлар ҳам фақат сен учун яратилган, вассалом!

II

Мутлақ иззат ва ҳурматга сазовор бўлган олийҳиммат яратувчи қаламининг «к» ҳарфи ўжарлик билан «ёзуқ» сўзидаги «қ» ҳарфини ерга паст қилади ва «р»си рўй олам билан гуноҳ кўзини кўр қилади ва «м»си эса зўр марҳамат билан хато сўзининг ёзилишига кечириш рақамини чекиб, гуноҳларни ўтишни тилаб ва шафқат дарёсидан омонлик истаб муножот қилмоқ ҳақида

Эй қўли очиқ ва сахий кишиларни ҳақиру камтар қилган саховатпеша зот! Оламдаги ҳар бир шоҳнинг саховати сенинг марҳаматинг туфайлидир! Агар сен уларнинг мартабасини баланд қилиб, давлатини зиёд қилмаганингда, улар ўзларича эҳсон улашармидилар. Қарамлилар гарчи тож соҳиби бўлсалар ҳам, лекин бари бир сенинг бахшишингга муҳтождурлар. Аввало сен улар учун хазиналар эшигини очиб, эҳсон қилишни буюрдинг, улар амрингни вожиб айладилар. Бас, шундай экан, ҳақиқатан ҳам улар карам қилувчилар эмас, балки сенинг ўзинг соҳибкарамсан, улар карами фақат сен туфайлидир. Шунинг учун, эй парвардигори олам, сени қарамлиларнинг карими, аҳли карамни эса эҳсон борасида бир восита деб айтсам ҳеч ажабланарли эмас. Бу сўзимни қувватловчи бошқа далиллар ҳам бор, у ҳам бўлса энг улуғ зотларнинг бу борадаги фикрларидир.

Эй соҳибкарам! Сен ҳамма нарсага карам кўзи билан боқасан, шу сабаб барча гуноҳкорларнинг гуноҳини ҳами-

ша кечириб келасан. Бу сени ҳадсиз-ҳудудсиз олижаноблигингдан нишона бўлиб, бундай савоб иш ҳеч бир бандангнинг қўлидан келмайди. Шундай экан, агар халқнинг қандайдир гуноҳи бўлса, у қиёмат кунигача бахшиш этилиши табиий.

Карамингнинг чексизлигидан ўз элчинг — пайғамбаримизни (Муҳаммад пайғамбар) ҳам ҳимматпарвар қилдинг.

Эй менинг парвардигорим! Банда зоти мавжуд экан, унинг гуноҳ ишлар қилиши табиий. Сен соҳибкарам сифатида айбкўларга марҳамат қилиб, уларнинг бир эмас, бир қанча гуноҳларини афв қилиб келгансан. Агар афв билан марҳамат шундай бўладиган бўлса, дунёдаги жамики халқларнинг гуноҳи кечирилиши табиий. Умид қиламанки, сенинг карамингнинг ниҳояси бўлмаса, эл гуноҳи кечирилишининг ҳам охири бўлмас. Ахир мурувватли дарё тошадиган бўлса на пастлик, на баландлик қолади.

Мен ҳадсиз гуноҳлар содир қилган бўлсам, қандай қилиб сендан ноумид бўлай? Чунки мен сенинг олдингда ҳисобсиз гуноҳлардан ёмон отлиқман, ниҳоятдан ортиқ жинояткорман. Шу боис қаддим хижолат юкидан букик, бунга яна бошга тушган турли ташвишлар ҳам қўшилганидан вужудим гўё исён ўтидан алангаланади. Бу ўт танимни куйдириб, тутуни рўзгоримни қаро қилмоқда. Йўқ, йўқ! Вужудим катта оловхонага айланиб, ногирон жисмим унга ўтин вазифасини бажармоқда. Ловиллаб ёнаётган жисмимни оловхона эмас, балки алангалари кўкка ўрлаётган дўзах деб аташ тўғрироқ бўлар. Дўзах ути гуноҳ шуълаларини шундай алангалатмоқдаки, унинг ёлқини марҳаматли булутларни худди пахта синғари куйдириб кул қилмоқда. Бу кучли алангадан юлдузлар юзи ўртанар, на фақат юлдузлар, ҳатто фаришталар ҳам куйиб ўртанар эдилар. Шу тахлит қора тутун осмони фалакни буткул қоплади, натижада даҳшатли зулмат юзага келди. Бу ҳолатни кўрган замона уни «шом» деб атади. Уни «шом» ҳам эмас, зулмат кигизи деб, бутун коинотни зулматга — мотам либосига бурканди,— деб айтсам янада тўғрироқ бўлар. Бу манзара, гўё қазо менинг гуноҳларим кўплиги учун ўлдирмоққа чоғланган, шундан дунё одамлари аза либосини кийганини эслатади, ёхуд бутун осмони фалакнинг ичини қора қайғу гамиок этган, ёқасини субҳ тонги чок этгандек.

Ажаб, қизиқ ҳолат вужудга келди. Ана шу талай гамгуссаларга қарамай, фалак менинг қора тақдиримни оқлик-равшанлик томон бурди. Бунга не асос бўлганини сурасанг, айтай — зулмат исёнига ёришиб бораётган тонг

сабаб бўлди. Оппоқ тонгни зулматни йўққа чиқараётган пахта мисоли бил, унинг заррин нурларини қаро туи ўралган кафанининг ришта — толалари дея фараз қил. Тонг шом зулматига, яъни ажал гуруҳига шиддатли ҳужум қилиб, унинг ҳар торидан йўқлик манзили сари тортди. Мени ҳам ажал сочларимдан тортқиларди. Шу сабаб ўтли оҳларимдан нечун ўт сочувчи бўлмай? Шу аснода машаққат ила ўладиган бўлсам ғам тортмайман, чунки банда бор жойда ўлим ҳақ. Лекин ўлим жонимга келган кулфат бўлиб, жамики кўнгилсиз нарсаларнинг энг ёмонидур. Мунгача ўзимдан кетиб, гумроҳлик билан умримни бекорга ўтказдим, беҳуда валақлашлардан кўнгил кўзгуси ҳира тортмади, бўйинни ҳам қилувчи ўринсиз чалгишлардан қадамимни тиймадим. Туну кун майхонада сармаст бўлиб, жойнамозни май учун гаровга қўйдим, елкамга ташланган ёпинчигим четларидан майсузгич сифатида фойдаландим. Майхонани қон-қоронги бутхона деб фараз қилсанг, мени унда яхшиликларни қадрламовчи қари мажусий деб бил.

Ана шунча юзи қораликлар, расволиклар, бебошликлар қилган бўлсам-да, сендан асло умид узмайман, чунки карамнинг дарёсидан ноумид эмасман. Бу оламда кимки гуноҳкор экан, сенинг илтифотингга сазовордир. Буни билганимдан кейин ҳолим хароб бўлди, умид билан яна кўпроқ гуноҳ содир қилдим. Эшитишимча, Хорун деган олий ҳиммат ли шахс ҳамманинг кўплаб хатосини афв қилсам, дер экан. Агар шундай экан, менинг қанчалик хурсанд бўлишимни халқим билса эди. Халқ ўзини ана шундай гамхўрликлар билан ардоқланишини билганда, унинг васлига етишиш учун гуноҳдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаган бўлур эди.

Худоё Хорун каби улуғ кишилар минглаб, ўн минглаб мавжуд бўлсин. Фақат Хорун эмас, Ашк ва Фаридун кабилар ҳам зиёда бўлсин. Сенинг даргоҳингда улар карам бобида бир хасчадирлар, хас ҳам эмас, ундан ҳам пастдирлар. Агар булар саховатда шунчалик бўлсалар, бу бобда сени нима деб аташ мумкин?

Агар уларни шоҳ деб фараз қиладиган бўлсак, мен улар олдида бир камтарин гадоман. Лекин улар вақтида гадо ҳам, шоҳ ҳам тенгдирлар.

Қуёш ерни ўз нурлари билан мунаввар қилган чоғида зарралар орасида фарқ борини ким фаҳмлабди? Ана шу зарраларга карам қилганингда Навоийга ҳам бир заррага қилганчалик саховат кўрсатгин. Гарчи у гуноҳкор ва такаббур бўлиб, жазога сазовор бўлса-да, сен ундан кара-

мингни дариғ тутма, чунки сен бунга қодирсан. Шу сабаб хато қилганларни ҳисобга олмай, қилган гуноҳларига лойиқ жазоламасанг. Улар қанчалик миқдорда гуноҳ қилган бўлсалар-да, сен чексиз саховатинг билан гуноҳларини кечсанг. Худоё зуҳду тоат қилмаган бандаларингга пайғамбарни ўртада туриб воситачилик қилишини насиб этгин.

III

Табаррук номлари «Саййид-ул-мурсалин» (пайғамбарларнинг улуғи) бўлган гуноҳкорлар ҳимоячиси ва муборак сифатларига «биз сени бутун оламга фақат раҳмат бўлсин деб юбордик» деб ёзилган Расули амин васфидаким, саловатларнинг энг афзали ва саломларнинг энг мукаммали унга бўлсин

Эй бошни узра улуғворлик гавҳари порлаган ва жамики пайғамбарларнинг сардори бўлган зот! Пайғамбарлар сенинг эл ва жамоанг десам тўғри бўлмас, чунки уларнинг вужуд топиши сен туфайлидир. Аввало сенинг гавҳардек пок зотинг яратилди, сўнгра дунёдаги бору йўқ нарсалар бир-бир пайдо бўлди.

Бир пайтлар сенинг нурингг зуҳур этмаган вақтда қоронғулик ҳам, ёруғлик ҳам аён эмас эди. Ҳақ сенинг нурингни маҳбуб қилиб, унинг зиёсидан жамики осмон шамларини ёритди. Бу чироқлар ўз шуъласини ёритиши билан баробар, барча пайғамбарлар учун ҳам ёруғлик манбаи бўлди. Фақат пайғамбарлар эмас, инманки жонли мавжудот бўлса, уларнинг ҳаммаси бу улуғ нур — гугурт зиёсидан кушойиш олар эдилар. У зиёни гугурт эмас, қизил ёқут, у ҳам эмас, оби ҳаёт деб айтсак тўғрироқ бўлар.

Вужудингни тақдир аввалдан ноёб-нодир қилиб яратар экан, сен туфайли барча пайғамбарларни ҳам гилу ғашдан арнган, покиза қилиб бунёд этди.

Тангри сенинг пок зотингни ҳамма нарсадан илгари яратди, шундай экан, Одам ато сенга фарзанд бўлса ажаб эмас. У оталик расмида сендан улугдир, аммо асли яратилишида сенга фарзанд ўрнидадир. Модомики шундай экан, сен унга ота бўлиб, унинг ёш бола сифатида яратилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки бу тушунчага «Мен пайғамбарман» деган ҳадис ҳам далилдир. Демак, Одам ато сенга ўғил ўрнида бўлса, бошқалар набира қаторида бўлишлари табиий.

Сенинг насл-насабинг ақлни лол қолдиради, мўъжизаларинг эса ақлли-зукколарни ҳайратга солади.

Мусо пайғамбарга ҳақ «Таврот»[1]ни баён этган вақтда, сенга мазкур баён таркибидаги мўъжизалар аввалдан аён эди.

Довуд алайҳиссаломнинг китоби бўлмиш «Забур»да ҳам сенинг мўъжизотинг зуҳур этилгандир.

Исо пайғамбарга нозил бўлган «Инжил»да эса ҳақ томонидан сенинг барча хусусиятларинг баён этилган эди.

Ислом илоҳиётининг илк шакли «Калом» ҳам сен туфайли тартиб топиб, унинг ҳар бир сўзи мўъжиза яратувчи бўлди.

Осмони фалакдан нозил бўлган қанча китоб бўлса, уларнинг ҳаммасида сен борингда хабар мавжуд.

Сен дунёга келишинг биланоқ равшан нурнинг ҳамма ёқни мунаввар қилди. Бу нур шуъласи қуёшдан тортиб то Маккаю Мадойинигача бориб етди. Сенинг саждангучун жамики бутлар, худди бутпараст бутга сажда қилгандек ерга бош эгдилар. Сени шундай улуғвор қилиб яратганга сен ҳам миннатдорчилик изҳор этиб, сажда қилишинг фарз. Чунки ҳақ сени таъзим қилувчи қилиб яратди. Шу туфайли ҳаққа сажда қилиш ҳаммага аён бўлди.

Сенинг таваллуд топганингдан бутун жаҳон ёришди, гўё кўкда бир эмас, икки қуёш порламоқда эди.

Фалак бу ишлардан огоҳ бўлгач, сенга жамики шоҳларга сардорлик қилиш вазифасини берди. Лекин фалакнинг бундай мурувват кўрсатишга қандай ҳадди сигарди, чунки сени тангрининг ўзи азал то абад шоҳ этиб яратган. Бу фикрларимга гувоҳ — бошингдаги саховат тожи бўлса, далил — набийлик нишонингдир. Бу шундай нишонки, қуёш нурига юлдуз ниҳон бўлгани сингари, унинг нақшларини сенинг улуғвор елканг тўсиб туради. Уни юлдузга ҳам тенглаштириб бўлмайди, у оллоҳнинг қудратли қўллари билан ҳукм хати битилган узукдир. Бу ҳукмда сенинг вужудинг сирлар хазинаси экани, хазинангдаги дуру лаълларнинг эса асллиги битилган. Хотамнинг(муҳрнинг) фаннинг яширин сирларини ошкор қилиши баробар, лозим бўлган вақтда сукут ҳам сақлай олади. У оддий жисм эмас, шоҳлар хазинасидир, йўқ, у ҳам эмас, илоҳий қудратга эга бўлган узукдир. Кимгаки шундай узук даст берса, унинг кўзида осмону ер акс этса, ҳайрон

---

[1] Иудаизм (яҳудий дини)нинг талқинига кўра, гўё худо «Таврот»ни афсонавий пайғамбар Мусога ваҳий қилган эмиш, шунинг учун у кўпинча «Мусо қонунлари» деб ҳам аталади. Қаранг: Ислом справочниги. Тошкент, 1987 йил, 160-бет.

қолиш керак эмас, бундай узук — узук эмас, у ой узра яраширкли безакдир ёхуд қуёш устидаги мушкин соядир.

Қуёш ҳар қандай кўланкани йўққа чиқаради, шундай экан, нима учун соя бу мартабани ўзига касб этди? Шамнинг ҳам сояси кун ёришгач йўқлик сари юз тутади. Бу ҳақиқат ҳаммага аён бўлгач, нима учун у бу сояга қўшини бўлди? Қуёш у (шам) сояни ошкора рашк қилганидан ҳар куни титраб, саргайиб ўз нурини сочади. Сенинг қуёшингга юзта тўлин ой хизматкор, икки зулф эса икки лайлатул-қадрдир[1]. Уни зулф демасдан, ўз хушбўйлиги билан Чин мушкини янада қорайтириб юборган икки қон-қора анбар ҳидли соч дейиш ўринлидир. Тонг шамоли мушк ҳидини бутратиб Чинга довур етказди, натижада Чин шаҳри ҳам худди мушк солинган идиш сингари ифор бўйини анқитаётган шамол билан тўсди. Агар Чин мушкдони қора зулфдан тунга монанд қораликни қарз олмаган экан, унда нима учун у қон-қорайиб кетди?

Зулфлар ўралганда уларнинг буралиб тўлғанишни худди икки анбарин қора илонни, жисм эса хазинани эслатади. Уларни ечиб тараганда гўё майин шамол гул устидан сунбул сочаётгандек бўлади. Юзинг эса анбар ҳидли сунбул сочлар оғушида тузоққа тушган иқбол қушини эслатади. Сенинг тузогингга банд бўлган қуш — Азозил сингари оқибатда бахтиёр бўлади. Оёғинг тагида сенга қарам бўлиб ётган қуш ҳатто бойўғли бўлса ҳам бахтлидир. Чунки бировга вайрона хазина бўлгани сингари, унинг ҳамхонаси аждаҳо бўлса не гам?

Ўлимга ўз нафаслари билан даво топганлар, ҳассаларини[2] ташлаб аждаҳо қилган бўлсалар таажжуб эмас.

Сўзлаётганда оғиз булоғидан оқаётган ҳаёт сувини ҳаё тўрт тўсиққа солди. Модомики, сенинг кучли далилларингнинг қуввати маълум экан, Исо пайғамбар ҳосил қилган аждаҳони чумолига айлантиришинг ҳеч гап эмас. Қандай Исолар ёки Мусолар бўлмасин, сенинг маслагинг аён бўлиши биланоқ зарбага учрайдилар.

Офарин сенга, эй пайғамбарлар ҳомийси! Сен пайғамбарлар сафидан юлдузлар қадарлик кўп қўшин йиғдинг. Лекин сенинг офтобинг кўринишни билан унинг нурлари юлдузлар сипоҳини тўсиб қўйди. Сенинг жилвагоҳинг

---

[1] Қадр кечаси рамазоннинг 27-кечаси бўлиб, бу кеча қутлуғ ҳисобланади.

[2] Мусо пайғамбарнинг афсонавий таёғига ишора.

осмону юлдузлар макони бўлиб, ўзингдан нур чиқарган пайтингда Арш[1] оёгинг остида паст бўлади. Ҳузурингда Жаброил хизматкорлик қилади. Агар бу фикримга далил истасанг, Меърож туни воқеаси асос бўла олади.

IV

У баландпарвоз Ҳумойнинг жадаллиги ва Меърож тунида наргиз кўзи билан кўнгил гунчаси аригидан сероблиг қилгани таърифида

Коинот жамолига хол бўлиб тушган бу қандай бахтиёр қоронғу кеча! Балки у хол эмас, бутун мавжудотга анбар ҳидини тарагаётган хуш исли кокилдир? Унинг мушкин бўйи оппкор бўлгач, бутун жаҳонни ифор ҳиди қоплади. Оҳиста эсган енгил шабада мушк билан бирга тонгнинг кумуш толаларини ҳам ёя бошлади. Булар кумуш толалар ҳам эмас, йўқ, қоронғу кечада ҳар ёндан кўрина бошлаган юзлаб шуълали нурлардир. Бу нурлардан нафақат ер юзи, балки осмон қоронғулиги ҳам ёришиб, фалак гулбоги жаннат богидек мусаффо, чарх юлдузлари эса жаннатмакон бўлдилар. Фаришталар порлоқ, юлдузлар каби ёхуд олам атрофида учаётган шабпаракдар сингари юқоридан пастга тушдилар. Бу қушларнинг қаноти ели етган жойларда шайтонлар губори кўкка совурилди. Шундай кечаларнинг бирида фалак богининг тоза гулбарги бўлган кўк чироғи-худди қуёш сингари халқдан махфий равишда ердан кўтарилди.

Йогоҳ бир шиддатли чақмоқ чақилиб, бутун олам нурга гарқ бўлди. У чақмоқ ҳам эмас, яшин тезлигида учувчи қуш бўлиб, қўлида ҳам шу турдаги чақин қуши бор эди. Уларнинг бири Арши аъло айвонининг қуши бўлса, иккинчиси жаннат бўстонининг сайр қилувчисидир. Унисига еттинчи осмон қасридаги дарахт сайраш макони бўлса, бунисига жаннат боги яшил майдондир.

Қисқаси, биҳишт богининг подир товуси ва вафодор ишончли фариштаси етиб келган эди. Қушдек енгил ва чаққон пок тийнатли сайр қилувчи бурогининг макоми жаннат боглари эди. Фалак сайридан у зўр ҳузур қилар, шу боис минг йиллик сайр унга бир қадамчалик йўл босиш билан баробар эди. Хаёл элчиси қай томонга азм этса, унинг қадами ҳам шу томонга қараб қўйиларди.

Шу пайт тангри ҳузуридан сайрга чиққан яхши хабар-

[1] Осмонининг энг юқориси.

лар даракчиси осмони-фалак даргоҳларини бирма-бир босиб ўтиб, чангу тўзонга ботган ҳолда дўстининг олдига етиб келди ва унга тангрининг саломини топшириб айтдики: «Айрилиқ мақомини (оралиқ масофани) босиб ўтиб, тездан ҳақ висолига етмоқ керак». Бу сўзни эшитгач, илдамқадам сайёҳ кўкни кезмоқ мақсадида, тезлик билан ўрнидан турди. Хабар олиб келган қосид (Жаброил фаришта) унинг отини ечиб, айлантириб, саёҳат анжомларини тайёрлади. Суворий яшин тезлигида отланиб, Бороқини (отини) Байтулҳарам[1] томон суриб кетди. У отини йўрттириб, шаҳарнинг энг узоқ бурчагигача борди ва у ердан оти билан биргаликда юксак осмони фалакка кўтарилди.

От бутун асбоб-анжомлари билан боғу роғлардан, елу ўт, суву тупроғлардан ўтиб борарди. Аввали жавлангоҳи қаро ер эди, энди бўлса, яшин тезлигида учганидан Арши аъло ҳам тагида гиламдек тўшаларди. Туби бўшлиқ, холиликдан иборат бўлган фалаклардан елиб ўтиш осон эмас эди. У шу кетишда аввало осмон чироғи — ойга етиб борди. Қамар бекатини нурлари билан чароғон қилгач, у билан хайрбод қилди. Нурларга ғарқ бўлган ой мартабаси ҳамишавий нур таратишда қуёшдан ҳам баланд бўлди.

Унинг оти иккинчи фалакка қадам қўйиши билан Уторидининг сиёҳдону қалами синди. Бу мактаб кўрмаган (юлдузлар туркуми)лар илмлар хазинасини кўргач, уларнинг машғулоти тезлик билан илм ўрганишдан иборат бўлиб қолди.

Суворий энди учинчи фалакни кўзлаб, шитоб билан елиб кетди. Фалак соҳиби Зуҳра сайёраси уни кўргач, айтаётган қўшиғини тўхтатиб, чалаётган уд (барбат)ини тезлик билан чодирига яширди ва ўрнидан туриб йўл бўшатди. Шитоб билан елаётган арғумоғ қуёш фалагига етиб келди ва унга кўп маломатлар қилди. Чунки туи қоронғулигини ёритa олмай, уятдан ер тубига ботиб кетган эди.

Шундан сўнг суворий бешинчи фалакка кириб келди. У ерда Баҳромни тобеъ қилиб, ўз амрига бўйсиндирди. (Баҳром — Миррих — Марс сайёраси) улус қонини аёвсиз тўкмакликни бас қилиб, қиличини қинига солиб қўйди.

Раҳнамоси уни олтинчи фалакка етказди. Фалак соҳиби Муштарий Муҳаммад номини хутбага қўшиб, унинг ҳукмронлигини эълон қилди. Холис фалак унинг дуосига қул очиб, бошига жамики юлдузларни сочди.

---

[1] Макка шаҳридаги Каъба деб аталган машҳур зиёратгоҳ.

Аргумоғи еттинчи фалакка етганида Зуҳал (Сатурн) сайёраси унинг бахт-иқболидан баҳраманд бўлди. Натижада бутун наҳсиятлари (иши олдинга босмаслик) йўқолиб, толеъ унга ёр бўлди.

Шундан сўнг саккизинчи фалак сари йўл олиб, у ерда ўзининг келишидан севинчга тўлган тургун юлдузларни кўрди. Улар саккизта чаман гулларини хушдиллик билан очиб, бошидан гулу настаринлар сочдилар.

«Ҳамал[1] Муҳаммаддек меҳрибон кишини тонгач, Мусо (пайғамбар) сингари чўпондан воз кечди. Осмони фалак эса худди жувозкаш ҳўкиз[2] (савр) сингари унга фидойилик билан атрофида айланар эди. Жавзо[3] (эгизаклар) ҳам унинг хизматига бел боғлашиб, дуосига қўл очиб турарди. Мақсадига етган қисқичбақа[4] унинг отига гамхўрлик қилиб, наижаларини очиб қаршиларди.

Шерни кўрган қари тулки қандай аҳволга тушса, пахлавонимиз етиб келгач, арслон[5] ҳам шу кўйга тушиб қочди.

Фалакдаги бошоқ[6] доналари жилваланувчи гавҳарни эслатар, гавҳар ҳам эмас, ёниб, порлаб нур сочаётган ёруғ юлдузлар сингари эди. Унинг оёқ томонида мизон[7] жойлашган бўлиб, у ўз ишини адолат билан юргизар эди.

Чаён[8] ўзининг ҳамишавий одатига кўра думини гажак қилиб, пишини санчмоқчи эди, ўз-ўзидан банд-бандидан ажраб кетди.

Қон учидан имо-ишора қилингани сингари, икки ёй[9] оралиғида ёй суюнчилик хабарини етказишга ошиқар эди.

---

[1] Қуёш йили ҳисобида биринчи ой номи (март). Эски астрономияда эса ўн икки буржнинг биринчиси. Бу бурж қўй шаклида фараз қилинади.

[2] Савр (ҳўкиз) — иккинчи бурж бўлиб, юлдузлар туркуми ҳўкиз шаклида тасаввур қилингани учун шу ном берилган.

[3] Эгизаклар. Дупайкар деб ҳам юритилади. Осмонининг «Хатти Истуво» (экватор) қисмидаги юлдузлар туркуми. (Ҳозирги астрономияда «Орион»).

[4] Тўртинчи бурж бўлиб, саратон номи билан юритилади. Ёз фаслининг биринчи ойи.

[5] Бешинчи бурж бўлиб, «асад» номи билан ҳам юритилади — шер шаклида тасвирланган.

[6] Хўша. «Сунбула» деб ҳам юритилади. Буржларнинг олтинчиси.

[7] Ўн икки буржнинг еттинчиси.

[8] Қуёш буржининг саккизинчиси бўлиб, «ақраб» номи билан ҳам юритилади.

[9] Тўққизинчи бурж бўлиб, «қавс» номи билан ҳам юритилади.

Унинг ёнидаги эчки[1] эса ўз сутининг ҳар бир томчисини йирик, думалоқ катта дурга монанд қилиб ястаниб ётар, ёнбошидаги далв[2] эса йўл устига қўйилган катта хумларни сув билан тўлдириш ила овора, суви тугаса, ўрнига янги сочиш ниятида айланар эди. Толеъ истаб ҳақ дамидан ҳаёт топган балиқ[3] ҳам «покдур ул ўлмайдиган доим тирик зот», дея сано-мақтовлар ўқир эди.

Коинот боги шундай гўзал безак ва ҳашам топган эдики, унда ҳар бир фалак гўё бир нилуфардек кўринар, осмон суворий оёқлари тагига ўзининг мовий атласини ёпиб-ёпиб тўшар эди.

Саккиз фалакни осонлик билан босиб ўтган Муҳаммад ўз аргумоғи билан осмонининг энг юксак қавати — Арши аъзамга кириб келди. Арш унга фахр билан боқиб, отига кўз қорачиғидан тақа қилди, сўнг минбарига безак бериб, суворийни устига чиқарди. Минбар уларнинг кўкка кўтарилиши учун ноя бўлиб хизмат қилди. Аршнинг шип ва нештоқларидаги заррин нақшлар қуёш рухсоридан мунаввар бўлгани сингари, пайғамбар ёгдусидан лавҳ юзи ҳам ёришиб кетди. Унинг ташриф буюришидан қаламга қушойиш етиб, кўз тегмаслиги учун «ни якод» — «яқин бўлсак» оятини ёза бошлади.

Шу тахлит у кўнгил мулкига, кўнгил мулки ҳам эмас, маънавий оламга сайр қилар экан, шу он оёқлари остида зинапоялар пайдо бўлди. У зинапоялардан оллоҳ нуридан сарафроз бўлганича юқорига кўтарила борди. Рўпарасида афсонавий гўзал бир ёлқин кўринди. Буни кўрган аргумоғи юришдан тақка тўхтади. Суворий отдан тушиб, аргумоғини осмон хабарчиси (Жаброил)га топширди ва фазога қадами тегмаган ҳолда (вазнсизлик ҳолатида) шу ёлқин томон юриб кетди. Борар экан, унга на тўрт асл (сув, ҳаво, тупроқ, ўт) ҳамроҳлик қилар, на ён томонида (пастдан) биров ундан хабар олар эди. Унинг кўнглидан ҳамма нарса кўтарилган, бутун қалби фақат ошиқлик билан банд эди. Йўл-йўлакай устки либоси ва бошидаги шуҳрат тўғини ечди. Унинг бутун вужудини йўқлик губори соғинчга айлантириб юборгани натижасида борлиғу йўқликдан кўнгли осойишта эди. Лекин унинг на ўзида,

---

[1] «Жаддий» номи билан ҳам юритилади, қуёш буржининг ўнинчиси.

[2] Бу ўн биринчи бурж бўлиб, «кўпак», «қовға» (водолей) номлари билан ҳам юритилади.

[3] Буржларнинг ўн иккинчиси бўлиб, «хут» номи билан ҳам юритилади.

ва жонида тирикликдан нишон бўлиб, фақат маъшуқа висолига етишиш учун ошиқарди.

Ҳақиқатан ҳам то ўзлигидан кечмай туриб, маҳбуба жамолига эришмоқ мумкин эмас. Шу туфайли у ўзлигини ўзидан бартараф қилган эди, муроди ҳар тарафдан ҳосил бўла бошлади. Ўзлиги орасидаги парда кўтарила бошлаши билан танҳолик ниқоби кўзга кўринди. Бу ниқоб етмиш минг қават бўлиб, унинг кўпроқ қисми қоронғилигу озроқ қисми зиёдан иборат эди. Буларнинг бирини яхшиликка муяссар этувчи эзгу ел, йўқ-йўқ, лутфу эҳсон ели ўртадан кўтарди. У ҳақ жамолига мушарраф бўлмоқ ва унга етишмоқ истагида янада яқинроқ топинди. Ҳақ у нимани орзу қилса ёнини истаса, ҳаммасига даст берди. Кўзи етишмоқлик (қовушмоқлик) қуёшидан равшанлик топиб, оралиқ масофа янада яқин (аён) бўлди. Унинг теварак-атрофга боқишга мажоли етмас, кўзи ҳақ фармонидан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди. У шу ҳолатда қимирламай ўтирди. Натижада иккилик шубҳалари йўққа чиқиб, фақат биргина — танҳолик жафоси зоҳир бўлди. Пайғамбар ўз йўлидан борган халқининг тартиб-қоидаларига майл кўрсатган ҳолда поклик маконида махфий турар эди. У ҳақ таолодан ўзига махфий бўлган нарсалар ҳақида жавоб топиб, ундан ўзининг ҳам илтижоларини эшитишни сўради. Ҳақ ўзи айтиб, ўзи эшитадиган даражада гоҳ ниҳон, гоҳ ошкора сўзлади. Унинг афв ёки марҳамат денгизи мавж уриб турганини кўрган пайғамбар, гуноҳкор бандаларининг гуноҳидан ўтишини илтимос қилди. У бу истагини арз этган заҳоти кўнглида яна халқининг осойишталигини ҳам сўраш майли уйғонди. Бу маълум ҳақиқат. Чунки илгари орзу қилиб топмаган нарсасини топган киши кўнглига яна бошқа нарсаларни ҳам сўраш фикри келади. Бу худди ҳар бир гунчанинг тугилишидан жаннат боғи янада жозиба олгани, ҳар бир қатра сувдан Уммон денгизи янада тўлиб-тошгани сингаридир.

Шундай қилиб, у ҳар қанча орзу қилган мақсади бўлса ҳаммасига эришди. Шундан сўнг у йўлда қолган йўлдоши ва аргумоғи томон равона бўлди. Улар олдига етиб келганда пайғамбаримиз таниб бўлмас даражада ўзгарган, улугворлиги чексиз даражада ошган эди. У отига сакраб чиқди ва уни илгаригидек йўрттириб кетди. Юз берган бу ҳодиса фалак аҳли орасида шу даражада шов-шувга сабаб бўлдики, ҳатто фаришталар орасида ҳам ғавғо кўтарилди. Фаришталар йўл бошида тўп-тўп бўлишиб, зўр иштиёқ билан уни тамошо қилишар эди. Пайғамбар

жамолидан баҳраманд бўлмоқ учун бутун жисмларини кўзга айлантирган ҳолда унинг бошидан табақ-табақ нур сочар эдилар. Бу ҳол гўё уммон денгизига (сувга сув сочмоқ) сув сочганга ўхшар эди. Улар нур сочишлари баробар оёғини ҳам, ҳатто отининг туёғини ҳам ўпар эдилар. Уларнинг бир гуруҳи хайрлашиб улгуришн билан, яна бошқа бир тўдаси келиб «Хуш келибсиз» дер эдилар. Булар қайтиб улгурмай, ўзга хайл фаришталар етиб келиб, таъзим қилар эдилар. Осмони фалакнинг ҳамма томони фаришталар билан шу даражада тўлиб-тошдики, натижада пайғамбарнинг ерга тушадиган йўллари беркилиб қолди. Ўн минглаб ёркин шуълалар, талай оловли тўдалар ичида бир нур порлар эдики, унинг шуъласига ҳеч қандай ўт, ҳатто дўзах ўти ҳам зиён-заҳмат етказолмас эди, аксинча, бу ўтлар унинг шуъласидан баҳраманд бўлар эдилар. У шу тахлит ер манзилининг марказига тушмоқ учун фалак хайли орасига кирди. У шараф билан ер томон тушар экан, кўкда учиб юрган фаришталар сингари ҳар бир фалак боши узра парвона бўлар эди.

Уларни парвонага қиёслаш жоиз бўлмас — барча кўк юлдузлари ўз шамларини қўлларида тутганларича унинг нури машъалидан ўт олдирмоқда эдилар. Шу кўйи пайғамбар фалак аҳлини нурга ғарқ айлаб, осмондан худди чақмоқ сингари ерга инди. Унинг жамоли ер богига сўлимлик бахш этганидек, ғайрати Арш тупроғини поклади. У ўзининг қароргоҳига етиб келгач, аргумоғини жаннатга элтиб топширди.

Бу шундайин улуғ саёҳат бўлдики, бундай сафар ҳеч бир кишига насиб этмаган. Бинобарин, унинг шарҳини айтиб адо ҳам қилиб бўлмайди. Шу боис бу ҳодиса ақлларни лол қолдирса не ажаб, лекин буларнинг ҳаммаси бир муддатда, бир лаҳзада содир бўлди. Бориб келмоқлик муносабатлари шундай даражага етдики, буни оғзаки сўз билан ифодалаб бўлмайди. Чунки унинг боришидан қайтиши тез бўлса, бундай иш ақлга сигадими? Лекин бу бир лаҳзалик сайрдан унинг саховати, олижаноблиги янада ошар, бу эса умматларининг орзу-тилакларини қондиришда айни қўл келар эди. Чунончи, у барча умматларининг гуноҳларига лойиқ жазо олишидан озод бўлганликлари каби севинчли хабарлар келтирар эди.

Шундай экан, Навоий ҳам ўзининг беҳисоб гуноҳларининг ҳисобга олинмаслиги ва кечирилишидан умидвордир. Бунга ўхшаган элчи воситачи бўлсаю, буни ҳақ тан олган бўлса, у ҳар қанча гуноҳлар содир қилган

бўлса ҳам, у гуноҳи бахшиш этилган эл қаторида бўлади. Агар Навоий бу иноятдан баҳраманд бўлмаганда эди, унинг муроди ҳосил бўлармиди?

V

«Хамса»ни мукаммал битказиш ҳақидаким, охир-оқибат (тўрт достонни тугатгунча чарчаб) ялқовланган таъбни-ғафлат уйқусига мойил қилмай, сўнггисини ҳам ёзишга азму қарор қилингани

Келинг, эй саодати баланд, мартабаси улуғлар! Келинг! Ахир, сизларнинг шарофатингиздан одам азиз бўлди. Кимнинг бошига сизнинг соянгиз тушса, мартабаси қуёшдан юксакроққа чиқди. Кимгаки иккингиздан мадад етса, азал то абад — умрининг охиригача ҳақ унга мададкордир.

Сиз карам қилиб, икки қўлимдан тутинг-да, мени сўз иқлими сари йўлланг! Сиз бу водийда менга йўл бошловчи Хизр бўлинг, қай томонга қараб юрмайин доим паноҳингизга олинг. Азалдан менга кўп ёрдам кўрсатдингиз, мен сиздан бениҳоя баҳраманд бўлдим. Ёш пайтларимдаёқ сиз қалбимга улуғ муддаоларни солдингиз. Олдимда турган мақсадлар улугликда тог қадар бўлиб, у тогнинг тошлари тигдай ўткиру сўқмоқлари ўнқир-чўнқир эди. Бу нотекис йўлда юз турли азият бўлиб, кишининг чўққига кўтарилиши гоятда мушкул эди. Бу машаққатли йўлда тўрт оромгоҳ — довон босиб ўтилди, бешинчиси — шубҳасиз, асосий муддао йўлидир. Ҳар оромгоҳида (бекатида) юз хил ранж-машаққат бўлгани билан унинг тагида ганч-хазина ҳам йўқ эмас. Унга чиқмоқлик ҳар кимнинг қўлидан келавермасди, албатта, лекин икки-уч кишигина бу чўққини забт этган.

Менга ҳам сиздан мадад етиб, сиздангина эмас, тангри мададкорим бўлиб, шу чўққига чиқишга азимат қилдим ва ниҳоятда баланд, оғир йўлга илдам қадам қўйдим. Шукрлар бўлсинким, шу фалакка ўхшаган юксак мақомга кўтарилгунимча ўткир, серқирра тошлар оёгим остида ипакдек эшилиб бораверди. Қадам урмогим бемадор бўлса ҳам йўлимдаги тошлар тупроққа айланаверди. Танимга осудаликни эп билмай, тўрт манзилни босиб ўтдим. Бу тўрт баланд манзилга чиқиш гўё зўр ўтда ёниб-ўртаниш билан баравар эди. Бу юксак чўққига чиқиб, у маконни эгаллашга бел боғларканман, худди ўт каби қизғин ҳаракат қилдим. У манзилга етгунча қанчалик азоб-уқубат тортган бўлсам-да, лекин у ердан хазина топгандек баҳра

олдим. Ниҳоят, тўртинчи манзилга етгач, тўрт-беш кун дам олишга қарор қилдим. Зеро йўл азобидан ғоятда толиққанимдан ҳордиқ чиқазишга жуда орзуманда эдим. Бир неча кун деганда чарчоғим босилиб, тану жоним анча тетикланди. Киши табиати бекорчиликка, ялқовликка мойил экан, то ҳаракатга келиб, ишни бошлаб юборгунча анча қийин бўлади. Хусусан, киши узоқ, оғир ва тинимсиз югуриб-елишдан эзиларкан, дарҳақиқат, ҳолдан тойиши табиий-да. Бинобарин, беш-ўн кунча дам олиб, май ичиб, ўйин-кулгидан комрон бўлдиму лекин баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам ётиб ухлашнинг пайида бўлиб қолдим. Қолган ишни давом эттиришни хаёлимга келтирмас эдим. Йўлга тушишга қанча азимат қилсам ҳам бари бир, минг хил бўлар-бўлмас баҳоналар хаёлимни бузиб юборар эди. Йўл машаққатлари эсимга тушган замон, йўл юришдан кўнглим кетар эди. Бир нафас ҳам май нўш қилишу газак тотиб, шод-масрурликдан ажрагим келмас, буни чеклашга қудратим етмас эди.

Қолган ишга киришиш бундан буён ҳам кечикадиган бўлса, чеккан ҳамма меҳнату машаққатларим ҳеч бўлар эди. Ҳолбуки, агар занжир билан боғлаб тортсалар ҳам мазкур йўлга бир қадам босишга мадорим йўқдек эди. Бу ҳақда кўнглим насиҳатга қулоқ солмас, кучим етмасликдан бошқа иложим ҳам йўқ эди. Ярим йўлда қолиш ҳам мушкул иш, менинг бошимга тушган бу мушкул иш ҳеч кимсанинг бошига тушмаган бўлса керак. Бу гапларим ажабтовур бўлса ҳам бошимдан ўтгани учун ҳикоя қилишни ўзимга эп билдим.

Шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло менга мададкору бахтиқбол эса мунисим бўлди. Шуларнинг шарофати билан яна «Хамса»ни давом эттиришга киришдим, бу ишда белимдаги камарни қаттиқроқ тортдим. Бу ишда панжамга кўп ранж етказмай, беш ганждан (хазинадан) тўртини қўлга киритиш менга насиб бўлди. Бу ўз-ўзини васф этиш эмас, ўйлайманки, ҳар ким ҳам мулоҳаза қилиб кўрса, менинг бу ишимга ишонади ва тан беради. Бу борада менинг қўлимга кирган хазина Фаридуннинг, Фаридунгина эмас, Қоруннинг бойлигидан ҳам ортиқдир.

Лекин бешинчи (достон)га келганда гуссали табъим бир неча кун ўйин-кулгига қаттиқ боғланган эди. Май қуйқасини нўш қила берганимдан оёғим унинг лойига ботди. Оёғимни лойдан, хотиримни май таъсиридан қутқаришни қанчалик ўйласам ҳам ақл — бу мумкин бўлмаган иш дер эди. Башарти юз киши бир бўлиб лойдан

уй қурган бўлса, уни тортиб-сургаб кетиш — ёлгиз бир чумолининг иши эмас, албатта.

Бу ишдан кўнглим қанчалик таҳликага тушмасин, охир-оқибат агар тангрим лутф-марҳамат қилса, иш енгил кўчишига аминман. Қачон тангрим иноят қўлини чўзиб, қаршимдаги ҳидоят эшигини очаркин? Талаб йўлида талпина, тирмана, кўзлаган манзилга етиш нақадар мушкул-а? Менга ҳақдан бахтиёрлик етишти, шунинг учун бу мушкул ишни бошлаб юборишда ўзимда дадиллик сездим. Бу галги ишим ҳам ғоятда машаққатли бўлгани учун фақат тангри олдида нола чекиб ёлбораман. Агарда мададкорим марҳаматини дариг тутмаса, тилимнинг айб-нуқсонлари ҳақидаги узрларимни қабул айласа, оёгимни бутун чиркинликлардан холи қилса, ҳамма беҳуда ишлардан фориғ этса, надомат ёшларини тўкардим ва у кўз ёшларида чўмилиб вужудимни поклардим. Сўнгра кўнглимга ёзиш ниятини жо-бажо қилган ҳолда эгнимга яна сўз жомакорини (иш кийимини) кийиб, сўз санъатининг асбобларини созлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърият оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базмга қайта-қайта ташриф буюрар эдим.

Энди илм ва билим тахтига ўтирайин-да, хаёл элчисини ҳар тарафга чоптирайин. Худди ҳукмдорлар каби расм-русумларни жорий қилиб, ўзини четга тортмоқчи бўлганга сиёсат кўргизиб, маънолар қўшинини жон мулкидан, жон мулкидан эмас, йўқлик мулкидан мунтазам суратда саф-саф қилиб чиқазайки, бу қўшин пасту баланд — ҳамма ери босиб кетсин. Сипоҳлар йиғилгач, базмни тарк қилай-да, жаҳонгирлик юришини бошлайин. Танимга сўзнинг зирҳли совути-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеърнятнинг пок тожини қўяй-да, тезда саъй-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийпатлашга киришай. Сўз сафини шундай ораста тузайки, ўзининг гўзаллиги билан худди навниҳол сарвни-ю янги очилган чаманни эслатсин.

Кўнглим мамлакатни фатҳ этгани билан у иқлим ҳали қўлга кирмаган эди. Бу мамлакат иқлимгина эмас, балки жаҳон кишвари эди, бу кишвар Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам Искандардек саркардалик қилиб, қўшинини зарару офатлардан ҳимоя қилай, Искандар ер юзидаги қуруқлик ва денгизларни кезиб фатҳ этгани каби мен ҳам назм билан бутун ҳўлу қуруқликни мусаххар қилай — забт этай. Қисқаси, тезкор қаламимни ишга солиб, Искандар ҳақидаги достонимга диққат кўргизай.

Илоҳи Навоийга мадад бер, қора шомини ҳақиқат чи-

роғи билан ёрит! Қоронғи кечанинг офатларидан, офатларигина эмас, зулматларидан ҳам асрагинки, у Хизр янглиғ оби ҳаёт чиқазсин, Искандар жанобига ҳадемай етсин! Унинг ҳаёти зойил бўлиб дунёдан ўтган бўлса ҳам оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин!

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, сўз — борлиқ денгизидан биринчи чиққан бебаҳо гавҳардир ва яратилиш осмонидан бошлаб тулуъ қилган равшан юлдуздир ва шу муносабат билан эзгулик сирларидан хабардор ҳазрат шайх — Низомийнинг мақтов-мадҳияларидаким, сўз юлдузининг чарх уриб айланувчи осмони шу зот эди. Ва яна шу таърифга лойиқ зот Мир Хусрав Деҳлавий бўлиб, у ҳам сўз гавҳарининг дарёйи бепоёни эди

Сўзнинг соф майини ичишга ният қилган одам учун сўзнинг таъриф-тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарздир. Сўзнинг тавсифини қилишдан мурод эса унинг тўла маънода қандай мавқеъи ва камолга эгалигини таърифлаш демакдирким, буни васф айлаб адосига етказиш мумкин эмас. Юқоридаги таърифнинг ўзи унга етарли ва лойиқ баҳо бўлиб, уни (сўзни) таърифлашга ортиқ зарурат йўқдир. Зеро, сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир, фалакдангина эмас, инсон идрок қилган ҳамма нарсадан ҳам юқоридир. Сўз дури шундай юксакликка сочилганки, унинг пойтахти Сурайё юлдузининг ўрнидадир. Сўз ўз борлиги билан оламнинг ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса одамни энг юксак мартабаларга кўтарувчидир. Агар маъноли сўзи бўлмаса, ичида гавҳари йўқ садаф сингари, инсоннинг ҳеч қандай обрў ва эътибори йўқдир. Садафнинг ичида гавҳар пинҳон турган пайтда унинг хазинаси уммон денгизи бўлгани ҳолда, ичидан гавҳари олингач, садафнинг қуруқ тошбақа суягидан фарқи қолмайди. Инсон вужудида жоннинг жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўликдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздир.

Мен сўзни «жоннинг жавҳари» дедим. Энди, жоним билан бу даъвойимнинг исботини қилиб берайин:

Агар киши жасадида жон бўлмаса, унинг ўзи ҳам йўқ бўлганидек, жон учун ҳам ўлик тананинг ҳожати йўқдир. Ахир, инсон зоти тилдан қолган онда жонидан умид узилади ва кўп ўтмай ўлади ҳам. Мен сўзни «оби ҳаёт» дедим. Энди, қулоқ солсангиз, бу даъвойимни ҳам исботлаб

бераман. Ҳаёт суви (оби ҳаёт) ўликни тиргизадиган бўлса, одам боласи бўлмиш Исо пайғамбар ҳам ўз нафаси (сўзи) билан шундай фазилатга эга бўлган-ку. Қайси одамнинг сўзи бировнинг руҳини кўтариб, унга жон бағишлар экан, бундай зотга оби ҳаёт ҳам ўз жонини фидо қилади. Сўз ўликни тирилтириш қобилиятига эга бўлгани ҳолда баъзан тирикни ҳалокатга ҳам олиб боради. У масжидларни шовқин-суронга тўлдиргани каби майхонаю бутхоналарни ҳам гала-говурга солади. Сўз — чархи фалакнинг кўксида дурдона бўлгани каби денгиз ва ундаги гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчидир. Сўз — инсон табиатининг ишвагар дилбари, у кўзга кўринмайдиган парисифат бир иозанинидир. Сўз — жаҳон-жаҳон дилороликка эга, гўзаллик ва латофат уни кўзга кўринмас қилиб қўйган.

Лекин халққа офатлардан омонлик тилаган сўз ҳарф ва товушлардан жомалар кийиб, безакли кийимлари билан жамолини янада гўзаллаштирса ва маънонинг дурру жавоҳирлари билан кўзни қамаштирадиган даражада жилваланса: юзига санъаткорлик билан пардозу сочларига дид билан гажак-жингала ва кокиллар ясаса. Нозик-фаҳмлилик унга равонлик бахш этиб, нозик маънолар унинг етуклигини таъминласа, юзини латофат билан безаб, худди тўлуи ойдек бекаму кўст жамолга эга бўлса; шунда у оғиз ичидан хиром айлаб чиқиб, қулоқ ҳужрасига мақом қилганда, жаҳон ичига, жаҳон ичигагина эмас, инсу жон ичига (фақат инсонлар эмас, ҳамма жонли махлуқлар ичига) қандай ўтларни солмайди дейсиз. Бу ҳолат ошкора юзага чиқса, тақводору парҳезкор шахсларнинг кўнглини жароҳатлайди. Уларнинг бири дард билан нола чекса, иккинчиси ўзининг дарвешлик чакмонини чок-чок қилиб йиртади. Юқорида шарҳ-баён айлаган можаролардан ташқари, агар шундай маънодор сўзлар майхоналарда зоҳир бўлиб қолса, май қуйқаларини ичиб ўтирган майхўрларнинг юрагига ҳам шундай ўт туташадики, алангасидан ҳеч қаёнга қочиб қутулиб бўлмайди. Боз устига чидолмай, ўз кўксиларига ўзлари мушт билан эмас, тош билан соладилар, бўрк ўрнига бошларини ерга урадилар.

Қачонки, сўз ўз борлигини кўрсатмасдан илгари, барча нарса йўқлик ичида гумдон бўлиб ётарди. У пайтда на фалакдаги бу етти қандил (сайёра) ва на тўққиз қабат баланд осмон бор эди. У замонда ҳозир оламда мавжуд бўлмиш ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат оламни йўқдан бор этган файзли, баракали зотгина бор эди. Ўша яккаю

ягона тангри бўстонидан, бўстонгина эмас, ҳақиқат гулистонидан ҳаммадан бурун бир ҳавонинг нафаси келди. Эшит ва унутмагинки, ўша нафас — сўз эди. Ўша ел эсиб, махфий дам ураркан, йўқлик ичида у фурсатгача ҳеч очилмаган юзларча ғунча коинот гулшанида очилиб, шу жонбахш ел шарофатидан ҳаёт топди. Борликда ҳеч нарса шу елдан бурун бўлмаган ва қимирламаган. Билгинки, қандай муаттар гул бўлмасин, барчаси шу насимнинг нафаси билан очилмишдир. Бу насимга эса поклик руҳи ва ёки Исо руҳиллоҳнинг нафаси ҳамроҳ эди. Маъно китобларининг кони, фақат ер китобларининг эмас, осмон китобларининг ҳам кони ўша ҳаво шарофатидандир.

Сўз хизматининг чеки-чегараси йўқ, лекин у ҳар доим ўзгариб, маъноси янгиланиб туради. Жаҳон гулшанида бу тоза гул худди қуёш гулидек таърифдан ташқаридир. Дунё боғи шу гулнинг ҳиди билан муаттар бўлиб, бу гул бутун борлиқнинг димоғига атр нуркаб туради.

Лекин сўз билан гулнинг ўртасида тафовут мавжуд. Сўз гулбун (гул тупи) бўлса, гул хас (хашак)дир. Сўз гавҳаридан машриқ ҳам, мағриб ҳам тўла, лекин улар ўз қиммати билан бир-биридан ниҳоятда катта фарқ қилади. Бировнинг сўзи қора чақалик қимматга эга бўлмагани ҳолда, баъзи бировларники хазина қадар бебаҳо қимматга эгадир.

Сўз хазинасига эга бўлганларнинг нодири яктоси Ганжада парвариш топган зотдир. У хазинагина яратиб қолмаган, балки уларни ўз саховаткор қўли билан дунёга сочган. Лекин у хазиначининг дунёга сочган хазинасида бир жаҳон ҳақиқат сирлари яширингандир. Унинг хазинасидаги ҳар бир кумуш танга — бир юлдуздир, яшил куп (май сақланадиган катта идиш) эса унга кўк гумбаздир. Куп остига қўйилган гишт тўлун ойдек бўлиб, купнинг огзига эса тилла баркашдан қопқоқ қилинган. Низомий Ганжавийнинг хазиналари биттагина эмас, бешта бўлиб, ҳар қалай, қазо қисматидан уларга шикаст етмасин.

Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар хазинасини тўкганки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир. Бу беш хазина билан жаҳон тўла бўлгани сингари, кўк осмоннинг ҳам бирон бурчаги ундан холи эмас. У фақат ерни тугул, фалакни ҳам тўлатиб ташлаган. Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беқиёс маъно дурлари мавжуд.

Бу осмонда мавқеъи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди.

У, ўзининг нур сочувчи қаламини тарашлаб очганда, қуёшнинг юзига ажин тушган. Аторуд юлдузи унинг хизматкорига айлангани учун қаламдан тўкилган майда-чуйда чиқиндиларни териб туради. Фалак уд (оловга солганда хушбўй ис чиқарадиган ёғоч) нинг куйишидан қизариб, ёниб турган оловга ўхшагани учун малойиклар уни уд ёндирадиган иднн деб ўйлайдилар. Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қуёш унга осмондан зарварақ сочиб турган. Осмонининг олтинчи кўк қабатида турадиган Муштарий юлдузи унинг ёзувларини бошига зеб қилиб санчиб олган. Фалак аҳли унинг номаларини бир кўргандаёқ бошларидаги саллаларига мисвок каби тақиб олганлар. Қуёш ўз кўзида нур борлигини унутиб, унинг ковушидан чиққан тўзондан кўзини ёритган.

Низомий сўз майи билан шундай маст — беҳуш бўлардики, у билан тенгма-тенг май ичадиган қодир кимса йўқ эди. Лекин ҳиндулик санъаткор, ҳиндугина эмас, сўз жодугари, жодугаргина эмас, илм-ҳикматнинг билимдони, Хусрав Деҳлавий ҳам назм девонлари тузган. Унинг номалари чучук, маънодор нукталардан ташкил топган, қалами эса найшакардан (шакарқамишдан) йўнилган. Деҳлавийнинг қалам учи қаранфул (қалампирмунчоқ) каби хушбўй ҳамда позанин сарв дарахтига чирмашиб кетган муаттар сунбул мисолидир. У сунбул қаранфул каби қоғозни қора қилиб ва гоҳо қаранфул ҳам сунбул каби жингалак чизиқ солиб, сўз бозорини қизитади, гўё бу бозор турфа моллар билан тўла атторлар дўконини эслатади. Бинобарин, дўконининг бутун устун ва эшиклари ифорли сандал ва уд ёғочларидан қурилган. Лекин бу атторликни қуришда Аторуд юлдузининг билимига эргашиши бордир.

Унинг қалами достон тузишга майл кўргузган заҳоти ёзувлари билан жумла жаҳонни тўлдира олади. У Ҳиндистонда туриб ёзган бўлса ҳам бутун оламни ўз ёзувлари билан ҳинду рангидек қора қилишга қодир. Унинг сўзлари ҳинд мажлисини қиздирувчиларни эслатса, ўзи айни мажлисда ҳинд ройига (шоҳига) ўхшаш баландмақом эди. Уни рой демай, негаки, юзларча Кед каби ҳинд подшоҳлари унинг олдида хизматкорчалик эмас. Унинг бу мартабага эришувига хуснвона фазилати, билимдонликда қуёшдек нурафшонлиги боис. Кимда-ким билимдонлик оламининг шоҳи бўлса ҳам, Деҳлавий хизматида хокироҳ бў-

лиши аниқ. Гарчанд у шоирликда Низомийчалик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташпок қуёшига ўхшаса, Деҳлавий қуёш бўлмаганда ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дурру гавҳарлар қанчалик нодирлик бўлса, Деҳлавийнинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишида ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошчи бўлса, бу унинг издошидир. Агар у шоҳ бўлса, Деҳлавий ҳам ҳукмдордир.

Тўғабад уларнинг маскани жаннатдадир. Уларнинг маъниларидан Навоий ҳам мадад олса ажабмас!

Булардан бўлак бир қанча шеърият ҳавасмандлари муваффақиятга эришиш умидида бу савдога қўл уриб кўрдилар. Лекин уларнинг ҳар бирига ҳам бир офат етди, мурод-мақсадга етолмай, бу ишни тўхтатдилар. Баъзи бировлар ўз шеърлари билан бу савдога даромад ундириш ниятида қарадилар. Оз-мозгина муваффақиятга эришишлари билан кўнгилларида манманлик иштиёқи уйғонардида, инсофу камтарлик каби олижанобликни унутиб қўярдилар; лоф ва мақтанчоқлик билан ўзларини кўрсатиб, адабсизликка бериладилар. Шу важдан ҳам тақдир уларга муваффақият бериш ўрнига ёзувчилик шарафидан нари тутар, агар баъзи бир асарлари юзага чиққан бўлса ҳам назардан қолгани туфайли, кўпчилик уларга харидор бўлмасди. Улар ўз қогозларига нимани ёзмасинлар, бошқа биров унга иқтидо қилмади ҳам, эргашмади ҳам. Китобхон ундан на сабоқ олди ва на уни нақл қилди. Бу нарса гўё фолбин чизмасидек (варақда) бекор қолди.

Шу бебаҳралардан баъзиларининг ёзган нарсалари тузукроқ бўлиб, ҳаққа ёлбориб сиғиниши туфайли, мақсади озгина юзага чиқди. Унинг ёзувларидаги маънолар нурдай ёркин ва гоҳо зулматдай ноаниқ бўлса ҳам баъзи одамлар уни ўқидилар, ундан озми-кўпми, баҳра олдилар. Мана шундай шоирларгина ўз қаторидагиларга нисбатан анча обрў ва шарафга ҳам эга бўлдилар. Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетгач, «маснавий» усулида ёзадиганларининг оти ўчиб кетди. Шундай қилиб, «Хамса»чилик богида гул ҳам, ҳид ҳам қолмади, у оққан ариқнинг сувлари қуриб қолган эди. Шукрлар бўлсинки, у гуллар яна рангу ҳид топиб, бир сув оққан ариққа яна сув оқди!

VII

Сўз дурларидан тузилган назмда ва калима гавҳарларидан тартиб топган шеъриятда шоҳона сўз санъаткорлари бўлмиш Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг қойиммақом издошлари, яъни улуғ ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақларидаким, оллоҳ у улуғ мартабали, муҳтарам зоти бобаракотнинг умрларини узун ва абадий қилғай

Шоир ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини қўлга киритди. У найза ўрнига қўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлантирди. У зот сўз осмонининг қуёшидир, қуёш нима, сўз жисмининг жонидир. Унинг қалами жаҳду жадаллик билан сўз ўрнига ўт сочиб борар, маънодор нукталарининг барчаси эса оташнафас эди. Ўша ўтган назм — шеър шамини тутиб, маънолар зулматини ёритиш мумкин эди. Унинг оғзидан маънолар суви оқиб келар, у сувлар тириклик чашмасидан қайнаб чиқар эди. Мазкур чашма оби ҳаёт бериш билан сўз санъатининг ўлган танасини тирилтирар эди. Унинг озод кўнгли хурсандчиликка муштоқ бўлганидан, шеърият жомига сўз майини қуяр эди. Унинг ҳар бир қултум майи элу халқни маст қилиш у ёқда турсин, майпарастликка ундар эди. Тўла қадаҳгина эмас, унинг майи қатрасидан оғзи намланган кимса ҳам маст бўлиб қолар эди. «Дўст аёги дўстига» дегапларидек, маънолар қадаҳини одамларгагина эмас, осмондаги малоикаларга ҳам тутар эди. Унинг жомига ҳатто осмон сўфилари ҳам май қуйиб, косагуллик қилар ва ўзлари ҳам ундан ичиб маст бўлишар эди. У сўфилар май қадаҳини мастоналарча кўтараверіб, охири хирқаларини (дарвишларнинг уст кийими) ҳам майхоначига гаровга бериб ичар эдилар. Янги ойни ҳилолга ўхшаш эгилма қадаҳ қилиб, май билан қанчалик тўла бўлса ҳам ичиб, бўшатар эдилар. Маст бўлгач, хизматкорлардек, қанотларини қоқиб, оёқлари билан сакраб, ўйинга тушар эдилар. Арши аъзам эли шундай бўлса, бу олам элининг ҳоли не кечишини тасаввур қилиб кўринг-а?! Модомики, у жомдан май ўрнига оби ҳаёт ичилар экан, биров жон бериб, бошқа бировнинг жон топиши ажабланарликми?

У «жом ва «май» деб таърифлаётганим жондек ҳаётбахш назм бўлиб, еру кўк элини маст-мустағрақ айламишдир. У назм — шеърият эмас, балки жаҳонга офат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга эмас, жонга офат сола-

диган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқ-шавққа ғарқ қилиб юборгани каби ундаги чуқур мазмунни фаросат билан тушунмоқ — ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ-ваҳ, унинг ғазалларидаги оташин дардларни қандай таърифлайин? Оллоҳ, оллоҳ, унинг маснавийларидаги ҳаётбахш мазмунларга не деяйин?! У назмнинг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси ҳам бир-биридан гўзал шеърлардир. Лекин унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу замонда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир. Унинг табъ кўзгусида «Хамса» ёзиш иштиёқи бор эди, хайриятки, бу иш поёнига етди. Хусусан Жомийнинг жилвагар ижодий кўзгусига «Хамса»ни солиштириб кўрсак, бу фикрнинг рад этиб бўлмас исботини кўрамиз.

Жомийнинг маснавийси Низомийнинг «Хамса»сидан ортиқ бўлса ортиқ-ки, аммо кам эмас. (Буни ўқиганлар — кам эмас, ортиқлигини айтади.) Низомийнинг «Хамса»сида байтлар сони кўп бўлса ҳам, аммо бунинг маснавийсида маънию мазмуннинг чегараси йўқ. Унда қанчалик гўзал иборалар йигиндиси бордир, лекин бунда ҳақиқат дурри-гавҳарлари мўл. Агар уни дарё дейилса, буни кон деймиз, агар уни кўнгил десак, буни жон деймиз.

Жомий ўз ёзган «Туҳфатул-аҳрор»и («Нуронийлар туҳфаси»)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни «Жон туҳфаси»дек қабул қилди. Унинг «Субҳа» деган асари кишиларнинг жон ипига тизилган бўлиб, ундаги ҳар бир тасбиҳ донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра «Юсуф-Зулайҳо»ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳаммани бу достонга зор айлади. «Лайлию Мажнун» ҳақида ёзар экан, тоғу чўлларга офат солиб юборди. Ҳозир эса қаламидан дур тўкиб, Искандар ҳақидаги «Хирадномайи Искандарий» («Искандар донишномаси») достонини ёзмоқда. Шубҳасиз, Искандар ер юзидаги қуруқлиғу денгизларни фатҳ этгани каби, Жомий ҳам Искандар ҳақидаги бу оламшумул асари билан бутун борлиқни забт этгусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дунёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуғ зотнинг бўлгани маълум эмас.

Агар биров соф кўнгилли бўлса, хоҳ у заргар ва хоҳ бўйра тўқувчи бўлишидан қатъий назар, ўз ҳунарида тенгсиз бўлгани учун барчага баравар севиклидир. Агар бировнинг нафаси пок ва муборак бўлса, у ўз нафаси билан ўлганга ҳаёт бағишлайди. Агар биров фаҳму идрок эгаси бўлса, ундай донога жон фидо қилсанг арзийди. Агар унинг нуқталари маънодор ва жонфизо бўлса, унга бир эмас, юз жон фидо қилинса ҳам кам. Унутмангки,

жон одам билан бирга бўлади, ахир инсон жон билан тирик эмасми?

Эй тангрим, Жомийнинг ҳадис-насиҳатларини эл жонига малҳам қил, шу малҳам билан жонларга қувват бағишла.

Эй тангрим, Жомий фазилатларидан бизни ҳам баҳраманд эт, унинг висол майидан тўйиб ичишни бизга ҳам насиб айла. Жомий билан бирга май ичишиб, мен ҳам масту девоналардек оташин сўз юритай.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, бу файзли қуёш жилва қилиб чиқса, унинг таъсири тошни порлоқ ёқутга ва лаълни оташга айлантиради. Ҳидоят булути таърифидаким, эҳсон ҳавосидан кўтарилса, ўз раҳмат ёмғири билан тупроқни лолазорга ва қипқизил гулзорга айлантиради. Кўнгил тошининг у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми тупроғи у булутнинг нами билан сероб бўлгани ҳақида

Кимгаки бахту иқбол ёр бўлса, нима иш қилса, унинг фоли қутлуғ бўлиб, ўйлагани юзага чиқади; қайси ишни мақсад қилса, унга зафар ёр ва давлат мулозим ва мададкор бўлади. Агар шундай одам энакмунчоқ тиласа, худо унга феруза ато қилади. У иттифоқо тиканга қўл узатса, қўлига ҳали очилмаган гунча тутилади. Агар кўзи ойга тушса, кун бўлади ва агар тупроққа қадам қўйса, тупроқ олтинга айланади. У қўли билан заҳарли илонни ушласа, у илон гулчеҳра ёрининг сунбул сочи бўлиб қолади. Агар булут унинг устига ёмғир ёғдирмоқчи бўлса, янглишиб, дур сочиб юборади.

Лекин бу каби иноом-эҳсонларга эга бўлган донишманд, бу бахтиёрликларнинг шукронаси учун халққа жабр-зулм ва ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, бу саодатларга эришгирган зотни ҳеч ёддан чиқазмаслиги, дўстларига жафо қилмагани каби душманларига ҳам ситам айламаслиги, ситамгина эмас, душмани жабр қилганда ҳам унга кина-адоват қилмаслиги, жафо ўрнига вафо-ю, бахиллик қилувчига сахийлик кўрсатмоғи лозим. Бундай одам қанча мол-дунё топса ҳам уни сарф-харажат қилмай, йиғиб қўйишдан сақланиши керак. Ҳақ бергандан кейин уни асраб қўймай, худо ризолиги учун муҳтожларга сарфлаши лозим. Кўзи фақат ўзини кўрмай, фақирларга иноом-эҳсон қилиши керак, бу — тангрига шукур қилиш демак

дир. Киши ўз бахт-иқболини худодан кўриши, ўзини алоҳида бир шахс деб тушунмаслиги лозим.

Мана шу юқоридаги изоҳларни тангри бахт-иқбол берган одам ҳақида гапирдим. Булут ҳеч қачон элга дур тўкмайди. Шубҳасиз, бу эҳсоннинг сабабчиси тангридир. Агар тангри ёгин бермаса, ёгин учун ҳавода имконият борми? Гул чогидаёқ шамол гул япроқларини тўкиб юборади, шундай экан, елни соҳибкарам — саховат эгаси деса бўладими? Тақдирда унга нима ёзилган бўлса, ўшандан ўзга нарса юзага чиқмайди.

Мен нима ишга қўл урган бўлсам, бу тангрининг иродаси билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишим билан тангрининг марҳамати туфайли, у осонликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсангтошни қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададкор бўлди. Бирон вайрона ичига кириб, сояда дам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиг лутф-марҳаматини кўргач, нима учун унинг қаршисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қилмайин! Мен унга ибодат билан қанча шукур қилсам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қилади-ку!

Қалам бу фикрни қисқагина баён этди, энди қулоқ солсангиз, тафсилотини ҳам айтиб бераман. Бунинг барчасини айтиш унча ёқимли бўлмаса ҳам, лекин изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, тангридан менга қанчадан-қанча иноят бўлди ва ҳақ менга бениҳоя карам айлади, улуг мақсадларга эришиб, гоятда бахтиёр бўлдим. Лекин менга берилган бу файз-футуҳлар менинг ихтиёрим билан бўлмади. Баъзи одамлар катта-катта нарсаларни тама қилиб, кўнгина қайғу-аламларга гирифтор бўлиб юради. Лекин тангрим менга карам айлаб, улуг муддаоларни берса ва мақсадларимга ҳам етказса, шукур этишдан бошқа не гамим бор?

Масалан, менга назм ёзиш фазилати туҳфа қилинган бўлиб, шеъриятим туфайли жаҳонда шуҳрат қозондим. Бошлаб ғазал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соғлом фикрли доно одамлар ғазалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тушундилар. Фақат ғазал эмас шеъриятнинг ҳамма вазнида қалам тебратганман, буни девонларимни кўздан кечирган одамлар биладилар.

Лекин ушоқ ишлар билан қаноатланмай, кўнглимда улуг-улуг муддаолар тугён урарди. Шеъриятнинг қайси

майдонига от солсам, у соҳанинг ҳавоси менинг кўнглимга ҳеч қандай малоллик солмас, қайси бўстонга кириб сайр этсам, унинг сайри мени қаноатлантирмас эди. Хаёлимда шеърият кишварларини эгаллаш, мамлакатларда соҳибқиронлик қилиш муддаоси тугилиб қолди. Шу андиша кўнглимдан кетмай, охири «Хамса» ёзиш ҳаваси тугилди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган «Хамса»ларни, унинг водийлари, тоглари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўкис кўздан кечираркапман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, «Хамса» дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган экан. Ҳа, «Хамса»нинг қайси бурчагига қарамай, назаримда бутун бир олам жилваланар эди. Лекин тогининг тошлари шундай ўткир ва серқирра эдики, кўк ҳам унинг тигидан қочгудек эди. Ундаги ҳар бир тошнинг ўткирлиги ойни ҳам унинг тепасидан тез ўтиб кетишга мажбур қилар эди. Лола қон-у, сабзаларининг қирралари ҳалокангез бўлиб, ундаги ҳар бир гиёҳ бошдан-оёқ заҳрнок эди. У ерларда халойиққа отмоқ учун қўл ҳам, этак ҳам тўла бало тошлари бор эди. Ғорларида эса, дамига тортиб, ҳалок қилувчи аждаҳолар бўлиб, уларнинг дами замон аждаҳоларини эслатар эди. Улар ютиш учун оғизларини очганларида ҳар тарафга бало ўтлари сочилар эди. У ўтларнинг ўтини аждаҳоларнинг ўз тишлари бўлиб, оғзидан чиққан ўт алангаси ўз тили билан фалакни ялар эди. Шунингдек, унинг пишқириб ётган денгизи шундай чуқур эдики, унда юзларча фалакдек катта кемалар ғарқ бўлиб ётар эди. Унда бало бўронлари ҳар томонга ўзини урар, ундан бало мавжлари юзага келар эди. Қаттиқ пўртана тўлқинлари кўк юзига ўзини уриб, фалак коптогини худди хубобга (сув юзида томчидан пайдо бўладиган пуфакчага) айлантирар эди. Бу денгизларнинг мавжи бало тошқинидан қонхўрроқ, наҳанглари эса ажалдан ҳам шафқатсизроқ эди.

Энди, ундаги дашту саҳроларга келганда, сатҳи шунчалик кенг эдики, унинг чегарасига тезюрар осмон ҳам етолмас эди. Унинг экин ерларию қўриқлари бало манзилидан иборат бўлиб, ҳалокатли гармселлари одамларни ажалдек куйдириб, ўлдирар эди. У гармселларни қуюндай тез девбод дема, йўқ, у ерларнинг барчасини дев босиб, ҳар тарафда саргашта девлар телбалардек кезишиб юрар эди. Девларнинг новчалигини кўриб аҳмоқ деб ўйлаб, саҳрода уларнинг бўйнига ҳийлакорлик билан занжир солиб тутмоқчи бўладилар. У биёбонлар қум билан қоп-

ланган бўлиб, уларнинг чегарасига етиш — гоятда машаққатлидир. Ҳар ким бу даштларга боқар экан, бундаги меҳнат-машаққатлар жаҳонга сиғмаслигини ошкору ниҳон тушунади. Бу ерларда ганч-хазиналар ниҳоясиз эканини кўргани билан ҳар бир хазина устида юзлаб аждаҳо ҳам борлиги аниқ.

Мен шу каби «Хамса»ни кўздан кечирарканман, ҳар онда бир олам кўз олдимдан кетмас эди. Буни ёзиш ҳақида лоф уриб, даъво қилганларим эсимга тушганда, улар беҳуда хаёллар эканини эслар эдим. Бу аҳволлар мени уялтириб, хижолатимдан ўлиш даражасига бордим. Гоҳо бу сўзларимдан, сўзларимдан демай, ўз-ўзимдан ҳам уялар эдим. Гоҳо ўзимга-ўзим: «Буни ёзишнинг имконияти йўқ, «Хамса»ни тасарруф қилиб — юзага чиқазиш менинг қўлимдан келмайди», дер эдим. Бу андишалар доимо кўнглимни беқарор қилиб, кучсизлик ва ночорлик мени ҳалок қилгудек бўлар эди. Юрагимдан умидсизлик хаёли кетмай, кўнглимда бу ишни қилишдан ноумидлик иллати пайдо бўлиб юрган чоғда, қулоғимга бир ёқимли овоз эшитилди: «Эй, зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида достонлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал достонларинг қани? Сен ҳақнинг лутф-марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун халққа машҳур бўлган одамсан. Бу тилда назм ёзганлар ўртасида сенчалик обрў қозонган одам йўқ. Сенга турк иқлимларини қалам билан забт этишни азал қалами тақдирингга ёзиб қўйибди. Бу водийнинг султонлиғини тангри сенга насиб қилиб, тилинг тигини қалам найзасига айлантирмишдир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг соҳибқирони бўлғайсен. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун «Хамса»ни кўргач, сустламоқчи бўласан? Ахир, сенга қандай ишлар муяссар бўлмади? Бўлар-бўлмас хаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносибми? Ёки сенга ҳақнинг лутф-карами бўлмаганми эди, у сенинг қаршингда ёрқин йўл очмаганми эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг қўлингга кирди-ку, мана шулар тангрининг сенга бахт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар, ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан хас каби заиф одамзоднинг қўлидан нима келиши мумкин? Хусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст олувчи ва тупроққа тенг тутувчи камина одамсан. Шунингдек, халқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини пастарин тутади, сенинг камтарлигингга ҳаваси келади. Ва кўнглингда қувват ва танангда

куч бўлмаса, ўзинг гўё оёқ остида қолган чумолига ўхшайсан, босилиб-янчилган бечора чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин агар сен ўша пажмурда — чалажон чумоли бўлиб, даврон жафосидан қаттиқ азоб-уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо ҳақдан сенга иноят бўлиб, ҳидоят қуёши сенга кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлмаса ҳам бахт раҳнамолик қилиб, қаршингда аждаҳолар забун бўлади. Кел, кўнглингдан васвасаларни ҳайдаб чиқазиб, ишга кириш, йўлга отлан!»

Гойибдан бу нидо келгач, мени паришон қилган хавф-хатарлар йўққа чиқди-қўйди. Кўнглим кўтарилиб, жонимга ором етди, нотавон танамга қувват ҳам кирди. Кўзим пардиси боғдек очилиб, кўнглим ғунчаси худди тогдек кўтарилди, десам бўлади.

Гойибдан бу куч-қудрат етгач, ёзиш майли менда яна кучайди. Тақдирдан бундай илиқ илтифотни кўргач, «Хамса»ни ёзиш учун қаламимни йўндим. Кўнглимдаги шавқ-завқим ўти яна алангаланиб, назмни ёзиш тараддудига тушдим. Қўлдан келганча ижод қилишга киришиб, муродимни юзага чиқазишга уриндим. Қаламим билан қоғозни безар экапман, кўп ажойиботларни тасвирга олдим. Кўнглимда «ёза оламанми — йўқми...» — деган қўрқувлар тугён уриб ётар эди, қаламим бита бошлагач, иш мен ўйлагандан юзларча марта осон кўча бошлади. Дунёга шу қадар кўп гавҳарларни соча бошладимки, бу кўҳна дунёда бўш жой қолмади. Довотим (сиёҳдоним) гавҳар дўконини очди, гавҳар дўкони эмас, гавҳар конини очди. Сиёҳнинг лосини (сиёҳдонга соладиган ипак қасқогининг толаси) ювиб, унинг қора чиркини кетказгач, сиёҳимга ҳар қатра сув томизганимда, унга сув ўрнида инжу — марварид томган бўлса керак. Қатра сув нима, кенг дарё бўлиб, довотимни ҳақ-таоло шу дарёнинг ҳавзасига айлантирди. Довот эмас, уни ўзга бир олам деиг олам ҳам эмас, улуғ ва азим фалак деяверинг. Агар у фалак баробарида бўлмаса, юз жаҳон маъно унга қандай сигсин?

Энди қамиш қаламимга келганда, у шундай диловар — ботир паҳангки, у маънолар денгизида паҳангдек жавлон уриб, бу сувнинг қай томонига юрса, сувларни худди кема сингари ёриб боради.

Хулосайи калом, бу «Хамса»ни ёзишда юқорида номлари зикр қилинган устозлар изидан бориб, унинг ҳар бир китобини ёзишда тафаккур денгизининг гавҳарини сочиб, улар достонига риоя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини орттирдимки, буни шарҳ-баён қилишга лузум йўқдир.

Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзгартиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, тангрининг мадади билан у достонларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса, ортиқча кўриб, тамом олиб ташладим.

Шу йўсинда тўрт достон тугалланган бўлиб, фақат охирги биттаси ҳали ёзилмаган эди. Бу ишни бошлаб юбориш ҳам қийин бўлди. Унинг тузилишини — тартибини бир режага солиб олиш ҳам осон бўлмай, турли латифа ва ажойиб ҳикматлар топиш, аввалги тўрт достонда бўлгани каби янги-янги қўшимчалар киритиш ҳам кўнгилга озор берар ва лекин уларни топиб, жой-жойига қўйиш умиди йўқ эмас эди.

Бу пайтда назм аҳлларининг шоҳ шоири бўлмиш, бу ишнинг бутун қийинчиликларидан хабардор, поклик базминиг соф майларини синқорган, бу «майхона»нинг пешвоси бўлмиш Жомий ҳазратлари Искандар достонини зеб-зийнат билан назмга солаётганларини эшитдим. Лекин у киши унинг ҳолатларига унча аҳамият бермай, ишни нуқтларидан бошлаган экан, жумладан, Искандарнинг тарихи ва у ҳақдаги афсоналарни тушириб қолдириб, у тарафидан айтилган дур каби бебаҳо сўзларини ёзган экан. Бу гапни эшитиб, менга шодлик юзланди, хотирим анча гамдан озод бўлди. Мен шундай дурга муҳтож эдим, бутун умримни бериб бўлса ҳам шуни олмоқчи — унга харидор эдим. Энди мен шу достонни кўздан кечириб, унга кўпгина зеб-зевар қўшишга қарор қилдим. Ҳақдан лутф-эҳсон етиб, менга шундай жавоҳирни насиб айлади.

Энди қаламимнинг учини чиқазиб, шу достонни қогозга ёзишга киришайин. Искандар бутун кишварларнинг жаҳондори эди, унинг қилган ишлари ҳақида бир достон ёзилса, унинг қимматли фикрларини ҳам санъаткорлик билан достонга киритилса, унинг ҳикмат тўла сўзларини, ажойиб туйғу ва орзуларини тасвирланса, достон гўзаллашиб, элни ўзига мафтун қилиши турган гап.

Ўтмишдаги донолар Искандар ҳақида кўпгина афсоналар яратганлар. Мен ҳам ўша донолар қатори у ҳақда назм билан сўз юритсам, ўша қадимги Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий икковлари юрган йўлдан қадам ташласам, бу ҳақда айтиш керак бўлмиш барча гапларни айтган бўларман.

Қизишиб кетиб, қанақа бехуда гапларни гапириб юбордим, маст ёки мажнун эмасман-ку, тавба! Ҳозир ақлим бу гапларимнинг ўринсизлигидан мени огоҳ қилди. Астаг-

фируллоҳ, айтган сўзларимни илоё магфират қилгин, кечиргин!

Агар ҳақ менинг қўлимга қувват, қаламимга илҳом бахш этса, мен ўша юқоридаги улуғ зотларнинг издошлари бўлажагимга ишонаман. Менга улардан мадад етмас экан, бу достонни ёзишга қандай ҳаддим бўлиши мумкин. Менинг бу гапларимни халқ яхши тушунмаслиги мумкин. Аммо мен биламан, худо ҳам билади. Ахир мен ярим кечаларда уйқумни ҳаром айлаб, ҳақ таолога сажда қилиб, ёлбораман-ку. У икки зотнинг (Низомий ва Деҳлавийнинг) нуроний руҳига ва учинчи устознинг (Жомийнинг) ҳам илоҳий қувватига ихлос билан «қурьон» тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб, кўзим денгизида уларни бир говвосдай сақлайман-ку. Улардан умидворлигимнинг исботи учун отларини алоҳида-алоҳида тилга оламан. Ножўя айтган сўзларим учун узр сўраб, ҳар бирларидан мадад тилайман. Шундан сўнг илкимга қалам олиб, кўнглим нимани тиласа, шуни ёзишга киришаман.

Ҳеч кимга пинҳон эмаски, қиладиган ишим гоятда оғир ва мушкул, буни қалам билан қогозга тушириш ундан ҳам қийин. Юқоридаги устозларгина эмас, яна ким шеърият билан шуғулланган, умуман адабиётга алоқадор бўлса, ҳаммасининг руҳидан умидворман, улар ҳақига дуо қиламан. Ўз муддаоимнинг юзага чиқишида улардан ҳам мадад тилайман, уларга завқ-шавқ бағишлаган жонни мен ҳам қўлга оламан. Аммо пир Жомийга мен дурдкашман, яъни май қуйқасини ичишда ошноман.

Эй косагул, каённий қадаҳини келтир! У қадаҳ тогорадан ҳам катта бўлиб, қўлимга тегиши билан ундаги майни сипқарай-да, огизни ундан олгач, бир йўла ичиб қолай.

Эй хонандаю созанда, дўстлик, улфатчилик куйларини куйла. Бир куйлаб тўхтаб қолма, яна кетма-кет куйла! Ҳеч сўз қайтармай, мени масту мустаграқ қилиб ташла! Зеро, тонгла сўз ёзишга кириштгумдир.

Эй Навоий, соқий қанчалик шўх ва гўзал бўлмасин, созанда ҳам қанчалик дилкаш ва оҳангкў бўлмасин, аммо йўлга чиқиш олдида ичкиликдан ўзингни асрагайсан, зеро, эртанги кун олдингда катта вазифалар турибди!

IX

Олиймақом султонлар орасида шоҳ Ғозийнинг ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз

юритмакким, худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳлигини абадий қилғай

Эҳсон денгизи мавж урса, мавжудот тугул кўк осмон ҳам, унинг қаторида ер курраси ҳам бунёд бўларкан. Аммо ернинг кўп қисми сув ичида экан. Шунинг учун инсоният қуруқликни ўзига маскан деб билибди. Тангри жаннатни ҳам, дўзахни ҳам яратган, чунки кўпларда гўзал хулқ, яхши сифатлар бўлиши баробарида, ёмон, бадфеъл қилиқлар ҳам бор. Одамлар яхши-ёмон икки қисмга бўлиниб, ўша икки уйни, яъни жаннат билан дўзахни тўлдирадилар. Тақдири азалда шундай қазо ёзилган бўлгач, элхалқ бу икки ҳолатдан қочиб қутулолмайди. Ўртадаги тафовут шундаки, бунисида жаннат дарахтлари мавж уриб турса, унисн хас-хашаклардан иборат. Инсонларнинг феъли ҳар хил бўлганлигидан уларни икки хил сафга бўлиш зарурати туғилган. Жаҳондаги одамлар қанчадан-қанча ғавғо ва жанжаллар қилишиб, кўпгина ёмонликларга, фисқ-фасодларга сабаб бўладилар. Агар баъзи одамлар доно, ақлли ва инсофли бўлса, кўпчилиги ҳеч нарсани тушунмайдиган жоҳил бўлади. Мана шундай гумроҳ одамларнинг адаштирувчи қоронғи кечасини зиё солиб ёритиш учун тангри уларга элчи сифатида ўз пайғамбарларини жўнатди. Шунингдек, одамлар ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида қонун-интизомлар чиқазди ва уларга раҳбарлик қилиб турсин учун шоҳлар юборди. Лекин пайғамбарлар ичида Муҳаммад шоҳнинг қўшин ва сипоҳлари ўзгача эди. Шунингдек, Муҳаммаднинг умматидан чиққан шоҳлар ичида бир шоҳ пайдо бўлдики, бошқа шоҳлар унга хизматкор бўлса арзийди. Даврнинг энг забардаст шоҳлари, шоҳларигина эмас, энг қудратли шаҳаншоҳларининг ҳам энг улуғвори бўлмиш Абулғозий шариат қонунларининг шоҳи ҳамдир. Унинг борлиғидан дунё зебу зийнатга тўлиб, обод бўлади. Уни Улусхон ўғли Султон Ҳусайн ҳам дейдилар. Тақдир унинг отига: «Тангри султонлигини ҳам, саховаткорлигини ҳам давомли қилғай», деб ёзиб қўймишдир.

Бу, жаҳон халқининг пок зотларидан, яратилишда жавоҳирсифат бўлмишдир. У ҳозир ўзининг улуғ сифатлари билан жавҳарий зотлигини ҳам, гавҳарий покликини ҳам исбот қилиб турибди. Жаҳон хазинасидаги порлоқ гавҳар ҳам у, осмон авжидаги мунаввар юлдуз ҳам у. Бунинг қадри фалак оламининг боғичалик кенг бўлиб, фалакдаги юлдузлар эса у боғдаги шабнамлардир. Уни бог эмас, юлдузлар билан тўла гўзал, ёркин кеча-ю,

шабнамлар каби порлоқ юлдузистон денг. Юлдуз ҳам эмас, уни оппоқ-ялтироқ дўл денг, дўл ҳам эмас, кечалари майсазорларда ялтираб жилва сочадиган кирм помли қурт денг. Уни шабнам десам, жонининг жавҳаридир, бу шабнамнинг ҳар қатраси эса эҳсон денгизидир. У ўз душманларидан юз, минг туман марта фарқ қилади. Душманлари эса ҳалиги денгизлар остида ғарқ бўлиб ётибди. Унинг кирми кечаларни ёритувчи қип-қизил чўғдир, йўқ, чўғ эмас, ажддардир. Ҳаммаёқни ёритиб турган нур унинг оғзининг шуъласидир, агар бу айланиб ётган чархи фалак душман бўлса, уни бир дамига тортиб, ютиб юбориши ҳеч ган эмас. Агар унинг фикр қуёши нур сочадиган бўлса, қуёш бир заррага ўхшаб, симобдек титраб қолади. Агар қуёш изтиробга тушса, бунинг ҳеч қандай ажабланарлик жойи йўқ, зеро, унинг фикрининг ҳам зарраси бир қуёшдир.

Агар у тўққиз фалак билан бир қуёшдек кенг дастурхон ёзиб, базм-зиёфат берадиган бўлса, олам аҳли ундаги ноз-неъматларни еб, қуёшдан парвариш топгандек баҳраланади. Унинг сахийлиги фақат денгиз ва конларгагина эмас, тошу тупроқларга ҳам аёндир. Денгиз ичида бўлган дурри галтонлар ҳам, кон ичида бўлган лаъли рахшонлар ҳам бунинг дастурхонига чиқади. Шундан кейин денгиз гадолардек умидсиз ва девона бўлиб, дурларни сочган қўли билан ёқасини ушлайди-қолади. Кон эса, гадоликнинг чорасини топган гадолардек атрофида уйилиб ётган тош парчалари ичига кўмилади. Шоҳ денгиз ва конининг асосий манбаъсини доимо олиб, бу икки нотавонининг эҳтиёжини қондириб туради. Унинг қўлини денгиз ва кон мисоли денг, лекин сахийликда улар бунга тенг келолмайди. Денгиз ва кон унга баъзан вафо қилмайди, чунки шоҳнинг саховати, мурувват бахру конга жабрдир.

Гулнинг ҳусни беҳишт боғини эслатса, суви абадий ҳаёт чашмасига ўхшайди. Гулнинг ҳиди юз йилчалик йўлга таралиб, юз йил бурун ўлган таналарни ҳам қайта тирилтиради. Ҳақ унинг сувини ҳаёт зилолидек қилиб яратгани учун у сувдан ичиб кўкарган ниҳоллар абадий қуримайди. Агар у яна баркамол бўлса, Исо пайғамбар сингари нафаси жонбахш бўлиши шубҳасиздир. У Исо Масиҳо даражасига етиш учун илтижо билан дуолар қилса, дуоларининг юздан бири мустажоб бўлганда ҳам уни халқ «жонбахш» деб атайдиган бўлади. Шундан кейин у, агар оғзини сўзга очар экан, элга сўз ўрнига жон сочади. Эл-улус нутқидан жон топиб, ўлган киши ори ҳаёт ичиб тирилгандек бўлади. Қуёш нуридан бутун коинот

ёригандек, унинг нафасидан одамлар ҳаёт топадиган бўлади.

У ўз ширин сўзлари билан элни баҳраманд қилгани ҳолда, қиличидан заҳар томиб туради. У қилич эмас, порлаб турган ойдир, ой ҳам эмас, душманни чопиш вақтидаги ярқироқ чақмоқдир. Агар чақмоқ бўлмаса, нега у сувга бориб тушмагунча ҳеч кимга омонлик бермайди? У илдирим (чақмоқ) бало булутидан чиққанда дашти Қипчоқдан то Қримгача кўриниб туради.

Агарда уруш вақтида унинг ўқи отилар экан, душман ўз тану жони билан хайрлашиб қўя қолади. Унинг ўткир найзасига зирҳли кийимлар монеълик қилолмайди, у албатта душманнинг юрагига бориб санчилади. Юрагига санчилгач, у ерда кўп турмай, яна бошқасига урилади. Қоронғида ҳам у ўз манзилини дарров топади, унга етиб ҳам, ўтиб ҳам бўлмайди. Найзасини юрак эмас, қаттиқ тошга санчадиган бўлса, тошни ҳам тешиб юборади. Найзасининг учига пўлат суви берилган, шунинг учун унинг тошни тешиши ажабланарли эмас. Тошни тешишда улар ўртасида анча фарқ бор: «сув — тошга ёмғир ёғишининг таъсири билан баробар, найза эса чақмоқ билан тенгдир».

Агар у жангга от билан жавлон қилиб кирар экан, буни кўрган душманнинг ваҳимадан жони чиқиб кетади. Шунда у девзот ўз душманини қуюн теккан хашакдек тўзгитиб юборади. У жанггоҳга бир дам тушиши билан тезкорлик қилиб, оламни фатҳ этади-қўяди. Оламни олиб, душманни даф этаркан, бундан олам аҳлига омонлик етади. Оламни фатҳ этган чоғида қўлига не ўлжа тушса, уларнинг ҳаммасини олам кишиларига эҳсон қилиб — улашиб беради. Оламга офат солувчи яъжуж қаршисига, қилич шаклида, «Садди Искандарий» каби гов чекади. Агар у сад хом ғиштдан бунёд қилинган бўлса, бу уни темирдан, йўқ, пўлатдан бунёд қилади. Искандар бир неча мустимаҳкам тилсим ясаган бўлса, бу ундай тилсимларни очади. Тилсимларни ранж-машаққат чекиб очишдан мақсади эса унда беркитилган хазиналарни элга эҳсон қилишдир. Агар Искандарнинг кўзгуси оламни кўрсатадиган «Жаҳоннамо» бўлса, бунинг ойнадек ёрқин фикри оламни ёритади. Унинг мушкул — муаммо ишларини олимлар ҳал этса, бунинг мушкилотларини азал ҳакими (тангри) ҳал этади. Агар Искандар оби ҳаёт топаман, деб жон берган бўлса, бунинг ҳар бир маънодор нуқтаси кишига оби ҳаёт бағишлайди. Агар у қанчадан-қанча саъй-ҳаракат билан қуруқлигу денгизларни фатҳ этган бўлса, бу ўз саховатқорлиги билан ҳеч қандай қийналмай дунёни қўлга олишга қодир.

Шуни унутмангки, агар жаҳондан Искандар каби улуғсифат бир зотни ахтарсангиз, Султон Ҳусайндан ортиқ ҳеч кимни тополмайсиз. Денгизлар ҳам, қуруқлик ҳам, дунёдаги ҳамма хўл-қуруқни олган Искандар ҳам унга мутеъ бўлса арзийди.

Эй тангрим, Искандарсифат Султон Ҳусайннинг мулозимларини ҳам Искандарсифату унинг адолат уйи бўлмиш мамлакатини ҳам «Садди Искандарий» каби мустаҳкам эт.

Эй косагул, ойна сингари тиниқ май тут, май эмас, ойнайи Искандарни келтир. Ўша кўзгу билан кўзимни равшан қил, кўнглим гунчасини ҳам ўша сингари гулшан қил.

Эй созандаю хонанда, гулшанда роса базм бўлди. Сен ҳам «Рост» оҳангида бир куй куйлагин. Шу оҳанг билан кўнглимизни хушнуд қилиб, дилимизга роҳат бағишлагин.

Эй Навоий! Гоятда чиройли базм бўлди, тўлун ойдек тўла қадаҳларда майлар тутилди. Бу шоҳона мажлисда сен ҳам бода ич, лекин фақат шаҳзода (Бадиъуззамон) қадаҳ тутсагина ич!

X

Тахт соҳиби ва соҳибқиронлик осмонининг нурли қуёши султон Бадиъуззамон баҳодир мадҳида

У ақл-идрок боғининг сарви озодаси, замон аҳлининг шоҳу шаҳзодасидир. У ҳаё гулистонига ёмғир ёғдирувчи булут, адаб осмонида эса нур сочувчи қуёшдир. У асилликда осмондаги офтобу адолат бобида худди жаҳон устидаги фалакдир; у саодат боҳористонидаги қомати келишган сарв дарахти, шараф гулшанининг хиромон-хиромон юрувчи гўзал қирғовули; у саховат боғидаги гул сочувчи шабада-ю, ҳадя гулзоридаги руҳпарвар муаттар ҳид; камолот чўққисидаги юлдузларнинг шоҳи у, шу юлдузлар анжуманидаги кўзларнинг қорачиғи, у вафо гулзорининг очилган гули, саховат денгизининг ягона жавҳари у, агар шоҳлик ва салтанат кўз бўлса, бу ўша кўзнинг нури бўлмиш султон Ҳусайн ўғли Бадиъуззамондир.

Яхши зотинг нурдан, балки покиза руҳдан пайдо бўлган бўлиб, сени фаришта деб таърифласам, фаришта сенинг руҳингга фидо бўлса арзийди. Сенинг зоти покинг фаришта-сифат, жами сифатларинг ҳам малоикаларникига ўхшайди. Яхшиликни ва яхши қилиқларни ўзингда мужассамлантиргансан, бошингдан-оёқ яхшилик ва яхши

қилиқлардан иборат. Жаҳон аҳли яшириниб ётган латофат ва гўзалликларни ахтаради, ваҳоланки сенда жаҳоний латофатлар яширинган. Вужудингга беркитилган лутф-марҳаматнинг чегараси йўқ бўлиб, уларни қанча яширсанг шунча ошкор бўлади. Ахир, қуёшнинг иши нур сочишдан иборат экан, нима сабабдан уни яна нур билан беркитиш керак? Сўзингдан элга ҳаёт озиги етади, у ҳаётбахшликда Хизр сувини ҳам йўқ қилиб юборади. Лекин у сув битта Хизр умрини узайтирган бўлса, сенинг сўзинг эл-улусга абадий ҳаёт бағишлайди. Сўзингдаги юксак хосиятлар унда бўлмагани учун у сув, яъни оби ҳаёт ўзини қоронғиликка яширган бўлса ажаб эмас. Сўзинг одамларга умр бағишлайди, юзингдан халойиққа шодлик етади. Сенга фақат билимдонларгина эмас, амр-фармон берувчи маъмур ва мансабдорлар ҳам мутеъдирлар. Улар фақат амр-фармон билан умр ўтказмай, сенинг ҳақингга бажону дил дуо ҳам қиладилар. Фақат булар эмас, сифатларингни эшитган фаришталар ҳам сенга соғлом ҳаёт тилаб дуо қиладилар. Сенинг ҳиммат-ингнинг баландлиги олдида фалак пастлик қилади, фалакда яшовчилар (фаришталар) эса сенинг хизматкорларингга хизматкор бўлса арзийди. Баландҳиммат қўлингни кўтарганингда ундан кумуш тангалар худди юлдуздек пастга сочилади. Аммо сенинг даргоҳингдаги хизматкорлар муҳтож бўлмаганларидан, уларни йиғиб олишга уринмайдилар. Дегизсифат кенг саховатли қўлинг танга эмас, дур сочади, дур бўлганда ҳам худди булут ерга сел ёғдиргандек беҳисоб — мўл сочади.

Булут ёғинлар билан чарх бўстонини яшнатгани, тун у бўстонда худди қора сунбулга, кун эса очилиб турган сариғ гулга ўхшаб акс этгани, сунбул мушкин ҳидини сочиш билан дунё кечасини янада қоронғи қилиб юборгани, фалак боғи ўзининг сариғ гулларини (юлдузларини) чарақлатиб, оламга тобоқ-тобоқ олтин сочгани, у тўкилган олтинлардан барча олам нурланган сингари, сендан эл-юрт баҳра олади.

Унутмангки, ҳар қачон қуёш зар сочувчи, булут эса гавҳар тўкувчидир. Сенинг базмингдаги қадаҳларга олтин суви югуртирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлар уни худди гавҳардан ясалгандек қилиб кўрсатади. У қадаҳ пок лаъллар билан, йўқ, лаъл билан эмас, тириклик суви билан тўладир. Сен уни илтифот ва марҳамат билан ичаркансан, ҳаётинг ва умринг дам-бадам узун бўлсин.

Эй соқий — косагул! Шундай май келтиргинки, у ти-

ниқ, порлоқ бўлсин, унинг кайфи эса дилга қувонч бахш этадиган бўлсин! У май билан кўнгил уйини чаманзор, кўз ҳужрасини эса ҳарорати билан равшан қил!

Эй муғанний (чалгувчи-ашулачи), шундай баланд авж билан куйлагинки, бу куйингдан осмон фаришталарининг ҳам дили қувонсин. Куйингнинг савти ҳам шундай авжида бўлсинки, қўшиқларингнинг сўзлари юрагимга жойланиб қолсин.

Эй Навоий! Ёзар экансан, дегандарча ёз! Ёзишни бўйнингга олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳона лар билан ишни пайсалга солишни бас қил, достонни бошлаб, қаламингдан гўзал — маъноли сўзларни тўкишга кириш!

XI

Бу гавҳарафшонликдан улуғ мақсадимиз тарих илми хазинасидан хабардор бўлиш ва бу жавҳарафшонликдин тўлиқ муродимиз қадимда ўтмиш шоҳларнинг ҳол-аҳволини кўздан кечиришдир.

Жумладан, қадимги форс-эрон шоҳлари ҳақидаким, улар тўрт табақа эрдилар, шулар ҳақида қисқагина баёнот берурмиз, уларнинг биринчи табақаси «Пешдод» бўлиб, ҳозир шуларнинг ишларини шарҳлаймиз

Бу тарихни тасвир этмиш тарихчининг баёни тубандагичадир:

Одам алайҳиссалом халифалик тахтига ўтирди. Унга қадар Мисрий лақабли шоҳ, Мисрий эмас, балки «Расули араб» — «Араб пайғамбари» деб юритилган шоҳ ҳам бўлган. Муҳаммад — пайғамбарларнинг шоҳи эди, у илоҳий илмлардан жуда яхши хабардор бўлган. Ҳақ уни пайғамбарлар етакчиси қилиб, элчилик — пайғамбарлик юзасидан тахтга ўтқазди. Бу оралиқда пайдо бўлган подшолар шоҳликда унинг йўлини тутдилар.

Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган одам уларни «Эрон шоҳлари» деб аталган асарида битган. Агар бу гапда бирмунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узоқ замонлар ўтиши, фалак тарафидан кўнгилга ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга беҳад футур ва бу фанга кўнгилга қусурлар етган бўлиши табиийдир. Лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукаммал ва муътабардирки, мен буни бошқа

тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, энди шуларнинг исм ва тарихларини эшитинг:

Бу тарихнинг энг қадимгиси «Пешдод», иккинчиси «Каёний», учинчиси «Ашконий» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармидан бўлган. Бундан кейинги жаҳондорнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда ҳашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жовидоний хирад» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Таҳмурс ўтирди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид-орзуси шу билан боғланиб қолди. Таҳмурс оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишопур, Марв, Синоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан эл-улус қонини тўкди. Заҳҳок шу каби зулмкорлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб—дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр-фармонида турди. Унинг бошидаги тож Каёниёна бўлиб, байроғи эса Ковиёна эди (машҳур темирчи бўлиб, унинг чарм фартугидан халқ Заҳҳокка қарши курашда байроқ сифатида фойдаланган). Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Манучеҳр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурот номли дарёни ўша Манучеҳр қаздириб, ҳаммаёққа довдарахтлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Нувдар подшолик билан бахтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилиб, ўз зулмкорлиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида деярлик ободончилик бўлмагани каби фалак унинг ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиги навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг

баландлиги фалакдан ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт кўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти йиллик соликдан озод қилди. Олам Таҳмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат топди. У шўх фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин куни битгач, ўзи ҳам оламдан ўтиб кетди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчоқдай ўтказиб юборди.

Эй соқий, менга Жамшид ясаган машҳур жомни келтир ва ундаги майни ичириб, мени дунёдан ноумид қил! Чунки шоҳлик расм-русумида ҳаётга огоҳлик билан қараш йўқ, бинобарин, май ичишнинг ўзи бир шоҳликдир.

Эй созанда-ю хонанда, «Ажам» куйини куйла! Шу куйда «Ажам шоҳлари»ни ҳам тилга олиб ўт. Хусусан, улар «Пешдод» сулоласидан экانини ёдласанг, менга ҳам тараҳҳум қилган бўласан.

Эй Навоий, сўзинг жуда яхши туганди, лекин биласанми ўзинг, сен тасвирлаганлар ким эдилар? Энди адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордигингни тарқатгин-да, кайфинг яхшиланиши билан афсонангни давом эттир.

XII

Иккинчи табақа Каёнийлар бўлиб, уларнинг олий мақом тахтларини ва Каёний тождорини бошдан-оёқ зикр этиш

Бу ҳақда сўз бошлаган кимса форс тарихини тубандагича тасвирлаган:

«Каёний» деб аталган шоҳлар иккинчи табақа бўлиб, олам уларнинг шарофатидан обод бўлган ва шаън-шавкат топган эди. Буларнинг биринчисини Кайқубод деб билингким, бу ақлли ва адолатли шоҳ эди. Бу пайтда машҳур Рустам ёш йигит бўлиб, Кайқубоднинг паҳлавонларидан эди. Кейин Ковус дунёни эгаллади, у дунёнигина эмас, етти қабат осмонни олишни ҳам тама қилди. Ковуснинг лашкарбошиларидан Гударз билан Тус бирлашиб, Сиёвушни дўзах ўтига тиқдилар. Сўнгра билимдон Кайхусрав жаҳон аҳлига ўз донолиги билан ҳукмрон бўлди. Тус, Гударз, Гев, Фаромарз ва яна Рустам, Зол, Нев каби баҳодирлар унинг лашкарбошилари эди. Бунинг кетидан мамлакатга Луҳросб шоҳ бўлди, кўпинча Балх унинг пойтахти бўлиб турди. Кўп ўтмай, унинг кўзи кўр бўлиб қолди, Бухтуннасар унинг лашкарбошиси эди. Бундан сўнг мамлакатга Гаршосб ҳукмдорлик қилди, бунинг ҳақида

Лухросбнинг ўзи фармон чиқазган эди. Лекин Гаршосб Зардушт одатларини жорий қилишга уринди, чунки ўзи мажусий бўлиб, мажусийлар Зардушт динида эдилар. Кейин мамлакатда Баҳман ҳукмронлиги қарор топди. У кишини адаштирувчи Зардуштлик алангасини ўчирди. У агар бу борада Зобилистонга футур етказган бўлса ҳам, лекин Байтулмуқаддасни (Қуддуси шарифни) обод қилиб, гуллатиб юборди. У ҳам кетиб, худо унинг мулкини Хумой деган қизига берди. Бахт-саодат ёр бўлиши туфайли, ҳукмронлик бу қизнинг қўл остида анчагина тўхтаб қолди. Бу ер у оламорога ҳам вафо қилмай, Доронинг қўл остига ўтди. Доро инсоф ва адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бўлиб, бутун жаҳон аҳлидан ўзига бўйсунишни талаб қилди. Унинг Доройи Доро деган ўғли бор эди, отасидан сўнг оламга ўша оламни безовчи ҳукмрон бўлди. Ўз вазири билан орасида адоват бор эди, ўшанинг қасди билан Доро ҳалок бўлди. Жаҳон шоҳлиги байрогини кўтарган Искандар Доронинг асрида ҳукмронлик тахтига ўтирган. Искандарнинг қиссасини баён қилишга киришмайман, ҳали кейинроқ ўз ўрнида зикр қилинади.

«Каёнийлар» юқоридаги тўққиз кишидан иборат бўлганки, буларни ҳам фалак гардиши ўз гирдобига тортиб кетган. Кўринишда буларни худди кўкка кўтарганга ўхшайди-ю, аммо охирда бу бечоралар ҳам қора тупроққа кўмилганлар.

Косагул, дўстона май келтир, май ҳам тўла ва каёнийлар қадаҳида бўлсин. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Кайга ва на Дорога вафо қилди.

Муғанний, Паҳлавий куйларини нағма-оҳангга солиб, бир маънолик фигон чек, менинг ҳозирги назмимда баён қилинган шоҳларни сен ҳам ўз қўшигинг орасида ёд айла.

Навоий, май ич-да, яна умидинг йўлига равона бўл, ўз ишингда бу шоҳлардан ибрат ол! Жаҳондорларни-ку, жаҳон паст қилар экан, фақируқамбағалларнинг омадини бериб қўлини баланд қила олмасмикин?

XIII

Учинчи табақа «Ашконийлар» бўлиб, уларни «подшоҳлар гуруҳи» ҳам дейдилар. Энди шулар ҳақида достон юритаман

Ажам-форс шоҳлари ҳақида ёзган тарихчи ўз достонини тубандагича тасвирлайди:

Учинчи табақа шоҳлари ўн тўққиз киши бўлиб, улар олам подшоҳи бўлганлар. «Подшоҳлар гуруҳи» деб шуҳрат қозонган шоҳлар ҳамма шоҳлардан улуғ бўлиб, улар тарихи дафтарларда яширинган эди. Тажрибали, ишбилармон Искандар мамлакатлар аро ҳукмрон этиб тайинланди.

Подшоҳларнинг биринчиси Ашки Доро бўлиб, у баланд шавкатларга эришди. У бир неча вақт зулм ва адолат билан ҳукмронлик қилгач, жаҳон ғери билан хайр-хўш қилди. Сўнгра, жаҳон Ашконий Доро деганга қолиб, унинг даврида эл-юрт зулм деган нарсани кўрмади. Лекин жаҳонга Ашки Ашкон эгалик қилаётган пайтида Исо алайҳиссалом дунёга келдилар. Кейин дунё Баҳроми Шопурга қолди, бу даврда дунё халқлари унинг адолатидан баҳраманд бўлдилар. Ялош ибни Баҳром ҳукмронликка от сураркан, юксак фалакка ҳам ўз камандини — сиртмогини ташлаган эди. Кейин жаҳонни Ҳурмуз ибни Ялош олиб, бу ўткинчи дунёда адолат ўрнатди. Бундан сўнг, Нарси ибни Ялош тахтни олиб, бир неча вақт бахт уни ҳам тахт эгаси қилди. Тағин тож-тахт Ферузи Ҳурмузга қолди, у ўз даврининг тождорларидан ҳам хирожлар олди. Кейин Ялош ибни Феруз шоҳ бўлди, унинг адли мамлакатга ифтихор келтирган эди. Сўнг, Хисров ибни Ялош шоҳ бўлиб, унинг қавми ва қўшинлари бутун ер юзини тутди. Ундан кейин Ялоши Ялош шоҳлик қиларкан, у ҳеч ким билан жанжал ва талаш қилмади. Сўнгра, Ардавони Ялош газаб тахтига ўтирди, лекин унинг тигини ҳам фалак ўтмас қилди. Ундан сўнг Ардавон ибни Ашкон кўтарилиб, даврон унинг ҳам орзусини қондирди. Кейин жаҳонни Гударз Ашкон олди, даврон унга ҳам жафо қилди. Бунинг кетидан Тийри Гударз шоҳ бўлди, бу эски дунёнинг ҳаммаси унинг манзилига айланди. Сўнг Гударз Тийрий улуғ бўлди, у ҳам дунёдан қайғу билан завол топди. Энг кейин олам юзини Ардавон эгаллади, буни ҳам кўк фалак довондан ошириб юборди. Хуллас, булар ҳам ҳаётда абадий қололмади, фалак дунёни қанчалик тез берган бўлса, шунчалик тез олди.

Косагул, лаълранг қадаҳни келтир, уни даврада айлантиришни тўхтатма! Ахир фалак жоми бир нафас ҳам тўхтамай, ўз ажал майини ичирадиган бўлгач, бу дунёнинг бошига ҳам, охирига ҳам умид боғлаш керак эмас-да.

Муғанний, мен ҳозир тасвирлаган шоҳларни ёдлаб, бир дилнавоз нағма куйла! Ўша нағманг билан бир қадаҳ кўтарай-да, бир нафас сўзлашдан тилимни тияй.

Эй Навоий, жаҳонда бўлган ҳалиги шоҳларнинг барчаси бугун тупроқ тагидадирлар, борлари ҳам яқаги кун ўша

дунёга кетадилар. Бинобарин, ҳар нафасни шодлик билан ўтказиш ғаниматдир.

XIV

Тўртинчи табақа Сосонийлар бўлиб, улар ҳам жаҳон мулкида жаҳонбозлик қилдилар ва ер юзидаги мамлакатларни олдилар

Тилакка етказувчи, ғамхўр ўтпараст деҳқон сўз ипларини шундай боғлаган эди:

Тўртинчи табақа шоҳлари шунчалик кўп эдики, уларнинг қўшинлари ҳам фалакдаги юлдузлар қадар кўп эди. Ҳозир уларнинг маконлари йўқликда бўлиб, йигирма тўққиз нафар эдилар. Улардан биринчиси Ардашер ибн Бобак бўлиб, баъзилар уни «валий» ҳам деганлар. Ундан кейин Шопур бинни Ардашер бўлдики, бу одам тадбиркор ва ботир шоҳ эди. Бу ҳам у дунёга кетгач, ўғли Ҳурмуз унинг ўрнига шоҳ бўлди. Кейин тахт-тож Баҳром Ҳурмузга тегди. Жаҳон унинг адли баракатидан ривож топди. Сўнгра Баҳром ибн Баҳром ҳукмдор бўлишга жаҳд қилди, дунё ҳам унинг билан аҳд қилиб, дўстлашди. Унинг кетидан Баҳром ибни Баҳром ибн Баҳром деган ўғли дунёни эгалланга киришди. Унинг сунгидан баландмақом фалак Нарсийни юқорига сурди ва яна охирда унинг асов отини ҳам йўқликка бурди. Кейин Ҳурмуз Нарсий галаба этган бўлиб, унинг шавкати фалакдан ҳам юксалди. Бундан кейин Шопур Ҳурмуз зўравонлик қилиб, ўз қўшинлари билан оламга шўр-гавго солди. Сўнгра, Ардашер бин Ҳурмуз ҳоким бўлиб, тангрининг мададидан баҳра олди. Кейин Шопури Шопур уруш қилиб, дунё унинг қўл остига ўтди. Бундан кейин, Баҳром Шопур қўшин тузиб, ҳаммаёқни тўла-тўкис қўлга олди. Сўнг, Феруз бин Язджирд шоҳликни эгаллаб, жаҳонда адлу инсофни одат тусига киритди. Сўнгра Ялош ибни Феруз шоҳ бўлиб, адолат билан оламни ёритди. Қубод ибни Феруз ҳам бу тупроқ ичида базм тузди-ю, аммо кўп ўтмай, у дунёга азм этди. Кейин Жомосб ҳам мамлакатга эга бўлиб, инсофни билан жаҳонни бўстонга айлантирди. Ундан кейин, Нушпрвон Қубод тахт олиб, ўзи одил шоҳ бўлгани учун дунёда адолат ва инсоф ўрнатди. Сўнгра Ҳурмуз ибни Анушпрвон шоҳ бўлиб, жаҳон жисмига жон киритди. Ундан сўнг Парвез Ҳурмузга чарх ёр бўлди ва унинг замонасида ҳам эл-юрт шод бўлди. Кейин эса Шеруя адоват қўзғаб азиз элни хор ва ғамгин қилди. Ундан сўнг Ардашер

«қаҳрамон» бўлиб олиб, замон кишиларини қаҳри билан қийнади. Кейин яна бошқа Ардашер мамлакатга эга бўлиб, жаҳон аҳлига раҳм-шафқат кўрсатди. Ундан кейин Кисрий Арслон мартаба топиб, у ҳам йўқлиқ мулкига сафар қилди. Яна бошқа Кисрий деган ҳукмдор бўлиб, унинг тожининг учи ўз шавкати билан фалаккача кўтарилди. Яна дунё Туронни эъзозлаб шоҳ қилиб кўтарди, насл-насабда Парвезнинг қизи эди. Ундан сўнг жаҳонни Парвез Баҳром олди, унинг бир қўлида тиг бўлса, иккинчи қўлида май жоми эди. Бунинг кетидан Озарм тожпараст бўлди, у Турон ерини ҳам ўзиники қилиб олди. Сўнг Фарруҳ жаҳон кишварини эгаллаб, у доно ўз билимини адолат ўрнатишга бағишлади. Сўнгра Яздижирд мулку диёрларни олдики, унинг лақабини Шаҳриёр (улуг подшо) ҳам дейдилар.

Юқоридагиларнинг қайси бири мамлакат олиб шодлик, сурур топган бўлса, кейин бу суруриинг ўрнини ғурурлик эгаллади. Натижада у жаҳон мулкини ўз мулки деб гумон қилди ва гумон қилар-қилмас, ўзи ҳам у дунёга равона бўлиб кетди. Шундай қилиб, улар дунё озоридан қутулиб кетишди. Уларнинг ҳаммаси кетиб, жаҳон яна ўзи қолди.

Косагул, менга шоҳона жом тут, майи туганган сари, яна тўлдириб тутавер. Бир кун бу дунёнинг базмларини ташлаб кетаман-ку, шундай бўлгач, майдан баҳра олиб кетай.

Хонандаю созанда, қўшиқ айтиб руд созини чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини куйла! Бу дунёдан кетиш ёқимли эмас, бир нафас бўлса ҳам дилни хушламоқ ёқимлидир.

Навоий, бу дунёнинг иши шунақа, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг — мардлик қилган бўласан, уни тарк қилсанг, у ҳам сени тарк қилади...

XV

Искандар достонининг ибтидосиким, ҳақ поёнига етказгай ва тарихининг бошланишиким, тангри тугалланиш рақамин сургай ва Искандар насаби ҳақида тарих аҳли орасидаги тортишув ва у ихтилофларни бартараф этиб, ҳақиқат аҳли тарафидин аниқланмиш ҳақиқатни тасвирлаш ҳамда подшоҳ Файлақуснинг бу дунёдан ўтгани ва Искандарнинг ўткинчи дунё тахтини эгаллагани

Румий тарзда безанган гўзал юзини очиб, шу тахлитда ўз сирларини кўрсатди:

Кўк тоқига гулғула солган тўрт гуруҳ, яъни Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола (пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар, сосонийлар)нинг подшоҳлари тўрт минг уч юз ўттиз олти йилу ўн ой даврон сурган эдилар. Бу муддатда кимки подшоҳ бўлган бўлса, у кўп мамлакатларни забт этди, жаҳонга ҳукмдорлик қилди. Булар беш юз, балки минг йиллаб барқарорлик билан ҳукмронлик қилган даврларида замон халқи уларга тобе эди. Ҳукмронлар кўнгиллари нимани хоҳласа, шуни қилар эдилар. Аммо уларнинг шунча давр ичида қилган ишлари яздонпараст (худопараст)ларнинг шоҳи Искандарнинг оз вақт ичида дунёда қилган ишига баравар келмас эди. Бунинг қилган ишини бир-бир баён қилганимиздан сўнг тангри бундай улуғ зотни бошқа яратмаганини билурсиз. Қисқаси, бу зотнинг васфини энди бошдан-оёқ тафсилоти билан исботлаб берай.

Юқорида тўрт сулола ҳақида ёзган эдим, шуларнинг иккинчисидан сўнг Искандар майдонга чиқди. Каёнийлар бирин-кетин дунёдан йўқ бўларкан, жаҳон Баҳман наслидан бўлмиш Дорога қолди. Тожу тахт билан мағрурланган у жаҳондор Дорога дунёнинг кўнгина шоҳлари бож берар эдилар. Бу фурсатда Руму рус мамлакатларида Файлақус деган одам шоҳ эди. Унинг ҳар бир сифати шоҳона, зоти эса фариштадек пок эди. Назм аҳлининг шоҳи бўлмиш Низомий бу шоҳнинг саргузаштини яхши билар эди. Низомий ўз китобида бу ҳақда ёзар экан, Файлақуснинг достонини тубандагича баён қилади:

Бу оламда Файлақус ўз зурриётини давом эттириш мақсадида тангридан фарзанд сўрар эди. Ана шу қайғу дилини ўртаб, фарзанд орзуси хаёлидан нари кетмас эди. У кунларнинг бирида овдан кўнгли очилиб, шодлик билан шаҳарга қайтаётганида, йўл устида фалакнинг зулми билан емирилиб вайронага айланган бир кошонани кўрди. Бу вайронанинг ташқариси худди хасталар кўнгли каби синиқ, ичи эса мотамзадалар кўнглидек бузуқ эди. Бахтиёр шоҳни бу вайронага чопқир оти бехтиёр суриб киркан, бир ҳомиладор хотиннинг туғиб ётганини кўрди, аммо унинг жисмидан жон чиққан, олдида зор ва забун бўлиб ётган чақалоқ йиғлагандек уи чекар эди. Ҳа, онанинг куни битган, ўғлининг товуши ҳам гоҳ бору гоҳ йўқдек эди. Чақалоқ йиғлаётгандек туюлар, яъни у она мотами билан фиғон чекаётгандек эди. Буларнинг аянчли аҳволини кўраркан, Файлақуснинг кўнглига гўё мажусийларнинг ўти тушиб ёнгандек бўлди. У ўз орқасидан етиб келган маҳрамларига буюриб, ўликни дафн эттирди-да, ўзи

эъзоз-икром билан чақалоқни олиб, юз хил меҳрибончилик ила парвариш қила бошлади. Унга Искандар деб ном қўйиб, ўзига ўғил қилиб олди. Ўлими олдидан эса уни ўз ўрнига валиаҳд қилиб тайинлади.

Баъзи тарихчилар бу ҳақда бошқача сўз ҳам ёзганлар, Искандарни Дорога нисбат берганлар ҳам бўлган. Гўё Рум шоҳи, асалари ўз уясини ясагандек, қизини зеб-зийнат билан безаб, Дорога берган эмиш. Аммо орада ўтган бир иш сабабли буларнинг муросалари бузилиб, Доро у қизни отасининкига жўнатиб юборган эмиш. Бироқ тўй бўлган кечаси булут садафга дур қатрасини тўккан экан. Ой-куни тўлиб, у садаф дурни юзага чиқаздики, ундан жаҳон шараф топган эмиш.

Яна буидан бошқа «Форс тарихи»да тубандаги каби сўзлар ҳам бор:

Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элни баҳраманд қилиш ниятида «Искандар» достонини ёзди. Элга ҳақиқий аҳволни Жомийгина баён қилди. Тангри уни балолардан сақласин. Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширин эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машғул бўлганим учун жамийки тарих китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилмахил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донодан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган», деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

— У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган,— дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқатан Файлақуснинг ўғли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас. Энди тадқиқот қилиш билан ҳақиқат аниқлангач, мен ҳам бу ҳақиқатни тадқиқ этишга киришай.

Тарихчи шундай баён қиладики, ўткинчи дунёнинг кўмагида шоҳ Файлақус Искандарни топиб олгач, хонадонини худди келиндек безади. Файлақус бутун хайр-эҳсон эшикларини очиб, Искандарнинг шарафига тўй берди ва шоҳона расм-русумлар қилиб, ўз кўзини унинг талъати билан нурлантирди. Уни кеча-кундуз демай пар-

варишлаб, дам-бадам унинг тарбиятига аҳамият берди. Уни ёқимли таомлар билан боқиб ва бу таомлардан гўдак кундан-кунга парвариш топди. Уни кошона-саройга эмас, ўз кўнглига жойлади, йўқ, балки жон орасида асради. Денгиз ўзининг дурри шоҳонасини, кон ўзининг ёмби, лаълисини қандай авайлаб-асраса, Файлақус ҳам Искандарни шундай эъзозлаб ўстирди. Тили чиқиб, нутқи равонлашгач, унга таълим бериш керак бўлиб қолди.

Ўз олдида илм-ҳикматда оламга машҳур Нақумоҳис деган олим ишлар эди. У осмон юксаклиги ҳақида фикр юритадиган, ўз билими билан фалакнинг бутун сирларини очган аллома эди. Нақумоҳис ўзининг ўткир фикри билан ҳар нарсанинг асл моҳиятини тез тушуниб оладиган зот бўлиб, билимда унга тенг келадиган киши бўлмас, донишманд Арасту — унинг фарзанди эди. Тадбиркорлик билан офатларни даф этадиган бу ҳакимнинг ақл-идрокидан шоҳ фахрланар эди. У барча илмларда камолга етган олим бўлиб, бундай камолот эгасининг топилиши амри-маҳол эди. Шоҳ Файлақус Искандарни илм ўргансин, деб шу донога шогирд қилиб берди. Бу олим уни шогирдликка қабул қилишни ўзига шараф деб билди. Зеро, Нақумоҳис ҳаким Искандар туғилганда осмоннинг бутун ҳолатини, юлдузларнинг бахт ва офат мақомларини кўздан кечирган, уларнинг тургунларини кўриб ва ҳаракатдагиларини билиб, у туғилган кунининг толеини ёзган эди. Юлдуз рақамлари билан ҳисоблаб аниқланган бу толеъномада у гўдакнинг қадами покиза ва қутлуғ, бахт-саодатли ва соф виждонли шоҳ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқазилган эди. Бугина эмас, унинг шонишавкати кўкларга чиқажаги, у юриш қилиб, бутун жаҳонни фатҳ этажаги, дунёдаги барча шоҳлар унинг қулига айланиши ва Искандарнинг амр-фармонига бўйин эгажаги, унинг ҳиммати осмон чўққисидек баланд бўлиб, шоҳлик иогорасини фалак гумбазида чалажаги, осмон жисмларининг табиатини билишга бел боғлаб, коинотга тааллуқли мушкулликларни ҳал қилажаги ҳам баён қилинган эди. Унинг иозик табъи илм-ҳикматга берилган бўлиб, кўп ерларда тилсимлар — мўъжизалар кашф этгуси, риёзиёт (математика) илми билан юлдузларни кузатадиган расадхоналар тузгуси, билимлар ёрдами билан ҳар қандай фитнанинг йўлига сад-гов чеккуси аниқ эди. Жаҳондаги мамлакатларни макон қилгач, бир неча йиллаб денгизларда сафар қилгусидур. Худо унга ҳўлу қуруқликни насиб қилган бўлиб, денгиз ва қуруқликда пиманки бор бўлса ҳаммасини бирин-кетин фатҳ этгусидур.

Юқоридаги ҳолатларни Нақумоҳис ҳаким аввалдан текшириб билгани туфайли, Искандарни шогирд қилиб олиш бахтига муяссар бўлганидан қувонди. Ниҳоят, устоз ўқув асбоб-анжомларини тайёрлаб, унга таълим бера бошлади. Қайси нишни таълим бериб ўқитса, у эшитган заҳотиёқ билиб оларди. Аммо билган нарсаси билан қаноатланмас, уни турли шаклларга солиб, маъносини чақиб кўрарди. Бизнинг ҳозирги таърифлаганимизга нисбатан Искандарнинг олган билими ўн марта кўпроқ эди. У жони борича билим олиш учун ҳаракат қилди, имконият бўлганча ҳунар эгаллади. Билим — камолотига кўпчилик устозлар тан бериб, қойил қолгач, Искандар ҳарбий ишларни ўрганишга бел боғлади. Қайси юмуш аскарларига наф етказадиган, душманларини даф этадиган бўлса, шуларни ўргана бошлади. Гоҳ от устида қурол ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди. Унинг ўқи душман совутларини пора-пора қилибгина қолмай, фикри кишиларнинг тушунчаларини ҳам ўзгартириб юборар эди. Найзаси билан юлдуз кўзини, юлдузгина эмас, кўк осмонинг кўзини ҳам тешарди. Унинг тиғи қаттиқ тошларни ёрар, ер қатламларини эса ўзига ғилоф қилиб кирар эди; камандини қат-қат ўраб, осмон қалъасининг баланд кунгурасига ташларди. Агар ғурзисини қояга урса шундай қаттиқ тошни кул-кул қилиб, гардини кўкка совурарди. Жанг майдонида паҳлавонлик расмларини кўрсатиб, аждаҳоларни чирик ип каби узиб ташларди.

Паҳлавонлик ишларидан ташқари ақл ва тафаккур ишига ҳам қаттиқ берилган эди. Қисқаси, ҳамма соҳадаги ишларни шундай қиёмига етказдики, бирон кимсанинг бу даражага етиши мумкин эмас эди.

Отасининг умри ҳам анча жойга етиб, бу дунёдан видолашиш арафасида эди. Қадди букуклигидан танасининг тупроққа мойил бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Ота қувватини заифлик сустлаштирган пайтда, Искандар шоҳликка лойиқ йигит эди. Шундай қилиб, тангрининг ўлим ҳақидаги ҳукмига бўйсуниш даражасига боргач, шоҳ Файлақус Искандарга тожу тахтини топширди. Ўглига тахтни тақдим этиши билан ўзи сартахтага равона бўлди. Бир дарахт иккита шох берган эди, у шохининг биридан тобут, иккинчисидан тахт ясадилар. Дарахтнинг бир шохини маскан қилган қушчага иккинчи шохи уя бўлар экан. Искандар ота ўлимини кўраркан, унинг мусибатидан жаҳонни тарк этиб кетгудек бўлди. Лекин отаси васиятини эслаб, ниятидан қайтди. Отаси шундай васият қилганди:

«Менинг мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киргизма. Ҳарамимга ҳеч қандай ёт киши қадам босмасин, мени гап-сўзга қўймасин! Бу дунёдан хайру хуш қилсам, сен менинг ўрнимга ўлтирсанг-у, менинг номус-орим, шон-шуҳратим элларга учмаса, деган умидда сени излаб топган эдим».

Бу васиятлар ёдига тушгач, Искандар учун ота руҳини хурсанд қилиш зарур бўлиб қолди. Бегона шамол унинг зилол сувига хас-хашаклар тушириш эҳтимоли борлигини ўйлаб, ҳамияти жўш уриб кетди. Бинобарин, отасининг таъзиясини бартараф қилгач, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини (муҳрини) қўлига тақди. Отасининг ўрнига шоҳ бўлиб тахтга чиққач, тантана билан ўйин-кулги базми ўтказди.

Эй соқий! Ғам тарқатувчи шаробингдан бер, ғам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, ғамим қолмасин, отам таъзиясидан фориғ бўлай.

Эй муғанний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қўшиқларини куйла! Зеро, сўз тахтида ўлтириб, ором оладиган бўлдим. Энди муборакбод базмининг қадаҳини ҳам қўлга олайин.

Эй Навоий! Жаҳоннинг фирибгарлигига алданма, ақл олдида унинг зебу зийнатларидан лоф урма! Даврониинг иши бевафоликдан иборат. Шоҳликка қараганда фақирлик афзалроқ. Эркин ва озод юрган гадо ихтиёри ўзида бўлмаган жаҳондор — хўжасидан афзалроқ.

XVI

Ҳиммат Хумойининг баландпарвозлиги таърифидаким, икки қанотининг сояси қуёш анқосининг заррин қанотига Қоф тогининг зулматидек уя солади ва унинг жуссасининг катталиги тавсифидаким, офтоб олам тобининг бутун кумуш байзосини (тухумини) ўз қанотлари остига яшира олади, ҳар гадога ул қушнинг сояси туша, шоҳлар унинг гадоси бўлур ва ҳар шоҳнинг бошидин сояси кўтарилса, гадо унинг қошида шоҳ кўринур

Агар биров баланд ҳимматли бўлса, у одам олам аҳли орасида азиз бўлур. Агар кишининг бир чақа пули бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса, у камбағал эмасдир. Кимнингки ҳиммати бўлмаса, уни камбағал деб билавер. Ҳиммати йўқ кимсанинг ҳурмати ҳам бўлмайди. Лекин афсуски, ўткинчи дунё одамлари кимнинг давлати бўлса, ўшани

ҳурмат қилишни одат қилиб олганлар. Ҳиммат деган фазилат инсон вужудининг кимёси бўлиб, саховат аҳллари бу фазилат туфайли обрў-эътибор топадилар. Агар бир одамнинг кимёгарлик ҳунари бўлса, «одамларнинг энг бадавлати», деб шуни айтса бўлади. Ҳақиқатан бойлик эл ҳурматига сабабчидир, унга эҳтиром билан қараш ажабланарлик эмас. Аммо бировнинг давлати бўлса-ю, ҳиммати бўлмаса, унинг ҳеч ким олдида ҳурмати йўқлиги шубҳасиздир. Масалан, олайлик, бир пасткаш одамнинг хазинаси бор, аммо бечора уни асрайман деб кеча-кундуз азоб тортади. Агар бахил одам бир пулни бир жойга тугса, доим уни очишдан кўнгли хавфда бўлади. Агар борди-ю, бугунми-эртами шу тугунни очай деса, очиш ўрнига беихтиёр у тугунга яна бир тугун қўшиб қўяди. Тугунни очганда ҳам у пулни сарф қилиш учун эмас, ёнига яна бирини қўшиб тугиш мақсадида очади. Танга тугунларини очмоқ унга ҳеч ёқмайди, танга қанча кўп бўлса, тугун ҳам шунча ортаверади. Агар мабодо тугунларни очгудек бўлса, ҳар бир ечилган тугун унинг кўнглига бир ғашлик солади.

Айиқ ўйнатиш билан нон топувчи жатқа[1] ўз нонини итга ташлаши мумкинми? Маймун эса тонганини тўйгунича еб, қолганини лунжига тўплайди. Агар дарахт устида юз минг ёнғоқ бўлса ҳам қарға ўғирлаганининг ҳаммасини ерга кўма беради. Ер ости сичқонининг уяси бўлгани ҳолда яна унинг ҳаммаёғини махфий хонаҳаларга айлантиради.

Улар разилликни шу даражага етказадиларки, таомларини ўзларидан ҳам яшириб қўядилар. Гўлоҳи йўл юзида ётган тезакларни тўплаб, бисотим деб ғамлайди. Гўнг қўнгизи эса пасткашлик билан тезак ташийвериб, қора юзи ерга қараб қолган. У ўлишига кўзи етса ҳам, отлар оёғи остида янчилса ҳам, тезакни дейди.

Бахил одам танга сарфлашни ўзига айб деб билганидек, саховатли кишилар дунё тўплашдан орланадилар. Карамдан бировларнинг чўнтаги бўшаб қолади, чўнтакнинг бўшаб қолиши эса уларга гўё нуқсон ҳисобланади. Бу иш ҳиммат аҳлини шундай куйга солганки, эҳсон қилиб турсалар ҳам чўнтаклари дирамга (пулга) тўлиб борган. Карамсиз кишининг уйида хазинаси бор бўлса ҳам фалокат ва бахтсизлик унинг йўлдошидир. Молдунёга ғарқ нон емас хасисларнинг камбағаллардан не фарқи бор? Фарқи кам дейиш ҳам мумкин-у, ақллилар

[1] Ҳайвон ўйнатувчи.

олдида фарқи ҳам кўп. Камбағал ҳар қанча йўқсул бўлса ҳам, унинг бировдан қўрқадиган жойи йўқ. Лекин дунёю хазинаси бўлатуриб, ўзи бахил бўлса, халойиқ унинг жонига душмандир. Худди қизил тулки ёхуд қора қундузнинг териси ўзининг ўлимига сабабчи бўлгани каби, халойиқ унга қасд қилади. Садаф сара дурни йиққани учун у дурни олиш чоғида садафнинг кўксини ёрадилар. Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек кўринади. Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг қиммати кўзга кўринмайди, ҳатто бир тангасигача эҳсон қилаверади. Ёғлиқ кулча еб ғурурланмагани каби, умочга куни қолса ҳам ғам емайди. Оқиллар синчиклаб қараб, ушбу икки гуруҳда ҳам фарқлар борлигини таъкидлайдилар. Шафқатли, марҳаматли одамлар қанчадан-қанча дунёларини эҳсон қилишларига қарамай, уларга баъзан халқдан машаққатлар ҳам етади. Сахийларда эҳсон қиларли нарса бўлмаса ҳам, ҳиммат деган олий хазина бор, уларга шунинг ўзи кифоя. Саховаткор одамга не элдин малол келади, не аҳволига халал етади. Ҳиммати бошқалардан буюк бўлган кишининг жаҳондаги бошқа одамларга нисбатан меҳнат машаққати камроқ бўлади. Қайси қушнинг парвози баланд бўлса, овчи ҳар қандай мерган бўлса ҳам уни отиб ҳалок қилишга уринмайди. Зеро, бир кишининг ҳунари осмонга мушак отиш бўлгани билан, у булут момиғини ёндиролмайди. Бола қанча хиралик қилиб пуфламасин, бари бир юлдуз шамини ўчиролмайди. Масалан, фараз қилайлик, йўлбарс баланд тоққа чиқиб сакрагани билан тўлин ойга чанг сола оладими? Ҳиммат кишини баланд кўтариб, муҳтожликдан қутқазади; кимнинг ҳиммати баланд бўлса, ташвиши оз бўлади.

Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди; у жаҳондорликдан ор қилади-ю, аммо ўзини фақирлик билан жаҳондор этади. Сен фақирликни кўчама-кўча тиланиб юрган гадойлик деб билма, уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Худди, баъзи фақир кишилар шоҳликни ҳавас қилганлари каби, олийҳиммат фақирликни шоҳлар ҳам ҳавас қиладилар. Агар, кимгаки ҳақ огоҳлик фазилатини берса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутгусидир.

XVII

Искандар билан гадолик йўлини тутган подшо ёхуд чиндан ҳам подшоликка етган гадо ҳикоятиким, Искандар уни

мазаллат (тубанлик) чоҳидин чиқариб, салтанат тахтига ўтқазмоқчи бўлди, лекин у тожни рад этди ва минбаъд бошидан тожни тарк қилиш хаёлини чиқармади

Эшитишимча, машҳур Искандар жаҳон аҳлига ҳоким бўлгач, қайси мамлакат унга қарам ва қайси мамлакат подшолари унга мутеъ бўлган бўлса, ўша шоҳларни яна ўз юртига шоҳу ўша элга бошлиқ қилиб тайинлади. У мамлакатлардан ва шоҳларидан хотири жамъ бўлгач, яна бошқа мамлакатлар сари юриш қилди. Жумладан, Мағриб ерларини фатҳ этганида, унинг шоҳи душманлик билан уруш эълон қилди. Ниҳоят, уруш ўти бартараф қилингач, Мағриб шоҳининг жанг пайтида ҳалок бўлгани аниқланди. Искандар душманининг қатл этилганини билгач, у мамлакатда адолат ўрнатишга бел боғлаб, халққа:

— Бу юртнинг султонлари ичида ҳукмдорлик қонун-қоидаларидан хабардор одам қолганми? Бор бўлса, мен унга мамлакатингизнинг ҳокимлигини топширай, уни элга мустақил шоҳ қилай,— деди. Халойиқ Искандарни дуо қилиб, унинг сўзларига жонларини фидо этишга тайёр эканликларини билдириб, айтдилар:

— Доим бутун жаҳоннинг ҳукмдори ва ҳамиша дунё халқларининг раҳбари бўлгайсен! Сен биздан фуқарога тинчлик ва осойишталик бағишлайдиган кишини сўраяпсан. Яхши-ёмон ҳаммага маъқул бўладиган киши қаёқда, дейсан? Фақат бир одам борки, ғалати қилиқни ўзига ихтиёр айлаган: чунончи, тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда истиқомат қилмайди. Тирик одамлардан ҳанузгача вафо[6] кўрмагани туфайли, қабр аҳллари билан кифояланади. Бу одам ўз ихтиёри билан бошидан шоҳлик тожини ташлади, тожини ташлаган кундан бери ўзини бахтиёр ҳисоблайди. На унинг кечаси тунайдиган бир маскани ва на кундузи нима еб — нима ичиши маълум. Бирон киши билан мутлақо алоқа ва улфатчилик қилмайди, чунки халқ ғала-ғовурини эшитса, кулфати ортади. Баъзилар унга яқин бориб, ёлворишса, гоҳо очилиб сўзлашади. Элга ғоят фойдали насиҳатлар қилиб, одамларни бу оламдан қўл ювишга чақиради. Сўзда шундай ғояларни олға суриш билан элни йўқлик дунёси сари тарғиб этади.

Бу гапларни эшитгач, Искандар:

— Боринг-да, уни дарҳол топиб, менинг ҳузуримга келтиринг,— деди.

Бу фармонни бажариш учун одамлар ҳар томонга

югуриб кетдилар ва у дарвешни топиб, Искандар олдига олиб келдилар.

У бош яланг, оёқ яланг, ёқа йиртиғидан кўкраклари ҳам очиқ эди. Дунё ишларини тарк этган бу одам икки қўлида иккита бош чаноғини кўтарган ҳолда келди. Искандар уни ҳурмат билан қаршилаб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Сўнгра, ундан:

— Бу сўнгаклар ҳақида гапир, яна нималарни сўрасам, уларнинг жавобини ҳам баён қил!— деди. Гадо шу тарзда жавоб берди:

— Қабристондан ўтаётганимда бу сўнгакларга неча бор назар солганман. Лекин қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники?!— деган муаммо дилимда қолди. Бу икки мато ўлганда-ку бир, тирикликда нечун низо қиладилар?

Унинг бу сўзлари Искандарга хуш ёқиб:

— Эй, бебаҳо фикрли донишманд! Сен жуда улуғ фикрли одам экансан, агар ҳимматинг ҳам шу даражада юксак бўлса, сени ҳурматлаб, мартабангни баланд қилиб, ўз мамлакатинг шоҳлигини берай,— деди. Шунда у гадо айтди:

— Ҳиммат — менинг доимий ҳамроҳимдир, аммо сен ўйлаганчалик эмас, бундоқроқ. Сен менга фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мартабасини қабул айла, демоқчисан шекилли? Жаҳондорликка рағбатим йўқ. Менинг ҳимматим тубандаги тўрт хил давлатга муяссар бўлишни тилайди. Унинг бири, интиҳоси ва чек-чегараси бўлмаган абадий ҳаётдир; иккинчиси, ҳеч қандай нуқсон билмайдиган, путур етмайдиган, қарилик билан алмашинмайдиган йигитликдир; учинчиси, камбағаллик юзини кўрмайдиган бойликдир; тўртинчиси, ҳеч бир ғами йўқ шодлик бўлиб, мотам деган нарса унинг қаршисида йўқликка чиқур.

Искандарни ҳайрат забун қилди ва уятдан бошини қуйи солиб, деди:

— Эй қутлуғ ниятли, муборак фикрли донишманд! Сенинг бу жумбоғингдан кўп ишкаллар ечилди. Тақдири азал, не иложки, сенга фақирлигу менга шоҳликни берди, менга баланд мартаба берган бўлса-да, бари бир, сенга мендан ортиқ ҳиммат ато этилган экан.

Ҳиммати буюк гадо учун шоҳлик мартабаси пастдир. Ва агар бир фақир киши олийҳиммат бўлса, унинг кўзига замон шоҳи ғариб ва ҳақир кўринур.

XVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан: «Мақсадга қайси манзил яқинроқ?» — деб сўраганн ва у манзилга қайси йўл билан бориш маъқул эканлиги, шунингдек — фидойилик кўрсатиш йўли билан ном қолдириш мумкинлиги тўғрисида Арастунинг жавоби

Арастудан Искандар:

— Эй, тафаккурииг билан осмону фалакни ҳам лол қолдирган доиишманд! Мақсадиинг манзилига қайси йўл билан бориш яхшию ва қайси ишнинг натижаси мақтовга лойиқ?— деб сўради.

Арасту:

— Халқдан ўзни йироқ тутиб, фано йўлида хокнторобга айланган афзал,— деди.

— Агар одамнинг давлати кўп бўлса, хайру саховат қилиш имконияти ҳам кўпроқ бўлади. Мақсадга етишда қилинган ишнинг аҳамияти катта бўлгани туфайли, бадавлатга кўпроқ эътибор берилади. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг висолга етиш умиди кўп бўлади, албатта.

Арасту яна айтди:

— Молу давлат эгалари хайр-эҳсон қилсалар, бу ишдан икки ҳолат йироқ эмас. Биринчиси, шу иш ўринли бўлганми-йўқми? Баъзи одамлар ўринсиз ишларни ҳам қиладилар. Агар қилинган иш ўринсиз бўлса, киши қанча эҳсон қилгани билан фойдасиздир. Ва агар қилган иши ўринли бўлса, нима хайр қилган бўлса мақбул деб билсак бўлади. Кимки меъёрни билмаса, нима иш қилган бўлса, ҳаммаси йўққа чиқади. Биров шоҳ ҳузурига отланган бўлса, у аввало, ўз йўлида учрайдиган қароқчилардан эҳтиёт чораларини кўриши шарт. Қароқчилар билан улфат ва иттифоқ бўлган шахс қачон шоҳ базмида ўтиришга ҳақли бўла олади? Лекин кимки бор-йўғини худо йўлига бериб, худодан бошқа ҳеч қандай вужуд борлигига гумон қилмаса, шу мақсад йўлида ўзини фидо қилсагина қилган иши дунёда боқий қолади. Инсонга бундан улуғроқ мартаба бўлиши мумкин эмас, киши шу мартабага эришдими, демак, унинг номи абадий қолади!

Гавҳарфуруш Арасту бу дурларни шу тарзда сочгач, савол берувчи садаф оғзидек хомуш бўлдию қолди.

XIX

Искандарнинг салтанат тожидан бош, шоҳлик тахтидан эса оёқ тортгани ва Рум аҳли унинг оёғига бош уриб, Искандар қадами билан тахт поясини баланд ва тож қадрини азиз — аржуманд қилгани. Унинг адолатпарварлик қуёши билан зулм шоми кўршапалакларини басир қилиб, жаҳонни ёритгани ҳамда золимларни қора зулматдек олам юзидин четлатгани

Ҳикоя қилиш учун тебранган қалам шу тарзда нукта суради:

Файлақус тожу тахтини Искандарга топшириб, у дунё сафарига отланди. Искандар олам элининг доноси ва билимдонликда жаҳонда унга тенг келадиган киши йўқ эди. Тож ила тахт унга маъқул бўлмай, бу андишадан беҳад хафа эди. Чунки шоҳликда ҳаддан ташқари бахтсизликлар, мусибатлар кўп бўлиб, нимаики иш қилса фалакдан қилганига яраша мукофот олиши турган гап. Шоҳликни қабул қилмай деса, отасининг васиятлари эсига тушар эди. У икки ўт орасида қолди. Охири халқни йиғиб, кенгаш тузмоқчи бўлди. Катта-кичик — ҳамма йигилгач, беҳад гўзал бир нутқ сўзлади:

— Эй Рум мамлакатининг фуқаролари! Ҳозир менинг ҳузуримда жамики жамоат жам. Хоҳ юқори мартабалик ва хоҳ паст даражали бўлманг, бари бир, ҳаммангиз мен каби тангрига бандасиз. Мен эса сиздек ҳам эмасман, негаки отамдан айрилганман, бу ҳам етмагандай дили ғамгин, кимсасизман. Маълумки, отамни оллоҳ лутф иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Шу кунгача у бу ишга муносиб, бу юкни кўтаришга қодир эди. Дарҳақиқат, тангри ота-боболаримга бу мамлакатни бошқариб келишни юклаган бўлса, ҳаммаси ҳам тахт кўрки, забардаст ва бахт-саодат соҳиблари эдилар. Лекин мен ғоятда эътиборсиз кимсаман, боз устига салтанат иши ҳаддан зиёд хатарлидир. Бу ишни ниҳоятда зўр ва қудратли одамгина эплай олади, шоҳлик мен каби нотавонларнинг иши эмас. Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин? Филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир? Шоҳ бўладиган ниятим йўқ,— бунга қобилиятим ҳам етмайди. Шу боисдан, сизнинг: «Шоҳлик қил!»— деган таклифингиздан эзиламан, агар буни рад этадиган бўлсам, сиз ҳам маъзур тутинг!

Мен сизга ўз ожизлигимни, бу андеша хусусидаги кўнгил озорини баён этдим. Сизлар энди ўзингизга муно-

сиб шоҳ тонинг, бу мамлакатни идора қилишга лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабларига жавоб берадиган одам бўлса, ана ўшани шоҳликка муносиб кўринг. Ақл-заковати қуёшдек мунаввар, агар бедов отга минса дунёни забт этадиган, адолат бобида наврўз фаслидек, сиёсат бобида эса жаҳонни куйдирадиган яшиндек бўлсин; машаққатли кезларда душманга чора қилувчи, оғир кунларда халққа кўмак берадиган адолатпеша бир зотни ҳукмдор қилинг, ана шундай кишигина тождор бўлишга лойиқ. У эҳсон ёмғирини ёғдириб, мамлакат бўстонини Эрам боғидек гуллатиб юборсин. Душман зотини битта қўймай тўзгитиб, худди сапамларнинг зулфидек паришон ва пароканда қилиб ташласин; душман қанақанги фитна ўтини ёқса, қилич сели билан у ўтга сув уриб, тезда ўчирсин. Борди-ю, девонбегиси фуқарога ситам қилса, унинг қўлини кесиб ташласин. Мусофирлар қатнови тўхтамасин ва йўлда уларга қароқчилар қораси кўринмасин; ўгриларни тутиб, уларнинг нопок қўлини қирқсин, токи улуснинг ҳалол молига қўл узатмайдиган бўлсин; зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқазилсин! Ҳатто зулм деган иборанинг ўзи эл орасида бўлмасин! Зулм сўзидаги «л» билан «м» ни йўқлик белгисига айлантирсин! Адолат қилишнинг йўл-йўриғини тониб, элни душманга қарши бекам-кўст қуроллантирсин. Тангри буюрганларининг изидан бориб, чин гапирувчи — ҳақиқатни айтувчи кимсаларнинг қўлини баланд ва бақувват қилсин. Зулм қилувчиларнинг таъзирини бериб, фуқарога хотиржамлик ва осойишталик бағишласин!

Ерқин фикрли шоҳ сўзини тугатгач, халойиқ ҳар тарафдан фарёд тортиб, тубандагича арз-дод қилдилар:

— Эй, адолатга муҳтож элнинг додига етувчи шоҳ! Нечун бизни зору нолон айладинг? Адлингдан элга роҳат умиди тугилиб турган бир пайтда нима учун бу каби зулмни раво кўрдинг? Баён айлаган сўзларинг билан бу халқнинг багрини қон қилдинг-ку! Бундай фикрларни айтгунча, қонимизни оқиз, йўлингга жонимиз фидо бўлсин! Бу элнинг бошидан сен йироқ бўлганингдан кўра жонимиз танимиздан жудо бўлгани яхшироқ. Сенинг сўзларинг гарчи жон бағишловчи бўлса ҳам, аммо ҳозиргиси барчани ёпнасига қириб юборгудек бўлди. «Салтанатни тарк этаман», деган сўзинг сўз эмас, тахт сенга муносиб, ўрнингда бошқа кимсани кўришга бизнинг кўзимиз йўқ! Бугун дунёда сен шундай шоҳсанки, ҳатто коинот сирларидан ҳам хабардорсан. Жаҳонда сен бил-

маган бирорта илм йўқ, буни фақат Рум халқи эмас, бутун олам аҳли билади. Сенинг фикрингнинг ёркинлиги фалак шамъи бўлмиш қуёшга, кўнглингнинг равшанлиги эса малоикаларнинг чироғига ўхшайди. Сен каби шоҳни жаҳон ҳали кўрган эмас, сен қуёш каби кўркам, Муштарий юлдузидек порлоқ инсонсан. Гулдан атир, офтобдан нур таралгани каби, сенинг тафаккурингдан адолат зуҳур этади. Вужудингга донишмандлик яширинган, жамолингдан жаҳондорлик намоён бўлиб турибди. Шунча фазлу ҳиммат сенинг табиатингда бор бўлгач, балки рум султонлигидан орланаётган бўлсанг керак. Бу мамлакат сенга камлик қилишини биз ҳам биламиз, бинобарин, бутун жаҳонга ҳам сен шоҳ бўларсан, деган умиддамиз. Фалакнинг ошкору ниҳон айланишидан келгусида жаҳон сенга мутеъ бўлажаги маълум бўлиб турибди. Бошқа кимсани ҳукмрон ва фармон берувчи қилиб, жаҳон аҳлини бенаво қилмагин. Агар сен бу ишни қабул этмайдиган, бу мамлакат халқининг фарёдига етмайдиган бўлсанг; ўзингга мерос бўлган мамлакатга бошқани қўйиб, ўз уйингга бегонани киритишни раво кўрсанг, биз бундай балони қабул қилолмаймиз, аксинча, ҳаммамиз ватанни тарк этиб, чиқиб кетамиз! Агарда шундан сўнг ҳар қайсимиз бир мамлакатга бориб, гариб ва саргардон бўлсак, бу кулфатлар учун худонинг сўроғига сенинг ўзинг жавоб бергайсан!

Халқ бошларини яланг қилиб, кўзларидан ёш оқизиб, фарёду фиғон кўтариб, шу сўзларни айтди. Искандар бундай аломатларни, аломатлар демайин, қиёматларни кўриб, айтган гап-сўзларига пушаймон қилди, халқнинг аҳволидан кўнгли жуда бузилиб кетди. Ўзига сидқидилдан бўлган ихлосни кўриб, уяти ичига тушиб, фикри анча юмшади. Ҳам фуқаронинг яхши ниятлари ва ҳам отасининг васиятлари унга шундай таъсир этдики, энди уни ўзгартиришнинг иложи йўқ эди. Бинобарин, хотирига ҳаддан зиёда малол келишига қарамай, у ноилож элчилик илтимосини қабул қилди. Навжувон йигит шоҳликка розилик билдиргач, донишманд Арасту тезда ўрнидан туриб, тожни унинг азиз бошига кийдирди. Ҳамду сано ва шукроналар айтиб, Искандарнинг бир қўлини Арасту, иккинчи қўлини эса доно Балинос ушлади. Шу ҳолда бу икки аллома унга йўлбошчилик қилиб, уни қўлтиқлаб, тахт устига чиқазиб қўйди. Бунинг муборак қадамидан тахт яна бир поя баланд кўтарилди. Қуёш эса, Искандарнинг боши устига бахт соясини сола бошлади. Юқоридаги икки йўлбошчи — Арасту билан Балинос эмас, йўқ,

гўё булар ўрнида Хизр ила Илёс эди. Халойиққа шундай бир хурсандчилик юзландики, бу бениҳоя шодликдан баъзилар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шоҳнинг бошидан катта-кичик, ҳамма одам шунчалик кўп танга — тиллалар сочдики, ер осмон каби юлдузларга тўлгандек бўлди. Худди базм қилаётган кишилар шодлангандек, бу ердаги жамоат ҳам жуда қувониб кетдилар.

Қуёш Искандари ўз юзини пардага ўраб, шафақ майини ичишга киришган пайтда, фалак шодлигидан шу ондаёқ янги ойни қадаҳдек қилиб осмонга чиқазди. Искандар бахтиёр ҳолда тахтдан тушиб, ичкарига кирди. У гул ва майсалар устида янгитдан базм бошлаб, лоларанг май ичишга киришди. Дам-бадам узатилаётган биллур қадаҳлардаги майлар ёлқини уйни қуёшдек ёритди. Бу пайтда подшоҳи олам бир сўз сўраса, ҳар соҳада у билан суҳбатлашиб ўтирган, билимда мамлакат алломаси бўлмиш донишманд Арасту унга дарҳол жавоб қайтарар эди. Ҳар бир айланаётган қадаҳ ҳикматдан холи бўлмагани каби, бу суҳбатдаги ҳар бир сўз ҳам илм-фан атрофида эди. Бахтиёр шоҳ қандай нозик ва мушкул саволларни ўртага ташламасин, суҳбатдаги донолар унга дарҳол жавоб қайтарар эдилар. Ўйин-кулги пайти бўлишига қарамай, суҳбатлар бошдан-оёқ илм-адаб доирасида борар эди. Ҳар бир илм бобида гап-сўз бўлиб ўтди. Охири, шоҳнинг димоғини май қизитиб, кўзи уйқуга майл қила бошлагач, улфатлар ўринларидан туриб, чиқиб кетдилар. Шу аснода уйқу унга хуш ёқди, ҳа, ярим кечада қилинадиган саждага барвақт ётмоқлик керак.

Яздонпараст шоҳ ўзини хас ва тупроқдек паст тутган ҳолда ярим кечада ибодатга машғул бўлди, тонгга қадар йиғлади, қилган гуноҳлари учун тангрига ёлборди. Қуёш яна ёғду сочиб, оламни ёрита бошлагач, юлдузлар унинг ёруғидан хираланиб, худди учқун сингари кўздан ғойиб бўлдилар. Искандар яна ўз тахтига чиқиб, умумхалқни қабул қилажаги ҳақида фармон берди. Қуёш атрофини юлдузлар ўраб олганидек, улус унинг ҳузурига ёпирилиб кирди. Халойиқ йиғилгач, шоҳ сўз бошлаб, уларга шундай деди:

— Оллоҳ мени инсоф ва адолат таянчи қилиб қўйган экан, халойиқ орасида адолатталаб одам бўлса, олдимга келиб, арз-додини айтсин, ўз аҳволини бир-бир баён қилсин. Қаршимда арз қилаётган пайтида, мени ҳам худди ўзи каби бир одам деб тушунсин у, на менинг тахтимдан даҳшатга тушсин ва на тожимдан унга бир

қўрқув юзлансин. Ва мени шоҳ деб изтироб тортсин ва на ўз мақсадини охиригача баён қилишда иккисин. Қанча дарди, ғами, ҳасрати бўлса, очиб ташласин, мен адолат қилиш билан унинг жароҳатига малҳам қўяй!

Шундан сўнг улус арз-ҳолини баён этиб, Искандар билан савол-жавоб қила бошлади. У эртадан то қиёмгача ҳол-аҳвол сўраб, халқнинг дардига даво қилди. Бировнинг қонини ноҳақ тўккан одамнинг бўйнини уздирди, қўли кесилиши лозим бўлган гуноҳкорнинг қўлини кестирди. Ғам-алам билан эзилган мазлумларга адолат билан кўмаклашди. Марҳаматга муҳтож бечораларга раҳм-шафқат қилди. Қўл остидаги бечораларни эзиб-хўрлаган золим ҳукмдорларни қора ер билан баравар қилиб ташлади. Жафо чеккан бечоралар олдида жафокор золимларни хор ва забун қилган шоҳ қандай севимлидир! Искандар кунининг ярмигача халқнинг арз-додини тинглаб, адолат пойдеворини кўнгилдагидек қилиб ўрнатди. Отасининг замонида халойиққа зарари теккан нимаики қонун-қоида бўлса, халққа нафъ-фойда етказиш мақсадида уларнинг ҳаммасини бекор қилди. Шунингдек, бошқа шоҳлар томонидан расм қилинган, умумхалқ орасида адолатга хилоф бўлган қонун-қоидаларни ҳам тагтомири билан бузди ва халойиқни барча ҳақсизликлардан қутқазди. Адолат йўлини тутиб ноҳақ спёсатни бекор қилди. Фуқаро эҳтиёжини ҳисобга олиб, уларни икки йиллик соликдан озод этди. Амалдорларнинг ишларини текшириб кўриб, ёмонларини ишдан ҳайдади. Аксинча, яхши амалдорларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг мартабаларини баланд қилди. Бозордаги нарх-навони суриштириб, олибсотарлар, юлғичларнинг жазосини берди.

Тарозининг икки палласини тўғрилаб, тошни темирдан ясаттирди ва муҳрлади. Узунлик ўлчови бўлмиш қарини (метрни) ҳам темирдан қилдирди. Натижада халқ кам газ олишдан халос бўлди. Кўп миқдорда галла тортиладиган катта тарозини ҳам Искандар ихтиро этди, ўлчаш вақтида чиқадиган низоларни бартараф қилди. Бундан ташқари, эл эгрилик сари майл қилмасин, деб галла ўлчайдиган идишларни тўғрилади. Адолат билагига қувват бағишлаб, олтин ўлчайдиган тарози ҳам яратди. Йўловчиларни хавф-хатардан қўриқлаш учун катта йўллар орасига соқчилар қўйди. Адолат қўлини шундай баланд тутдики, кийик арслон ҳамласидан хавфсирамади, бўлдуруқларга қарчигайлар ошпо тутинди, улар гўё жужа-ю, буниси она товуқдек меҳрибон бўлди. Ҳар доим кунининг ярмигача арз-дод сўрар, адолат ўрнатар,

куннинг иккинчи ярми ҳам яна яхшиликлар жорий қилиш билан тугар эди. Шу хилдаги адолат расмини амалга оширавергач, оз фурсатда Рум аҳли бойиб кетди.

Эй, соқий! Адолат жомини тўлдириб келтир! Чунки Искандар адолатли замон бунёд этди. Гарчи мен ичиш меъёрини билмасам-да, сен менга қадаҳни эл қатори узат. Эй чолғучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил; қулоғимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволарни еткур!

Эй, Навоий! Агар сен доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, эл қатори бўл! Ўзингни ўртача меъёрда сақлагинки, адолатли шоҳлар қўлидан май ичишга муяссар бўлгайсан.

Адолат билан иш тутиш шоҳлар учун қанчалик зийнат бўлса, фақир ва фуқаролар учун ҳам шунчалик зийнатдир. Агар шоҳнинг ишлари адолатли бўлса, унга ҳеч бир шоҳ мартабада тенг кела олмайди.

XX

«Адолат булоғи» таърифидаким, унинг подшоҳлар зулми қоронғуликлари орасидаги «ҳаёт суви» жонбахшдур ва ичганга боқий умр етказур

Нимайики эзгуликка даҳлдор ном бўлса, ҳаммаси ҳақнинг сифати билан боғлиқдир. Бу сифатларга алоқадор қандай иш бўлса у ҳақ ёди билан бажарилади. Кишининг олийжаноб бўлиши сахийлигининг знёдалигидандир, меҳрибонлиги эса ўта ғамхўрлигининг натижасидир. Агар кимсани буюк ва шарафли деб эъзозлаб, боқий ҳаёт ичра ҳукмрон деб ўйласанг ҳам лекин унинг оти исмлар ичида одил эмас экан, халқ уни адолатли демайди. Адолат бобида сўз кетганида ҳақ ўз исмини «ал-адл» — «одиллик» билан якунлаган. Бу исмга, яъни одилликка кишилар диққати кўпрак бўлгани учун у бутун оламга адолатнинг низомини — тартиб қоидасини тузиб берди.

Равиши адолат бўлган шоҳларнинг ишига тангри ёр бўлса ажаб эмас. Халқнинг «подшоҳ тангрининг ердаги соясидир» деб айтиши шу маънидин бўлса керак... Агар у ошкору ниҳон адолатли бўлмаса, жаҳоннинг остин-устин бўлиб кетишини яқин деб билавер. Ануширвоншоҳ мазҳабда мусулмон бўлмаса ҳам, лекин адолат бобида машҳур эди. Гарчи кофирнинг ўрни дўзах бўлса ҳам, одиллик сифати уни аърофга далолат қилди. Агар кофир-

лик сифати уни жаннат сари йўлатмаган бўлса, адолатлилиги дўзах сари қўймади. Унинг дунёдан ўтиб кетганига минг йиллар бўлган эса-да, адолати овозаси ҳамон яшайди.

Ажабланарли ери шундаки, подшоҳлардан қай бири — ислом мамлакатларида қандай адолат ўрнатган бўлса, унинг адлу инсофи сифатларини баён қилиб, мақтовларини инҳоясига еткурганда «замон ҳукмрони эди» деб эмас, «замон Анушпрвони эди» дейиш мақсадга мувофиқдир. Муҳими шундаки, у бундай номга сазовор экан, фахрланишга ҳақлидир... Икки дунё шоҳи Расули Араб ўзининг ҳадисида адолат аҳлига шундай башорат қилган эди: «Адолат билан ўтган бир соат инсону жин хайлининг тоат-ибодатидан афзалдир».

Яна бир ҳаққонийлик билан айтилган ҳадиси ҳам мавжудки, уни фасоҳат билан шундай баён қилган эди. «Агар обод мамлакатга қаралмаса, у куфр аро қолади, агар у вайронликка юз тутган бўлса, бу зулм ўтказилганлигининг натижасидир».

Шоҳ агар самимият билан равон адолат юргизса, мамлакати Нўширвонники сингари обод бўлади. Агар у дин бобида зулм тезкорлигини қилса, айрим шоҳлар сингари оз вақт ичида ҳаммаёқни вайрон қилади. Инсон гуруҳига яхшилик қилган шоҳни ҳақ адлу эҳсонга дохил қилади. Агар у халққа қанча вақт зулм етказса, буларнинг ҳаммаси унинг ўз жонига қийинчилик бўлиб тушади... У эл ичра бетоқатлик, тинчсизлик солар экан, зулмидан обод жойлар харобага айланади. Токи зулми мавжуд экан, улар халқ кўнглига номақбул тушиб, дилини ранжитади, шу сабаб эртаю кеч эл ичи шоҳ жонини қаргашдан иборат бўлиб қолади. Агар шоҳ халқ нуқсони ҳақида дам урадиган бўлса, билингки, у ўз жонига дўзах ўтини алангалатган бўлади. Бундай ҳолда уни халқ душмани эмас, балки ўзини ўзига душман деб билмоқ керак. Золим элга қанчалик зулм етказса, билингки бу зулмлар унинг ўзига ундан ҳам кўпроқ бўлиб қайтади — бу ҳаққа ҳам аён бўлган ҳақиқатдир... Зулмкорликни ўзига мақсад қилиб олганлар эл кўнглига ёқмайдиган, номи бу дунёда тилга ҳам олинмайдиган бадном кишилардир. Бу тоифа шахслар бошқа оламдан ўзларига жоймакон ахтаришлари, яъни ҳеч қаерда тўхтамай, тўппа-тўғри жаҳаннамга равона бўлмоқлари лозимдир. Қайси шоҳ адолатдан узоқлашса, у ўз жонига ўз зулмидан дард қўяди, одил кишилар сафида бўлса ҳа элга зулм етказади, ҳа ўз жонига. Агар

шоҳ адолат ҳунарини касб қилиб олса, унинг қўлидан софликдан бошқа нарса келмайди. Адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бахилликдан йироқ бўлиб, фақат марҳаматли, саховатли бўлгани яхши.

XXI

Вафотидан сўнг Масъуднинг тушига кириб адолат бобида панду насиҳатлар берган ва бу насиҳатларнинг тиниқ сувидан унинг юзига сепиб ғафлат уйқусидан уйғотган Маҳмуд ҳикояти

Эшитишимга қараганда дунё ғолиб Маҳмудга ҳаёт жомидан заҳар ичирипти. Ўлим нидоси қулоғига етгач, олам билан видолашар экан, ўз ўрнига жонига пайванд бўлган фарзандини валиаҳд этиб тайинлади. У дунёни тарк этгач, ўғил ота фироқида анча машаққатлар чекди. Ўғилнинг оти Масъуд бўлиб, бир кеча унинг тушига отаси Маҳмуд кирди. У бошдан-оёқ нурга ғарқ бўлган ҳолда бир ажойиб турфа богда турар эмиш, турфа боғ эмас, гўё жаннатнинг гулшани эмиш. Унга дам-бадам хурсандчилик юзланиб, шодлиги ортар эмиш. Олдида васфининг тавсифи учун ақл ожизлик қиладиган даражада гўзал зумуррадранг ҳовуз бўлиб, унинг даврасн худди кўк гумбазидек, сувнинг туси ва ранги эса худди жаннат булоғининг сувига монанд эмиш. Ҳовузнинг қирғогида худди бахт сингари соя солиб турган бир дарахт бор эди. Унинг қадди олдида «тўбий» дарахти ҳам паст бўлиб кўринар, сояси эса бутун гулбоғ саҳнини эгаллаган эди. Бунинг гўзаллигидан кўз равшан, ҳидидан димоғ муаттар бўлар эди. Шоҳ Масъуд бу ажойиб ҳолни кўргач, ер ўпиб отасига савол билан мурожаат этди: «Подшоҳлигинг даврида қандай ишлар қилган эдингки, бундай бахтга сазовор бўлдинг?» У айтдики: «Жаҳондорлик вақтимда доимо адолат билан иш тутиш тўғрисида ўйладим. Ҳиндистонга қўшин тортганимда, шу мамлакатни манзилгоҳ қилган эдим ва айтган эдимки, халқ аскарлардан, улар томонидан етказилиши мумкин бўлган жабру жафолардан хавотирда бўлмасин». Жарчи томонидан эълон қилинган бу сўзлардан халқ хабар топиб тинчигач, менда сайр қилишга мойиллик туғилди. Ўрмоннинг ҳар тарафини сайр — зиёрат қилиб юрар эканман, ногоҳ кўзим одамлар яшайдиган бир оролга тушди. У ерда бир неча оила ҳолсизлик ва бечоралик билан кун кўрар эди. Ёғоч ва

қамишдан ясалган бошпанани улар зар билан ҳал бериб, хуш исли сандалдан бино қилингандек хаёл қилар эдилар. Уй ичидаги бўйра гўё гилам-у, боғу бўстон уларга бузуқ вайронадек эди. Бу ҳолга назар ташлаб ўтар эканман, қулоғимга ногоҳ жабрдийда бир одамнинг овози эшитилди. Отим жиловини шу томонга бурдим, қарасам бир нотавон аёл киши экан. Тунд, хаёли бузуқ аскарбошилардан бири унинг ҳовлиси четанини бузиб кириб, бир неча шох ўтинини, тўрва тўла сомон ва яшил сополдан ясалган май идишини олиб чиқиб кетаётган экан, ногоҳ менга рўбарў келиб қолди. Унинг босқинчи, бузғунчи экани аниқ эди. Лекин шунга қарамай адолат талаб қилувчи додхоҳ билан тортишиб, икки-уч гувоҳ бошлаб келди.

Қўлидаги ашёларни олиб, жафокор эгасига қайтардим, ҳовлисини қамиш билан ўраб, йиқилай деб турган чийларини бир-бирига туташтириб боғладим. Сўнг золимнинг қўлларини маҳкам боғлаб, бўғзидан шу уй олдига осиб қўйдим. Гамбода кампир ҳамма нарсаларини олгач, қўшиним сари отимни елдириб кетдим. Мен бу дунёни тарк этганим замон мазкур шодлик уйи менинг маконим бўлди. Менинг гуноҳларим ниҳоятсиз эди, лекин адолат билан қилган мана шу ишим менга паноҳ бўлди. Менга нидо келдики, «эй сарой гуноҳкори, сен умрингда бошқа гуноҳ қилганинг йўқ. Лекин ҳаддан ортиқ гуноҳкор бўлсанг, албатта, дўзах ёлқинига сазовор бўласан. Аммо сенинг вужудингдан адолат жой олди, шу сабаб қандай гуноҳинг бўлса ҳаммаси кечирилди. Сенинг бегараз қилган ҳар бир ишинг бирма-бир ўз мукофотини олди. Чунончи сен у жафокаш кампирнинг ҳовлисини тузатиб бердинг, бу сенинг феълингда иккиюзламачилик йўқлигидан далолатдир. Сен кўриб турган шамоли мушк тарқатувчи, гарди анбардек хушбўй бўлган боглар ана шу эзгу ишингнинг эвазидир. Кампирга қайтарганинг икки шох ўтин бадали мана бу тўбийсифат дарахт, яшил идишининг эвази эса зумуррад ранг ҳовуздир. Кампир олган бир этак сомон — заъфарон рангли хушбўй ўсимликлардир. Золим шумни қатл этганинг — хаста мазлумларни қутқарганингдир. Бу яхшиликларнинг эвазига сен абадий ҳаётга сазовор бўлдинг. Бундай воқеалардан хабардор бўлган кишининг адолатдан бўлак яна қандай иши бўлиши мумкин? Агар оламда адолатли ишлар қилмас экансан, кейинчалик еган пушаймонинг ҳеч қандай фойда бермайди. Эзгу ишлар қилишга имконинг бор экан, адолат ҳунарини бир нафас бўлса ҳам нари

сурма. Агар шоҳ ўз адолатидан, бир лаҳза ажралса, шу бир он унга бедаво дард бўлиб тушиши мумкин.

Масъуд уйқусидан уйғонганда, хотири турли қайғулардан фориғ бўлган эди. У отасининг айтганларидан хулоса чиқариб, ўзига адолат йўлини — тўғри ва ҳақ йўлни танлади. Қайси шоҳ Масъуддек адолат йўлини тутса, Маҳмуддек иззат-икромга сазовор бўлади.

XXII

Искандарнинг Арастудан адолат натижасида қандай ишларни амалга ошириш мумкин, деб сўраганн ва Арастунинг жавоби

Яна шоҳ Арастуга хитобан сўради: «Эй доноимонд файласуф! Агар шоҳ адолатли бўлишга жазм қилган бўлса қандай ишларни адолат юзасидан қилинган деб бўлади?

Арасту жавоб берди: «Агар шоҳга адолат қилишлик кундаги одатга айланса, унга бутун оламу дин таслим бўлади. У бу дунёда жаҳонни эгаллаган бўлса, дунёдан ўтгач, жаннат тахтини эгаллайди. Агар шоҳ ҳар бир ишда адолат бунёд этар экан, бунинг натижасида унинг мулки-мамлакати ҳам обод бўлади. Мамлакати обод бўлиб, халқи бойидими, демак хазинаси ҳам тўлиб-тошади. Хазинаси тўлгач, аскарларининг маоши ҳам ортади. Аскарларнинг қачонки шоҳга майли бўлар экан, душманларининг устидан галаба қозонишига шак-шубҳа бўлмайди. Шоҳ зафар қучдими, унинг қуввати янада ошади. Бунинг устига у яна адолат намоён қилса, барча кишилар унга хайрихоҳ ва шукр қилувчи бўладилар, жангда унинг аскарларига дуо билан мадад бериб турадилар. Яна шуниси ҳам борки, адолатни ўзига ҳунар қилиб олган шоҳни душман томондаги халқ ҳам яхши қабул қилади. Тобе халқ кечалари қўл очиб уни дуо қилади, аскарлари эса бунинг томонига қочиб ўтишга ҳаракат қилади. Агар шоҳ ҳар бир ишга шунчалик асос ва сабабларга эга бўлган ҳолда ёндошса, унинг жаҳонгир бўлмоги — яъни ягона, бирлашган давлат арбоби бўла олиши ажабланарли ҳол эмас.

Бу масаланинг бир томони, энди иккинчи томони ҳақида ҳам сўз юритай.

Маълумки, тангри ҳам адолатни ёқлайди. Шундай экан, ҳар бир шоҳ унинг амрини бажо келтириб, мамлакатидаги қийинчилик, вайронликларни тугатиб, элига хотиржамлик еткурса. Шунда дунё эли унинг адолати

ва инсонийлигининг қадрига етиб, жонининг дуосини қилади.

Бу эзгу ишларнинг натижаси мукофотсиз бўлмайди, яъни унга икки олам мулки муяссар бўлади.

Доношманд сўзларини тугатар экан, ишбилармон шоҳ ўз саволларига қаноатланарли жавоб топди. Унинг кўнглидаги барча шубҳалари тарқаб, ўрнини фойдали насиҳатлар эгаллади.

XXIII

Искандарнинг кенг миқёсда олиб борган ишларини қисқача баён қилмоқ ва у қисқача баённи кенг миқёсда тушунтирмоқ, шунингдек, Доронинг элчиси Румга байзо (олтин тухум) тилаб келиб, байзо ўрнига Искандардан пўлат найза зарбидан ўткир жавоб олгани ва у найзанинг алангали учқуни Доронинг сабр хирмонига ўт қўйгани ва шунинг ҳарорати билан у яна Искандарга қуҳжуд, гўй (ёғочдан ясалган тўп) билан чавгон (учи эгри узун таёқ) юбориб, таҳдид солгани ва Искандар у гўй билан чавгон нимасининг рамзи эканини таъбирлаб, кунжудни қушларга едиргани

Тарих илмининг кўп ранжини чеккан сўзамол доношманд ҳикоясини шундай давом эттиради:

У ёш подшоҳ ўз мамлакатини адолат билан безади, Арасту қандай йўл кўрсатган бўлса, шу йўлни маҳкам ушлади. Хусусан, унинг хотирида «адолат билан оламни олиш мумкин» деган гоя ўрнашиб қолди. У бу ҳақда ҳаддан ташқари кўп ўйлаб, андеша арқонини узун ташлаб қўйди. Унга адолату шижоат ёр бўлгандек, ўткир ақли ва билими ҳам бор эди. Дарҳақиқат, қуёш осмон гумбази устига байроқ тиккани сингари, у юриш қилиб бутун ер юзини бошдан-оёқ эгаллади. Искандар бу кўҳна дунёда ҳеч ким қилолмаган ишларни қилди. Бу шундай ажойиб нарсаларни қўлга киритдики, унинг олдида бошқа жаҳондорларнинг қадри анча тушиб кетди. У нимани орзу қилса, шунинг ҳаммасини юзага чиқарди. Уни мен ёзсам кишилар узоқ йиллар ўқиб ҳам тугатолмайдилар. Унинг ҳамма қилган ишларини ёзмоқ ҳам осон эмас, ёзаман деган билан охирига етказиш ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, қилган ишларини қисқагина баён қилганим дурустга ўхшайди. Агар шунинг уддасидан чиқсам, тилагимга етган, қисман у ҳақдаги сўзларни адо этган бўламан. Қиссаси кўп фикр юритишни талаб қилгани каби, тарихига ҳам

унча-бунча бош қотириш кифоя қилмайди. Унинг воқеалари қанчалик ғаройиб бўлса, қилган ишлари ундан ҳам ажойиброқ. Мен бу ҳақдаги ёлғон-яшиқ гапларни чиқазиб ташлаб, ҳақиқатнигина назм билан безаш умидидаман.

Давлат ҳомийси бўлмиш Искандар Рум тахтига подшоҳ бўларкан, бошлаб душманларини йўқотиш қасдига киришди ва душманлардан у ерни тозалади. Ундан сўнг, жаҳонда бўлган шаҳарларни фатҳ этиш нияти билан қўшин тортди. Бошлаб, Мағриб заминига (Африка мамлакатларига) ўч олиш учун юриш қилди. Тигдан оққан қонининг зўри билан (Ҳабашистон) Зангибордаги келишмовчиларни бартараф этди. Ундан кейин Доро билан олишиб, у олчоқнинг кулини кўкка совурди. Яна шу каби мамлакатларни олишни пайсалга солмай, Фаранг шаҳрини фатҳ этди. У ернинг халқларини муте қилгач, Қрим билан Андалусни (Испанияни) босиб олди. Қайтиб Мисрни фатҳ этиш учун жанг бошлади, фалак уни Миср юртининг шоҳи қилди. Табиатини ёқтириб қолиб, Миср ўлкасида Искандария шаҳрини барпо этди. Сўнгра Зардуштни дафъ этиш учун ҳужум қилиб, уларнинг ўтига тиг билан сув урди. Ажам Ироқи томон юриш қилганда, у ердаги одамлар бунинг оҳангидан баҳраманд бўлдилар. Араб Ироқига от сурилганда қадамидан у ернинг халқлари баҳра олди. Сўнгра, Шом ва Ҳалабга йўл олиб, у ерлардан ҳам тилаги ҳосил бўлиб, шодлик насиб этди. Суҳайл юлдузидек ёруғ юз билан Яман ўлкаси томон чиққанида, бу ернинг тошлари қип-қизил ҳақиқдек кўринди. Тупроғини ўпиш ниятида Макка шаҳрига азм қилиши биланоқ унинг эшиклари очилиб кетди. У ердан қуруқликлар сари юриш қилиб, ажойиб манзилларга юз тутди. Сўнгра Форсни олишга киришганда, у ўлка жанг-жадалсиз таслим бўлди. Бу ерлар олингач, қувончга тўлган шоҳ бахт-саодат билан Шимолга қараб йўл олди. Эндиликда мамлакатларни босиб олишга одатланган шоҳ жаҳду жадал билан Хоразмни ҳам қўлга киритди. Қуёшдай порлаб турган байроқни баланд кўтарган ҳолда Дашти Қипчоқни ҳам олиб, у ерга ёруғлик сочди. Бу ўлкадан отининг жиловини бургач, Сақсину Сақлоб вилоятларининг жиловини қўлга олишга шошилди. Ос ва Рус томон юрганда у ердагиларнинг юзлари қўрқувдан каҳрабодек сарғайиб кетди. Йўли Чаркасу Гуржа сари тушганда, барча гуржию чаркас бунинг қулига айланди. Шимол халқини ўз эҳсонига ғарқ қилиб бўлгач, Шарқни олиш учун ҳаракат бошлади. Фархор мамлакатини ўз манзилига айлантиргач, у гулистондаги ҳар

бир тиконни кесиб ташлади. Мовароуннаҳрни босиб ўтаркан, Искандар у ерда Самарқанддек шаҳарни тиклади. Чигил, билан Ямодан худди чаманда ғарбдан шарққа эсган шамолдай ўтиб кетди. Юриш қилиб, Чин тахтига бориб ўтирганда, Хитой хоқони унинг қаршисида хизматкорлардек бел боғлаб турди. Сўнгра Ҳиндистон сари босқун ясаганида, подшоҳ Кед унга қуллуқ қилишдан бошқа чора тополмади. Ҳиндистон ва Хитойда бўлган бутхоналарни бузиб, тоат-ибодат қилувчиларга кошоналар қурди. У ўлкаларда кофирларнинг айб-нуқсонларини орадан кўтаргач, Жануб сафари учун от сурди. Синд, Кеч ва Мукрон томонларни босиб ўтгач, Кирмонга қараб сафар қилди. Хуросоннинг ҳаётбахш ҳавоси ёқиб қолгач, у ерда Ҳирот шаҳрини бунёд этди. Синоҳон (Исфиҳон) сари даштларни босиб ўтаркан, Рай деган шаҳарни бино айлади.

Оламдаги бутун малакатларни фатҳ этиб, хотири жам бўлгач, яна ўз Ватани Румга қараб равона бўлди. Бирмунча вақт май базмлари тузиб, айш-ишрат қилса ҳам, кўнгли ором топмади. Яна бошқатдан оламни сайр этишга бел боғлаб, мамлакатларда хайрли ишлар бунёд этди.

Искандарнинг ғаройиб ишлари ҳаддан зиёда кўп. Масалан, яъжужлар қаршисига девор ўрнатди, дунёнинг ҳамма ерларини қадам-бақадам ўлчаб чиқди, дунёнигина эмас, тўққиз қабат осмонни ҳам у ҳисоблаб чиқди. Йўлларнинг узунлигини ўлчатиб, мамлакатлараро «йигоч» (ёгоч) ўлчовини белгилаб, ҳар бир йўлнинг неча йигочлигини аниқлади. Танобчиларнинг қулочлаб ўлчашига қараганда бир йигоч ўн икки минг қари (метр) бўлар экан. Унинг ташаббуси билан ҳар бир «йигоч» йўлга маълум белги қўйилди. Ҳар бир бекат — манзилда карвонсаройлар қурдирди, у ерларда мусофирлар хузур қилиб дам оладиган бўлдилар. Жадаллик билан ободончиликни йўлга қўйгач, наҳанг сингари, денгиз саёҳатини орзу қилиб қолди. Беҳисоб кемаларни сув устига суриб, уларнинг ичига қанчадан-қанча керакли асбоб-ускуналарни солиб, неча йиллаб сув ичида кезиб юрди. Гоҳо оролларда мақом тутди. Тангрининг эҳсону марҳамати билан, очиқ денгиздаги оролларда мавжуд шаҳарларнинг ҳаммасини ҳам фатҳ этди, бирини олиб бўлгач, иккинчисига қараб илгарилар эди. Сув ичида ҳам бунинг олмаган ери қолмади-ю, бари бир бу ишлар билан у қаноатланмади. Ниҳоят сув мавжи сингари тиниб-тинчимасдан, денгизнинг ўртасига қараб йўл олди. Муҳит денгизининг қоқ ўртасига бориб етганда осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшар эди. Сўнгра Искандарда сув тубида нималар борлигини

кўриш ва билиш орзуси тугилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар қийинчилик ва хавф-хатар билан шишага кирди. Унинг оғзини мўм ва пўкаклар билан маҳкам беркитилди. Денгизга тушиш олдидан бир неча минг қари (метр) чийратма арқонни тайёрлаб олиб келинган эди. Шу арқоннинг бир учини шишага боғлаб, қолган бир учини одамлар қўлига тутқазилди. Шу хилда шишани денгиз тубига чўктирилди ва денгиз суви уни ўз қаърига тортиб кетди. Шундай қилиб, денгиз тагида номаълум бўлмиш бутун ғаройиботлар Искандарга бошдан-оёқ намоён бўлди. Шундан кейин яна кемага чиқиб олди. (Лекин юқоридаги гапда бир оз ихтилоф бор бўлиб, буни ўз ерида айтиб ўтишга узрлиман.) Ва яна тағин соҳил томон ҳаракат қилди. Денгиздан чиққач, оби ҳаёт томонга қараб йўл юрди. Дунёнинг қоронғулик жойларидан ёруглик ахтарди-ю, аммо уни (оби ҳаётни) тополмай, лаби қақраган ҳолда қайтди. Қуруқликда унинг раҳбари Хизр бўлган бўлса, денгиз ичида Илёс унга мададкор бўлди.

Искандар шундай ишларни қилдики, ҳеч ким бундай қилган эмас, бундай ишлар қилингани ҳақида бирон жойда айтилган ва ёзилган ҳам эмас. Тангридан валийлик мартабасини илтимос қилган эди, шу риёзатлари билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайғамбарлик даражасигача етди. Унга жуда кўп давлатлар муяссар бўлди ва яна қанчадан-қанча мамлакатларни қўлга киритди. Агар бирон кимса унинг қилган ишларини қаламга оламан деса, «Шоҳнома»дек бир достон ёзиши керак. Лекин унинг барча ишларининг тасвири бу дафтарга сиғмайди. Ҳар ҳолда, зарурат юзасидан унинг қиссасини қисқагина тасвирлаб ўтдим. Гўё ҳар бир байтга унинг бир дафтарини сиғдирдим ва ҳар бир унга бир мамлакатни беркитдим.

Ҳаммаси шу эди, адо қилдим, лекин энди худо мадад берса, достоннинг умумий ишига кўл уриб, уни назмга солайин. Асли тафсилоти тубандагичадир:

Достондан бир бўлаги шоҳаншоҳ Доро ким бўлиб, дунёда бундай ким бўлганини ҳеч ким эслай олмайди. Аслини олганда, у пайтда Рум аҳли шоҳ Файлақусининг қўл остида эди-ю, аммо у чоғда Доро жаҳон шоҳи бўлиб, унга ҳамма шоҳлар бўйинсунар эдилар. Доро жаҳонгир Каёнийларнинг авлоди бўлиб, бутун сулоласи билан дунё тахтига эгалик қилиб келар эди. Дорошнинг ишларида Лухраспнинг тартиблари, қўшинида Гуштаснинг қонунлари ҳукмрон бўлган. Каёнийларнинг кўпгина ютуқларидан Доро баҳраманд эди. Баҳманнинг мамлакати ҳам унга мерос бўлиб теккан, жаҳон подшоҳи сифатида у шоҳ нас-

лидан ва ўзидан аввал ўтган Кайхисраву Кайқубод авлодидандир. Доро жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг ягона мустақил подшоси бўлиб, бутун шоҳлар ўз тожу тахтларининг ихтиёрини асосан унга топширганлар. Мамлакатларда бўлмиш ҳар бир тахту тож эгаси унга маълум миқдорда совға тортиқ қилар ва ё хирож тўлар эди. Ўшандай шоҳлардан бири Файлақус бўлиб, у доим ҳеч қандай можаросиз Дорога хирож бериб турар эди. Кимнинг қанча хирож тўлаши аниқ ва муқаррар бўлиб, Румнинг бир йилда берадигани минг олтин (соққа) тухум эди.

Файлақус бу дунёдан ўтгач, Искандар унинг ўрнига ўлтирди, мамлакатда нимаики бўлса, юқорида шарҳ этганимдек, ҳаммаси унинг ихтиёрига ўтди. Шунингдек, подшоҳликнинг биринчи йилиёқ, Зангибор (Ҳабашистон) шоҳи билан уруш қилди. Бу пайтда унинг тиғи чақинидан чиққан шуъладан занжийлар куйиб, худди кўмирдек қорайиб кетдилар. Уларнинг аскарларидан кўпининг қони тўкилган эди, селидан занжилар юзи қора доғлар ҳосил қилди, бу қонлардан ерлар лолазордек бўялди. Икки-уч йил ичида бахтиёр шоҳ бу каби урушлардан бир қанчасида ўзини синади. Унинг бу фурсатда қўлга киритган ер-сувлари Рум мамлакатига нисбатан икки-уч марта кўп эди. Қўшинларини душманга қарши шундай жанговар ҳолатга келтирган эдики, улар ёвга худди қулонга ташланган эркак шердай ҳужум қилар эдилар. Шукуҳ ва шавкати интиҳосиз денгизлардан ошди, байроғи эса осмони фалака кўтарилди. Тиғидан чиққан чақин жаҳонни куйдирар, юзининг машъали оламни ёритар эди. Унинг хаёлини жаҳонгирлик фикридан ўзга ҳеч нарса банд этмас, дунёни ўзига кенглик қилади, деб билмас ва жаҳондаги шоҳларни ўзига тенг кўрмас эди. Отаси вафотидан уч йилгина ўтар-ўтмас, унинг қилган ишлари отасиникидан ўн баробар ошиб кетди. Бу уч йил ичида ўзининг Дорога мутеълиги, қилган иши юзасидан унга ҳисоб бериши ва хирож тўлаши лозимлиги Искандарнинг кўнглидан ҳам ўтмаган ва хаёлига хавф ҳам солмаган эди. Агар биров азалдан баланд мартабали бўлса, унинг қиммати ҳам ўзига яраша олий бўлар экан. Мана энди Доро унга душман бўлади. Ваҳоланки, Искандар у билан муросаю мадора қилиш лозимлигини ёдига ҳам келтирмаган ва ёхуд Доронинг мамлакати ва салтанати буюклигига қараб иш тутмаган. Дарҳақиқат, икки эркак шер урушадиган бўлса, қарисига қараганда ёпироғи шижоатли бўлганидек, жанг пайтида душманнинг ҳунари кўплигини

бахту давлат ёр ва дастгир бўлиши керак, акс ҳолда, кўп сонлик аскардан наф йўқ.

Сўзамол шоҳ гапини тугатгунча, унинг шукуҳ ва салобати эшитгувчини сел қилиб, бўшаштириб юборди. Бечора элчи нима дейишини билмай, ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди, у на тирик ва на ўлик эди. У шу кетганича гоят жадаллик билан бориб, бу хабарни шоҳ Дорога етказди. Доро Искандарнинг жавобини бошдан-оёқ эшитгач, туси ўзгариб, шундай деди:

— Кимки шу каби афсоналарни гапирадиган бўлса, мен уни девона деб тасаввур қиламан. Ёки бу сўзларни айтган чоғида у ўзини билмайдиган даражада маст эканми? Ёхуд ҳали эс-ҳуши кирмаган ёш бола эканмикин, сўзларида ақлнинг раҳнамолиги йўқ?

Доро юқоридаги каби саволларни бергач, буни эшитган элчи аҳволни шундай шарҳлади:

— Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, менимча у гафлатпараст ҳам, гўдак ҳам эмас. Балки багоят ақлли ва ҳушёр одам бўлгани каби, сўзлари мазмундор ва ўзи олийжаноб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қуллайдиган, забардаст ва шерсифат одам экан. Искандарнинг сифатларини баён қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, албатта. Ҳамма ган унинг ўз сўзларидан билиниб турибди. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканки, унинг ҳузурида бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмайди. Қанчаки ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳам унинг фикрлари менга бемаъни туюлмади.

Бу сўзлар Дорони шундай хафа қилиб юбордики, гўё ажал тиғи олдида чорасиз бўлиб қолди. Унинг газаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қоим бошлангандек кўринарди. Шу ўт бутун атрофга, атрофгагина эмас, бутун коинотга қўзғолон солиб юборгандек бўлди. У шу онда фармон бериб, элчининг оёқ-қўлини боғлатиб, қора зиндонга ташлатди ва деди:

— У гўдак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юрувчи мулозимим, ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, авлод-аждодлари аждодларимнинг хизматкори бўлгандирлар. Ақли улғаяр, ўзи ҳам кини сонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у менинг ганларимга шундай жавоб қайтарибдики, гўё ўзини бир улуғ денгиз фаҳмлаган ҳолда, мени дарёчалик ҳам назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомила қилишда мендан қўрқмабди ва элдан уялмабди. Бу сифат унинг гоятда ярамас одам эканлигидан далолат беради. Тезда уни йўқ қилиш режаларини тузишим, унга ўзининг

ким эканлигини кўрсатиб қўйишим лозим бўлиб қолди. Мен унга шундай таъзир берайки, уни эслаганда ҳар қандай бадкирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин.

Шундан сўнг дарҳол тили бурро, ниҳоятда дадиллик билан гапириб, ўз сўзини ўтқаза биладиган бир нотиқни чақириб, унга ўткир қиличдек, қиличдеккина эмас, ўтқир олмосдек сўзларни айтди. Бундан ташқари унинг қўлига чавгон билан гўй (учи эгри узун таёқ ва ёғочдан ясалган тўп) бериб, буларни нима учун бераётганини тушунтирди. Яна бир идиш тўла кунжут бериб, бу билан нима демоқчи эканлигини ҳам айтди. Шундай топшириқлар билан уни жўнатди-да, жавобига илҳақ бўлиб ўтирди.

У элчи йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Румга етди-ю, аммо унинг қизил тили бошига офат келтирди.

Сарой хизматкорлари Искандарга Доро ҳузуридан яна элчи келганини изҳор қилдилар. Шоҳнинг амри билан элчини олиб кирдилар, элчини эмас, гўё қора ерни осмон гумбази ихтиёрига топширдилар. Искандарга элчининг кўзи тушиши билан айтмоқчи бўлган сўзлари эсидан чиқиб қолди. Унинг шукуҳи элчининг жисмидан тобтоқатни олиб, улуғворлиги кўнглига изтироб солиб юборди. Ер ўпиб, унинг ҳақига дуо қилиш билан, элчилик расм-русумини адо этди.

Шоҳ дедики:

— Қанақа сўзинг бўлса арз қил, хаёлингга нима келса, тортинмай гапиравер.

Махфий сўз кўтариб келган элчи сажда қилгач, шундай деди:

— Жонингга тангридан минг-минг дуо бўлсин. Сенинг ҳузурингда оғиз очишга менда мажол йўқ, лекин Доронинг сўзларини менга айт, десанг айтаман, у нима деган бўлса, шуни арз қиламан, холос. Йўқ десанг, қаёндан келган бўлсам, ўша ёққа кетаман.

Искандарнинг хаёлига: «Балки бирон муҳим гап келтиргандир»,— деган фикр келиб, эшитажагини билдирди. Элчи сўзга лаб очди:

— Ўз адолати билан дунёдаги барча мамлакатларни обод этувчи жаҳон шоҳи Доро сенга салом айтиб дедики, хирож деган нарса қадимий расм-русумлардан бўлиб, бизнинг уни олишга эҳтиёжимиз йўқдир. Лекин ўзимизга мute бўлган шоҳларга ҳар қандай ҳукм қилсак, бўйинсунишга мажбур бўлганликлари туфайли хирож бериш бизнинг қудратимизга тан бермоқ ва ҳукмимизга итоат қилмоқ белгисидир. Отанг ҳаётлигида бу хизматни сабот билан адо этиб келди. Сен унинг ўрнига ўтирганингдан

сўнг, у нима қилган бўлса шуни қилишинг зарур эди. Сен бизга итоат йўлини тутиб банда бўлмадинг, отанг қилган ишни давом эттирмадинг. Икки-уч йил ўтса ҳам хирожни юбормадинг, лоақал бунинг сабаби ҳақидаги узрли гапларни айтиб бирон кишини жўнатмадинг. Иш шу даражага бориб, чегарадан чиққандан сўнг хирожни олиб келиш учун одам юборсак, ҳаддингдан ошиб, шундай сўзларни айтибсанки, ўзини билган одам бундай сўзларни айтмайди. Нима бўлса ҳам ҳали ёшсан-да, бош тошга тегмаган-да. Шу муомилангни эшитиб тентаклик бошланибди, дедик. Сенда жаҳолат кўп экану ақл оз экан. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ қилиб тузатиб бўлармикин? Ҳар ҳолда гўдаксан, бинобарин, бу айбларингни кечирамиз. Энди кам-кўстларингни бутлаб, қанча қарзинг бўлса, ҳаммасини жамлаб, тортинмай бизнинг ҳузуримизга келиб, баланд остонамизни ўпгайсан. Шунда юзингдан хижолатинг ҳам арийди. Биздан беҳисоб лутф-иноятлар ҳам кўрасан. Агар ваҳима қилиб, изтиробга тушсанг ёки шу аримиздан бўйин товласанг ёхуд жаҳлу гуруринг тутён қилиб, бу сўзларимизни рад этишни зарур деб топсанг, бу, энди подшолигингнинг белгиси, ҳали ёш экангнинг нишонасидан бошқа нарса эмас. Шу боисдан сенга муносиб нарса юбордим, номуносиб деб уни олишдан бўйин товлама! (Нотиқ шундай дея учи эгри узун таёқчавгон билан ёғочдан ясалган тўпни-гўйни ўртага қўйди ва яна сўзида давом этди). Модомики ҳали гўдаклигинг димоғингдан кетмаган экан, сенинг муносибинг чавгон билан тўп ўйнамоқдир. Мана шу ҳам сен учун каттакон ишдир, аммо мамлакатни идора қилиш эса ўзгача ишдир. Агар кўнглингдаги зиддиятларга чек қўйиб, ожизлигингни очиқдан-очиқ эътироф қилмасанг-у, низо чиқазиш учун қатъий бел боғлаган бўлсанг, (сенинг ундай андешага боришга ҳаққинг йўқ) жаҳлдан тушгин, ўз жонингга раҳминг келсин, менинг аскарларимнинг сон-саноғини мана шу кунжутча бил,— деб элчи энгиб ўрнидан туриб, беҳисоб кунжут тўла катта идишни ўртага келтириб, ичидан қошиғини олиб, палос устига агдарди.

— Шоҳ Дородан ҳар ким қўрқмайдиган бўлса, унинг аскарларини мана шу кунжутга қараб қиёс қилсин,— дея сўзамол, ботир элчи ўз сўзини тугатди ва жавоб кутиб, кўзини ерга тикди.

Искандар элчининг шу хил сўзларини эшитаркан, ичидан кулиб ўтирар эди. Элчи ўз сўзини шу хилда жиддият билан тугатгач, Искандар аста, вазминлик билан гап бошлади:

— Давроннинг шоҳи бўлмиш покзод Доро жуда ҳам

ўз сўзларига зеб бериб юборибди. У киши чиройли сўзга бериліб кетиб, ғалати гапларни айтиб юборибди. Масалан, шоҳларни бандам деб, улуғ мартабали кишиларни хизматкорим, деб хитоб қилибди. Бир қанча кишиларни оллоҳ ўз лутф-марҳамати билан халқлар тепасига шоҳ қилиб қўйибди. Бундай кишиларни «бандам» деб хитоб қилмоқ одам учун нораво-ку. Таомил бўйнича улар ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиладилар, бинобарин, «бандам» дейиш тангрига ярашади. Дарёдил шоҳнинг бундай сўз айтиши, шак-шубҳасиз, бошдан-оёқ хатодир. Бу тангрига «шерикчилик» даъво қилмоқ билан баравар. Доро бу фикри билан кофирлик йўлига кирибдир. Шунингдек, мени маст, гўдак ва бошдан-оёқ телбалик кишанига боғланган, дебдир. Ҳар кимки бу уч иш билан туҳмат қилса, куфр ва гуноҳ байроғини кўтарган бўлади. Ваҳоланки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат талашиб, можаро бошласалар, фараз қилайлик, унинг бири катта-ю, бири кичик бўлса, улуғи тушунчали одам бўлса, кичигига қараб: «Мен каттаман!» — демаса керак? Қўтон катта қушлардан ҳисобланади, лекин унинг сунғур (шунқор) олдида не жони бор? Яна бири буким, шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Масалан, олимлар изланишлар натижасида ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар. Шоҳнинг ер юзига ўхшаган думалоқ коптокни менга тақдим этиши эса тангрининг менга оламни беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқазиши — ўз майдонини менга топширганидир. Мени бу чавгондан баҳраманд қилиши эса, Доронинг мамлакат майдонидан чиқиб кетиши демакдир. Энди мен от чоптириб, майдоннинг ҳар тарафига гўй ургайман. Менга Дородан кўп хушхабарлар етди, мен у бахтиёр шоҳдан бениҳоя миннатдор бўлдим. Энди, унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнинг рамзини ҳам баён айлай. У кунжутларни аскарларининг кўплигига ўхшатмоқчи бўлган. Йўқ, мен бунга ҳам бошқа маъно бераман. Яъни, менинг аскарларим қуш бўлиб, гўё бу кунжутлар у қушларим учун овқатдир. Искандар бир қанча товуқ келтиришни буюрди. Товуқлар у донларни шундай териб едиларки, чумолиларнинг ташиб кетиши учун бир дона ҳам қолмади.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳалиги сўзамол элчини лол этди, лолгина эмас, хижолатга солиб, ер билан битта қилди. Шундан сўнг ҳикматпараст шоҳ элчига қараб:

— Энди Доро сари равон бўл, эшитган жавобларингни унга еткур, мендан ниманики сўраган ва қандай жавоб

олган бўлсанг, ҳаммасини унга ҳам айтиб бер,— деди.

Элчи Искандар сўзининг аламига чидамаган ҳолда, оёғи билан келган бўлса, гўё боши билан чиқиб кетди. У бориб, Дорога кўрган-билганларининг ҳаммасини изҳор қиларкан, шоҳнинг адоват ўти кўкларгача кўтарилди. Фитна қўшинига аҳли замон оёқ остию омонлик йўқлик кўчасига кириб гумдон бўлди.

Эй, соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўкирай. Ва душман сари худди маст шердай ҳамла қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй созандаю хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини тараннум эт. Ашулангда эса «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зеро, икки шоҳ кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошсин.

Эй Навоий! Жаҳонда уруш ғавғоси қўзғалди. Фитна қуюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам машғулотидан тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

XXIV

Мулоқфат — келишмовчилик каломининг сўз ўйини «мухл» ҳасаб билан «улфат» тутинади, «мухл» (андиша)га «офат» стади, акси қилинса одамларни садоқатга, тарк қилинса саодатга етказади. Халқ келишмовчилиги хонумонни, подшоҳлар келишмовчилиги жаҳонни хароб қилади

Жаҳон аҳлида вафо йўқ, эй дўстим! Улар муҳаббатдан жудо бўлган, эй дўстим! Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳануз тугамайди. Жаҳонда неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг ҳам табиати гина қилмоққа мойил. Бундай ўйлаб қарасанг, ҳатто ҳамкасблар ўртасида ҳам бир-бирига аҳд одамларни тополмайсан. Бир ерда ишласалар-да, бир-бирларини ранжитадилар. Агар бир ишда бир одам маҳорат кўрсатса, яна бошқа кимса ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал кўтарилиб, бири иккинчисига лоф урганча, «сен эмас мен» дейди. Таассуфки, икки ўртада низо чиқади. Туну кун жанжаллашиб, бири иккинчисини йўқ қилишни истайди. Гўё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгаяди. Ким биров билан касбдош бўлса, шу тарзда душманлик келиб чиқади. Бу ёлғиз санъат аҳ-

ли орасида бўлибгина қолмай, кўпроқ давлат аҳли ўртасида ҳам содир бўлади.

Агар бир шоҳнинг юз минг кишиси бўлса-ю, буларнинг ҳаммаси ҳам бир тоифага, яъни ноибликка мансуб бўлса, ҳаммаси ҳам шоҳга яқин бўлишни истайди. Амирлик мансабида бўлган кишилар эса ноибликка эришармиканман, деб изтироб чекадилар. Амаллари туманбоши бўлган шахслар амирлик мартабаси учун курашадилар. Кимки қушбегилик мансабида бўлса, туман бошлиғи бўлишни орзу қилади. Юқоридан энг паст мартабагача мана шу асосда бир-бирларидан ўзиш учун курашадилар. Қайси табақадаки бир гуруҳ одам бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзидан юқоридагилар сафига ўтишга интилади. Буларнинг ҳар бири бошқасидан олдин ўтишга, юқорироқ мартабага эришишга ҳаракат қилади. Пастдагилар юқоридагиларга таассуф қилиб эргашиши натижасида орада кин ва низо келиб чиқади. Кишилар қанчаки шоҳга яқинроқ бўлса, уларнинг адовати янада кўпроқ бўлади. Паст табақадаги одамларнинг жаҳли қанча қаттиқ қўзғалса ҳам, лекин хусуматлари енгил ўтади.

Хусуматнинг зиёни шунчалик кўп ва ёмонки, бу зиён хусуматчининг ўзига ҳам теккани каби ўзи кабилардан яна ўнтасига ҳам тегади, деб фараз қилавер. Булар ичида ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноаҳиллигидан жуда кўп зарарлар юзага келади. Бу адоватлар натижасида кўп одамлар азобга қоладилар, кўпгина қадим хонадонлар бузилади. Биринчи ариқ тошиш даражасига борса, иккинчиси ёмғир селининг оқиндилари билан тўлиб қолади. Лекин бу можаро олий мартабали султонлар ўртасига тушса борми — буни гўё жаҳон ичига тушган тўфон деявер, зеро, бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш, бу — довулгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, жаҳон аҳлининг сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда ҳатто дашт ва тоғ устида бўлган қавмлар ҳам қилич денгизининг сувига ғарқ бўладилар, жаҳондаги мамлакатлардан осойишталик йўқолади, бу мамлакат халқлари тинчлик-омонликдан маҳрум бўлиб қоладилар. Уруш, бу — бало селининг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавжлари халқни ўз офатига чўмилтиради. Уруш, бу — довул! Довулгина эмас, ғам ва андуҳнинг селидир. Ундан бутун дунё халқларига кулфат ва алам етади.

Икки шоҳ уруш ва адоватга бел боғласа, жаҳон аҳли икки қўшинга бўлиниб, бир-бирига қарши ўткир тиғ кўтариб, бир-бирини шу тиғ билан ҳалок қилишга ки-

ришадилар. Мисол учун, ота бир тарафда бўлса-ю, иккинчи тарафда унинг ўғли бўлса, иккиси ҳам душманлик ўтидан газабланиб, у газаб ўти буларни қон ичишга ташна қилиб, отаси ўз ўғлини ҳалок этиши учун жон берганидек, ўғли ҳам ўз отасига душманлик тиғини санчади. Бу жанг пайтида қариндош ўз қариндошига дуч келса, ўша онда бир-бирларининг бошини кесишга шошиладилар. Уруш кунлари оғинолар бегоналашади. Бир хонадонда яшаган одамлардан ҳамхоналик йўқолади. Урушда бир зот ораси шу каби бузилса, икки ёт ораси қандай бўлажагини бир тасаввур қилинг. Урушнинг аччиқ шамоли шу хилда эсиб, тўс-тўполонидан осмонни тўзонга буркаб, халойиқ кўзини фитна гарди қоплаб олгач, бечора халқ урйиқит орасида ўзини йўқотиб қўяди. Уруш балоси халқ бошига қирғинлик, ватангадолик каби кулфатларини солади. Агар икки шоҳ ўртасида уруш бошланмаса ҳам, лекин доим ноаҳилчилик муросасизлик бўлаверса, халқ бошига юқорида тасвирлаганимиздек кўнгилсизликлар тушиб, халойиқ бу кўргиликлар остида тонталаверади. Агар халқ жонига раҳм қилмай, икки шоҳ жанг майдонига қараб юриш қилсалар, зафар бирининг қўлини баланд қилиб, иккинчи томон шикастланиб — енгилса ҳам, у кунни офат куни, офат куни эмас, қиёмат куни деяверинг.

Муродига етган иккита олийжаноб кишининг бир-бири билан дўстлик ва тотувлиги қандай яхши! У нима қилса, буниси ҳам унга ёр бўлса, яъни униси бунисига ҳурмат изҳор этса ва меҳрибончилик кўрсатса, унинг тилаги бунинг орзусига мос келса, бунинг рад этган нарсасини иккинчиси ҳам рад этса!

Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир.

XXV

Икки жаҳондор келишмовчилигидан жаҳон аҳли хирмонига бало чақини тушгани ва икки дўст иттифоқлигидан у ёнган ўтга раҳмат ёмғири ёғиб, уруш алангасини сўндиргани

Эшитишимча, Чингиз ва Хоразмшоҳ бир-бирлари билан душманлик урушини бошлаган эканлар. Қудратлари етганча жаҳонни буздилар. Бу ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани учун, шарҳини ёзиб ўтирмайман. Бу жангда Чингиз зафар қозониб, Хоразм ўлкасини остин-устин

қилиб ташлади. Қайси шаҳарни қўлига киритган бўлса, у ердаги одамларнинг ҳаммасини бераҳмлик билан тигдан ўтказди. У зулм денгизини мавжлантириб, қаҳру ғазабини авжга чиқазди.

Ато ўғлига йиглабон: «ҳой-ҳой!»
Қизига ано тортибон: «вой-вой!»...

Қисқаси, ўлим кишиларнинг ҳаёт уйига киришларига тўсқинлик қилар, ажал эса омонлик йўлини бекитиб ташлаган эди. Шом мамлакатида бўлса керак, шундай бир воқеа юз бердики, дўстлик фазилатига эга бўлмиш икки ўртоқ тасодифан бировга банди бўлиб, биров эмас, кофир қўлига асир тушиб қолдилар. Икковининг кўзларидан ёш ўрнига қон оқар, икковлари ҳам жонларидан умидларини узган эдилар. Зеро, золим буларнинг ҳар иккисини қатл этмоқчи эди. Лекин бири иккинчисидан аввалроқ қурбон бўлишни истар эди. Мақсад — жонни ўз дўстига фидо қилмоқ эди. Бир маҳал қотил тиғини қинидан суғуриб, биринчисига урмоқчи бўлган эди, иккинчиси бошини яланг қилиб, ўлимдан қўрқмай: «Аввал менинг бошимга тиғ сол, мени ўлдиргач, унинг бўйнини чопарсан!» — деб ёлборди. Иккинчисини ўлдирмоқчи бўлиб, унинг бошига жафо тиғини кўтарган эди, аввалгиси ўлимни ҳавас қилгандек бошини очиб: «Аввал мени ўлдир!» — деб ялина бошлади. Буларнинг ҳар бири ўз дўсти учун қайғуда эканида Чингиз уйқуда бўлиб, юқоридаги воқеа унинг тушига кирди. Шунда, воқеа гувоҳи бўлган бир киши Чингизга:

— Ушбу икки дўстдан вафо ўрганиб, халойиққа озор беришдан воз кеч! Хоразмшоҳ сенга душман бўлса, бунинг учун жаҳон халқининг нима гуноҳи бор? — деди. Икки шоҳнинг хусумати жаҳонни бузиб турганда, дарҳақиқат, бу икки дўст бир-бирига шу хилда вафо кўрсатди.

Шу аснода уйқусидан уйғонган Чингиз халойиққа ўлимдан омонлик берди.

Икки дўст билан қотил ўртасида бўлган бу можаро халқ ичида яхшилик тимсоли бўлиб қолди.

Бу хабар кофирнинг қулоғига етиб, кўнгли юмшади-да, озор беришдан қўл силкиб, икки дўстнинг оёқ-қўлини ечиб, уларни озод қилди.

Икки шоҳнинг бир-бирларига қилган адоватидан жаҳон аҳли бошдан-оёқ хароб бўлиб турганда, икки дарвешнинг ҳиммати ва аҳиллиги ҳамда ўз ҳазин жонларини бир-

ларини бир-бирларига нисор қилишга тайёрлиги туфайли, жаҳон аҳлининг бошидан душманлик тиғи кўтарилди.

Агар, киши дўстликни ҳавас қилса, унга ушбу масал мангу ўрнак бўлиб қолажак.

XXVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан саволи шу хусусдаки, ноаҳиллик ҳамма миллат учун манъ этилган, жанжал ва низони эса ҳеч бир қулоқ эшитиши келмайди. Ноаҳиллик ва урушга қарши ҳамма учун мақбул ва фойдали бир қоида топиладими? Арастунинг ул қоронғиликда ёруғлик кўрсатгани ва ноаҳилчиликдан қутулиш йўлини айтгани

Яна Фаридун ҳашаматли шоҳ Арастудан:

— Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкинми? Низони кимки эшитса, ақл уни манъ этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсаки, у қондага асосан, айни замонда низо чиқариш фойдали ёки зарар келтириши билинса!— деб сўради.

Ҳар сўзи ҳикмат бўлган донишманд шундай жавоб берди:

— Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Бировнинг ножўя бир иши бўлиб, уни қилмасликнинг иложи бўлмаса, аммо бу ишдан эл-юртга катта зарар етадиган таги қалтис жанжал чиқадиган бўлса, биров шу ишни манъ этиш имкониятига эга бўлсаю, лекин ўзини четга олса, у кечирарли эмас. Аммо шунингдек бу қайтарғани билан у кўнмаса, яъни шу ишни албатта қиламан, деб туриб олса, унинг бу ишни қилишга қатъиқ бел боғлаганлиги маълум бўлгач, янада қатъийроқ манъ қилиш лозим бўлиб қолади. Бунга ҳам қаноатланиб, ишни тўхтатмаса, у пайтда бу билан низо қилмоқ зарурати тугилади. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики бу ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имконияти йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ лозим. У ҳам бўлса, душман билан олишишга ўзи қодирми-йўқми? Агар унинг устидан галаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар ҳисобласа, можаро чиқазиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Лекин унга кучи етмаслигини ҳис қилса, ундай вақтда насиҳат билан кифояланиб қўя қолгани яхшироқдир. У насиҳат ҳам ётиғи билан бўлса дуруст. Токи эшитувчининг бундан жаҳли чиқадиган бўлмасин. Унинг жаҳли чиқадиган бўлса, насиҳат қилувчи учун ҳам хавф-хатар бор.

Низонинг ҳар хил босқичларини билиш ва қила олиш мумкин бўлган ишнигина қилиш лозим. Киши ҳамма ишда ақлни ишга солиб, ўз мақсадига эришмоғи лозим. Агар бировга ақл йўлбошчилик қиладиган бўлса, бу ишларда мағлуб бўлмайди.

Эшитувчи ўз саволига фойдали жавоб олгач, бошқа сўзга оғиз очмади.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидан паришон бўлиб, аскар йиғиш учун олам аҳлига ғавғо солиб, олам-олам лашкар тўплаб, унга қарши юриш қилгани ва Искандар ҳам ул дарёйи офат қаршисига бало селидек тўғоноқ ясаб юзлашгани ва дунёни у икки шоҳ остин-устин қилиб турганда Доронинг давлат байроғи ўзга қуюн офатидан йиқилиб, Искандарнинг ойпарча туғи қуёш байроғидан юқори кўтарилгани

Икки шоҳ ишини ҳикоя қилувчи санъаткор сўзга шу тариқа жило беради:

Элчи Доронинг олдига бориб етгач, Искандардан эшитган гапларини бошдан-оёқ айтиб берди. Шоҳ нималарни буюргану элчи Искандардан нималарни эшитган бўлса, ҳаммасини баён этди. Унинг буларни айтмасдан иложи йўқ эди. Бинобарин, ҳаммасини фармонни бажарувчи сифатида арз айлади. Доро Искандарнинг жавобларини эшитди-ю, ғазаб алангасидан жисмига ўт тушиб, ўртанди. Бошидан то оёғигача бутун вужуди ёниб, ўзини чақиндек қаёнга уришни билмай қолди. Гоҳ даврон билан уришгиси ва гоҳо айланувчи фалакнинг бетига тупургиси келди. Унинг ғазаб ва изтироби дам-бадам ошиб, ерга ҳам, кўкка ҳам таъна ва ҳақорат ёғдирди. Бари бир, бундай ғавғолар билан у ўз дардига даво тополмай, қўшин жамлаш ҳақида фармон берди; Рум, Зангибор ва Фарангдан бошқа, дунёнинг ҳамма ерига зудлик билан одамлар юборди. Лашкар денгизи шундай тўлқинланиб кетдики, унинг ғала-говури осмон авжидан ҳам ошди. Ҳам Эрону Турон, ҳам Чиннинг узоқ чеккаларидан тортиб то Шарқдаги

мамлакатларгача ҳамма ўлкаларда аскарга яралик ҳеч ким қолмади, қолмади эмас, қололмади. Бу тарафи ер юзининг ғарбий қисмида бўлган ҳамма одамларни ҳам уруш аслаҳалари билан қуроллантириб, дунёнинг жануб ва шимол қисмларида бўлмиш одамларни ҳам битта қўймай, жаҳоннинг тўрт томонида бўлган башар авлодининг ҳаммасини йиғиб келтирди. Бутун тоғу чўлларни, ғалат айтдим, бутун ер юзини аскар босиб кетди. Лашкарбошилар, амалдорлар, бераҳмлик сиёсати билан элу халқни суриб келтирдилар. Шу хилда ҳаракат қилиб, тахминан икки йил чамасида бутун қўшинни мўлжалланган жойга жамладилар. Аскарлар ер юзига сиғмай кетди, ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик лашкар тўпламаган эди. Лашкарнинг на бошу оёғи, на чеку чегараси кўринар эди. Сон-саноқда улар фалак юлдузларидан, юлдузларгина эмас, биёбон қумларидан ҳам кўп эди. Белгиланган фурсатда шунча қўшин жамлангач, бундан хабардор бўлмиш шоҳ лашкаргоҳга бориб, қўшинни кўздан кечираркан, Доронинг адоват ўти янада алангананиб кетиб: «Агар шу қўшин билан юриш қиладиган бўлсам, фалак ҳам менинг зарбимдан қаёнга қочишини билмай қолади»,— деб мағрурланиб кетди. Бу орада ҳар тарафдан ҳамма халқларнинг шоҳлари беҳисоб туҳфа ва тортиқлар билан кела бошладилар. Бўйинларида итоат тавқи мавжуд, ҳамма иқлимнинг ҳукмдорлари тўда-тўда бўлиб келишар эди. Доронинг лашкаргоҳига қурилмиш ўз чодирига келиши билан аскар ва қўмондонлар жўшиб кетдилар. Унинг чодирига баланд бир тахт ўрнатилган бўлиб, муҳтарам шоҳ ўша тахтга чиқиб ўтирди. У шундай тахт эдики, юксак осмон ҳам бундай баланд мақомни кўрмаган эди. Ниҳоят, Доро:

«Мамлакат султонлари, ҳамма лашкарбошилар ва мамлакатларнинг қўриқчилари менинг ҳузуримга келиб, ер ўпиб, салом қилиш билан ўз ҳурматларини билдирсинлар!» — деб буюрди.

Султонлар шундай топшириқ олиб, шоҳ уларга эътибор берадиган бўлгач, уларнинг ҳаммаси келиб, узоқдан бош эгиб таъзим қилиб, кўзларини ерга тиккани ҳолда, оёқ устида турдилар. Шоҳ буларнинг барчасини бирма-бир кўздан кечирмоқчи бўлгани туфайли, эшик оғаси уларнинг ҳар қайсисини боргоҳга яккама-якка бошлаб олиб кирар эди. У киргач, бошини саждага қўйиб, Доронинг оёғини ва ўтирган гиламнинг четини ўпар эди. Бу қайтгач, ўрнига яна бошқа биттаси келиб, унинг даргоҳи тупроғига тошинар эди. Буларнинг қабули шу хилда ярим

куп давом этгач, бор кишиларнинг ҳаммаси шаҳаншоҳни зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлди. Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср юртининг азизи Варқаъ ҳам, Дашт элининг ҳокими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шаҳзодаларнинг, саркарда ва амалдорининг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг Доро оёғини ўпиш, унинг илтифотига муяссар бўлиш билан бошлари осмонга етди. Улар улуғ мартабали шоҳни кўриш шарафига қанчадан-қанча тортиқлар ҳам келтирдиларки, бу маблағларни юз минг ҳисобдан юз йил ўтириб қанчалик тез ҳисобламасинлар, бари бир ададини аниқлолмас эдилар. Бу машғулотни, яъни хон-султонларнинг қабулини бартараф қилгандан сўнг, халойиқни ҳар томонга тарқатдилар. Кейин Доро қандай халқ раҳбари, шоҳ-султонлар бўлмасин, иноят қилиб, уларнинг ҳаммасини ҳам ўз қабулхонасига чақиртирди. Бошида шоҳлик тожи бўлган кишиларга ўтириш амрини берди, ҳаммалари ер ўпиб ўтирдилар. Доронинг ёни-берига шоҳлар ўтирдилар; саркардалар эса буларнинг хизматига тайёр бўлиб, оёқ устида турдилар. Дунё шоҳи бўлмиш Доро улугларни ўз илтифотидан баҳраманд қилиб, тубандаги сўзларни айтди:

— Бунча қўшинни йиғиб, халойиқ фароғатини бузишимиз бежиз шуки, Рум шоҳи Файлақус бу дунёдан охиратга риҳлат қиларкан, ундан бир сувдек ўғил-терсига қарамай юрадиган, ўт каби ўжар, мажнунваш бир фарзанд қолган бўлиб, бошига ҳукмдорлик тожини кийганига уч йил бўлишига қарамай, хазинамизга хирож юбормай қўйди. Ўз хизматини нима учун бу хилда бажармаётганини билиш, бу ҳақда у билан гаплашиб, мазкур хирожларни ундириб, девонга келтириб солиш учун одам юборсак, шундай беҳуда гапларни айтибдики, унинг бу каби муомила қилишга ҳеч қандай ҳадди йўқ. Шундан сўнг унга кўп панд-насиҳатлар қилдим, бу пандларим ҳам кор қилмади. Аксинча, у менинг насиҳатларимга шундай одобга хилоф жавоблар қилдики, оқибат-натижада ғазабим қўзғалиб кетди. Унинг ноўрин гапларини эшитгач, таъзирини бериб қўйишим зарур экан, деган фикрга келдим. Ўша гўл-нодоннинг ножўя муомиласи туфайли, ҳар ёнга одам юбориб, қўшин йиғдирдим.

Бу гапни эшитгач, шоҳлар, қўмондон ва лашкарбошилар Дорога ер ўпиб, сажда қилгач, ўринларидан туриб:

— Ул шаккокни хароб қилмоқ учун шаҳаншоҳимизнинг отланишларига ҳожат йўқ эди. Бу каби қўшин жамлаш у ёқда турсин, буюрсангиз, биз қулларингиздан биримиз ҳам уни даф этган бўлур эдик. Ҳали ҳам бўлса, бу хизматни қайси биримизга инояг қилсангиз кифоя, ўша онда унинг жазосини бериб қўюрмиз.— дедилар.

Шунда Доро:

— Қўшин йиғилиб бўлди. Энди бориб Румга қўнамиз. Биз тарафдан Зангибор ва Фаранг ҳам унинг қўл остига ўтиб қолган, у элларни қутқарин чорасини ҳам кўрмогимиз зарур. Бир неча кун у ерларни айланиб, душмандан мамлакатларни тозалаймиз. Ундан кейин қайтсак ҳам бўлади. Ҳар ҳолда ўй суриб ўтиргандан жилганимиз маъқул.— деди.

Бу сўзни Доро оғзига қазо солди. Қазо амрига рози бўлмасликка кимнинг иложи бор?

Шоҳ ниманки деган бўлса, ҳамма уни бир оғиздан қабул қилиб, Румга юриш учун қарор қилдилар ва ўринларидан қўзғалиб, кўчишга жазм этган ҳолда, ҳар тарафдан юриш тараддудига киришиб кетдилар.

Буларнинг қанчадан-қанча қўшин билан Румга юриш қилганининг хабари Искандарга ҳам бориб етди. Доронинг ер юзидан лашкар тўплаб, у томонга азм этганини Искандар аллақачон эшитган ва бу ҳолатдан ғафлатда эмас, ишида мужмаллик ва ҳардамхаёллик ҳам йўқ эди. Дамбадам душман йўлига одам юбориб, доим улардан хабардор бўлиб турар эди. Қандай бир ишни бажариш лозим деб билса, тезда уни саранжомлаб қўяр эди. У ёш шоҳ ўз қўшинларини шундай ораста қилган эдики, уларнинг қаршисига бир олам қўшин қўйилса ҳам, бу қўшиндаги аскарларнинг ҳар бири Рустам каби забардаст бўлса ҳам, худди бўрон қаршисига қўйилган сомондек совуриб юборишга қодир эди-ю, лекин Дорога ўхшаш бесабр бўлмай, шинори муросаю мадора эди. Доро бутун оламдан лашкар йиғиб, юқорида қанчалигини баён қилганим қўшин билан унга қарши юриш қилганини эшитгач, илм-фан билан ҳам қуролланган у доно, худди денгиз томон момоқалдироқ билан босиб бораётган булутдай, қулон тўдасига ўкириб хамла қилаётган шердай, душманга қарши юзмаюз бўлиш тараддудига тушди. Доро ҳам унинг бу ҳаракатини фаҳм этгач, икки ўртадан муросаю мадора деган тушунча тамом кўтарилди. Искандарнинг ҳайиқмай бу каби қарши чиқиши душманлари юрагига бенихоя қўрқув солди. Икки орада тахминан ўнга яқин манзил-масофа қолганда икки томон ҳам аста ҳушёрлик билан ҳаракат

қила бошлади. Юриш расм-русумларида ҳеч қандай нуқсон йўқ, лашкарлар кўчишда-қўнишда интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Қўшин туширилган жойнинг атрофини ковлаб, аскарларни душман ҳужумидан сақлаш учун хандақ қилинарди. Қуёш ботиб, кўкни қоронғулик босгач, лашкарларни қўриқлаш учун икки тарафдан посбонлар пайдо бўларди. Кеча посбонлари қанчалик ҳушёр бўлса қўшин қоровуллари ҳам шунчалик зийрак-бедор эдилар. Агар душман томонда чумоли қимирласа ўша онда кўзини ўқ билан тешар эдилар. Бу икки шоҳ ўз қўшинларини душман томон шу хилда бошлаб борар эдилар. Жанг майдонига бир кунчалик йўл қолган эди. Икки ўртада жуда баланд бир тоғ бўлиб, бу тоғнинг икки ёни кенг даштлик эди. Бу икки шоҳнинг лашкарлари шу даштнинг икки томонини қоплаб олган бўлиб, буларнинг орасидан ўтишга тонг ели ҳам йўл тополмас эди. Искандар ўз қўшинлари атрофини айланиб, жанг учун нимаики зарур бўлса, ҳаммасини тайёрлади. Жумладан, Хайбар қўргонидек хандақ ясади, йўқ, Хайбар эмас, Искандар деворидек истеҳком қурди. Булардан кўнгли тинчигач, жангларда галаба қозонган, савлатли паҳлавон саркардалардан юзта пайзабонни айириб олди ва ҳалиги икки ўртада бўлмиш баланд тоғ устига чиқиб, душман қўшинини кўздан кечирди. Искандарга шундай кўриндики, гўё бутун ер юзини лашкар босган, ер юзинигина эмас, дунёда бўлмиш тоғу тошларни ҳам душман қўшини қоплаб олган эди. Бутун тоғ ҳам, чўл ҳам қўшин ҳаракатидан эзилган, бу ҳаракатдан ҳамманинг ороми бузилган эди. Уларнинг тўзон ва губори ернигина эмас, фалакни ҳам босиб, ложувард осмон ҳам кўзга кўринмай кетган эди. Тўзон билан тутуннинг қоришиб кетганидан ўт билан тупроқни бир-биридан фарқ қилиш қийин бўлиб қолибди. Искандар қайси томонга боқмасин, халқдан бошқа нарсани кўрмади. У ўйлаб, бу оломоннинг ҳисобига етолмай, эс-ҳушини ҳайрат қопларкан, дилига шундай андиша келди:

«Икки қўшин жанг қилиш учун кўл урсалар ва бир тараф иккинчи томонга нисбатан икки-уч ҳисса кўп бўлса, албатта, жанг зарбаси оз тарафни кўпроқ эзади. Агар бир тарафнинг одами битта бўлиб, унинг қаршисида юз душман бўлса-чи, у пайтда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кесишдан бошқа нарса эмасдир. Мен илм-ҳикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдонига кириб қолдим. Энди бу жанг майдонидан қайтишнинг ҳеч иложи йўқ. Жанг бошласам-чи, шикаст ейишдан ўзгаси насиб бўлмайди» — деган хаёл билан боши қотиб

турганда, бир тоғ устида икки какликнинг бир-бири билан ниҳоятда қаттиқ ва чандастлик билан урушаётганликларини кўриб қолди. Бу какликларнинг бири катта ва бақувват, иккинчиси эса кичик ва заифроқ эди, униси қанча забардаст бўлса, буниси шунча кучсиз; буниси қанча бақувват бўлса, униси шунчалик ҳолсиз эди. Искандар икки какликдаги бақувватлик ва кучсизликни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилди. Улар томонга диққат билан боқаркан, бу икки каклик олишувини ўзи билан душманининг жанги деб фараз қилди. Унда ўзини ҳалиги кичик-кучсиз каклик деб, кучлигини эса Доро томон деб тасаввур этди. Искандар шу ўй билан уларнинг жангини томоша қилар, ҳаяжонидан бечораниинг жони азобланар эди. Шу топда бирдан осмонда бургут пайдо бўлиб, ҳалиги какликларни овлаш учун тезда пастга қараб шўнгиди ва бирдан катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Гўё катта каклик бу ерда илгаридан ҳам йўқ эди. Биттаси бургут чангалида маглуб бўлгач, иккинчи каклик ерда жавлон уриб қолди. Искандар бу аҳволдан жуда хурсандлу, очган фолидан ниҳоятда кўнгли кўтарилиб, ўзини бардам ҳис этди. У шундай хулосага келдики, душман енгилади, аммо Искандар ва унинг қўшинидан эмас, бошқа бир тарафдан шикастланади. Бу фолни шу каби яхшиликка йўйиб, душманнинг кўплигига аҳамият бермай, хотиржам қайтди. Шу ғалаба ишончи билан ўз қўшинининг орасига худди жонсиз баданга руҳ киргандек бўлиб кирди. Искандар у тогдан шундай хурсанд бўлиб қайтганда қуёш ҳам ўз байроғини тог орқасига тортган эди. Осмон чироғи кўкдан гойиб бўлгач, кеч кириб, дунёни қоронгулик босди. Икки қўшин ўзининг эҳтиёт чорасини кўриб, жанггоҳда кеча посбонлари қўшинини назорат қила бошладилар. Посбонлар қўшинини шундай ҳушёрлик билан қўриқлар, ўз сояларига ҳам эҳтиётлик билан қарар эдилар.

Қўшининнинг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан писиб келадиган тун ўгриларини (разведкачиларни) қўлга тушириш пайида эдилар. Қўшин атрофини ўраб турган қўриқчилар шунчалик қаҳрли эдиларки, шамол ҳам тебранш имкониятига эга эмас эди. Улар халқни ҳар тарафдан ўраб олган бўлиб, лашкар ичкарисидан бир товуш ҳам ташқарига чиқмади.

Бу пайтда иккала шоҳ ҳам ўз қўшинини тўплаш, уларни сафга тизиш ва умуман жанг тараддудида эдилар. Нариги томонда, юлдуз қадар беҳисоб лашкари бўлган Доро боши устидаги осмон гумбазидай кенг чодири ичида

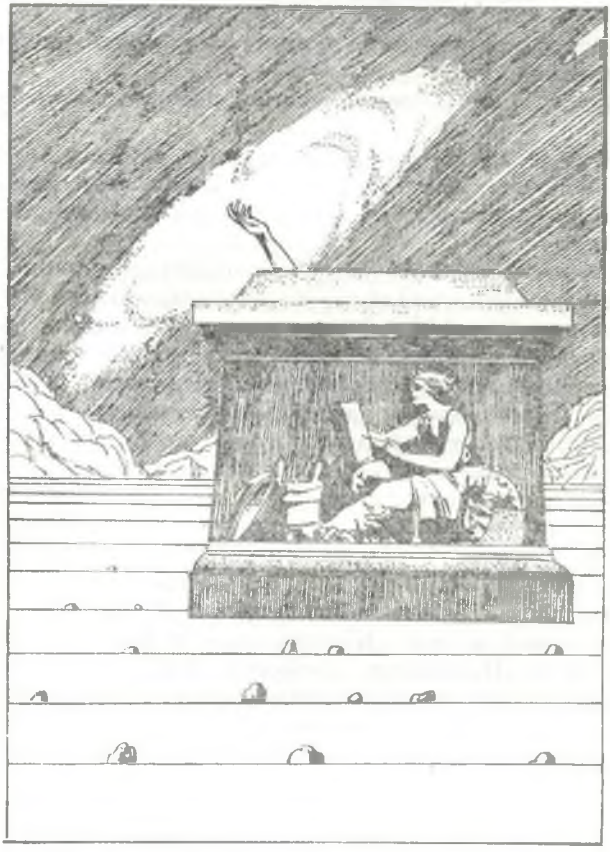

тахтда ўтириб, жанг ҳақидаги ошкору ва махфий бўлмиш барча масалани муҳокама қилар, ўз тарафининг галаба қилиши лозимлигини ўйлаб, байроғининг зафар ели билан ҳилпирашини орзу қиларди. У ҳамма жиҳатдан ҳам Искандарни назар-писанд қилмас, қазо ўз бошига нима солиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Қўмондонлари ҳам ўзича пўнғиллашиб, Искандар ҳақида ҳар хил гап-сўзни бичиб-тўқишарди. Масалан, биттаси:

«Агар шоҳимиз фармон қилса, ҳар биримиз бехавфу хатар уни эзиб ташлаймиз» — деса, иккинчиси:

«Бизнинг қорамизни кўрган онда қочиб қолади» — дер, учинчиси эса:

«Дорога узр эшигини очади»... деб фолбинлик қилар эдилар.

Лекин Искандар томондагиларининг ҳаммаси бир оғиздан: «Ўлгунча жанг қилишимиз керак. Зўр душманга бирдан қаттиқ зарб берилмаса, енгиш мумкин эмас»,— дер эдилар.

Ҳамманинг кўзидан уйқу ва осойишталик қочган, ҳамма жангда қандай қилиб галаба қозонишишигина ўйларди. Ҳаммалари ўз элига яхшиликдан хабар бериш, эл бошидан хавфу хатарни йўқотиб, уларга ўз осойишта тирикчилигини давом эттириш умидини бағишлаш ниятида эдилар. Искандарнинг халқи ҳеч тинмай курол-яроғ тайёрлар, совут тўқир, темир қалпоқ каби уруш кийимбошларини муҳайё қилар эди. Жанг майдонидаги лашкарларга тун узун кўринар, аммо эртанги кунининг ваҳимаси ундан ҳам баттар эди. Икки томондаги одамлар шу каби хаёлда экан, тонг ҳам ўзининг гўзал жамолини аён қилди. Саҳар ўзининг заррин байроғини кўтаргач, унинг нуридан ҳаво ёришди. Шу ондаёқ тақдир икки дарёга тўлқин солиб юборди. Бунинг гавғоси Миррих қулогига бориб етди. Полвонлар ҳайбатли наъра тортдилар, бу наъралар ер қатламига зилзила солди. Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди». Қиличбозлар фалак жангчисидек бошдан-оёқ кўк темир ёпинчиққа чулганди. Қўмондонлар уруш бошлаш учун отларга миниб, аскарларини сафга тиза бошладилар. Давлатпаноҳ Доро отланиб, қўшинини Искандарга қарши тайёрлади. Уни қўшин эмас, «қонхўр дарё»де, фалак денгизини эса, ундан бир намуна де. Шоҳ қўшинини урушга тайёрлаш учун шундай саф туздики, бир боши шарқда бўлса, бир боши гарбда эди. Бунақа чек-чегараси йўқ катта сафдан еттита тузилди.

Қўшининг боронгори (ўнг қаноти) Самарқанддан

то Хитойгача бўлган шарқ мамлакатларининг халқлари дан иборат бўлиб, бунинг ичида юз минг ўзбек билан мўғул ва юз эллик минг қалмоқ бор ва ҳаммаси олти юз минг кишидан иборат уруш ва жанг қаҳрамонларидан ташкил топган эди. Хитой халқини Чин аскарларининг кийими билан ясантирилган эди, гўзалликда улар жаннат боғини эслатадилар. Ҳар бир паҳлавоннинг учар отига етти хил зарбафтдан ёпинчиқ ёпилган, довулғон деган ўқ ўтмас қалпоққа жуда чиройли чин жиғаси қадалган бўлиб, у паҳлавон совут устидан хитой ипакларидан кийим кийган эди. Қалмоқ хони шундай саф тузибдики, кўриниши худди дўзах ажалининг ўзгинасидир. Барча байроқлар дўзах шуъласи рангида бўлиб, байроқ жилвасидан дўзах алангаси акс этиб турар эди. Совут (темир кийим) кийган аскарларининг ҳар бири шундай даҳдага қилардики, ундан жаҳонга гулғула тушарди. Буларнинг қўшини хони Тўқвоб деган киши бўлиб, уруш вақтида унинг ғазабидан ҳамма даҳшатга тушар эди. Ҳисобда ит тукидан ҳам кўп бўлмиш мўғул шерпайкарлари ўт каби чақнар эдилар. Буларнинг хони Мангу уруш пайтида қиёмат қўпориш билан оламни қаро қилар эди. Ундан кейинги сафда ўзбек билан мангғит бўлиб, икки ўрим сочдек бир-бировига чирмашиб кетган эди. Буларнинг кўҳа — уруш асбоблари кумушдек ярқирарди; бошларида эса, черкасча дубулға. Уларнинг қаторида Мовароуннаҳр халқи, яъни Сир ва Амудан иборат икки дарё оралиғидаги ўнта шаҳарнинг аҳолиси ҳам бор бўлиб, уларнинг ҳар бири шерга ҳамла қиладиган филдек зўр кишилар эди, мерганликда ўқ билан чумолининг кўзини ҳам бехато урардилар. У пайтда жаннатмонанд Самарқанд мавжуд эмас, зеро уни кейин Искандар бино қилган эди.

Жувонгор (қўшинининг сўл қаноти) нинг бир тарафида Магриб халқи, иккинчи тарафида эса Буртос ва Барбари халқлари саф тортган. Буларнинг найза-қалқонлари сариғ рангга бўялган бўлиб, отларининг гажим — ёпиқлари-ю, ҳатто зирҳли кийим остидан кияди ган пахталик хафтонларигача сариғ матодан тикилган. Араб саҳройиларидан қирқ минг найзавоз бўлиб, ҳаммаси чопқир араби отларини миниб олганлар. Буларнинг байроқларию найзаларидан тортиб, то бедов отлари устидаги баргуствон (ўқ ўтмас ёпиқ) ларигача ҳаммаси қора эди. Магриб аҳлига Талиъ деган киши бошчилик қилса, араб аскарларига Вакиъ раҳбарлик қилар эди. Мадина шаҳарларининг бошлиғи Ардашер қилич билан қуролланган юз минг ботирга қўмондон бўлиб, унинг қўл остидаги барча

белгилару кийимлари ҳам, туглари ҳам, саман отларининг ёпиқлари ҳам — ҳаммаси бинафша рангида эди. Қутайф, Баҳрайн ва Бағдод шаҳарларининг халқларига Рустаҳам қўмондонлик қилар, бунинг қўл остидаги ҳамма нарса кўк темир рангида бўлиб, аскарлари эса бошдан-оёқ кўк атласга ўралган эди. Жувонгор ҳам олти юз минг лашкардан иборат бўлиб, олти юз мингдан ташқари буларга мадад берадиган кучлар ҳам йўқ эмас эди.

Етти юз минг кишидан иборат ҳировул (қўшиннинг бош қисми) га етти қабат осмон ҳам ҳайратда эди. Бу қисмнинг устки-ички либосидан тортиб ҳамма нарсаси оқ матодан ва оқ тусда эди. Бу оқ рангда саф тортган жангчилар Дашти Қипчоқ ва Хоразм юртининг халқларидан ташкил топган эдилар.

Бош қўмондон қўл остида бўладиган «гул» қисмига улуг Доронинг ўзи қўмондон бўлиб, унинг атрофини тоғтоғ қўшин ўраб олган эди. Шу хилда етти гул қўшини тузилдики, буларнинг орасига кириш учун шамол ҳам йўл тополмас эди. Бу гулларнинг ҳар сафида юз минг нафар аскар бўлиб, буларнинг ҳаммаси шоҳона зеб-зийнатлар билан безанган эди. Булар яшил кийим кийинган бўлиб, байроги бошидаги пўпаги ҳам яшил рангда эди. Бу сабза рангдан бутун олам майсазорга ўхшаб кўринар, ер юзининг ранги гўё бутунлай яшил тусга киргандек эди. Мана шу қўшинининг марказида, худди унга қарши жанг қилишга жаҳонда ҳеч кимнинг ҳақи ва ҳуқуқи йўқдай, дупё шоҳи Доро магрур турар эди. У қўшин сафини шу хилда жангга ҳозирлагач, душман томонга қараб йўл олди.

Тоғнинг нариги бетида шерюрак Искандар тинмай ўз қўшинларини сафга тузар эди.

У боронғорнинг ҳаммасини қонхўр фаранг аскарларидан тузди. Улар душманнинг кўплигини билмас, билса ҳам кўзига зарра илмасди. Қўмондонлар ичида Шайпол деган саркарда шижоатда худди Рустам Золнинг ўзи эди. Уларнинг кийим-кечакларига гавҳарлар қадалган бўлиб, ҳаммаси етти хил товланадиган фаранг бахмалларидан тайёрланган, бироқ пўпаги ҳам етти рангли фаранг зарбафтидан эди. Юз минг кишидан иборат бўлган бу газабли жангчиларнинг ҳайбатидан қуёш тиги ҳам ўтмасланар эди.

Жувонгорида Бартос ва Руслар саф тортган бўлиб, ҳар бири фалак отидек саркаш ва шафқатсиз эдилар. Уларнинг совути батамом қалайланган, қўлларидаги найзалари эса устундай эди. Бироқ отларининг устидаги

ёпиғи бошдан-оёқ жундан тўқилган бўлиб, довулғалари худди тўшни сингарию, унинг устидаги жигалари сариқ қушнинг патларидан эди. Буларнинг ҳар бири тунги бойқушдай уйғоқ, дўстга бахтиёру мехрибон, душманга нисбатан аёвсиз эдилар. Буларнинг сони ҳам юз минг чамаси бўлиб, жанг майдонининг жувонгорида саф тортган эдилар.

Ҳировулга ҳабаш халқи тайинланган бўлиб, уларнинг қиёфалари ҳам ўзгача эди. Булар кийган жавшанни занжи усталари ясаган бўлиб, ойнадек зангдан покиза эди. Баҳайбат жез қалпоқлари жавшанларига ўхшаб қора тунда худди қуёшдек ярқираб турарди. Темирдан қилинган жигалари худди шаҳпар (узун пат) дай, гўё қуёшга санчиб қўйилган ҳилолга ўхшарди. Отларининг ёпинчиқлари бошдан-оёқ пўлат тўқималардан бўлиб, яхшигина эговланган туфайли ярқирар эди. Пўлатдан ясалган «оҳа» номли қуроллари юз минг душман қаршисида худди ажал кўзгусининг ўзгинаси эди. Гул қўшини румликлардан ташкил топган бўлиб, шу ғул жанггоҳнинг зийнати эди. Бу қизил юзли румликларнинг ҳаммаси худди шер каби забардаст бўлиб, душман қасдига шердай ҳамлакор эдилар. Ҳаммаларининг отларидаги ғажим ёпинчиқлари шер, арслон, қоплон териларидан, совут устидаги хафтонлари ҳам ушбу рангда эди. Буларнинг ҳар бири худди булутдай ўкприк бўлиб, олам юзини шеру арслон қоплагандек эди. Бу қўшинининг марказида саодатли шоҳ Искандар худди шерга ташланмоқчи бўлган арслондек тайёр турар эди. Унинг боши устидаги шер сурат байроқ дам-бадам зафар ва ғалаба шабадасидан хушхабар келтиргандай ҳилпираб турарди. Рум шоҳи ўз қўшинларини худди мўм дарахтдек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у душман қўшинининг қаршисига борди, Доро ҳам бунинг лашкарлари рўбарўсига келди. Шу орада икки тарафдан худди юзларча маст эркак дев бирдан ҳайқиргандек, жанг бошлашга занг урилди. Шу онда, гўё фалак жаллоди дунёни қилич билан чопиб, иккига бўлиб ташлагандек, унинг ҳар бирининг юзини тупроқ қоплагандек бўлди. Душманнинг ўлган-тирилганини ҳеч ким аниқлай олмас, жанг қий-чувидан ҳамманинг асаби бузилган, икки тарафда шундай ғала-ғовур бошланган эдики, гўё аждар икки томонни ҳам бирдан ўз домига тортгандек туюлди. Одамларнинг оғизларидан фақат кишиларни тутқун қилиш ва душман аскарларини ютиш ҳақидаги гаплар чиқар, ҳаммаёқда чалинаётган карнай-сурнай, ногора садолари қиёмат куни бошланганини эс-

латар, шамолларда жилваланаётган байроқлар осмону фалакда ҳам кураш бўлаётганидан дарак берарди. Ҳавони шундай қора гард босган эдики, бу тўзондан жанг майдони кўзга кўринмасди. Кўп одамлар бир ерда туриб айланаверганидан ернинг курра шакли ярим паллага ўхшаб қолган, ярим палласи эса лашкарнинг оёқ кийими тамғасидан янчилавериб, гардга айланиб, фалакка кўтарилган эди. Бу гард дарёсига ғарқ бўлган киши ҳаво ўрнига гард-тўзон ютганидан нафаси қайтарди. Бу жанг тўзонлари орасидаги беҳисоб тиғларнинг ҳаракати худди лой дарёсида оққан саноқсиз чумолиларни эслатарди. Улар гард эмас, еру кўк орасига ниқоб тортган қора булутга ўхшаш эди. Қуролларнинг бир-бирига уриляшидан чақмоқ ўти ярқирар, отларнинг кишнашидан эса момақалдироқ садоси эшитиларди. Шафқатсиз аскарларнинг қўлларидаги ўткир тигдан фалак ўзининг зулмкор найзаси билан ҳамла қилиб, худди икки оламга қатлу кин солаётгандек, бутун замину осмонга титроқ тушди. Икки қўшин бир-бирига қарши юриб, маълум масофага яқинлашганларидан сўнг тоғ бир жойда барқарор тургандек, юришдан тўхтадилар. Аввал улар шундай бир қаттиқ сурон солдиларки, худди олам таҳликага тушгандек бўлди. Оламдаги бутун эл қўзголди демоқчи эмасман, йўқ, бу кўк гумбаз остидаги бутун халойиқ бир-бирига қоришиб кетди. Фалак бевосининг табиатида қисирлик бўлмаганда, бу ғавғодан у ҳомила ташлаб юборар эди. У ғала-ғовур бир лаҳзагина жимлик билан алмашиб, халқнинг огзи бир озгина ғавғодан тинчигач, жанг гармсели гардларни бир тарафга сурди ва халойиқ кўзига жанг майдони кўринди. Ҳамма тарафда тўда-тўда лашкарлар саф тортиб турар, тўдагина эмас, тоғ-тоғ деса бўладиган ҳаммаёқни қоплаган лашкарлар томошабинларга аллақандай тусда кўринар эди.

Худди шу пайтда Искандар сафидан бир жангчи чақмоқдан яшин тушгандек ўртага от суриб, жанг майдонига шижоат билан кириб, ўртада жанговар ҳунарлар кўрсатиб, жавлон ура бошлади. У учқур оти устига ўқ ва тиғ ўтмас ёпинчиқ ташлаган, ўзи худди арғувон дарахтидек эди. Эгнига жавшан устидан хитой шойисидан тўн кийган бу жангчи худди сув юзидаги кўк майсадек ёқимли эди. Унинг ўнг қўлидаги найзаси устундек йўғон бўлиб, сўл кўксига тутган қалқони лаълдек жилвагар эди. Ўқ ўтмас қалпоғига гулсавсар рангли жига қадаган бўлиб, жига гулсавсар ғунчасига ўхшар эди. Бу эпчил жангари шундай тарзда майдон ўртасида туриб ғап бошлар экан, аввал Искандар ҳақига дуо қилиб: «Шоҳимиз

ўз душмани устидан галаба қозониб, муродига етсин!» — деди. Сўнгра, ҳар томонга юзланиб айтдики: — «Мени Бориқи Барбарий дейдилар. Бурун мен шоҳ Доронинг қули эдим. Лекин унга қуллик қилиб, рўшнолик кўрмадим. У менинг паҳлавонлигимга қараб иш кўрмади, ҳолимга яраша эътибор бермади. Мендан пастроқ кишиларни ардоқлагани ҳолда, менга кўп бенаволиклар раво кўрди. Шундан сўнг, аҳволимни арз қилсам, олийсифат шоҳ арзимга қулоқ ҳам солмади, жавоб ҳам қилмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, кетишга изозат сўрасам, қаҳр-газаби келиб, ётқизиб таёқлади. Доро шунчалик зулм билан азоблагач, бахтим мени Искандарпараст қилди. Даргоҳига паноҳ тортиб келганимда бу шоҳ менга шунчалик лутф-карамлар кўрсатдики, бу тарбияга бош эгдим. Лекин иш қилмай, ҳақ олиб ётганимдан уятланман. Ҳозир бу жанг майдонига азм қилишдан мақсадим — икки иш учун кураш ва жанг қилмоқдир: биринчиси, шоҳим Искандарга хизмат қилиш билан хиҳолатдан ўзимни қутқариш бўлса; иккинчиси, қаталкор иши қандай бўлишини Дорога ҳам кўрсатиб қўймоқчиман. Ўзини мен билан жангга мойил билган киши менинг шу икки мақсадимни ҳосил қилган бўлади. Ақли раҳнамо шоҳ Доро мендан ортиқ иноят қилганларни бирин-кетин бу майдонга тушириб, ҳаммасини мен билан яккама-якка жангда синаб кўрсин!»

Бориқ ўз сўзини тугатиши билан қотилваш бир киши Доро тарафдан тезда кураш майдонига тушдики, у худди тутундек аччиқ, ўт каби ўжар эди. Отининг тақасидан то қалпоғининг учигача сихчалар қадалган бўлиб, худди пилдек кўк темирга ғарқ бўлган эди; бало булутидан ўлим чақмоғи чақнаганидек, отининг тақасидан ўт сачрар эди. Фалак чархининг ғалаёни билан тўхтовсиз айланиши шиддатидан унинг димоғида андак ғурур пайдо бўлган эди. Қилич боғлари ҳам худди ёқутдек тобланар. қўлидаги найзаси ҳам ҳодадек йўғон эди. Унинг асли номи халқ ўртасида Ҳаррон бўлиб, жангчилар уни йиртқич шер дердилар. У майдонга тушиб, паҳлавонлик расм-одатини адо этгач, ўз шоҳининг ҳақига дуо қилди. Дуони тугата солиб, Бориққа югурди. Бориқ ҳам унга қарши яшин тезлигида ташланди. Булар дарҳол бир-бирларига чирмашиб, бир-бирларини майдоннинг у четидан бу четига сура бошладилар. Икки ўртада уч юз олтмиш олти хил ҳарб-зарб бўлишига қарамай, найзаларининг учи қон кўрмади. Ниҳоят, охирида, Бориқ чандастлик билан Ҳарронга найза санчиб, уни отдан шундай итқитдики, юк-

сак фалак: «Дастингга офарин!» — «Найзангга офарин!» — деб юборди. Шу онда Барбарий отдан сапчиб тушиб, Харроннинг бўйнидан арқон боғлаб, бир зумда уни шоҳнинг олдига келтириб ташлади. Бу Искандар учун хайрли фол бўлди, зеро ғалаба бошлаб унга ўз жамолини кўрсатган эди. Шундан сўнг яна шерпайкар, душманни банд қилувчи паҳлавон Барбарий ер ўпиб, саманини майдонга солди. У тараф истаб наъра тортганда бир фил тутувчи ўртага от сурди. Бу шундай зўр ботир урушни ўзига ҳунар қилиб олган бўлиб, кураш майдонида юз марта душман устидан ғалаба қозонган эди. У бошидан-оёғигача темир кийимга ўралган, ўзигина эмас, оти ҳам темир ёпинчиқлар ичида кўринмай кетган эди. У Шайда лақаби билан ном чиқарган бўлиб, насли насабда Харроннинг қардоши эди. У мастларча Бориқнинг йўлини тўсаркан, Борик ҳам унга қарши адоват ўти билан алангаланган ҳолда от солди. Булар ҳам бир-бирлари билан олишиб кетдилар. Найзаларини бир-бирларига хезладилар. Искандарнинг иқболи ёр бўлиб, паҳлавон Барбарий фурсат топиб, уни ҳам найза билан уриб йиқитди ва шоҳ ҳузурига келтириб ташлади.

Искандар фалакдан муродига йўл топгани ҳолда, дунё шоҳи Доро бевафолик кўрсатаётган фалакка таъна тошларини отди. Барбарий югуриб, яна жанг майдонига тушиб, ўзи билан курашишга мубориз-паҳлавон талаб қилди. Ўч алангасидан юзига ажин тушган биттаси яна майдонга от солиб, Барбарийни ўлдириш учун қасд қилди. Бу келиб, рўбарў бўлиши биланоқ ботирнинг бир ҳамласи билан йиқилди. Шу зайлда ҳар бири кураш чоғида эркак шердай ботир бўлган тўққизта паҳлавон жанг майдонида Барбарийнинг найзасидан яраланиб, енгилдилар ва асир олиндилар. Кейин, бошқа ҳеч ким бу билан курашиш учун жанг майдонига тушишга ботина олмади. Аммо Борик эса майдондан чиқмай, туриб олди. У ўзи билан яккама-якка курашишга чақириб, наъра тортиш билан душман юрагига ўт ёқар эди. Доро газабидан шундай изтиробга келган эдики, «Унга қарши бирон кимса чиқсин!» — деб шитоб билан буйруқ қилишга мажбур бўлди.

Ниҳоят, бирон майдонга от солиб, ўз душманининг отини ҳам жавлон урдириб сура кетди. Унинг танаси филдек бўлиб, ўзи ҳам фил каби зур, оти ҳам худди каркидондек баҳайбат эди. Оти устидаги ёпинчиғи қоплон терисидан бўлиб, ўзи ҳам халқ бошига офат солиш учун йўлбарс терисидан тўн кийиб олган эди. Қизил

дубулгасини бошига қийшиқ кийган, унинг ваҳимасидан ўлим ҳам ажал теккандек беҳол бўлиб қолар эди. Ҳалиги қизил қалпоғи даврасига қора мато ўраб олган эди. Ҳолбуки ҳеч ким қора догга ўралган лолани кўрмаган бўлса керак. Унинг юзи қип-қизил бўлиб, соқоллари эса сариқ эди. Юзи хурмо рангидек дағал, соқоли хурмо пўстлоғини эслатарди. Икки кўзи иккита олмосдек, кўз даврасн худди қон тўла косага ўхшар эди. Унинг ватани Мағрибнинг энг узоқ чеккасида бўлиб, эли ўша водийларда яшар экан. У ернинг одамлари шу сингари тузилган, шу зайлда баҳайбат, ҳар бирининг шавкат-салобати ҳам бир қўшинча келар экан. Қайси бир султон оламга шоҳ бўлиб, бирорта душманга қарши қўшин тортса, бу қавмдан бир киши келар эмиш-да, душман бу шоҳнинг аҳволини танг қилиб қўйган пайтда, ҳалиги келган шахс жанг майдонига тушиб, жанг расм-русумини кўрсатиб қўяр эмиш. Душманни асир олди дегунча, ватанига томон жўнаб қолармиш: то ўз манзил ва масканига етиб боргунча ҳеч ким уни тўхтатолмас эмиш. Қўлига тутқун бўлган бечорани ҳам ўзи билан бирга олиб кетар, уни истаганча ишлатар эмиш.

Борик зафарларидан халқ ҳайратга чўмиб турганида у яшин тезлигида жангга ташландики, иккови майдонда тўқнашган ондаёқ бир-бирларига чирмашиб, майдоннинг у чеккасидан бу чеккасига суриша кетдилар. Гоҳ буниси қочиб, буниси майдоннинг нариги четигача кетидан суриб борар, гоҳ буниси орқага қайтиб, буниси ундан ўч олиш учун майдоннинг бу бошигача қувиб солар эди. Буларнинг ур-йиқитидан осмонга шундай гард-тўзон кўтарилдики, буни кўрган одам қуюндан фарқ қилмас эди. Жангари Борик ўзини эҳтиётлик билан асрар, Мағриб паҳлавони уни енгиш чорасини тополмас эди. Лекин Борик борган сари ҳолдан кетиб, курашдаги ҳаракатлари сусая борди. Ўзидақа паҳлавондан тўққизтасини уст-устига, дам олмай енгган Барбарий мағриблик майдонга тушган заҳотиёқ юраги орзиқиб, тинкаси қуриган эди. Борикнинг ҳолдан тойганини сезган одам овловчи паҳлавон унинг белидан тутиб, азот кўтариб, ўнг қўли билан маҳкам ушлаган ҳолда, сўл қўли билан отининг жиловини тутганча, овини бўшатмай ўз қўшини ичига ҳам кирмай, ғанимини отга босганча тўппа-тўғри Мағрибга томон йўл олди. Унинг бу ишига жаҳон халқи ҳайратланиб, кўздан ниҳон бўлгунга қадар орқасидан қараб қолдилар. Мағрибийдан бу раҳмсизликни кўриб, Искандар ғамга ботди. «Энди унинг

ҳоли не кечаркин?» — деб Барбарийнинг мушкул аҳволига ачинди.

Хайриятки, мағриблик хуррамлик билан саҳро сари кетганича қайтиб Доро ҳузурига келмади деб хурсанд ҳам бўлди, лекин шоҳ Доронинг шодлиги оламга сиғмасди, зеро, мағрибликнинг кўрсатган ҳунари унинг бузуқ кўнглини обод қилган эди. Гарчи Барбарийни мағлуб қилган мағриблик Доронинг олдига келмаган, асприни унинг ҳузурига ташлаб, шоҳни хурсанд қилмаган бўлса ҳам, лекин зўр душманнинг даф этилганидан Доро мамнун эди. Шу пайтда қуёш дороси пастлаб, Мағриб тарафга қараб, ботиб кетди. Айни пайтда, Машриқ Қуёши каби, осмонда ой жилваланиб, худди Искандардек халққа нур соча бошлади. Икки томоннинг қўшини жанг майдонидан қайтиб, ўз оромгоҳларига кирдилар. Иккала қўшиннинг атрофи хандақ билан ўраб олинган бўлиб, бу хандақлар қанотдай шоҳларнинг қасрини ихота қилган эди. Ҳар тарафдан тунги соқчилари чиқиб, хушёрлик билан лашкар атрофини муҳофаза қила бошлади. Доро ўз боргоҳи ичига кириб ўтиргач, ҳордиқ чиқариш зарурати билан чолғу ва май тилади. Ва лекин ич-ичидан шиша каби қон ютар, тонгла даврон қандай ҳунар кўрсатажагини ўйлар эди.

Искандар ҳам ўзига хос хонага кириб, ором ола бошлади. Унинг ўнг ёнида илм-камолот соҳиблари ўтирар, сўл ёнидан эса ҳарбий раҳбарлар жой олган эдилар. Бу ердаги ҳар бир ақл эгаси душман устидан ғалаба қилиш чораси тўғрисида мулоҳаза юритар эди. Жаҳонга донги кетган паҳлавонларнинг ҳар бири зафарга эришмоқ учун душманга шиддат билан ҳужум қилиш, фидойилик билан курашиш лозимлиги ҳақида ўйлар эдилар. Шу хилда кечанинг учдан икки қисми ўтди. Бу пайтда бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавф-хатар талваса солмоқда эди.

Яздонпараст шоҳ шу орада бир хилват жой топиб, бошини тупроққа қўйиб, оллоҳга сиғиниб тазарруъ қилиб, ўзига зафар истарди. У ибодатдан бўшаганда тонг қуёши ўз чироғи билан оламни ёрита бошлади. Яна икки тарафда ғала-ғовур бошланиб кетди, икки қўшин ҳар ёнда саф тортишга киришдилар. Яна ногорачилар ҳаракатга тушдилар, яна уруш ногоралари гумбурлай бошлади. Тағин найзабозлар шитоб билан югура кетдилар, тағин найзалар ўйнай бошлади. Қилич-тиғ кўтарганлар жангга ташландилар, қиличлар ҳаммаёқни чопа кетди. Тағин бедариғ жанг бошланиб, тағин қиёмат-қойим бўлди. Ис-

кандар хилватда ибодат қилиб, бу офатнинг чорасини кўришни чорасоз тангридан ёлбориб сўрар эди.

У хилватдан энди чиқай деб турганда, югуриб бир элчи келиб, оғзи бекик бир хатни секин узатди. У номани хилватда Искандарга бераркан: «Буни ўқиб, воқеа нималигини англа!» — деди. У хатни очиб қараркан, тангри унинг дардига чора кўрганини фаҳмлади. Хат мазмуни тубандагича эди: Доро нойибларидан икки киши, унинг зулми ниҳоятда жонларига теккани туфайли, бошларини ўлимга тикибдилар. Чунки Доро урушда зафар қозонса, буларнинг иккисини ҳам ўлдириб, гўрга тиқишга аҳд қилган экан. Шу жиҳатдан бу иккиси ҳам қуролланиб, Доронинг ўзини қатл этишга қарор қилибдилар. Шу муносабат билан улар Искандарга тубандагича мурожаатнома ёзибдилар: «Доро бизни тиғ билан қатл этишга қасд қилгани туфайли ундан илгарироқ биз уни қилич билан ҳалок этишга қарор қилдик. Келинг, унинг дарахтини илдизидан қўпорайлик, бутун халқ Доронинг зулм-бедодидан қутулсин. Унинг жабр-зулмини торта-торта жонимиз қолмади, шундай қилиб, орадан йўқотсак армонимиз ҳам қолмайди». Бировдан Искандарга бу хатни зудлик билан бериб юборибдилар. Ёзган номаларида ўз ихтиёрларини Искандарга беражакларини ҳам исботлашга уринибдилар.

Искандар бу номани ўқигач, ҳодисанинг қандай эканлигини очиқ-ойдин англадию, лекин: «Бу, макру фириб эмасмикан?» — деб гумонсиради-да, у хатга ҳеч қандай жавоб қайтармай, ўзига сабр берди ва дилида: «Бунга жавоб бермаганим дуруст, агар жавоб берсам, яхши бўлмас. Борди-ю, ёлғон бўлса индамаганим фойдали ва агар бу гап рост бўлса ҳам менинг ёзувим мактуб эгаларининг қўлига бориб тегиши қийин», — деган фикрга келди.

Шундан сўнг тездан отга миниб, таваккал қилиб душманнинг кейинидан боришга отланди. Яна икки тарафнинг қўшинлари саф тортди, яна уруш расм-одатига киришилди. Лекин ҳали жанг бошланмасдан сал бурунроқ икки қатор, гаров боғлагандек, шоҳ Доронинг икки ёнидан бориб, ўша қилич билан уриб, қип-қизил қонига беладилар. Буларнинг бири унинг биқинига қилич солиб, шафқатсизлик билан қонини тўккан бўлса, иккинчиси унинг бошини тиғ билан чопиб, Доронинг зулмига қарши зулм билан ўч олди. Тахт эгаси Доро шундай яралангач, худди катта бир дарахт қулагандек бўлди. Баҳман авлоди бўлмиш шоҳ ерга думалаб, Кайқубод ёққан машъалнинг шуъласи ўчди. Қазодан бу фожианинг содир бўлиши унинг бошига йигилган бир қанча одамларнинг гала-говурига сабаб бўлди. Бу аҳвол

қўшини орасида ҳам бесаранжомлик қўзғатди. Зеро, шоҳ аҳволи танг бўлса, лашкардан низо чиқади. Искандар ҳушёрлик ва фаҳм-фаросат билан бу аҳволни кўздан кечириб, Доро қўшини ҳали пароканда бўлмасидан эҳтиётлик билан у тарафга қараб йўл олди. Тезда шоҳ бошида тўпланган жамоатнинг олдига етиб борди. Улар Искандарни кўриб, ерга бош уриб, шоҳ бошига тушган фожиани айтдилар. Искандар Доронинг олдига яқин бораркан, унга дўстона муносабатда бўлиш фикрини қилди. Кўрдики, бутун вужуди қонга беланган, қон билан унинг фарқи йўқ аҳволда ётибди. Доронинг боши томон ўтираркан, унинг фожеъ аҳволини кўриб, кўнгли бузилиб, йиғлади. Унинг бошини ердан кўтариб, ўз қучоғига олиб, кўзларидан Доро юзларига ёшлар тўкди, гўё унинг беҳуш юзига бир озгина гулоб сепгандек бўлди. Шундан сўнг Доронинг кўзи сал очилди. У боши устидаги зот кимлигини фаҳм этиб, бехавф-хатар тилга кириб гапира кетди:

— Марҳабо, эй навқирон шоҳ! Сен жаҳоннинг ҳам шоҳи, ҳам паҳлавони экансан. Ҳеч қандай отадан сен каби ўғил туғилмас, душман узрини ҳеч ким сен каби қабул айламас. Сенга қарши қанчадан-қанча ғулу ва можаро кўтаришимга қарамай, сенга ҳаваским келарди. Сен шундай кишисанки, жаҳонда тенгинг йўқ; султонликда ҳам Дородан қолишмайдиган одамсан. Сенинг қилган ишларинг бошқа бирон одамнинг қўлидан келмайди, сен бу жаҳонда тангрининг қудратисан. Қачон бўлса ҳам рухсорингни кўрсам, сўзларингни қулоғим билан эшитсам, деб орзу қилур эдим. Ажал ноумид қилиб турган пайтда бўлса ҳам, тангри мени шу муродимга етказди. (Ҳа, Доро қандай умид қилган бўлса, шунга етишди-ю, лекин бу ўз ҳаётидан умидини узган пайтга тўғри келди.) Жуда ҳам қалтис фурсатда менга меҳмон бўлибсан. Ҳозир мен сени жонимдан ўзга нарса билан сийлай олмайман. Бу чоғда сенга қандай йўсинда мезбонлик қилай? Агар қабул қилсанг, жонимни нисор айлай. Йўқ, янглишдим, ахир менинг ўзим сенга бир нафаслик меҳмонман-ку, қандай қилиб мезбонлик қилгаймен? Шундай соатда менинг бошимга етиб келишдан муддаойинг недир? Уни ҳам айт, эшитайин. Агар шиоринг дўстлик бўлса, икки дунёда тангри ёринг бўлгай. Ва агар қатл этиш учун қошимга келган, бошимни кесиш нияти билан бу ерга қадам қўйган бўлсанг, мурувват қилиб, бир нафас бошимни кесмай тур, икки-учта сўзим бор, шуни айтиб олгунча омонлик бергил!

Искандар Доронинг бу гапларини эшитаркан, мотам-

зада кишилардек фиғон чекиб, ёқаларини йиртиб, бошидан тожларини олиб, зор-зор йиғлаб шундай деди:

— Етти кишварнинг шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас ҳам холи бўлмасин. Мен камина Сизнинг хизматкорингизман, хизматкор бўлганда ҳам шарманда хизматкорман. Мен Сизнинг мулозимингиз бўлиб, кошонангизда бел боғлаб хизмат қилишим, хонадонингизни ғанимлардан тозалаб, жаҳонда душманингизни қўймаслигим лозим эди. «Сиз хирож талаб қилиб, менга қарши уруш очдингиз»,— дейишга тилим бормайди. Сизни ҳозир шундай бенлтифотлик билан кўрганим учун ниҳоятда уятлиман. Қўшин тортиб, Сизга қарши жангга отланиб, қаршингизда уруш сафини тузганимга иқрорман. Аммо бу фожианинг юз беришидан хабарим йўқ; бу хиёнаткорлар билан сирдош эмасман. Тўғри, менга ҳозир бир хат ҳам юборган эдилар, лекин уни ўқиб, бундай бўлишини гумон ҳам қилмай, ташлаб юборган эдим. Хатни келтирган одамга гарчи жазо бермаган бўлсам-да, аммо бу ишга розилик ҳам билдирганим йўқ. Ҳозир бу ҳодиса юз бергач, ёруғ олам кўзимга қоронғу бўлди. Шунга амин бўлсинларким, ҳақ мададкорлари бўлмиш жаҳондор истасалар, Искандар у жанобдан илгари ўлишга, шаҳаншоҳнинг яна минг йил ҳаёт кечиришларига розидир.

Шундан сўнг, Доро:

— Менинг икки-учта сўзим бор, шуни айтишга кўзим мунтазирдир,— деди.

— Мени у муродингиз билан сирдош қилинг,— деди Искандар,— қандай фармонингиз бўлса, буюриб бошимни кўкка етказинг.

Искандардан шундай ёқимли муомалани эшитгач, дуолар қилиб, жаҳон шоҳи Доро шундай деди:

— Менинг бу уч сўзим — учта васиятимдир, шуни баён қилмоқни кўнглимга тугган эдим.

Биринчиси шуки, бегуноҳ бўлганим ҳолда, мени қатл этиш учун қўл чўзган у икки душманимни адолат юзасидан қатл эттирасан ва шу билан менинг руҳимни шод этасан. Бундай қилингани билан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг келажагинг учун фойдалидир.

Иккинчиси, менинг қавму қариндошларимга зулм қилма, ахир улар Каёний авлодларидирлар. Шунга имоним комилки, қариндошларим орасида қўлидан сенга қарши адоват келадиган одам йўқдир. Карам — яхшилик қилсанг, уларнинг ҳаммаси сенинг фуқаронг бўлиб, нимаики хизм ат

буюрсанг, бажону дил адо этадилар. Қадим хонадонинг уругини қуритиб юборма. Улардан сенга ҳеч қандай хавф ва хатар етмайди.

Учинчиси шуки, менинг Равшанак деган қизим бор. У бугундан бошлаб менинг меросимдир. Унда Каёний султонларининг нишонаси мавжуд. У Каёнийлар тожининг меросхўридир. У салтанат денгизининг пок дурри, шараф осмонининг порлоқ юлдузидир. Ўз хонадонингни у шам билан ёритгин. у билан уйнаб-кулиб, ўзингни овутгин. Меҳр-муҳаббат билан уни ўз уйингга киритиб, ақд-никоҳ билан бағрингга олгин. У менинг бузилган экинзоримнинг бошоғи, пораланган жигаримнинг бир парчасидир. Ҳарамимда сен менинг бир фарзандим ва ушбу хаста бағрим пайванди бўл. Равшанак ҳам сендан баҳра олиб, бир фарзанд кўрса, у ота тарафдан Искандар табиату она тарафдан Каёний зот бўлгусидир. Кейин у ҳам дунёда адолат ўрнатиш ишига бел боғласа, иккаламизнинг насл-насабимиз учун дуруст буларди. Мана шу васиятларимни қабул қилиш билан ярали кўнглимни шодлантир. Зеро, эмди менинг видолашиш чоғим етиб келди!..

Искандар кўзидан ёш тўкиб, фиғон чеккан ҳолда:

— Эй, дунё тахтининг шаҳаншоҳи! Итоат юзасидан сизнинг ҳузурингизга келган эдим, нимаики ҳукм қилган бўлсангиз, ҳаммасини қабул қилдим. Умидим шуки, оллоҳ тавфиқ бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни қабул айлагай!

Нима деган бўлса, унинг ҳаммасини Искандар қабул қилганини эшитгач, Доро кўзини мангуга юмди. Ажал шоми ҳаммаёқни ўз зулмати билан қоронғилатган бўлса, ажабланманг. Зеро, қуёш қиш кунига қараб ботди; Луҳросбнинг қонунлари йўққа чиқди: Гуштосбнинг расм-русумлари барбод бўлди; Кайхисрав ёритган чироғлар хираланди; Сиёвуш ўтидан бағрида доғ қолди. Ковуснинг номи ҳам унут бўлди; балки Кайқубоднинг шуҳрати ҳам сўнди; Манучеҳрнинг арвоҳи чирқираб қолди; Фаридуннинг жонига даҳшат тушди: Дорони жондан жудо қилган бу дунё Искандарни Доро мартабали жаҳондорга айлантирди!

Ниҳоят, Доронинг танасини шоҳона тахтиравонга солиб, унинг устини Каёний таомили билан ўраб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетдилар, натижада у ер ғубор ва қондан тозаланди. Шундан сўнг у ўт-ўланларидан беҳишт ҳиди келадиган жаннатдек бир жойни топиб, ўз қўшинларини шу кўм-кўк далага қўндириб, кўк гумбазидан ҳам баланд бир боргоҳ қурдирди. Шу чодирга кириб, тахт-

га чиққач, «Уруш ва ўлдириш тўхтатилсин!» — деб элга омонлик ҳукмини берди.

Эй соқий! Май келтирки, уни ичиш билан жон топай, гам билан ўлимдан омон топай. Аммо давр Дорога кутилмаганда заҳар берган экан, Искандарга умри боқий оби ҳаёт бермайди-ку!

Эй мутриб! Чанг нағмасини созла. Лекин бу куйингга йиғини жўр эт. Мен ўз дардимга фиғон тортиб йиғлайин, бир нафас худди шишадек қон йиғлайин.

Эй Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расмиодати нақ жафокашликнинг ўзгинаси-ку! Ўзинг вафодор бўлгин-у, аммо дунёдан вафо кутма! Агар бу дунёда наво истасанг, бенаволиг йўлини тут!

XXVIII

Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида гап борадиган бўлса, тақдири азалийдан намоён бўлгани шуки, ушбу жаҳонда хоҳ фаришта, хоҳ пайғамбарлар, хоҳ авлиё гуруҳи бўлсин, хоҳ оддий халқ жамоати бўлсин, қадр ва мартабада ҳар бири ўз ерида тартибга солинган ва бундан кейин ҳам ўша дастур билан иш олиб борилса яхшироқ бўлибгина қолмай, балки заруратга айланиши шак-шубҳасиздир

Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларининг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилганда ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин. Улуғ мартаба эгасига улуғвор илтифот кўрсатиб, кичигига кичикча саховат айласа; кимки ўрта даражадаги амалга эга бўлса, унга нисбатан: «Ҳар бир ишнинг яхшиси — ўртача ҳолат» деган ҳикматли сўзга амал қилса, дуруст бўлур. Улуғ кишиларни кичиклардек камситмаслик, кичикларни улуғлар қаторига кўтариб юбормаслик лозим. Шундай қонун-қоидаларга риоя қилган шоҳнинг эл-юрти тез орада гуллаб-яшнаб кетади. Ўз ишида бахт-саодатга, яхши натижаларга эришади ва салтанатини идора қилишда ҳамма мақсадларига етади. Қайси шоҳ бу тартибларга риоя этмаса, ундан қандай рўшнолик кутиш мумкин?

Масалан, ёш бола ўзини хурсанд қилиш учун шатранж ўйнайман деб доналарни тергани билан ўйнашни ва теришни билмаса, олишни ва беришни билмаса; масалан, пиёдани шоҳнинг ёнига қўйсаю филни рухнинг ўрнига терса ва умуман, ҳамма доналарни шу хилда пойма-пой

жойлаштирса, ўзингиз айтинг-чи, ақлли кишилар бунга нима дейдилар? Унинг бу ўйини қанча чўзилса ҳам, бари бир ўйин эмас ва ўйинлик аҳамияти ҳам йўқ. Бу худди ит тувагига сомон солиб, от охурига суяк ташлаб қўйгандек ишдир. Агар биров бўрига қўзини едирса, у ўз қўли билан ўзига бало ҳозирлаган бўлади. Биров қорин тўйғазиб шер роҳатлансин, деб унга бирон жониворни қурбон қилса, буни ҳам ақл маъқул топмайди. Кимки арслоннинг қорнини тўйғазиш ташвишини қилса, фурсат топиб, арслон унинг қорнини ёради. Тоза итнинг бошига тож кийдириш муносиб эмас. Нутуқчи деган кичкина қушнинг бошига тумоқни кийгизишдан не эҳтиёж бор? Тезпарвоз шунқорнинг бошига эса зийнатли тумоқ ҳам оз. Нодон одамларнинг табиатига зарбафт кийим ёқмагани сингари эшак олдида хушбўй заъфарон ўсимлигининг қиммати йўқ. Кимки илоннинг бошини янчса, уз йўлини балодан тозалаган ва агар уни қўйнига солса, ўзини ўлдириш учун ажал сиртмоғи тайёрлаган бўлади. Илонни қўйнингга солишни ҳавас қилма, бу ахир тасбеҳ эмас, илон-ку. Агар бўрибосар бўлса ҳам итнинг жойи эшик тагидадир, мушукка эса уйнинг тўри макон бўлади: чунки ит дашт йиртқичларини, мушук уй зараркунандаларини овлайди. Одам қанча саъй-ҳаракат қилгани билан бу маҳлуқларнинг бири қилган ишни иккинчисига қилдиролмайди. Аниосини ўз ерида овқатлантириш зарур бўлгани каби, буниснни ҳам ўзига муносиб парварини қилмоқ лозим. Агар аҳамият бериб қарасангиз, зарурат вақтида буниси ҳам, униси ҳам керакдир.

Тағин бир ажиб ҳолат бор, шоҳлар буни ҳам билиб қўйишлари шарт. У ҳам бўлса жавоҳиршуносларнинг фаросат билан ҳар кимнинг ўз феъл-атворига қараб муомала қилмоқдир. Яъни лаълни кўраркан, чўт деб гумон айламаса-ю, чўғни кўрганда тавҳар деб ўйламаса; феруза эшакмунчоқдан ва бутун чинниии синиқ кўзадан фарқ қилса. Лекин бу ишда анчагина қийинчилик бор, зеро осмондаги юлдузлар бир-бирига жуда ўхшаш бўлгани сингари дунёдаги одамларнинг ҳаммаси ҳам аслида бир хилга ўхшайди. Фарқи шундаки, ёмон одам шумшият бўлса, юлдузлар бахтиёрлик нурлари тарқатади. Агар, мисол учун бир онадан эгизак бола туғилса, шунинг ҳам бири яхши-ю, иккинчиси ёмон бўлиши мумкин. Арабча билан ёзганда «алф» ва «алиф» ҳарфи (I) бир шаклда бўлгани билан, ҳисобда бири — «минг»ни билдирса, иккинчиси «бир» маъносини билдиради. Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноғи шаклан садафни эслатади.

Лекин бунинг бирида дурдона бўлса, иккинчисида бир нечта чиригап суякдан ўзга нарса бўлмайди. Муз сумалаги кўринишда шамъга монанд, аммо бирининг бошоғи ўт бўлса, иккинчисининг сувдир. Шакар майда тузга ўхшаса ҳам бари бир, бири тузу бири қанддир. Бахт қуши ҳисобланган ҳумо худди ўлимтиқхўр каркасга ўхшагани билан иккаласининг орасида гоят катта тафовут бор.

Бинобарин, шоҳда фаросат нури бўлмоғи, буларнинг бир-биридан фарқ қилишда зийраклик кўрсатмоғи лозимдир. У бронзадан олтинни, қизил товадан қуёшни фарқ қилиши шарт. Агар бундай синчковлик қобилиятига эга бўлмаса, ҳар бирини амалда кўп марта синаб кўрмоғи даркор. Агарда унинг қўл остида доноинманд, илм-ҳикматда мамлакатнинг оройиши бўлмиш одамлар бўлса, шундай шароит тугдирмоқ лозимки, уларнинг кўнгли мутлақо ранжимасин. Подшоҳдан айрим кишиларгина карам кўрмасдан, ёш-қари, катта-кичик бирдек рози бўлмоғи керак. Агар шоҳдан ўз халқи хурсанд бўлмаса, душман қасд қилган пайтда ақлли иш қилмаганини ўзи ҳам сезиб қолади. У чет душманга қарши тиғ кўтариб нима қилади? Ахир ўз халқи бошдан-оёқ унга ғаним-ку. Ўзининг элу улусини душманга айлантириб қўйган шоҳдан зафар четлаб кетади. Агар йиллар давомида халқ бу шоҳ билан юзаки яхши муомилада бўлса, хонаси келганда улар албатта ўз душманликларини ошкор қиладилар.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон... ҳикоятиким, ўз тадбиркорлиги билан кўп мамлакатларни босиб олди ва умр эгови бўлган қиличи билан кўп элларнинг бошига ғавго солди ва лекин сипоҳи (қўшини) шоҳдан норози бўлгани туфайли, уруш пайтида шоҳга қарши қўзғолди ва душман аро ёлғиз ўзи таҳликада қолди ва ёв ул ҳукмроннинг бўйнини қасд тиғи билан чопди

Ақл-идроки ўткир бир подшоҳнинг лақаби Кўрагон эди. Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари кўп ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Кирмон мамлакатларигача, Кошғардан то Синоҳонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди. Зобулистону Қобулистон ўлкалари бунинг парвариши баҳоридан гулистонга айланган эди. У ҳисобсиз мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёнинг энг катта шоҳига айланган эди. Билим ва пухта тадбиркорлик бошига жаҳонгирлик ҳавасини солиб, Табризу

Румга ҳужум қилиб, у ерларни босиб олиш ҳақида ўз қўшинига фармон берди. Тангри Кўрагонга кўп ҳунар билан баробар бир ажойиб айб ҳам берган эди. У хазиналарни йиғиб, тўплайверар эди-ю, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, ғоят хасис эди. Бу ишидан у ўз кўнглида хурсанд бўлгани билан аскар ва сипоҳлари шоҳдан ниҳоятда норози эдилар. Абу Саид ўлкаларга қўшин тортиб борганда у ернинг шоҳи ҳам лашкар йиғиб, мамлакатга шикаст етмасин деб бунинг қаршисига чиқиб, уруш эълон қилди. Жанг ҳаддан ташқари қаттиқлашиб, уруш ниҳоятда чўзилиб кетди. Кўрагондан лашкарлари озурда бўлганлари туфайли бошларига қийинчилик, азоб-уқубат тушган пайтда шоҳнинг буйруғини ҳар тарафлама бузиб, душман ғалабасини кўзлаб қолдилар. Улар ўз шоҳларининг буйруғидан бўйин товлаб, қочиш билан қаноатланмай, балки душман қўшинига мадад бера бошладилар. Натижада бевафо фалак бемехрлик кўрсатиб, дунёнинг энг катта шоҳи душман қўлига асир тушиб қолди ва шундай равшан табиатли одам дунёдан йўқолди, яъни душманлари унинг жонига қасд айлаб, қиличларини унинг қони билан бўядилар.

Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишнинг долзарб пайтида пушаймон бўлиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қўшинидан ажраб қолган шоҳ ёлғиздир, айтинг, ёлғиз одамнинг қўлидан нима иш келиши мумкин? Гулистондан узилган гул охири қурийди. Бадандан ажратилган юрак эса бир парча этдир. Шоҳ ўз қўшини билангина қудратли бўлгани каби, қўшин ҳам ўз шоҳи билан кучлидир. Шоҳ ва қўшин худди ошиқ-маъшуқлардек бир-бири билан иттифоқ бўлмоғи, ҳар бир иши келишиб қилмоғи даркордир.

Жаҳоннинг олмоқлик осон иш эмас ва лекин иттифоқу аҳиллик бўлса қийин ҳам эмас.

XXX

Фикр эгаси ақл ишлатиб, покиза иш юзидан ниқоб очгандан кейин нега унинг висолидан баҳра топмайди, деб Искандарнинг Арастудан сўрагани ва унинг жавоби ҳақида

Осмонсалобатли шоҳ яна қатла сўрадики:

— Эй Афлотун шукуҳли Ҳаким! Киши ўз феъл-хўйи туфайли зиён кўради ёки фойда топади. Ўз феъл-атворига ақл-идрок билан боққан одам ҳар бир ишнинг қайси фойдали, қайси зарарли эканини англаб олиши қийин эмас.

Масалан, тама кишини хор қилади; қаноат эса одамга шараф бағишлайди. Шоҳлик иши ҳам айпан шунга ўхшайди; фазилат яхшиликка йўлбошловчидир. Элни рози қилган шоҳ кўп халойиқнинг дуоси билан ўз мақсадига етади. Ҳақиқатини олганда баъзи шоҳлар бир ишни қилишда ўз фойдаларинигина кўзлайдилар, ўз мақсад ва умидларини юзага чиқазишнигина ўйлайдилар. Бинобарин, савобли фикрларни тарк этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширишга урипадилар. Бунинг натижасида обрўларига путур етиб, қарамоғидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолмайдими?— деди. Доно ҳаким ўз фикрини чуқурлаштириб, тубандаги гўзал ва нозик маъноли гапларни баён қилди:

— Билим денгизига шўнгиган кишилар сен берган саволга ҳар хил жавоблар айтганлар.

Бири шундаки, киши ақл ҳакамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг табъи яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ бажарилиши машаққатли бўлган ишларга эмас, балки енгил ишларга кишининг нафси кўпроқ мойил бўлса қачон киши ўз нафси истагига эрк берса, у халқни фойдадан бебаҳра қилади. Иккинчидан, кимда-ким бирон ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша тугма хислатнинг таъсирида бўлади. У бир ишнинг яхшилик томонини кўриб турган ҳолда, «ёмон» деёлмайдию, аммо табиати уни ёқтирмайди. Шу ишни қилса, бахтиёр бўлажагига кўзи етса ҳам уни қилишга табиати йўл қўймайди.

Учинчиси, масалан, биров юлдуз илмига ишқибоз бўлиб, эртаю кеч юлдузлар дунёсига кўз тикиб ўтирадиган бўлиб қолса-ю, яна бунинг устига толеъ юлдузи ҳам унга ёр бўлса, албатта фойдали бир иш чиқаза олади. Котиблик иши жуда нозик ишдир. Масалан, биров котибликка ишқибоз бўлса-ю, ўз қўли билан Қуръонни кўчириб ёзишни истаса, аммо у қанчалик бахтиёр одам бўлишига қарамай, бу ишда толеъ юлдузи унга ёр бўлмаса, котибликка жони борича саъй-ҳаракат қилгани билан ёзувчи — мирза бўлиб, бунинг орқасидан нон еёлмайди.

Мана, юқоридаги уч масалага шу тарзда қарамоқ лозим. Лекин худопараст одамлар айтадиларки, хоҳ аҳли масжид ва хоҳ бутпараст бўлсин, тақдирида нима ёзилган бўлса шуни кўради. Қанча тадбиру чора ахтаргани билан ҳеч ким тақдирни тағйир қилиб, ўзгартириш имкониятига эга эмас. Кимки бир ишни «савобли» деб билсаю, аммо уни юзага чиқазиш имкониятига эга бўлмаса, бунинг ҳақиқий сабаби у ишнинг юзага чиқишига тангрининг хо-

ҳиши йўқлигидадир. Биров бир ишни тадбир билан юзага чиқаза билган экан, у ҳам тангрининг тақдир иродаси билан бўлган. Ҳақиқат изловчи одамлар наздида бу тушунча ҳеч шубҳасиз тўғридир.

Эй покзод одам, агар сен инсоф эгаси бўлсанг, кундан-кунга бу фазилатинг зиёда бўлсин.

Ҳаким Арасту шу каби ҳикматли фикрларни баён қиларкан, Искандар бу сўздан хазина топгандек бўлди ва бу суҳбат бойлигидан кўнгли тўлиб, жон-жаҳони роҳатланиб, сукут айлади.

XXXI

Искандарнинг Доро мамлакатларига молик бўлиб, унинг бойлик ва хазиналаридан қуёш ва булутдек саховат билан зар ва дур ёғдириб, қўшин ва фуқарони у эҳсонлардин обод этиб, оламдаги мамлакатларнинг шоҳларига элчилар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг амрига итоат қилганлари ҳолда, Кашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқиб, Ҳинд ройи терс жавоб бериб, Чин хоқони чин сўз айтмагани

Бу зафарномани ёзган одам ҳангомани шундай тасвирлади:

Искандарга бунчалик зафар ёр бўлгач, душманларига бунинг даргоҳи сиғинадиган жойга айланди. Бир неча доронараст гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар ҳам унинг ҳукмига бўйин эгдилар. Доронинг ҳалокати ҳаммага маълум бўлгач, барча шоҳлар Искандарга итоат билан бош эгдилар. Шундан сўнг узоқ мамлакатлардан келган халқлар худди шамолдай ўз ватанларига жўнаб қолдилар. Сақлоб ва Шарқ мамлакатларининг султонлари, шунингдек Хоразм, Ҳинд ва Хитой мулкининг шоҳлари ўша куниёқ қочиш чорасини кўрдилар ва тезлик билан ўз мамлакатларига кетдилар. Искандарга галаба йўлдош бўлгач, худди чангалзор шеридек шавкатга эришди ва буюк тахт устига чиқиб ўтириб, Доро васиятини амалга оширишга киришди. Бурун, шоҳ Дорога шоҳлар урф-одатига муносиб йўсинда аза очди. Мотамини эъзоз ва чидам билан тутиб, шоҳона одатлар билан дафн эттирди; унинг ҳолига, йўқ, унинг ҳолига эмас, ўзининг аҳволига зор-зор йиғлади. Зеро, Искандар бошига беҳад улуғ иш тушган эди, ахир иш қанча улуғ бўлса, ишчи шунча қайғулик бўлади-да. Доронинг дафн ва таъзия маросимидан бўшагач, уни ҳалок қилган икки қотилни келтириб, сўроқ қилди ва

сўнгра икки устунни ерга кўмдириб, дор ясатиб, у икки хоинни ўша дорга оёғини осмондан қилиб остирди. Ундан кейин бу қотилларни камондан ўқ отиб ўқбўрон қилишга фармон берди, халқ уларни ўқбўрон қилди. Кимки ўз шоҳига хиёнат қилса, у бахтиқаронинг жазоси шундай бўлгай. Сўнг Искандарнинг буйруғи билан уларнинг баданларини куйдириб, кул қилдилар ҳамда кулини кўкка совурдилар.

Яна афви умумий ҳақида ҳукм чиқазиб, Доро авлодларидан қаёнда, хоҳ хафа, хоҳ хурсанд, ким бўлса ҳаммасини озод деб эълон қилди ва уларнинг кўнглидан ваҳму хавфни йўқотди. Доро уларга иқтоъ қилиб, қанча ерсув берган бўлса, Искандар ҳам муроса юзасидан у ерларга тегмади. Яна тағин одамлар ичида ишончли, йиғин кўрган ва ҳурматга сазовор бўлган кишилардан бирини Равшанакка хат бериб юбориш учун тайинлади. Равшанакка ёзилган номада азанинг қора мусибатлари ҳақида қайғуриб, тубандагича фойдали панд-насиҳатлар ҳам битиб юборган эди:

«Кўп бефойда йиғи-сиғи қилма. Тангри ҳукмига хурсандлик билдирмоқ — саодат гулидан баҳраманд бўлмоқ демакдир. Жаҳон боғидан гулбун йўқолган бўлса, янги, тоза гул гунчалар яшнаб очилгай. Агар фалак садаф кўксини чок қилган бўлса, ундан чиққан дурри пок шараф тожини безатгай».

Сўнгра фармон қилиб, у ердаги одамларнинг ҳаммасига инъом-эҳсон беришни ваъда этди. Шундан сўнг сарв озодини, сарв эмас, ҳури паризод шоҳ қизини ўзининг хонадонига келтиришларини буюрди. Ундан кейин Доро васиятларининг ижросига киришиб, жаҳонгирлик ишларини бошлаб юборди.

Доро хазинасида йиғиб қўйилган ошкора ва махфий мол-дунёнинг барчасини аниқлади ва жамлади. Бу бойликлар шоҳдан шоҳга қолиб келаётган, Фаридун замонидан тортиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларига ҳукмронлик қилган Қайқубодгача; ундан сўнг, унинг авлодларига қолиб, бири кетса, бири шоҳ бўлиб, ундан яна бирига мерос бўлиб қолаётган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган жаҳоннинг мол-дунё ва хазиналари эди. Буларнинг биттаси даврида қанча бойлик ортиб, хазиналар тўлса, иккинчисига келганда бу бойлик яна икки баробар ошиб, то дунё шоҳи Доро жаҳон тахтига ўтириб, даврон сурган пайтигача давом этиб келарди. Бу сулола оламда бир минг уч юзу ўн тўрт йил жаҳон халқларига шоҳлик қилди. Мана шуларнинг шунча давр ичида жамлаган беҳисоб хазина

ларининг ҳаммасини ҳақ таоло Искандарга насиб этди. Эшитишимга қараганда, Доронинг хазиналар билан тўла бир юз саксонта қалъаси бор экан. Бу махфий қалъаларнинг ҳаммаси жавоҳирот хазиналарию олтин-кумуш дафиналари билан лиммо-лим эди. Искандарга бир одам хазина калитини келтириб берса, иккинчи биттаси қалъа очғичини топширар эди. Шоҳ улар билан қалъаларни қидириш ва хазиналарни топиш ҳақида кўпгина суҳбатлар ўтказди. Бирига мурувват қилса, иккинчисини умидвор этди. Қайси қалъадан бирорта одам келиб қолса, бу ишни шу ондаёқ ўшанинг ўзига вазифа қилиб топширар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси аниқлангунча: бор хазиналарни яхшилаб текшириб, ундаги тайёр бойликларни ҳисоб-китоб қилиб туришни мутахассисларга буюрди. Шоҳнинг маҳкамасида жам бўлмиш хазиналар ҳақидаги фармон дафтарини топтириб, хоҳ лаълу ёқут ва хоҳ дурри-гавҳар конининг посбони бўлсин, ҳамма хазиначилардан ҳисоб талаб қилди. Уларнинг қайси бири давлат дафтарида рақам қилинган маблағ асосида ҳисоб берса, уни ўз ҳузурига қабул қилажаги ҳақида, ҳисоби тўғри чиқмаганини эса жазолаш ва ишдан четлатиш ҳақида фармон берди. Улар хазинадаги барча молу дунёни жамлаб, ниҳоятда ёруғ юз билан шоҳга арз этдилар. Буларни кўриб, хотиржам бўлгач, хазина нисор қилувчи шоҳ: «Бу бойликларнинг ҳаммасини ўрдага ташиб келтирилсин!» — деб фармон берди. Шундан сўнг ҳамма хазиначилар тўда-тўда бўлиб, худди денгиз томон жадаллик билан оқаётган селдай хазиналарга қараб жўнадилар. Шоҳ фармонига итоат қилиб, бойликларни шоҳ саройига таший бошладилар. Шу тахлитда икки йилгача хазиналар шоҳ қасрига бетўхтов ташилди. Лекин буларни ёзиб турган ҳисобчиларнинг рақамига қараганда, икки йилда келтирилган молдунё мавжуд жаъми хазинанинг ярмини ҳам ташкил қилмас эди.

Шундан сўнг шоҳ, бир одамга: «Бош хазиначи қолган бойликларнинг ҳаммасини тахминан аниқлаб, ҳозирча хазина эшикларини бекитиб, қулфласин ва қачон буюрсак, шу замонда саройга келтириб топширсин» — деб фармон берди. Муҳтарам шоҳ қандай ҳукм қилган бўлса, ишни худди ўша хилда бажардилар. Ҳисоб-китоб фанининг мутахассислари келтирилган дунёнинг ҳисобини етти юз минг туманга қиёс этдилар.

Сўнгра Доро мартабали, Жамшид шукуҳли шоҳ: «Доро қўшинидаги ҳар бир лашкарбоши, қисм қўмондони ва эшик оғаларининг давлат девони — маҳкамасидан шу

пайтгача қанча маош олиб келганини аниқлаб, шоҳга арз қилинсин ва бу ҳақдаги улар фикрларини баён қилиш ҳам унутилмасин»,— деб фармон берди. Шу асосда, нимаки бўлса, кўпми-озми ҳаммасини арз қилдилар. Бу Искандар назарига жуда оз кўринди. Шоҳга айтдиларки: «Бу ишлар ҳозир тубандагича бўлиб, авваллар бир неча марта ўзгарган. Яъни ҳарбийларга тўланадиган маошнинг ярмиси давлат девонидан берилган бўлса, ярмиси халқдан ундирилган ва бу тартиб улус бошига бениҳоя ранж-машаққат солиб келмоқда»,— дедилар.

Доро синоҳларининг маоши қандай бўлганини билгач, дарё саховатли Искандар лутф-марҳамат қилиб: «Агар Доро иккидан бирни бериб, унинг ҳам ярмини халқдан ундириб келган бўлса, биз буни икки баравар оширамиз. Уларнинг ҳаммасини хазинадан берамиз»,— деди ва эл-улусни қўшин маошининг ярмини тўлаш машаққатидан қутқарди.

Бундан ташқари, тўрт юз минг кишн чокарлик — хизматкорлик юзасидан мояна олар эди. Бу хилдаги тобе кишиларга давлат ихтиёридаги ерлардан ҳам улуш бериб, ҳаётини янада фаровонлаштириш чорасини кўрди. Яна бундан бошқа, икки юз минг моянахўрнинг маошини икки баробар кўпайтирди. Яна олти юз минг аскарни, маошдан ташқари, озиқ-овқату кийим-кечак билан таъминлашни буюриб, ўз тахт-салтанатининг шуҳратини осмони фалакдан ҳам ўтказиб юборди. Ҳарбий хизматчиларнинг мояналарини икки баробар оширгани ҳолда, фуқародан ундириладиган солиқларнинг ярмини камайтирди. Лашкарни обод ва хурсанд, фуқарони ҳам шод ва обод қилди. Аскарларию фуқаросини хазина билан бойитиб, унинг ҳам, бунинг ҳам қийинчилигини бартараф қилгач, айтдики: «Мен ганж — хазина ишнёқманди эмасман. Мен учун халқ ва лашкар хазинадир. Агар бойлик денгиз ва кондан кўпу, хазиналар жаҳонни босиб кетган бўлганида ҳам уларнинг нафи тегмайдиган бўлса, у хазинада кўмилиб ётган лаъл-ёқутдан харсангтош яхшироқдир. Зеро, харсанг безарар бир тош бўлгани ҳолда, ганж — хазинадан эл жонига кўп хатар бордир. Бир кишининг бекитиб қўйган мол-дунёси бўлса, шу мол-дунё туфайли ҳамма унга душмандир. Халқ маъмур бўлса, шунинг ўзи бир хазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкиндир».

Ҳа, дарҳақиқат, халқ Искандарнинг давлати бўлиб, бу сармояни у ўзининг саховати ва лутф-марҳамати соясида қўлга киритди. Эрон элини ўзидан рози қилган Иска-

дар жаҳонни эгаллаш орзусида белини маҳкам боғлади. Аввал илм-ҳикмат аҳлларидан бир қанча фикри ўткир кишиларни аниқладики, уларнинг ҳар бири ғанирғанда қилни қирқ ёриб, ўша нозик толалардан кийимлик тўқир эдилар. У олимлар тил тигини тортганларида, уларга мингларча қуролли кишилар бардош беролмас эди. Булар қандай фикрни ўтказиш ҳақида саъй-ҳаракат қилсалар, ҳар қандай душманни таслим қилиб, ўз йўлларига солардилар. Уларнинг тиллари шундай бурро эдики, дамига ёғ суртилган қилични эслатарди. Буларнинг барчаси ҳамма илмдан хабардор, ҳар бири оламшумул файласуф ҳисобланар эдилар. Олий фикрли шоҳ шу олимлардан ҳар бирини бир томонга номзод қилиб тайинлади. Биттасини Сақлобу Сақсин мулки томонга; яна бирини Ҳиндистонга; бошқасини Чин — Хитой юртига юборди; бирига Байтулҳарамга йўлланма берган бўлса, бўлағини Кашмирга жўнатиш учун ёзиб қўйди: биттаси Миср билан Бағдодга, бошқаси Навшод мамлакатига ёзилди. Ва сўнгра, буларнинг ҳаммасининг қўлига чуқур мазмунга эга бўлган хат тутқазилди. Бу мактубларнинг ҳаммасидаги мазмун бир хилда бўлиб, дилга ҳузур берувчи сўзлар, кўнгилга осойишталик бағишловчи гаплардан иборат эди. Бу номаларни ёзиш учун қаламни ишга солиб, хат санъатининг ажойиб намуналари тасвири чизилганди. Бу номалар зоти осмонда қойил-мақом бўлмиш тангрининг оти билан бошланди.

У тангри шундай қадимийки, ибтидоси йўқ: шундай азимки, интиҳоси йўқ. У оллоҳ бечоралар дилидагини билувчидир ва шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳидир. У шоҳ бўлганда ҳам мартаба жиҳатидан бутун замоннинг шоҳи бўлиб, ҳаётидаги ҳамма фармонлар унинг ҳукми биландир. Агар бирон кимсани тангри ўз иродаси билан шоҳликдан маҳрум этса, унинг сабабини ахтариб юришга кимнинг ҳадди бор? Агар жонидан тўйгудек ҳолда бўлган гадо бўлса-ю, унга тангри шоҳлик насиб этса, кишининг буни рад этишга қандай мадори келади? У нимани ирода айласа, барча шоҳларнинг шунга розилик билдирганн авлодир. Ҳақ таоло ҳамд-саносини шу ерга еткургач, ғап-сўзни тубандагича давом эттирди:

«Менким — отим Искандару, етти иқлимни олмоқ тилагимдир. Сенинг отинг Хоқони Чин ва ёки Турон замин лашкарбошими, шуни билки, одамдаги бор-йўқ нарсалар бор бўлиш ва йўқолишдан иборат. Бу қонун бировнинг тадбиридан эмас, балки тангрининг тақдиридандир. У агар хоҳласа — гадоларга подшоҳлик беради ва хоҳласа

шоҳларни гадога айлантиради. Шоҳлар бунга тан беришлари, гадолар ҳам буни фойдали деб билишлари шартдир. Дунёда нимаики юзага келса, тангрининг амридан деб билмасликка, унга бўйин эгмасликка кимнинг ҳадди бор? Тангрининг ҳукмидан бўйин товлаш — унинг борлигига имон келтирмасликдир. Унинг ошкору ниҳон ҳукми билан бутун жаҳон менга насиб бўлди. Тангригина мени бу мақсад йўлида бахтга эриштирди. Бу ишнинг юзага келиши ихтиёримда эмас эди. Бошлаб мени бахт-иқбол қўллаб, ақл ва илмни менга ёр қилди. Отам Рум кишварининг шоҳи эди, у ўлгач, Рум мамлакати менга қолди. Мен илм-ҳикматдан хабардор бўлиб, унга қизиққаним туфайли шоҳлик қилишга ҳеч қандай ҳавасим йўқ эди. Лутф-карамли тангри қайси ишни насиб этса, кишининг бунга ҳаваси бор-йўқлигининг унга аҳамияти борми! Пешонамга шу қисмат ёзилгани сабабли ҳақ таоло мени ўз ихтиёримга қўймади. Эл-улус ҳам афғону зор қилиб, мени ўз ҳолимга қўймадилар. Ғойибдан келган илҳом нимани амр этган бўлса, жонимни ҳовучлаганча шу ишга киришиб кетдим. Аввал тангрининг амри туфайли Зангбор подшоси билан жанжаллашиб, хабаш элининг кунини қаро қилдим. Ундан кейин уруш ноғораларию сурнайларни чалиб, Бартосу Русларни ўз ҳукмим остига олдим. Сўнгра суръатни қўлдан бермай юриш қилган эдим, ҳақ менга фаранг диёрини олишни ҳам насиб этди. Ана ундан кейин саъй-ҳаракатим янада ошкоро бўлиб, шаҳаншоҳ Доро ҳам қўлимга асир тушди. Устма-уст ёр бўлаётган бахт мени сарафроз айлаб, ҳақ мени шу хилда қудратли қилиб юборди. Толеим мени қайси тарафга юзлантирган бўлса, улар менга нисбатан ўн, балки юз баробар бўлса ҳам ҳақ амри билан уларга қарши жанг қилдим ва уларнинг чангини осмону фалакка чиқардим. Энди, ҳозир бутун Эронга қарашли мамлакатлару, уларнинг шоҳлари менинг ҳукмим остига ўтдилар. Доронинг баланд мартабалигига тан бериб, унинг буйруғига мутеъ бўлмиш гуруҳларнинг ҳаммаси даргоҳимга келиб, менга қуллуқ бажо келтирдилар. Мен уларга шундай беҳисоб иноятлар қилдимки, эл уни қанча тасаввур қилмасин, бари бир ундан кундир. Бинобарин, сенга ҳам бахт ёвару, толеъинг ёр ва раҳбарлик қилиб, бошқалардек менинг ҳузуримга ташриф буюрсанг, осмондек баланд даргоҳимга сиғинсанг, дейман. Не амр қилсам, каломимни қабул айлаб, итоатимга бош эгиб, оёғимни ўпсанг, дейман. Мен ҳам сенга нима лозим бўлса, лутф-эҳсон юзасидан марҳамат қилай; имконият борича сен билан келишай ва дўстлашай. Бошқа шоҳларга қараганда мар-

табангни баланд айлай ва иноят тариқи билан иззат-ҳурматингни жойига қўяй. Кишварингнинг ҳаммасини ҳисоблаб, бошдан-оёқ сенинг ихтиёрингга хат ва рақам қилиб берай. Бошингга фалак офат солса, паноҳинг бўлай; душман адоват қилса, унга қарши курашда сенга иттифоқдош бўлай. Ва агар, ўртада бир монеълик бўлса, бу тарафга келишни фойдасиз деб билсанг ёки бу томонларга ўтишнинг иложини қилолмасанг, зарурат сени бу иқболдан маҳрум қиладиган бўлса ва ёки менинг остонамга келишинг учун монеъликлар юз берса, бу ҳақдаги узрларинг маъқул ва тушунарли бўлса, у пайтда ининг, ўғлинг бўлса, икковини юбор; йўқ десанг, халқингдан биронта одамни жўнатгинки, у доно, соҳиб ақл, сенинг ўрнингга муносиб ва ишончли одам бўлсин. У мол-дунё, яъни совғалар билан келиб, сенинг номингдан хизматкорлардек қуллуқ қилсин; қандай узрларинг бўлса айтсин; мақсад ва муддаоинг нималигини бошдан-оёқ баён этсин. Мен нимаики ваъда қилаётган бўлсам, вафо ҳам қилайин. Борди-ю, аксинча, бўйсуниш ўрнига худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг, шиоринг урушиш бўлиб қолса, гумроҳлик айлаб, хато йўлга кирсанг, бевафо фалак бошингга нима кунларни солса, ўзингдан кўр. У пайтда мендан муросаю мадора умидини кутма. Нимаики қилсам гина қилма, мен маъзурман. Мақсадим шулар эди, ҳаммасини хатга ёздим. Қолган сўзни элчи баён қилар, вассалом».

Шу мазмундаги мактубни иншо қилиб, у элчига яна бошқа сўзларни ҳам изҳор айлаб, айтилиши керак бўлган гапларни қолдириб, керак бўлмаганларини мактубдан ўчирди. Ва агар бирон ноўрин ган-сўз хат ичида кетган бўлса, у ҳақда изоҳ беришни доноишманд элчиларга топширди. Ҳамма хатлар битилиб, тартибга тушгач, уларнинг ҳар бирини бир тарафга жўнатишини тайинлади. Шундан сўнг инини битиришда, гапни гапиришда паст-баландни фарқ қиладиган элчилар у хатларни олиб, ҳар томонга равона бўлдилар. Ҳар жонибга йўл олган элчиларнинг бир хиллари оз вақт юриб, манзилларига етдилар. Дунёнинг ҳар диёрида мамлакати бўлган шоҳ ва шаҳриёрлар бу ишдан хабар топгач, дилларида умид ёки қўрқув бўлишидан қатъи назар, хат келтирган элчиларни иззат-ҳурмат билан қарши олдилар. Уларнинг дилларидаги мақсадларига қулоқ солиб, шоҳ юборган номани кўзларига суртдилар. Хатни ўқиб, мазмунидан огоҳ бўлгач, шу мактубни олиб борган одамга ҳамроҳ бўлиб, ўзлари билан шоҳга атаб пешкаш — совғалар ёки хирож — солиқларни ва бошқа зарур нарсаларни олиб, шоҳни кўриш, бахтига муяссар

бўлмоқ умидида ҳаракат қилиб, Искандар ҳузурига етиб келдилар. Фақат уч киши хато қилиб, шоҳнинг олдига келишдан бош тортди. Шу уч киши баъзи ножўя важларни қилиб, Искандар амрини бажармадиларки, булардан ҳеч ким бундай муомалани кутмаган эди.

Жумладан, Кашмир шоҳи бўлмиш Маллу ибн Мабок, ҳеч қандай риоя, андиша қилмай, дебдики: «Искандар агар бутун дунёнинг шоҳи бўлганда ҳам менинг мамлакатимнинг бу дунёга дахли йўқдир. Зеро, тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бировдан енгилсам кутилмаган ғаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам: унинг тоғлари баланд, қалъалари истеҳком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тевараги ҳам, ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон офат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юмронқозиқни йиртқич шерга, буғуни салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар. Агар Искандар оламнинг халқини йиғиб келтирганда ҳам унинг устига шундай офат елини эсдираманки, бу елнинг шиддатидан унинг бутун қўшини омонлик тополмай, худди елга совурилган сомондай тўзғиб, тумтарақай бўлиб кетади. Учинчиси шуким, агар Искандар урушқоқлик йўлини тутиб, зўравонлик билан мамлакатимга босиб келса, бу ер бир тоғлик жой бўлиб, баланд тоғнинг устида бир қўрғоним борки, бу қадимги илм-ҳикмат эгалари тарафидан мис ва бронза қотишмасидан яхлит қилиб қуйилган тилсимдир. Бу шаҳар ичида маҳфий ер ости йўли бўлиб, агаҳон шоҳ шу ерга тушиб қолса, то қўрғонгача бўлган бу йўлда чархи фалакка чиққудек бир иссиқ ҳарорат билан шамол қуюни ўйнаб ётганини кўради. Қачонки бу йўлнинг бир оғзини беркитилса, иккинчи оғзи ҳам албатта ёпилиб қолади. Агар бирон киши шу қўрғон ичига кириб қолса, у ердаги тилсимда шундай бир сир борки, ўша одам ҳаракат қилиб шу сирни очса, ўз душманидан ўт билан елни ўтирлай олади. Бу ер гармселнинг макони бўлиб, агар шу ел эсмаса, одамлар куйиб-ўртаниб кетадилар. Аксинча, агар шу ел қўзғалиб ташқари чиқса-чи, бу мамлакатда жони бор одамнинг қолиши мумкин эмас. Ҳожати бўлмаса ҳам айтайин, агар олов бўлмаса, одам ейдиган овқатини нима билан пиширади?

Барча зарурат тақдир ҳукми билан бўладию, аммо

Кашмирни эмас, ўзга иқлимни ҳавас қилсанг, дуруст бўлур эди».

Маллу шундай фикр баён қилгани каби, Ҳиндистон шоҳи Рой ҳам айтибдики: «Искандар олий мартабали шоҳдир, у қандай ҳукм этса, фармонини бажаришга тайёрман. Лекин дунё ҳомийси бўлмиш Доро сенинг томонингга қўшин тортиб борганида юз хил таъриф билан нома ёзиб, менинг ҳам сенга қарши юришда бирга бўлишимни таклиф қилган эди. Унинг сўзини ерда қолдириб бўлмасди. Устига-устак, йўл йироқ бўлиб, бир-икки йиллик яроқ ҳам лозим эди. Мамлакатимдан икки йиллик хирож олиб, қўшин учун ҳам қанчалик зарур бўлса бериб, унинг тайинлаган жойига, яъни Рум элининг шоҳи билан бўладиган жанггоҳга бориб етдик. Сизнинг баланд иқболингиз Дорони паст айлаб, ажал тузоғига гирифтор қилди. Сизнинг иқболингиз душманнинг чангини чиқазиб юборгач, биз дашт-биёбонга қараб йўл солиб қолдик. Қурол ва қўшинларимизнинг ҳаммаси барбод бўлгани каби, фалакдан талай зулму бедодликларни ҳам кўрдик. Урушга қатнашган элим олдида хижолатга қолганим устига, асирга тушган аскарларнинг ҳаммаси қулга, озод юрган одамлар бандига айланди: шаҳзодалар жиловдор бўлиб қолди. Мен неча ойлаб биёбон кезиб, ўз мамлакатим пойтахтига етиб келгунимча, йўл-йўлакай аскарларим ўлиб, қурол-аслаҳам талон-торож бўлиб, бу ерга ўн ҳиссадан бири ҳам етиб келолмади. Шунча мол-жонимнинг ғойиб бўлганини кўриб, мамлакатим халқи оғир мусибатга ва ҳар хил хаёлга борди. Халқнинг аслида қора рангли дема, бутун мамлакат мотамга ботиб, қора кийимга бурканди. Мен, «Искандарга бўйсунмайман» демайман, йўқ, бошимга шунча ишкаст тушганини айтяпман. Сенинг ҳукминг бошим ва жоним устига, лекин зулм-ситам билан ҳалокимни кўзлама. Бу кундан икки-уч йил ўтиб, бу мамлакатимда тинчлик-омонлик ва хотиржамлик барқарор бўлса-ю, исталган нарсани қўлга киритиш имконияти туғилса экан. Мен шундай кунни кўриш умидидаман. Икки-уч йил ўтмасдан сенинг таклифларингни қабул қилиш менга беҳад малол келади. Агар менинг бу гапимга лутф-марҳамат юзасидан қараб, фикрингни ўзгартмасанг, ҳақ пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг ҳукми эмас-ку, ахир. Искандар ҳукмдор бўлса ҳам худо эмас. Мен сенинг сўзингни шунчалик ҳурмат қилдим, сен ҳам ўз иззатингни билсанг, ёмон бўлмас». Ҳинд шоҳи Ройнинг хатга берган жавоби ана шундай бўлди.

Чин шоҳи эса яна бошқача хитоб қилиб, дебдики: «Ис-

кандарнинг юборган мактуби заҳардан аччиғу қиличдан ўткир. Элчисини бу томонга юборган пайтда мактубини андиша билан ёзмабди. Менинг ҳам лашкарим кўп, элюртим ўзимга тўқ ҳаёт кечиради. Менинг ундан камлик жойим йўқ. Бир шоҳ бошқа шоҳга ҳоким бўлмагач, унинг бундай мактуб ёзиши ўринсиздир. Ёзган хатида ҳикмат сўзини ишлатиб, ўзини «ҳаким ва доништманд» дебди. Унинг фикри шунчалик пок экан, юқоридаги сўзлари ақлга тескари эмасми? Боши осмонга етиб кетган одам ҳам, «Хоқони Чин даргоҳимга келсин!» — деган гапни айтолмайди-ку. Доро шунча вақт жаҳондорлик қилган бўлса ҳам орамизда дўстлик барқарор эди. У бундай муомала қилмади, менга ҳеч қачон бу каби таклифда бўлмади. Искандарни иккинчи Доро деб билай, уни жаҳондаги мамлакатларнинг шоҳи ҳам деб тан олай. Лекин у бир нарсанинг маъносидан бехабарга ўхшайди: Чин кишварининг ўзи ҳам бир жаҳондир. У йигитлик қилиб хатни шошиб ёзибди, аммо мен унга жавоб қилишда шошмашошарлик қилмайман. Агар у ўз номасида дағалликка йўл қўйган бўлса ҳам мен қўполлик қилмайман. Агар у Доро каби дўстлик қилса, мен ҳам сўзига харидорман. Борди-ю, бундан ортиқ нарсани хаёл қилиб, мактубида ёзгани каби сўзларни айтса, орзусида муътадиллик бўлмаса, уруш ва жанг қилишдан бошқа илож йўқдир. «Унинг устига босиб бораман», — деб айтмайман, йўқ, қайси ерда уруш қиламан, деса ўша ерга бориб, саф тузишга тайёрман. Лекин бошимга қўшин тортиб келса-чи, эшик очиб, шаҳримга киришга йўл қўймайман. Қўшинимнинг оёқ зарбидан чархи фалакни тўзон бостириб, шаҳардан чиқиб, бетма-бет жанг қиламан».

Юқоридаги учта мамлакат шоҳига бормиш учта элчи уларнинг гапини олиб, Искандарнинг ҳузурига келдилар. Улар ўз сўзларини юқорида тасвирлаганимиздек бошлаб, то охиригача бирма-бир адо қилдилар. Искандар ўз ҳузурига дарҳол келган шоҳларга жуда кўп илтифотлар қилди. Бир неча бор шоҳона базм тузиб, маю созлар билан улар кўнглини хушнуд этгач, шу учта мамлакат бобида улар билан фикрлашди. Бу шодлик базмларида ўзи ўйин-кулги билан банд бўлгани ҳолда, кўнглида ўша тарафларга юриш қилмоқ фикри туғилган эди. Лекин қиш яқинлашиб қолди. Шоҳлар қиш фаслида қўшин тортмайдилар. Бинобарин, кўнглида қишлаш фикри орзуси туғилиб, Аррон Қорабоғи томонга қараб йўл олди.

Эй соқий! Бир нафас ўй-хаёлни қўйиб, қадаҳ нчига шишани тўнтар. Бир дамгина мен энди Ҳиндистону Каш-

миру Чинга юриш қиламан, деб шишага ўхшаб юзингни ббуришгирмай тур.

Эй чолғучи ва қўшиқчи! Ҳиндча куй куйла, унга Кашмирийлар сеҳрини омухта қил. Мен чиний идишдаги майни ичганимда сен жарангдор чиний идишни жўр қилиб чал.

Эй Навоий! Жон бағишловчи боданн симир. Бу дунёда на Маллу, на Рой ва на Хоқон қолади. Бу мазмун май қадаҳининг даврасида ёзилмишдир. Бунга қараганда, энди сўз юқоридагиларда эмас, йўқ, Искандар бобидадир. Йўқ, асли ган оламга оро берувчи Искандарда ҳам эмас, балки, Хизр билан Исо-Масиҳода бўлса керак.

XXXII

Изғирини ҳасратли ошиқнинг совуқ оҳидан нишона ва совуқ шиддати ўртанган шайдойиларнинг ўтли нафасидан афсона айтадиган, мармар тошига сўз бермайдиган қалин муз қатламлари ва жаҳонни қоплайдиган дурсочар қор чопқини таърифидаким, бу фаслда қуёшдек шуъладан ва балки май шуъласидан равшан бўладиган фалаксимон оқ уйда бир қуёш юзлик баҳори нозпарвард гулрўйдан мажлис гулшан бўлгани

Қиш чилласи базмини гулхан ва май билан қиздириш керак. Май худди ўтдек ҳароратли, ўт худди майдек қиздирувчи бўлса. Ўтнинг манқали май ширасидек жилваланиб турса-ю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиниқ лаъл май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак кабоби турса; ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилваси кўзни равшан айласа; уни бир ёқимтой дам-бадам алангалатса-ю, буни бир маҳваш нозанин кетмакет айлантираверса: ўт туташидан уд ҳиди таралса ва димогларни ҳар лаҳза май қиздириб турса; унинг чўғи гавҳар кони бўлса-ю, бунинг лаъли майи бир парча чўғ бўлса; лекин базм юз киши сиғадиган оқ уй ичида бўлса-ю, оқ уйнинг ташқариси тун мушки билан қоп-қора тусга кирса; ўша қоронғулиқ устига оппоқ булут таралиб, жаҳон бошдан-оёқ оппоқ қор билан қопланган бўлса; оқ уйнинг эшик ва туйнуклари тамоман беркитилган бўлиб, уй даврасига катта наматлар солинган бўлса; созанда-хонандалар куйи авжига чиқса-ю, у куйларни улфатлар завқ-шавқ ва сукут билан тинглаб ўтирсалар; одамларни фақат май эмас, бир неча шўх гўзал ҳам ҳар хил ноз-карашмаю кўз сузиш, киприк ўқи отиш билан йиқитиб турса; бировларнинг кўнглига шу нозанинлардан бирининг пин-

ҳоний муҳаббати ғам солиб, хаёлини ўзга оламларга элтиб кетса; май унинг эс-ҳушини олмасдан илгари, юрагидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмаса: ичган бодаси унинг ҳушини олгани устига, қаршисида ҳалиги маҳваш яна май сузиб, узатиб турса; у бечора дам-бадам ичаётган қадаҳдаги май аччиғи устига, қадаҳдек аччиғ-аччиғ йиғлаб кўз ёши тўкиб ўтирса: у нозанинга боқмай деса, гўзаллигидан бебаҳра қолса, боқай деса, юраги дов бермаса; шунда ногоҳ ўша шўх ўжар унинг қаршисига ўтириб олиб, юз ноз ила май қадаҳини тутаверса, унинг ҳолига вой. У ўша бодаларни ичиб, унинг олдига бош қўйса-ю, қиёматгача бошини кўтармаса, кошкийди! Агар шу аҳволда ўлса, уни ҳаргиз ўлим дема, йўқ, абадий ҳаёт деявер! Майпараст ошиқ бирон ерда маст бўлиб, йиқилиб, ўзидан кетса-ю, саҳар чоғи маҳваш ёри уйғониб, унинг хуморини тарқатиш учун яна май тутиб журъакашлик айласа; шаъмлар ёқиб, яна базмни бошлаб шўхлик билан ҳар хил қилиқлар қилса. Худди мастлардек хумор-хумор боқиб, лаъли лабининг майидан мастларни яна майпараст этса; қора бўркининг учини қора қоши устига қийшиқ қўйса; кўзи пўстинига ўралиб, қўй шаклидаги ҳамал буржидан чиққан порлоқ қуёшга ўхшаб жилвалаииб турса, кеча-кундузнинг шундай айланиши натижасида қиш ичида бундай баҳор бўлишини қиёс қила олмаса; шу суръат билан ошиғининг бошига келиб, ноз-истиғно билан унинг ёнига ўтириб, қулоғидан тортиб уйғотса; кўзини очгач, минг туман ноз ўқини отса; алқисса, Исо-Масиҳо «куф-суф» қилгандек юз хил «дам» уриб, кеча ўлдирган ошиғини бугун бошқатдан тирилтирса, севгилисига у илтифот билан руҳ бағишласа-ю, Масиҳдек ҳаётбахш ёри қўлидан бу бечора ҳам оби ҳаёт ичса; Масиҳ нафасидан жон топиб, совиган вужудига ҳаёт суви югурса, икки қултум майдан ичиб шундай маст бўлсаки, базмдаги улфатлар ичида бунинг ғами достон бўлиб кетса. Буни «маст» дема, ҳолдан тойган мажнун де, жинни бўлганда ҳам жуда паришон аҳвол жинни, де. Май ичган сари ҳарорати ва мастлиги ортгани каби у париэодининг қилиқларини кўрган сари жинилиги тутаб уриб борса. Ишқ девона қилган шахс ўз сирини очиб қўйишидан ваҳимага тушиб, ўрнидан турса-да, уйдан ташқарига чиқиб, худди телбалардек ҳар томонга югурса, жаҳонни қор ичига қопланган ҳолда кўриб, уни иккинчи бир бошқа дунёга ўхшатса, совуқ тигидан шундай изғирин эссаки, бу изғирин қаерга тегса, худди пичоқдек кесиб юборса; сувлар шундай тош қотиб музласаки, уни тош билан уриб, ёриб бўлмаса; қуёшнинг кўзи бир коса

муздек акс этса-ю, ундан сочилган нурлар худди қатра-қатра юлдузга ўхшаса; офтоб кўм-кўк фалакда кўринмай кетиб, оқшом чоғидагина кўзга намоён бўлса; қуёш шуъласи ниҳоятда нурсизланиб, табиатида ҳарорати ҳам йўқолса; одамлар совуқ елнинг заҳридан юз-кўзларини ўраб олиб, нафасларининг тафтидан муз сумалаги ҳосил бўлса; қуш ўзини худди девоналардек ўтга ва парвонадек ёниб турган алангага урса; гўё тутунининг остида шуъла тузоқдек акс этиб, унинг учқунлари донга ўхшаб кўринса; тўлин ой кўкда ботгунча юз марта тўнғиб, фалак денгизининг нилгун кўки ҳам муздек қотса; оқ булут ҳам фалак чархи бўшлиғида тек турмаганидан ундан бир парча муз синиб тушгандай акс этса; шамолнинг тинимсиз эсишидан қиш дастурхони унга тўлса, мамлакат чаманларини остин-устин қилса; ҳеч қандай дарахтни қўймай силкитиб, бошдан-оёқ ялангочлаганидан шох-шаббалар ўзларини куйдиришни, битта қўймай ёндиришини ҳавас қилиб қолса; қирғовул бу ўт учқунларини кўргач, дон гумон қилиб, совуқ елидан ларзон бўлиб ётган шамшод ва сарв дарахтлари атрофида айланса; халқ ундан тўзиган пар ва туклар ичига кумилиб, жаҳон худди қокум ҳайвонидек оқ тусга беланса; одамлар кулоқларини икки кифтлари ичига олиб қўлларини эса қўйинларига тиқиб юрса; кишиларнинг ҳаёти беомон совуқдан хавф остида қолиб, жонларини ҳовучлаб, ўзларини кичик бир ин ўзугидек почор ҳис этишса; ҳар қанча ўраниб чирмашилса ҳам иссиқликни ҳавонинг совуқ заҳри йўқ қилиб юборса; қуёш теграсини юлдузлар ўрагандек, тонгнинг атрофини маҳвашлар қуршаб олса; элни тонг изғирини сомондек саргайтириб, уларнинг юзи оловда худди каҳрабодек акс этса; шамол ўзини ҳовузга томон урганда, гўё симобни асл кумушга айлантиргандек, сувни мавжлантирса; балиқлар қиш наҳангига емиш бўлиб, ҳут киргач, у қиш наҳангини ютса: ниҳоят қаҳратон қиш январь лашкарлари ўз базмини бошлаб, ер юзини ўзига ўқ ўтмас кийим қилиб олса; ер эса бу совуқ босқинига чидамай, олам аҳлини исёну ғалаёнга келтирса; совуқ шиддатидан кўз очиб бўлмаслиги устига, қавс ойи дам-бадам ўзининг найзасини санчса; олам киши назарига жуда ҳам ғалати кўриниб, ҳодисалар қуюни жаҳонни таниб бўлмас ажиб бир тусга киритса!

Қиш қўшини юқоридаги манзараларни кўрган ҳалиги паришонҳол ошиқни эзиб ташламоқчи бўлса; кейин у уйдан ноўрин чиққанини ҳис қилиб, яна қайтиб киришдан бошқа чораси йўқлигини пайқаса-да, базмга қайтиб кириб, яна анбар ҳидини ҳидласа; у дўзахдан қочиб, бе-

ҳиштга дохил бўлгандек бўлса: унга ҳурзод жонон яна кавсар сувини тутиб, у сув бунинг жонига яна ўт солса; бир пиёла ичиш биланоқ яна маст бўлиб, худди соқийнинг оёққинаси тагига бош қўйса-да, ўз фигони билан чархи фалакни безовта қилса!

Лекин, базм қанчалик жаннатга ўхшаш бўлгани билан агар киши ёрсиз бўлса унинг дўзахдан фарқи йўқдир.

XXXIII

Мажнун ҳикоятиким, қиш кунининг узун қоронғу кечасида Лайли зулфининг муаттар ҳидини шамол карвони орқали келтириб, унинг димоғига урди ва бахт машшотаси (безакчиси) мурод ипини Мажнун қўлига тутқазди

Эшитишимча, бошни гангиб қолган бечора Мажнун ою йиллаб дашту чўлларда сарсон-саргардон кезарди. У қиш демай — ёз демай юрар, югурар-елар эди. Ёз бўлса дашт дўзахни эслатар даражада қизиб, қуёш ҳаммаёқни оташдек ёндириб юборар эди. Мажнун шундай иссиқ пайтларда ҳам сояга ўтишни эсига келтирмас, сояда ётгани билан унинг мақсади юзага чиқмас эди. Борди-ю, қиш ҳавоси забтига олиб шиддатидан одамларнинг қизил юзи сарғайган тақдирда ҳам Мажнун ўз масканига қайтмас, исиниб олай деб гулхан атрофига бормас эди. Яъни унинг бутун хаёли Лайли томонда бўлиб, Лайли қаёнда бўлса, майли ўша томонда бўлар эди. Маҳбубининг қаердалигидан хабар топса, гам-андуҳга тўлган юрагидан нола чекиб, тонг насими гул томонга қараб хиромон айлагандек, у ҳам ўша томонга қараб елиб-югурар эди.

Қишнинг бағоят совуқ бир кунида у Лайлига яқин бир жойга бориб қолади. Булбулга гулзор исини етказгани каби, сабо унинг димоғига ёр исини етказади. Бу вақт қоп-қоронғу тун бўлиб, ёмғир-қор аралаш бўрон эсар эди. Димоғига гўзал нигорининг иси киргани туфайли Мажнун кўзини юмганча ўша томонга қараб югурди. Ёр уйининг олдига етган пайтда кўзи юмуқ бўлгани сабабли бошини эшикка уриб олди. Эшик очилгач, беихтиёр чонганча уйга кирди.

Бировнинг уйига бош уриб кириш бундан ортиқ бўлмаса керак. Кўзини очиб қараса, уйда худди қоронғу кечада ҳаммаёқни ёритиб турган Суҳайл юлдузидек Лайли турган экан. Шунда шавқ ва ҳайрат Мажнуннинг юрагини ҳаяжонга солиб, бетоқатлик уни ҳолдан кетказиб, Лайли қаршисида бошини тупроққа қўйди-да, икки кўзини дунё-

дан абадий юмди. Бунинг келганини погаҳон биров фаҳмламасин деб Лайли уни бир ҳужрага олиб кириб беркитди.

Агар киши ўз ҳаётини тарк этган ҳолда шу каби муродмақсадига етишса-ю, яна қайта тирилишни истаса, унга яшаш ҳаром бўлсин!

Ишқ савдосида шу каби ажойиботлар борки, беишқ одамлар бундай ишқ «ўйин»ларидан хабарсиздурлар.

Ё раб, Навоийга ҳам шундай яқинликни ато қилгин. Яқинликни ато қилиб, ёр дийдорини кўришни насиб этгин!

XXXIV

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан қиш фаслида совуқнинг қаттиқлигидан ва ёғингарчиликнинг кўплигидан одамлар қийналадилар, шунга қарамай, нечун халқнинг табиати унга толиб ва рағибдир?— деб сўрагани. Ҳакимнинг бу саволга жавоб бериб, ҳикмат булутидан дурлар ёғдургани

Саховати дарёча бўлган шоҳ Арастудан сўради: «Эй, Масиҳо нафасли ҳаким. Қиш фаслида кўп қийинчиликлар бўлади, ундан инсонларга азоб-уқубат етади. Шулардан бири изғирин бўлиб, элни дардга гирифтор қилса, иккинчиси, кишини ҳалок этувчи қаттиқ совуқдир. Қишнинг узун, қашқатғич совуқ тунини кўз олдингизга келтиринг, унга қор бўрони қўшилиб, ҳаммаёқни чоңқин — тўс-тўполон қилганини айтмайсизми? Қиш чоғи фалак ерга шу хилда фитналар ёғдириб, кишиларнинг табиатини бўшаштириб, тинкасини қуритади. Шунга қарамай, нима учун халқнинг ёзга қараганда қишга рағбати зўр бўлади? Бунинг даҳшатини кўриб-билиб турган одамнинг табиати нега бундан чўчимайди?

Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалан, қишнинг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди: ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътадил ҳолга келтиради. Ёшлик ва қарилик даврлари ҳам кишиларнинг айш-фароғат чоғи ҳисобланади. Дам олиб роҳатланиш, кўпчилик учун, ёзга қараганда қишда қулайроқдир. Агар кундузи қор-ёмғир ёғадиган бўлса, халқ бу фурсатдан дам олиш учун фойдаланади. Об-ҳавонинг ноқулайлиги у ён-бу ёнга юриш ва ҳаракат

қилишга монеъ бўлгач, одамлар дам олиб, роҳатланишнинг пайидан бўлиб қолади. Қиш кечаси ниҳоятда узун эканлиги ҳам роҳат-фарогат учун заминдир. Қишнинг узун кечаларида ёр-дўстлар билан суҳбат қуришдан яхши нарса йўқ. Аммо кўп авом одамлар вақтни ётиб ухлаш билан ўтказадилар. Баъзи бировлар уйқу элтгунча май ичишни ўзларига ҳунар қилиб оладилар. Ўз вақтида ётиб ухлаш — баданнинг саломатлиги учун зарурдир. Ухлаш билан киши табиати равшан тортади. Бинобарин, имконият борича уйқудан ўз вақтида, етарли фойдаланиш лозим. Шунингдек, косиб одамлар тирикчилик учун бир бурчакка кириб шуғуллансалар, узун тунни ётиб ухлаш билан ўтказиш ўрнига вақтдан иш ундириш учун фойдаланадилар. Илм таҳсил қиладиган одамлар ҳам камолот топиш умиди бўлса, узун кечаларда чироғ дудини кўп ҳидламасликдан роҳатга эриша олмайди. Шунинг учун ҳам бундай киши номозшомдан кейин ва тонг ёришмай туриб илм таҳсил қилса-да, тун ўртасида ором олса, мияга ҳам дам берган бўлади.»

Доноларнинг билимдони шу жавобларни айтгач, билимдонларнинг шоҳи унга офаринлар ўқиди.

Бу шарҳ этилганлардан маълумки, олам аҳлига қиш фасли фойдалидир. Шу сабаб дунё халқи қишни талаб қилади.

XXXV

Искандарнинг жаҳондорлик муддаоси билан азм этиб, Хуросонга етиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, ўхшаши йўқ Самарқаднинг тархини (режасини) тузиб, Кашмирга юз тутгани ва Кашмирийлар сеҳрини даф этиш учун Мусо каби ақл ишлатиб, сеҳрли тарзда турган қалъаларни мўъжиза билан бузиб ҳамда ул ердан Маллунинг умидини узиб, тилсимлик қўрғонга азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шаҳрига киргани

Бу можаронн шарҳ этган тарихчи достонни шундай сўзлар билан бошлайди: шоҳ қишни ўтказиш учун йўлга тушиб, Аррон (қадимги Озарбайжон) давлатининг Қорабоғ деган жойини ўзига оромгоҳ қилди. Унинг муддаоси жаҳонгирлик бўлиб, тупу кун шу ҳақда тадбир излар эди. Илм-ҳикмат аҳллари билан мажлис тузиб, бу бобда уларнинг фикрини сўрар, эртаю кеч шунинг тадбири ҳақида ўйлар, унинг ўйлари билан эса тақдир нияткоси ўртасида фарқ йўқ эди. Бу андишадан озгина хотиржам бўлса,

қўшинини қандай тузиш ва уни қуроллантириш ҳақида фикр юритар эди. У ўз қавм ва яқинларига меҳрибонлик кўрсатар, ўзига тангридан мадад тилар эди. Бу каби ишларнинг ҳаммасидан бўшаса, отга миниб овга жўнар эди. У ов қилиб, ҳордиқ чиқазганида, кўпинча Арас дарёсининг атрофидаги ўрмонларни сайр этар эди.

Доим айланиб турувчи фалак қуёшни ҳамал (март — баҳор) жилва қилиб турган фаслга етказгунча Искандар шу каби ишлар билан машғул бўлди. Қуёш шоҳи шараф топиб, ҳарорати ошаркан, ҳар тарафда кўм-кўк майса қўшинлари саф тортди. Ана шу пайтда хурраҳ юзли шоҳ ҳам ўз саройига бориб, ҳалиги майсалар сингари қўшинини даштга чизди ва кўҳна фалакнинг қутлуғ соатини мўлжаллаб, бахт-саодат билан қишлоқдан жўнади. Йўлга чиққач, Синоҳонга қараб юзланди, ундан ўтиб Хуросон томон йўл олди. Бу ерга етгунча бўлган бутун Эрон заминни хат-муҳр билан унинг ҳукми остига ўтди.

Хуросон об-ҳавоси унга ёқиб, табиати шодлик ва қувончларга тўлиб кетди. Зеро, бу мамлакат бениҳоя кенг бўлиб, ери бошқа иқлимларга қараганда баланд эди. Хуросонинг бутун атрофини кўздан кечириб, қандай сифатлари бўлса аниқлади. Хуросон ўлкасида кўпгина анҳор ва чашмалар бор эди, буларнинг ҳаммаси унинг кўнгил кўзгусида бўлган чанг-губорни ювиб юборди. Бундан бошқа яна тўртта денгиз каби катта дарёси бор эдики, буларнинг шарқираб оққан овози кўк авжига чиқар эди. Жаннатдай бўлган бу жойнинг сувлари ҳам жаннат анҳорларига ўхшар эди. Улардан бирини Ҳирманд дердиларки, ҳар қатра суви юз хил дардга даво эди. Бу анҳордан Зобулистон ери сув ичиб гуллаб-яшнаб, бир гўзал гулистонга айланган эди. Бу сув кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ бўлиб, бу мамлакатдаги губорларни бартараф этган эди. Яна бири ҳам тиниқликда дунёни ёритадиган қуёшга ўхшаш бўлганидан отини Нимрўз қўйганлар. Бу кишварнинг ҳар бир камбағали Ҳотамдан бой, ҳар бир аскари Рустамдан зўрдир. Буларнинг яна биттаси Дарижаз ариғи бўлиб, бунинг суви, манфаати кўплигидан, узум сувидан фарқи йўқдир, йўқ, узум суви эмас, кеча-кундуз жаннатдаги ҳурлар ичадиган покиза шаробдир. Бу анҳор Балх ерини обод этган бўлиб, сувидан ичган душманнинг ҳасаддан кайфи бузилади.

Мана шу Балхни Хушангшоҳ бунёд қилиб, сўнгра ўзи бу дунёдан ўтиб кетди. Тахтигоҳига эса Иброҳим Адҳам қойим-мақом бўлдики, унинг босган йўли улуғ осмончалик кенг эди. Энг охиргиси Мургоб номли дарё бўлиб,

бунинг шаънига жаннатдаги «Кавсар» суви мадҳиялар айтган. Унинг сувидан ичган одамнинг вужудидан ранжи алам кўтарилиб енгил тортар, шу жиҳатдан оқил кишилар уни «ганжи равон», яъни «оқар хазина» деб атаганлар. Мана шу дарёнинг сувидан Мохон ва Марв шаҳарлари ободлашган. унинг бўйларида сарв дарахтлари, қирғовул қушлари кўп учрайди. Девларни банд қиладиган Тахмурнинг тахти шу жойларда бўлиб, бу ернинг паривашларидан хўб баҳраманд бўлган. Ундан сўнгра Санжаршоҳ бу ерни оромгоҳ қилдики, ҳеч бир қуш бунга ўхшаган тузоқчини кўрмаган эди. Яна бу Хуросонда Чахчарон деган дарё ҳам бўлганки, унинг тўлиб оқадиган суви абадий ҳаёт багишловчи оби ҳаётдан иборат эди. Ери баландликда фалакдан нишона-ю, у дарё ўз мавжи билан худди осмондаги «сомон йўли»ни эслатарди. Дарёдаги қум-шағаллар ёруг юлдузлардек ярқирар, улар латофат ва гўзалликда худди дурри-покнинг ўзгинаси эди. Тиниқ суви ҳаётбахшлик хосиятига эга бўлиб, уни ичган одам ўлимдан паҳот топар эди. Дарёнинг қирғоқларида кўм-кўк гул дарахтлари, худди Хизр пайгамбардек абадий яшил рангга бурканиб ётар эди. Ерининг фазоси фалакдек кенг, ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо эди. Лекин бу оби кавсарга ўхшаган ариқдан жаҳон кишилари сув ичишни орзу қилганлари ҳолда, бунинг суви қум ва даштларга ёйилиб, бора-боргунча ҳаммаси ерга сингиб йўқолар эди.

Искандар Хуросонни бошдан-оёқ кезиб, юқорида тасвирланган тўртта дарёсини ўрганиб чиққач, равшан табнати уларни ёқтириб: «Бу ер жаннат гулшани экан-ку»,— деди. Кейин, мана шу дарёлар оқиб ўтадиган заминга жаннатмисол бир шаҳар қурдирди. Сўнгра билимдон кишилар шаҳарга ҳар хил от қўйиб кўрдилар, лекин шоҳ Ҳиротдан ўзгасини маъқул топмади. Мана шу сўзга илтифот қилиб, бу шаҳарнинг отини Ҳирот деб атади. Искандар қўйган оти Ҳирот бўлдию, аммо халқ уни Ҳирий деб юритдилар. Бу шаҳарнинг тутган ўрни тўртинчи иқлимда бўлгани туфайли унинг толеъ юлдузи қуёш эди. Юлдузлар етти туркумга бўлинганлари каби жаҳондаги ерлар ҳам етти иқлимдан ташкил топгандир. Осмоннинг ўртасида қуёш порлоқ нур сочгани каби, Хуросон дунёнинг қоқ марказига жойлашгандир. Хуросон бадан бўлса, Ҳирот унинг жонидир; Ҳирий жон бўлса, Хуросон унинг баданидир.

Илоҳи осмонда қуёш доим бўлиб, қуёш нуридан коинот ёришиб турғай. Ҳирот ҳам қуёш сингари завол топиб ботмасин, фалак бунинг халқини ошуфтаҳол этмасин.

Дунё шоҳи Искандар саъй-ҳаракат қилиб, Хуросон ўл-

касида бу шаҳарни бино айлагач, яна манзил-баманзил юриб, Амударёдан ҳам ўтди ва у ерда ҳам жаннат боғига монанд мамлакатни кўрдики, бу ернинг суви ҳам, ҳавоси ҳам худди жаннатдагидек ёқимли эди. Латофат ва гўзалликда жаннатдан қолишмайдиган бу жойнинг исми Мовароуннаҳр эди. Бу икки дарё оралиғидаги ер бўлгани учун Мовароуннаҳр дейилади. Ораликдаги масофа эса юз ёғочни ташкил қилар эди. Мовароуннаҳр деб аталган ернинг шарқий чегарасидан Сирдарё, ғарбий чегарасидан эса Амударё оқиб ўтар эди. Бу ораликда фақат шу икки дарёгина эмас, бундан бошқа ҳар бири бир Арас наҳридек келадиган ўн-ўн беш нафар сойлар ҳам бор. Бу наҳрлардан кўп ариқлар ажралиб чиқиб, ҳар қайсиси бир қанча шаҳарларни обод қиларди.

Ва лекин бу замонда Кўҳак-Зарафшон деган бир дарё борки, уни жаннат наҳри десак, ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди. Унинг сувидан дармонсиз одам ичса қувватга кириб кетарди. Зарафшон киши умридек тез оқар дарё эди. Шу жиҳатдан у сувдан на бир шаҳар ободу ва на бирон одам ерларни суғориб гуллатишдан шод бўларди. Ўзи латофатда Бағдод шаҳридан ўтадиган Фурот дарёси билан рақобат қиладию, аммо худди ҳаёт сўнганидек, ҳамма сувлари йўл-йўлакай қум-тупроқларга сингиб, зое бўларди. Искандарга бу мамлакат дилкаш кўриниб, унинг ери ва оби-ҳавосини афсонавий Эрам боғига ўхшатиб, хусусан, Зарафшон дарёсини Нил наҳридан, Нил эмас, жаннатдаги Салсабил дарёсидан ҳам ортиқ кўриб, тангридан шу жойда Нил дарёси бўйидаги Мисрдек бир шаҳар бино қилишни тилади. Сўнгра илм-ҳикмат аҳллари билан маслаҳатлашиб ва ҳар тарафлама ўйлашиб, шаҳар қуриш учун муносиб жойни ажратдилар. Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалик эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қилинган тилсимдир. У ернинг қум-шағаллари лаъли, ёқут ва инжу-марварид донадари кабию яшил ўт-ўланлари кўм-кўк осмонининг ўзи эди. Шу тепаликдан пастга қараб қуйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепаликдан қуйига шундай оқардики, кўз югуртирган киши тепаликни оппоқнинг боши-ю, сувини унинг кўз ёшиси деб тасаввур қиларди.

Искандар ана шу Кўҳак тепалиги ёнида шаҳар бино қилдики, бунга то абад йўқлик губори қўнмасин! Искандар унга Самарқанд деб ном берди, ҳам «Самарқанди фирдавсмонанд» деб атади. Уни безак-зийнатлардан ҳам чиқариб-битиргач, Кашмир мамлакатига қараб йўл олди.

У даштларининг паст-баланд, яхши-ёмон йўлларини салтанати Кашмирга соя солгунча босиб ўтди. Буюк ҳиммати ва доим бедор бахтидан бора-боргунча бир қанча ерларни фатҳ этиб, ўз қўл остига киритди.

Искандар Кашмир чегарасига оёқ қўйганда осмонга туташиб кетган бир тог кўринди. У тог шундай баланд эдики, гўё чўққиси осмондаги ойнинг юзига тегиб, кўкартириб юборгандек эди. Уни томоша қилмоқчи бўлиб, тепасига қараган одамнинг тўпписи ерга тушиб кетар эди. Унинг тошлари бошдан-охиригача силлиқ қилиб йўнилгандек ярқироқ. Бу тоғнинг икки ёни шундай интиҳосиз бўлиб, унга юриб етаман деб овора бўлмаган яхшироқ. Бутун ер юзини ўраб олган, ердан осмонгача етадиган афсонавий Қоф тоғига ўхшаш бу буюк тог орасида йўл бўлиб, икки томони ниҳоятда қиялик эди. Бу икки тог оралигидаги йўлнинг эни тахминан юз қари (метр) эди. Кашмир халқи шу икки тоғни бир-бирига пайвандлаб, қалъа-истеҳком қилиб олган эдилар. Бу қалъанинг баландлиги ҳам, қалинлиги ҳам 150 қаридан бўлиб, ганч ва харсангтош қотишмасидан бошдан-оёқ бир бутун тошдек қилиб қўйилган эди. Бу қалъага жуда баланд бир темир дарвоза қурилган. Дарвозанинг икки ёни ярим белигача тошдан ишланган, икки қаноти ниҳоятда мустаҳкам эди. Дарвоза устида уруш чоғи душманни даф этиш учун истеҳком ясалган бўлиб, уни ким кўрса, мустаҳкам қалъа эмас, жодугарнинг сеҳрли қўрғони деб ўйлар эди. Қалъанинг ичида зўр тадбиркор, ҳийлагар, сеҳрсоз устадан икки мингтаси доим тайёр турар, буларнинг шу баланд истеҳкомда туришдан мақсади қалъага минг қари наридан бирон кимса яқин келмаслигини кузатиш эди. Агар биров у томонга тўсатдан қадам босса, оёқ-қўли бўшашиб, ҳаракатдан тўхтар ва ўз жонини тубсиз чуқурликда кўрарди. Одамгина эмас, от ҳам у томонга юрса, оёғида куч-мадор қолмас эди. Искандарнинг аскарлари ҳам бу ерга етгач, худди шундай лол ва беҳол бўлиб, ҳайратга тушдилар. Орқаларига қайтиб, нимаики кўрган бўлсалар, ҳаммасини шоҳга арз этдилар. Шоҳ эса бу сўзларга унча бовар қилмай, тезда Арасту билан у ерга етиб борди. Кейин ҳақиқатни яқиндан азмойиш қилиб билгач, дедики: «Бу маккор ва жодугар кашмирийларнинг ҳийла тузоғидир. Биз шундай чора кўрайликки, бу истеҳкому қалъаси бошдан-оёқ остин-устин бўлиб кетсин».

Шундан сўнг Искандар атрофни айланиб кўриб, орқароққа — бехавотир жойга қўшинини туширди. Кўнгли хотиржам бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб ором олди.

Бу сафарда Искандар билан беш юз олим бирга эди. Хусусан, улардан ўнтаси эртаю кеч шоҳ билан бирга бўлиб, унинг энг яқин дўстлари ва ҳамсуҳбатлари эдилар. Булар тубандагилардир: Афлотун, Арасту, Балинос, Арашмидус, Шаминос, Қилинмун, Волис, Фарфурнус, Суқрот ва Ҳурмус.

Лашкарбоши Искандар бу донишмандларнинг ҳаммасини чақириб, маслаҳат мажлиси очиб:

— Бу кашмирийларнинг сеҳридан бошқа нарса эмас, қани, айтинг, бу сеҳрни қандай тадбир билан даф этмоқ мумкин?— деди.

Донишмандлар ҳозиржавоблик билан сўз бошлаб, аввало ҳаммалари шоҳнинг ҳақига яхши тилак тиладилар ва бундай дедилар: «Шоҳимиз бу ишдан ташвишланмасинлар, бунга юз баробар найранг бўлса ҳам илм-ҳикмат билан барбод қилиб ташлаймиз. Бу истеҳком агар чархи фалакдек зўр бўлганда ҳам уни емириш биз учун қийин эмас. Тангри шоҳнинг иқболини баланд қилсин. Агар у зотнинг иқболи бизга раҳнамо бўлса, бу найрангларни албатта, бузамиз — баланд қалъани ер билан яксон қиламиз. Бир нечагина сеҳргар жўгиларнинг қўлидан найрангбозлигу кўзбўямачиликдан бошқа нима келар эди? Илм аҳллари уни даф этмай, сенинг ҳузурингдан ҳеч ерга кетмайдилар. Дунёнинг ҳамма илм-ҳикматини бошдан-оёқ билган, фан бобида ҳар қайсиси бир жаҳон бўлган олимлар бу ишда сенинг раҳбаринг эмас, хизматкор қулларингдир. Жўгиларнинг найранги Афлотунни хижолатга солса, Арасту бу жодугарлардан фириб еса, ер юзида яшамагани яхшироқ эмасми? Кашмирийларнинг сеҳргарлари қанча кўп бўлса ҳам фан олимлари олдида уларнинг аҳамияти кам, зеро бизнинг ҳар биримиз уларнинг мингига бас келурмиз. Чумчуқнинг лақаби жодугар бўлгани билан, у қанча кўп бўлса, овчилар учун шунча хурсандлик келтиради. Шоҳ агар икки кун дам олиб турса, учинчи куни душмани устидан галаба қозонгусидир. Шу орада биз илм-фанни ишга солиб, уларнинг сеҳрини бошдан-оёқ бузиб ташлаймиз».

Искандар бу сўздан хурсанд бўлиб, олимларга таҳсин айтди ва:

— Барча нарсани йиғиштириб, ҳаммангиз шу ишга машғул бўлингиз,— деди. Улар шоҳни дуо қилдилар ва мақсадини бажо айлашга сўз бериб, ўринларидан турдилар. Шундан сўнг Искандар ўз хонасига жўнади, олимлар эса билимларини ишга солишга киришдилар. Улар бошлаб юлдузларнинг ҳолатини кўздан кечириб, улар-

нинг табиати узларининг бу ишларига қанчалик мос келишини қиёс қилиб кўрдилар. Кейин бир қанча кўра ва дамларни тайёрлаб, маъданлардан бирмунчасини ҳозирлаб, симоб, қалайи ва мис аралашмасидан катта коптокка ўхшаш бир қурол ясадилар. У тўп фалак сингари думалоқ бўлиб, ичи осмон гумбазига ўхшаш бўш эди. Унинг ичини турли дори ва моддалар билан тўлатдилар. Кейин бу тўпдан икки тешик қўйиб, у тешиклардан тўп ичига икки пилик киргиздилар. Душманнинг бошига ўхшаган, йўқ, чақмоқ тошига ўхшаган бу коптокнинг пиликларига ўт қўйиб, уни чақмоқ ёйига ўрнатиб, сеҳргарларнинг ўша бир бутун тошдан иборат бўлган қўрғони томон отиб, кашмирийлар устига осмондан балодек тушрадиган бўлдилар. Бу тўпнинг пилиги ҳавода ёнса, ичидаги портловчи моддага ўт тегиб, бу тилсим тўп мўлжалланган ерга тушади ва қаттиқ портлаб ёнинидан ундан тўрт нарса: баҳайбат садо, ўт-аланга, қора тутун, бадбўй ҳид ҳосил бўлади. Бу тўпнинг портлаган садосидан у сеҳргарларнинг асбоблари бузилади; ўт аланга-сидан қалъанинг дарвозалари очилади; у дуддан сеҳргарларнинг юзи қораяди; ҳиди кимнинг димоғига кирса, жодугарлик илмини тамоман эсидан чиқариб юборади. Бу ажойиб тўпни ой каби думалоқ тилсим тайёр бўлгач, ҳар бири салобатда осмондан улуғ бўлмиш олимлар жам бўлиб, шавкатда шоҳ Дородан устун Искандар ҳузурига келиб, махфий тайёрланган тилсимни кўрсатдилар ва унинг бутун сирларини баён қилдилар. Шоҳ бу ажойиб қуролдан шодланаркан, уларга бениҳоя ташаккурлар изҳор қилиб деди:

— Шундай тилсимни ихтиро қилган экансиз, буни ишга солмай, не учун вақт ўтказурсиз? Шоҳнинг кўнглидаги бу истакни билгач:

— Ҳукм қил,— деди олимлар.

Шундан сўнг шоҳ ва халқ ҳаракатга келиб, ғала-говур бошланиб кетди. Искандар отига миниб, қалъага қараб юрди, халқ ҳам селдек у томонга оқди. Искандар олдида оламнинг билимдон олимлари; жиловида эса, дунё шоҳлари борар эдилар. Қўшиннинг охирига етгач, тездан чақмоқ отадиган асбобни тайёрладилар. Кейин ҳалиги бебаҳо қуролни келтириб, отадиган ёйга ўрнатдилар. Ниҳоят, пиликка қўйилган ўт портловчи моддага бориб теккач, тўп осмонга учиб, тездан душманнинг бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб портлаб, даҳшатли садо чиқарди; бадбўй ҳид, саркаш ўт ва қон-қора дуд пайдо бўлди. Садо сеҳрларни тамоман ботил қилди — емирди; ўт ҳаммаёқни

куйдириб, қалъани хароб айлади; дуд сеҳргарларнинг юзини қорайтирди; ҳид — уларнинг миясида ҳеч қандай билимни қолдирмади. Сеҳргарларнинг юрагига шундай даҳшат тушдики, қочишдан бошқа чора тополмадилар. Улар пойтахт томон қочиб, ҳолдан тойган, дуддан юзлари қорайган ҳолда, тунда-тўғри Кашмир шоҳи бўлмиш бахти қаро Маллунинг олдига бордилар. Қалъага келишда сабзранг бўлган бу икки мингта жодугар пойтахтга занжирлардек қоп-қора бўлиб қайтдилар; йўқ-йўқ, қалъага кўккарга бўлиб бориб, зағча бўлиб қайтдилар; тўти бўлиб келиб, олакаргага айланиб бордилар. «Минг қарғага бир кесак» дейилгандек, бояги тўп отилганда, буларнинг ҳаммаси бирма-бир қочгандилар. Бўлган ҳодисани баён қилмагунларича, уларнинг мингдан бирини ҳам ҳеч ким танимади. Улар осмондан келиб тушиб портлаган ҳалиги ғаройиб тўпни арз қилганларидан кейингина Маллу бу иш Искандардан келганини фаҳмлаб, юрагига ларза тушди. Шундан сўнг унинг кучли, ўзининг кучсиз эканини англади ва унга тенг эмаслигини аниқ билди. Шунингдек, Искандар олдида ўзини қандай заиф сезса, илм-фан олдида сеҳр-жодунинг пуч эканини ҳам ҳис қилди. Осмон гумбази каби мустаҳкам қалъасини душман бир ҳамлада олиб қўйганини фаҳм этди. Шундан сўнг, ўзининг Искандар буйругидан бўйин тоблаб, хато қилганини тушунди. Ўзи нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолгани каби, халқи ҳам ваҳимага тушган, паришонҳол эди. Ўз мулкида туришга тоқати қолмай, қочиш тараддудини қилди. Қочганда ҳам ҳали юқорида тавсифланган қалъадан бошқа ўрин йўқ эди. У тездан қалъанинг ер ости йўлини очтириб, бутун хазиналарни, яъни ўзига ёққан ҳамма нафис, бебаҳо матоларни, ниҳоятда кўп бўлган лаъл-ёқутлару олтин-кумуш, дурри-гавҳарларни у ерга ташитди, бу хазиналар тилло-кумуш идишларда бўлгани сабабли, халқ унинг ичида нима борлигидан бехабар эди. Хазинада нимаики қимматбаҳо нарса бўлса, қолдирмай, ҳаммасини қўрғонга келтириб, хотиржам бўлгач, номуборак иқболидан қочиб, юқоридаги қора тоғ устига, худди қарға устига чивин кўнгандек жойлашди. Ана шу пайтда Жамшид қудратли, Доро шавкатли Искандар ҳалиги қўрғонга яна тўп оттириб, истеҳкомни вайрон қила бошлади ва ўзи ҳам қўрғонга юриш қилажагини айтди. Лекин олимлар ҳозирча у ёққа боришга рухсат бермадилар:

— Бутун боришни манъ қилишимизнинг боиси шулким,— дедилар улар,— тўпдан чиққан тутун билан бад-

бўй ҳиднинг таъсири ҳали йўқолган эмас, ундан одамларимиз саломатлигига зарар етар эҳтимол.

Дунёнинг қаҳрамони бўлмиш Искандар бу сўзни эшитгач, қувонди ва сабр этишга қарор қилди. У ўз қарорғоҳига қайтиб, шодлик базмини тузди. Базмга олимларни чорлаб, уларга кўп мукофотлар берди ва таҳсинлар ўқиди, уларнинг ҳаммасини лутф-эҳсонидан баҳраманд қилди ва иззат-ҳурмат билан бошларини кўтарди. Осмон ҳакими Искандарнинг тилсимига ўхшаган тўп каби қуёшни мағриб уфқига отган пайтда, қадаҳ билан димоғларини чоғлаб, шодлик ва ўйин-кулгига берилдилар. Роса баданлари қизиб, кайфлари чоғ бўлгач, ётиб ором олишга киришдилар. Ухлаб, аъзойи баданларидан бутун чарчаш ва ҳорғинлик кетгач, қуёш ҳам Искандар каби юзини кўрсатиб, нурин соча бошлади. Умид тонгини кутгандек уни кутаётганларга Искандар ўзининг қуёшдек юзини кўрсатди. Сўнгра у, улуғ қуёш осмонга чиққандек, Рустам каби отга сувори бўлди. Теварак-атрофдаги кучли ва кучсиз аскарларнинг барчаси унинг ортидан эргашди. Истеҳкомнинг оғзига етгунча, аскарлар неча кун чувалашиб бордилар. Шундай юриш қилиб турганларида, Кашмир томондан бир қўлида хат ва бир қўлида калит тутган элчи келиб, таъзим бажо қилди. Хатни шаҳар халқи ёзган бўлиб, ўзларининг Искандарга таслим бўлганларини тубандаги мазмунда билдирган эдилар:

«Бу диёр Маллунинг қўлида бўлган замон биз қулларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ эди, биз унга қул каби хизмат қилар эдик. Ҳозир у сенинг шавкатинг олдида енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Биз шармандa қулларингга не ҳукм қилсанг, бажаришга мажбурмиз. Вайрон бўлган мамлакатимизга осойишталик берсанг, сенга молу жонимиз фидо бўлсин. Агар биз сенга керак бўлсак, ҳаммамиз сенинг дийдорингни кўришга муштоқмиз. Сен қандай ҳукм қилсанг, фахрланамиз. Хатимиз жавобига мунтазирмиз».

Хатни ўқигач, Искандар тубандагича жавоб ёздирди:

«Сиз келаман деб ташвишланманг. Ўз ватанингизда хотиржам яшайверинг. Менинг ҳақимга дуо, оллоҳга ибодат қилсангиз бас. Тезда ўзим етиб борурман». Элчи бу хатни олиб боргунча, Искандарнинг ўзи шаҳарга кирди.

Маллу айш-ишрат қилиш учун шоҳона бир қаср қурдирган эди. Бу қаср атрофида ажойиб бир боғ барпо қилинган бўлиб, ундаги ҳар бир гул равшан чироғдек жилваланар эди. Қасрнинг аркини осмон баравар кўтартирган, бу гулшаннинг отини «Жаннатосо» қўйган эди. Шоҳнинг манзили шу боғда бўлди; аскарлар эса шаҳар ичига жой-

ланди. Бу воқеа катта-кичик барчага маълум бўлгач, ҳамма «Жаннатосо»га қараб йўл олди. Маллунинг яқин амалдорлари Искандардан бу илтифотни кўргач, янгитдан ҳаёт топгандек бўлдилар. Оддий фуқаро Искандарга яқин келолмагани ҳолда, узоқдан баланд товуш билан дуо ва илтижолар қилдилар. Шоҳ уларнинг ҳаммасига лутф-марҳамат кўрсатиб, бузилган кўнгилларини кўтарди ва аскарларига халқни азобга солмаслик, ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмаслик ҳақида фармон берди. Кимки бировдан бир қарич ип тама қилса, ўша ип билан бўғизидан осилажагини, лекин шу ерлик халқ ўз ихтиёри билан «омонлик моли» берса, ундан баъзи бировлар фойдаланиши мумкинлигини билдирди. Фуқаро ўз ихтиёри билан «омонлик моли» беришдан, аскарлар эса ундан баҳраманд бўлишдан қувондилар. Шундай қилиб, бировдан бировга алам етмади, кишидан киши битта тангани ҳам зўрлаб олмади. Искандар хурсандчилик учун қадаҳ тўла май ичар ва Кашмир юртини тавоф — тамоша қиларди. У ҳаддан ташқари ғаройиб нарсаларни кўрдики, уларнинг ҳаммасини баён қилинса, сўз узайиб кетади. Шулардан бири гўзал жом бўлиб, у худди чуқур дарёдек май билан тўла эди.

Маллу ўз мулкини ташлаб, қалъага қочганида, бир хазиначиси хазинадан бир қанча қимматли нарсаларни бекитиб олиб, қалъага етмай қочиб қолган эдики, ўша туҳфалар Искандарнинг насибаси экан. Улардан биттаси ичи қип-қизил лаъл каби май билан тўла, ҳам қанча ичган билан камаймайдиган, ўзи энгашмаса биров ичолмайдиган порлоқ жом эди. У жом ихтиро қилинганда гардишига таърифи ёзилган экан. Масалан, ҳам шоҳ, ҳам илм-ҳикматдан баҳраманд бўлмиш Жамшид бутун дунёни ўз қўлига олганда, бир қанча фан олимларини йиғиб, ишлатиб, иккита жом тилсим қилдирган экан. Унинг бирига «Жоми гетинамой» (ойнайи жаҳон), иккинчисига «Жоми ишратфазой» (айш-ишрат жоми) деб ном қўйган эканлар. Жаҳонни акс эттирувчи жом ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани туфайли, қўлдан келганча иккинчисини таърифлайман. Буни ихтиро қилган олимлар тавсифини шундай баён айлаган эдилар:

«Ишрат жоми ўзига май тортувчи моддадан тайёрланган бўлиб, ундаги бағоят гўзал хурсандчилик бағишловчи май қанча ичилса ҳам камаймайди, энгаштирилса тўкилмайди ва ҳар доим лиммо-лим тураверади. У жом майни ўзига жазб этиб — тортиб олгани каби, ундаги май ҳам кишиларни ўзига жазб этади. Агар борди-ю, бир кун келиб,

у жомда май тугаса, бутун дунёда ҳам майдан асар қолмайди».

Искандар у жомнинг сирини билгач, ўзи ҳам базм тузиб, май ича бошлади. Ҳикмат аҳли жомни ҳеч қўлдан қўймай, тамошо қилар эдилар. Шоҳ бу ишрат жомига берилиб кетиб, Жоми ойнайи жаҳонни эсидан ҳам чиқариб қўйди.

Эй соқий! Ёқут рангли жомни келтир! У, элнинг кўнглида шодлик кайфини оширсин. Қанча ичилгани билан унинг майи кам бўлмасин. Ичувчи улфатларга ундан алам етмасин.

Эй ҳофиз! Шундай дилнавоз куйлагинки, у куй кишиларни кашмирийлардек сеҳрласин. Борди-ю, куйлашни тўхтатмоқни истасанг, ҳалиги жомнинг майи тугамасдан илгари тўхтатма!

Эй Навоий! Агар ўшанга ўхшаш жом топсанг, майдан ўзга нима ичсанг, ҳаром бўлсин! Агар жомни гул юзли соқий тутса борми, уни «Жоми абадий» деб атагаң бўлардинг.

XXXVI

Жаҳон алломалари, ўхшаши йўқ ҳолиқ яратганларининг тамошоси ва нозик санъатлар, уларнинг жаҳон кезиш вақтида кўпрак муяссар бўлмоғига далил келтирмоқ ва сафар йўсинини уч турга тақсим қилмоқ; аввало сайёҳ ўз дашт-саҳроларини кезиб мақсад уйида азиз бўлиши; жаҳонгашта сайёҳ майл манзилига бошдан қадам қўйиб етук пирнинг тўғри йўл кўрсатиши билан камолга етишуви; учинчиси Баҳром сингари жангчи шоҳнинг юлдуздек сон-саноқсиз қўшин тўплаб жаҳон мулкини олмоги ҳақида

Азал тонги сахийлик билан лутфу карам кўрсатиб, барча яратилган нарсаларга мавжудлик тамғасини босди. Тақдир қалами ҳаракатга келиб бутун мавжудотнинг тасвирини туширди. У қалам туширган тасвирдан ажойиб суратлар ошкор бўлди. Икки дунёнинг суратини чизганнинг бир исмини рассом деб аталса ажаб эмас. Бу тасвирларда кўп гаройиб, ниҳоятсиз ажойиб нарсалар мавжуд. Буларни кимки тадқиқ этар экан, уларда мусаввир — рассомнинг етук жамолини кўради. Нарсалар тасвиридаги санъатни кўрган кишига сир билувчининг қудрати янада аён бўлади... Агар киши талабгор бўлса, жаҳон ичида бирбиридан ажойиб бўлган нарсалар кўпдир. Буларни киши

жаҳон кезмай, машаққат заҳрини тортмай кўриши мумкин эмас. Сафар заҳмати гарчи мушкул бўлса-да, лекин у денгиз қаъридаги энг йирик, энг аъло дурнинг ўзидир. Киши денгиз тагига наҳанг (акула) сингари шўнгимай туриб гавҳар олиши мумкинми? Катакда семирган макиёнинг (товуқ) ҳавога учмоғидан фойда-зиёни борми? Фалак бўшлигига сингиб кетган лочин худди баланд-пастда юраётгандек қанот — қуйруқ қоқади, овчи томонидан овланиб жони талон-торож бўлиши мумкинлигига қарамай оламни тамошо қилади.

Дарё суви оққанда оҳанг чиқариб гўё куйлайди, турib қолдими — куйи тинади.

Сафар қилмаган одам хом бўлиб, у оромда-сукун топиб яшаганидан озгина совуқ ҳам таъсир қилиб тўнгади, энг буюк ишлар борасида кимгаки маълумот берилса, ҳаммасининг ичида энг асосийси ер юзини айланиб чиқишлик туради.

Олам сайридан киши баланд мартаба топади. Ҳаракат қилмай қўйдими — туфрогдан хўрлик тортади. Сафар элига Хизр ҳамроҳлик қилади, сафар қилмаган эса ҳеч нарсадан огоҳсиз бўлади. Уйидан қадам қўйиб кўчага чиқмаган одам нимадан воқиф бўларди? Кўнглини очиш мақсадида сафар қилган одамларга қандай яхши-я! Буларга фалак ридо (бошга, буйнига солиб орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарса)си кафан, йўқ-йўқ — машаққат гарди кафан бўлади. Улар таваккулининг отига миниб ёлғиз юришликка мойил бўладилар. Бақосизлик саробн уларга дарёю иссиқ гармсел шамол уларга гўё лолазор бўлади; бошдан оёқ шавқ ўтига гарқ бўлиб тезюрар отда чақмоқдек еладилар. Кўнгилларининг типирчилашидан танлари чайқалади, хаяқдек жисмларидан ҳарорат кўтарилади. Сайр қилувчининг оёғи кафида қабариқлар пайдо бўлади, икки кафи гўё мақсад дурлари билан тўлади. Улар ёрилгач суви худди бақосизлик булутидан тўкилган юмалоқ дурлардек ҳар томонга томади. Уларни юмалоқ дур деб эмас, балки тириклик суви, оёқда жамланган жон суви деб билавер. Товони тагидаги ёриқлар гўё тириклик суви оқиши учун ясалган ариқларга ўхшайди. Хизр унинг оёғини ўпмоқни ҳавас айласа, мақсади тириклик сувини ичмоқдан бошқа нарса эмас.

Бу янглиг сафар кимга муяссар бўладиган бўлса, унинг кимсасиз, хилват жойларда боғланиб ўтиришининг нима кераги бор? Агар бу мақсадга эришиш ҳаммага ҳам насиб бўла бермас экан, у ҳолда белни маҳкам боғлаб жаҳон аҳлидан вафо, дунёдан эса балодан бошқа нарса кўрмагани

сабабли халқ ғавғоларидан, олам асбоб-анжомларидан ўтак силкиган ҳолда, ўрнидан туриб ёлғиз, доноларча, девонавор дашт кезмоқ учун йўлга ҳозирланиш ҳам ёмон эмас. Бундай ҳолда унинг жузвдони (қоғоз ва ёзувлар солинадиган чармдан ишланган кичкина папка) улфат, китоби эса ўртоқ ва ҳамсуҳбат бўлади. Шунда кўз етган жойларни тамошо қилиб, барча эллариниг сўзларини тинглаб, ҳар бир машаққатда хосият, ҳар бир хўрликда бир ўзга ҳолат кўрса. Қақраган кўнглига муздек сув тилаб, ноёб дардига табиб сўраса; ўзини барча гуруҳлар ичида тўғри тутиб, бори тўғрилар билан доимо бирга бўлса. Агар уни кўргани камолга етган, фалакни сайр қилувчи қуёшдек жаҳонгашта, кўнгли очиқ кимса келса, зарра сингари сайру саргашталикни қўйиб, унинг этагидан маҳкам тутиб қўлини олмаса. Унинг хизматидан бахти очилиб, тангри насиб этса мурод-мақсадига етса. Бу хилдаги сафар ҳам кўнгилга мақбулдир.

Агар бунисн ҳам насиб бўлмаса, яна бошқаси ҳам мавжуд, яъни шоҳ Искандар сингари етти мамлакат аҳлига шоҳ бўлиш мақсадида қўшин тортилганда қайси ерни олмоқни қасд қилса — зафар қозонса, қайси томонга боришни орзу қилса — галаба ёр бўлса. Гоҳ унга Ажам мамлакати ром бўлса, гоҳ Кашмир таслим бўлса. Ниҳоятсиз ғаройибот, чек-чегарасиз воқеаларни кўриб истаклари бирма-бир рўёбга чиқса, ер юзининг обод қисмлари унга таслим бўлса. У жаҳон мамлакатига шоҳлик ҳукмини тониб, бу шоҳликни ердан кўккача етказса. Сафар ичра ҳар бир ишда тўғри йўлдан борувчи соҳибларининг мушкуллари осон бўлиб, очилиш устига очилиб борса. Сенга мушкулларининг очилиши ҳавас бўлса, бу оламда муродга етмоқ истасанг, талаб-хоҳиш йўлида суръат кўрсатгинки, истаганча тоза олишлик ёр бўлади.

XXXVII

Икки дўст ҳикоятиким, бири саъй-ҳаракат билан мамлакат султони даражасига етди ва иккинчиси олам аҳли оёғи остида тепки еб ётган ердек ҳокисор бўлди, негаки, гарддек ҳаракат этмади, тупроқдан бош кўтариб олий мақомга етмади

Хуросонда икки ўртоқ бор эди, булар дўст бўлганда ҳам бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Ҳаёт ҳодисалари буларнинг ишларига шикаст етказиб, тирикчилик бобида қўллари гоят қисқа бўлиб қолди. Бири уй-жойи ва

диёридан умид узолмай, ҳеч ерга кетмади: иккинчиси сафарга қараб жўнаб қолди. Даврон, уйда қолганнинг бошига кўп мухтожликлар солгани туфайли, эл-улусдан кўп хорликлар кўрар эди. «Фақир киши панада» деганларидек, камбағал одам элга кам кўринган маъқул, кўп кўриниш уни хўрликка солади. Феруза тоши оз бўлгани учун азиздир, эшакмунчоқ кўп бўлгани сабабли ўнтаси бир пул турмайди.

Мусофирчиликни бўйнига олиб, сафарга чиққан ўртоқ бошлаб, ўша хўрликдан ўзини халос қилди. У сафарда баъзи ажиб нарсаларни кўрар, насиба уни ҳар тарафга тортар эди. Охири, бунинг йўли Юнон томонга тушди-ю, гўё ўлик — оби ҳаётга йўлиқиб, жон топгандек бўлди. У ернинг тупроқлари ажойиб — ҳикматли эди, балки тақдир у ерларни шундай ҳикматли қилиб яратгандир. У, бир қанча вақт у ерда истиқомат қилиб, илм олиш ишига бел боғлади. Фан аҳллари билан суҳбатлашиб, саъй-ҳаракат қилиши натижасида бир қанча илм касб этди. Кимки бир ишга ҳаваслансa, унинг бунга қобилияти ҳам бўлиши керак. У ҳақиқатан қобилиятли бўлгани туфайли, кўп билимларни эгаллаб, илм-ҳикмат бобида жаҳонга машҳур файласуф бўлди. У сафар шарофати билан ҳам кўпгина билимларни қўлга киритди, бинобарин, у бир жойда ётмай сайр-саёҳатни давом эттирди. Энди у Ҳинд мамлакатларига томон юриш қилди. Бу пайтда Ҳинд шоҳининг кўзи ожиз бўлиб қолган эди. У шоҳ: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачиғидай фарзанд этаман, кўзим нурини унга пайванд қиламан», — деб ваъда берган эди. Ҳалиги сафарда юрган доно бу ганимат имкониятни фаҳмлаб, шоҳнинг ҳузурига бориб, бир-икки кунда унинг кўзини очди. Шоҳ ўз ваъдасига вафо қилиб, уни куёвликка қабул этди. Ниҳоят, шоҳнинг умри охирига етиб ўлгач, унинг ўрнига шоҳ бўлиб қолди.

Бундан уз шаҳрида қолган дўсти хабардор бўлди, яъни ўртоғига шоҳлик муяссар бўлганини у ҳам эшитди ва ажиб бир аҳволда, фалак тепкиларини еб эзилган вужуди билан сафарга жўнади. Ўртоғи қайси мамлакатнинг шоҳи бўлса, ўша ерга етиб борди. Дўстига бунинг келгани гоят маъқул бўлиб, ниҳоят айлаб уни узига вазир қилиб олди. Ўз ватанида афтодаҳол ва мухтож, ўз халқи олдида муттасил хор бўлиб юрган бу одам, сайр-сафар хосиятидан вазирлик мартабасига эришиб, турмуши гоятда яхшиланиб кетди.

Биринчисининг сайр-сафари бениҳоят мукаммал бўл-

гани туфайли, у подшоҳлик мартабасига лойиқ ва мувофиқ эди.

Кимки, ўз мамлакатидан сайр-саёҳатга чиқиб, сафар заҳматларини чекса, оқибат тангри уни ёрлақагай.

XXXVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан: — «Модомики сафар қилмоқ машаққатли иш экан, ҳикмат аҳллари нечун бунга рухсат этурлар?» — деб сўраганн ва ҳакимнинг жавоби

Ҳашамати Фаридундан ҳам қолишмайдиган шоҳ яна сўрадики:

— Эй, ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи ҳаким! Бир жойда истиқомат қилганда осойишталигу сафарга чиққанда минг турли машаққат бор бўлгани ҳолда, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъқул тонади?

Доно ҳаким ўйлаб туриб шундай жавоб берди:

— Эй, ҳикмат амрида фикри тоза шоҳ! Сайр-саёҳатда элга малол етса-да, унга рухсат берилишининг боиси ва сир-асрорлари шундаки, сафарнинг манфаати бениҳоядир. Ҳар бир машаққат сўнгида роҳат бўлади, фароғат машаққатсиз бўлмайди. Кишига лаззат берадиган таом ўт ранжини тўла тортмаса, яхши пишмайди. Олтин шу жиҳатдан кишилар кўзига дилкаш кўринадики, у ўтда тобланиш натижасида ортиқча парсалардан тозаланади. Сафарда дўзах машаққати борки, унинг ўтига ҳар ким дош беролмайди. Худди шунга ўхшаб, инсон вужудининг олтини ҳам ҳар парсадан покланган ва тоза эмас. Ўтнинг ҳарорати қанча баланд бўлса, олтин шунча яхши эриб, ярақлагани каби, сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд олтинини тоблаб, чиниқтириб, камолотга эришади. Сафардан сўнг биров уни имтиҳондан ўтказса, табиатидан анчагина нокерак парсалар йўқолганини билади. Яна шу жиҳатдан тарғиб қилинадики, сафар кишиларнинг саломатлиги учун ҳам зарурдир. Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўлдими, кишининг саломатлиги яхшиланаверади. Шунингдек, киши вужудида хасталик юз берганда ҳаво алмашмаса хавфлидир. Об-ҳавоки ўзгардими, кишига саломатлик ёр бўлади-қўяди.

Одамзод нимага одатланган бўлса, бу одат унинг табиати амридан бўлади. Киши табиати янгиликка мойил.

Маҳбуб табиати айш-ишратга ўч бўлганидек, янгилик ҳам киши табиатини ўзига жалб этади. Сафарда об-ҳаво ўзгара боргани сари, янгилик ҳам ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Табиат икки нарсадан, яъни сув ва ҳаводан баҳра олади. Шу икки нарса муяссар бўлса, киши саломатлиги ортади. Сафарда саломатлик дурустланар экан, бу, инсон табиати учун кифоя эмасми? Агар ҳакимлар бундай ишга рухсат берсалар, улар оқил одамлар наздида маъзурдирлар.

Ўз саволининг жавобидан қаноатланган фаросатли шоҳ доно Арастуга офаринлар айтди.

XXXIX

Искандарнинг Кашмир шаҳрига етгандан сўнгра Маллунинг Кашмирдаги тилсим қўргонидан ел билан ўтни ўғирлагани; жоду натижасида бу вилоятнинг ўлик жисмдек нафаси ўчгани; ҳарорати сўнгани; Афлотун бу тилсимни очгани ва яширилган ел билан Маллунинг ҳаётини барбод этиб, махфий ўт алангаси билан унинг умр хирмонини куйдиргани ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузнинг давлат чироғини ёритгани

Бу муборак тарихнинг донишманди Искандар тарихини шу тарзда баён қилади:

Маллу ўз жонини сақлаш умидида тилсим қўргонга қараб азм этди. Искандар келиб унинг тахтини олди ва иқбол бахтини қора қилди. У адолат бахш этиш билан элулусни шодлантирди, эл унинг адолат ҳақидаги ваъдасидан жуда умидвор бўлиб қолди. Халойиқ Искандарнинг ҳукм ва фармонларига мутеъ бўлиб, лутфу эҳсонига кўнгил боғлади. Сўнгра у Маллунинг ҳол-аҳволидан хабар сўради. У ҳақда халойиқ бундай деди:

«Маллу Сизнинг савлатингизни кўриб, қочиб қолди. У фалон қалъа ичида бекиниб ётибди. Бу ўша сеҳр ёхуд тилсим қўргон бўлиб, сизнинг элчингизга бу ҳақда Маллунинг ўзи гапириб берган эди», деб воқеани ибтидоигнасигача шарҳлаб бердилар. Муборак фазилатли шоҳнинг ўзи ҳам худди шундай тушунчада эди. Ҳақиқатан ҳам ажабтовур манзарани кўз олдига келтирди, бинобарин, фикр юритиб бир қарорга келиши керак эди. Яна тағин Искандар киши кўнглини хурсанд қиладиган дилкушо мажлис чақириб, билим аҳлидан у ҳақда фикр сўради.

«Кашмир агар чаман-чаман очилган гулзорга ўхшаса ҳам, лекин ҳавоси кишини ҳайратлантирадиган даражада иссиқ экан. Доим руҳпарвар насим эсиб тургани учун

жаннатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаннамнинг худди ўзгинасидир. Агар бу гулханда шамол эсиб турмаса, гули ўту сунбуллари қора дуддан фарқ қилмасди. Дунё олов сочиб турса-ю, лекин ҳеч ким ўтдан нишон тополмаса, бу жуда ажабланарлик. Қайси ўлкада шу каби қийинчилик бўлса, ундаги халойиқнинг ҳаёти машаққатлидир. Машаққат у ёқда турсин, бу аҳволда бундай жойда (яъни ўт билан ҳаво йўқ жойда) яшаш мумкин эмас. Агар бу ишнинг чорасини топиш мумкин бўлса, одамларнинг бу ерда туришидан ҳеч қандай ташвиш йўқ. Борди-ю, чорасини тополмасак, ҳозир ихтиёримиз ўзимиздалиги пайтида бу диёрни тарк этиб қўяқолганимиз авлодир. Ҳали, бир оз ўтгач, ҳолдан тойганимиздан кейин кетмоқчи бўлсак, эшитган қулоққа ҳам яхши эмас»,— деди.

Олимлар дуо қилиб айтдиларки:

«Агар шоҳнинг муддаолари шу бўлса, Маллунинг бу макрини даф этамиз; унинг тарафидан солинган пардаининг сиррини очамиз. Шоҳнинг таъблари бундан хира бўлмасин, бу нарсани бартараф этиш бу қулларингиз учун унча қийин эмас. Агар шоҳ бизга ўн кунга муҳлат этсалар, шу орада буни даф этиш учун тангри зафар берса, ажаб эмас»,— дедилар.

Шоҳ дедики: «Агар ўн кунга чўзиладиган бўлса, ўт ва елсиз халойиқ ҳаддан зиёда қийналиб қолмасмикин?»

Бу бобда шоҳнинг кўнгли малол топаётганини кўриб, билимдон Афлотун: «Жаҳон шоҳининг муборак таъблари хоҳ ошкор ва хоҳ махфий ҳолда гамгин бўлмасин. Мен уч кун ичида бир тадбир топиб, ўша ердаги вазиятни ўзгартиришга ваъда бераман»,— деди.

Билимлар хазиначиси бу сўзни айтаркан, Искандарнинг табъи ғоят равшан тортиб кетди.

Худди шу аснода ел бирдан йўқолиб, эл иссиқнинг шиддатидан гўё дўзахга тушгандек бўлиб қолди. Иссиқдан халқнинг ичи ёна бошлади. Шунисн қизиқки, ўт ҳам ноёб бўлиб қолди. Шу пайт баковуллар келиб арзу дод қилдилар:

«Оламда ҳеч қандай оловнинг нишонаси қолмади. на чўг, на шуъла, на учқун ва на тутун бор. Ҳаммаёқ худди гўзаллар кўнглидек тош бўлдики, ундан мутлақо учқун ҳам чиқиши мумкин эмас. Ўт чиқармикан, деган умид билан тошга темир урилса, ўт ўрнига сув чиқадигандек туюлади. Арзимиз шулки, агар овқат ўхшамаса ва ўз вақтида пишмаса, айб бизда эмас».

Хулласи калом, ўт ва ел йўқолиб қолди, одамларнинг

иссиқ дами ўту совуқ оҳи ел бўлиб қолди. Кундузи тандирда олов ёнмас, кечаси шамларда шуъладан асар кўринмас эди. Ажабланарлиги шундаки, ичиб қолиш хавфи бўлгани учун чироғ елдан узоқ туриши лозим эди, энди ел йўғида нечун битта ҳам ўчмаган чироқ қолмади? Иссиқдан шамнинг кўзи ҳира-ю, совуқдан ёниб турган шам қорайиб қолди. Бу уч кун ичида халқ шундай ҳафаланиб кетдики, энгакларига қўлларини тираган ҳолда, бошлари қотиб, ҳайрон бўлиб ўтирар эдилар. Бу аҳвол шоҳни, шоҳгина эмас, бутун лашкарбошию ва бошқа кўнчиликни Афлотуннинг ҳарамига боришга мажбур қилди. Зеро, дунёнинг бу донноси ваъда қилган уч кун ўтганига қарамай, ҳали бир қарорга келгани йўқ эди. Агар яна, бундан ортиқ кутишга тўғри келса, машаққат эл-улусни бетоқат қилиб қўйиши табиий эди. Буларни кўриб, донишманд тадқиқотчи айтди:

«Одамлар бу аламдан ташвишланмасинлар. Бу кун ҳам ваъда қилинган уч кунга дохилдир, албатта, тонгла мурод-мақсадимиз ҳосил бўлур».

Мана шу ган билан шоҳ ҳам, у билан бирга келганлар ҳам таскин топиб, ҳаммалари ўз жойларига қараб кетдилар. Афлотун ҳаким учун бунн даф қилишнинг ҳеч қандай хавф-хатари бўлмагани туфайли, бу вазифани ўз зиммасига олди, зеро у бу илмни Жомосб ҳакимнинг башоратгўй аҳкомидан ўқиган эди. Китобда бундай дейилган эди:

«Искандар ўз замонасининг илм-фан шоҳи бўлиб, жаҳондаги мамлакатларнинг ҳаммасини ўз қўл остига олади. Ана шундай жаҳон ерларини бирин-кетин қўлга киритиб юрганда, Кашмирни фатҳ этиш ҳам унга муяссар бўлади. Шунда Кашмир шоҳи тилсимланган қўрғонга қочиб кириб, халқдан ел билан ўтни яширади. Лекин ҳаракат қилиб кидирган одам у қўрғоннинг ичида бўлган тилсимни топиши мумкин. Қўрғоннинг ичида тошдан қурилган бир уй бор, ҳикматпараст олимлар тилсимни шу уйга жобажо қилганлар. Халойиқни офатлардан сақлаш учун бутун елни еҳр билан мана шу ерга банд қилиб қўйганлар. Бурунги пайтларда жуда қаттиқ шамол бўлиб, халойиқни безовта қилар экан. Елни ҳакимлар у ерга беркитганларида, у ердан яхши бир туйнук ҳам очганларки, бу туйнук бутун мамлакатга, хусусан, Кашмир шаҳрига тўппа-тўғри қаратилган бўлиб, шундан ҳаммаёққа ел эсиб туради, элюрт мана шу ердан баҳраманд бўларди. Мабодо, биров ўша туйнукни бекитиб қўйса, ундан чиқадиган шамол ташқарига чиқа олмасди. Бундан бошқа, қалъа ташқарисида яна бир чоҳ — чуқур бор бўлиб, у ерда ҳам ажойиб тилсим мавжуд. Бу қудуқнинг оғзи жуда тору аммо ости кенг,

кенг бўлганда ҳам ўша қалъага баравардир. Шу чоҳнинг тубида бир катта ўтхона бор бўлиб, бу Каюмарс замонидан бери ёниб туради. Унинг ичида бўлган тилсим ўша чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишида худди одамнинг гавдасига ўхшайди. Ўша киши ҳайбатига ўхшаган тилсимнинг қайпашидан ўтхонада ҳарорат ҳосил бўлиб туради. Ўшанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага ҳаво берадиган бир най ўрнатилган. Шу дам билан кўраниг ҳалиги най орқали пуфланиб, унинг ичидаги олов туташтирилади. Бу чоҳнинг оғзидан доим ўт билан тутун чиқиб турадики, мана шу олов билан тутундан халқ баҳра олади. Кашмир мамлакатида ўтнинг манбаи шу чоҳдир. Нашки ўт, қуёшнинг чиқар жойи ҳам шу ердир. Бу мамлакатда ўзидан ўт чиқиши мумкин бўлган қанақа тош бўлса, унинг ўти шу ўтхона ичида бор. Ҳамма ўтларни шу тилсим ўзига тортиб олган бўлиб, унинг ўтхонаси шу туфайли муттасил ёниб туради. Мана шу чоҳнинг оғзидан чиқиб турадиган алангаларгина бу мамлакат халқига ўт етказиб беради. Агар бирон кимса у чоҳнинг оғзини беркитса, беркитганда ҳам жуда мустаҳкамлаб ёпса, худди қуёш ер остига ботгандек, мамлакат элига олов кўринмай қолади. Искандар қачон Кашмирни олса, у мамлакатнинг шоҳи ўз душманига қарши шу тадбирни қўллайди. Шунда Искандар ёнидаги олимларнинг барчаси буни даф қилиш учун бел боғлайдилар. Лекин бу вазифа асосан Афлотунга ҳавола қилинади, зеро, у илм-ҳикматда бу фаннинг соҳибидир. Аввал у чоҳнинг бошини топиб олмоғи, сўнгра ўша ерга кириб ўтирадиган чодир тикмоғи лозим. Ана ундан кейин беркитилган чоҳнинг оғзини очиб, ўн етти қадам ичкарига юриб киради. Шу ўн етти қадамдан бир қарич ҳам нари ўтмай, чоҳнинг икки ёнига яхшилаб қараса, ҳар тарафида биттадан тош лавҳа кўрадики, шу лавҳаларнинг бирига «ўт», иккинчисига «ел» деб ёзиб қўйилган. Ана шу тош лавҳаларни шундай зарб билан тепиш керакки, у девор ичига қулаб кетсин. Мана шулар қулагач, биридан елгаю иккинчисидан ўтга йўл очилади. Шу йўллар очилган онда ўзи ташқарига қараб қочиши лозим. У ердан ўт билан ел шундай тугён уриб чиқадики, йўлида қандай тўсиқ бўлса, вайрон қилиб юборади. Бу икки раҳнадан даҳшат билан чиққан ўт ва елни кўрган одамлар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйлайдилар. Ел қалъа ичидаги одамларга шундай шиддат билан етиб борадики, кимга тегса, уни хароб қилади. У ҳар қандай катта ва зўр иморатни ҳам емиради, ерга яхшилаб ўрнатилган ҳар қандай бақувват ходани ҳам синдиради — йиқади. Бу пайтда у ердаги

одамлардан бирортаси тирик қолмаси деб ўйлаши, ҳатто бундай хаёлга бориши ҳам мумкин эмас. Энди, ўтга келганда, ўтнинг шуъласи шу чоҳдан кўринган ондаёқ ўз яллиги билан қалъани куйдириб ташлайди. Ўт бир онда бу қалъа ичига, ичигагина эмас, унинг баланд миноралариғача туташиб кетади. Бу ўтнинг алангасидан қалъанинг ташқариси қип-қизил чўғга айланиб, ичкарисидаги одамлар қизиган тошга ёпилган кабобга ўхшаб жизғинак бўладилар. Ҳаким ўша тош лавҳаларни қулатиб, бир дам бу хатарлардан четга қочиб турсин-да, ел қалъани остин-устин қилиб, шаҳарга йўл олиши билан дарҳол яна ичкари кириб, ҳалиги тош лавҳаларни тиклаб, раҳна туйнукларини қайта беркитсин. Шунда у ўт билан ел тинчланиб, иккаласининг туғёни ҳам пасаяди. Шундан сўнг, худди бурунгисидек, ел ёқимлилиги, ўт ўзининг мўътадил алангаси билан халқларга ҳаёт бағишлайверади».

Афлотун мана шу юқоридаги афсонадан хабари борлиги туфайли, шоҳ билан аҳд-паймон қилиб, ишга киришган эди. Ўша афсонада кўрсатилган белгини топиш учун уч кун синчковлик билан мўлжалдаги жойларни ахтарди ва чоҳнинг бошини топди. Энди сеҳргарларнинг жазосини бериш қолган эди. Бояги тапвишланиб келган шоҳ ва унинг ёпидаги халойиққа тасалли бериб жўнатгач, ўзи турадиган ва асбоб-анжомларини қўядиган бошпанасини чоҳнинг яқинига олиб бориб қўндирди. Қуёш ер чоҳини макон қилган, осмон юлдузлар тилсимини намоён айлаган пайтда. Афлотун қароргоҳга бориб, шоҳни бир хилват жойга чақириб, бу сеҳр ҳақидаги сирларни бошдан-оёқ унга арз қилишни ўзига фарз деб билганини айтди ва баён айлади. Шоҳ сеҳрнинг сирини англаб, жуда ҳайратда қолди. У, Афлотунга бир қанча эҳсонлар бериб ва таҳсин-офаринлар айтиб, деди:

— Демак, бу ишни битиришнинг йўли топилибди, энди доно устоз қандай маслаҳатни раво кўрадилар?

Донишманд дуо билан сўз бошлаб, бундай деди:

— Эй, ўз шавкати билан фалакни ҳам поймол этган! Мен қандай фикрда бўлсам, шу рост чиқди. Тангри ёр бўлса бу иш албатта саранжом топгусидир. Фақат биргина ган, у ҳам бўлса бахт-иқболнинг ёр бўлиш масаласи қолди. Бу бобда сен каби бахти кулган одам ҳозир дунёда йўқдир. Иқболинг ҳам, давлатинг ҳам зўр, ҳиммат ва қувватинг эса булардан ҳам икки баробар ортиқдир. Фикр ва ақл билан бажарилиши мумкин бўлган ишларнинг ҳаммасини қилдим, энди сенинг забардаст қўлингнинг кучига эҳтиёжим бор. Яъни, тонгда ўша лавҳаларни сен қўпориб бер-

санг, бу иш саранжомига етган бўлур эди. Зеро, сен шоҳ бўлганинг ҳолда, жаҳоннинг энг зўр паҳлавонисан: ўзинг жувонмард бўлганинг каби, давлатинг ҳам ёндир. Хизматкорингнинг муроди — бу сеҳрнинг тўсиғи ҳам сенинг қўлинг билан очилишидадир! — Ишбилармон шоҳ офаринлар айтди ва талабни қабул айлади.

Шундан сўнг шоҳ бир қанча сирдош маҳрамлари-ю, шу ишнинг иложини қила билувчи кишилар билан, тезда отга суворий бўлиб, ўша томонга қараб жўнади ва доно тарафидан аниқланган чоҳнинг яқинига бориб тушди. Афлотун ўзининг ҳар нарсага қобил ҳамроҳини, яъни қора тунда порлаб чиққан ойдек шоҳини ўзи билан бирга чоҳнинг оғзига бошлаб борди. Чоҳ ичига тушиб анча юрарканлар, тош лавҳаларнинг иккаласи ҳам нуқрадек оппоқ ялтираб кўринди. Афлотун икковини ҳам Искандарга аниқ кўрсатгач, деди:

— Энди фурсат ўтмасин, тез бўл!

Искандар уларни кўриб хурсанд бўлди ва айни пайтда тангрига сиғиниб туриб, икки лавҳани шундай куч билан тепдики, уларнинг иккиси ҳам қулаб тушди ва шоҳнинг ўзи тезда ташқарига қочди. Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўрғонга томон, йўқ, қўрғон томон эмас, тангрининг қудратига кўз тикдилар. Орадан бир дам ҳам ўтмай, ўт алангаси қалъадан чиқиб, кўкка томон ўрлади. Яна бир нафас ҳам ўтмай, ел ҳам етишди. Ел етиши биланоқ эл ҳам қўзғалиб кетди ва шу онда халқнинг дод-фарёди оламни босди. Булар ҳам тезда қайтадан чоҳнинг ичига кириб, раҳна олдига бориб, ганч ва гишт билан у тешик — раҳналарни уриб-беркитиб ташладилар. Хавфу хатарнинг йўлига гов солмоқ учун ҳамма керакли нарсаларни ҳаким аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Бало раҳнаси қайта ёпилгач, ел билан ўтнинг тугёни ҳам камайди. Дунёнинг энг улуғ шоҳи билан илм-фан эгаси бўлмиш донишманд икковлари гордан чиқдилар. Энди, бахтиёрлик ва шодмонлик билан қўшни томонга кетай деб турганларида, ҳалиги чоҳдан шундай қий-чув, шовқин-сурон, дод-фарёд товуши келдики, асло тоқат қилиб бўлмасди. Қўрғон ичига ўт кетиб, алангаси осмонга кўтарилиб, ел-бўрон ҳам ур-йиқит қилиб, халойиқни ағдар-тўнтар қилган пайтда бу икки балодан ҳалок бўлаётган бир гуруҳ кишилар даҳшатланиб горнинг ичига ўзини урибди. Булар орасида Маллу, унинг фарзандлари, куёви ва туққан-жигарлари ҳам бор экан. Булар ҳалиги ўтдан жигарсўхта бўлиб, бири куйиб, бири ёниб, ҳаммаси саросима бўлган ҳолда ўтнидай алангаланиб чиқиб келишди. Искан-

дарнинг ёнида бўлган ҳалиги маҳрам кишилар тезлик билан уларнинг ўтини ўчиришди. Улардан кўнчилиги жизғинак бўлиб ўлдики, ҳеч ким бундай ҳолни махлуқлар орасида ҳам кўрган эмас. Булардан бирмунчаси ҳалок бўлмай қолди. Тирик қолганлар орасида Маллу ибн Мабок ва унинг Феруз отли ўғли, оламга нур сочувчи ойдек қизи ҳам бор эди. Бу қизнинг тавсифи ҳақида сўз юритишнинг ҳозирча ўрни йўқ, кейин бафуржа айтилар.

Маллу бу чорасиз Искандарнинг нени эканлигини билиб, ўз умрининг нени қисқарганини фаҳмлади. У Искандар олдига келиб, бошини ерга қўйди ва бир нафасдан сўнг бошини кўтаргач, кўз ёшларини тўка-тўка деди:

— Эй шоҳ, сенинг қошингда гуноҳкорман. Ҳар қанча жазо берсанг, сазоворман. Агар гуноҳимни афв этишни лозим кўрганингда ҳам менинг тирик қолишим жуда маҳол. Гарчи ўтдан менинг ҳаётим сақланиб қолган бўлса ҳам бари бир, сенинг қаршингдаги уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳар ҳолда менинг ўлишим аниқ ва қатъий. Сен узоқ йиллар бахт-саодат билан яшагин. Мен қулингман, аммо мана бу ўглим билан қизим сенинг қулбаччаларингдирким, шуларнинг гуноҳини афв этиш билан мени қувонтирсанг, деган умиддаман.

Шоҳ унинг ожизлиги ва таслим бўлганини кўриб, Маллу кўнглидан хавф-хатарни кўтарин учун деди:

— Биз сенга бундай душманлик қилмоқчи эмас эдик, лекин сен ўз бошингга ўзинг тиғ тортдинг. Энди, ҳозир ҳам юзингни тупроққа суртиб, ожизлик билан илтижо қиляпсан. Бинобарин, ўз қошингда афвкорлик кўрсатиб, карам қалами билан гуноҳингни ўчирамиз. Мабодо, ўлмай қолсанг, иноят юзасидан кишварингдан маълум миқдорда хирож олиш шарти билан тожу тахтингни ҳам, подшолигингни ҳам ўзингга бериб, мамлакатингдан чиқиб кетамиз. Ва агар умринг муҳлат бермай, сенинг давлатингнинг қуёши ботадиган бўлса, ўрнингга эҳтиром билан халафзода ўглингни тахтга ўтқазайин. Ҳамда иффат эгаси бўлмиш қизингни, яъни офтобингни ҳам ҳарамхонамга келтириб, тўю тамошо билан никоҳлаб олишга ваъда бераман ва уни ўз уйимнинг базм чироғига-ю, кошонамдаги ёри-мехрибонимга айлантираман. Бизнинг бир-биримиз билан улфат ва пайванд бўлишимиздан пайдо бўлган фарзанд эса сен билан бизнинг наслимизга мансуб бўлгусидир.

Шоҳ бундай гапларни айтар экан, Маллу хурсандчиликдан ўз жонини фидо қилгудек бўлди. Шоҳ унинг жонини лутф-эҳсон билан олиб, оби ҳаёт бериб ўлдирди.

Замон унга ханжар урган эди, худди ўша ханжар унинг ўлимига баҳона бўлди. Искандар Маллунинг мамлакатида меҳмон эди, кеч кириши билан мезбоннинг меҳмонга тортадиган парсаси жон бўлди. Худди гадо бекитиб қўйган парсасини меҳмонга нисор қилгандай, Маллу ўз жонини шоҳга нисор айлади. У шу аҳволда бу дунёдан кўз юмгунча, Кашмирнинг давлат арбоблари ҳам бу ерга келиб етган эдилар.

Шоҳ тезда бир қанча кишини тайинлаб, марҳумни кўмиш учун зарур бўлган барча керак-яроқларни тайёрлатиб, тонг отгач, шоҳона тартиб-қоидаю унга лойиқ зеб-оройиш билан, қўшин ичида бўлган ҳамма шоҳларни ҳам чақириб, улар ҳам тобут атрофида ҳамроҳ бўлишгани ҳолда, Маллунинг авлод-аждоди дафн этилган, тупроғи хушбўй, анбар каби ҳид сочиб турган мозорга олиб бордилар. У қабристоннинг тоқи равоқи осмондек баланд ва кенг қилиб ишланган эди. Мозоротнинг атрофи ҳам худди осмон фазосидай кенг бўлиб, ундаги ҳар бир мозор ҳам кўк гумбазидек эди. Мозорнинг ташқарисида осмонга кўтарилган туғлару ичида малаклардек гўзал қандиллар порларди. Маллунинг ҳамма марҳум авлодлари шу мозоротга дафн этилган бўлиб, оғир уйқуда ётар эдилар.

Подшоҳлар ётган осойишта жой бу султонга ҳам оромгоҳ бўлгай. Дафн этиш масаласида Искандарнинг фармони қандай бўлган бўлса, эшитганлар бу ҳукмни шундай ижро этдилар.

Маллунинг қариндош-уруғлари икки-уч кун йиғи-сиғи қилгач, кўз ёши тўкиш ҳам тўхтади. Оти Меҳриноз бўлмиш қизи — ҳар қандай гўзалнинг рашкини келтирадиган Кашмир ойига келганимизда, у ота азаси билан ғамзада эди. Шунингдек, ўғли Феруз ҳам мотамзада эди. Замон шоҳи шу таъзияни тугатиш учун шоҳона бир маърака чақирди. Ўзи тўққиз зиналик баланд тахтга чиқиб, тўққиз қабат осмоннинг шавкатидек улуғворлик билан ўтирар эди. Шоҳлар қабулхона ичида унинг атрофида икки саф бўлиб турдилар. Халойиқ эса, боргоҳдан узоқроққа жойлашдилар. Лутф-марҳаматли шоҳ осмондек кенг дастурхон ёзиб, ўз душманига дўстлардек маърака оши тортди. У халойиқ олдига шундай кўп ноз-неъматларни тўкиб солган эдики, пасткаш фалак бундай тўкин маъракани тушида ҳам кўрмаган эди. Ёзилган беҳисоб дастурхоннинг ҳар қайсиси осмондай кенг эди. Бу дастурхонлардаги ҳар бир нон қуёшдай қизариб пишган. Шунча кўп қўй сўйилдики, сон-саноғи йўқ; қўй қанча сўйилган бўлса, шунча от ҳам сўйилди. Бағоят кўп шакар қайнатиб, ранг-баранг ҳолвалар пи-

ширдилар. Дастурхон устида идиш тобоқ қўядиган жой қолмаган, товоқларда гўшт ўрнига кабоблар тортилди. Ош-овқатлар тавсифга сиғмайдиган, тавсифга эмас, лофга ҳам сиғмайдиган даражада кўп эди. Дунёнинг шоҳи шу хилда сахийлик билан дастурхон ёзиб, бутун халойиқни у ноз-неъматлардан баҳраманд қилди. У маърака тугаб, дастурхонлар йиғилгач, дунё шоҳининг ижозати билан, давлат катталари ҳам шоҳнинг буйруқларига ҳурмат билан бўйин эгган ҳолда, жой-жойларига жўнадилар. Сўнгра, Феруз билан севимли Меҳриноз ойга ҳарам аҳллари муносиб кийимлар кийгаздилар. Жумладан, Ферузнинг бошига олтин тожу заррин либослар устидан олтин камар боғлатилди. Бундан бошқа яна унинг ёпидаги йигирма еттита давлат арбобига амалдорлик тўн-жуббалари кийгазилди. Яна икки юз кишига тўн ва декле-нимча; икки минг кишига эса яланг тўн инъом қилинди. Инъом олганлар шундай хурсанд бўлдиларки, миннатдорчилик юзасидан Искандарга тўққиз марта юкуниб-таъзим қилдилар. Булар юкуниб бўлгач, шоҳ Ферузни чақириб, ширин калом бошлади:

— Азалдан қазо қалами билан ёзилган тангри тақдирига чора йўқ. Бу жаҳонда хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлсин, ҳамма шубҳасиз, шу ўлим йўлидан боради. Ҳеч кимса шоҳликка етиш учун эмас, балки шоҳми, дарвешми,— ҳамма бу дунёга кетиш учун келган. Доим киши яшаш умидида юрадию, аммо дунёда ҳеч бир кимсанинг ўлмай қолганини эшитганмисан? Жаҳонда тахт қуриб, охирида тахта устида сафар қилмаган ким бор? Янглишдим, тахт устида рахт — аниқом бўлади, чунки тахт эгаларига у зийнат беради-да. Лекин кимники сартахтага эҳтиёжи тушса, у ҳамма кийимларини солиб, қиёмат одамларидек ялангоч кетади. Мол-дунё ва тахт соҳиблари ҳам охири сартахта устида ялангоч ётадилар. Шунинг учун хоҳ мен, хоҳ сен ва хоҳ палону пистон — ким бўлмасин, бу дунёга ҳирс қўйишимиз лозим эмасдир. Ҳар қандай шароитда ҳам киши бу дунёдан ўтади. Модомики шундай экан, доим кетиш тараддудини қилиб юрмоқ лозим. Кишининг бу дунёда қилган иши хоҳ хирмон уймоқ ва хоҳ бир бошоқ буғдой олмоқ бўлсин — бари бир, улар унинг учун озиқдир. Ҳар бир кишига унинг бир яхши иши у дунё учун йўл озиғи бўладию, аммо шоҳнинг йўл озиғи учун адолат зарурдир. Сени бу мамлакатга шоҳу бу кишварга кишварнаноҳ — посбон айладим. Шиоринг лутф-эҳсон бўлиши, адолат йўлини тутишинг зарур. Фуқаро сендан шодхуррам бўлса-ю, мамлакат ободликка юз тутса, деган умиддаман! — деди.

Мана шу юқоридаги каби ваъз-насиҳатлар билан икки олам учун фойдали гапларни айтиб, унга ислом динидан таълим берди. Бу сўзлар Феруз кўнглига ёқиб, ер ўпиб, ҳаммасини қабул айлади ва шундай гап бошлади:

— Эй, оламни обод қилган, адолат билан дунё ва охиратни эгаллаган шаҳаншоҳ. Сен менга фармон бериб, шоҳлик қилишни муносиб кўрдинг. Бу бобда нимани буюрган бўлсанг, бошим устига. Умидим шуки, ҳақ таоло сен айтган сўзларни бажаришга мени муваффақ қилгай. Илоҳий, сен айтгандек бўла олайин. Энди, қайси тил билан сенга миннатдорчилик қилай? Отамнинг ёши улғайиб қариб қолгач, унинг ишларидан мен ташвишланиб юрар эдим. Табиатига тажанглик ўрнашиб қолганидан кишининг насиҳатига қулоқ солмас эди. Ана шу жиҳатдан хато қилиб, сенинг буйругингдан бўйини товлаб қолди. Панд-насиҳатлар қилдим, қаттиқ гаплар ҳам айтдим. Иқболи давлати қайтган экан, ҳеч қандай сўз таъсир қилмади. Шоҳ инсофларидан мен баҳра олдим. Эндиги умидим тангрининг лутф-марҳаматидандир. Хизматкорликда маъқул ишларни қилиш билан шоҳ эҳсонидан баҳраманд бўлиш учун тиришурман. Агар қари отам ўз ишида хатоликларга йўл қўйган экан, сенинг шунчалик марҳаматларингдан таъсирланган йигит ундай қилмас.

Искандар унинг сўзларига қараб туриб, отасининг ўрнига уни шоҳ қилиб тайинлади. Ёши ўтган кария, куч-қувватдан қолиб, бу дунёни тарк этган экан, унинг ўрнини ёш йигит эгаллаши керак!

Эй соқий! Менга қарияларнинг жомини тут, шоҳона демайман, фақирона жом тут. У жом менга шундай бир мадад берсинки, қайтадан йигит бўлиб кетайин, умидим шу.

Эй созанда! Ҳазин бир куй бунёд қил. Шу куй билан йигитлик айёмларини ёдимга сол. Сенинг у куйингдан фикрим янгилансину, соғинганим йигитлик завқи билан яна жўш урайин.

Эй Навоий! Ғафлатдан жуда кеч уйғондинг, афсус! Йигитликни барбод қилдинг, афсус! Йигитликда балойи нафсинг сени йўлдан оздирди. Энди, қариганингдан сўнг, ҳасрат-надоматдан нима фойда?

LX

Ёшлик елининг сабоҳати — гўзаллиги (ундан ўқтин-ўқтин ёруғлик юзланур) ва йигитлик гулзорининг тозалиги (унинг гуллари ҳар лаҳзада очилиб тургай). Ёшликнинг

шундай гўзал дамларида қуёшдек ёстиқдан бош кўтариб, очиқ чеҳрани кўрсатмоқ ва бу фаслда бинафшадек белни букиб, меҳнат ва тоатга бўйин қўймоқ зарурлиги ҳақида

Йигитлик чоғиданоқ меҳнат ва тоатга бўйинсунган кишининг юлдузи нақадар қутлуг! У авжи ўйнаб-кулади-ган пайтида тангри нимани буюрган бўлса, шуни қилади. У тангри буюрган ишни бартараф қилмай, бошқа беҳуда ишларга қўл уриб, ўз умрини ўтказмайди. Ахир бу каби бефойда ўйин-кулгилар беш-олти кунлик бўлиб, оқибати яхшиликка олиб бормайди. Бинобарин, гўзал йигитлик даврини ғанимат билиб, ҳақ ва ҳақиқат йўлидан четга чиқмаган маъқулдир. Тангри қандай неъматни насиб қилган экан, шу неъматнинг шукрини адо қилмоқ зарур бўлгани каби, ёшлик неъматининг шукри ҳам уни фойдасиз ҳарала-тарала билан ўтказмасликдир. Ҳар ҳолда, кимки ҳушёр бўлса, ёшлик даврини бекорга ўтказмайди.

Сенга худо тарафидан насиб қилмиш неъматларнинг сон-саноғи йўқ. Сен ана шу неъматларнинг шукрини қилиб яшашинг керак. Кимнинг зеҳни ўткир бўлса, бу айтганларни албатта адо эта олади. Шулар ҳақида, ҳаммасини эмас, бир озгинасини мен ғапирай, сен эшитгин:

Бошлаб, тангри йўқликдан сенга вужуд берди, яъни ўз карами билан сени йўқдан бор қилди. Гўдаклик пайтингдан то ўспиринлик чоғингача бошингга ҳеч қандай гамгусса солмади. Мушкул — оғир кунларда ўз меҳрибонлиги билан сени балолардан ҳимоя қилди. Бу даврда жамолингни жаннатмисолу қадди-қоматингни жаннатдаги тубий номли дарахтдан ҳам гўзал ва навниҳол айлади. Кўзингни кишини сеҳрлайдиган даражада ўткир ва ҳар нарсага ҳаяжонланиб боқувчи қилгани ҳолда, унга поз уйқусини ҳам берди. Сунбул сочларингни жингалак этиб, кишилар кўнглини қармоқдай ўзи томон илинтиришга қодир айлади. Киприкларингдан найзалар пайдо қилиб, найзадор баҳодирларнинг ихтиёрини сенинг қўлингга олиб берди. Эгма қошинг ёйдек бўлиб тураркан, одамлар жигар-багирларини бу ёй ўқига нишон қилиб тутадиган бўлди. Икки лаълн лабинг кулгуга очилганда, ўртада қанд шарманда-ликдан адойи тамом бўлди. Шудринг жоласига ўхшаш гинанинг дурдай ярқираб тураркан, ёқут лаблар у дурнинг садафига айланиб қолди. Бағбақанғни рангли, ҳидли гўзал бир олмага ўхшатиб, унга жон чашмасидан сув бериб қўйди. Шу бағбақанғ чуқурчаси устида қора хол пайдо қилиб, шу холни у чоҳнинг нуқтаси мисолида яратди. Жамолингни товусдай зебо айлагани ҳолда, поз-карашмаю

жилва билан қарашингни ҳар нарсадан нарҳез қиладиган — тақводор зотларни ҳам беихтиёр ўзинга мафтун этувчи қилди. Ўтирганингда зебо кўринувчи, юрганингда эса магрурлик намойиш этди. Бошингдан оёгинггача гўзаллигу оёгингдан бошинггача маҳбублик намоёндир. Булардан бўлак яна ақлу идрок каби фазилатлар бериб, сени кўпчиликка раҳбар ва бошлиқ ҳам қилди.

Шу каби осмон ва ерда бўлмиш бир қанча неъматларни бергач, сенга бир неча ишни фарз қилиб буюрди. Бу фарз қилинган ишларнинг замирида ҳам сенга юз минглаб ҳис-туйғу ва умидлар бағишлади.

Аммо сен эса тангрининг барча амр-фармонларини унутиб, шукр қилиш ўрнига тилингни гунг — лол қилиб ўтирибсан. Ва худонинг бунча эҳсонига тилинг шукр этади ва па ўзинг унинг фарз қилган амр-фармонларини бажарасан. Думогингни девларда бўладиган ғурур эгаллаб олган, суҳбатингнинг ҳеч қанақа фаришгаси йўқ. Ўзингга ёлғондан бошқа гап келмайди, кўнглингдан эса ҳамма ишнинг тескариси ўрин олган, ўспиринлик чоғлари меҳнат ва тоат айёмларидир, сенда эса бунинг аксича жаҳл ва ғафлат авж олган.

Ҳаш-паш дегунча бу ўспиринлик чоғи ўтиб, қарилик кўчасига қадам қўйсанг, кейин бу каби шодлик ели эсмайди, аксинча, бу пайтда умр боғи куз фаслига киради. У пайтда юзинг куз япроғидек сўлиб — саргая бошлайди. Қўлларинг худди ел текканда қалтирайдиган чинор шохларидек қалтирайдиган бўлади. Қўлларинг барглардай титрайдиган бўлгач, томирларинг худди дарахт илдизларидек қурий бошлайди. Қувватсизлик натижасида кўз олдиларинг қоронғилашгани туфайли, уйдан кўчага чиқолмай, ҳеч кимга қўшилолмай қоласан. Бошинг кўксингга эгилиб қолгани каби, қошларинг ўсиб, киприкларингга тушади. Жисмингда бўлмиш барча бўғинларинг бошдан-оёқ тугун тушган ипга ўхшаб қолади. У тугунлар томирларга оғирлик солгани каби, қиладиган ишингга ҳам юз хил монеълик кўрсатади. Пешонангга устма-уст ажин тушиб, у ерда беажин жой топилмайди. Ажин кўпайгач, юз пардаси хунукланиб, у ажинлар ўз хунуклиги билан худди пиликни эслатадиган бўлади. Юзинг сомон тусига кириб, ундаги томирлар ҳам хароб ҳолига келади. Бу хилдаги одамларга айб қўйиб бўлмайди, зеро, ундаги айблар табиийдир. Бундайларнинг совуқ табиати нафасини ҳам совуқ қилади, бунинг совуқлиги қиш изғиринидан фарқ қилмайди. Нафасининг совуқлигидан қорлар ёғиб, унинг соқол-мўйлабларининг толалари оппоқ бўлиб қолади. У

агар ўрнидан турмоқчи бўлса, қадди учи эгилган таёқдай букилади, бош эса ўз ҳаракати билан юмалаб кетаётган контокка ўхшайди. Юрай деса куч-қуввати бўлмаганидан, қўлига гавдасига монанд эгри таёқдан ҳасса ушлаб олмаса яна бўлмайди. Унинг ўзини тутолмай тинимсиз ҳаракатланиб туришидан боши ўзидан ҳам олдин кетади, гўё боши икки чавгон ўртасида қолган контокни эслатади. Ўтирадиган бўлса, бадани сомон поясига ўхшаб бўшашиб қолади, орқаси деворга ёпишмайди. Аммо тиззалари эса ўзининг шалоқлиги билан орқасидан ҳам ўтиб тушади. Агар шу нотавон одам ҳорғинликдан ётиб қоладиган бўлса, қиёматда ҳам ўз бошини кўтариб ўрнидан туролмайди, деяверинг.

Агар бир бечора шу даражада ранж-машаққатга тушиб қолган бўлса, уни ақл ва тадбир билан тузатиб бўладими? Йўқ, асло! Бундай одамнинг ҳар қандай ишга уриниши фойдасиз, шунингдек, тоат-ибодат ҳам унга ортиқчалик қилади ва балки гуноҳини орттиради. Ахир, куч-қуввати бор вақтида гуноҳ ишлар билан ёш умрини ўтказиб, энди ҳолдан тойган пайтда тоат қиламан, дейишдан нима фойда?

Ўспиринлик даври — меҳнат-риёзат чоғидир, қарилик эса у дунёга кетиш арафасидир.

Бахтли ва ақлли одам ёш умрини бекорга ўтказмайди, қиладиган ишларини қилиб, муродига етмасдан — бу дунёдан кетмайди.

XLI

Ҳаётининг ҳар бир ҳолатидан воқиф бўлган тажрибали кекса насиҳатининг қадрини билмаган, фурсат ўтгандан сўнг эса бехуда пушаймон бўлган ғофил йигит ҳақида

Эшитишимча, бир ажойиб барно йигит бор бўлиб, унинг юзи жозибали ва қадди раъногек гўзал эди. У ўспиринлик даврида қилиниши зарур бўлган ишларга қайрилиб қарамас, доим ўйин-кулги, ҳарала-тараланинг кетидан чопгани чопган эди. У хоҳ қиш ва хоҳ баҳорда бўлсин, бир лаҳза умрини майсиз, мусиқасиз ўтказмас эди.

Шу йигитнинг яқинида бир дили пок қўшниси бўлиб, у ҳаётнинг ҳамма йўл-йўриқларидан, дунёнинг аччиқ-чучуги, иссиқ-совуқларидан тўла хабардор эди. Шу одам бу йигитга қўшни бўлганидан сиқилар, чунки у ҳар куни

деярли жанжал-сурон қилиб, жонига тегар эди. Бу ота унга кўпгина фойдали насиҳатлар қиларди-ю, аммо ҳеч қандай таъсир қилмас, аксинча, у йигит насиҳатгўйга тубандагича жавоб қилар эди:

Йигитлик чоғи — ўйин-кулги, роҳат қилиш даври, қарилик эса — меҳнат ва тоат-ибодат давридир. Ёшликда қилинган ҳамма гуноҳлар кечирилади, кейинча меҳнат ва ибодат қиладиган вақт ҳам келади, ўшанда қиламиз,— дерди. Мана шу каби гаплар билан ўз кўнглини хушлаб, ичиб, таралабедод қилиб юраверди.

Бу йигитнинг «ҳа» демай ёшлиги ўтиб, куч-қувватдан қолди. Энди на ишга ярар ва на ибодатга чоғи келар эди. У, ахир, ахлоқсизлик ва ярамас ишларга одатланган бўлиб, унга меҳнат-ибодат каби ҳаётий заруратлар жуда оғир туюлар эди. Агар баъзан шу ишларни қилишга мажбур бўлганда ҳам, бундан ҳеч қанақа завқ топмас ва қовушмас эди. Охири бу йигит қариб, куч-қувватдан қолиб, умри охирига етиб қолди. Шунда ҳалиги насиҳат қилиб, тўғри йўл кўрсатган пир келиб, раҳм-шафқат билан унинг пешонасини силади. У, бу пайтда ўлим тўшагида бўлганига қарамай, ўз умрини, меҳнат ва ибодат қилмай ножўя ишлар билан ўтказганини эслаб, пушаймон эрди.

Шунда доно пир: «Кўп насиҳатлар қилдим, йўл-йўриқлар кўрсатдим, қулоқ солмадинг, шундай бедаво кунлар олдингга келишини ўйламадинг»,— деди. У бечора эса:

«Тажрибам йўқ эди, эй дўстим! Сувда сузишни билмаганим учун гарқ бўлдим. Қаригач, шундай кунлар бошимга тушажагини билсам эдим, йигитлик давримни увол қилиб, беҳудага ўтказмаган бўлар эдим»,— деди.

«Отанг неча ёшга кириб ўлди»,— деб сўради чол.

Ҳисоб қилиб: «112 ёшда»,— деб жавоб берди йигит.

«Шу пайтда у ҳам куч-қувватдан қолганмиди?» — деб сўради пир. Эшитувчи буни тўла тасдиқлади. Шунда бу пок қалбли зот кулиб:

«Э, ҳар нарсага енгил ва бепарво қаровчи одам, ўша отангнинг бошидан ўтган кун — сенга етарли тажриба эмасмиди?» — деди.

Кимгаки тангридан раҳм-шафқат етар экан, у ўзгаларнинг аҳволидан тажриба ва ибрат олади.

XLII

Искандарнинг Арастудан: «Киши табиати йигитликда нечун меҳнатдан нафратланади ва қариликда мияда ақл

камаяди?» — деб сўрагани. Ҳакимнинг қарилик доноligи билан жувонбахт шоҳга йўл кўрсатгани

Жаҳон шоҳи яна бундай савол сўради:

«Эй махфий ва нозик сирларнинг билимдони! Йигит кишига ишлаш ва касб-ҳунар қилиш оғир бўлмайдию, аммо нима учун ёшлар меҳнат қилишдан қочадилар? Нима сабабдан кўпчилик ёшлар ўйин-кулгидан ўзга нарсани ўйламайдилар ва тоат-ибодат қилиш уларга оғир туюлади? Йигитликнинг даври ўтгач эса нима учун ҳамма ишнинг завқи, лаззати камаяди? Ёш йигитлар нега хурсандчиликка ўчу қарияларга ўйин-кулги ёқмайди?»

Доноlik хислатига эга бўлмиш ҳаким айтдики: «Эй, барча одат ва хислатлари баркамол шоҳ! Болалик айёмларида одамзотда ҳар нарсани тушуниш ва идрок этиш қобилияти кам, табиати эса ақл ва тафаккурдан узоқроқ бўлади. Ёшлик дамлари ўйин-кулгига қанча ўч бўлса, хато ва камчиликларга шунчалик мўл бўлади. Чунки бу пайтда ҳали ақл чархланмаган, нафс эса ҳар хил бўлар-бўлмас ўйин-кулгиларга ҳаваснок бўлади. Болалик ўтиб, ўсиринлик даври бошлангач, мияга ақл нури ҳарорат бера бошлайди.

Ўсиринлик даврининг одамлари икки турга ажралади: уларнинг бирида ақлнинг қуввати ошса, иккинчисида нафс кучланиб кетади. Агар кишининг ақли кувватланиб — ўсиб борса, у яхши ишларга томон йўл олади. Лекин афсуски, олам кишиларида бундайлар оз, агар бўлса, бундай ақл эгалари халқ ўртасида мумтоз ва обрў эгаси бўларди. Агар нафси ақлидан устун бўлса, уни тарбия қилмоқ керак. Зеро, бундай нафси ақлидан устун бўлмиш одам, нафсининг рағбати билан ўйин-кулгига, маишатга берилади, хато йўлларга кириб кетади. Одамларнинг кўпчилиги нафсининг йўлига тушиб, адашиб қоладилар. Тангри бутун элни парвариш қилгани сингари, бундай нафс йўлига кирган одамларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш зарурдир.

Кимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг кўнглига ақл шами нур сочиб туради. Бундай бахтга эга бўлган кишилар жуда оз бўлиб, бори ҳам халқ ўртасида нодир ҳисобланади. Нафси ақлидан устун бўлган одамларнинг сони кўп бўлса ҳам, аммо халқ ақлли одамларни ҳурмат қилади, уларга ён босади. Чунки ақлли одамлар ҳамма нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш қиладилар, уларнинг ўйлаганлари кўпинча тўғри ва омма учун фойдали бўлади.

Одамлар ўрта ёшга кириб, соч-соқолларига оқ туша бошлагач, тарбия натижасида тўғри йўлга тушиб қоладилар. Зеро, бу пайтда баданларининг ўти анча совиб, ҳароратлари пасая бошлайди. Бу ёшдаги одамларнинг баъзилари майга берилиб, ичкиликнинг ҳарорати билан ўзларини қиздирмоқчи бўладилар. Бундай майхўрликка берилганларнинг умри ўйин-кулги, ҳарала-тарала билан ўтиб кетади. Лекин булар қариб, вужудида қувват ўрнига заифлик, дармонсизлик пайдо бўлгач, нафас олиш қийинлашиб, баданида бўлган ҳарорат ўтини рутубат-нам босиб, сўндиради. Қайси бир ўтни сув босадиган бўлса, унинг ўчмай қолиши мумкинми? Киши вужудида ҳарорат камайса, меъда сустлашиб, ейилган овқатлар яхши ҳазм бўлмай қолади. Агар ҳазм бўлмаяпти, деб кам овқат еса, кундан-кунга куч-қуввати пасаяди, кўп еса-чи, ҳазм бўлмаслиги орқасида вужуди касалланади. Ўтдан чироқ ёнгани сингари, киши вужуди соғлом ва бақувват бўлса, димоғи ҳам чоғ бўлади. Ўт ўчса, шамъ ҳам ёнишдан тўхтагани каби, баданида қуввати кам одамнинг ақли ҳам етарли бўлмайди. Зеро, қувватсизлик мияга кўпдан-кўп зарар етказади, натижада ақл-идрок издан чиқади. Киши шундай ҳолатга тушиб қолса, шаклининг ҳам ўзгариб-хунук бўлиб қолиши турган гап.

Лекин дунё, юқорида айтганимиздек, пок қалбли, ақли баркамол одамларсиз қолмасин. Уларнинг табиатлари ҳикматли бўлиб, тангри уларни бахт-саодат эгаси қилиб яратган. Агар бундай ақлли кишилар ҳаёт ва жамиятда ўз шахсий манфаати учун курашмай, ўз нафсини демай ҳалоллик билан иш юритсалар, қаноат билан тирикчилик қилсалар, уларни пайғамбар деса ҳам, валий деса ҳам, ҳаким — файласуф — донишманд деса ҳам бўлади. Бундайларнинг вужуди, шубҳасиз, меҳнат ва риёзат билан чиниққан бўлиб, кўнгиллари фақат покликдан қувват олади. Уларнинг умри қанча узун бўлса, қанча кексайса ҳам юз-кўзлари шунчалик гўзал ва нуроний бўлаверади. Шунингдек, улар яшаган сари ақл ва билимга тўлиб, канот қанча эскиргани билан ўз тусини йўқотмагани каби, яшариб юраверадилар».

Искандар устози Арастудан бу фойдали насиҳатларни эшитгач, хотиржам бўлади.

XLIII

Искандарнинг кўнгли жоду зулфидан холи бўлгач, ҳиндуга майл кўргизгани; яъни Кашмирдан Ҳиндистонга сафар

қилгани ва ҳинд ҳукмдори ўзининг аркони давлати ҳамда бир гуруҳ олимлар ҳаққи-ҳурматини шафе келтириб, ўз гуноҳига кечирим сўрагани; Искандар ўтинчни қабул қилгач, ҳинд ҳукмдори ҳукмдорлар ҳукмдори Искандарни Ҳинд сори бошлаб Нигор номли ўрмонда жойлашган қишлоқни томоша қилдиргани ва у ўрмоннинг тўрт томони васфидаким, таърифига тил ожиз, негаки жаҳонда мундоқ дилкаш масканнинг топилмоги душвордир

Келиб чиқиши ҳинд наслидан бўлмиш доно бу тарихни бундай тасвирлайди:

Шу тариқа Искандар Кашмир юртини Феруз ихтиёрига топширди. Унинг бошини тож билан зийнатлади ва муайян миқдорда хирож тайинлади. Сўнгра тубандаги топшириқларни берди:

«Икки ой ўз мамлакатингда туриб, ишларингни тартибга сол. Шу муддат ичида аскар жамлаб, уларнинг ҳаммаси учун тегишли йўл харажатларини ҳозирлаб, бошқа ҳеч қандай ишга қарамай, бизнинг орқамиздан дарҳол Ҳиндистонга отлан!

Шу каби топшириқлар билан ундан хотиржам бўлгач, унинг сингляси Меҳриозни тўққиз парда орқасига яшириб, қоронғи ҳарамини у билан ёруғ этди. Сўнгра Ҳинд мамлакатига қараб юриш қилажагини маълум қилиб, Ҳиндистон сари отланди. Лашкарларнинг ташвиш ва машаққати яна ортди, замонанинг ур-йиқити яна авжга минди. Бутун ер юзини лашкар тутгандай бўлди, унинг чанг-тўзони осмони фалакни босиб кетди. Шу тариқа булар юрган йўлларини манзил-баманзил таноб билан ўлчаб боришди. Қайси бир қишлоққа қўнсалар, у ерни ўз қўл остига ўтказар эди. Юксак тоғлар устида қад кўтарган баланд қўрғонларни ҳам қўшиб поймол қилиб борарди. Искандар шу юришда йўлида учраган ёмонларни даф этди, лекин яхшиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Унга қаршилик кўрсатган ва зўравонлик қилганларнинг шавкатини ер билан яксон қилиб, ўзига бўйсундирди. Искандар шу юриши билан Ҳиндистон мамлакатига қадар чўзилиб кетган ўлкаларда адолат ўрнатиб, бўстондек яшнатди. Ҳинд шоҳи Искандарнинг Ҳиндистонга юриш қилгани хабарини, то Кашмирга азм этиб, у ерни қандай фатҳ этганидан тортиб, уларнинг сеҳр-жоду ишларини бошдан-оёқ парчалаб, тилсимотларини вайрон қилгани борми, Кашмир халқига баъзан зўравонлик ва баъзан тадбир ишлатгани борми, ҳаммасини биттама-битта эшитган ва бу бўлган ишларга кўнглида ҳеч қандай шубҳаси қолмаган эди. Ҳинд Ройи

Искандарга ҳеч бир қаршилик кўрсата олмаслигини билар-ди. Шу важдан ҳам жаноб Искандарга жуда кўп тортиқ тайёрлади. Барча ашё-матолардан тўққизталаб совға ҳо-зирлади, аввало ҳайбатли, ҳайқирганда бутун ер-кўкни ларзага соладиган филларни бир ёққа қўйди. Буларнинг сони ҳам тўққиз-тўққиз (бошқа бир ривоятда ўттиз тўқ-қиз) қилиб жамлади. Ҳар бир филнинг гавдаси тоғдек бўлиб, бир чиранганда тоғларни қўпориб ташлар эди. Ле-кин бу филлар тоғ бўлганда ҳам бир бутун тошдан ташкил топган, кўринишида кулранг тошга ўхшарди. Бир учида осмондай думалоқ тош бўлиб, бу унинг бошини билдирар, ўзи кема каби равон юрадиган ажойиб тоғ бўлиб, унинг икки ёнида елканга ўхшаган иккита қулоғи бор эди. Бу филлар кема эмас, кўк осмонга ўхшар, хартумлари эса сомон йўлини эслатарди. Хартум эмас, у домига тортувчи аждаҳога ўхшар, салобатда эса аждардан ҳам қолишмас эди. Фил хартумини ўз танаси бўйлаб айлантирганда худди тоққа аждаҳо чирмашаётгандек туюларди. У хартум илдиз отиб кетган кекса чинорга ўралса, ёки катта дарахт-га ўхшаш минорани туртиб юборса, қулатар эди. Хартум атрофидан иккита тиш чиқиб турган бўлиб, буларни кўр-ганда осмон гуруҳи жисмлари уялар эдилар. У тишлар-нинг ҳар бири ажал дарахтининг танасига ўхшар ва терак танасидек оппоқ эди. Бу тишларнинг сифатлари «лом» ва «алиф» ҳарфларидан ташкил топган[1] «бало»нинг сифатла-ридан ортиқ бўлса ортиғу кам эмас. Бу филларнинг жус-саси фалакча бор, тишлари фалак устидаги янги қайрил-ма ойга ўхшар эди. Куч-қувват, савлати бу каби филлар-нинг ҳар бири устида шундай ёпинчиқлар ёпилган эдики, у ёпинчиқлар етти хил нафис гуллар солиб, зар билан ти-килган ҳарир матодан бўлиб, устига яна дурри шоҳоналар ҳам қадалган эди. Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичида тўққизта бахти кулган ҳинд маликаси ўтирар эди. Уларнинг юзларидаги холлар худди кўз қорачиғини эслатарди. Ҳаммаси занжийларнинг хо-лига ўхшаш ёқимли, барчаси хиндуларнинг зулфидек шўх-башанг, либослари сариқ ё қизил рангда бўлиб, худди ба-ҳор билан куз араланиб кетгандай эди чамаси. Булар-нинг остидаги филлар тинмай юрар, чунки булар у бечора-ларга на тинчлик ва на уйқу берар эдилар. Бу филлардан

[1] Бу мисра талқини бундай: филнинг тиши шаклан тўғри алифдек бўла бориб, ломдек эгрилашади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгриларнинг дастидан (Ло — инкор маъносини билди-ради) балогардон бўлиб кетганлигига ишора қилинади. *(Муҳаррир изо-ҳи.)*

ташқари яна филмисол, девмонанд, елдай югурук бедов отлар ҳам бор эди. Бу отларнинг ҳар тўққизтаси бир хил тусда бўлиб, буларнинг гўзаллиги олдида кўзга бошқа ранг кўринмас эди. Кўринишда бу отларнинг ҳар бири бир парига ўхшарди-ю, аммо табиатан девдан қолишмас эди. Югурганда буларнинг ҳар бири шамолдан ўзар, шамолгина эмас, осмон отидан ўзар эди. Булар шундай тез ва текис юрардиларки, устидаги одамлар ҳеч бир озор топмас эди. Бу чавкар отлар ҳар бир қадам ташлаганда замона кечакундузи кўз илғамас даражада орқада қоларди. Ҳар бўз отларки, кўкка қараб кишнаганда, қуёш отининг шуъласидек ўт чақнар эди. Ҳар тўққиз отнинг гажим — ёниги ҳар хил рангда бўлиб, унга тақилган қўнғироқлар заррин тусда эди. Буларнинг устига ҳинду найзабозлари минган бўлиб, устларидаги тўнлари заррину камарлари олтин эди. Саман отга сувори бўлган чавандозлар эса қўлларида найза тутган, эгниларига ўқ ўтмас зирҳли кийимлар кийган эдилар. Булар Зуҳал юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром юлдузидай оташин ва ғазабнок, ўйлаганлари нуқул уруш ва адоват эди. Буларнинг қулоқларида қуллик ҳалқаси бўлишига қарамай, ўзларини олтиндек арзанда ҳис қилар эдилар. Яна буларнинг ҳаммасининг юклари бўлиб, бу юклар чархпалакдек катта ва оғир тугунлардан иборат эди. У юклар ичидаги ҳар хил ажойиб матоларнинг майни ва нозикликда тенги йўқ бўлиб, улар билан хаёлни ҳам пардапўш қилиш мумкин эмас эди. У кийимлар шундай юпқа эдики, кийгандан киши танаси пардаланмас, ўн қаватидан ҳам бадан кўриниб турар эди. Яна шунча адад олтин идишлар бўлиб, қуёшдек ярқираб турар эди. Улар ичидаги покиза косалар, ниёлалар, қадаҳ ва жомлар худди хуршиддек тобланар эдилар. Яна шунча шакаргуфтор, шакаргуфтор эмас, балки ширинсухан тўтилар ҳам бор эди. Буларнинг танаси зумуррад шаклида-ю, тумшуқлари қип-қизил лаълга ўхшар, улар шу лаъл орасидан сўзлаганда дурру жавҳар тўкар эдилар. Яна шунча, латофатда жаннат товусларини эслатадиган зебожамол товуслар бор бўлиб, булар кишининг ҳушини олишга қасд қилган гўзал санамларга ўхшардилар. Бошларидаги тожлари эса келинлар бошига тақиладиган жиғанинг ўзгинаси эди. Яна сандал, уд, мушк ва кофур каби муаттар моддалар жойланган тўда-тўда идишлар уюми бор эди. Шунчалик кўп тортиқлар муҳайё қилинган эдики, уларни тамошо қилишдан кўзлар қамашар эди.

Булардан ташқари, мамлакат акобирлари бор эдиким, улар элу юртнинг умиди эди. Уларнинг ҳаммаси илм ва

билимда Афлотун даражасидаги, Арасту мартабасидаги олимлар эдилар. Булардан ташқари, яна бир гуруҳ тақводорлик билан ном чиқарган, тонгда чиққан қуёшдек покиза зотлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳар бири Исо пайғамбардай ҳаётбахш нутққа эга-ю, Фаридиддин Аттордай шакаргуфтор, ширинсухан одамлар эдилар. Шоҳ мана шу улуғ кишилар олдида хижолат чека-чека кўп ожизликлар билан узрхонлик билдирди:

«Мен шоҳнинг бир пастарин қулиман, бошим даргоҳининг тупрогига орзуманда. У кишига адоват қилишни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Бундай ёмон хаёлларга боришга ҳаддим борми? Шундай хаёлга борган тақдирда ҳам қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Унинг қули бўлганимдан кейин унга қарши чиқа олмайман. Лекин кел деб амр этганида боролмадим. Иқрор қилиб айтаманки, ўша вақтда мазам йўқ эди. Мактубини элчидан тура солиб олдим-да, ҳурмат билан ўпиб, бошим устига қўйдим. Мен унга кўп хизматлар қилиш ниятида эдиму, аммо ҳузурига боришга имкон бўлмади. Аммо фармонига бўйин товлаб саркашлик қилмадим. Буйругини жоним билан қабул айладим. Бу бобда элчи кўрган-билганини тангри ҳаққи яширмай айтгандир. Шунингдек, у найтда ўзим анча бемор ва мажруҳ эдим. Узримни қабул қилурлар, деган умиддаман, зеро маъзурман. Агар шоҳ узримни қабул қилиб, вайрона кишваримга ташриф буюрсалар, лутф-марҳаматлари билан халойиқ ўртасида менга иззат-обрў бағишласалар, кўрсатган меҳрибонликларидан бошим кўкка етган бўлур эди. Таннимда жоним бор экан, баданимда жондан нишон бор экан, у кишига қулчилик қилур эдим. Агар тангри кўрсатмасин, қаҳр айлаб, дўстлик қадаҳининг майига заҳар қотиб юборсалар, яъни мени гуноҳкор деб ҳисобласалар, бу ҳиндунинг куни қаро бўлса, на чора. Узримни қабул этмасалар нима ҳам қила олур эдим. Яхшиси, бу ҳиндистонликда ақл йўқ экан, деб кўя қолсинлар!

Мени шоҳ сўзи билан гуноҳкор деб билинг, эй жамоат! Лекин сизлар шафоат қилмасангиз бўлмайди. Шак-шубҳа йўққи, жанобнинг вужуди шафқатга тўла, мусаффо хотиралари кўзгудек софдир. Ишонурманким, сизлар шафоат қилиб турсангиз, у киши иноят айлаб гуноҳимдан ўтгайлар».

Ширинзабон ҳинду, ҳиндугина эмас, ҳинд аҳлининг подшоси шу каби сўзлар билан гарчи уддабурон бўлса-да, денгиз (Искандар) олдида хасча кўринувчи мамлакат акобирларини Искандар ҳузурига юборди.

Улар совға-саломлар билан йўлга равона бўлганча ўз-

ларини ҳар қадамда енгил ва хурсанд ҳис этдилар. Ва ниҳоят, Искандарнинг ўрдасига етдилар. Улар аввал давлат бошлиқлари ҳузурига, сўнгра илм-ҳикмат арбобларига томон юзландилар. Улар ҳам иззат ва эҳтиром кўрсатдилар, булар ҳам салом-алик қилдилар, аҳли вакил келганини Искандарга билдирдилар. Искандар шоду хуррамлик билан тахт устига чиқди, ҳинд ройи унинг газабидан омон қолди. Хушхабардан Искандар гул-гул очилиб, кўнглидаги гам-гусса тарқалди. Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати гоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғаю пешкашлар унинг назида бир қора пулчалик ҳам кўринмади. Шоҳ уларни лутф-икром билан ўз ҳузурига чақириб, шоҳона бир улуғворлик билан сўз бошлади. Ҳалиги уламойи боамал кишилар келгач, буни улуғ бахт деб билиб, уларни тахтдан тушиб, тавозеъ билан қарши олди. Улар билан кўришганда эгилиб, ўзини паст тутиб, дин аҳлларига ихлосманд эканлигини изҳор айлади. Кейин илм-ҳикмат аҳлларига юзланиб, уларнинг ҳам ҳаммасига илтифотлар кўрсатди. Бахтиёр шоҳ, руҳонийларга ҳурматсизлик бўлмасин, деб ўз тахтига ҳам чиқиб ўтирмади. Такаллуфсизгина ерга ўтириб, уларни ҳам қўлдан келганча иззат-эҳтиром билан ҳаммасига муносиб жой кўрсатиб, ўтқазди. Сўнгра, узрхонлик билан сўз бошлаб, йўл машаққатлари юзасидан уларнинг кўнгилларини сўради. Меҳмонлар аввал Искандар ҳақига дуо қилдилар, ундан сўнгра ўз шоҳларининг гуноҳи устида тўхталдилар.

Искандар бу мўйсафид машойихларга хоксорлик билан муносабатда бўлиб, деди:

«Сиз нимани илтимос қилсангиз, уни қабул қилмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир. Сизнинг шоҳингизнинг бир оз гуноҳи бўлса ҳам, аммо у иноят ва марҳаматга сазовор одамдир. Агар гуноҳ ва итоатсизлиги кўп бўлганда ҳам айбини бўйнига олиб тургани туфайли, карам-яхшилик қилишим лозим бўлур. Хусусан, Сизнингдек азиз, доншманд ва мўътабар кишилар унга шафеъ бўлиб, ҳимоянгизга олиб турганингиздан сўнг, афв этишдан ўзга нима қилишим ҳам мумкин? Гуноҳи оз эди, хатто кўп бўлганда, жазолашга сазовор бўлганда ҳам унинг бутун гуноҳларини кечдим, уруш ва адоватдан қўлимни тортдим. Бинобарин, иноят қилишимга қатъий ишонган ҳолда, шоҳингиз бемалол қароргоҳимга марҳамат қилсин. Ҳинд юртининг ишини ўз қўлига топширай, бошини салтанат тожи билан сарфароз этай. Шоҳлик тахтига ўтқазиб, ўз кишварини ободонлаштирсин, байроғини фалакка қадар юксалтирай! Бунга боис Сизнингдек табаррук зотлар билан кўришганим

ва мулоқотда бўлганимдир. Сиз бу тарафга қадам ранжида қилиш билан мени шод ва мамнун этдингиз. Ранж-машаққат чекиб келганингиз учун узр сўрайман ва сизларга ташаккур билдираман. Бир мамлакатга четдан бир шоҳ кирганда, «омонлик моли» бериш қадимий одатлардандир. Аммо ҳозирча бу элдан маблағ талаб қилмаймиз. Ҳинд ройи салтанат хизматига яна бош-қош бўлгач, бу мамлакат халқидан хирож олишга киришар. Ҳозирча халойиқнинг эҳтиёжини назарга олиб, уни икки йиллик хирождан озод қилмоқчимиз.

Искандар шу хилдаги карамларни кўрсатгач, унинг ҳузурига келганлар бунинг лутф-марҳаматидан бағоят миннатдор бўлдилар. Улар Искандардаги юксак ахлоқни, бениҳоя бахшишу эҳсонларни кўриб, унга қандай ташаккур айтишни ҳам билмай қолдилар ва ҳатто дуо қилишда ҳам паришону ошуфтаҳол бўлдилар. Уларга кутилмаганда шундай шодлик юзландики (ахир улар бундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эдилар), қувончдан ўзларини қаерга қўйишни билмай, эсанкираб қолдилар. Ниҳоят, бир амаллаб ўзларини қўлга олиб, дуо қилиш йўлини тутиб, дедилар:

«То осмон ўз ҳаракатида давом этиб, осмон устида қуёш сайр этар экан, тахтинг осмон устида-ю, қуёшнинг думалоқ ёстиғи сенинг суянчиғинг бўлсин! Фалак сендек огоҳсиз, жаҳон сен каби шоҳсиз бўлмасин. Барча олам сенга қарам, етти иқлим сенга таслим бўлсин. Бахт сенинг юзингни осмон офтобидек шарофатли қилсин, дилингни эса ойнайи жаҳоннамодек равшан айласин. Ҳузурингга келганимизда беҳолликдан, қўрқинчдан сўз айтишга лол эдик. Сени ўзга шоҳлардек гумон этган эдик, лекин сен бошқа шоҳлардан фарқли экансан. Энди билдик, улар қора тупроқ бўлса, сен тангрининг марҳамати билан пок нурдан яралган экансан. Халқлар бошида турган кўп шоҳларни кўрганмиз, лекин шоҳларнинг султони ўзинг экансан. Сендаги бу яхши хулқларни кўргач, кўнглимизда ваҳима ҳам, хавф-хатар ҳам қолмади. Узоқдан гулни ўт деб гумон қилиб, яқин боргач, унинг исидан жон топган одамга ўхшаб, жанобинг билан муомала ва муносабатда бўлгач, марҳаматинг олдида ҳайратимиз янада ортди. Сенинг қилаётган ишларингни кўриб ва тафаккур қилиб, ҳайрон қолдик, ҳайратимиз яна зиёда бўлди. Сенинг сифат ва хислатларингни ўз кўзимиз билан кўриб, бир нисонда шунчалик иқтидор ва фазилат бўлганига ажабланиб қолдик. Ҳақ таоло сенинг вужудингни малоиксифат қилиб яратган экан. Коинот бир нафас ҳам сенсиз бўлмасин. Ҳинд ройи сенинг бундайлигингни билганда, аллақачон

ҳузурингга келган бўлур эди. Агар уни келтиришга, юзини остонангга суртишига ижозат берсанг, бориб афву марҳаматингни баён қилайлик, ҳазин кўнглини шодлантирайлик. Уни келтириб, сенга қуллуқ қилдирайлик, сенинг қадамингга хокидан у ўз кўзини равшанлантирсин. Шоҳ ҳам шу аснода:

— Сизнинг мақсадингиз нима бўлса, менинг тилагим ҳам шудир, бундан ўзгаси ҳаром бўлсин! — деб юборди.

Шундан кейин жамоат ўрнидан туриб, дуо қилди ва ер ўпгач, келган тарафига равона бўлди. Шодмонлик билан ҳинд ройи олдига бориб уни ҳам шодлантирдилар. Барча ҳолатдан уни хабардор этгач, ўзлари билан ҳамроҳ бўлган ҳолда, Искандар ҳузурига боришини илтимос этдилар. Рой ўзининг хатарли аҳволига шу тарзда нажот топгач, худди ўлган кишига жон битгандек бўлди. Ҳалиги жамоатни олдига солгани ҳолда, шоҳ остонаси томон йўл олди. Яна аввалгига нисбатан ҳам кўп ва қимматли туҳфалар олдики, уларни тавсиф қилишга ҳарф ҳам, товуш ҳам етмайди. Ҳалиги кишиларнинг йўл бошчилигида ҳинд ройи ишонч ва қатъият билан водийларни босиб, бора-боргунча Искандар таърифини эшитиб борди. Унинг қуёшдек саховати манфаатли эканини бояги жамоат турли мисоллар билан тушунтирдилар. Шу каби Ройнинг кўнглини кўтарадиган, уни умидвор этадиган сўзлар билан Искандарнинг даргоҳига кириб келдилар.

Мазкур жамоат билан Ҳинд ройини бирга келганини мулозимлар шоҳга хабар қилдилар. Яна:

«Донишмандлар мажлисга нур бағишласинлар!» — деган фармони олий берилди. Бундай ҳукмга мунтазир бўлиб турган у жамоат ройни шоҳ ҳузурига дохил этдилар. Унинг эгнида либос ўрнига кафан, бўйнида қилич, юрагида ўлим хавфи мавж урар эди. Искандар бу аҳволни кўриши биланоқ ҳайратга тушди. Зеро, ройнинг бу даражага лойиқ гуноҳи йўқ эди. Ўзини бу қадар хўрликка солиши ўринсиз эди. Шафқат-мурувватни ўзига фан қилиб олган шоҳнинг фармони билан ройнинг устидан «кафан»ни, бўйнидан «қилич»ни олдилар ва эҳтиром билан уни олий мақом шоҳнинг олдига олиб келдилар. Шоҳ эъзоз-икром билан уни қаршилади, қучоқ очиб кўришди, бу билан унинг бошини осмонга етказди. Қучишдан кўнгли шодланган рой, қайтиб, келтирган совға-саломларини ҳадя қилди. Искандар уларни мамнуният билан қабул қиларкан, султонларга хос тартиб-қоида билан ройга ўтириш учун жой кўрсатди. Бу илтифотлар ройнинг кўнглида бўлган ҳамма ваҳималарни даф этиб, юрагидан ҳар хил анди-

шаларни кўтарди. Яна Искандар дин аҳллари-ю, илм-ҳикмат вакилларини ҳам аввалгидек иззат-ҳурмат ва миннатдорчилик билан қаршилагани ҳолда, уларга кўп инояглар қилди — мукофотлар берди. Шоҳ уларга бениҳоя чиройли муомалалар билан жонпавозлик, жонпавозлик эмас, меҳмонпавозлик кўрсатди. Шундай йўл билан бутун ҳинд элини шоҳи жаҳон ўзига асир қилди, вафо ини билан уларнинг ҳаммасини ўзига банд этди. Базм ҳаддан зиёда ёқимлигу гурунг ниҳоятда файзли бўлиб, бир-бирига уланиб кетди. Шоҳнинг беқиёс лутф-марҳаматини кўргач, Ҳинд ройи ўрнидан туриб деди:

«Бутун дунёни ўз қўли остига олаётган шоҳ, бизга карам айлаб, бу ҳинд кишварини ўз рухсорлари билан зийнатлаб, у ерда бир неча ой тўхтасалар ва бутун ҳинд диёрини айланиб тамошо қилсалар. Зеро, бу мамлакат кўп гаройибот ва ажойиботлар конидир. Ажаб ўрмонлару кишини ҳайратга соладиган ваҳший ҳайвонлару қушлар бор. Бир қанча фурсат сайр-саёҳат қилиш билан ҳордиқ чиқарсалар, фароғат қилсалар қандай бўларкин. Голибо, қишга ҳам яқин қолди, қиш ичида қилинадиган ишлар ҳам унча кўп бўлмаса керак. Май ва мусиқа билан айш-ишрат қилиб, кўнгилларини хушнуд айласалар, деган умиддамиз. Хусусан, Ҳиндистоннинг қиши киши табиатига худди наврўзи олам кунларидек ёқимли таъсир этади. Булут ёмғирли, дарахтларга атиргуллар чирмашган бўлади, на иссиқ, на совуқ, на лой ва на чанг бор. Қуёш Ҳамал буржига кўтарилиб, ҳарорати ошган пайтда қай томонга бўлмасин юриш ният қилинса, қўшин тортилса дуруст бўлур, у пайтда йўллар ҳам очилур, ҳар ишни қилиш мумкин бўлур, деб ўйлайман».

Бу гап Искандар кўнглига маъқул тушиб, худди ташна одам сув кўрганда қувонганидек бўлди. Жўда хушхоллик билан бу таклифни қабул айлади. Шу баҳона билан ҳинд элига кўп бахт-иқбол ёр бўлди.

— Қайси томонга бошласангиз,— деди Искандар,— бу қиш ўша ерга қўнайлик.

— Пойтахтимиз Деҳлидир,— деди рой,— юкларни ўша ерга туширмоқ муносибдир.

— Қўшин шаҳар ичига сигмас,— деди шоҳ,— уларни ўрмонга жойлаштирилса ҳам бўлур. Аммо сиққанда ҳам шаҳарда туриши унча маъқул эмас. Зеро, улардан халққа зиён-заҳмат етиши мумкиндир. Бинобарин, биздан илгари биров бориб, шаҳар ташқарисида бирон жой кўрса дуруст бўлур эди. Йироқроқ бўлса ҳам зарари йўқдир, улар шаҳардан четроқда истиқомат қилсалар ҳам бўлади.

Рой яна илтимос қилиб, деди:

— Мамлакатларнинг фотиҳи бўлмиш шоҳ рухсат этсалар, бу ишларни саранжомига етказиш учун мен қулингиз борсам, шоҳнинг қўнажак манзилларини ҳам аниқласам. Акс ҳолда, кўнглим тинчланмас, ҳар нафасда ташвишланурмен, хотирим жамъ бўлмагай.

Бу сўзлардан қаноатланган саодатли шоҳ ҳинд ройига тахт, тож ва шоҳлик камарини иноят қилди. Унга чопганда тупроқларнинг чангини тўзғитадиган, каркидек зўр, танаси филдек келадиган зеб-зийнатли, эгар-жабдуқли ёпинчигига гавҳар каби қимматбаҳо тошлар қадалган бир от ҳам ҳадъя қилди. Ройни отга миндириб Ҳиндистонга узатди ва ўзи ҳам орқама-орқа ўша томонга жўнади.

Ҳинд шоҳи ўз юртига етгач, ўз халқига мужда етказди. Душмандан омон қолганини билган катта-кичик, яхши-ёмон — ҳамма қувонди. Искандарнинг қилган карам ва яхшиликларини эслитиб, ҳамма беҳад шодланди ва дуолар қилди. Рой ўз элини хушдил қилиб бўлгандан сўнг, Искандарни жойлаштириш тадбирига бел боғлади. Юқорида Нигор деган қишлоқ ҳақида гапирилган эдики, бу ўрмонзор ов қилиш учун ниҳоятда қулай, кўпгина турли-туман қуш ва жониворлари бор эди. У ўрмон эмас, афсонавий Эрам боғининг тимсоли бўлиб, ажойиблиги билан ақлу тилни лол қилар даражада эди. Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса, бўтакўз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дарахтлари худди мунчоқ билан каҳрабодек ёнма-ён турардилар. Сандал дарахти томонидан эсган шамол киши димоғини сандал ҳидига ғарқ қилар эди. Бу ҳидлар бутун тоғ ва ўрмонларни тутиб кетган, тупроқлар ҳам сандал иси билан қопланган эди. Дарахтларнинг шохига чирмашган сандалмисол илонлар кумушбадан гўзалнинг сочидан қолишмасди. Қалампирмунчоқ сунбул томонга эгилгани каби сунбул ҳам қалампирмунчоқ томон бош эгган. Ҳар бир дарахтнинг боши кўкка қараб чўзилиб кетган бўлиб, қуёш барглар орасида кўринмай қолган. Барглар қуёш нурини шунчалар тўсиб ташлаганки, қуёш тупроққа ўз шуъласини соялар орқали сочарди. Ўрмондаги чинорлар ўз панжаларини (шохшаббаларини) хинага бўягандек, офтоб нурларига бўяб олганлар. У ердаги ҳиндий ёнғоқларнинг бўйи осмонга етганидан, гўё ёнғоқ ҳидидан фалакнинг боши айланадигандек бўлиб қолган. Ҳаммаёқ ҳиндий ёнғоқзори билан қопланган бўлиб, шохларидан дорчиннинг ҳиди келар эди. Зайтун дарахтлари ҳам осмонга туташиб кетгани туфайли, чархи фалакнинг зайтунлари бундан хижолатда эдилар. Осмон

фалаккача бўй чўзиб кетган ҳамма дарахтларнинг шохларига ток чирмашиб чиқиб кетган. Юлдузлар дунёсини кузатувчи мунажжимлар, у дарахтлардаги узум бошларини кўриб, осмонда Ҳулкар юлдузининг сон-саноги йўқ экан, деб ўйлайдилар. Ўша дарахт шохларига чирмашиб кетган токлар осмондаги афсонавий Сидра дарахтига каманд ташлаб, унинг шохларини ўраб олгандай. У узум бошларини кўрган хомхаёл ўгри учун осмонга чиқиш ҳам унча қийинмасдек туюлар эди. У дарахтларнинг сариқ барглари, куз пайтида, худди фалакнинг ҳар томонга сочиб қўйган минг-минглаб юлдузларини эслатарди.

Бу ўрмонзордаги ҳар турли қушлар осмонни сайр қилиб учганларида, қушга эмас, балки қийғир шаклидаги Уқоб юлдузига ўхшаб кетардилар. Гала-гала ажойиб тўтиларнинг дилкаш наволари ўрмоннинг ҳаммаёғидан эшитилиб турарди. Қайси дарахтга уларнинг галалари қўнсалар, у кўмкўк бўлар, кўмкўк эмас, гўё уларга яшил тусли Хизр пайғамбар қўнгандек туюларди. Булар қўнган дарахт баргсиз чинорга, йўқ, чинорга эмас, кўк осмонга ўхшаб кўкариб қоларди. Кўк эса осмон ҳам эмас, гул ниҳолига, гул бўлганда ҳам қизил рангли гулга ўхшар эди. Қизил тўтиларнинг ранги гулнорни эслатарди-ю, аммо тумшуқлари олов шуъласи рангида эди. Уларнинг ҳаммаёқни босиб кетган қизил-яшил ранги шамлар шуъласидаги бир маҳобатни кўз ўнгингизга келтирар эди. Яна гала-гала гапирувчи майналар бор бўлиб, улар худди ҳиндулардек сўзга уста эдилар. Майналар учун худди ҳинду ўйинчиларинникига ўхшатиб, олтинрангли кимсоқ билан зийнатланган қафас қилинган. У тўмтайган эмас, зарварақ тожга ўхшатиб безатилган қафас. Унга солиб қўйилган майналар, қаёқдан чиқишни билмай, тутқунликдан зорланиб сайрар ва гапирардилар. У ернинг турланиб юрувчи гўзал товуслари гўё малак тоифасидан бир намуна эди. Улар ҳар томонга жилва қилиб, мастларча ноз билан юрганларида май кувачаси каби мастона бўйин тоблар эдилар. Буларнинг бўйинлари тўқ кўк-ложувард тусли бўлиб, усти яна зарҳал билан қопланган. Қирғовул ва какликлари ўз юриши билан кишининг эс-ҳушини ўғирлар эди. Қирғовуллар сарв дарахтига томон юрганларида, сарвнинг ўзи ҳам гулдастага ўхшаб тилларанг қирғовулга қараб эгилар эди. Товус эса Сидра дарахти устида Жабраил фариштаси ўтиргандек, дарахтнинг энг юқори шохида ўтирар эди.

Бу қишлоқнинг ерларини зумуррадек сабзалар қоплаган, яшил осмон эса унга гўё забаржад сепиб турарди.

Бу ўрмоннинг шимолида Синд дарёси бор, жанубида Ҳинд шаҳри қад кўтариб туради. Бу дарё ичида юзлаб кемалар фалак денгизидаги янги ойдек суръат билан сузиб юради.

Шарқий чегарасида бир қамишзор бўлиб, унинг тавсифини қилиш учун бир неча достон камлик қилади. Бу қамишларнинг ичи бошдан-оёқ шакар билан, шакар эмас, лиммо-лим қанд билан тўла. У қамишзорнинг суви шундай ширинки, худди шарбатнинг ўзгинаси; сувнинг остида эса балчиқ ўрнига шакар қатламлари босилиб ётади. Ғарбий чегараси баланд тоғ билан ўралган бу ўрмондаги тўрт фасл ҳам баҳорни эслатарди. У ерда қишин-ёзин райҳонлар гуркираб кўкариб ётарди-ю, асалиаз боларилар у гулзорнинг боғбонлари эдилар. Бу ердаги асаларилариинг сон-саноги йўқ бўлиб, ҳаммаси шу тоғ ораларини асал билан тўлатиб ётардилар. У тоғнинг қайси тошига назар солманг, ундан бир булоқ сувидек асал оқиб чиқарди. Одамлар у тоғнинг қай томонидан ўтмасинлар, жилгажилга бол оқиб ётганини кўрардилар.

Бу тоғда минг-минглаб кийик галалари гул ва асал ичида гижинглаб юрарди. Қамишзорида эса буги ва мараллариинг оёқлари шакар шираларига ёпишиб, сайд ва тутқун бўлиб ётардилар.

Сув билан тўла тўқайларида кумушранг балиқлар сонсиз бўлиб, фалак балиғи бўлмиш ой буларга нисбатан кўримсиз эди. Яна ўрмон атрофида овлаш учун ҳар турли ҳайвонлар беҳисоб эди. Энди қишлоқнинг одамлар истиқомат қиладиган шаҳарчасига келганимизда, васфи тасвирга сигмасди. Унинг қай тарафига қараманг, гўзаллигидан кўзингиз қамашарди.

Бу ўрмоннинг чор атрофини қалам билан банд этдим. Ери боғоят текис, гул ва сабзалари бениҳоя кўп. Бахтиёр Ҳинд ройи йўл бошлаб, раҳнамолик қилиб, Искандарни шу ўрмонга туширди. Бутун қўшин ҳалиги тасвирланган сабзаворга қўнди, яна осмон каби баланд қароргоҳлар қурилди. Искандар ғоят хурсанд ҳолда у ернинг ҳар томонини эҳтиётлик ва ҳушёрлик билан айланиб, кўриб чиқди. У синчковлик ила ҳар тарафга кўз соларкан, у ернинг табиат бойлиги ва паст-баланд тузилишини кўриб, ҳайрон қолди. Рой унга анча қуллуқ ва ҳурмат изҳор қилдики, биз унинг шарҳини қисқагина баён айладик. Искандар бутун машғулотини йиғиштириб қўйиб, қиш бўйи шу ерда айш-фароғат билан дам олишга шайланди.

Эй соқий! У зарнигор қадаҳни, майнинг лаълин рангидан жилоланувчи гавҳарнигор қадаҳни келтир. Мен гўзал

Нигор ўрмонида мақом тутдим, энди менга, албатта, зарнигор жом керак!

Эй мугаййий! Мунгли бир оҳанг чал, унга ўзинг ҳам жўр бўлиб куйла. Зеро, Ҳиндистонда яна бир гўзал майсазор менинг бошимга қора кун солди.

Эй Навоий! Қаламинг яна не ишлар қилди? Ёзганларинг Ҳинд мулкича бўлиб кетди-ку. Ҳиндилар ўз мамлакатларида қанча савод кўрган бўлсалар, бу саводингни кўриш билан уларнинг ҳаммасини унутадиган бўлдилар-ку!

XLIV

Афв фазилати ҳақида. Дарёдил жувонмардлар айбдорлар гуноҳининг хас-хашакларини бахшиш (афв) насими билан йўқлиқ соҳилига сурадилар ва уларнинг юзларида дарё мавжидек ажин қолмайди ва ҳайронлик қоронғуликларидаги ованларнинг йўлини карам шамъи билан ёритиб, у қоронғу водий ҳалокатидан қутқарадилар ва бу қоронғуликдан ўзларига озор етмайди

Қайси шоҳ афв билан карамни ўзига одат қилиб олган бўлса, у бошқа шоҳларга нисбатан ҳурматлироқ бўлади. Жувонмардликни — саховатни ўзига ҳунар қилиб олган киши жаҳон аҳли ичида ягона ва тенгсиздир. Кимки ўз зулми билан халққа хавф солмаса, шуни энг сахий ва карамли одам деб бил. Афв-карамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан интиқом олмайди, демайман, йўқ. Лекин гуноҳкор ўз гуноҳи юзасидан тавба қилиб узр сўраса, унинг гуноҳини афв дарёсининг суви билан ювиб юборади. Агар гуноҳкор уятдан бошини қуйи солса, мард унинг бошини тиғ билан баттар эгмайди. Агар бировнинг оёғи тойиб, гуноҳ лойига ботиб қолса, афвкор шахс унга қўлдош ва таянчлик бўлмоғи керак. Айбдор ўз нуқсонига иқрор бўлиб, кечирим сўраса, илтифот билан унга тадбир кўриш керак. Агар гуноҳкор ҳурматли кишиларни восита қилиб, ўз гуноҳининг кечирилишини сўраса ва ҳукмронинг амр-фармонига ҳам бўйин эгса, афв этишнинг имконияти бўлса, унинг гуноҳини кечмоқ керак.

Эй, халқ устида шоҳ бўлиб турган банда! Агар огоҳ бўлсанг, мендан бир неча сўз эшит:

Сенинг ҳукмингга бўйсунишга мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гуруҳлари борки, шоҳ бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансан. Зеро, яратилишда ҳамма одам бир жинсдандир. Уларнинг кўнлари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда ҳам сендан юксак турадилар.

Худо сени уларга амиру уларни эса сенинг амр-фармонингга бўйин эгувчи қилиб қўйди. Борди-ю, ўшалардан бирига сенинг мартабангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай нима қила олар эдинг? Фарқ шу ердаки, ҳақ таоло сенга бахт ато қилиши натижасида сен ҳамма халққа бошлиқ бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун тангридан омонлик тилаганингда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Нимаики ўзингга нисбатан нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолаш ҳақида ҳукм чиқазмоқчи бўлганингда, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Ёмонга жазо бериш — гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли — шафқат-мурувватдир. Бировни қатл этиш лозим бўлиб қолса, имконият борича унинг ўлимини кечиктиришга урин. Бир шахс ўлимга қанчалик сазовор бўлса ҳам, унинг ўлимини орқага суриш, бу ҳақда шошмаслик яхши. Одамларни шошиб-пишиб, дарҳол ўлдириб юбориладиган бўлса қамоқ, зиндон, кишан каби нарсалар беҳуда экан-да! Айбдор бугун зиндонда қолса, нима зиёни бор? Керак бўлса уни эртага ҳам ҳалок қилиш мумкин-ку. Бегуноҳ бир бечорани шошқалоқлик қилиб, бугун ўлдириб юборсанг-да, эртага унинг чин аҳволини билиб, «аттанг» деб қолсанг, сенинг ҳолингга вой! Ундан кейин ўзингни ўзинг ўлдирсанг не фойда-ю, ўз қўлинг билан бошингни кессанг нима фойда? Жонингни эваз қилганингда ҳам даво тополмайдиган бўлгач, бировни жароҳлатиб нима қиласан? Бир иморатни бузиб ташлаганингдан сўнг уни қайта тиклаб, ўзидек қиламан деб овора бўлма, чунки унинг бутун ашёлари шикастлангандир. Ўйлаб қара, у зор, мазлум она ўз боласини тарбиялаб вояга етказишда қанча ранжу машаққат чекди! Боламнинг уйқуси бузилмасин, деб қайғуриб, кечалари ўз уйқусини ҳаром қилди. Фалак ўттиз-қирқ йиллаб айлангунча, унга меҳрибонлик билан тарбият берди. У узоқ муддатдан сўнггина баркамол ҳаёт йўлига тушди, одам сонига кирди. Сен ўзингнинг зулмкорлик одатинг бўйича, андиша қилмай, унинг бошини кесишга ҳукм этасан. Аслида унинг бу офатга йўлиқиши, унга тўн ва кишан каби ёпишган тама натижасидир. Унга юз берган бу шумлик, сенга маҳкум бўлишни ният қилганингдан эмас, йўқ, ўз нафсининг балосидан бўлди!

Эвоҳ! Бундай ишни қайси бахтсиз қилмасин, унга шу хилда қаттиқ жазо бериш равоми, ахир? Қўйларни бўғизлаш бўриниг табиий одати экан, у чўпон меҳнатининг андишасини қиладими? Йўқ! Чиртқич росу кантарчи ҳалок қилар экан, унинг етим жўжалари очликдан ўлиб қо-

лишининг ташвишини тортадими? Йўқ. Агар айбдор ҳақиқатан ўлимга сазовор бўлса, унинг яна икки куи зиндонда ётишининг не зарари бор? Ва агар бир киши шу хатони қилган экан, балога гирифтор бўлай, деб қилмаган-ку. Агар бир кимсанинг гуноҳи исбот бўлса-ю, тавба қилиб узр сураса, сен афв-карам айлаб, гуноҳини кечсанг, агар унинг вужудида одамгарчилик бўлса, то умрининг охиригача бундай ёмон ишни қилмайдиган бўлади-ку. Уни сен жон-дил билан ҳурматласанг, яъни ўлимдан сақлаб қолсанг, бу сенинг камоли афвкор эканлигингни намойиш этмайдими? Унинг тирик қолиб юришидан мақсади ҳам сенинг бу яхшилигинг эвазига умр бўйи яхшилик қайтариш бўлиб қолади-ку. Агар у юз жон тонса ҳам фидо айлаб, сени рози қилади ва ҳақингни адо этади, албатта. Агар борди-ю, у яхшилигингга яхшилик қайтара олмаса, тангридан ундан ҳам яхшироқ эваз қайтажагини унутма. Шунингдек, у сенинг яхшилигинг эвазини қайтариш тўғрисида ўйламаса, дунёда яхши от қолдиришнинг ўзи кифоя эмасми?

Искандар одамларга юқоридаги каби лутф-карамларни қилганда ўзидан кейин яхши от қолдиришни ҳам ўйлади. Кимдаки мана шундай карам жавҳари бўлса, ҳозирги замонининг Искандари шудир. Кимки афв-карам бобида маҳорат кўрсатса, карам ҳам унга ўз фазилатини сочгусидир.

XLV

Олди-соттисидан катта зиён кўрган ва жигаргўшасидан ажраб, фироқида юзларини жигар парчаларидан нақшлаган, белидаги ўлимлик нақдини бериб, жигаргўшасини ўлимдан халос этган савдогар ҳикояти

Адан мамлакатида бир тожир савдогар бор эди, у савдо ва тижоратда савдогарларнинг энг моҳири эди. Унинг бир яхши фарзанди бўлиб, дунёда унга монанд келадиган йигит йўқ эди. У савдогарнинг туяси юк ташишдан бўшамас, ҳар ўн кунда бу шаҳардан у шаҳарга қатнар эди. Тожир бир кечаси уйқуни тарк этиб, кўнгилни савдо-сотиқни мўлжаллаб борар экан, ҳали бироз дашт ва дарёни босиб ўтмасданоқ, карвонга қароқчилар ҳужум қилиб қолди. Ўлим хавфидан ҳаммалари тўзғиниб, ҳар бири бир қир-тепаликларга қараб қочдилар. Шу қочганча, тўғри келган тарафга бош уриб, ҳар ким ҳар хил иқлимга бориб қолди.

Шу можарода халиги савдогар ўз жонини қутқарди-ю, аммо ўғлидан ажралиб қолди. Қора кун бошига тушган бу тожир жигаргўшасини тополмай, жигаридан фалакни ўртовчи оҳ тортар эди. Бу гамдан жигари эзилиб ўз-ўзига:

«Энди менинг ишим оворағу сарсонликдан бошқа нарса эмас, лойдан бўлган баданим батамом ишдан чиқиб, ҳолдан тойгунча ҳар тарафга қуюн каби югураман. Борди-ю, шу югуришда муродим каъбасини топсам топдим, бўлмаса биёбонда саргашта бўлганимдан нима ғам?» — деди.

Унинг белига яширинча боғлаб қўйган минг олтин пули бор эди, у жамғарманинг белида турганини кўриб, жигаргўшасини ахтариб кетди. Кўзидан ёш ўрнига тинмай қонини оқизиб, севимли арзандасини ахтариб, ҳар ёнга чопар эди. Елиб-югуравериш унинг жигарини эзиб, ишдан чиққанда бир ажойиб кишварга бориб етди. Қанча даштларни босиб ўтган, жигари хун бечора бу шаҳарни ҳам кезиб ахтариш учун қадамини тезлатди. Баногоҳ қараса, бир жойда анчагина одамлар тўдаланиб турибди, уларнинг қўлида эса бир жигари хун асир бор. Лекин бу асир жигарранг бўлиб, ўз қонига белангану яна тепасида ёвузлар қилични ярқиратиб, ўхталиб турибдилар. Қон ичида бутун вужуди жигарранг бўлиб кетган бу одамнинг ҳозирги фожиона аҳволга тушувига қон туҳмати сабаб бўлган эмиш. Бу қон қасосидан қутулиш учун унга минг тилла баҳо қўйибдилару, аммо бу маблағни бериб, уни олишга ҳеч кимнинг юраги дов бермас эмиш. Ҳолдан тойган савдогар бу савдони кўраркан, кўкрагига боғлаб қўйган нақдинасини олиб, минг олтинни бериб, у бечора мазлумни қутқариб олди. Кейин қараса, бу ўзининг азиз жигаргўшаси — фарзанди экан. Унинг кўз ёши тўкиши кечирарли ҳол эди, бироқ у кўзидан ёш ўрнига қон тўкар, ўғлининг вужудини босган қонни қон билан ювар эди. Кейин жигарининг яралари ҳам битиб, деди:

— Эй жигаримнинг нораси, аҳволингни баён айла!

— У кечаси ўзинг кўрган аҳвол юз бергач, — деди ўғли, — мен душман қўлига мубтало бўлиб қолдим. Аввал уларнинг барчаси мени ўлдиришга қарор қилдилар, кейин бошимни олиш қасдидан кечиб, менга шарт қўйиб: «Биз сени ўлдирмайлик, энди сен биз билан дўстлашгин-да, имконки қилсак, сирдошимиз бўлиб қол», — дедилар. Шундай иттиҳод ваъда қилганларидан сўнг ўлим олдидан чор-ночор уларнинг шартига бўйсундим.

Бугун эса бу кишварга келиб, улар бутун халқ билан урушдилар. Шу можарода халқдан бир бечора шаҳид бўлди-ю, қароқчилар тарафидан мен халққа асир бўлиб қолдим. Бу аҳволни ҳокимга арз қилганларидан сўнг унинг фармони билан мени ҳалиги қароқчилар томонидан ўлдирилган кишининг ворисларига хун ҳақи учун топширдилар. Умримнинг қуёши ботай деб турган пайтда сен келиб қолдинг, бу ёғида нима бўлгани ўзингга аён. Сен карам тугунларини саховатпеша қўлларинг билан ечиб, нақд пулларни бериб, менинг жоним нақдинасини сотиб олдинг.

Халойиқ бу сирри-асрордан воқиф бўлгач, мамлакат шоҳига ҳам бу ҳақда хабар бердилар. Карам саховат ҳикматларидан огоҳ бўлмиш шоҳ воқеани тушунгач, савдогарга кўп инъомлар бериб, уни аввалгидан ҳам бисёр давлатманд қилиб юборди. Минг олтинни саховат қилган савдогар қайтадан ўгиллик ҳам бўлди ва юз минг бахтга ҳам эришди.

Қаергаки карам ёмғири сочилар экан, ниҳоят, у ерда мана шундай гуллар очилғусидир.

XLVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан ҳар бир ишга яхши-ёмонлигига қараб бир мукофот ва жазо бордур, ҳикмати недур, деб сўраганн

Яна файласуф табиатли шоҳ сўрадики:

— Эй ҳар бир ҳикматнинг мазмунини олдиндан билгучи устоз! Ҳар ишда бир хосият бўлишининг ҳикмати нимада? Шуни менга изоҳлаб берсангиз! Масалан, бир кимса бирон ёмон иш қилган бўлса, унинг ўзи ҳам албатта бир ёмонликка дучор бўлади. Аксинча биров ўзига яхшиликни одат қилиб олган бўлса, унинг мукофоти бахтлар хазинасидир. Нима учун шундай бўлиши ҳақида бир масала айтинг, бунинг сири нимадалигидан мени хабардор қилинг.

Гўзал маъноларнинг хазинаси бўлмиш доно шундай жавоб берди:

— Эй яхшилик маъноларидан парварниш топган зот! Тангри бу дунёда, бу дунёдагина эмас, азалдан оламу коинотда нимаики яратган бўлса, унга бир махфий хосият ато қилдиким, бу хосиятларнинг ўзига хос ҳола-

ти ва сифати бор. Билимсиз ва жоҳил одамлар бир ишга киришсалар, у ишдан кўнгилдагидек манфаат чиқмаса, бировлардан кўрадилар ва хафа бўладилар. Ваҳоланки, унинг асл сабабчиси бирон кимса эмас. Агар кишига ғойибдан пинҳоний нафъ бўлмаса, бировдан бировга фойда етиши мумкин эмас. Ёш болаю девоналардан бу борада гина қилмаймиз, зеро, иккисидан ақл бегонадир. Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор иш қилишга йўл қўймайди. Борди-ю, махлуқларда бундай ҳолат бўлса, холиқ уни шундай ақлсиз қилиб яратгани ажабланарли эмас. Ёруғ ўту қора тутун бўлмасин, уларнинг ҳеч бири бекорга яратилган эмас. Мавжудотда нимаики бўлса, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқдир. Бу ҳақда бир нарса дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зеро, бир узуқ ип ҳам бекорчи эмас, унинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Шунингдек, ҳеч кимса йўққи, унинг ўзига хос феъли ва сифати замирида бир хосиятию вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Лекин кишиларнинг феъл-атвори яратилганда, унинг ичига табиий аҳволининг уруғи ҳам яширинган. Ахир, деҳқон ўз ерига нинанинг уруғини экса, ҳосил пишганда ўнтанигина ўриб-йиғиб олади-ку. Биров тупроққа бугдой сочган бўлса, у ҳеч қачон арпа йиғиб олмайди. Агар ейиш учун арпа эккан бўлса-чи, у бугдой хирмон қилиш имкониятига эга бўлмайди. Биров итковун экса, ундан аччиқ ҳосил олади ва агар шакарқамиш экса-чи, қанд йиғади. Шу каби, феъл-атворнинг ҳам шарофатли ва ярамас уруғи бор. Хоҳ шарофатли ва хоҳ ярамас бўлсин, ҳаммаси табиатнинг юқоридаги қонунига кўрадир. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, бу яхши қилигидан ўзига ҳам яхшилик қайтади. Агар биров ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилигу зулмга зулм қайтади. Ақли салим ва тани-жони соғ одам ҳаётга тафаккур ва мулоҳаза билан боқса, ҳақиқий тўғри йўл шу эканини билади. Агар тутилган иш қонунга хилофу тескари бўлса-чи, адолат тариқи бузилади.

Эшитгувчи бу маъноларга тан берганн ва қойил қолгани каби маърузачи ҳам шу билан кифояланди.

XLVII

Қуёш тун зулматидан чиқиб, кун зиёси қиёмга кўтарилганидек, Искандарнинг Ҳинд ерларидан чиқиб, Чин киш-

варига киргани ва Чин хоқони унинг қуёшдек ҳарорат билан жаҳонгирлик тиғи тортиб келаётганини эшитиб, заррадек беҳисоб қўшин тўплагани ҳолда, у билан муроса қилиш учун элчи юбориб, номувофиқ жавоб топгани ва Хитой лашкарлари Искандар қўшини шукуҳидан тўзондек тўзғиб, беқарор бўлгани ва хоқоннинг ўзи бу борада тадбир кўргани

Чуқур маъноли гапларни ҳикоя қилгувчи ва бу каби нукталарни билиш учун кўп машаққатлар чеккан доно бундай деди:

Шундай қилиб, Искандар қишни шу ажойиб ерда ором олиш билан ўтказишга қарор қилди. Ўзи Ҳинд мамлакатининг зеб-ороси эди-ю, бунинг устига Ҳинд ройи (шоҳи) ҳам унинг мажлисларини безарди. Гоҳо ҳаммомга тушиш учун шаҳарга, май ичиб маишат қилиш учун баъзи бир кошоналарга ҳам борарди. Ройнинг қасрида бўладиган зиёфат ва айш-ишратларда иштирок этарди; хурсандлик билан май ичиб, мусиқа тингларди. Гоҳо ўрмон ичра ов билан машғул бўлар ва гоҳо ов вақтида ҳам кўнгли май тусаб қолар эди. Гоҳ қоплон отиб, гоҳи шер ўлдирар ва гоҳо фил, каркидон каби баҳайбат махлуқларни ҳам дадиллик билан шикор этар эди. Гоҳо дарё ичида базм ташкил қилар ва гоҳо кемаларга тушиб, денгизларда сайр этар эди. Гоҳ қармоқ билан кумушранг балиқлар тутар ва гоҳи кумуш жомлар тўла майларни сипқарарди. Гоҳо худди ботир шер каби қамишзорга кириб, у ерда ўз манзилидай кезар ва тўқайларда бўлмиш ёввойи ҳўкизларни овлар, қулонларни олдига солиб қувар ва найистоннинг най шакарларидан тотинар эди. Гоҳо қуёш ўз буржига қараб юксалганидек, асал тоғига томон кўтарилар ва тоғ устида май нўш қилиб, хушҳол бўлгани каби, боллардан ҳам тановул айлаб, таъбини чоғ қилар ва кўнгли тинчланар эди. Гоҳ шаҳаншоҳлар таомили бўйича, катта чодирлар ичида базм қуриб, ҳазин куйларни тинглар; гоҳо осмон гумбазидек баланд, шавкатли қароргоҳининг қоинот қадар кенг пардалари орасида ўтириб май ичарди. Гоҳи доношманд кишилар билан ўтириб, ҳамма фанга онд китоблардан келтириб, диққатини ўзига тортган қандай ноаниқ — баҳсли масалалар бўлса, ечиб олар эди.

То баҳоргача Искандарнинг кеча-кундузи мана шу каби машғулотлар билан ўтди. Қуёш шамининг ҳарорати ошиб, шараф буржига кўтарилиб, бу шамдан ер осмон равшан тортгач, норлоқ хуршид каби шоҳ худди

Жамшиддек яна жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этишга киришди. Сафарга отланиш учун мажлис чақириб, Хитой ва унинг марказига юриш қилиш учун жазм-қарор айлади. Аскар денгизи орасига яна жўшқинлик тушиб, уларнинг шовқин-суронидан осмоннинг қулоғи батангга келди. Яна ҳарб ноғораларини филларга ортиб, бу кишвардан кўчиш машқи чалинди. Ҳинд ерларини бошдан-оёқ олган бу фотиҳ энди Хитой ўлкаларига туғ тикиш учун юриш қилди. Шундай қилиб, Искандар Чин диёрини эгаллаш ниятида, Ҳиндистондан қўшинларини олиб чиқиб кетди. Олий имтиёзли шоҳ учун йўл устида бўлмиш ҳар шаҳарнинг оралиғи хоҳ эллик йигоч ва хоҳ юз йигоч бўлишига қарамай, қўшин юборишга эҳтиёж бўлмади. Зеро, у томонга бирон хат юборилса бас эди, у ердаги шоҳларнинг ўзлари хат олиб борувчи кимса билан бирга бу томонга келишаверди. Улар совғаю тортиқлар билан келиб, Искандарни зиёрат қилар, у ўтирган жойнинг тупроғини ўпар эди. Олиймақом шоҳ уларга иноят ва марҳаматлар айлаб, яна ўз йўлида бетўхтов давом этар эди.

Шоҳ кўп йўл юриб, ҳамма жойларни тамошо қилиб, ниҳоят Чин мамлакатининг ҳадди-чегарасига бориб етди. Чин хоқони бу омонсиз селнинг Ҳиндистондан чиқиб, Хитойга оқиб келаётганини билган бўлиб, сон-саноқсиз лашкар тўплаган, ҳаддан зиёда қурол-яроғ тайёрлаган эди. Аммо шунга қарамай, хоқон Искандарга аввал душманлик кўрсатмоқчи ва ёки даъво-жанжал қилмоқчи эмас эди. Балки элчи юбориб сулҳ қилиш, келишиш йўлини тутиш ҳақида сўз юритмоқчи эди. Агар ҳасм бундай сўзга хўб деб бўйин эгса, дўстона муомила қилиб, уни қайтариб юбормоқчи эди. Агарда иш келишиш йўли билан битмайдиган бўлса ёки темир қизғин узрлар сўраш билан юмшамаса, ўзини кучсизлардек забун ва таслим этмай, қўшин тортиб, жанг қилишга қарор айлади.

Хоқоннинг фикри шу тадбирларни кўришга тўхтагач, дастлаб душманнн бир синаб кўрмоқчи бўлиб, бир ақлли одамни Искандарга элчи қилиб юбордики, бу одам элчилик бобида жуда маҳоратли эди. Унга кўп махфий сўзлар айтиб, худди денгизга хас-хашак ташлагандек, элчини Искандар ҳузурига жўнатди. Элчи шоҳнинг қароргоҳига етгач, унинг жоҳи — салтанатига назар солди ва аскарларини кўздан кечираркан, юз йил ақл ишлатганда ҳам сон-саноғини чамалаш қийинлигини тасаввур этди. Шоҳнинг ўрдаси шу даражада юксак дабдабали эдики, унинг қаршисида фалак бир камтарона қурилган

чодирга ўхшар эди. Ўрданинг ичи шу қадар кенгки, кўрган одам эс-ҳушини йўқотиб қўйгудек бўлади. Водийларни босиб келган элчи бу жойни кўриб, ҳуши оғиб, худди гард сингари бехтиёр ўзини ўрдага урди. Бу даргоҳнинг хизматчилари элчининг муддаосини фаҳм этиб, унинг келганини шоҳга арз қилдилар. Искандарнинг фармони билан элчини унинг ҳузурига олиб кирдилар, гўё оддий чўпни дарё ёнига элттилар. Ақлли ва тажрибакор элчи тездан тупроққа юз қўйиб, таъзим баҳо келтирди. У тахт олдида ўтириб, нафасини ростлагунча, кўнглидаги изтироби таскин топиб, ўз сўзини айтиб, эшитганини англай олиш даражасига келгунча, шоҳ ўзини бошқа нарсага чалғитиб турди. Узоқ сукутдан сўнг, мамлакатлар соҳиби бўлмиш шоҳ:

— Энди сўзларингни изҳор эт,— деди.

Бечора элчи шоҳ ҳақига кўп дуолар қилгач, Чин хоқонининг гапларини баён айлади:

«Эй юлдузлар султони бўлмиш қуёш сингари машҳур шоҳ! Дарё шукуҳли Хитой хоқони арз этдики, бу кишвар томонга кўк чархининг қуёши янглиғ сайр қилиб келдинг, дунёкезар отинг билан бу юртга кирдинг, ўз зиёйинг билан бу ўлкани ёритдинг. Бу маънига не боис сабаб бўлди-ю, қандай фикр сени бу томонларга йўллади экан? Агар «дўстлик билан» десанг, дўстлик бундай бўлмайди; ҳеч ким бундай ҳаракатни дўстлик тараддуди демайди. Сендек улуғ шоҳнинг лашкар тортиб, бизнинг мулкимизни жилвагоҳ қилишдан муродинг недур? Агар душманлик нияти билан ҳужум қилиб келган бўлсанг, не душманлик кўрдингки, бизга ёв бўлдинг? Бошлаб, устимизга оғир даъволар билан элчи юбординг. Биз сенга ҳурмат билан узр айтиб, уни омон-эсон узатдик. Ўша ҳатингда: «Хоқон хирож олиб келсин. Доро жойпостонга кетди, унинг шаҳаншоҳлик тож-тахти менга қолди», деган эдинг. Агар дунё шоҳи Доро ўлган бўлса, энди дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан сен баҳраманд бўл. Лекин мен билан Доро орасидаги ҳамма муносабатлар муросаю мадора йўли билан бўлган эди. У мен билан уруштиб, толиб келмаган; ёки унча хирож берасан, мунча тўлов тўлайсан, деб талаб қўймаган эди. Агар сен ҳам подшоҳлар ўртасида бўладиган шу каби таомилларга амал қилгудек бўлсанг, иккимиз дўстлик-иттифоқлик алоқасини боғлаб, қаттиқ-қурум гапларни орадан кўтариб ташлайлик. Агар бундай муросаю аҳлчиликка розилик бермасанг, қазо пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўраверамиз. Менинг элчи келгандаги сўзим шундан иборат бўлган эди

ҳозир ҳам шудир. Ўзинг айт-чи, шу гап ёмонми? Мен айни ғанимдан асло қайтмайман, ўзгача жавоб ҳам кутма. Агар ҳозир сулҳ қилиб, қайтиб кетадиган бўлсанг, менинг ғаним ҳам сулҳдан бошқача бўлмайди. Ва агар душманлардек гулув қиладиган, гуфт-гўйинг фақат адоват устида бўладиган бўлса, менинг ҳам бу ишда сендан камчилигим йўқ, жанг майдоним ҳам саранжомдир. Лашкарим сон-саноқсиз даражада кўп, қуролларим ҳамишагидан бисёрроқ.

Ёлу вэтан узра го жони бор,
Кими ҳарб этар то имкони бор.

Лекин икки шоҳ уруш эълон қилганда, зафар қайси тарафга ёр бўлиши ҳеч кимга аён эмас; кимнинг галаба қозониши номаълум, зеро буни ҳеч кимнинг пешонасига ёзиб қўйилмаган. Эҳтиёткорлик нуқтаи назари билан қараганда, киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».

Нотиқ элчи ўз фикрини бошдан-оёқ шарҳлаб бўлгач, жавоб кутиб, кўзини ерга тикиб ўтирди. Шоҳ табассум билан бу гап-сўзларни тинглаб бўлгач, гавҳар сингари қимматли калималар билан шундай деди:

«Эҳтимол, шоҳликдаги мартабаю шон-шавкатда, жаҳондорлик расм-русумларида Чин хоқони мен билан Доронн бир мақомда, деб ўйлар. Бу шубҳасиз хато. Агар, унга-мунга ақли етадиган одам бўлса биладики, аввало шоҳлик даражаси мамлакатнинг салмоги билан ўлчанади. Модомики, шоҳнинг эътибори ер мулкининг тутган ўрни билан бўлар экан, менинг кишварим Дороникидан икки баробар каттадир. Борди-ю, шоҳнинг шижоати эътиборга олинадиган бўлса, хоқоннинг Доро аҳволидан хабари бўлса керак. Доро билан урушга бошлаганимда, менинг кучим унинг ўндан бирича ҳам келмас эди. Шу куч билан уни шундай тангу тор қилиб ташлаган эдимки, ҳеч ким уни бундай оғир аҳволда кўрмаган эди. Ҳеч шубҳасиз мен голиб бўлишим керак эди, охирида ҳам ҳақ менга зафар ато қилди. Менинг шу айтганларимга тан берадиган бўлса, хоқон бундай ножўя гап-сўзларни унутсин. Яхшиси, менинг буйругимга бўйсунсин; ўз кучсизлигини тан олиб, узр айтсин, вассалом. Юқори мартабали кишиларни шарафлашнинг қанчалик даражаси бўлса, имконият борича мен шуларнинг ҳаммасини бажо қилайин. Агар бу гапларга эътибор ва аҳамият бермаса, унга уруш қанақа бўли-

шини кўрсатиб қўйишга мажбур бўлурман. Нимаики деган бўлсам, ҳаммаси чин ва қатъий. Мен фақат рост ва бор гапни айтаман! Сўзим тамом. Энди равона бўлиб, хоқонни менинг бу гапларимдан хабардор эт. Кетингдан мен ҳам йўлга тушиб, секин-аста бораверараман. Мен етмасимдан илгарироқ маъқул ва савобли жавоб келтирсанг, бизнинг жавобимиз ҳам фойдали бўлади. Агар хоқон буйруқдан бўйин тоблайдиган бўлса, фалак қандай ўйин ўйнаяжагини кўрурмиз».

Элчи шу хилдаги гапларни эшитгач, ўрнидан туриб, паришон аҳволда йўлга тушди. Жонидаги дардига даво тополмай, ўз хонининг даргоҳига қараб йўл олди. Хоқон қандай сўзларни айтиб юборган бўлса, Искандар ҳам ўз жавобларини етказишни унга буюрган эди. Элчи бориб, Искандар билан бўлган мажлисда қандай можаролар ўтган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга арз айлади.

Хоқон у шижоатли шернинг ўзи ўйлагандан ҳам ботир эканини фаҳмлади. Яна, бошқатдан гаплашиш учун ўзга одам юборай деса, фойдасиз; у бундан яхшироқ жавоб келтиришига кўзи етмайди ҳам. Бинобарин, уруш қилишга қатъий ва мардона бел боглаб, Искандарнинг келишини кутиб ўтирди. Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобосининг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатдан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди. Улардан тўққиз юз минги ёй билан ўқ отадиган мерганлар, мергангина эмас, жонга ўқ отувчилар эдилар. Улар чақмоқдек тез бўлиб, ўқ узганда душманни ўқ ёмғирига ғарқ қилиб ташлар эдилар. Улар устидаги ўқ ўтмас темир кийимлар бошдан-оёқ зарҳал; от ёпуқлари эса зарбафтлар билан безатилган эди. Ўқбозлар ва қиличбозларнинг барчасининг танаси зирҳли жавшан (совут) билан қопланган. Отлиқ аскарларнинг ҳар бири азаматбарваста, барвастагина эмас, тўлган ойдек миқти ва кучга тўлган йигитлар эдилар. Чин хоқони шу каби қўшин билан, қўшин эмас, рўйи заминни ғавғога бостирувчи шижоатли жангчилар билан, Чин шаҳаридан душман қаршисига чиқиб, хитойларга хос қаҳр-газаб билан пешонасини тириштириб ўтирди. Душмандан ваҳима қилмай, бўшашмай, қўшинларини бир дуруст жойга тушириб, саранжомлади. Қўшини атрофига шундай хандақлар қаздирдики, уни кўрганда кишининг ҳуши учар эди. Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан уруш тайёргарлигини кўра бошлади. Қазиладиган хандақ айланасининг узун-

лиги ўн беш ёғочга мўлжалланган эди. Лекин бу мўлжални қисқартириб, хандақнинг ичкарисини мустаҳкам қўрғонга айлантириш тадбирини кўрди. Хандақ айланаси тўп аробаси билан шундай мустаҳкам қўрғон қилиб ўраб олинган эдики, фалак қўрғони ҳам бунчалик маҳкам эмас эди. Аробалар эл атрофига ёндошган бўлиб, икки қатор, айрим ўринларда эса бундан ҳам ортиқ эди. Бу аробалар устига қалқонлар ўрнатилган, қалқон кейинида эса, чамбарчас халқ турар эди. Қалқоннинг ҳаммаёғига қармоқ каби чангаклар ўраб, қоқиб, боғлаб ташланган. Бунинг орқасида эса ҳамма турдаги асбоб билан қуролланган жангчилар, душманни ёқалаш учун пистирмага яширинган эдилар. Яна хандақнинг олди томонига узун сихлар қадалган бўлиб, бунинг зичлиги худди ҳиндуларнинг қалин найшакарзорига ўхшарди. Қўрғон шу хилда мустаҳкам ва шикаст етмайдиган қилиб тайёрландики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек бўлди. Хитой лашкарларининг бошлиғи ўз атрофини шундай маҳкамлаб ўрабгина қолмай, бутун лашкар атрофини ҳам шу каби қўрғонга айлантирди.

Иккинчи томондан жанговар Искандар бутун қўшини билан Чинга қараб келар эди. Хоқон ўзининг атрофини беркитиб бўлгунча, мамлакатни босиб олиш мақсадида, у ҳам етиб келди. Хоқон томонидагиларнинг қораси кўринишни билан, Искандар ўша ерда тўхтаб, аскарларини сафга тузди. Унинг лашкарлари таърифдан ташқари бўлиб, буларнинг сонини қанча десангиз, бундан ҳам кўп эди. Жанговар шоҳ лашкарларини сафга тузиб бўлгач, уруш бошлаш суронини солиб, бутун қўшинини огоҳлантирди. Сурон эмас, юз минг йиртқич шер кўк тоқига валвалаю гулғула солиб юргандек бўлди. Искандарнинг бу каби тезлик билан етиб келиб, ўз сурони билан ҳаммаёққа гавго солиши, душман кўнглида ваҳима уйғотди ва Хитой томон Искандарни ниҳоятда қўрқинчли ёв деб изтиробга тушди. Лекин кеч кириб қолгани туфайли, иккала томон қўшини ҳам зарурат юзасидан, тинчгина ором олди. Чунки фалак ўз хоқони бўлмиш қуёшни ғарб қўрғонига киритиб, яширган эди. Кун ботгач, худди лашкарларни кўриқловчи посбонлар сингари, юлдузлар кўкда ўзларини кўрсата бошладилар. Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қўшинни қўриқлаш учун тун посбонлари чиқдилар. Кеча қоровуллари ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузларидек, кўз илғамас ҳаракат қила бошладилар.

Искандар ўйлаб шундай тўхтамга келдики, тонг оти-

ши билан ўзининг юлдуз каби беҳисоб аскарларига хитоб қилиб, жангга кириши лозим бўлган қишиларнинг барчасини ўз ўрни ва тартиби билан сафга тузиб бўлгач, худди наҳанг бошлиги денгизни ёриб, тўлқинлантириб юборгани каби, душман устига тўсатдан тезлик билан бостириб кириб, урушни бошлаб, ҳаммаёққа гавго солиб, қаёмат-қоим кўпоришга қарор қилди. Искандарнинг бу ниятини фаҳм этган донишманд аҳллари ундан ҳозирча урушни бошлаб юбормасликни илтимос қилиб, бундай дедилар:

«Эрта-индингача уруш бошламай, нинниг охирини кутиб турмоқ лозим. Чунки сайёрлар ҳам ва бир жойда собит турғучи турғун юлдузлар ҳам ҳозирча нахслик, яъни хосиятсизлик аломатини кўрсатмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, у юлдузларнинг ҳозирги вазияти бизга нисбатан манфаатсизликни акс эттирмоқда. Бинобарин, икки кунгина шоҳимиз уруш бошламай, сабр қилиб турсалар, шу орада кўк осмонда кутилмаган бир яхшилик нишонаси рўй бериб қолиши табиий. У пайтда ишимиз кўп ажойиб, шоҳнинг иқболлари янада шон-шараф топгусидир. Борди-ю, агар бу айтганларимиз юз бермай қолса, учинчи куни уруш бошласалар, у вақтда душманга шикаст бериб, унинг шавкатини ер билан яксон қилгайлар, деган умиддамиз!»

Олимларнинг бу сўзларидан шоҳнинг таскин топиши натижасида душманлик олови ҳавони тутмади.

Иккинчи томонда, буюк хоқон ўз одамларида ҳаддан ташқари безовталик сезмоқда эди. Хитой аскарлари ва Чин қишилари душман томондаги бениҳоя шукуҳ-салобатни кўриб, ҳаммасининг орасида гала-говуру, ҳаммасини ваҳима боса бошлади. Хоқон ўз қишиларининг кўнглини қанча кўтаргани билан ваҳима пасаймас, безовталик таскин топмас эди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, қўшинидагилар ҳеч бир ишга рағбат қилмай, тўда-тўда бўлиб, тубандагича ҳар хил миш-мишларни тарқата бошладилар:

«Бу қоплон юракли, шер салобатли, машҳур, қудратли ҳоким жаҳонгирликни ҳавас қилиб, ҳар бир орзусига эришиб келмоқда. Бу кунгача қаёққа қараб, қандай мақсад билан юрган бўлса, ҳаммасини қўлга киритган. Қайси мамлакатга қўшин тортган бўлса, ҳеч қандай гавгосиз у ерни фатҳ этиб олган. Қайси шоҳнинг бўйнига каманд ташлаган бўлса, унинг бўйнини ўз сиртмоғига илинтирган. У куп бунга қарши урушган Доро чуқур, кенг денгиз бўлиб, унинг қаршисида бу бир қатра

эди. Ўшанга қарши урушиб, тадбир билан у шоҳнинг иқболига шикаст етказди. Бизда Дорониқича қудрат ва қўшин йўқ бўлгани ҳолда унинг бизга нисбатан ўн баробар шаън-шавкати бор. Яна устига-устак, у соҳиб-қирон — жаҳонгир, ёш ва наҳлавон йигитдир. Бундай одам билан уруш қиламан, дейиш ҳеч жиҳатдан тўғри ҳисобланмайди. У билан жанг қиламан деб ким лоф урса, ақл уни беҳуда уриниш ва бемаънигарчилик деб айтади. Хоқон улуғларни восита қилиб бўлса ҳам унга итоат қилмоғи керак. Ахир у ҳаддан ташқари кучлигу биз заифмиз, унга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмасмиз. У билан урушаман, деб даъво қилган одам унинг тиғидан омон қолиши мумкин эмас. Ўзини ақлли деб билган одам учун ўзига-ўзи қасд қилишнинг қандай маъноси бор? Бундай одам ўз жонигагина эмас, халқ жонига ҳам, жонигагина эмас, номуси ва хонумонига ҳам қасд қилган бўлади. Хирож тўлаб туришни қабул қилиб, унга мутеъ бўлса, у бунга тож ва тахтни ҳам қайтариб беради. Бахтиқаро Маллу унга нималар қилмаган эди, шунга қарамай, унинг ўғли Фируз бунга ишончли киши бўлиб қолди. Ҳинд ройи ўз ожизлигини эътироф қилгани туфайли, бугун Ҳиндистонга яна ўзи шоҳ бўлиб қолди. Агар хоқоннинг ўзи унинг олдига борса, мамлакат тожини ўз бошига кийдириб юбориши турган гап. Унинг хизматига тайёр эканини айтса, ҳамма мамлакатни ўз қўлига олади. Мана шундан ўзга йўл тутса, кейинги пайтда пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ».

Халқ тўп-тўп бўлиб, бир-бирлари билан мана шу каби гапларни гаплашар эдилар. Хоқоннинг яқин маҳрамларидан ва унга ўз ихлоси ва муҳаббати билан танилган кишилардан бири бегона кишилардан, бегонагина эмас, умуман ҳаммадан холи бўлган бир хилватгоҳга шоҳни таклиф этиб, зор-зор йиглаб, унга: «Элнинг юрагига қаттиқ ваҳима — безовталик тушиб қолди!» — деди. Халқдан нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб берди, ҳеч нарсани қўшмай ва камайтирмай баён қилди. Сўзини тугатаркан: «Эй шаҳриёр, сенга доимо бахт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим кўрган-билганларимнигина айтдим, зотан, буларни айтишда узрли — маъзур эдим. Ишонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил, ишонмасанг яна ўзинг суриштириб бил», деди.

Чин хоқони бир оз ўйлаб қолди, кейин бундай таҳқиқ айлаб, суриштириб караса, ҳикоя қилган одамнинг сўзлари бошдан-охир ростту унга чин гапирмоқ одат эканини эслади. Ўзининг бу аҳволига кўп чора ахтар-

са ҳам, лекин ҳеч бир чора-тадбир маъқул тушмади. Ўйлаб-ўйлаб халқнинг ҳам шундай ганларни айтишга ҳақи борлигини, улар ҳам таъна ва танбеҳга сазовор эмаслигини ҳис этди. Рум шоҳи Хитой чинни қадаҳи билан Рум мармартошини уриштирадиган бўлса, ҳар қандай ақл эгаси ҳам қайси бирининг синишини яхши билади. Агар чиниликлар бу урушни очадиган бўлса, ўз оёғига ўзи тош уражаги турган гап. Бу масалада хоқонни қайғу босиб, тонг отгунча ухлай олмади. Саҳарга етганда, ғайб қизининг ниқоби очилиб, бир яхши савобли фикр хаёлига келиб қолди. Ногаҳон хоқоннинг ақли кўнглига шундай бир фикр солдики, бундай фикрни ҳар қандай ақл эгаси ўйлаб тополмайди. Шундан сўнг хоқон ҳалиги ўз ихлосини кўрсатмиш хос маҳрамини ҳузурига чақириб, бундай деди:

— Ўрда атрофида ва менинг чодирим ёнида бўлган одамларни узоқлаштир, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёнга кетма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» — деб жар сол. Эрта оқшомгача шу эшик олдида мени кут, лекин менинг тўғримда ҳеч ташвишланма. Агар эртага кечқурун шу пайтгача етиб келсам, барча мақсадимиз муяссар ва тинчлигимиз таъминланган бўлади. Агар келмай қолсам-чи, ўз тадбирингни кўр, хаёлингга нимаики келса, шуни қил. Лекин бир кечаю бир кундуз бу сирнинг очилмаслиги учун зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўл. Ҳамда мендан бу ишнинг қандайлиги, бу андишага сабаб нима эканини сўрама! — деди.

Эшитувчи хоқоннинг айтганларини қабул айлади. Хоқон фикрга толгани ҳолда ўз хонасига кирди ва шоҳона либосларини ечиб, эгнига элчиларга хос кийимлар кийиб олди. Кейин ҳалиги маҳрамига: «Саропарда — чодир олдига бир от олиб кел! — деб буюрди. Маҳрам тездан бир отни келтириб, саропарда ёнида тўхтатди. Чин хоқони отга сувори бўлди. Бу сирдан ҳеч кимнинг воқиф бўлмаслигини маҳрамга яна бир бор таъкидлаганидан сўнг жўнаб кетди.

XLVIII

Саёҳатчи ой тезюрар қуёш билан тенглашмоқчи бўлганидек, хоқон Искандар ҳузурига элчи сифатида боргани ва унинг лутф-марҳаматидан ойдек нур ва сафога тўлгани

Хоқон қоронғида қўшин орасидан ўтиб, қалъа дарбандига — дарвозасига етиб олди. Четга чиқиш учун босил-

ган мухрли ҳужжатни дарбанд посбонларига кўрсатиб: «Умум фойдаси учун бўладиган бир иш юзасидан мени ташқари чиқаринглар!» — деди. Улар мақбул ишончли мухрни кўриб, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз, уни қалъадан чиқариб юбордилар. Жаҳонгашта хоқон тезлик билан Искандарнинг қўшинлари жойлашган майдонга йўл олди. У бораркан, кўнглида юз минг хаёлот ва хавф-хатар гугён қилиб, юрагини азоблар эди. Ниҳоят, тонг отиб, искандарсифат қуёш ўз юзини очиб, дунёга Искандардек нур сепа бошлади. Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир — қазо осмоннинг кўк яйловини тиниқ қилиб қўйди. Бахтиёр элчи Искандар қўшинига етиб боргач, унинг остонасида отдан тушди. Шу онда мулозимлар шоҳга тубандагича арз қилдилар:

«Муборак чеҳрали бир элчи келди. У ниҳоятда басавлат ва ҳушёр одам бўлиб, инсон суратига кирган фаришгага ўхшайди», дедилар. Искандар айтдики:

— Унга ҳурмат кўрсатиб, тахтим ёнига келтириб ўтқазинг. Бугун кечаси гаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу — шу тушимнинг таъбири бўлса. Тушимда мен қуёшдек порлоқ — нуроний эмишман, яна мендан бошқа ҳам бир қуёш мавжуд эмиш. Ўша қуёш келиб, менга сажда қилган эмиш. Ҳеч ким бу каби икки қуёшни кўрган эмас. Ҳикмат аҳлларининг фалак жисмлари сайри ҳақидаги кузатувларидан маълум бўлишича ҳам бу икки кун ичида жуда кўп ва ажиб ҳодисалар содир бўлмоғи лозимдир. Менинг бу кўрган тушим ҳикмат аҳлларининг аҳкомида баён қилинган ўша нодир ҳодисаларнинг бири бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Боринг, ўша айтган элчингизни ичкарига, менинг ҳузуримга олиб киринг! — деб фармон берди.

Одамлар бориб, элчини ичкарига олиб кирдилар. Яхши ният билан келган сухандон Искандарга узоқдан элчиларга хос таъзим бажо келтирди. У мақтовга сазовор элчи эди. Бинобарин, Искандар унга илтифот кўрсатиб, қучоқлашиб кўришди. Бахтнинг башорати билан, шоҳ унга «ўтир» ишорасини берди. Элчи ўтириб, хотиржам бўлгач, ўз муродини юзага чиқазиш ниятида юрган Искандар ундан савол сўради:

— Ҳар қандай сўзинг бўлса бошла, қандай сирринг бўлса, бизни хабардор қил! — деди. Саодатли элчи аста, вазминлик билан айтдики:

— Эй ҳар бир сиғинган одамни ўз даргоҳига қабул қилувчи шоҳ! Нимаики ҳукм қилсанг, жон устига, уни бажо қилмоқ, руҳи-равон устига. Ва лекин фикру тад-

бирига юз офарин, дейишга арзийдиган Хитой хони, Чин хоқони менга бир нечта қимматли ва мўътабар сўз айтдики, уни эшитиш шарафига ҳар ким сазовор эмасдир. Агар бу анжуманда ўтирган кишилар тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шоҳнинг ўзлари қолсалар, хоқоннинг айтилиши керак бўлган лутф-эҳсондан иборат қимматли фикрлари бор бўлиб, мен учун у нуқталарни баён қилишга имконият яратилган бўлур эди. Пок фикрли хоқон яна айтдиларки, агар шундай хилватда суҳбатлашишнинг иложи бўлса, яъни шоҳ бўлса-ю, сир айтгучининг ўзи бўлса, сен бизнинг илтимосларимизнинг ҳаммасини баён айла. Агар ундай бўлмаса, ўрнингдан туриб, қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб, қамаб қўйсалар ҳам нафасингни чиқарма. Борди-ю, кишилар сени қора ниятли иғвогарларнинг фидойи вакили деб тушунсалар, оёғингни чамбарчас боғласинлар, қўлингга ҳам кишан солсинлар. Ана шундан сўнггина сен тилтиғидан кескир сўзларингни баён эт, деган. Дарҳақиқат, агар сиз мендан шубҳалансангиз, қўлимни ҳам, оёғимни ҳам боғлатингиз!

Бу гаплар Искандарга ҳаддан ташқари маъқул бўлди. У ўз аъёнларига:

— Ҳаммангиз бу ерни бўшатиб қўйинг! — деди. Боғлашга ҳеч қандай зарурат йўқ, попушакнинг қилиғи шунқорни чўчитмайди.

Ҳикмат аҳллари — олимларнинг, айниқса мунажжим Арастунинг қаттиқ илтимоси билан, сўз келтирган элчининг оёғини боғлаб, қўлини ҳам кишан билан банд этдилар. Шоҳнинг олдига қилич ҳам келтириб қўйгач, бирин-сирин ҳаммалари чиқиб кетишди. Қаср бошқа одамлардан тамом холи бўларкан, Искандар элчидан махфий сирлар нимадан иборатлигини сўради. Шунда элчи айтдики:

— Эй, яхши ниятли шоҳ! Эй, душманларини банд этувчи, йўқ, йўқ, мамлакатларни озод этувчи! Сен мени бир жаҳонгашта элчи деб ўйлама. Сенинг даргоҳингда ўтирган кимса Чин хоқонидир. Мен сенинг даргоҳингнинг тупроғи сингари ҳузурингда ўтирган эканман, на қўлимда тиғ ва на кўнглимда кин бор. Оёғимда ҳам, қўлимда ҳам банд бўлгани ҳолда, сенга боғли бўлиб ўтирибман. Бир неча хил сабаблар мени мажбур қилгач, шу аҳволда ҳузурингга келиш зарурати туғилди.

Тубан фалакнинг бу гапидан Искандар жуда ҳайратланиб деди:

— Эй Хитой ва Чиннинг ҳукмдори! Нечун шоҳлар

шундай хатоларга йўл қўйдилар? Киши ҳам ўз душманига, ҳеч қандай дастгирсиз, ҳимоячисиз келиб, ўзини асир қилиб берадими? Ўз оёғи билан келиб тутилган ҳолда, яна осойишталик билан сўзлаб ўтирадими? Сўзингни давом эттириш учун шошилмай, аввал менинг шу саволимга жавоб бер.

Чин хоқони ўйлаб туриб, шундай деди:

— Эй, бутун ер юзининг ҳукмдори! Бошимга ниҳоятда оғир ва мушкул иш тушган эди, ўшани ҳал қилиш учун шу аҳволда келишдан бошқа илож тополмадим. Сенга шу хилда юксак ишончим, ихлос ва эътиқодим бор. Сен доно, оқкўнгил одамсан, жувонмардсан, олийҳиммат ва паҳлавонсан! Сенинг шиоринг золимлик эмас, бундай ишлардан ор ва номус қилурсан. Сен, ҳатто, сенга қарши кўпгина можароларни қўзғаб, қўшин тортиб, уруш бошлаган кишилардан ҳам узр айтган чоғларида карамингни аямадинг, ким хор ва залил бўлса, уни иззат-ҳурмат қилдинг. Мендан бундай ёмон ишлар содир бўлмагани туфайли, ўзимни сенга таслим қилишдан хавфланмадим. Хусусан, сенинг яхши хислатларингни билганим, қиладиган ишларинг яхшиликдан иборат бўлишига ишончим комил эканлигидан, ўзимни бунчалик зор ва забун тутиб, тахтинг олдида айбдорларча бўйнимни эгиб ўтирибман; мазлумлардек арз-ҳолимни баён айлаб, асирлардек сўз сўзлаб турибман. Сенинг ҳузурингга келарканман, «хафаланган ҳолда кетаман», деб ҳеч ўйлаган эмасман. Сен лутф-марҳамат кўрсатасан, кўнглимни кўтарасан, деган умид менга олдиндан қуёшдек аниқ эди.

Ўзининг мушкул саволларига берилган мақбул жавобдан бағоят хурсанд бўлмиш Искандар хоқонга офаринлар айтиб, деди:

— Эй, мурод-мақсадига етган зот! Буни жуда ҳам тўғри ўйлабсан. Яна бундан ўзга ҳам тилакларинг бўлса, ичингда махфий қолмасин, изҳор қил. Йўқса бу аҳволда сени кўриш, бу шаклда сен билан суҳбатлашиш яхши эмас.

Бағри дарё хоқон дуо қилиб туриб айтди:

— Эй, очиқ кўнгилли жаҳондор! Бу келишдан муродим жанобингга узрхонлик қилишдан ўзга нарса эмас. Ҳар қандай сўзим бўлса, рўпарангда бетма-бет туриб сўзлашишдир. Сўзимнинг хулосаси шуки, ҳозир сенга гўё хоқондан элчи келиб, сени Чинга таклиф айлади ва бориб, ўз қўлинг билан Хоқондан хирожларни қабул этиб олишингни илтимос қилди. Агар бу таклиф сенга

малол келса-ю, боришни истамасанг, келиб, мен сенга узр айтгумдир. Гапларимни номаъқул деб топсанг, гуноҳкорман, ҳар қандай жазога тортсанг, сазоворман. Гуноҳкорлигимни билиб, олдингга бўйнимни эгиб келдим. Агар ўлдирсанг, қоним йўлингга ҳадя бўлсин. Агар афв этиб мени шодлантирсанг, сенинг хулқ-одобинг ва марҳаматинг қаршисида бу ажабланарли эмас.

Искандар айтди:

— Эй, муродига эришган камёб шоҳ! Аввал сенинг менга берган жавобларинг маъқул, дўстона, қариндошу бегонага ҳам ёқадиган гаплар эди. Бироқ менинг бошимда жаҳонгирлик ҳаваси бўлгани туфайли, пухта тадбир билан майдонга чиқиб, жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этиб олишга жазм айлаб, бу кишварга ҳам азм этиб, келдим. Ҳар бир шоҳ ўз душманидан голиб мавқеда турса, шу каби баҳоналарни ахтариши табиий. Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўлянти. Агар аввалги сўзларда баъзи бир англашилмовчиликлар бўлса ҳам энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимизда ҳеч бир шубҳа қолмади.

Хоқон дуо қилиб сўз бошларкан, гапни ўз мақсади томон буриб, деди:

— Эй, олам аҳли сенга муте бўлмиш одам! Сенинг жаҳонгир бўлишингга ҳеч шак ва шубҳа йўқ. Қайси бир мамлакатни олиш учун қадам қўйган бўлсанг, уни осонликча — беташвиш қўлга киритдинг, демайман. Уни фатҳ этиш тадбири юзасидан бир қанча чора кўргансан ва фикр-мулоҳаза юритгансан, кўнглингда ҳар доим юз хил хаёл бўлган. Ўзингга маълумки, Маллу каби одамлар сеҳрбозлик ва афсунгарликни ўзига ҳунар қилиб олиб, сенга қарши қанча душманлик ва ўжарлик қилди, унинг мамлакати озмунча ташвиш билан қўлингга киргани йўқ. Сен уларни қатлу ғорат этсанг ҳам ножўя бўлмас эди. Аксинча, сен унинг ўғлига давлат тожи ва муҳрини ато айладинг. Лутфу марҳаматинг билан унинг кўзини очиб, отаси мулкига шоҳ қилиб қўйдинг. Сўнгра бутун куч ва қудратинг билан тахтни олиш, ғалаба қозониш учун бизнинг томонга юриш қилганингда, сен мени душман деб ўйлар эдинг. Бинобарин, мен ўзимни шу аҳволда сенинг оёғинг остига ташлашни лозим кўрдим, менинг хаёлимга шундай иш тутиш фикри келиб қолди. Эҳтимол, ҳеч ким сенга итоат қилиш учун бундай йўл тутмагандир. Сени ҳақ шундай азиз-аржуманд этдики, мендек баланд мартабали киши сенинг ҳузурингда паст бўлди. Бу масалада

менинг муяссарлигимни қандай асос қилишингни, қандай лутфу эҳсон қилишингни билгим келяпти.

Искандар айтдики:

— Хотиринг жам бўлсин, бу дунёю у дунё сен отасан, мен ўғилман. Агар истасанг, хизматингга пешонамни боғлайин, сени тахт-салтанатимга ўтказайин. Сенга фарзандлик қилиб оёғинг изини ўпайин, отам Файлақус тирилди, деб ўйлайин. Сен тахтга ўтириб, халқнинг арздодини тинглаб, мен сенинг ёнингда саркардалик ишларини бажарайин. Агар бу ишни қабул этмасанг, кўнглингда қандай муддаойинг бўлса, ўшани баён эт. Сен мени ўз дилингда бўлган тилакларингдан хабардор эт. Қўлимдан келганча мен уни бажаришга ҳаракат қилай.

Давлат эгаси бўлмиш хоқон шодланиб, дуою ташаккурлар изҳор этди. Кўзидан оққан ёшларини тиёлмаган ҳолда, бошини шукр тупроғига қўйиб, деди:

— Эй, дунёнинг осмон қадар баланд мартабали шаҳаншоҳи! Фалакнинг авжи нуқтаси ҳам сенинг тахт-салтанатинг мартабасидан пастдир. Ҳамиша жаҳоннинг паҳлавонию ва дунё кишиларининг муродга етказувчи раҳнамоси бўл. Менингдек кўнгина хон ва хоқонлар сенга муте ва амр-фармонингни бажарувчи бўлсинлар. Бу қандай лутф-марҳамат ва покиза табиатдир! Бу қандай хулқу ҳимматдир! Тангри сенга шу қадар бениёз ҳиммат ато этган экан, шоҳлигинг учун бутун дунё ҳам озлик қилади. Сен икки дунёга лойиқ одамсан демайман, йўқ, бундақа дунёдан ўта бўлса ҳам сенга оздир. Сен менга шунчалик лутф-иноят қилдингки, мен бунга етарли миннатдорчилик изҳор этишдан ҳам ожизман. Сўзингда аён бўлмиш масалаларни тушуниб етишга ҳам менинг қобилиятим етмайди. Яна сен дўстлик, биродарлик ҳақида сўзладинг, орага оталик, ўғиллик масаласини қўйдинг. Менга бундай эҳтиром кўрсатурсан, деб гумон ҳам қилмаган, бу даражада олий мақомга кўтарасан, деб мутлақо ўйламаган ҳам эдим. Мен сенга оталик қилишга ярамасам ҳам, лекин менинг бундай сўзни айтишим хатодир. Ахир, гавҳарнинг отаси садаф бўлгани билан унинг шараф ва қиммати камаймайди-ку. Гарчи бу эҳсону марҳаматингга лойиқ бўлмасам ҳам садафнинг дурга бўлган нисбатига ўхшаб, ота-ўғиллик муносабатида бўлишга йўқ ҳам деёлмайман. Лекин аввал бир қанча сўзлар баён қилган эдинг, бир қадар яна ўша сўзлардан ҳам гапирсанг экан. Чунончи, ҳеч кимга бу сирни, яъни менинг келгашиму бунинг сабаби ва оқибат-натижасини фош этмасанг экан. Менга элчи-

ларга қилинадиган расмий илтифотларни кўрсатиб, кундузи сақлаб, шом бўлгач кетишга рухсат бсрсанг. Аъёнларингга: «Бу келган элчи яраш ҳақида гапирди, мен бу таклифни қабул қилдим»,— деб қўя қолсанг. Эртага тонг отгач, менинг қошимга элчи юборсанг, у менинг бошимга шараф соясини солса, яъни сен мени ўз даргоҳингга илтимос билан чорласанг, мен сенинг амр-фармонингни бажо айлаб келсам. Мени кўрганингда, эл кўргудек, шоҳлар бу меҳрибонликни бир-бировига ҳавасланиб гапиргудек қилиб, ҳурмат ва таъзим билан қарши олсанг. Ахир менинг авлод-аждодларим ҳам минг йиллардан бери хонлик қилиб келадилар-ку. Бу мамлакат барпо бўлганидан бери шоҳлик ота-бобомиздан бизга мерос бўлиб келяпти-ку. Менинг авлодларимнинг ҳаммаси Хитой — Чин мамлакатида хон, хонгина эмас, қоон ва хоқон бўлиб келганлар-ку. Буларнинг ҳурматини қилиб ва обрўсини сақлаб, менга қабулхонанг тупроғини ўпишни буюрмасанг, токи хоқонлигимнинг шарафи ерга урилмаса экан! Эл-улус ўртасида мени эъзозласанг, «ота» деб бошимни кўкларга кўтарсанг. Сенинг хатингда ёзганингдек, Чин мамлакати хирож тўламасликда доимо узрли эди, шу масалага келганимизда, сен бу таклифни ҳам қилмасанг, бу гапни оғзингга ҳам олмасанг, кўзингга ҳам илмасанг. Хирож сўрашдан мақсад мол-дунёю дурру-лаълдан қўл-бўйинларга зебу зийнат тақиш бўлса, менда хазинанинг ниҳояси, дурри-гавҳар ва лаъл-ёқутларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Менинг сенингдек ўғлим бўлганидан кейин, хазиналарни асраб ўтиришга ҳавасланиниим ва заруратим бўлиши мумкинми? Олдингга шунчалик мол-дунё тўкайки, аскарларинг уни йиғиб-саранжомлаб олишдан чарчасинлар. Шу каби иззат-икромдан сўнг мен сени боғ ва қасримда меҳмон қилайин. Сенинг ҳурматингга шоҳона расм-русум билан зиёфат мажлисини тузайин. Сен қанча хоҳласанг, бу кишварда шунча истиқомат қилғил. Кетиш вақтинг тайин бўлгач, одатий расм-русумлар билан иззатингни бажо келтириб жўнатай ва бир неча манзилларгача бирга бориб, дийдорингга тўяй. Ўзинг қаерда хоҳласанг, ўша ерда сен билан хайр-хўш қилайин. Лекин менинг бу сўзларимни, элчилик учун ҳузурингга ўзим келганлигимни зинҳор-базинҳор махфий сақласанг яхши бўларди.

— Мен-ку, ҳаммасини сир тутурман. Борди-ю, ноғоҳон сен ўзинг изҳор қилиб қўйсанг, не қилай?— деди Искандар.

— Бу ишни мен элга билдирмай қилдим,— деди хоқон

ва бу ҳақда кўнглига не фикрларни тугиб қўйган бўлса, ҳаммасини айтиб берди.

Искандар унинг барча илтимосларини қабул этиб, ўз ваъдасига вафо қилиш учун сўз берди. Сўнг аъёнларини чақиришга ишорат қилди, улар келгач, тубандагидан иборатларини баён этди:

— Бу муборак қадамли бахтиёр одам хоқон тарафидан элчи бўлиб келишининг сабабларини изҳор айлади. Аввал қўлларидан камандини олинг, оёқларидаги кишанларни ҳам ечинг. Кўп маъқул гапларни келтирган бу одам элчилик тариқида ҳам баркамол экан. Бу киши мен билан хоқон ўртасига сулҳ солди, денгиз билан кон орасига йўл солди. Унга шоҳона тўнлар кийдириб, бирмунча пул ҳам бериб, яна ҳузуримга олиб келинг.

Қандай фармон берилган бўлса, бари ижро этилгач, саховатли шоҳ тантана билан «элчи»га ижозат бериб, деди:

— Оқшомгача ўйнаб-кулиб ором ол, жаҳонга қорон гу тушгандан сўнг ўз ватанингга равона бўлурсан.

«Элчи» доно шоҳ ҳақига дуо қилиб, меҳмонхона томон жўнаб кетди. У мурод-мақсадига етган бўлишига қарамай, юзидан ниқобини очмай, кечгача меҳмонхонада ўтирди. Унга дохил бўлган жойларда, элчилар учун шу каби ниқобда юриш таомил эди. Қачонки ой элчиси осмон юзига чиқиб, тоғу чўлларга қараб жилва сочиб юра бошлаганида, ойга ўхшаб сайр қилучи «элчи» ҳам отга миниб, жадаллик билан ўз манзилига етиб борди. Буни кутиб ётган ҳалиги сирдош маҳрамни ҳам ўз висоли билан қувонтирди. Бахтиёр шоҳ унга даштларни кезиб келган арғумогини топшириб, ўзи парда ичига кирди. Кейин йўлнинг ранжи — машаққати кетгач, хотиржамлик билан салтанат тахтига чиқиб ўтирди.

Шу тариқа хоқон ҳеч ким қилмаган ва ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишни қилди. Эртасига тонг отиб, қуёш осмон тахтида мақом тутганида Чин хоқони ҳам тахтида ўзини кўрсатди.

Шунингдек, Искандар ҳам ўз тахтига ўтириб, каттакичик ҳамма лашкарбошию амалдорларни ҳузурига чақиришни буюрди. Эл-улус ҳаммаси шоҳ олдида ҳозир бўлиб, унинг тахт-жоҳига кўз тикиб турдилар. Жаҳонни олувчи шоҳ виқор билан бир фармонбардор ва доною сўзамол кишини чақириб айтди:

— Баҳор булути Уммон денгизи томон югурганидек, сен Чин хоқони ҳузурига азм айла. Унга мендан мақтов салом айт. Саломдан сўнг тубандаги хабарни еткур:

«Душманлик ҳақидаги гап-сўзларни йиғиштириб, юзингга сулҳ эшигини оч. Агар ёмон бўлсак ҳам, яхши бўлсак ҳам, биз бугун сенинг мамлакатингга меҳмонмиз. Дилимизда сенга нисбатан ҳеч қандай кин-адоват йўқ. Марҳамат айлаб, ҳузуримизга келсанг, зеро, жамолингга боғоят муштоқмиз. Ишонамизки, бу гапимизни қабул айлаб, илтимос аҳли томонига қадам ранжида қилгайсан!»

Искандар ўз мақсадини айтиши биланоқ элчи Чинга томон йўл юриш тараддудига тушди. У хоқон лашкарлари яқинига бориб етгач, қимматбаҳо гавҳардек сўзлар бошлаб, ўзининг элчи эканини билдирди ва хоқон қароргоҳига киришга орзумандалигини изҳор этди. Бу воқеани арз этганларидан сўнг хоқон уни ўз даргоҳига киритишларини буюрди. У ҳам тахт устига чиқиб, каттакичик ҳамма аъён ва акобирларини йиғиб, Искандарнинг элчисига мурожаат қилди:

— Бу ерга келишдан мақсадинг не эканлигини гапир!

Шоҳ қандай гапларни айтган бўлса, нотиқ ҳам унинг ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга баён қилди. Элчининг шодлик бағишловчи, руҳпарвар гапларини хоқон бошдан-оёқ эшитаркан, кўп хурсандлик ва миннатдорчилик билдириб, элчи билан очилишиб гаплашиб айтди:

— Фалак ҳашаматли шоҳ бизга душманларча муносабатда бўлган ва биз томонга адоват билан юриш қилиб келган эди. Бинобарин, биз ҳам унга қарши қўшин тортиб, саф тузишни зарур деб топган эдик. Мана энди ёқимли ҳикоятлар айтибди. Бундан маълум бўладики, у бизга душман эмас экан. У билан бизнинг орамизда уруш-жанжалга асос йўқ. Агар сен ишонтирсанг, биз унинг ҳузурига албатта борурмиз.

Элчи айтди:

— Бу сўз шоҳимизнинг сўзларидир, сиз худди шоҳнинг ўзи билан гаплашаётирман, деб фараз қила беринг. Йўқ эрса, шу ерда ҳозир турган ақл эгалари ҳам Сизни олиб кетишга менинг ҳаддим йўқлигини билсалар керак.

Бу сўзларга хоқон ичидан кулгани ҳолда, тезда бориб етиш учун отга сувори бўлди. Бу дўстона муомаладан Чин лашкарлари ҳам ғоят хурсанд бўлдилар, зеро, уларнинг ҳаммаси уруш хавфидан қутулдилар. Барча одамлар тўда-тўда бўлишиб, ҳаммалари унинг кетидан отландилар. Жуда кўп халқнинг жунбишга келиши натижасида гўё ер қатламлари бир-биридан қўчгандек бўлди. Буни кўргач, Чин хоқони халққа фармон қилиб:

— Ёшу қари, ҳеч ким ўз ўрнидан қимирламасин! — деди.

Шундан сўнг хоқон юзта гул юзли Чин гўзали билан мингта Хитой асилзодаларию бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўлкалар бағишловчи шоҳ тарафига қараб равона бўлди. Искандар томонидан ҳам бир қанча шоҳ-султонлар ва оқилу доно лар, биринчилари шоҳона зийнату дабдаба билан, иккинчилари эса олимона одоб ва тамкин билан, ўша замондаги расм-русумга риоя этган ҳолда хоқонга пешвоз чиқиб, уни ҳурматлаб қарши олдилар. Улар худди денгизнинг ҳар лаҳза мавжланиб турган тўлқинидек, фавж-фавж бўлиб келиб, хоқон билан пайдарпай кўришдилар. Искандар остонасига яқин келиши билан Чин хоқони тезда отидан ерга тушди. Атрофида бир қанча эпчил-озодалар, озода дейиш етишмайди, шоҳ ва шаҳзодалар фармонбардорлигида, ҳали остонага қадам қўймасданоқ, Искандар ҳам ўзининг оқ уйидан чиқиб келди. Худди қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгани сингари, икки томондан икки шоҳ қучоқ очишиб, бир-бировларига қараб жадал юришди ва ота билан ўғилдек икковлари бир-бирларини қучишди. Фалак иккита дунёнинг бу каби бир-бирига яқин келганини ошкора ҳам ва махфий ҳам кўрмаган бўлса керак. Агар бунинг бири улуг бўлса, иккинчиси ҳам азамат; бунисн бир дунё бўлса, унисн ҳам бир жаҳон эди. Бу икки бахтиёр шоҳ қучоқлашиб, кўришиб бўлгач, Искандар қайтиб, тахтига томон юрди. У бир қўли билан хоқон қўлини тутгани ҳолда, унга тахти салтанат йўлини кўрсатиб борар эди. Хоқон тортиниб, бир оз кейин қолмоқчи бўлган эди, осмон мартабали шоҳ уни қўлидан тортиб юқорига чиқарди, шундай қилиб, хоқонни тахтга чиқазгандан сўнг аввал уни ўтқазиб, кейин ўзи ўтирди. Нима ваъда этган бўлса, ҳаммасига вафо қилиш билан кифояланмай, худди хоқон орзу қилганидек, ҳар нафасда тавозе ва мулойимлик билан кўнгил сўрар ва савол-жавобга чорлар эди. Унинг ҳар бир сўзи мушфиқ ва меҳрибонларча бўлганидек, яна оталик, ўгиллик сўзларини ҳам ўртага солар эди. Сўзлашаётган пайтда хоқоннинг қўлини самимият билан сиқиб, аҳд-паймонни ўрнига қўйиб турди. Донишманд келиб дастурхон ёзди. Шоҳона дастурхон ноз-неъматлар билан безатилди. Ундаги нонларнинг ҳар бири қуёш гардишидек эди. Дастурхондаги турли-туман таомлар еган сари кишининг иштаҳасини очар эди. Шундай ажойиб овқатлар тортилдики, оламда бунчалик лаззатли таомларни ҳеч ким тотган эмас. Шу

каби меҳмондорчиликдан сўнг фалак дабдабали мезбон айтдики:

— Энди, хоқонга рухсат беришимиз мумкин. Чин халқи бизнинг мулоқоту муносабатимиз қанчалик самимий ва дўстона эканлигини билсин.

Бу сўздан хоқон ғоят шодланиб, шоҳ ҳақига дуо қила-қила, ўрнидан турди. Искандар уни Чинга қараб узатгач, ўзи яна гўзал қадаҳларда май ичишга тутинди.

Эй аёқчи — косагул, менга чиний коса тўла май тут. Ўзим ҳам сўзнинг чинини дейишга иштиёқмандман. Сен лиммо-лим қилиб узатгину, мен бир кўтаришда синқорай-да, шунинг кайфи билан лаҳза-лаҳза ўзимни ҳам унутай.

Эй муғанний! Келу туркона созлар чал, «Наво» мақомини, йўқса «Турки ҳижоз» куйини куйла. Навоийнинг ашъоридан ҳам бир неча байтни менинг ҳозирги кайфиятимни ифодалайдиган оҳангга солиб айт.

Эй Навоий, фол қилиб, девонингни оч! Одамлар ўқисин учун оламга шеърият лаълу гавҳарларини соч! Буларни сочишда муғаннийга ҳам таълим бер, зеро, у ҳам ўз ашулалари ичига шу дурру ёқутларни қўшиб куйласин.

XLIX

Тўғрилик дунё бўстонидаги сарвсифат озодаларнинг энг ёқимли расми одатидир ва сидқидиллик фалак шабистонининг тонг нафасидай мумтоз табиатидир; савобли фикр бағишловчи асар андаккина ҳаракат билан бутун одамни ёритувчи оламаро меҳрга (қуёшга) монанддир; ширинсуханлик фойдаси шуки, оз сўз билан олам аҳлига кўпгина натижа етказур

Кимки чин гапирувчи бўлса, бу дунёнинг энг бадавлат кишиси шудир. Кимки қилган ваъдасига вафо айласа, тангри уни мурод-мақсадига етказур! Бировга берган сўзингни қарз бил, уни қатъий қонун сингари фарз бил. У сенинг бўйнингдаги оғир бир юкдир, у агар қилчалик бўлса ҳам, сен уни тоғдек ҳис қил. Агар биров ёлғончи бўлса, қуръондан далил келтирса ҳам унинг сўзига ишонмайдилар. Ёлғончи киши қанчалик аржуманд — ақлли одам бўлса ҳам унинг сўзига кўпчилик аҳамият бермайди.

Бурунги чоғда бир ёлғончи бор экан. Бир кечаси

унинг уйига эплаб бўлмайдиган зўр ўт тушибди. Шунда у ёрдам сўраб қанча дод-вой қилса ҳам, эшитгани ҳолда бирорта одам фарёдига ишонмабди. Унинг уйи тез орада куйиб кул бўлибди. Шундан сўнг унга бир доно киши шундай дебди:

«Кимки ёлғонни кўп гапирадиган бўлса, унинг рост гапи ҳам халқ назарида ёлғон ҳисобланади. Агар уйингга ўт тушганда халқ ёрдамга келмаган бўлса, ўзингдан ўпкала!»

Эшитишимча, бир шоҳга устунлик бир уй қуриш орзуси тушган. Шундан кейин унинг хизматчилари қидира-қидира бир тўғри ўсган бақувват дарахт топганлару, аммо унинг эгаси бир қари кампир бўлиб, ёғочи учун ун баробар, балки юз ва балки минг баробар ҳақ берсалар ҳам кўнгли тўлмабди. Олди-сотди ишлари битавермагач, ниҳоят, кампирнинг талабини қондириб, оғирликда баравар келадиган олтин берибдилар. Кейин уйни қуриб, ичини гавҳарлар билан безатганлар, устунини ҳам зарнигор қилганлар. Кунларнинг бирида шу иморатни томоша қилишга келган кампир ёғочини ўпиб:

«Сен тўғри бўлиб ўсганинг туфайли, ўзингни ҳам, мени ҳам олтинга кўмдинг!» — деган экан.

Тўғри ўсган чиройли бир дарахтни кишини шунчалик бахтиёр қиладиган бўлса, тўғри сўз ва ҳалол бир одамнинг қилган ишини, унинг фазилатини таърифлаб битириш мумкин бўлармикан? Хусусан у бахтиёр бир шоҳ бўлса, жаҳондаги шоҳларнинг энг улуги ҳисобланиши мумкин. Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кеча қолгани ҳам яхшироқдир. Бировга кимсанинг қўл остидаги ер мулк бўлса ва у шу мулк билан тахтга ўтирса, ундайларнинг таги бўш бўлади. Уларга «тўғри бўлсанг қутуласан» ибораси мос келади. Чунки қачон тўғри бўлмаган одамнинг таги мустаҳкам бақувват бўлганини кўргансан. Тўғриликнинг байроғи алиф (I) дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқилса бирни, «алф» ўқилса мингни билдиради. Модомики бир тўғри чизиқ минтга юрар экан, кишни тўғрилигининг баҳоси бормикан? Жаҳонда киши ростгўй бўлсаю, қадди «дол» ҳарфи сингари эгик бўлса ҳам аммо унинг тўғрилиги ҳаммага аёндир. Биров ростгўйлик ва тўғриликдан узоқ бўлса, ундай одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқдир. Масалан, бир одамнинг фикр йўналиши тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бўлсин?

Бир яхши фикр, ёмон кунда минг жанговар душ-

маниинг даф этилишига сабаб бўлиши; ҳаддан зиёда кўп душман биргина донолик билан айтилган фикрнинг овозасидан қочиб кетиши мумкин. Агар биров ақл билан, пухта ўйлаб тузоқ қўймаса, ҳавода учиб юрган қушни ром қилиб, ўз тузоғига илинтира оладими? Агар киши тўғри фикрлаш илмини билмаса, қачон ўз душманини дўстга айлантира олади? Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан гўра ҳалво бўлади.

Бир билимдон одамнинг айтишича, илонни аврабсеҳрлаганда у ўзига-ўзи ўралиб, богланиб қолиб, кишига зиён-заҳмат етказа олмас экан. Ақлли одамлар илон тушунадиган тил билан унга кўп хушомад айлаб, уни авраб, ўзларига ром қилсалар керак. Чунки бошдан-оёқ чучук сўз ва яхши муомала ҳар қандай асов жониворни ҳам кишига бўйсундиради-ку. Одам қанчалик кам ақл ва бефаросат бўлса ҳам илончалик ёмон эмас-ку. Сув қаърига шўнғувчи гаввос, ақлу тадбир орқали, наҳанг оғзидан порлоқ гавҳар олишни касб этди. У денгиз қаърида, нафас олмасдан, осонлик билан дурдона ва гавҳарларни ола билади. Ҳар кимки сўзлашга оғиз очганида, тингловчига сўз ўрнига гавҳар сочса, энг ёмон душмани ҳам унга дўст бўлиб, ҳамма мақсадлари юзага чиқиши ажабланарлимас. Модомики инсон — сўзлаш билан инсон экан, унинг қаршисида тилсиз ҳайвонларнинг нима аҳамияти бор? Ва лекин сўзнинг ҳам ўрни ва даражаси бўлади: унда усталиклар ҳам, нўноқликлар ҳам бўлиши мумкин. Сўз шундай нарсаки, у — тирикни ҳалокатга олиб боради, ўлик танга эса жон бағишлайди. Агар бир кишига ақл билан ширинсўзлик ёр бўлса, бундай одам ҳар нарса ҳақида тўғри фикр юритишни ихтиёр қилади. Оқил киши сўзлашда ҳам нотиқ бўлса, унинг омма учун фойдали фикр юритишдан ҳам бошқача фазилати бўлиши мумкинми?

L

Кучли душманни қилич билан саранжом этишга ожиз бўлса ҳам ўткир ақл ва тил шамшири билан у мушкул можарони ҳал этган Ардашер ҳикояти

Подшоҳлар гуруҳи орасида Ардашер ҳам доно-ю, ҳам қатъий иродали бўлиб чиқди. Чунончи, у Ардавон билан ёвлашиб қолиб, икки орада уруш бўлиш хавфи туғилиб қолди. Ардавоннинг кучи кўплиги. Ардашер тарафда эса ёвга бас келиш учун етарли куч ва қудрат йўқлиги маъ-

лум эди. Орқага қайтай деса ғайрат ва орияти йўл қўймас; юришни бошлай деса ўз заифлигидан ҳайрат ва ташвишда эди. Бинобарин у бир тадбир ахтариб чуқур мулоҳаза юритар, бир йўл кўрсатувчи — раҳнамо истаб, жигибийрон бўларди. «Ярашайлик», деб элчи юборган эди, душман бунинг кучсизлигини пайқаб, таклифини қабул қилмади.

Ардашер қўшини орасида бир сотқин одам бўлиб, унинг яширинча қиладиган иши душман томонга хат-хабар жўнатиб туриш эди. Бу тўғрида шоҳ ўз одамлари орқали неча марта огоҳлантирилган бўлишига қарамай, арқонни узун ташлаб қўйган эди. Душман бир кунлик йўлга шиддат билан етиб келди. Ардашер бўлса ҳамон тадбиру чора излашдан бўшамас эди. Шу аснода миясига бир ажойиб фикр келиб, тезда давлат арконларини ўз ҳузурига чақиртирди. Уларнинг ҳаммасини хилват жойга олиб келиб, махфий гапларини баён қилди:

«Ҳеч ким тўсатдан қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага ҳам тушмасин. Ҳозиргина менга ҳақ таолодан иноят етишди, шунинг учун ҳам кўнгил сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмагайсиз!» — деди.

Уларнинг ҳаммаси ҳеч кимга сирни ошкор қилмасликка аҳд боғлашгандан кейин у шоду хуррамлик билан мана бу достонни бошлади:

«Душман томондаги бир қанча фалончи-пистончи паҳлавонлар (маълумки, урушнинг бориши шуларга боғлиқ) Ардавонга нисбатан қора ниятда эканлар. Менга эса, афтидан, ўзларини зулмкор қилиб кўрсатсалар ҳам, сидқидилликлари бор эмиш, юборган хатларига кўра эртага душман бизнинг водиймизга етиб келиб, ҳар икки тараф лашкарлари жанг қилиш учун сафга тизилган маҳалда, Ардавон қаерда турган бўлса, ҳалиги паҳлавонлар у ерга бориб қилган зулми эвазига унинг бошини менга келтириб беришармиш».

Ардашер бу гапни тугаллар экан, ўтирган одамларнинг юрагидан хавф-хатар кетиб, ўзларини бардам-бақувват сездилар.

Анжуман иштирокчилари орасида ҳалиги сотқин ҳам бор эди, махфий суҳбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшитгач, юрагига қаттиқ қўрқув тушиб, уруш бошлашни ҳам, яқинлари билан маслаҳат қилишни ҳам билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга ризолик берди. Ярашишга яраша-ю, ўз ёғига ўзи қоврила-қоврила қайтиб кетди.

Ардашер юқоридаги фойдали тадбирни ўйлаб топгани туфайли иқболи баланд келиб, зўр душмандан осойишталик билан қутулди ва мурод-мақсадига етди.

LI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан тўғри фикрлашнинг мавқеъи қанақа-ю, хатонинг киши учун нуқсонлигига сабаб нима, деб сўрагани ва ҳакимнинг жавоби

Яна пок табиатли Искандар устоз Арастудан сўради. «Эй, ўткир зеҳнли ҳаким! Ҳамма одам инсон ҳисобланади, буларнинг барчаси яратилишда гўё бир хил. Лекин тангри бировга тўғри фикрлаш фазилатини ато қилган бўлса, бошқа бировни ҳар нарсада янглишадиган, ҳаётдан тўғри хулоса чиқазолмайдиган, нуқсонли қилиб яратган. Шунингдек, кимки тўғри фикрлаш қобилиятига эга экан, унинг ҳаётида бунинг ажойиб хосиятлари бўлади.

Лекин ҳар нарса ҳақида шак-шубҳасиз тўғри фикр юритадиган одамлар ҳам гоҳо хатога йўл қўядилар. Ана шундай пок рой — билимдонлар кўп бўлсаю хато қилмаса; хато бўлса ҳам майли-ку, лекин улар пок ройлар томонидан содир бўлмаса. Сиз бунга нима дейсиз?»

Донишманд ўйлаб туриб, бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй барча шоҳларнинг яктоси! Халқ яратилишда бир хил бўлгани билан на билимда ва на кўриш-тушунишда бир хил эмас. Ҳақ таолонинг сифатлари беҳисобдир, одамларнинг ҳар бири эса шу сифатларнинг бир кўринишидир. Одамларнинг ҳар бирини алоҳида бир зот дейиш мумкин, зеро, икки сифат икки хилдир.

Модомики шундай экан, одамларнинг бири фаҳму фаросатли бўлгани ҳолда, иккинчиси ақлдан бебаҳра бўлиши ажабланарли эмас. Ҳатто ақлли одамнинг фикри тўғри ва ўткир бўлгани ҳолда, гоҳо суст бўлиши ҳам табиийдир. Чунки одам доим бир ҳолатда бўлмас, у гоҳ худ, гоҳ беҳуддир. Агар бир одамнинг барча фикри тўғри бўлса, демак, ақл унга доим раҳнамолик қилар экан.

— Аммо ақл қанча ўткир бўлса ҳам ғайб — сир билиш илмидан бехабар — кўрдир. Зеро, у эртанги кунда не бўлишини, киши бошига қандай кун тушувини билмайди. Яна айтаман: ғайб илми ақлдан узоқ! Лекин

шунга қарамай, аҳмоқдан ақлли одам яхшироқдир. Шунингдек, бировнинг барча фикри тўғри бўладиган бўлса, ақлга ажиб бир ҳол юзланиши, яъни у одам ўзини билармон деб, ғурурланиб кетиши мумкин. Бу каби ғурурланиш инсон учун номуносибдир, зеро, керилиш киши обрўсини тўкади.

Баркамол ақлга эга бўлмиш кишилар ҳам гоҳо хато қилади — янглишади. Лекин бу билан уларнинг фазлу камолоти камаймайди, бунга худо гувоҳдир».

Шоҳ бу жавобдан қаноатланган туфайли, яна бош қотириб савол бермади.

LII

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат тайёргарлигини кўргани ва уни Чинга келишга илтимос қилгани ва у келгач, шоҳона базм тузиб, турли-туман совға-саломлар, нодир туҳфалар ҳадя этгани

Бу ҳарир матога чин безагини берувчи чин суратгари ўз нақшларини шундай чизди:

Шундай қилиб, хоқон Чинга қараб йўл солди, уруш-адоват базм ва зиёфат билан алмашди. Хитой эли кўнглидан ранж-машаққат кетиб, унинг ўрнини ўйин-кулги, хурсандчилик қоплади. Хоқон шодлик билан шаҳарга кирар экан, ўша онда давлат саройига бориб, тез орада давлат бошлиқларини чақиртириб, уларга илтифот билан ўтиришга ижозат бериб деди:

«Бу фалак ҳашаматли шоҳ бутун оламни бошдан-оёқ фатҳ этган, жаҳон шоҳларини ўзига банди қилган, кўп забардастлар унинг қўлида итоатга маҳкум бўлиб қолганлар. Осмонга каманд солган забардастларни ҳам бу ўз каманди билан банди ва асир қилиб олган. Биз бу одамни шунча дабдабаси билан лутфан бизга меҳмон бўлади, уруш ва қон тўкиш ўрнига даргоҳимизга келиб, биз билан самимий улфатчилик қилади деб ўйламаган эдик. Имконият борича иззат-ҳурмат қилиб, менга ўз тахти устидан жой берар, оталиққа қабул айлаб ўзини менга ўғилдек шафиқ ва меҳрибон кўрсатар, деб умид қилмаган эдим. Ўзингиз биласизки, агар уруш бошлайдиган бўлса, қирғин қўпориб, халқнинг чангини кўкка чиқазар, ҳаммани гўзалларнинг зулфидек тўзғитиб, ҳалокатга учратар эди. Аксинча, у лутф-марҳамат кўрсатиб, шафқат йўлини шиор қилиб олди. Бу ерда жам бўлиб турган одамларнинг ҳаммасини унинг озод қилган қуллари деб

ҳисобласак арзийди. Мен унинг бунчалик лутф-эҳсонидан хижолатдаман, гарчи у мени «ота» деса ҳам мен унга бандаман. Унинг бу илтифотларига яраша хизмат қила олмасак, уят бўлур деб ўйлайман. Бу ишнинг чораси қандай бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўринг ва қанақа фикрга келганингизни менга тезда баён айланг.

Чин ва Хўтан шоҳи шу сўзларни айтгандан сўнг, кумандагилар унинг ҳақига дуо қилиб, дедилар:

«Шоҳ ниманки деган бўлсалар, бутун аскар ва саркардалар бунинг ҳаммасига бир оғиздан қўшиладилар. Ҳозир бу шоҳ бизга меҳмон бўлиб келаркан, жонимизни фидо қилсак ҳам унинг кўриб юрган иззат-икромларига нисбатан озлик қилади. Искандарга бериш учун мамлакатимиз ва халқимиздан нимани талаб этсанг ва фармон қилсанг, улар бу парсаларни бермоқни ўзлари учун ғанимат деб биладилар. Ва лекин истаганингча тайёргарлик кўришинг керак, зеро, нималар лозим ва муносиблигини сенинг ўзинг бизлардан яхшироқ билурсан. Сенинг олийҳимматинг нимани лойиқ кўрса, шуни қил, чунки бизнинг ҳимматимиз сенникидан анча пастдир. Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас доглар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими? Ахир икки жаҳон бир-бири билан ёндошса, бу икки жаҳон орасида чумоли кўзга кўринадими? Хоқон Искандарни кутиб олиш учун совға-саломлар тайёрлар экан, бу баъзи одамларга ёқмаса, аҳамияти йўқ. Хурмо дарахти жаннатдаги туби дарахтининг ўрнини босолмагани каби бизларнинг ақл-идрокимиз ҳам бундай ишларга аралашувга ожизлик қилади. Лекин биз шуни яхши биламизки, Искандар учун юзлаб хазина харажат қилганда ҳам сен мезбону, у меҳмон бўлгач, ҳеч ким уни кўп-оз демаслиги керак».

У одамлар бу гапларни арз этганларидан сўнг, дарё шукуҳли хоқон жуда хурсанд бўлиб, деди:

«Искандар шундай мардонавор муомала қилгач, халқ ҳам «омонлиқ моли» бериши фарздир. Унинг сипоҳ (лашкар)ларига бериладиган моянанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдур. Янаги йилга бериладиган хирожларни эса дафина қулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъзозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрурман!»

Хоқоннинг шу каби фикрларини эшитгач, мажлисда қатнашаётган амалдорларнинг ҳаммаси унинг талабини

бир оғиздан маъқулладилар. Кейин ҳаммалари бир-бирларига кўмаклашиб, ишни саранжомлаш чорасига киришиб кетдилар. Бир неча кун ичида ҳамма нарса муҳайё қилиниб, Чин маблағлари кону дарёдек ҳаммаёқни босиб кетди. Искандар учун хоқонининг ўзи шундай совғалар тайёрладики, буни кўриб, бутун дунё одамлари ҳайрон қолдилар. Жумладан, туҳфалар ичида мингта от бўлиб, буларнинг барчаси оқу ва қулонга ўхшаш югурик, ҳатто оҳудан ҳам, қулондан ҳам ўзадиган чопқир отлар эди. У отлар чопганда ҳавога кўтарилган гардга ел ҳам етолмас, шамолнинг тезлиги эса бу отлар олдида ҳеч эди. Улар югуришда булуту, сакрашда чақмоққа ўхшаган бўлиб, барчаси чақмоқ сингари олтин рангига беланган. Эгарлари ҳам олтин, жабдуқлари ҳам; тақалари ҳам олтин, узангилари ҳам. Ҳар бир отнинг устига Чин зарбафтларидан ёпиқ ёпилган бўлиб, ундаги тақинчоқлар лаъл ва қимматбаҳо дурлардан эди. Яна ҳар бири тоғдек танага эга бўлган минг дона туя бўлиб, ҳар бирининг вужуди фалак филига монанд эди. Бу туялар жуссада фалакка ўхшаса ҳам, ювош ва беозорликда малакларга ўхшарди. Ҳаммаси юриш суръатида фалакка ўхшар, йўқ, фалакка эмас, малакка ўхшарди. Туяларнинг асбоб-анжомлари ҳам Чин, Хитойнинг гўзал матоларидан бўлиб, уларга қимматли тош ва жавоҳир каби зеб-зийнатлар тақилган эди. Ҳаммасининг алоқалари (саллага ўхшатиб боғлаб, печи чеккага тушириб қўйилади) бошдан-оёқ ипакли бўлибгина қолмай, уларга дур, ёқут, феруза ва қимматбаҳо мунчоқлар қадалган эди. Яна мингта тезқадам хачирки, юришда ҳар бири саркаш фалакни эслатарди. Буларнинг юриш ва чопишлари ҳам жойида бўлиб, эгару узангилари ҳам ҳалигилардан қолишмасди. Бошқа асбоб-анжомлари ҳам юқоридаги от, туяларники сингари кам-кўстсиз эди. Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб, тугилган бўлса, шундай ечилмай турарди. Бу тугунлар ранг-баранг кўриниши билан гўзал боғни эслатса ҳам, оғирликда ҳар қайси бир тоққа ўхшар эди. Яна яшил тошлардан ясалмиш, анвойи безаклар билан зийнатланган мингта ҳар хил идиш-оёқ бўлиб, буларнинг ҳар бири латофатда бир-биридан гўзал эди. Яна мингта чинни асбоб, айланаси сайр этувчи қуёшга ўхшаш олтин рангли эди. Яна мингта қаддиқомати келишган, ҳаммасининг сунбул сочларидан мушк атри гуркираб турган гул юзли канизаклар бор эди. Уларнинг юзлари гул-гул очилган, киприклари тикансимон, қовоқлари кенгу, оғизлари тор-тор эди. Улар ноз-ишва

билан дилларни банд этардилар. Либосларига шундай зеб берилган эдики, чегараси йўқ.

Булардан ташқари иккита ажойиб тухфа ҳам бор эдики, бундай тааҗжуб тухфа дунёда кам бўларди. Бунинг бири ойна бўлиб, Жамшиднинг жомини эслатарди. У ёругликда қуёш ойнасига ўхшар эди. У фалак қуёши синғари бўлса ҳам, лекин халқ уни «Ойинайи чин» (ҳақиқат ойнаси) дер эди. Бу ойнанинг иккала бети ҳам ой ва кундек ёруг бўлиб, сира зангламас ва доимо биллурдан ҳам тиниқ эди. Бунинг бир бети кишн аксини кўрсатадиган даражада ёруг бўлгани ҳолда, иккинчи бети оддий ойналарникидай қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳакимлар, у ойнанинг икки бетига икки хил кўрсатиш қобилиятини берган эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қачон шоҳ адолат тахтига ўтириб, халқнинг арз-додига етмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томоннинг даъвосини инкор этса, даъвонинг қанчалик ҳақ экапини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб эгасининг ойнага бир қараши кифоя эди. Ўша қарашда агар даъвоси рост бўлса — ойнада юзи кўринарди; ёлғон сўзлаган бўлса-чи — юзи кўринмасди.

Яна иккинчи юзининг тилсими шундан иборат эдики, агар шоҳ базм пайтида май ичиб ўтирганда, мажлисдагилар шу ойнага боқиб, ўз башараларини тамошо қиладиган бўлсалар, меъёри билан май ичувчиларнинг башаралари ўз ҳолича — бутун борлиқи билан акс этарди. Агар бирнн биров май ичиб, ақл-ҳушини қўлдан бериб, бадмастлик қиладиган даражага бориб қолса, ойнада бунинг юзи бузилиб — узун, қисқа, япалоқ, кичик ва ё катта бўлиб акс этарди. Шундан сўнг кўзгуга қаровчи шахс ўз юзини бу аҳволда кўргач, тезда май ичишни тўхтатиб, хушдил бўларди. Ва шундан сўнг бузуқ аҳволини тузатишга, ўзини эл орасида шармандa бўлишдан сақлашга ҳаракат қиларди.

Бу ойнадан кейинги иккинчи тухфа бир Чин гўзали бўлиб, уни гўзалликда жон офати, йўқ, жон офати эмас, жаҳон офати деса бўларди. У Хитой наслидан — шўх Чин авлодидан бўлиб, гўзалликда ҳур ва париларни ҳам оёқда қолдирарди. Унинг хуснига ҳур ҳам, пари ҳам банда бўлгани ҳолда, ҳар бири бир томонга қочар ва унга яқинлаша олмас эди. Бу гўзалнинг зулфи бутун Хитой мамлакатига шов-шув солган, кузи эса бутун Чин диёрини талон-торож этган эди. Икки урим мушкин сочи Чин юртига мушк ҳиди таратар эди. Қора қошн уч

кунлик ойга ўхшар, ой эса осмонда бунга ҳайрон ва маҳлиёга ўхшар эди. Фалак бунинг қошини қора ёйга ўхшатиб безатаётганида ундан бир нуқтаси юзига томган бўлиб, бунинг отини «хол» деб атаганлар. Юзида бўлмиш икки қийғоч кўзи эса эл қонини ичиш чун очкўзлик билан боқар эди. У кўзларни очлик заифлантирганидан бўлса керак, доим хасталардек узала тушиб, сузилиб ётар эди. Унинг юзи қуёшдек доира шаклида бўлиб, оғиз эса бу доирада бир нуқтадек акс этар эди. Паргор учи у нуқта атрофини шундай қилиб чизганки, у очилмагунча бу нуқтанинг нималиги билинмас эди. Юзидаги қулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у даврaнинг нуқтаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар. Қадди-қомати ипча-карашмада гўё сарвдек бураларди, йўқ, сарвдек эмас, хиромон-хиромон юрувчи қирғовулга ўхшарди. Бу қирғовул шундай ноз-истиғно билан юрар эдики, у ўзининг бу юриши билан бутун лочин ва қарчиғайларни ҳушсиз қилиб тузоғига илинтирар эди. Бунинг бошидан-оёғигача ишва билан гўзаллигу, оёғидан бошигача ноз билан карашма эди. Ҳаммасидан ҳам қизиқ можаро шу эдики, у гўзал базм вақтида ҳам, жанг-жадал чоғида ҳам бирдек эпчил эди. Базм вақтида у ўз хонини билан ошиқларни куйдирар, ошиқларнигина эмас, бутун дунёни ўртантирарди. Ўз фигони билан кишиларнинг ҳушини олар; қўшиқлари билан ақл тилини лол қилиб қўярди. Сознинг нозик торини чертиш билан ночор юрган одамларнинг жон ипини узар эди. Барбат созини чалиб наво қилганида, бировни ўлдириб, бировни тирилтирарди. Мабодо уруш майдонига кирадиган бўлса-чи, майдонда бўлмиш кишиларнинг ҳаммасининг жонига бирдан қасд қиларди. У оти билан ҳар томонга жавлон урганида, одамлар унинг жавлонидан қўрқиб, жон берар эдилар. Агар душман осмон каби зўравон бўлса ҳам, жанг пайтида у осмон бўйнига ҳам каманд ташлар эди. Қилич солганда у тошларни ёрар, ёрилган тошлар орасига ўз ғилофига киргандай кириб, беркинар эди. Отган ўқи эса юз қабат қалпоқ ва тўпилардан ўтиб, жонга қадалар; қаттиқ харсангларни худди парпондек тешар эди. Агар пайзаси порлаб тобланадиган бўлса фалак аждаҳосининг вужудига ларза тушар эди. Агар душман устига от солгудек бўлса елдек босиб бориб, хас-хашакдек тўзғитар эди. У шундай бир бало эдики, кўҳна фалак бундай балонинг яна қачон ўтганини эслай олмас эди.

Хоқонининг Искандарга ҳадя қилган тўққиз туҳфаси мана шу юқорида шарҳланганлардан иборатдир. Буларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тайёр бўлгач, Чин шоҳи яна зиёфат тараддудига тушиб қолди. У шундай бир ажойиб шоҳона базм тайёрладики, бу зиёфатнинг ҳашамига кишининг ақли етмас эди. Шундан сўнг, у бир қанча улуғ кишиларни йўлга чиқазиб, Искандарнинг ташриф буюришини илтимос қилди. Бу илтимосчилар шоҳ олдига бориб, ер ўпгач, хоқонининг мунтазирлигини арз-баён этдилар. Дунё шоҳи бу сўзларни қабул айлаб, тезда отланиб, Чин шаҳрига қараб равона бўлди. Қуёни тожли хоқон ўз саройидан то бир ёғоч жойгача — Искандар йўлига Хитой ипакликларидан шундай бир пойандоз солдирган эдики, бу билан Чин саҳросининг усти қопланиб қолган эди. Ҳар ўн қадамда Искандар бошидан дур ва лаълларни нисор қилиб сочар эдилар. Шоҳнинг юрар йўлига шу қадар кўп мушк атри сочилган эдики, халқ кўзига тўтиё қилиб сурма учун тупроқ топилмас эди. Халқ шу мушк устидангина босиб ўтар, мушкдан гўё кўк юзини қора тўзон қоплагандек эди.

Тожу тахтлар эгаси бўлмиш шоҳ шундай ҳашамат билан Чин диёрига муборак қадамини босди. Шоҳ шундай бир шаҳар кўрдики, кекса дунё ҳам бу шаҳарнинг мисли пўклигини айтиб, «Лам-якун» (тенги йўқ) оятини ўқир эди. Шаҳарнинг ҳовли ва боғлари жаннатга ўхшар, у шу қадар кенг эдики, на учи ва на қирғоғи кўринар эди. Унинг том-тошлари ҳам одатдан ташқари безатилган ва Чин ипакликлари билан зийнатланган. Умуман, шаҳарга шундай оро берилган эдики, бунақасини кўз ҳам кўрмаган, кишининг хаёлига келиши ҳам қийин эди.

Буларни кўргач, Искандарнинг шодлиги тобора ортиб, ўзига муносиб шоҳона пойандоз солинган жойгача борди. Хоқон саройига бориб етганда, у даргоҳнинг осмон сингари кўк рангда эканини кўрди. Остонасидан ўтиб, сарой боғига кираркан, унинг ҳар тарафи бир оламдек туюлди. У боғ таровати яшил осмон сингари бегубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузни эслатар эди. У боғнинг тўрт тарафи баб-баравар чорраҳа бўлиб, ҳаммаёғи саккиз пахсалик девор билан ўралган эди. Боғдаги дарахтлар тўрт девордан, девор эмас, заркор осмондан ҳам ошиб кетган. Ҳаддан зиёда кўп, фойдали ва чиройли дарахтлар фалак айвонига ўз барглари билан палос ёзиб ташлаганлар. Бу дарахт шохларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси

экан», деб ўйлайсан. Дарахтларнинг тагида чаман-чаман бўлиб гул-чечаклар очилиб ётибди. Сарв дарахтлари ва суман гуллари эса саросар саф тортиб турибдилар. Ўз қаддини эгиб ётган гунафшалар қалинликда нил рангли зулмат чодирини эслатардилар. Эҳтимол, осмон зеб-зийнатларга беланиб, ўз аксини Чин ойнасига солгандир. Ҳеч ким у ердаги райҳонларнинг ҳисобига етолмаса керак, уларнинг димоғни чоғ қилувчи ҳидлари оламни тутиб кетган. Наргисининг гуллари уруглагандан бўлса керак, кўзларида огриқ асорати борга ўхшаб кўринади: кўз огриги эмас, гўё қорга қарагану, кўзи қамашиб қолгандек эди. Лола билан кўк майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса шу гилам устига тўкилган кумушни эслатар эди. У худди ранг-баранг шишалардек тобланар, уни кўрган одам кўк қасрининг дарчаси шуъла сочяпти, деб ўйларди. Бу гулшан ичида бир кенг жой бўлиб, бу жойнинг ўртасига бир баланд иморат қурилган. Ҳар куни кечаси шу иморат посбони билан Зуҳал сайёраси улфатчилик қилар ва сирлашар эди. Бу бинонинг зинапояси фалак саройидан ҳам баланд бўлиб, айвонига булутнинг сояси тушмас эди. Унинг томига ёгиннинг нами ҳам тегмаган, айвонга чақмоқнинг шуъласи ҳам тушмаган. Унинг саҳнлари, равоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Ерига ётқизилган чин гиштлари, гиштга ўхшаса ҳам аслида саккиз қиррали чинниллар эди. Рангдор, кошинкор тўшамалари чинниндан бўлиб, хусусан, унинг ўртаси ва четлари нақшлар билан безатилган. Унинг гиштлари чинни гиштлар бўлиб, тиниқликда худди Чин ойнасига ўхшар эди. Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор қилинган, эшикларининг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган. Бир қанча ўткир наққошлар ўз қаламларини ишга солиб, кўп вақт Моний услубида санъаткорлик билан қалам тебратганлар. Нақшларнинг ҳаммаси илмий ва қонун-қоида асосида чизилган бўлиб, деворининг тўрт тарафи ҳам сурат ва табиат манзаралари тасвири билан безатилган. Унинг ҳамма жойлари чин услубидаги тасвирлар билан нақшланган, булар Чиннинг эмас, юксак жаннатнинг тасвирига ўхшайди. Бу қаср ичида шоҳ учун осмон салобатли бир олиймақом тахт ясалган бўлиб, меҳмондўст хоқон шоҳни шу олиймақом тахт устига ўтқазди. Тахтлар олувчи Искандар, хоқонни ҳам ёнига чорлаб, шу олий мақом тахтдан жой кўрсатди. Булар ота ва ўгил каби бир тахтда ўтириб, шодлик ва хурсандлик базмини қурдилар. Шоҳ у ерда ўтириши керак бўлган кишиларнинг ҳаммасига ўз жойларига

ўтиришини амр этди. Аввал тождор амир-султонлар, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошилари ўтирдилар. Афлотун, Арасту ва Фарфёнус каби ҳикмат аҳли файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар. Қаср ичи жаннатдай бекаму кўст бўлиб тўлгач, у ерда тоза ва пок шароб ҳам муҳайё бўлди. Дастурхонга тортилган ноз-неъматлардан кишиларнинг табъи чоғ бўлиб, иштаҳаси очилиб кетди; кўнгил ҳам чиний қадаҳларда май ичишни тусаб қолди. Шу орада, тездан, латофатда беҳишт ҳурларининг рашкини қўзғайдиган бир Чин кўзали ўрнидан туриб, аввал ўзи бир қадаҳ қип-қизил ёқутдай майни сипқорди-ю, кейин шоҳга жаннатдаги кавсар сувига ўхшаш покиза май тутди. Даврониинг шоҳи, шоҳигина эмас, хоқон ҳам шу майларни ичиб, қадаҳларни бўшатдилар. Шодлик қадаҳи шу хилда уч-тўрт марта айлангач, кишиларнинг кўнгли очилиб, табиати равшан тортиб кетди. Бу кайф-сафолар дўстларнинг бошини қиздириб, орадан ҳаё пардаларини кўтармоқчи бўлар эди. Созанда ва хонандалар ҳар тарафда кўпланиб, санъаткорлик маҳоратини авжига чиқаздилар. Ой юзли соқийлар ўз анбар зулф-кокилларидан Чин мушкининг ҳидини сочиб, жилва қилар эдилар. Эс-ҳуши ўзида бўлганлар суҳбатлашиб ўтирар, маст бўлиб қолганлар хушсизларча ҳой-ҳўй қилар эдилар. Икки шоҳ эса бир-бирларига миннатдорчилик изҳор қилар ва дилнавозлик кўрсатар эдилар. Бу унинг нинжида ўтириб, суҳбатини тинглар; у бунинг оёғини ўпмоқчи бўлар эди. Бу Чин мулкини унга садқа қилмоқчи бўлса, бунга бутун Ер юзини тақдим этмоқчи бўларди. Икки шоҳнинг бир-бирларига қилаётган бу мулозаматлари расмият юзасидан эмас, йўқ, аксинча, булар бир-бирларини баҳонудил эъзоз ва икром қилар эдилар. Кишилар май ичиш ва хитой меҳмоннавозлиги билан тузалган дастурхондан газак ва ноз-неъматлар тановул қилиш билан овора эди. Табақ-табақ овқатларнинг қандай тартиб билан қўйилишини осмон табақалари ҳар дам булардан ўрганарди. Кўк дастурхонларнинг усти, кўк осмондаги юлдузлар каби лимонлар, қанд қурслар ва ноплар билан тўлиб-тошган эди. Бу ерда шундай зиёфат бўлдики, бу базмнинг зеб-ороишидан баланд осмон ҳам баҳра олди. Одамларнинг иштаҳаси очилиб, табиати овқат истаганда газаклар ўртадан олиниб, ош-овқатлар тортилди. Ошгина эмас, дастурхон устини юз алвон таомлар ва ноз-неъматлар босиб кетди. У дастурхондаги овқатларни қандай таърифлаш мумкин, ҳайронман. Чунончи, от қазисининг ўзидан тўққиз минг дона эди. Пиширилган

қўйнинг ҳадди-ҳисоби йўқ, уни юз минг десам, яна кам айтган буламан. Бошқа ҳар хил гўштлардан тайёрланган ош-овқатлар ҳам беҳисоб бўлиб, буларни кўриш учун фалак ўз бошини ерга эгишга мажбур бўлди. Шундай беҳад таом тортилдики, бундан хос-ом, тегишли-тегишсиз ҳамма баҳраманд бўлди. Шундан сўнг, тездан Чин хоқони тахтдан тушди, буни кўриб, тахтда ўтирган Искандар ҳам ўрнидан турди. Чин шоҳи хурсандчилик ва тавозе билан туриб, совға-саломлар ҳақида сўз очди. Давлат кишиларидан бир қанчаси совғаларнинг рўйхатини шоҳнинг ҳузурига олиб келиб, тақдим этдилар. Шундан сўнг хоқон Искандарга эгилиб, қуллуқ қилди; ёш шоҳ ҳам хоқонга таъзим бажо келтирди. Бутун совға-саломларнинг ҳаммасини, юқорида изҳор қилганимиздек, тўққиз-тўққиз қилиб ўтказдилар. Бу хилдаги қимматли туҳфаларни кўриб, Искандар хоқонга кўп миннатдорчилик билдирди ва офаринлар айтди. Ҳамма тортиқларни туда-туда қилиб, хил-хили билан кўздан ўтказилар экан, Искандарнинг диққатини юқоридаги икки нодир туҳфа ўзига тортди. Унинг бири ҳалиги моҳрўй Хўтан қизи бўлса, иккинчиси ажойиб маҳваш ойна эди. Қуёш табиатли хоқон бир қўлида ойнани тутгани ва бир қўли билан «ой»ни етаклагани ҳолда келди. У шоҳ олдига кўзгуни ҳам, кўзгунга эмас, кўнгил тилаги бўлмиш меҳр дилжўни ҳам келтирган эди. Сўнг хоқон тахт устига чиқиб, Искандар ёнида ўтириб, кўзгуни ҳам, дилтортар гўзалнинг васфини ҳам баён қилиб берди. Шоҳ у кўзгуни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди ва анча фурсатгача уни қўлдан қўймай, кўздан кечирди. Уни аҳли ҳикмат — олимларга ҳам кўрсатиб, у бобда ўзининг бирмунча фикрларини ҳам билдирди. Искандар ўз қўлидан бу ойнани қўймас, анави ой юзли гўзални эса ёдига ҳам келтирмас эди. Гоҳо у кўзгунинг кишининг асл юзини кўрсатиш бобидаги мўъжизакорлиги ҳақида ўйлар ва гоҳо унинг қандай илм-ҳикмат билан тилсим қилингани ҳақида фикр юритар эди. Ниҳоят, қуёш кўзгуси ўз юзини бекитиб, кеч кирди; жаҳон яна қора зулмат билан қопланди. Илм-ҳикматга берилган шоҳ бу орада бир қадаҳ ҳам май ичмади, зеро, унинг май билан маст бўлиши дуруст эмас эди. Қуёш кўк осмон сари юргани каби, у отга миниб, ўз қароргоҳи томон жўнади. Хоқон ҳам ўрнидан туриб, унга ҳам йўл кўрсатувчи ва ҳам уни оталарча ҳифз — ҳимоятида сақловчи ҳамроҳ бўлди. Шоҳни ўз қўшини доирасига етказгач, хоқон ер ўпиб ўз шаҳрига қайтди. Искандар ўз қароргоҳига бориб ўтиргач, бир қадаҳ май

ичди ва яқинлари билан бир қадар суҳбатлашди ҳам. У хоқон базм-саёҳатининг нечоғлик ораста ва гўзаллигини ва унга қойил қолганлигини таърифлар эди.

Эй соқий! Май билан баробар, ҳалиги кўзгуни менинг рўпарамга келтириб қўй. Уни кўриб, табиатим равшан ва мушкдек муаттар бўлсин. Чунки димоғимда Чин мулкининг савдоси бор; сен келтирган май эса, ўша савдони даволасин.

Эй муғаннийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуғ йир» навосини куйлангиз, шу наво билан мени дунё ғамидан озод ва хушҳол қилингиз!

Эй Навоий, май ичиб, куй тингла! Бу кўк — фалак ўта бевафодир. Зеро у хоқонга жафодан бошқа нарса қилмагани каби, Искандарга ҳам вафо этмайди.

LIII

Зиёфат боғининг сарвдек озодалари хизмат камарини ғунчадек қаттиқ боғлаб, гулдек очиқ юз билан доим саховат дастурхонини ёзиб, меҳмони хоҳ қумри ва хоҳ булбул бўлсин, ҳар бирини ўз табиатига яраша меҳмон қилур, аммо исрофгарчиликка йўл қўймас

Энг яхши одам шуки, инъом-эҳсонни ўзига ҳунар қилиб олгай ва дунёнинг бор-йўғидан ташвишланмагай. Ўз замонига ўзини меҳмон деб билгани каби, замонининг барча кишиларини ҳам ўзига меҳмон деб англагай. Биров унга меҳмон бўлиб қолса, бу ҳам жон билан мезбонлик қилгай. Эшикдан меҳмон келса, паст ва бахил кишилардек ундан қочмагай, балки меҳмонсиз наҳор қилмагай. Пайғамбар Халилуллоҳдек саҳийлик билан дастурхон ёзиб, ойдек нонларни унинг олдига ўхшатиб қўйгай. Қилган таоми қанчалик лаззатли бўлса ҳам меҳмонсиз бўлса, у заҳардек туюлгай. Ва агар меҳмон келса, қаттиқ нон ҳам ўз кўзига худди қуёш кулчасидек иссиқ кўринган. Меҳмон эшикдан келиши билан унга беқиёс илтифотлар кўрсатиб, очиқ юз ва яхши хулқ билан пешвоз чиқгай. Уни очилган гул баргларидек кулган юз билан қаршн олгач, худди гул каби чиройли дастурхон ёзгай. Гулда қанчаки куриб турган гул барги бўлса, бу дастурхонга ҳам шунча кўп нону ноз-неъматлар қўйгай. Меҳмон дастурхонга қўл узатаркан, мезбон унга жон-дил билан миннатдорчилик изҳор этгай. Меҳмонни тўйдирмай туриб, ўзини тўйдиришга уринмагай, меҳмон овқатдан қўл тортмай туриб, бу қўлини артма-

гай. Меҳмони хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлишига қарамай, унга мезбонлик расм-русумларини яхши адо этгай. Шоҳ олдига ёғлиқ патир ушатиб, фақирга қаттиқ нон, ёшгон атала қўймагай. Одамларни бир-биридан фарқ қилишнинг зарари йўқ, аммо шоҳга асалу камбағалга тупроқ тортмаслик керак. Агар униси улуғ йўлбошчию буниси итоаткор — фуқаро бўлганда ҳам бари бир ҳар иккаласи худонинг бандасидир. Масалан, кўринишда орқаси бўкир, қўли қадоқ, елкаси ямоқ, назар-ногирон одамлар, кўпинча, кўнгил мулкининг шоҳию киши ларининг дилидаги ниҳоний сирларини фаҳм этадиган — оғоҳ зотлар бўладилар. Забардаст фалак бунинг баланд ҳиммати олдида маглуб, чарх — аълони эса паст кўради. Агар шоҳ ҳам бунинг олийҳиммат эгасилигини фаҳм этса, унинг оёғига бош уради. Худоки бу одамни азиз қилиб қўйган бўлса, уни биров таҳқирлай оладими? Энг яхшиси шуки, кимда-ким ҳақиқатдан хабардор бўлса, саховат уйини очиб, меҳмоннавозликни қўлдан бермагай. Одамнинг ҳамма ҳолати яширин ва ниҳонийдир, унинг ички сирини билишда ақл нодонлик қилур. Бинобарин, ҳар кимга дўстлик — меҳрибонлик назари билан қараб, ҳаммани тенг кўрмоқ лозимдир. Ўз рухсорини кўрсатиш билан жаҳон устига нурларини аямай сочаётган қуёшдек саховаткор бўлмоқ лозим. Ахир қуёш заррин кошонани ҳам, вайронани ҳам ўз нури билан баб-баравар ёритади-ку. Лекин шамга ўхшаб, ёруғлиқ сочган ҳолда парвонани куйдирмаслик керак. Ана шу ярамас феълли туфайли шамнинг бошини ҳар дамда қайчи билан қирқиб турадилар. Саховатда мезбон булутдек бўлмоғи лозим, зеро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир. Булут қачон ўз дурларини эҳсон тариқасида сочар экан, дунё шўразорини ҳам, гулистонини ҳам саховат ёмғири билан сероб этади, серобгина эмас, ўз дурри-нобига гарқ қилиб юборади. Сен кўча тупроқларини чангитувчи, даладаштларнинг хас-хашакларини тўзгитувчи ур-йиқит шамолга ўхшама. У ер юзини хору хасдан тозаласа ҳам, уларнинг ҳаммасини бир чуқурликка олиб бориб тиқади. Мана шу ёмон феълли туфайли тақдир уни беқарор, саргашта ва дарбадар қилиб қўйган.

Агар сенда саховат қилиш истаги бўлса, у бир неча хил бўлади, билиб ол: бири шуки, биров сенга меҳмон бўлиб келганда унинг олдига ҳар нарсани тўкиб солиб, исроф қилиш иштиёқи туғилмасин. Ёки меҳмон кутиш иштиёқи иззат-обрў орттириш, шуҳрат қозониш ва ёхуд яхши кўринтиш учун ҳам бўлмасин. Биров-

ларининг олдига дастурхон ёзганингда, бир киши учун ўнта қўй сўйиб, кетма-кет қўй гўштини пиширib келтиравериб, у бечораниng кўнглига теккунча тиқиштиришниng, уни жондан тўйғизиб, ҳолдан кетказишниng дуруст эмас. Сен унга овқатни едириш учун бир қанча сўзларни айтиб, қистаб, «ейсан!» деб кўзингни олмай, уни кўз билан еб юборгудек ўтиришниng ҳам яхши эмас. Меҳмон олдига қандай овқат келтирган бўлишингга қарамай, унинг лаззатини таърифлаб, таъмини мақтаб ўтирма. Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсин, дейиш одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг шайх Луқмоннинг мозори эмас, сени ҳеч ким бу жойнинг шайхи демайди. Худо молини исроф қилиш, бу қанақа ган? Йўлиниларга ўхшаб озиқ-овқат тўкиб-сочиш конкурлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деган-ку, ахир. Бу меҳмон сенга нима гуноҳ қилганки, сен уни ўлдирмоқчи, ёлвориб унга заҳар едирмоқчи бўласан? Модомики, киши бир луқма овқатни сиғдиришниng иложини қила олмас экан, уни ейишга мажбур этиш — бу, овқатни заҳарга айлантиришгина эмас, балки худди заҳарниng ўзидир. Бу хилдаги зиёфат жуда ёмон бўлиб, ақлли одамлар наздида ниҳоятда жирканч ва нафратомуздир.

Яна бири шуки, қачон меҳмон келадиган бўлса, унга овқатингни бермай, аясанг; сеникига келган одамниng очликдан ичи ачиб иштаҳаси қўзғалиб турса-ю, лекин сенинг бахиллигингниng ниятиҳоси бўлмаса, бечорани овқатдан маҳрум қилсанг, бу энди юқоридаги исрофгарчиликдан ҳам баттар ёмондир.

Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон бўлган экан, бошлаб, уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра исрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам. Унинг кўнгли нимани тусаса, сенинг уйингда нима муяссар бўлса, очиқ чеҳра билан унинг олдига торт. Лекин ундан бу овқатниng музднни сўрама, ўрнига ўрин бир нарса талаб этма. Ишингга «Ахрамуз-зайфа», яъни «меҳмонни сийланг» деган сўз нур сепсин. «Хайрул умур», яъни «ҳар бир ишда ўртамиёналик» расмини тут. Зиёфатни шу тартибда уюштирсанг, сенга мезбонликда таҳсин ўқиса арзийди. Албатта, бу хилдаги олиҳаноб мезбон кам бўлади. Агар кимки шундай фазилатга эга бўлса, у олам доносидир.

LIV

Баҳром гўр ҳикояти. Уч олачиқ элига (капада яшовчиларга) меҳмон бўлди. Алардин бири ҳаддин зиёда такаллуф, иккинчиси ўта сустлик ва бепарволик кўргузуб, таъна ва жазога гирифтор бўлди ва учинчиси эса, Баҳромнинг адолати тариқидан Қорун даражасига етди

Нақл қилишларича, шоҳ Баҳроми гўр бир куи отга миниб, овга чиқди. У ов пайтида бир қулоннинг орқасидан қувиб, ўз аскарларидан узоқлашди ва ўз кишиларидан адашди. Саҳро кезувчи шоҳ багоят кўп елиб-югургандан сўнг, ёлғиз ўзи, икки-уч капа тикилган бир жойга бориб етди. Дашт кезган шоҳ ҳаддан ташқари оч ва емакка муҳтож эди. У хонадонлар олдида бир дарахт бўлиб, саодатли шоҳ шу дарахтнинг соясига тўхтади. Отдан тушган замонидёқ у ердаги одамларга мурожаат қилиб айтдики: «Мен бу дам сизларга меҳмонман. Нимаики тайёр овқатингиз бўлса, ўша билан мени меҳмон қилинг, зеро, оч одамнинг қаноатланиши учун нима бўлса, шу кифоядир».

У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса исрофкунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмонининг димоғини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Ва лекин учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбахтдирлар. У бахтиёр одам шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдига уйида тайёр турган нон билан қатиқни қўйди. Моҳазарни (тайёр овқатни) егач, шоҳдан очлик ранжи машаққати кетиб, жони ҳузур топди. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳадду-ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қатиқ таъзир берди. Исрофгарни эса анча уялтириб, танбеҳлади ва унинг ҳам сарф-харажатини тўлади. Буларнинг феълидаги турфа ҳолатларни кўриш билан бирга шоҳнинг уларга нисбатан қилган адолатли муносабатини ҳам тамошо қилинг.

Меҳмон деган мана шу Баҳроми гўрдеку, мезбон эса мана шу моҳазар тортган донодек бўлмоги лозимдир.

LV

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, зиёфат дастурхонини қандай ёзиш яхшироқдир ва бировнинг кўнглини олиш учун меҳмондорчиликни қандай ташкил қилмоқ таҳсинга лойиқдир, деб сўрагани. Дононинг шу ҳақда фикр юритгани ва ҳикмат ноз-неъматларидан Искандарга фойда етказгани

Яна дунёнинг фармон берувчиси сўради:

«Эй билимдон кишиларнинг устози! Зиёфат ва меҳмон кутишнинг маъқул йўли қайси? Шу ҳақда бизга маслаҳат бергил. У ҳикмат — билимдонлик қоидаларига муносиб бўлсин, яъни шундай тартибни ўргатгинки, у меъёридан оз ҳам, кўп ҳам бўлмасин. Зеро, бу масалада барча миллат аҳллари ҳар хил йўл тутиб келмоқдалар. Ҳозир кўпчилик «Меҳмонни қўлдан келганча иззат-икром қилган одам — бахтиёр», деган фикрдадир».

Доно ва билимдон устоз аввал Искандар ҳақига яхши тилаклар тилагач, дуодан сўнг тубандаги жавобни берди:

«Меҳмоннинг ейиши учун зарур бўлмиш ҳамма нарсани: ош-нону асалу ҳалвою барчасини тартиб ва меъёри билан дастурхонга тортмоқ зарур. Лекин дастурхон ҳаддан зиёда ошириб-тошириб юборилмагани каби, камкўсти ҳам бўлмагани маъқул».

Шоҳ айтдики: «Бу гапларинг яхши, бажариш қийин эмас, шоҳларнинг шаън-шукуҳига унча мупосиб ҳам эмас-ку?»

Улуғ ҳаким ўйлаб туриб, яна тубандагиларни айтди:

«Эй ҳикмат ва билимни ўзига одат қилиб олган шоҳ! Худо сендай жанобнинг мартабасини жуда баланд қилган, бутун халқ сенга мутеъ, қўлингга қарамдир. Шоҳ — халқнинг ризқ-рўзига кафилдир, бинобарин, барчасини баравар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир. Аммо бир оз зиён қилса ҳам, обрўси тушмаслигини ҳисобга олиб, халқ ризқ-рўзи учун нима ажратилган бўлса, камайтирмай, оширмай ҳаммага шуни бермоқ зарурдир. Шунда унинг хазинаси камайиб қолмагани каби, исроф ҳам бўлмайди.

Агар шоҳ баъзиларга ортиқча маблағ бериш билан ўзини улуғ кўрсатмоқчи бўлса, унинг бу хаёли тўғри эмас. У, бир-икки минг дирҳам (танга) ортиқча харажат қилиб, айрим шахслар ўртасида ўз обрўйимни ошираман,

ҳурмат қозонаман, деб ўйласа, аксинча, ўз обрўсини тўкади, ўз мартабасига ўзи шикаст етказади.

Шоҳ учун халқнинг пастки табақаси аҳволидан хабардор бўлиб туришдан аъло даража йўқ. Агар шоҳ инъом-эҳсон қилишни истар экан, пастки табақага қанча берса, шунча оздир. Аммо кимгаки ақл ёр бўлса, у исрофга, нобудгарчиликка асло йўл қўймайди».

Донишманд шу фикрларни билдиргач, жаҳоний салобатга эга бўлмиш шоҳ ҳаммасини қабул айлади.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан олам ва фалакиётнинг сири-асрорини текшириш, очиш ва аниқ билиш ниятида хуршиддек порлоқ сутурлобни ва қуёшсифат ойнани ихтиро қилгани ва бу икки офтобмисол туҳфани тайёрлаб, хотиржам бўлгач, яна иккита меҳржамолу ой юзлининг висолига рағбат этгани ва бу бобда созу созанда ярогини ва шодлик тумтарогини муҳайё қилиб, баланд осмондек айвонни Равшанак юзидин нурлантириб, Ноз-меҳр шуъласидан ёритгани

Чин тасвирларини кўздан кечирган одам ўтмиш воқеаларни шундай нақл этади:

Хоқон искандарпараст бўлиб, мамлакат унинг итоатига киргач, Искандар бирмунча вақт Чинда истиқомат қилишга қасд этди. Қиш мавсуми ҳам авжига миниб қолган, бир томонга юриш қилмоқ ҳам ноқулай эди. Бир жиҳатдан, хоқон унинг қолишини истар, истаргина эмас, жон-дилдан илтижо қилар эди: «Шоҳ бу қиш Чинда қолсалар, ноз-неъматлар ичида яшасалар, май ичиб ором олсалар ва ҳузур қилсалар!» Искандар хоқонининг сўзларини қабул айлади. Бу гап донишмандларга ҳам маъқул тушгач, Чин кишварида қишлашга қарор қилинди. Қуёш билан моҳитобон — ой сингари, Искандар гоҳо хоқон билан улфатчилик қилар эди. Гоҳо овчиликни ихтиёр қилиб, Чин кийикларини овлар эди Гоҳи соз ва май базмларини ташкил қилиб, майхўрлигу ўйин-кулги билан кун кечирар эди. Ва гоҳи ҳикмат аҳллари билан, фан устозларидек, илм-ҳикмат бобида фикр юргизар эди. Хусусан, хоқон тарафидан тортиқ қилинган ойна унинг жонига ҳузур-ҳаловат бағишлар эди. Қачон у тахтга ўтирадиган, адолатталаб одамлар унга арз-дод этадиган бўлса, у кўзгуни даъвогару жавобгарга рўбарў қилиб, ойнайи ҳақиқатнинг тўғри ҳукмини чиқазар эди. Ойнанинг бу

ҳикматидан шоҳни ҳайрат босар, бинобарин, ўзининг ёнидаги олим ва ҳакимлар билан шоҳона базм қилиб турган пайтларида ҳам, шу ойнани ўртага қўйиб ўтирар эди. Хусусан, Искандар ойнанинг бадмаст кишиларни шармисор қиладиган донолик қудратига қойил эди. Шоҳ у кўзгуга шундай мафтун бўлган эдики, бу бобдаги ҳайратининг ҳеч қандай чегараси йўқ эди. У кўзгунинг ҳикматига ажабланиб, бу ҳақда кўп фикр юритгач, таажжуби юзасидан тубандаги хулосага келди:

«Бу тилсим ажойиб бир ихтиро бўлиб, бунинг сирри-ҳикматини фақат буни ясаган фан аҳлларигина билса керак. Мени ҳам арши-аълонинг шоҳи илм-ҳикматдан баҳраманд қилган-ку ахир. Хизматимда неча юзлаб сўзи пок, фикри салим доно олимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири илм-фан соҳасида бир олам, то фалакнинг махфий шаклларигача биладиган бўлсалару, нима учун, мени юз хил фикр ва андишага олиб бораётган, гуноҳсиз одамнинг асл юзини кўрсатадиган бу ойнага ўхшаш фан мўъжизасини аҳли ҳикматларим билан кашф этиш учун ҳикмат камарини белимга боғламайман? Нима учун чуқур илмий тадқиқот ва мулоҳаза юритиш билан бундан ҳам ортиқроқ тилсим яратолмайман?» — деди. Шундан сўнг билим аҳлларини ҳеч ким йўқ бир жойга тўплаб, улар билан шу бобда кўп мулоҳазаларни ўртага ташлаб, кўнглида борини гапирди. У олимларнинг ҳаммалари бир оғиздан дуо қилиб бундай дедилар:

«Эй фалак шукуҳли шоҳ! Сен агар шу хилдаги тилсим ихтиро қилишни буюрсанг, бу ҳақдаги амрингни бажариш бурчимиздир. Биз ҳамма олимлар бирлашиб, иттифоқ бўлиб, ундан ҳам аълороқ бир мўъжизани кашф этишимиз мумкин».

Шундан сўнг ҳалиги ҳикмат аҳллари икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир ишга киришиб кетдилар. Улардан Афлотун билан Суқрот бир тарафга бош бўлсалар, иккинчи тарафга Арасту билан Буқрот раҳбарлик қила бошладилар. Аввалги тўдага Ҳурмус билан Балинос ҳам, бунисига Аршимидус ҳам қўшилди. Бу ёнда ҳам икки юз, у ёнда ҳам икки юз олим тўпланишиб, кеча-кундуз шу ҳақда бош қотирар эдилар. Номдор шоҳ ҳар доим илм-фан соҳасида мана шу олимлардан фойдаланиб турар эди. Иккала гуруҳдаги олимлар ҳам ер ва кўкнинг табиатини риёзат чекиб ўрганган ва уни яхши биладиган кишилар эдилар. Буларнинг бири ер олами устида иш олиб борса, иккинчи тўда осмон ҳақида фикр юритишга киришди. Юлдузлар ҳолатини ва ерда мавжуд бўлмиш жонли ва

жонсиз табиатни текшириб, юлдузларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаб, илм-ҳикмат соҳасидаги маҳоратларини намойиш қилишга тутиндилар. Улар маъдан аралашмаларидан тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ясадилар. Унинг бири қўргошин ва мисдан, иккинчиси эса, ярқироқ пўлатдан бунёд этилди. Қўргошину мис билан иш кўраётган олимлар қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган сутурлоб асбобини яратдилар. Пўлат устида ишлаётган олимлар эса худди кўзгуга ўхшаган бир нарсани ихтиро қилдилар.

Бу иш жараёнида Искандар икки тарафга мадад берар, гоҳ уларнинг қилган ишларини ёқтириб, қабул этар ва гоҳ рад этар эди. Уларнинг илмий-ижодий фаолиятидан Искандар истифода қилгани каби, улар ҳам Искандарнинг назорат ва аралашувидан фойда топар эдилар. Шу қишда ҳар бири жаҳон бўлмиш мана шу олимлар, иккита ажойиб тилсим — жисм ихтиро қилиб, фойдаланиш учун жаҳон элига ҳадя этдилар. Сутурлоб — осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар, кўзгу эса бошдан-оёқ бир тилсим бўлиб, ер қуррасида нимаики мавжуд бўлса, бу ойнага қараган одам шунинг ҳаммасини кўрар эди. Фалакнинг узунлиги ва кенглиги бирига яширинган бўлса, иккинчисида жаҳоннинг ҳамма ерлари намоён эди. Унинси осмон сирлари яширилган сутурлоб бўлса, бу бири жаҳоннамо ойна эди.

Қуёш ойнаси шараф буржига кўтарилиб, ҳарорати ошгач, орадан қиш қайгуси ҳам кўтарилди. Бу пайтда қуёшнинг жуссаси олтиндек ловиллаб, худди Искандар кашф этган сутурлоб тусини олган эди. Қуёш шараф буржидан чиққани каби Искандар ҳам ўз тахтига чиқибди. Шоҳ ёнида Чин хоқони, икки томонида эса қанчадан-қанча хон ва султонлар ўтирар эдилар. Юқоридаги кашфиётларни муборакбод этиш ниятида қароргоҳ ичида нознеъматлар тўла бир зиёфат ташкил қилинди. Шу зиёфатга ҳалиги икки тўда олимлар кириб, ҳаммалари тахтга яқин бориб турдилар. Уларнинг ҳар бири илм бобида абадий бир бахт кабию, ҳар кимдан мустасно ва тенгсиз эдилар. Искандар уларнинг ҳаммасига эҳтиром кўрсатиб, ўз тахти яқинидаги хос жойга ўтқазди. Базмда ўтирган бутун халойиқ у олимлар билан фахрланар эдилар. Улар худди ерга қараган осмон каби бошларини қуйи солиб, сукут сақлаб ўтирардилар. Шу хилда виқор билан бир дам ўтирганларидан сўнг сутурлоб билан ойнани олиб келишди. Улар аввал бу икки асбобнинг шакл-шамойилини халққа кўрсатгач, сўнг ҳар бирининг ҳикматини бирма-

бир баён қилдилар. Биридан фалакнинг сирри асрори аён бўлса, бирида ер юзининг табиат ва хусусияти акс этар эди. Бирига тўққиз қават осмон жойлаштирилган бўлса, иккинчисига етти иқлим сигдирилган эди. Хоқон бу икки кашфиётдаги икки хусусиятни кўргач, ҳайрат ва таажжубдан гунгу лол бўлиб қолди. Ниҳоят, у бу илмий-ижодий ташаббус учун шоҳга ҳамду санолар изҳор қилиб, тубандагича сўз айтди:

«Кекса чарх сен каби шоҳни кўрган эмас. Сенсиз на тож ва на тахт даркор. Мулозимларинг ҳам ўзингга жуда лойиқ, билим бобида барчаси сенга мувофиқ экан. Зотинг аҳли оламга ўхшамайди, бу оламдан номинг абадий ўчмасин!»

Юқоридаги кашфиётларни юзага чиқазишда ранж-машаққат чеккан ҳикмат аҳллари марҳаматли шоҳдан жуда кўп мол-дунё мукофот олдилар. Гўё у маблағлар камлик қилгандек, шоҳ тарафидан бутун Юнон ер-сувини уларга суюргол тариқасида фойдаланиш учун ҳадя этилди. Чин хоқони ҳам уларга кўп инъомлар, қимматбаҳо дурри-гавҳарлар тортиқ қилди. У камолот аҳлларининг ҳар бири худди туш пайтидаги қуёш сингари шараф ва бойликка тўлдилар.

Шу икки илмий иш юзага чиққач, шоҳ бениҳоя хурсанд бўлиб, айш-ишратга берилди. Бахт машшотаси ўйнаб-кулиб, ҳалиги соф ва порлоқ кўзгу қаршисида иқболи баланд гул руҳли қизнинг юзига хол ва чаккасига гажаклар ясаб, қавс сингари қошларига ўсма қўйиб, сочларини тараб, кокилларини жингалак қилиб, худди жаннат ҳурларидек ораста, афсонавий Эрам богидаги сарв ниҳолидек гўзал бир ҳолга келтирди. Муродига етган шоҳ учун энди ким у гўзал билан ақд — никоҳ қилиб, жаҳон хазинасини у нозанин келинчакнинг маҳрига солишдан иборат эди. Унинг никоҳи коинотнинг бахт юлдузи бўлмиш Муштарий бахт соатини инъикос этиб, фалак чархини бахтиёр қилган фурсатда ўқилгай. Шоҳ сутурлобни қўлига олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуълаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак даража қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олгай. Жаҳон шоҳи Доро ўлими олдидан ўз қизи, яъни бу дунёнинг қуёши бўлмиш гўзал Равшанакни жуфти ҳалол қилиб олишни Искандарга васият қилган эди. Жаҳонгирлик йўлига кириб келган шоҳ Искандар эса ою йиллаб у ойнинг васлига вақт тополмас эди. Шунингдек, Маллунинг қизи Нозмеҳр билан ҳам (фалак ҳам бундай нозли қуёшни

кўрмаган бўлса керак!) шоҳ мақсад ҳосил қилмаган бўлиб, бу ҳақда ҳам доимо кўнгли оромсиз эди. Бинобарин, шоҳ бир катта тўй бошлаб, халойиқни ноз-неъматларга ғарқ қилиш ниятида эди. Унинг ётоқхонаси Равшанак билан ёруғланиб, барча олам ўзининг гулистонига айланишини истар эди. Нозмеҳр ҳам шоҳ жонига роҳат бағишлаб, руҳи унинг мулоқотидан баҳра олишини орзу қилар эди.

Шоҳ ўз дилида шу мақсадларни ниширив олгач, бир гуруҳ донишмандларни ҳузурига чақиртирди ва уларга муддаоларини изҳор қиларкан, у доноларнинг ҳаммаси бир оғиздан бу ишга бош-қош бўлажакларини билдирдилар. Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Масалан, қуёш мағрибга ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойим-мақом қилади. Моҳитобон гарчи қуёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёруғлиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дарахт боғдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса, оқибат-натижада у боғнинг зийнати бўлиб қолади; ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга нафъ етказади. Донишмандлар ҳам фикрига қўшилганларидан сўнг, шоҳ: «Тайёрлик кўрилаверсин!» — деди. Шундан сўнг давлат бошлиқлари шоҳнинг мақсади асосида ишни саранжомига етказиш тараддудига бел боғладилар. Улар бир неча кун ичида ҳамма нарсани муҳайё қилиб, Чин кишварини жаннатга ўхшатиб юбордилар. Уни шундай безадиларки, тубан осмон, агар буни ҳисоблайдиган бўлса, минг йилда ҳам юздан бирини кўздан кечиролмас, мингдан бирини шарҳ ва изоҳ этолмас эди. Нимаики лозим бўлса, тўй асбобларидан тортиб ҳаммаси муҳайё қилингач, тезда тўйни бошлаб, айш-ишрат, ўйин-кулгини авжига чиқазиб юбордилар.

Баҳор пайти, гул келинчаклари яшнаб-безанган фурсат бўлиб, бу мавсумда келин сингари булбулнинг иштиёқи янада жўш урган эди. Шундай гул ва майсалар айёмида, шаҳар ва қишлоқларнинг ҳаммаси гулшанга айланган пайтда тўй бўлди.

Эй косагул! Майни қадаҳга лиммо-лим қилиб қуйгил! Зеро, тўй — ўйин-кулги байрамига айланди. Хусусан, наврўз фаслида бўлаётган тўй оламга рўшнолик бағишлаб юборди.

Муғанний, тузиб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,

Десанг сенки: «Жон қардошим, ёр-ёр!»
Мен айтайки: «Муғлуг бошим, ёр-ёр!»

Эй Навоий! Турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тугагунча «Чинга» (ёр-ёр) вазнида куйлайвер. Сенинг яллаларинг «ёр-ёр» бўлгуси-ю, менинг йиғиларим зор-зор бўлгуси!

LVII

Йигитлик баҳорининг хушлиги ва баҳор йигитлигининг дилкашлиги ҳақида, гулдек барг ёзиш ва булбулдек наво тузиш, юз баргу минг наво билан фиғон чекиш ҳақида; гулистон гўдаклари (ниҳоллари) булут соясидан сут ўрнига жон ширасини эмгани ва сув ўрнига оби ҳаёт ичгани ҳақида

Жаҳон боғи кўп дилкашдир, аммо у йигитлик баҳори билан яна ёқимлироқдир. Кишининг умри кеча-кундуз демай ўтса ҳам, йигитликда баҳор фасли ўйин-кулги айёмидир. Ҳўт кириши, сабзаларга жон битиши билан доим тирик ва абадий ўлмас яратгувчи, офтобни ҳамал сабзазори (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини қуёш ҳарорати билан парваришлаш тараддудига тушади. Худди Мусо пайғамбар дам урганидек, субҳидамнинг руҳпарвар насими эсиб, суви қочиб қолган дарахтларга жон бағишлайди. Бу тонг шаббодаси боғ ичидаги ўликларни тирғизиш билан Исо нафасига ўхшаган ҳаётбахшлигини исботлайди. Филдек тўхтовсиз юрадиган баҳор булутлари худди фил сингари ҳар томонни қоплаб олади. Рутубат остида қолган шу филлар тўдаси (баҳор булути) гўё Нил дарёсига ғарқ бўлмиш филларни эслатади. Агар шундай бўлмаса, айт-чи, бу нимади? Ахир ҳар томонга уларнинг баданидан қатра-қатра шабнам томиб турадир-ку. Буларни қатра эмас, ёмғир селлари дегин; фил эмас, баҳор булутлари дегин. Баҳор булутлари дур томчиларини сочиши билан чаманзорлар обитобига келиб, яшнаб кетадилар. Сабзаларнинг ништаалари ерни ёриб чиқадилар, қизил лолалар худди қон каби ҳаммаёқни бўяйдилар. Гўё қонда фасод пайдо бўлса киши қорайиб кетгани каби, бу фаслда кўксида қора доғлари бўлган лолалар пайдо бўлади. Чаман ўз либосларини рангбаранг қилиб, хилъатларини бошдан-оёқ гул билан безайди. Богдаги гиёҳлар Чин табиатини намойиш қилгани каби, у ердаги ҳар бир гул Чин гўзалларини эслатади.

Яшнаб кўкараётган сунбулларнинг сарвга чирмашиб туриши гўзаллар вужудида турган ўрам-ўрам сочдан фарқ қилмайди. Гул атрофидан сунбул новдаларининг чиқиб туриши юз атрофидаги соч кокилларига ўхшайди. Гунафшанинг тагига сув шароби киргани учун уятдан бошини қуйи солиб олган. Агар у сувдан ҳўлланмаган бўлса, нима учун либосларининг этагини қайириб олди? Ёш наргис қадаҳда май ичишга ўрганиб, лиму пўстлогидан пиёла қилиб олибди. Ва ёки лиму ранглн қалпоғи эзилиб қолдимикин, четини қайириб, ичини чуқур қилиб қўйибди? Мажнун каби шалвираб ётган гулсаварнинг ранги тонг шабадаси зарбидан худди осмонга ўхшаб кўкариб кетибди. Юзидан хотиржамлик кўринса ҳам қаттиқ завққа берилиши натижасида у беҳол бўлиб қолган. Оловдек шуъла сочиб турган қизил гулни кўриб булбул бечора самандар каби куйиб-ёнади. У ёниб-шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас, жонига тушган оташдир. Тонг хабарчиси бўлмиш сабо насими чаманларни кезаркан, баҳор доимо олтин тусга киради. Кечаси боғни гул ўз чироғи билан равшан қилганда гунчалар унинг ёниши учун пилик ясаб турадилар. Сабо дояси бўлмиш тонг ели гунчанинг бу ишини билгани учун, унинг гулбаргларини фатила-фатила қилиб очади. Настарин гули шохларини оппоқ қилиб, кумуш шохлар атрофига эгилиб ётади. Уни кумуш босиб, юки оғир бўлгач, худди қор билан қопланган шохларга ўхшайди. Гўзал арғувон гули очилиб, жилва қилган пайтда тўни қизилу лекин ўзи ёш йигитларни эслатади. Шамол уни ҳар ёнга тебратаркан, у ўз қизил тўни билан жилваланиб, ҳаммани мафтун этади. Булут болалар, яъни кичик булутчалар ўз қатралари билан паргор ила машқ қилаётгандек, сув юзига даврала чизади. Йўқ, бола эмас, гўё Моний ҳеч қандай асбоб ва паргорсиз юз туман даврa чизаётгандек туюлади. Теракка пайванд қилинган гулнинг қадди-қомати гул юзли сарвнинг ўзгинасидир. Чаман худди гўзал жаннатга, ундаги гул ва сарвлар эса ҳуру гилмонга ўхшайди. Гулзор устига баҳор булутидан ёққан ёмғирнинг ҳар бир томчиси йирик думалоқ дурдек бебаҳодир. Серёғин булутлар бир-биридан ўзиб, худди ҳайқирувчи шердек наъра тортишади. Ариларнинг гувиллашидан боққа зилзила тушиб, чақмоқнинг шуъласидан улар бўйнида олтин занжир силсилалари пайдо бўлади. Ёмғирларнинг ҳар бир қатрасини оби ҳаёту унинг осмондан тушиб келаётган ҳар бир торини жон ини деяверинг. Гулшан ток ва мусаффоликда худди беҳиштни эслатади,

унинг об-ҳавоси эса ҳаётбахш Исо нафасининг ўзгинасидир. Бу фаслдаги тонг ели жон бағишлагани каби, булутдан томган ҳар бир қатра ёмғир оби ҳаётдир. Бу фаслда майсаю гиёҳлар ердан бош кўтариб, топган ҳаётлари билан жилва қиладилар. Табиатнинг бу гўзал манзарасини кўриб, ложи борича ўйнаб-кулмаган, шодланмаган одамнинг танасида жони бор, деб гумон қилманг. Шундай фурсатда боғлар оғушида айш-ишрат, кайф-сафо қилмаган одамни инсон қиёфасидаги қотиб қолган табиат жисмларига қўшиб қўяверинг. Аммо кўнгил бирор томонга асир бўлмаса, ҳар қандай ўйин-кулги ҳам ёқимли эмас. Бордию кўнгил бирон гулга интизор экан унинг гулзорга бўлган иштиёқ ва муҳаббати ҳам ажабланарли эмасдир. Агар ўз севгилисининг васлидан хотири жамъ бўлса-чи, бундай одамга боғу гулшанни тамошо қилишдан ҳам завқиёб нарса борми?

Айни фаслда гул ҳажрида ёнган Искандар ишқ бобида ўз орзусига етиш учун ёр васлини истаб, гулшанга равона бўлди.

LVIII

Булбул ҳикояти; унинг фиғони — гулбоғидан бир қарға безор бўлиб: «Бемаъни эзмалик», деб таъна қилди ва сўнгра унинг ёқимли жавобидан ўзгача маъно англади

Эшитишимча, гул фаслида бир боғ ичида булбулнинг фиғони авжига чиқибди.[1] Шунда ана шу боғда турадиган бир қарға булбул олдига келиб, унга тубандагича танбеҳ берибди:

«Ҳой бемаъни эзма! Ҳар йили ўн бир ой чаманда ҳазин ва хомуш кезганинг ҳолда, бир ойгина бунчалик жўш уриб, фиғон чекиб сайрашингининг маъноси нима? Бир ишда чидам ва саботинг қани? Чаман қушларидан уялсанг бўлмайдими?» — дебди.

Шунда булбул:

«Эй ишқдан бехабар! Менинг куйиб-ёнишимни сен қайдан биласан?! Ахир боғда ўн бир ой гул бўлмагач, менинг ҳаётим ҳам сенга ўхшаган қора бўлади-да. Ўша куплари мен кечасию кундузи гам-алам чекаман. Аммо баҳор насими эсиб, гул яна очилиб боғда жилва қила бошлаган, Чин мушкига ўхшаб ҳидини ҳар ёнга сочган, ўзининг гўзал жамоли билан ҳаммани мафтун қилган пайтда булбулда тоб-тоқат қолади дейсанми? Гулзор хуснининг баҳоси сен кабиларга бир танга ва ё бир чақалик

бўлсин, барп бир, булбул учун у ер баланд овоз билан хониш қиладиган маскандур. Гулзордан қизил — оташин гуллар кетгач, унинг ўрнида қолган қора кўмир билан улфатчилик қилишининг не зарурати бор? Сен ҳаммаёқни саситадиган қора қўнғизга ўхшайсан, шу жиҳатдан гул исидан заҳранг учади, уни хуш кўрмайсан. Модомики шундай экан, менинг хол-аҳволимни сен қаёқдан тушунасан? Қўй, мен сенинг суҳбатингдан узоқроқ турганим дуруст»,— дейди.

Булбул ўз дардларини айтиб, унинг саволига кескин жавоб қайтаргач, қарға хижолатдан яна ҳам қорайиб кетибди. Бу сўзларга жавоб қайтариш қарға учун мушкул эди, бинобарин, қиш фаслидаги булбулдек жим ва хомуш бўлиб қолибди.

LIX

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, инсонларнинг баҳор табиатига ва гулларга ошиқибоз бўлмоғи нимадан, деб сўраганн. Арастунинг ҳикмат-билимдонлик баҳоридан жавоб шабадасини етказгани

Яна фалакдек баланд мартабали шоҳ сўрадики:

«Эй чархнинг ишкал муаммоларини очувчи устоз! Ҳар қачон фасли баҳор бўлса, катта-кичик — ҳамма жинсдаги инсонлар шоду хуррам бўлиб, ҳар қаёнга боришни орзу қилиб қоладилар. Қиш одам кўнглини ғунчадек танг қилса, баҳордан у гулдек очилади. Бу фаслда одамларнинг бунчалик яшнаб-хушнуд бўлиб кетишларига сабаб нима?»

Барча илм ва фанлардан хабардор олим бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй нафаси кишига руҳ бағишловчи Исо пайғамбарга ўхшаш қутлуг зот! Сен берган савол ҳақида эл-улус кўп фикр юритган бўлиб, бунинг барчасидан олий мақом шоҳ хабардордир.

Бу фаслда одам табиатининг очилиб кетиши фақат гулга қизиқиш, чаманзорлардан завқланиш билан чегараланмайди. Бошқача қилиб айтганда, асли гап бунда эмас. Модомики шоҳ буни билишни истар эканлар, гап нимада эканлигини айтаман.

Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув,

ер ва тупроқ демакдир. Инсон мана шу унсурлардан таркиб топган бўлиб, унга дунёдаги барча халқлар тан беради. Унинг бирига табиблар «қуруқ-иссиқ» деб ном қўйдилар; иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар; учинчисига «қуруқ-хўл» деб ном қўйган бўлсалар, тўртинчисини «қуруқ-совуқ» дедилар.

Киши табиати юқоридаги тўрт унсурдан ташкил топгани каби, ер юзидаги табиат ҳам тўрт фаслга бўлинади. Фасли баҳор булардан бири бўлиб, унинг табиати «ҳўл-қуруқ» дир.

Кишининг табиий хаёти яна учга бўлиниб, уч хил сифат касб этади. Бу уч сифат — сафро, савдо, балғам деб аталади, шунингдек, руҳ табиати ҳам шунга қўшилади.

Шубҳасиз, жони бўлган ҳар кимса имконияти борича хаёт юришини истайди. Шу жиҳатдан баҳор фасли ёқимли бўлиб, эл бу пайтда бенихоёр шавқ-завққа тўлади. Баҳор ҳавосидан киши руҳи парвариш топади, шунинг учун ҳам бу фасл келиши билан табиат бенихоёр одамни ўзига тортади...»

Доно масални шу каби таҳлил қилиб бергач, шоҳ жисмига тоза руҳ киргандек бўлди.

LX

Искандарнинг ул икки тоза атиргул, йўқ, икки баҳорий нозанин васлидан мурод ҳосил қилгани ва Иозмехрнинг меҳру нозидан бетоқат бўлиб, гул фаслида унинг гул жамолидан баҳра олгани ва у гўзалнинг Равшанак рашкидин (зеро, рашк қилмоқ маҳбублар шевасидир), ширин сўзлар билан шоҳни ром айлаб, ўз безакли ётогини равшан этгани ва ниҳоят, Искандарнинг ул ёр хилватгоҳидан чиқиб, Чин мулкидан мағриб диёрига азм этгани ва ул диёр гаройибидан таажжубга тушгани

Бу манзарани тасвир этган киши воқеани шундай баён қилади:

Чин ўлкасида Файлақус ўғли Искандар икки сўлим келин билан тонишиб олди. Баҳор, йигитлик, шоҳлик ҳамда илм ва донишмандлик унга муяссар бўлганига қарамай, Искандар билар эдики, оламга қанча шоҳ бўлиб турса ҳам, бари бир оқибат-натижада ором оладиган жойи тупроқ бўлгусидир. Одам бу дунёдан на вафо топган ва на абадий шоҳ бўлиб қолган. Модомики, кишининг ҳол-аҳволи оқибатда шундай бўлар экан, айш-ишрат дамларидан нима учун воз кечиш керак? Тақдирнинг шу

қонунига асосан ишратпараст шоҳ бир неча кун шодлик майи билан маст бўлди. У икки шам билан ўз шабистонини ёритиб, икки сарвқомат билан бўстонда ишрат қилди. У ўз ниятига етмоқ учун тинч жой излар эди. Искандар Чин замонида шу муродига етиб, ором олди.

Равшанак катта хотин сифатида ётоқда шоҳ базмини қиздирар, у билан ҳар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирар ҳамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмеҳр эса иккинчи даражада — ўрни тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоаткорларча бўйин эгиб ўтирар ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хун қилар эди. Равшанакнинг эса рашки зўр бўлиб, шоҳнинг Нозмеҳрга бир киё боққанини кўрса, кўзидан ёш тўкиб йиғлар эди. Равшанакнинг бу даражада рашк қилиши ва Нозмеҳрни кўришга кўзи йўқлигини билиб, Искандар унга ҳар жиҳатдан диққат ва эътибор қилар, кўпинча Равшанак билан айш-ишрат қилгани ҳолда, Нозмеҳр билан ондасонда ўйнаб-кулар эди. Лекин ўзининг нотавон кўнгли унга зор, ҳазин хотири шу жиҳатдан беқарор эди. Бундан бехабар Нозмеҳр шоҳнинг меҳри ўзига эмас, ўзгага оғиб кетганидан жуда хафа эди. Бир жиҳатдан унинг бу ҳақда можаро қилишга ҳам ҳадди йўқдек эди, зеро, Равшанак жаҳон шоҳи Доро айвонининг шамчироғи эди. Лекин шоҳи жаҳонниинг асли муҳаббати Нозмеҳрда бўлиб, бу дардни юрагида сақлар, аммо бундан Нозмеҳр ғофил ва бехабар эди. Искандарнинг ҳазин жони унинг ишқида азобланар, юрак-бағри доим изтиробда эди-ю, лекин шунга қарамай, Равшанак билан икки кун ўйнаб-кулгани ҳолда, Нозмеҳр билан бир кун ҳамхона бўлар эди. Мана шу сабабдан Нозмеҳрнинг кўнгли ранжида, нозик танини ғам-гусса эзар эди. Шу каби тартиб билан бутун баҳор фасли ўтиб, гул мавсуми бошланиб кетди. Шоҳ тушунган эдики, кўзи ҳинду ва кашмирнинг сеҳргари бўлмиш ой юзли жодугарнинг, яъни Нозмеҳрнинг дили кундошлик рашкидан ошуфтаҳол, ўзи шоҳдан хафа ва одамлардан хижолатда эди. Ўзининг навбати келган куни, ётоғида хилват қиладиган кечаси шоҳ Нозмеҳрнинг ҳарамхонасига кириб, унинг жамолига жонини фидо қилмоқчи бўларди. Искандар:

«Қачонгача яширин ўртанай? Қачонгача кеча-кундуз эл-улусдан ниҳон ёнай? Махфий ишқ жонимга тегди, бугун энди жононимга сиримни фош қилмасам бўлмайди!» — деди ва ҳурваш нозанин ёнига ўтириб, базмни бошлаб, хушвақтлик билан май ичишга киришди. У шўх гўзал, ўз санъати билан бу базмни қиздирсин учун, шоҳ-

ишиг ўзи косагуллик қила бошлади. Лекин махвашнинг кўнгли гамгин бўлгани туфайли, икки қошининг ўртаси ниҳоний чимирилиб турар; базмда у такаллуф ва совуқ-қонлик билан ўтирар; очилиб-ёзилиб, ўйнаб-кулмас эди. Искандар қанчалик ҳаракат қилиб, бунинг сабабини сўриштирса ҳам, ҳатто ялиниб-ёлворса ҳам бари бир у суманбар очиқ-ёруғ гаплашишини истамас, ноз-истиғносини қўймас эди. Нозмеҳрнинг саркашлиги ошган сари Искандарнинг ташвиши кучайиб борар эди. Тоқати тоқ бўлган шоҳ шундай ҳис қилдиким, бу ҳолат унинг жунунини орттириб, расвойи олам қилиши мумкиндай туюлди. Зеро, ишқ унга мажнунлик амрини бериб, жиннилик унинг ақлу фаросатини забун этмоқда эди. На илм-ҳикмат унга ёрлик қилар ва на ақл-доиши унга мададкор бўлар эди. Ниҳоят бу зулмдан тоқатсизланган Искандар айтдики:

«Эй нозанин! Нима сабабдан бизга бунчалик адоват кўрсатурсан? Мен сенга мафтун ва таслим бўлиб ўтирганим ҳолда, сенинг менга саркашлик қилишингнинг боиси недур? Мен бечора-хокисор сенга не гуноҳ қилдимки, мендан сенинг кўнглингга губор қўнди ва озият етди? Сенинг ўтинг билан бир хас ловиллаб ёниб турганида, у ўтга яна ёғ қуйишинг не ҳожати бор? Чибин бечора сенинг асалингга ўз оёғи билан илиниб ётаркан, яна уни шапалоқ билан уриб, пачоқлаш зарурми? Менга вафо қил! Ахир мен жафокор ҳам, бундай зулмга сазовор ҳам эмасман! Сенинг ишқингнинг ўзи мени ўлдиради, қўй, сен ўлдирма! Ўлдирилган кишингни яна жафо тиғи билан қийнама! Илтижоларимга боқ, жуда ҳам ноз қилаверма! Зулмингни кўпу, лутф-марҳаматингни оз айлама!» — деди. Шоҳ шу каби илтижолар қилиб ялингач, кина-кудурат сақловчи золимнинг тор оғзидан асалдек ширин сўзлар чиқди-ю, аммо бу ширин сўзлар замирида киноя, худди бол уясида асал билан баробар ари ништари ҳам бор эди. Гўзал кўп ниш дор сўзлар билан узиб ҳам олди:

«Худо шоҳнинг мансабларини доимий қилсин, шоҳ ўз дилбарлари билан муродларига етсинлар. Шоҳнинг лойиқлари Доронинг қизидурким, унинг оёқ изларини суртсалар, кўзлари равшан бўлур... Асл-насаби ҳинду, яна тўғрироғи, кашмир зотидан бўлмиш мендек бир канизак, яъни чўри қизнинг шоҳга мунис — улфат бўлиб, у киши билан бетакаллуф ўтириб-туришга ҳеч қандай лойиқлиги йўқдир...» — деди.

Шунда шоҳ айтдики:

«Эй хаста жон офати, хаста жонгина эмас, жаҳон

офати бўлмиш гўзал! Бир нафасгина кипояларингни қўй; раҳм-шафқат қилиб, жабр-зулмингни тўхтатиб тур! Менга ҳадеб Равшанак ҳақида таъна қилаверма, у масалада жуда ҳам мени гуноҳкор деб биласерма! Бу бобда мени маъзур тутсанг, узримга қулоқ солиб, кўнглингдаги гам-гуссани чиқариб юборсанг бўлур. Уни иззат-эҳтиром қилиш мен учун вожибдир, зотан, унинг ўрни ва мақоми буюкдир. Ахир, Равшанак — Баҳмоний тожининг гавҳари ва Кайқубод осмонининг юлдузидир!.. »

Шу гапларни эшитгач, шуҳу ширинзабон макр билан айтдики:

«Эй, етти иқлимнинг ҳокими! Бу гапларнинг муҳаббатга не даҳли бор? Ишқ муҳаббатда шоҳликка эътибор қилинмайди-ку! Ишқда кўнгилнинг тилаги жамол ва малоҳат эмасми? Ахир, жингалак сочлар энг тақводор зотларни ҳам ўз тузоғига илинтиради-ку. У асли-насабда шоҳлик мартабасига эга бўлгани билан гўзалликда мен ойга тенгман-ку! Унинг тожи мамлакат хирожига арзигулик бўлса, менинг қаршимда бутун тож эгалари бош эгадилар-ку! У Жамшиднинг авлоди бўлгани учун ифтихор қилса, мен ўз ҳуснимни хуршиди тобонга тенглаштиришга ҳам розн эмасман-ку. Агар унинг фармонига мамлакатлар бўйинсунадиган бўлса, менинг ҳуснимга юз туман мулкдорлар зор ва интизордирлар. Агар, бордию унинг ақллилиги ҳақида афсоналар тўқилган бўлса, менинг ишқимда юзлаб доно лар девона бўлиб қолдилар. Агар, у дунё кишилари олдида азиз ва мухтарам бўлса, менинг қиёмат қупорингга кучим етади. Агар у жонни ўртантиришни ўзига одат қилиб олган бўлса, менинг жаҳонга ўт қўйишга ҳунарим етади. Агар у ноз ва гамзалари билан ўқ отадиган бўлса, мен киприкларим билан тирборон қилиб — ўқ ёгдириб ташлайман. Агар у ўз севгилисини қатл этиш бобида ўйласа, менинг ишқимнинг тиғиёқ қатлиом қилиб, барчани тигдан ўтказади. Агар у афсун билан сеҳрлашни ўзига касб қилиб олган бўлса, бутун Кашмир жодугарлари менинг шогирдимдирлар. Унинг гамзаси жаҳонни сеҳрласа, ўз догулилиги билан элни бузоққа чўқинтирган юзлаб сомирийлар менинг қаршимда бузоқ каби гўл махлуқдирлар. Агар унинг шуҳрати авом халқ ўртасида бўлса, мен тақводор кишилар ичига ҳам қузголон ва бетоқатлик солганман. Агар у дам-бадам халқни қатл этадиган бўлса, мен ўликларни тиргизиш хислатига ҳам эгаман. Агар унинг зулфи илонни сеҳрлаб — ўзига ром қиладиган бўлса, менинг афсуним аждаҳони ҳам забун этади. Агар унинг соч толаси имон

томирини ўзига тортадиган бўлса, менинг лабимнинг тори жон томирини тортади. Сунбул сочим юзимга ёпилганда, қуёш ўз юзига тундан ниқоб тутиб олади. Кимки менинг ёй каби қийғоч қошимни ўйлар экан, уялганидан уч кунлик ой — ҳилол кўзига кўринмай қолади. Кипригим ўқлари жонни нишонга олганлар, шу жиҳатдан ҳам улар кўзларим атрофида саф тортиб турадилар. Қачонки кўзим уйқуга кетса, олам аҳлига уйқу ҳаром бўлади. Юзимдаги кўз қорачуғига ўхшаган холим ҳақида гапирсангиз, гўё бечора булбулнинг кўзи гулга тушди, деяверинг. Ёноқларимга нил рангли холлар қўйилса, ақлу тақво аҳлининг парҳездор кўзига мих қадалиб, ҳеч нарсани фарқ қилмай қолади. Зулфимдаги буралиб-тобланиб ётган гажакдор кокилларимнинг ҳар толаси кунгилларни ўзига илитириб тортувчи бир каманддир. Лабимнинг қизиллиги жоннинг жавоҳиридир, лабларимдаги сувлар эса оби ҳаёт каби жонбахшдир. Терлаб турган тишларимни соф шудринг, йўқ, шудринг эмас, ҳақиқий дурдоналар деяверинг. Кишни кўзига кўринмайдиган даражадаги кичик оғзим қиммат-баҳо жавоҳир бўлиб, на унинг ўзи ва на баҳоси маълум. Икки лабим сўзлаш учун очилганда, оғзимнинг борлигига одамлар шубҳа ва ҳайрат билан қарайдилар. Оғзим йўқ бўлгани ҳолда, одамлар уни бор деб гумон қиладилар. Агар бўлса ҳам шу, бўлмаса ҳам шу! Томоғим тагини нумушга ўхшаш багбақа деб ўйламанг, йўқ, у ойдиндаги қуёшга монанд юлдуздир. Юлдуз ҳам эмас, зеро, ундаги нурнинг чегараси йўқ бўлса-да, у гўзалликда қуёшга тенглаша олади. Лабим жон бағишлашни ўзига ҳунар қилиб олган. Кўзимнинг одати эса дилраболикдир. Қадди-қоматимни кўриб, бу инсон қиёфаси эмас, руҳ деб лол бўлсангиз, маъзурсиз, дарҳақиқат сизгина эмас, руҳил-амин (фаришта) ҳам буни кўрганда беҳол бўлган. Хиромон юришим жаннатдаги сарв дарахтини мот қилгач, оби ҳаёт унга оқмайдиган бўлиб қолди. Жамолим қуёшни куйдириб-ўртантирмоқда. Танимнинг оқлиги симобни титроққа солмоқда. Белимнинг нозиклигини тасаввур қилмоқчи бўлган одамлар — хомхаёл сурадилар. Хаёлим башарият ичига шов-шув солгани каби, гўзаллигим малаклар ўртасида қўзголон ва алоло кўтарилишига сабабчи бўлади. Гўзал суратимни кўрган замонда халойиқ кўзига пари ҳам кўринмай қолади. Лабимда сўзлашдан кўра — сеҳрлаш ортиқ; ҳусн-нозим эса сеҳрловчи афсунидан ҳам зиёда! Ҳуснимнинг гавғосидан қуёш бетоқатланган каби гўзаллигим таъсирига тоб келтиролмай осмон пастлашади.

Лекин шоҳга менинг асалим заҳар бўлиб туюларкан, бунча афсоналарни сўзлашдан не фойда? Фироқ дардини чеккан бир бечора: «Оз бахт — кўп ҳусндан афзал!» — деб қандай чиройли айтган экан! Мен шоҳимдан шикоят қилмоқчи эмасман, йўқ, менинг деъвойим йўлдан озган бахтдадир, вассалом!» .

Ширинлаб шундай итоблар билан ўз ишқида ўртанган шоҳни яна бетоқат қилиб ташлади. Искандар унинг бу сўзларига жон фидо қилиб, тездан ўз бағрига жононини тортди. Меҳриюз ўз кўлини тумор каби унинг бўйнига ташлагани ҳолда, Искандар ҳам уни тумор сингари ўз қўйнига олди. Оҳу шерни шу усул билан ов қилгач, ўз шикорига меҳр изҳор айлади. Сандал шоҳига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишга эҳтиёж йўқдир. Искандар шу топишишнинг мафтуни ва у паричеҳра ёрнинг мажнуни эди. Бир неча кун мана шу парда ичида айш-ишрат қилишди, аммо бу ерда нима сирлар ўтганини ҳеч ким билмас эди.

Агар ошиқ ўз ёри висолига муяссар бўлиб, дили мурод ҳосил қилса, унинг ишқи аввалги ҳолида қолмайди. Шоҳ бир неча кунлаб ҳамма парсани унутиб, севгилиси билан маишат қучоғида ётгач, агар шу хилда ётаверса, умрини бекорга исроф қилажагини тушунди. Яна ақлу ҳикматга сиғиниб, донишмандлик тахтидан жой олди. У жаҳондаги мамлакатларни ўз қўл остига олганида, Магриб замини (Африка мамлакатлари) олинмай қолиб кетган эди. Бинобарин, аскарларга исталганча егулик-ичгулик жамлаб, эл-улусининг ғамидан кўнгли тинчигач, юриш ҳақидаги ҳукмини жар солдириб халққа эшиттирди.

Қайси шоҳнингким лашкарлари ундан хурсанд бўлса, унинг душманидан хотири жамъ бўлади. Агар халқ ўз шоҳидан ғамнок ва хафа бўлмаса, душманининг кўп бўлиши унчалик хавфли эмас. Худо кўрсатмасин, агар халқи шоҳдан ношод бўлса-чи, душмани эмас, вақт келиши билан халқининг ўзи уни барбод қилиб ташлайди. Шоҳнинг халққа саховат қилиб, унга енгилликлар бериб тургани маъқул; ўз заруратига муносиб, эл-юртни сиёсат остида тутгани ҳам яхши.

Искандар саодатли шоҳлардан бўлиб, шоҳ учун керак бўлган ҳамма хислатлар унда мавжуд эди. У бинобарин, бутун қўшинида бўлган ҳар бир кимсани ўз инъом ва эҳсони билан шод-хуррам айлагач, хоқон билан хайр-хўш қилажагини эълон этди. Унга Чин — Хитой ерларини топширди, уни ота деб билиб, ҳукмронликни ҳам бағишлади. Сўнгра қўшин Чин ўлкасидан ташқарига қараб

йўл олди, у Мағриб ўлкалари томон боришни кўзлар эди. Хоқон унга ҳамроҳ бўлиш ҳавасида эканини изҳор қилди, шоҳ бу илтимосни қабул этмади. Уни (хоқонни) кўп маҳфий гаплар айтиш, ўзига муносиб иззат-икром билан қайтарди. Сунгра Ҳиндистоннинг жануб чегараси томон йўл оларкан, ажойиб Хитой кишвари ўнг тарафда қолди. Шу ерга келганда ҳинд Ройига ҳам ўз юртида қолишга изкозат бериб, унга ҳам кўп лутф-марҳаматлар қилди. Ҳинд шоҳи Ҳиндистонга қараб равона бўлди; шоҳ Искандар эса Мағриб ерига қараб от сурди. Унинг лашкарлари йўлнинг бутун қийинчилик ва офатларини енгиб, Кужрот ўлкасининг тор йўлларидан эсон-омон ўтиб, Уммон денгизининг қиргоқларига бориб етди. Бу соҳилда бир неча кун истиқомат қилгач, у атрофда қанча кема бўлса, ҳаммасини ўрду (штаб) атрофига яқин келтириб, гоҳ кемага тушиб ўтириб ва гоҳо денгиздаги оролларга саёҳат қилиб, айланиб юрди. У кема билан денгизларни сайр қилгани каби, гоҳо чўл ва жазиралардаги водийларни тамошо қилар эди.

Искандар денгиз соҳилида бўлмиш бутун шаҳарлару ороллардаги барча ерларни фатҳ этиб олди. Чегарасиз денгизни, ўлчовсиз тоғ ва даштларни кезиб чиқди. Шоҳ қаерга боришни жазм қилган бўлса, бутун аскару қўшинлари ҳам бу билан бирга саъйи-ҳаракат қилиб борар эди. Тангрининг лутф-марҳамати билан мағриб диёри ҳам унинг маконига айланди. Етиб келгач, давлат отига миниб, бу иқлимнинг ҳам барча ерларини фатҳ этиб олди. Мағриб диёри шунчалик катта эканки, у ерда кўпгина шаҳри азимлар қўлга киритилди. Бу шаҳарларнинг шоҳлари ёмонлиққа юз ўгирмай, хирож тўлашни бўйнига олиш билан Искандарга тобе бўладилар. Шоҳ Мағриб заминида бўлмиш буюк тоғлару очиқ даштларни айланиб чиқди. Қайси манзилга етмасин, у билан қаноат қилмай, манзил-баманзил айланар эди. Шоҳнинг мақсади бу ерларни тамошо қилиб бўлгач, яна узоқ Румга қайтиб бориш эди. Лекин бу иқлимда ҳар лаҳзада бениҳоя ажойиб нарсаларни кўриш мумкин эди. У ернинг табиати гўзал ва гаройиботларга тўлалигидан шоҳнинг Румга жўнаш ҳақидаги нияти орқага сурилди.

Гаройиботдан биттаси шу эдики, шоҳ у жойларни айланиб юрганда шундай бир биёбонга етдики, у ернинг даҳшати жонга ўт солар эди. У даштни итга ўхшаш жониворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники сингари бўлишига қарамай, лекин улар

йиртқич шердай зўр эдилар. Кимки уларнинг орасига от суриб кирган бўлса, ўша онда чумолиларнинг ҳамласига дучор бўларди. Улар бирдан даҳшат билан ҳужум қилиб, уни парча-парча қилиб ташлардилар. Натижада ҳалиги келганлардан нишону ер устида қатра қон ҳам қолмасди. Ҳушёр шоҳ бу ерга етгач: «Ҳеч ким у томонга от сурмасин!» — деб буйруқ берди. Шундан сўнг бу ернинг халқи билан махлуқлар ҳақида ҳар тарафлама суҳбат ва савол-жавоб қилишаркан, улар айтдилар: «Бу ер шундай жойки, тасаввур қилиш биланоқ киши жонига ларза тушади. Бу водий ичкарисига томон яна бир йигоч йўл юрилса, у ерда шу хилдаги чумолиларнинг бундан ҳам зўр ҳужумига дуч келинади. Бундан ҳам нарига ўтгач, гўзал бир водийга етиладики, у тоза ва мусаффолиги билан Эрам боғига ўхшайди. У ер бир халқнинг оромгоҳ — юрти бўлиб, бу элга бир қавм ҳеч тинчлик бермайди. Улар қавм эмас, тангрининг балоси ва жаҳон хазинасининг аждаҳосидирлар. Гавдаларининг зўрлиги бир пора тоғдек бўлиб, биттасига юз тўда одам бас келолмайди. Уларнинг баъзилари шундай зўр ва баҳайбатки, бу жониворлар улар олдида бир чумолига ўхшаб қоладилар. Уларнинг тилини кими тушунмайди. Улар ҳақида нима дейилса, кишилар лоф деб ўйламасинлар. Булардан ҳам ўтгач, яна ўн кунчалик йўл юрилса, икки томони тоғ бўлган бир водий келади. Ҳар бир тоғнинг тоши осмон қадар баланд бўлиб, унинг чўққисига қараган одамнинг бўрки бошидан ерга тушиб кетади. У тоғнинг бирида қип-қизил олтинлар жилвалланиб, худди қуёш нуридек кишн кўзини қамаштиради. Иккинчи тог бошидан-оёқ кумуш ёмбисидан иборат бўлиб, унинг ёруғи худди ойнинг ёруг шуъласига ўхшайди. Бу ернинг эли ҳам мана шу ҳар бир тоши бебаҳо хазинанинг аждаҳоларидир. Бу элнинг уйқуси ўзларига қараганда ҳам ажойиброқдир: у қавм бир уйқуга кирганича, ўн кун ухлайди; бу пайтда ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ўн куи ўтгач, ҳаммаси уйқудан уйғониб, яна ўз ҳолларига келадилар. Шундан сўнг яна ўн кун уйғоқ юрадилару, аммо бу уйғоқликлари ҳам худди уйқудагидек кам ҳаракатдир. Бу девсифат махлуқларга шу уйқу вақтида ҳар бир кимса шикаст бера олади. Лекин улар бутунлай бехавф-хатар яшайдилар, чунки бу чумолилар уларнинг қўриқчиларидирлар. У махлуқлар бу хазиналарнинг қоровули бўлгани сингари, бу чумолилар ҳам у махлуқларнинг посбонларидирлар».

Оллоҳу таолонинг қудрати шундай улуғки, унинг қуд-

рати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир. Унинг қудрати кишининг ақлу ҳушидан ўткир, ақл-ҳушидангина эмас, балки ҳаддан зиёда ва чегарасиздир.

Шоҳ бу гапдан хабардор бўлгач, ақлни ўзига ҳамроҳ ва мададкор бўлишга чақирди. Шоҳ келган жойига қўнди ва унинг ёнига бутун ақл ва билим эгалари йиғилдилар. Улар бу махлуқларнинг ишларини кўздан кечирмоқчи ва йиртқичларга қарши чора кўриш андишасида эдилар. Лекин у ерда кўринган ажойиботлар кўнгилни худонинг қудратига ҳайратлантирар эди, холос. Кўнгил бу ҳолдан ҳайрону, ақл бу аҳволдан ожиз ва тўмтоқ бўлиб қолган эди. Илм-ҳикмат билан ҳам буларнинг чорасини қила олмагач, ноилож ликдан ҳамма лол ва ҳайрон бўлиб қолди.

Эй, соқий! Менга шундай май келтиргинки, у рухнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зеро ақлу идрок мени кўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муғанний! Ҳазин ва ғарибона фиғон чек! Чунки ҳозир менинг манзилгоҳим ғарб ери бўлиб қолди. Мен сенинг бошингга, қуёш ғарб ерига сочгани каби, мағрибий зарларни нисор қилиб сочай.

Эй, Навоий! Сен ғурбат ва мусофирликдан хафаланма, ватанинг ҳақида ўйлаш машаққатидан ўзингни озод тут! Зеро, манзилинг шарқдами-ғарбдами бўлишидан қатъи назар, муродинг ҳосил бўлса, рўйи заминнинг ҳаммаси сен учун баробар эмасми?!

LXI

Басират кўзлари[1] *ҳар нарсанинг моҳиятини билиш сурмаси билан ёритилганлар, улар қаёп боқмасинлар, ҳаёт ғаройиботларини равшан кўрадилар*

Биров ўзини маъни аҳлларидан деб билиши учун ҳақ унинг қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзини ўткир ва равшан қилиб яратган бўлиши шарт. Яъни у одам табиатда қандай сурат кўрса, у суратнинг санъаткорини англаши; қайси нақшда бир гўзалликни ҳис қилса, уни ижод этган наққош борлигини тушуниши; қандай ораста

[1] Басират кўзи — ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи демакдир (Кўз ҳамма жонивор-махлуқларда бор. Ақл-идрок, тафаккур, қалб ва ибрат кўзи эса, фақат инсонда бўлади.)

ҳайкални учратса, у чиройли ҳайкални яратган ҳайкалтарош кимлигини билиши лозим. Ахир бир нақшнинг наққоши кимлигини билмаган одам у нақшдан баҳраманд бўла оладими? Кўк — фалак турли-туман нақшларда кўринаркан, унга кўр-кўрона боқишнинг нима аҳамияти бор? Осмоннинг тўққиз қават дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан (қўл етмагач) ундан не фойда! Бу гулшанда (ер юзида) яратилган парсаларга назар солувчи киши ўткир кўзли, билимдон одам бўлса, ҳар бир дилкушо чаманни кўраркан, бунинг боғбони ким экани ҳақида фикр юритади. Қайси бир кўкариб турган нозанин ниҳолни учратаркан, уни парвариш қилганга юз офарин ўқийди. Гуллардаги ажойиб ранг ва ҳидларни сезаркан, бу санъатда ўзга бир сир борлигини ҳис қилади.

Бу чек-чегарасиз кенг дунё тепасида бир юксак сарой (осмон) яратилган бўлиб, у муаллақ туради: унинг устуни йўқ, у устуни йўқлигидан тўпторилиб қолган ҳам эмас, албатта. Унга ҳаяжонланмай назар солган киши, устун у ёқда турсин, ўрилган арқон ҳам йўқлигини билади. Агар, у осмонни усталик билан шу арқонга боғлаб осиб қўйилган, осмон муаллақлигининг ҳикмати шунинг тагида, деб ўйласа. Кимнинг басират кўзини тангри ўз қудрати билан ёритган бўлса, унинг кўзи қай томонга тушаркан, у ердаги ғаройиботларни бошдан-оёқ кўради ва кўнгли ибтиробга тўлади.

Бироқ ажойиб ва ғаройибларни кўришни орзу қилган одамнинг ҳаммаёққа югуриб-елишининг: гоҳ Шарқнинг Чин каби энг узоқ ерларига, гоҳ Ғарб ўлкаларига бориб, ранж-машаққат чекишининг; гоҳо ажойиб фил ва товусларни кўраман, деб ҳинд мамлакатларида хор бўлишнинг ва гоҳо туяқушлар томошаси учун араб саҳроларида сарсон кезишнинг ҳожати йўқдир.

Басират кўзи очиқ бўлмиш одам астойдил назар солса, дунёдаги ҳамма нарсадан ўзи ажаброқдир. Киши ўз авзойига бошдан-оёқ боқиб қараса ва ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўрса, унинг маънавиятида ғоят бебаҳо, ажиб, маъқул ва мақбул фазилатлар борлигини ўз кўзи билан кўради.

Бошлаб мен одам вужуди тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра унинг маънавий аҳволини баён айлай. Бу тимсол деганим — саҳий денгизнинг дурри, йўқ, денгиз дурри эмас, инсон вужуди богининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устига қимматбаҳо лаъл ўрнатилган. Унинг пешанасида шоҳлик аломати, қоши устида эса ҳар бир ҳолатдан огоҳлик нишо-

наси бор; кўзида ҳар нарсани кўриш ва унинг моҳиятини билиш нури порлаб туради. Соч толаларига бир асллик яширинган. Жамолидан шаҳаншоҳлик нури мавжланса, ҳар бир сўзида Исо пайғамбарники сингари ҳаётбахш мўъжиза бор. Гоҳо қўлида фалакдаги офтобнинг равшанлиги акс этса, гоҳо бармоқларида ой икки парчадек намоён бўлади... Азал билимдони (тангри) инсоннинг ажойиб жисмини, жисми демай, унинг тилсимини шакллантираркан, у тилсимнинг тўқимасини турли-туман «арқоқ-ўриш» билан тўқиб, эгнига «одам вужуди» деган либос кийгизди. Яна бунинг устига, санъаткорлик билан одам ичига «ақл» деган бошқа бир одамни ҳам яширди.

Инсоннинг умумий тузилиши — тимсоли шу хилда мужассам бўлди. Энди мен унинг маънавий аҳволини баён қилайин.

Одам тилсими шу хилда яратилиб, худди тўлин ойдек ораста бўлгач, бу вужудни бунёд этган ҳоким (тангри), унинг ичига сирлар хазинасини яширди. Бу хазинани одам тилсими ичига яширишдан мақсад уни жаҳон кишилари топиб олмасин учун эди. У ганжни инсон ичига беркитиш билан халойиқдан унинг сирини яширди. Агар кимки бу яширилган хазинани топишга муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир. Буни хазина эмас, етти денгиз денг, йўқ, денгиз эмас, тўққиз баланд осмон, деяверинг.

Ой билан қуёшни йўқдан бор этган, ой ва қуёшгина эмас, бутун ҳаракатдаги коинотни яратган оллоҳ бир қатрага денгизни яширгандек, энг кичик юлдуз бўлмиш Суҳонинг ичига чархи аълони[1] ниҳон қилганидек, одам вужудга ғоят ажиб хазиналарни яширди. Агар биров ғаройиботларни кўришни истаса, шундан ҳам ғаройиброқ нарсани ахтариб тона олармикин? Ҳар ким ғаройиблар тамошосига ишқибоз бўлса, шу истагани ўз вужудида пинҳон ва яширидир. Модомики, нимани истаса ўзидан топиладиган бўлгач, жаҳонни кезиб — овора бўлиб юришнинг не маъноси бор?

LXII

Сув истаб, денгиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳан-

---

[1] Чархи аъло — юксак осмон.

ғига ем бўлгач, сувдан айрилганларини билган балиқлар ҳикояти

Денгизда гаввослик қиладиган бир одам менга тубандаги дурдек бебаҳо ҳикояни айтиб берди:

Денгизда бир гуруҳ балиқлар бор эдики, улар сувда бўлганлари ҳолда, доим қандай қилиб бўлса ҳам сув топишнинг хаёлини сурар эдилар. Улар доим сувни ҳавас қилар, сувдан бўлак орзулари йўқ эди. Уларнинг бутун иши сув ахтаришдан иборат бўлиб, «сув деганлари нимайкин?» — деб ўйлардилар. «Сувнинг ранги қанақа-ю, таъми қандай бўларкин, унинг юриш-туриши қанақайкин?» — деб бош қотирар эдилар. Мана шу ташвиш билан таналаридаги тангачаларини гўё баданларига тушган кулфатдек ҳис қилар, лекин сувдан ҳеч «дарак топмас» эдилар. Шу бетоқат балиқлардан бири:

— «Эшитишимча, фалон зўр гирдобда қари-қартанг бир наҳанг бўлиб, у денгизнинг остида ҳам, устида ҳам сайр қилиб юрар эмиш. Эҳтимол, ўша наҳанг сувдан дарак топган ва кўп ажойиб махфий сирларни билиб олган бўлса!» — деди.

Мана шунинг хомхаёл гапи билан ҳалиги балиқлар сувнинг орзусида, ҳеч нарсани ўйламай, шошилганча ўша томонга қараб азм этдилар. У ноёб-ягона мақсад юзасидан ташаббус қилиб, зўр гирдобга етишдилар. Бу гирдоб гирдоб эмас, чархи фалакдек; кичик-киримгина эмас, айланиб юрувчи осмондек чўнг гирдоб эди. Бу балиқлар — жўшиб ётган сувнинг атрофига яқинлашиши биланоқ гирдоб буларнинг ҳар бирини ҳар томонга тортиб кетди. Даҳшатли гирдоб балиқларни худди бўрон тол япроғини тўзғитгандек тўзғитиб юборди. Шу онда бу чуқур денгиз чайқалиб, баҳайбат наҳанг пайдо бўлди. Балиқлар бир-биридан жудо бўлиб, фироқ ўтида ёниб турган пайтларида, ўлим тимсоҳи буларни бирин-сирин барчасини ютиб, ўз қорнида ҳамма балиқларни жамлади. Шунда буларнинг ҳаммаси сувдан айрилганларини, аввал сувда эканлару, энди қуруқликка чиқиб қолганликларини ҳис этдилар. Пушаймонлик оҳидан фалакка тутун чиқарай десалар, наҳанг меъдасининг ўти буларни ёндириб юбормоқда эди. Буларнинг ўзлари бир-биридан ажралмасдан буруноқ ораларига жудолик тушган эди.

Эй, одам! Сенда ҳам кўпгина махфий хазина бор-у, аммо уни билишга табъинг нодонлик қилади. У хазина сенда бекиниб ётибди, йўқ, сен унга кўмилиб ётибсан-у, аммо билимсизлик сенга зарар бермоқда. Борди-ю, сен

ҳам денгизининг ҳалокатли гирдобига тушиб қолсанг, сен ҳам ўлим паҳангига ем бўлсанг, мақсадинг йўлида ғарқ бўлгач, у сирдан воқиф бўлсанг, не фойда? Ҳар бир қизиқ кўринган нарсанинг орқасидан югуриб нима қиласан? Ҳамма ажойиботлар сенинг ўзингга беркинган-ку! Нечун огоҳ бўлмайсан?! Ҳар қандай бефойда пушаймонликларга дучор бўлмасингдан илгари эсингни йиғиб йўлга қадам қўй-да, ўз улуғлигингни кўр, эй одам!

LXIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, модомики инсон фаҳми мақсаднинг асл ва тўлиқ ҳақиқатини идрок қилишдан ожиз экан, ўзга ҳайвонлардан не фарқи қолди?— деб сўрагани

Хазина сочувчи ҳукмдор яна сўрадики: «Эй, нозик ва маъноси чуқур, қимматли сўзлар айтувчи устоз! Барча махлуқларнинг энг шарафлиси бўлмиш инсон табиатига ҳақиқат сири пинҳон этилгандир. Лекин кимнингки шу шамдан кўзи равшан эмас экан, ўз хазинасидан бехабар кишининг ўзгинасидир. Модомики шундай экан, нечун «илми ийқон» да (ҳақиқат нималигини билдирадиган илмда) инсон билан ўзга ҳайвонлар орасига фарқ қўйилди?»

Гўзал нуқталар сўзловчи олий зот айтдики:

— Инсон ҳамма нарсани идрок этиш қобилиятига эга, бошқа ҳайвонлар эса бундай фазилатдан маҳрумдир. Зеро, инсон барча махлуқотларнинг сарваридир.

— Мақсад учун керакли билимини киши махфий сақласа бундан не фойда?— деди шоҳ.

Доно айтдики:— Жаҳон аҳли ўзига қанчалик фазилатлар беркитилганини билмагани ҳолда, билгандан ҳам афзалроқ ва улуғроқдир. Лекин инсон ўзига беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идрок этмагани ҳолда шунчалик кўп нарса биладики, ўзини ўзи яхши тушунмагани ҳолда англаган сўзлари — сўзлардаги маънолари, муддаою умидлари уни бошқа барча махлуқлардан ажратиб улуғлаб туради. Инсондаги талабчанлик, бир нарсани топиш, қўлга киритиш учун ўз идроки билан меҳнат қилиши, машаққат чекиши — унинг обрў ва шавкатига сабабчидир. Хусусан, бировларнинг дилида не муддаолари борлигини билиш, бу ҳақда бош қотириш — инсон учун ниҳоятда ноёб ва улуғ фазилатдир.

LXIV

Искандарнинг чумолилар хайлини овлаш учун ўз қўшинини сафга тузгани ва бу аснода девкор-девонавор гуруҳлар келиб, унинг қўшини қаршисида саф тортгани ва улардан бир паҳлавон икки қўшин ўртасига тушиб, Искандар сипоҳининг илғор паҳлавонларини ожиз этгани ва шу аснода Чин ғазоласи шер қиёфатида маъракайи майдонга кириб, аждаҳошикорлик қилғани ва Искандар ул кийикни ўз ҳарамининг оҳусига айлантиргани ҳамда унинг асирини лутф-марҳамат билан яна ўзига асир этгани ва у ўз одамлари билан бунинг мажлисига қайтиб келгани

Маъно сочишни ўзига ҳунар қилиб олмиш доно қоғозни шундай сўзлар билан қоралади:

Лашкарлар чумолиларнинг ғавғоси содир бўлган ерга от сургач, шоҳ бу ердаги сирлардан воқиф бўлиб, отдан тушди ва бир қадар ором олди, сўнгра ҳикмат аҳли билан маслаҳатлашиб, бу чумолиларнинг чорасини кўриш тараддудига тушди. Улар шоҳ билан бирга шундай фикрга келдилар:

Мамлакатнинг зийнати бўлмиш отлиқ ва пиёда аскарлар орасида ҳаддан ташқари зўр қаҳрамонлар, сонсиз-саноқсиз диловар йигитлар бордир. Уларни шу чумолилар жангига мос кийимлар билан ясантириб, сафга тузамиз. Булар бир неча марта чумолилар даштига шиддат билан босиб кирадилар. Қайтиб дам олгач, кийимларни ўзгартириб, яна уларни қириш учун ҳужум қиладилар. Ахир, чумоли деган махлуқ ҳаддан зиёда кўп бўлиб, зарар бермоқчи бўлганда ҳам нима қила олар эди? Агар бордию шер каби куч кўрсатмоқчи бўлганда ҳам, шер шеру, чумоли — чумоли эмасми? Биёбон шу чумолилардан тозаланиб бўлгач, париги эл устига хавф-хатарсиз юриш қилиб боргаймиз. У ерда шоҳ бошлиқ бутун лашкар, то худо зафарга эриштиргунча жанг қилгаймиз.

Маслаҳат шу ерга келганда қуёш мағрибга ботиб, кўздан ғойиб бўлди; жаҳон чумоли босгандек қоронғилик ичига кирди. Шоҳ ҳеч қандай қўрқувсиз шу даштга қўнди ҳамда уни чумолилар босқинидан сақлаш учун посбонлар қўйилди. Акс ҳолда чумолилар босиб, уни ҳар тарафдан тишлаб тортиб, хароб қилиши мумкин эди. Ниҳоят, тонг ўз байроғини баланд осмонга тиккач, машриқ шоҳи — қуёш ўз юзини кўрсатаркан, Рум подшоси лашкарларни сафга тузиб, мўр сингари чумолиларга ҳужум қилиш учун тайёрланди. Яна саф тортган жангчиларнинг наъ-

ралари янграб, жанг нағораларининг садоси ер ўкини чок-чок қила бошлади. Аскарлар бирдан жунбушга келиб, ҳаммаёққа сурон солиб, дунёни гавғога тўлдирдилар. Бу тўполоннинг садоси ҳалиги ваҳший қавмга ҳам бориб етди, улар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйладилар. Бинобарин, улар ҳеч нарсани ўйламай, шовқин-сурон бўлаётган томонга қараб югурдилар, бу можаронинг сирини билишга шошилдилар. Ҳаммалари пашша талашидан қочган филлардек югуришиб, чумоли сахросидан ўтдилар ва ер юзи лашкар билан тўлалигини, дунёнинг тогу тошларини ҳам ёв босиб кетганини кўриб, даштни қоплаб ётган чумолилар сингари кўп бўлган бу қавмнинг галаговури оламни бошига кўтарди. Бу ваҳшийлар ҳар томонда аскарларнинг саф тортиб турганини кўриб, қаршима-қарши саф туздилар. Уларнинг ҳаммаси девпайкар, ваҳшийнамою барчаси ваҳшийларни тутқун қиладиган, девларни ҳам ҳалок этадиган даражада зўр эдилар. Буларнинг ҳар бири каркидондек кучли, филдек баҳайбату лекин кўринишида худди девга ўхшар эдилар. Буларнинг кўзи кўк, соқоли сариқ, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешанасида шохи бор эди. Кийимлари эса ҳачир ва кийик чармларидан ясалган, ейдиган таомлари ҳам шуларнинг гўштидан иборат эди. Бу қабиҳларнинг ҳар қайсиси устундек йўғон ва оғир ходаларни кўтариб олган, темирни эгиб, чангак қилиб у ходаларнинг учига ўрнатганлар. Уларнинг асосий уруш қуроллари шундан иборат бўлиб, фақат шу билангина жангга кирадилар. Шу важоҳат билан ваҳший феълли миннга дев бутун Искандар қўшинига қарши саф туздилар. Булардан бири зўгум билан маъракайи майдонга кириб, ўз тилида гўлдираб, қон тўкиб ва жон олиб, ўз элига ҳадя қилиш ниятида эканлигини баён этиб, ўзи билан курашишга ҳариф талаб қилди. Бу томондан ҳам танаси харсангдек, харсангга ўхшаса ҳам, ўзи тоғни урса толқон қилгудек бир паҳлавон майдонга тушди. У кўп ерда, шоҳнинг кўз олдида жанг қилиб, душманнинг чангини кўкка чиқарган эди. Бунинг гавдаси ҳарифидан — қаршисидаги душманидан қолишмаган ҳолда, лекин паҳлаворлик шуҳрати ундан ортиқроқ эди. Ўзи филга ўхшаган бу паҳлавоннинг оти Каркидон, отигина Каркидон эмас, танаси ҳам худди каркидоннинг ўзгинаси эди. Аммо аҳли жанг паҳлавонлар орасида у Раъд (Чақмоқ) лақабини олган, у ҳақиқатан тошлар орасига тушган чақмоқ тош эди. Аждар жангига шер қандай шижоат билан кирса, бу ҳам майдонга шундай ботирлик билан кирди. Ганими ҳам худди даҳшатли сел

ўзини қояга ургандек, бунга қарши ташланди. Бу паҳлавонларнинг иккиси бир-бирига чирмашиб, икки тоғ чўққисидек бир-бирларига қовушдилар. Булар бир-бирларига қанчалик кўп зарба урмоқчи бўлсалар ҳам аммо усталик билан чап бериб, зарбани қайтарар эдилар. Ниҳоят, ваҳший зотли қайсар паҳлавон, бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди. Кейин қўлларини маҳкам боғлагач, тезлик билан чангак солиб, унинг отини ҳам тутди. Асирини ўз кишиларига топширгач, яна ўзига қарши мубориз — жангчи талаб қилиб, наъра тортди. Яна бу томондан майдонга газаб билан бир шерюрак паҳлавон тушди. Унинг ўткир тиғи душман гурзисига урилавериб, дами қайтиб кетган эди. Белидаги қайрилма камарида, душманни шафқатсизлик билан чопиш учун кескир қиличи бор. Остидаги зўр оти ҳам қиличдек ўткир бўлиб, чонганда худди қуюнга ўхшаб саркашлик билан югурарди, у худди чўққи устига миниб турган балога ёки тоғ бошига чиқиб турган аждаҳога ўхшар эди. Бутун қаҳрамонлар унга Қаҳқаро деб лақаб қўйганлар, бу асли шарқ халқларидан бўлиб, қирвонлик эди. У майдонга кириши биланоқ ваҳшийга от солди, лекин дев унинг ҳамласини писанд ҳам қилмади. Яна душманлик ўти шундай алангаландики, фалакка ҳам ундан шикаст етиш хавфи бор эди. Гоҳ у шиддат билан ҳужум қилар, бу орқага чекинар; гоҳ бу қувар, у қочар эди. Гоҳо бетма-бет туриб, бир-бирларига ҳамла қилганлари ҳолда, бир мўйларига ҳам зарб текиздирмай, ҳужумни дафъ этар эдилар. Бу гал ҳам ваҳший уни ҳолдан тойдириб, чангагини елкасига солиб, торта кетди. Қаҳқаро ҳам отдан агдарилиб, қаро ерга йиқилиб, тупроққа беланди. Девзод уни ҳам боғлаб ташлаб, ўжарлик билан яна ғаним талаб қилар эди.

Бу курашга яна бир киши кириб, у ҳам ҳалиги икки паҳлавон сингари асир бўлди. Яна ўз кучимни кўрсатаман, деб бир киши кирган эди, у ҳам юқоридаги уч киши каби, унинг тузоғига гирифтор бўлди. Шу хилда ўн уч паҳлавон кетма-кет кураш майдонига кириб, девбашарага забун бўлдилар. Замонанинг зўр паҳлавонларидан унга қарши ким борса, юзма-юз бўлиши билан тутилаверди. Кимки у билан курашмоқчи бўлса, олдига борган ондаёқ ўз ожизлигини сезар эди. У яна ғаним талаб қилиб қичқирар, аммо одамларда унга қарши боришга юрак қолмаган эди. Ҳамма ҳам майдонга тушиб, у билан курашишга

хавфланар, бекордан-бекорга жонидан кечишга ҳеч ким ботинмасди.

Бу ҳолат шоҳнинг тоб-тоқатини олиб, вужудида изтироб зоҳир бўлди. Ўз кишиларига: «Жангга туш!» — деб буйруқ беришдан андиша қилар, зеро, қаршидаги ҳариф тенгсиз даражада зўравон эди. Шоҳ ичдамаса, ваҳший ҳар хил бемаъни замзамалар билан унинг жигига тегар, ор-номусини ерга букар эди. Шоҳ: «Бу шумларнинг биттаси шунчалик иш кўрсатса, ҳаммаси гулув қилганда ҳолимиз не кечади?» — деган ташвишга тушди. Гоҳо кўнглини қўрқув ҳам босар, аммо ҳикмат тариқини тутган шоҳ ўзини бардам тутар эди. Унинг кўнглига юз минг ғам азоб солгани ҳолда, у ўзини мажбуран овутар ва заҳарханда қилар эди. Лекин дев бунинг қаршисидан нари кетмас, ҳалиги аччиқ-тиззиқ гапларини, замзамаларини бас қилмас эди.

Мана шу аснода юзига Чин ниқоби тутган бир эпчил одам зудлик билан майдонга тушди. У худди кўкдаги порлоқ қуёшдек кўм-кўк пўлат кийимларга ўранган, жаҳонга нур сепувчи осмон офтобидек нур сочиб, ер юзидаги симобдек жўш уриб турар эди. Отини Чин эгар-жабдуқлари безаган бу паҳлавоннинг қўлида қат-қат ўралган каманд, бошида ўқ ўтмас қалпоғи, белида гилофи камар билан туташтирилган чин ханжари бор эди. Оти тезликда чақмоқдан, ўзи хунрезликда жафокаш фалакдан ўтарди. У майдонга кириб, оти билан ҳар томонга жавлон қилгач, шоҳга яқин келиб, бош эгиб, таъзим бажо келтирди ва шоҳ ҳақига яхши тилак тилади, кейин қайтиб, ваҳший томон от солди. Уни шоҳ ҳам, па аскару сипоҳ ҳам танимади. Лекин ҳамма бунга ачиниб, пинҳоний оҳ чекиб: «Юз афсуски, шундай зебо йигит ҳам бу ваҳшийнинг тигидан шикастланади»,— дер эдилар. Лекин у душман билан шундай олишиб кетдики, отининг жавлонидан осмонни гард-тўзон қоплаган эди. У отини шитоб билан ҳар томонга югуртириб, қаҳрамоннинг жисмига изтироб солиб, шошириб қўйди. Уни шу каби эпчиллик билан эсанкиратгани ҳолда, ўзини чангакка тушишдан асрар эди. Бу икки ҳарифнинг ҳаракати: бирини — бир жойда турган ер куррасига, иккинчисини айланувчи осмонга; бирини паргорнинг марказига, у бирини эса — давра чизувчи қисмига ўхшатар эди. Шу каби жанг-жадал билан ваҳшийни эсанкиратиб туриб, унинг бўйнига қат-қат ўралган камандини ташлади ва бир қўли билан бўйнини илинтиргани ҳолда, уни сургаб, тезликда шоҳнинг ҳузурига келтириб ташлади. Бу мағлубият ваҳшийни ҳолатдан кетказган,

унинг вужуди тупроқларга қорилган, душман отининг оёғи остида топталган, судралиш натижасида ниҳоятда дабдаласи чиққан эди. Чобуксувор қаҳрамон, шоҳга яқин келиб, худди шердек сакраб отдан тушиб, сайдини қаттиқ боғлагани ҳолда, судраб келтириб, қора тупроққа ташлади.

Шоҳ бу ғалабадан шу даражада қувондики, ўша онда кўнглидаги барча гам-гуссалари гойиб бўлди. Шундан кейин изтироб ва ташвишлари йўқолиб, тезда ўз қўшинлари орасига келиб кирди.

Бутун қўшин хандақларга шундай жойлашган эдики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек эди. Шоҳ қўшини орқасида отдан тушгач, жанг майдонининг чанг-тўзонидан юз-қўлларини ювди. У Жамшидвор бир виқор билан ўз қабулхонасига кириб, яна бахту давлатдан умидвор ҳолда ўтирди. Тезда ҳикмат аҳллари билан маслаҳат мажлиси тузиб, ваҳшийни тутқун қилган қаҳрамонни ҳузурига чақиртирди. У шер тутувчи ботир эшикдан кирганда, мажлис аҳли уни ҳурматлаб, табрик ва қарсаклар билан қарши олди. Уни Файлақус ўғли Искандар ўз олдига чақириб, бағрига босиб, қучоқлади; у бунинг оёғини ўпди. Шоҳ унга кўпгина инояту марҳаматлар кўрсатиб, бошидан олтин-жавоҳирларни нисор қилиб сочди. Кўп лутф-карамлар изҳор айлагач:

— Эй, душманни банд этган, ваҳший шикор! Сен кимсан? Тездан ўзингни кўрсат! Сени кўриш иштиёқи бизнинг тобу тоқатимизни олди-ку!— деди.

Ботир чаққонлик билан юзидан ниқобини олганда, худди булут остидан офтоб чиққандек бўлди. Бу ўша шўх Чин қизи, ўша чобук ва чаққон ҳурзод эди. Буни шоҳга Хоқон ҳадя қиларкан, тубандагича мақтаган эди:

«Бу гўзал, ҳусида хуршиди тобонинг худди ўзи, яна Зуҳра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас!» — деган эди. Искандарга бу кейинги сифатлари хуш келмай, бунга унчалик илтифот кўрсатмас эди. Бинобарин, ҳусни тенгсиз бўлгани ҳолда, жангжўлиги ҳали юзага чиқмаган, ҳеч ким ундан бу қадар қаҳрамонлик кутмаган эди. У ҳам шу пайтгача ҳеч кимга ҳеч нарса демай, бир жангу жадал фурсатини кутар, шундай пайт келгач, шоҳга жонини нисор айлаб, жанговарлик бобидаги санъатини кўрсатмоқчи бўлиб юрар эди. Бугун давлат ишига ниҳоятда халал келиб турган бир пайтда, жуда ҳам иш кўрсатиш пайти келганини ҳис қилди ва ўзини жанг майдонига уриб, душ-

мани ўз жавлони билан енгиб, асир олди. Искандар энди унинг ўша ой, хуршиди оламорой эканини билиб, тангри санъатига юз офаринлар айтгани ҳолда, унга зафар тилаб, тубандагича марҳамат айлади:

— Эй гўзал, жамолингга ниқобингни ёп! Ахир туноқшомда офтоб ўз юзини кўрсатмайди-ку! Вақтни ўтказмай, менинг хобхонамга кир, ўша ерда бу кеча менга уйқуни харом айла! — деди. У шам, худди сарв бўстонга кирганидек, шоҳнинг хобхонасига кириб, шабистонини ўз нури билан ёритди. Шоҳ базмни бошлар экан, Кайковуслар одатича май ва соз келтиришни буюрди. У ўз муродига ўйин-кулги ва сози май билан етишни истар эди. Майнинг ҳарорати унинг димоғини чоғлаб, бошини қиздиргач, ваҳший тутқунни мажлисга чақиртириб, у билан бир гуфтугў қилишни истаб қолди. У девга ўхшаган паҳлавонни олиб келганларида анжумандагилар унинг шакли-шамойилини кўриб, ваҳимага тушдилар. Унинг аъзойи бадани занжирбанд қилиб ташланган ва унга ҳамма шафқатсизлик ва душман назари билан боқар эди. Куч ва қудрати икки филча келадиган бу паҳлавонни бунчалик мазлум ва тутқун ҳолда кўраркан, шоҳ унинг вужудини банду кишанлардан озод этишни, кўнглига шодлик ва фароғат етказишни буюрди. Унинг занжирларини ечдилар. У ниҳоятда миннатдор бўлиб, тахт ўртасида мақом тутди. Даставвал, шоҳнинг буйруғи ва илтифоти билан овқат бердилар. Меҳмон овқатланиб, қорни тўйиб олгач, гўзал қадаҳларда дарёдек мавжланиб турган тўла май узатдилар. Меҳмон бир жом майни нўш қилиши билан, аёқчи (косагул) боз яна бир жом май тутди. Бу икки коса майни ичиб олгач, шоҳнинг илтифотидан паҳлавоннинг кўнгли жўш уриб кетди. Боз унинг устига шоҳнинг ўзи ҳам шоҳона қадаҳда май тутиб, унинг хатар тўла жонига юз минг қувонч бағишлади. У шоҳдан инъом-эҳсон кўрган сари, бу неъматлар учун ҳар пафасда бошини саждага қўйиб, миннатдорчилик изҳор этар эди. Ниҳоят, қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмоғини солди. Май уни беихтиёр қилган эди, бинобарин, у ер ўпиб, тубандаги сўзларни баён айлади:

— Мен биёбонларда ўсган бир ваҳшийман. Ота-боболарим ҳам ваҳший — ваҳшийзодадирлар. Сенга ташаккур айтай десам тилим йўқ. Яхшиликларинг учун лоақал дуо қилишга ҳам ожизман. Лекин юрагимда айтмоқчи бўлган гапларим бор. Сен агар: «Ўшаларни айт!» — десанг, айтайин!

— Ҳар не каломинг бўлса, айт! — деди шоҳ. — Каломингнигина эмас, мурод-мақсадларингни баён эт!

Шундан сўнг ҳаддан ташқари кўп ичиб, девона даражасига келган ваҳший айтдики:

— Эй шоҳ, сендан менга кўп навозишлар бўлди. Бунга қарши яхшилик қайтариш менинг қўлимдан келмайди. Лекин қўлимдан шу иш келадики, ўлгунимча сенинг хизматингда бўламан. Жанобингдан бир нафас айрилмайман. Ҳеч қачон сенинг хилофингга иш қилмайман. Лекин унутмагинки, мен ўз халқимнинг хони, туну кун уларнинг посбони эдим. Сенинг худди мўр-малахдек лашкарингни кўргач, қавму хайлимга шикаст етмасин, деб уларнинг машаққатини ўз устимга олиб, жанг майдонига ўзимни урдим. У ишларнинг тафсилотини сенга баён қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ, зеро сен уларни ўз кўзинг билан кўрдинг. Энди мен сенга асир бўлганимда эса, менга бахту саодат ёғилганини кўриб турибман. Сен менинг бошимга сиёсат қиличини солмадинг; ўлдиришинг лозим бўлгани ҳолда, ўлдирмадинг. Яна бунинг устига менга бениҳоя иноятлар қилдинг, ҳаддан зиёда карам-марҳаматлар айладинг. Агар ижозат берсанг, энди кетсам-да, сенинг хизматингга ярайдиган бўлиб қайтиб келсам! Зеро, қавм-қариндошу эл-улусларим «ғаму кулфатларга гирифтор бўлди»,— деб ўйлаб, мен учун ҳозир мотам тутаётгандирлар. Мен сенинг соянг давлатингдан уларни шодлантирай, ҳаммасини ғам-ғуссадан озод этай!

Бу каби хушхабару башоратларни эшитгач, шоҳ унинг кетишига рухсат этди. У қаддини букиб, ер ўпиб, шоҳга таъзим бажо қилгач, ўрнидан туриб, маст филдек айқалиб-чайқалиб чиқиб кетди. Шоҳнинг бу иши мажлис аҳлига жуда ғалати туюлди; ҳар кимнинг кўнглида ҳар хил андиша тугилди. Бу ҳақда ҳар ким бир фикр айтмоқчи бўларди-ю, аммо қандай қилиб шоҳга луқма ташлашнинг иложини қилолмас эди. Шоҳнинг бу қилган иши, тўсатдан ўйламай-нетмай ваҳшийни озод қилиб юбориши ҳатто олим ва доноларни ҳам ўйлантириб қўйган, улар ҳам бу ишдан бағоят ажабланган ва ҳайратда қолган эдилар. Лекин шоҳ эса ўзининг бу қилмишидан ниҳоятда хурсанд ва завқиёбу, бунинг оқибатидан хотиржам ва фориғулбол эди. Иқболи нимани талқин этса, шуни мустақил ижро қилмоқ унинг одати эди.

Бу воқеадан анча фурсат ўтиб кетди, лекин ҳали ҳам ҳамма ҳар хил хаёлда эди. Шу замон бирдан ташқаридаги кишиларнинг қий-чувлари эшитилиб, эшикдан ҳалиги баҳайбат ваҳший кириб келди. У ёлғиз эмас эди, ўзи

билан бирга ўз тутқунларини, яъни ҳали жанг майдонида ўзига асир бўлиб, Искандар қўшинининг кўнглини чўктирган паҳлавонларни ҳам бирга олиб келди. Уларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ваҳший буларни ҳам шоҳга совға қиларкан, қулоғини ушлаган ҳолда, ерга сажда қилиб, ўзини ҳам ўшалардек қул қилди.

Шоҳ бу қиссадан бағоят шодмон бўлди, шоҳгина эмас, бошқа ҳамма катта-кичик қувончга тўлди. Олийсифат шоҳ бу ишлари учун ваҳшийга кўп миннатдорчилик ва лутф-карамлар изҳор айлади. Бандга тушганлар озодликка чиқиб, яна шоҳнинг зиёфатида, у билан ҳамнафас бўлиш шарафига эришдилар. Шоҳ лутф-марҳамат билан Бориқи Барбарийга томон қаради. Карам хони бўлмиш шоҳ иноят қилиб, буларнинг ҳаммаси билан, хусусан ўзининг қадрдон полвони Бориқи Барбарий билан қучоқлашиб кўришди. Мажлис аҳли душман қўлига асир бўлмиш бу ғурбатзадаларни саломат кўриб, хотиржам бўлди. Бу оқшом ҳаммалари маст бўлгунча май ичиб, охири уйқуга кетдилар.

Эй, косагул! Ҳозир бир қадаҳ май бер! Зеро, ҳижрон азобидан кўнглим беҳузур бўлиб турибди. Шоядки, майнинг таъсири билан мендаги қайғу ҳам бирор нафас йўқолиб, бирон соат ухлаб, ором олиш насиб бўлса!

Эй, хонандаю созанда! Висол куйини куйла! Ахир айриликдан бечора жоним кўп азобланди. Ҳалиги одамлар ҳижрондан сўнг бир-бирлари билан дийдор кўришганлари каби менга ҳам тангри висолни насиб айлагай!

Эй, Навоий! Ўз севгани билан кўришмоқ ҳар бир одамнинг орзусидир. Ёр билан бирга кечирилган кунлар эса абадий ҳаётга тенгдир. Сабр-тоқат билан висол дамларини кут, бир нафас бўлса ҳам ўша фурсатни ғанимат бил!

LXV

Ҳажр шомининг қоронғилиги таърифидаким, унинг қаршисида бало дўзахининг тутуни — шодлик жаннатининг сунбули бўла олгай ва у шомда ҳаёт рўзғори қорайганларнинг паришон аҳволи ҳақидаким, уларнинг ёр васли тонгидан кўзлари ёримайди; хусусан, бу варақларнинг юзини қоралаган кишининг холи ва гавҳари шабчироғининг висоли жаҳонни ёритгудек гўзаллиги ва унинг худди гавҳари шабчироққа ўхшаш ноёблиги ҳақида

Киши юз йил айриллик азобини тортса-ю, бир нафас висолга эришса, қандай яхши! Киши ҳижрон азобини

қанча тортса ҳам оқибат-натижада севгани билан топишса, унга нима ғам! Айрилиқ қанчалик жонинг офати бўлишига қарамай, киши охирда висолга етишса, ҳечқиси йўқ. Агар бировнинг мастлик оқибатида боши оғриб, жисму жони алам ичида бўлсаю, лекин базмда яна қадаҳ кўтарса, ҳамма дарду ғами фаромуш бўлиб, эсидан чиқиб кетади. Аммо фироқ кунларида ўтган умр жуда ғалати, ундан юз қатла ўлим яхшироқ. Васл айёми абадий ҳаёт кунларидир; у жонга озиқ, кўнгилга ором бағишлайди. Айрилиқ кунлари шомдек қора бўлса, унинг кечалари қандай бўларкин? Бир ўйлаб қаранг! Йўқ, унинг кечасини жонинг офати, бало кўланкаси ва ўлим зулмати деб билаверинг. У қора кунга ўхшаса ҳам, лекин аслида ажал ўтининг қора тутунидир. Агар дудга ўхшамас экан, нечун доим ундан кўзга ёш тўлади? Агар у қора кун мисоли эмас экан, нима учун хасталар кўнглини азоблайди? Фироқ бўлмаганда эди, бечора ошиқ кўзидан ёш ўрнига бағир қонини оқизармиди? Агар ҳажр унинг бошига қиёмат кунларини солмаса, куйиб-пишиб, кўзидан ёш тўкармиди? Қуёш ҳажридан дардноқ бўлмаганда эди, субҳ ўз ёқасин чок этмаган бўлар эди. Лолалар гулдан йироқ тушганлари учун ўз бағирларини пора-пора қиладилар. Фалак қуёшсиз яшай олмайди, бўлмаса нима учун бўйнига булутдан мотам кигизи тутиб олади? Гўё ой ҳажри булут бағрини чок-чок сўкади, бўлмаса нима учун тинмай кўзидан ёш тўкади? Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганда эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тог бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фиғон қилади. Дашт, жони азобда қолган Мажнунидан ажраганн учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди. Гул булбулни фироқ азобида куйдирди, шу жиҳатдан булбулнинг ранги гулга эмас, кулга ўхшаб қолди.

Чақин хашакни куйдиргани каби ҳажр азоби ғамнок вужудни кул қилади. Агар бирон кимса ҳажр ўтининг табиатини тушунадиган бўлса, унинг ўзи биров ҳажрини бошидан кечирганидандир. Сен айрилиқнинг ғам-қайғусини ҳажр кечаси уйқуси йўқ одамдан сўра!

Кимки мен каби айрилиқ асири бўлса, унинг доим куйиб юриши эҳтимолдан холи эмас. Мунглуг бошим айрилиққа гирифтор бўлгач, кўз ёшим бағир қонидан рангин бўлди. Ҳеч ким фироқ илгида нотавон бўлиб, мен каби жони азобда қолмасин. Лекин кишн қанчалик фироқ азобини тортган бўлишига қарамай, висолга муяссар бўлса, у кунлари унут бўлиб кетади. Мен учун айрилиқ

машаққати ниҳоясиз бўлди, ҳижрон шомига висол тонгидан ҳанузгача асар йўқ.

Фироқ дастида жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир:— молу давлат айрилиги бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрдир; дўст-ёрдан айрилиқ доғи ҳам кишининг юрак-бағрини куйдириб юборади; қариндош-уруғ, туққан-жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади; яна бири — ишқ дардига мубтало бўлиб, бировга кўнгил қўйишдир.

Айриликларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бор-у, аммо ҳеч қайсининг машаққати мана шу кейингичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир.

Менинг ичим айриликдан доим йиғи — зорда, зеро, юрагимда айриликнинг биринчисидан бошқа ҳамма хиллари бор. Бунинг биттаси кишини бетоқат қилгандан кейин, ҳаммасининг азобига қолган бечоранинг ҳоли не кечади? Лекин айриллиқ жонга азоб-уқубат бериб турганда киши дийдор кўришдан баҳраманд бўлса, яъни ҳижрон заҳри висол шарбати билан алмашса, бундан ортиқ хушнудлик бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаёт шарбати, абадий умр деса бўлади.

Илоё, шундай хушхабар бўлса, Навоийни ҳам ноумид қилмагил!

LXVI

Мажнун ҳикояти. Фироқ тоғи оғирлигидан ўзини тоғдан ташламоқчи бўлиб турганда, Лайлидан келган мактуб қўллаб ва унинг элчиси камаридан тортиб, ўлимга йўл қўймади

Эшитишимча, бутун вужуди ишқ дардида ёниб, аламидан саҳроларни кезувчи Мажнун неча вақтдан бери Лайлини кўрмаганидан, аъзойи баданини фироқ доғи сирқиратар эди. Мана шу муҳаббат ўтининг алангасидан ўртангани туфайли, у ғам-андуҳга тўлган жонидан кечишга қарор қилди. Чунки ёрнинг фурқати ҳалокатли бўлиб, ҳижрон азобига ортиқ тоқати қолмаган эди. Бинобарин, у Нажд тоғининг устига чиқиб, ўз ҳолига тубандагича чора кўрмоқчи бўлади; яъни, мажнунона исёнкорлик билан ўзини шу чўққидан пастга ташлаб юбориш режасини тузди. Айриллиқ асири бўлмиш одам шу хилда ўлишни ҳижрон азобидан афзалроқ кўриши табиийдир. Мажнун зор-зор йиғлаб, энди тоғ тепасига келиб, ўзини пастга

ташлайман, деб турганида бир одам Лайлининг унга ёзган номасини олиб келди ва дилдорининг номасини олиш билан алангаланиб турган ўтга сув урилгандек бўлди. Бу нома унинг кўзини очиб, хаёлини ҳам ўз жойига келтирди, Мажнун севинганидан, тоғнигина эмас, ўзини ҳам унутди. Яъни ўша хат бунинг жонининг сақланиши ва ўлимдан қутулиб қолишининг боиси бўлди. Бундан кейин бечора Мажнун бир неча йилгача хурсандчилик билан ўша мактубдан жонига қувват олиб яшади.

Модомики, ёрдан келган бир номагина кишининг тирик қолишига сабабчи экан, дилдор висолининг абадий ҳаёт бағишлашига ажабланмаса ҳам бўлади.

LXVII

ҲИКМАТ

Ёлғизлик эркин бўлиш имконини беради, кўпчилик паришонлик боиси бўлади, шунга қарамай, ҳижронни ҳеч ким ёқтирмайди-ю, васлни ҳамма яхши кўради. Бунинг сабаби нима? Искандарнинг Арастудан шу ҳақда сўрагани

Яна олимтабиат допо шоҳ сўрадики:

— Эй, ақл ва илм-ҳикмат эгаси бўлмиш устоз! Гавғони ақл шу жиҳатдан манъ этадики, ундан элга жуда кўп зарар етади. Бу каби можароларни тажрибали кишилар: «Ноаҳилчилик сабабчиси!» — дейдилар. Шу жиҳатдан бўлса керак, элнинг табъи жанжалкаш кишидан четроқда бўлишни маъқул топади. Аммо, ишқ можаросига гирифтор бўлган кимсалар эса ҳижрон азобига қарши бўлмаганлари ҳолда, хаёллари доим ёр висолида бўлади. Бунинг боиси недур?

Донишманд бу ҳақда шоҳга шундай жавоб берди:

— Ҳар нарсанинг меъёрдан ортиқча бўлишини ақл манъ этади. Ишқ билан ақл ўртасида адоват бор. Лекин қайси ишни ишқ маъқул топса, ақлнинг уни манъ этиши бефойда. Кимгаки ақл раҳнамо бўлса, ҳар ишда кўпчиликка маъқул бўлган йўлни тутади. Лекин ишқнинг можаролари жуда кўп, ақл эгалари эса бундан ниҳоятда азобланадилар. Шуниси ҳам борки, ақл-идрокли одамлар наздида инсон учун жондан азиз нарса йўқ. Лекин ишқ эгалари ўз жонларини жонларидан ортиқ кўрадилар. Жонсиз бўлмоқ ўлим билан тенг, ёрсиз бўлмоқ — ўлимдан ҳам баттарроқдир. Хусусан, жонга фироқ ўти тушганда

киши табиати бениҳоя озор топади. Инсон табъи шундай яратилган бўлишига қарамай, ҳаётни севиш — маъқул парса. Кимки ўз жонининг қадрини билса, жонини ўринсиз азобламагани дуруст.

Билимга ўч бўлмиш шоҳ ўз саволининг жавобини топгач, чиройли гапирувчи — нуктавар жонига офарин айтди.

LXVIII

Искандарнинг магриб диёри фатҳидан сўнг Румга азм этганида, Қирвон ўлкасининг халқлари Яъжуж зулмидан шикоят қилгани ва унинг бало раҳнасини бекитиш учун сад[1] *чекиш режасини тузгани. Муҳандисваш меъморлар, ҳандаса*[2] *асосида тош босиб, темир эритувчи оловкорлар сад чекиладиган ерга режа билан ранг тўкиб, Аторуд*[3] *ҳаёл устозлар ва Зуҳал*[4] *монанд темирчилар ганч ўрнида эритилган рух ва оҳак ўрнига ялтироқ пўлат қуйиб, саднинг бошини фалак тоқига етказганлари*

Табаррук фикрли донишманд оқ қоғозга қора сиёҳ билан шундай ёзади:

Шундай қилиб, фалак ҳашаматли шоҳ бутун магриб ерларини ўз муддаосидек фатҳ қилиб олди. У ҳаммани ҳайрон қолдирган, ҳеч ерда кўрилмаган ғаройиб инсонлар хайли — гуруҳини кўрди. Уларнинг бошлиғини асир қилиб олди. Шоҳнинг лутфи-марҳамати билан озод этилган ёввойилар бошлиғи тобе бўлиб, шоҳга ўзини хизматкор деб эълон қилди. Унга эмас, унинг бутун қавми ҳам шоҳнинг қулларига айланди. Шундан сўнг, шоҳ чумолиларни қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди:

— Бутун халқ шижоат билан отланиб, саф тортиб, шундай босқин ясасин ва ур-йиқит кўтарсинки, у даштда бирорта ҳам чумоли қолмасин! — деди.

Буни эшитиб, ҳалиги ваҳшийлар гуруҳи илтимос қилиб айтдиларки:

«Эй, фалакмақомли шоҳ! Улар бўлмаса бизнинг жонимиз хатарда қолади, чунки чумолилар бизнинг қўриқчимиздирлар. Ахир бизларнинг уйқумиз одатдан ташқари

---

[1] Сад — тов, девор.
[2] Ҳандаса — геометрия.
[3] Аторуд — Меркурий сайёраси.
[4] Зуҳал — Сатурн сайёраси.

оғир бўлади, бу жуда ҳам ажойиб, қулоқ солсангиз, айтиб берамиз: «Биз ўн кеча-кундуз югур-югур қиламизу, ўн кеча-кундуз уйқуда бўламиз. Биз ухлаган пайтимизда чумолилар қўрғон бўлиб, атрофимизни ўраб ётадилар; ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам ҳеч кимни яқин келтирмайдилар».

Шоҳ бу гапни эшитиб, бармоғини тишлади, у мана шу эл туфайли чумолиларни қатли ом қилиш ниятидан қайтди. Яна иккита олтин-кумуш тоғни кўриш мақсадида юриш қилмоқчи бўлди. Бу гал ҳам ҳалиги қавмлар дуо қилиб:

«Бу муддаонинг унут бўлгани яхши!— дедилар,— у атрофга бориш осон эмас, осон у ёқда турсин, боришнинг ҳеч имконияти ҳам йўқ. У икки тоққача бу ердан ўн кунлик йўл бўлиб, у жойни топмоқ учун яна суриштириш керак бўлади. Унинг қандайлиги бизга маълум, лекин тўғрисини айтганда, биз ҳам уни ўз кўзимиз билан кўрмаганмиз. Ва биз уларни кўриб мақсадга эришдик ва ва биздан аввалги катталаримиз бу ҳақда бизга маълумот бердилар. Чунки у йўлда жуда ҳам хатар кўп бўлиб, унга кирган одам зиён-заҳматсиз чиқмайди. Етти кунлик йўлгача сув топилмайди; водийда битган ўсимликлар эса бутунлай заҳарлидир. Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамоли эсганда ҳам ажданҳо бўлса маҳв этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса ҳаммаси илонзордан иборатдир. Улар кафча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган ажданҳолардир. Уларнинг сони минг, ўн мингдан ошади, ўн минг қаёқда, балки у илонларнинг сон-саноғи йўқ. Агар улар пашшага андак заҳар соладиган бўлсалар, шиширib филдек қилиб юборадилар. Эшитиб қўйинг, у ерда яна шундай илонлар ҳам борки, унга кўзи тушса, одам ўлади. Мана шу балолардан омон ўтиб кетмоқ кўп маҳолдир. У ерда қандай аҳвол бўлса, биз шунигина шарҳладик, холос».

Шоҳ бу сўзларни эшитаркан, у тарафга боришга хайрмаъзур қилиб айтди:

— У томонга боришдан мақсадимиз тамоша қилиб, ўзимизни шодлантириш эди. Олтин-кумуш учун бормоқчи эмас эдикки, тағин шунчалик заҳматларга ўзимизни дучор қилсак. Модомики тамошонинг йўли берк экан, у тарафга боришни тарк этмоқ маъқулроқдир. Агар тамошодан кечиладиган бўлса, олтин-кумуш учун у томонга бориш, мол-

дунё истаб ҳар тарафга ўзни уриш, жонни ҳалокатга учратиш бўладики, бу тадбирли одамнинг иши эмас!

У тарафга бориш хаёлидан батамом воз кечган шоҳ у элнинг илтифотига миннатдорчилик билдирди. Ҳаммасига иззат-ҳурмат кўрсатди ва лутф-карамлар қилди: уларнинг барчаси шоҳдан кўп иноятлар кўрди. Шоҳ у қавмни ўз маконларига жўнатди. Эшикда ҳайбат билан савлат тўкиб туриши ва уларнинг қўрқинчли кўринишидан одамлар ажабланиши учун ваҳшийлардан бир қанчасини Искандар ўзи билан бирга олиб қолди.

Магриб ерларини тинчитгач, Искандар яна шимол томонга қараб йўл олди. У денгиз кечиб, тоғ ошиб, Румга томон йўл босар эди. Ҳалиги, жанг-жадалда шерларни забун қиладиган гўзал Чин қизи балки Чин оҳуси шоҳнинг кўнглига ўз шавқи-муҳаббатини, бўйнига эса зулфининг занжирини солиб қўйган эди. Шоҳнинг матлубу мақбули ҳам, севган маҳбуби ҳам шу бўлиб қолган эди. Ўша билан тупу кун май ичар, ўз мамлакатига томон шоду хуррамлик билан борар эди. Рус ва Фаранг ерларини босиб ўтаркан, ҳеч қаерда тўхтамади. Ғарб билан Шимол ерларининг оралигидан ўтиш чоғида у ернинг одамлари паришон ҳолда келиб, шоҳ ҳақига дуо қиларкан, нолаю зор билан шоҳдан адолат ва марҳамат сўрадилар. Шоҳ уларга тараҳҳум айлаб, ҳол-аҳвол сўради. Шунда улар дедиларки:

— Эй, шоҳ! Жаҳоннинг ҳукмрони бўл! Қисматдан ҳукм юргизиб, қудратда фалак даражасига ет! Жаҳон ерларини обод қилдинг, дунё кишиларига адолат ва шодлик бағишладинг. Лекин ҳали сенинг адолатинг етмаган жойлар, адлингдан шодмон бўлмаган эллар ҳам бор. Масалан, мана шу жой ва шу жойнинг бечора — эзилган халқлари ўшалар жумласидандир.

— Бу мамлакат нима сабабдан харобаликка учраган? — деди шоҳ.— Халқи нима учун бунчалик изтиробда?

Улар айтдиларки:

— Бу мамлакатнинг бир чети ўзинг кўрган Қирвон ўлкаси чегарасига туташади. Ўша чегаранинг гарброгида икки ўртада бир тоғ қад кўтарган. Ўша тоғнинг орқаси кўп офатли жойлардир. У офатларнинг нари ёғи бутунлай зулумот — қоронғиликдан иборатдир. Бу масаладан хабардор одамларнинг айтишича, дунёдаги қоронғиликнинг боши ўша ерда эмиш. Бу тоғ билан зулумот ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулумот эмас — жаҳаннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — яъжуж деган махлуқларнинг

қароргоҳидир. Бу яъжуж деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганларимиз. Улар худонинг газабидан яратилган, жуда кўп халқларга улардан зулм етган. Уларнинг қилмишларини айтиб тугатиш қийин, уларни баён қилишга тил ҳам гунг ва лолдир. Уларни ҳисобламоқчи бўлсангиз, сон-саноғи йўқ, зарар ва шикастлари эса, беҳисобдир. Уларнинг паришон ва пароканда сочлари бутун баданларига ёпилган бўлиб, бири бир қарич бўлса, иккинчиси ўн қулоч келади. У соч эмас, хас-хашак уюми, ҳаммасининг танасидаги либослар ҳам шу сочлардангина иборатдир. Бир жуфт қулоқлари икки ёндан жирканч таналарини ёпиб туради. Бармоқлари алвасти бармоғига, тирноқлари эса дев тирноғига ўхшайди. Хунук юзлари сап-сариқ бўлиб, қизил тукларидан поклик ҳазар қилади. Кўзлари баайни маймуннинг кўзини эслатади, лекин ҳар бири шайтон кўзидек шумшук. Бурунларининг ичини тиллари билан ялаб «тозалаб» лаззатланганларидан ўйин-кулги қиладилар. Уларнинг бу ҳаракатлари халожойни тозалаш вақтидаги кишиларнинг курак солишига ўхшайди. Огзидан тўнгиз тишларига ўхшаган икки тиш чиқиб туради, улар бу тиш билан ер ҳам қазийдилар. Улар қаерни тишлари билан қазисалар, қиёматгача у жойдан гиёҳ унмайди. Гап-сўзлари бошдан-оёқ ғавғою сурондан иборат бўлиб, огизлари худди ўрага ўхшайди. Эркагининг ҳам, ургочисининг ҳам икки эмчаги осилиб ётади.

Уларнинг макони бўлмиш тоғ шу қадар ваҳималики, унинг баландлигини осмондан фарқ қилиб бўлмайди. У тоғнинг икки ёни тақир, қояси қиличдек ўткир, қия тошлардан иборат бўлиб, у ерларда ҳеч нарса битмайди. Икки ёни узлуксиз чўзилиб бориб, Қоф тогига туташади. Шу ўрталик буларнинг макони, бу тоғ худди «қоф» ҳарфининг этагидай туташ, лекин «қоф» шу хилда айланма бўлса-да, наск хатидаги «коф» ҳарфи каби бир ёриқ жойи бор. У тоғнинг орасида бир дара бўлиб, бу очкўзлар гуруҳи шу ердан ўтиб юради. Улар ҳар йили икки марта шу тоғ оралиғидан чиқиб, худди чумолидек ҳаммаёқни босиб, гала-говур қиладилар. Бизнинг шаҳар ва далаларимизга ёпилиб, ҳеч кутилмаган жабр-жафоларни қиладилар. Улар келадиган чоғда биз қочиб, ватанни ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Бизнинг ҳаммамиз қийинчиликка тушамиз ва тоғ — чўлларда сарсон-саргардон кезамиз. У қавм нима кўрса, шуни талаб, бутун шаҳар ва мамлакатни вайрон қилади. Одамни қўлга туширсалар, уни ўлдириб, гўштини завқ билан талашиб сйдилар. Қорамолларнинг ҳаммасини

ҳайдаб, ўз юртларига олиб кетадилар. Ейишга гамлаган ҳамма заҳираларимизни ҳам талон-торожу нес-нобуд этадилар. Улар еган билан мутлақо тўймайди, агар тўйса ҳам қолган озуқаларнинг ҳаммасини бир дона қолдирмай, ўз омборларига ташиб олиб кетади. Подшоҳга арзимиз шуки, бизни ана шу офатдан қутқарсанг.

Шоҳ айтди:

— У ёқимсиз тўда сизнинг тарафингизга келмоқчи бўлганда, у балонинг келаётгани сизга қандай маълум бўладики, улар етиб келмасданоқ сиз қочиб қоласиз?

Улар дедилар:

— У шум махлуқлар мана бу тоғнинг париги юзидан босиб кела бошлаганларида, саҳрони кезиб ўтмаслариданоқ осмон ойнасини қоп-қора чанг-тўзон босиб кетади. Қачонки шундай қора тўзон кўринса, бизнинг кунимиз ҳам шундай қора бўлади.

Шоҳ айтди:

— У иш яна қачон бўлиши мумкин?

— Бир неча кун ўтгандан сўнг юз беради,— дедилар.

Тадбирли ҳакам бу сўзни эшитгач, махлуқларнинг чорасини кўришга бел боғлади. Қўниш учун бир ёпиқ жой топиб, ўша ерга жойлашди. У халқ юз илтижо билан шоҳ жанобларига дедиларки:

— Бизга бахтдан ҳеч умид йўқ экан, бошқа кишиларнинг зарарланишини қандай раво кўрамиз? Агар шоҳ бу ерда маскан қилмоқчи бўлса, қилмасин. У махлуқларни жаҳон халқидек, деб билмасин. Агар баногоҳ у қавмдан биронтаси келиб қолса, унинг қаршисида юз ва минг ганим писанд эмас. Хусусан, бу бало юз минг бўлиб, кўплигидан бу мамлакатни бошдан-оёқ босиб кетади. Ҳаммасининг мияси газаб билан тўла, ҳаммаси халқ қонини ичишга ташналабдирлар. Шоҳ айтади:

— Сиз бизга қайғурмангиз, лекин ўзингиз ҳам бу ўлкада турмангиз. Нима нарсангиз бўлса, ҳаммасини шитоб билан ташиб олингиз; бу мамлакатда бир узуқ ипингиз ҳам қолмасин. Таваккални худога қилиб, қўлимдан келганча уларни йўқ қилиш чорасини кўраман.

Одамлар ўз жойларидан буд-шудларини кўчириб кетдилар. Лекин қаҳрамон шоҳ кўчмади. Унинг буйруғи билан у жойнинг атрофига бир қатор очиқ ва гоят чуқур хандақлар қазилди. Фарангданми, Русданми, Шомданми, Румданми — қайси ўлкадан бўлмасин, ўткир фикрли меъморларни, позик тушунчали усталарни, чапдаст ва бақувват ишчиларни, тошдек мустаҳкам бало рахнаси қура оладиган кишиларни топиб келиш учун вакиллар жўнатди.

Мис, қалай, бириниж[1], темир, қўргошин ва тол кўмиргача тайёрлаб, уларни неча юз минг туяларга ортиб ва қанча темир эритувчи усталарни топиб — муҳайё қилиб, ғайрат билан ҳаммасини тез ва жадал бу ерга етказишлари керак эди. Худди шундай бўлди: ҳамма иш даврон шоҳи буюргандек бажарилди ва тайёрланди. Унгача ҳар куни шоҳнинг ўзи отланиб, у тоғ этакларини кўздан кечириб келар эди. Икки минг тошкесар уста суръат билан тоғ орасидаги яхлит тошларни кесишга киришди. Уларнинг ҳар бирининг қўли пўлатдек кучли, қаттиқ тошларни кесишда Фарҳоддек забардаст эди. Улар бу тордаги тошларни тинмай-тинчимай кесар эдилар. Ғов солиш — сад боғлаш учун шу қадар кўп асбоб-ускуна йиғилдики, уларнинг қанчалигини билишга ақл ожизлик қилар эди.

Нимайики керак бўлса, ҳаммаси муҳайё қилингач, худди кутиб тургандек, ҳалиги айтилган қора тўзон намоён бўлди. Бу ўша яъжужларнинг келаётганидан нишона бўлиб, қуёш юзини ҳам қоронғилик қоплаган эди. Бинобарин, хавфдан сақланиш учун ҳамма кишиларни йиғиб, хандақларга киришга таклиф қилинди. Барча подаларни ҳам ҳайдаб келиб, хандаққа қамалди, ташқарида ҳеч бир жонивор қолмади. Саодатли шоҳ пистирмага беш мингта марди майдон жангчини киритиб қўйди. Улар тўсатдан ҳужум қилиб, ҳалиги келадиган махлуқларни овлаши керак эди. Бу жангчилар орасида юқоридаги Мағриб ваҳшийзодларидан ҳам ўнтаси бўлиб, буларнинг ҳар бири бошқа аскарларга нисбатан қамишзордаги теракдек гавдали эди. Бўлажак можаро мағрибийларни ғоят қизиқтирган ҳолда, улар хандақда яширинган кишиларни муҳофаза қилар эдилар. Шу пайт бирдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб келаётган яъжужлардан тоғ ҳам, саҳро ҳам тўлиб кетди. Ана шу замонда тўсатдан пистирмадаги полвонлар чиқиб, бутун еру кўкни ларзага солиб, ўзларини у махлуқларга урдилар; тиғ билан чопиб, бирмунчасини ҳалок қилдилар. Яъжужлар бундай зўравонликка дуч келгач, ҳаммаёқ худди дарёдек тўлқинланиб кетди, яъни улар ҳам бирдан қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин улар шунчалик кўп эдики, тоғ ҳам, чўл ҳам — ҳаммаёқ улар билан тўла эди. Бу махлуқлар шундай уруш бошладиларки, тезда Искандар жангчиларини эсанкиратиб ташладилар. Улар ўқ ва қилич каби қуролларга парво қилмас, ўқ-қиличгина эмас, ҳалок бўлишдан ҳам қўрқмас эдилар. Ўткир тиғлар

[1] Бириниж — бронза

зарбидан қанчадан-қанчаси қирилишига қарамай, борган сари дами қайтмас тигдай ҳужумга ташланар эдилар. Улар кўп кишиларни ҳалок қилдилар, ҳалок бўлганларни эса талашиб ер эдилар. Жангчи — муборизни отидан агдарган замон, ўнгалтирмай, талашиб-тортишиб еб битирар эдилар. Йиқилганнинг гўшти ва ичак-чавогини ебгина қаноатланмай, унинг отини ҳам еб битирардилар. Энг қизиги шунда эдики, йиқилган ким бўлмасин — душманми ёки ўзлариданми, бари бир, дарҳол тортқилашиб ер эдилар.

Шоҳ аскарлари шу хилда кураш қилиб, кечгача кўплари ҳалок ва мажруҳ бўлдилар. То ҳандаққа киргунча у жамоатдан ҳам кўпини ўлдирдилар. Урушавериб жонлари қолмаган эди, ниҳоят, жонларига қўргонлари ора кирди. Турли ҳийла ва тадбир билан амаллаб қўргонга кириб олиб, бу девваллар ҳужумидан ўзларини қутқардилар. Булар усталик билан урушни тугатгач, улар ҳам тоғу саҳрога қараб йўл олдилар. Тонг отгунча гавго-тўполон билан худди ит сингари увлашиб чиқдилар. Ҳаммасининг оғзи худди қутурган итнинг оғзидек очиқ бўлиб, ит туки-дан ҳам кўп эдилар. Омон қолган аскарлар шоҳ қошига келганларида, шоҳ ўлган ва йўқолган кишиларга таъзия изҳор қилди. Бу бошланган иш бениҳоя қимматга тушган бўлса-да, аммо пушаймон қилган билан бефойда эди. Улар билан урушиб, ғалаба қозонишнинг ҳеч қандай осон йўли топилмагач, зарур чоралардан бири сифатида, қанча вақт сабр қилиш, амалга ошириладиган тадбирларни кўпроқ ўйлаш керак, деган қарорга келинди. Бу жойларда ейишга ярайдиган ҳеч нарса бўлмаса, у йиртқич тўдалар овқат тополмагач, ўз маконларига қайтиб кетсалар ажаб эмас. Ана шу пайтда диққат-эътибор ва тадбир билан бу ишга қўл урилса ва уларга қарши чора кўрилса бўлади, деди шоҳ. Ҳақиқатан, у махлуқлар худди айтилгандек, ейишга ҳеч нарса топилмагач, ожиз қолиб, келган томонига қараб кетди. Улар кўплигидан дара ичига сиғмас эдилар. Улар шу тарзда овора бўлиб қайтгач, бирмунча вақт бу тарафларга келиб, талон-торож қилишни унутдилар.

Бу пайтдан фойдаланиб шоҳ ўз билимдон кишилари, фикри ўткир, ақли тўла олимлари билан маслаҳатлашиб, ишга киришди. Беҳисоб ҳунарманд — санъаткорларни атрофига олиб, дара томонга қараб жадал йўл солди. У ерга етгач, кўрдиларки, жуда гўзал — кўркам ва кенг водий экан. Лекин икки томонида, худди у юртнинг одамлари айтганидек, икки тог бор эди. Таноб билан ер

ўлчовчилар ҳаммаёғини таноб билан ўлчаб кўрганларида, энг яқин ери ўн минг қари (ўн километрга яқин) эканлиги маълум бўлди.

Мунажжимлар юлдузларга қараб, хосиятли соатларни аниқладилар. Бахтиёр шоҳ эса от устида елиб-югуриб, ўша яхши соатда у ерларга ранг тўкиб, режа солишга буюрди ва бошлаб, ўзи пойдеворнинг биринчи харсанг тошини қўйди. Минглаб қадоқ маъдан эритадиган корхоналар тайёрланиб қўйилган эди. Муҳандислар ўз билимларини ишга солиб, ҳаммаёқни яхшилаб ўлчаб, режа солган эдилар. Ишчилар ҳам тузилган режа ва жадвал асосида ишга киришиб, чаққонлик билан ўз ҳунарларини кўрсата бошладилар. Ҳунарманд усталар ганч ўрнига етти хил маъдан қотишмасини бириктириб ерга қуйдилар. Унинг устига тахланган тошларни босиб, ҳар томонини текислаб, тарашладилар. Боний шогирдларига ўхшаган усталар ишга киришиб, тош устига тошларни лабба-лаб қилиб силлиқлаб терар эдилар. Тошлар бир қатор текислаб терилгач, яна боз устига тош босар эдилар. Деворнинг узунлиги ўн минг, эни эса беш юз қулоч тенглигида қурилди. Бу ишларни бажаришда неча минглаб темирчи ва бинокор усталар ўз ҳунару санъатларини намоён этдилар. Шу хилда тош устига тош қўйиб, унда бир соч толасидек дарз қўймай ишланди. У ерда мардикор бўлиб ишлаганларнинг сон-саноғи йўқ, кишининг хаёли қанча тахминлай олса, шундан ҳам кўп эди. Бутун оламнинг санъаткорлари[1] йиғилиб, бу ерда олти ойгача кеча-кундуз тинмай ишладилар. Булар орасида бир неча минг устоз ҳунармандлар ҳам бор эди, шулар ҳаммаси бир бўлиб, Садди Искандарийни (Искандар деворини) тамом битказдилар.

Тарихчидан эшитишимча — саднинг баландлиги уч юз қари бўлган. Саднинг одамлар яшайдиган томонига сад устига чиқиш учун иккита зинапоя ҳам ишланди. Саднинг тепасига яна қалъаларники сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясалиб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йиғилди. Садни муҳофаза қилиб — кўриқлаб туриш учун ҳам бир неча юз киши тайинланди. Сад худди осмондек бир иншоотга айлангач, шоҳ бунинг шукронаси учун яратган тангрига сажда қилди.

---

[1] Санъаткорлар — ҳунармандлар. *(Ред.)*

Иш шу ерга етганда, ҳалиги ҳалокатли махлуқлар яна дашту водийларга ғала-ғовур солиб кела бошлади. Улар одатдагидек келдилару аммо овозларида заъифлик мавжуд эди. Улар бало раҳнасининг сад билан бекитилганини кўргач, тиш билан тирноқлари сусайиб тинкалари қуриди. Шоҳ шу пайтда: «Тошбўрон қилинг, бало тўдасига тошларни отинг!» — деб буйруқ берди. Уларнинг бошига шундай тош ёғдирдиларки, бошлари худди шу тошлар каби тупроқларга тушаверди. Улар қий-чув ва тўполон билан иш чиқазолмагач, ўлим тошларининг зарбидан ташвишланиб, ҳаммалари бир-бировларига ўралашган-чувалашган ҳолда, шошиб-пишиб, келган тарафларига қараб жўнаб қолдилар.

Йиртқичлар у ернинг одамларига қанча зулм қилган бўлсалар, шу зулмларнинг ҳаммаси ўзларининг ҳам бошларига тушди. Бу махлуқлар томонидан қилинган безориликларга қараганда, улар бошига осмондан тошлар ёғилса, ажабланарли эмас! Неча марта шундай таъзирларини егандан кейин, қайтиб бу томонга қарашни ҳам хаёл қилмайдиган бўлдилар.

Донишманд шоҳ яъжужларни даф этиш учун тадбиркорлик билан шундай сад чекди. Булардан хотири жам бўлгач, ўз ватанини эслаб аскарлари билан йўлга равона бўлди. Бир неча вақт йўл юргач, ўз манзилига етиб, яна Рум тахтида мақом айлади.

Эй соқий, парҳездорликни бузадиган май келтир! Зеро, кўнглимга ватан иштиёқи тушиб қолди. Энди мен бу вайрона дунёни кезиб, ғурбатда чеккан ранж-машаққатларимни баён қилмоқчиман.

Эй, муғанний! Мен ўз мақомимга келиб муродимга етдим. Сен ҳам шу орзуга мувофиқ бир мақомни куйла! У куйнинг мазмуни шундай таъсир қилсинки, мен бундан буён жаҳонгашталикни мутлақ тарк этай.

Эй, Навоий! Ўз ватанингда манзил тутдинг, лекин сенга бу манзилдан нима ҳосил? Ахир қанча ёр-дўстларинг бўлса, ҳаммаси йўқлиқ, ғурбат хонасига кетди-ку!

LXIX

Сайр бобида шамолдек енгилтак бўлишни рад этмоқ ва барқарорликда тоғдек виқорли бўлиш ҳақида амр бермоқ ва бир-бирининг ишига кўмаклашувчи улфатлар суҳбатини ғанимат билмоқ ва дўстларнинг бир-бири билан кўришиб-мулоқот қилиб туриши ноёб гавҳардек бебаҳолигини қадрламоқ, андак бўлса ҳам адам — йўқлик

шабистонини кўз ўнгига келтирмоқ ва ҳаётни хушнудлик билан ўтказиш ҳақида васият қилмоқ

Эй дўстим! Бу дунёдан ҳаммамиз ўтиб кетамиз. Шунинг учун ҳозирги дамни ғанимат билайлик. Бу дам бир лаҳзалик бўлиб, шу хушвақтлик қўл келган пайтда, шодлик қадаҳидан ўзингни маст айлагин. Чунки бу давр ҳам чархнинг — фалакнинг айланишидан тезда ўтиб кетади. Шу туфайли дамо-дам май ички, хурсандчилик қилиш вақти шу ондир. Умринг тарихи, яъни қанча яшашинг ноаниқ бўлгач, ҳозирги улфатларининг ҳамдам — ҳамнафаслигини ғанимат бил. Иложи борича ватанни тарк этма, гурбатнинг ранж-машаққатига ҳавасланма! Сафар мангулик азобдир, сафар дўзахдан нишонадир. Сафарга бетинам ҳавасинг нимаси?! У дунёга бўладиган сафаринг ўзи етарли. Сен кетиб, бу одамлар қолади, деб ўйлама, ҳаммалари ҳам у дунёга боришга мажбурлар. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир ғанимат, сизнинг ҳаммангиз бир-бирингизга меҳмонсиз. Кечалари ўйин-кулги билан май ичинг, тўла коса тутсалар ҳам ҳеч бир баҳонасиз ичинг. Ҳаётдаги муродингизга ўйин-кулги билан етинг, йигитлик айёмларини хушчақчақлик билан ўтказинг. Базм пайтида ўзингиз ичинг; дўстларга ҳам қадаҳ тутиб, кўнглига ҳузур бағишланг. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзингизни хурсанд тутишга урининг. Агар ўйин-кулги имконияти бўлмай қолса, бунинг учун ғам еманг. Ғам-кулфат кунларида ўзингизни овутинг, бошингизга даврондан не ғам келса, уни енгишнинг пайидан бўлинг. Шундай одамлар борки, агар бошига бир ғам тушса, аламига чидолмай, ўзини ўзи қийнаб, бир ғамини икки қилиб олади. Шуни ошкору ниҳон билингким, бу жаҳон ғам емакка арзимайди. Ҳаётга бир лаҳза ишонч бўлмагандан кейин бадандаги жонга ишониб бўладими? Модомики шундай экан, нима учун одам бекордан-бекорга ғам есин? Агар юз минг сабаб бўлганда ҳам ғам емаслик керак. Ўтган ва эртага келадиган кундан дам урманг, ахир ўтган кун ўтди-кетди; эртаги кун эса ҳали йўқ. Бугун бор эканмиз, нимаики бор-йўғимиз бўлса, ҳаммаси икки йўқлик ўртасидадир. Фақат ҳозирги нақд ҳаётгина йўқлик эмас, бунинг ҳам кечгача бор-йўқлиги номаълум. Кечгача эмас, кишининг ҳаёти битта нафас билан ўлчанади, охирги нафасини ололмаса, тамом. Кишни ҳаёти учун нафас бир онга кафил бўла олмас экан, фалак зулмидан дод! Алъамон!

Шу қисқагина, ғанимат умрни ҳам ғам билан ўтказган одамда ақлдан асар ҳам йўқ, деса бўлади. Алам ичра

дам урмагил, эй кўнгил! Не гам етса, қайгурмагил, эй кўнгил!

Улфатлардан ажраб қолсанг, шодланма! Жафо етса ҳам дўстлардан айрилма! Фалакнинг иши бевафолик бўлиб, бу оқибатда жудоликка олиб боради. Жудоликка шошилиш нима учун керак? Бунинг ҳосилига эришиш нима учун керак? Бу дунёни охирда ташлаб кетишинг турган ган, аммо нима учун ўзингга ситам қилиб, бу сафарни тезлатасан? Бу фалакнинг қўлидан келадиган иши шуки, у қандай ободликни кўрса, тезда хароб қилади. Фалак бузадиган нарсани, ундан бурун сен ўзинг хароб қилишга шошилма! Агар, сайрга жуда қизиқсанг, сафарнинг фойда-зарарига талабгор бўлсанг, ватан ичида мусофир бўл; холироқ жой топ, улфат ва анжуман ўртасида бўл. Ғурбатда ғариб бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади; ватанни севиш эса, имон нишонасидир. Кишида имон бўлар экан, қанча гуноҳи бўлса ҳам, охирги жойи жаннатда бўлади. Ғурбатга бориб, бошингни бениҳоя можарога қўйма! Гуноҳсиз ўзингни дўзах азобига ташлама! Вужудингда имон нишонаси бўлса, ватан жаннатининг гулистонида гул териб юравер. Ватанинг жаннат богидан кам бўлмаган ҳолда, нима учун дўзах каби ғурбатни ҳавас қиласан? Жаҳонда бўлган бутун ҳўл-қуруқни сайр қилиб айлансанг ҳам, Искандардек юриб, бутун ер сувини олсанг ҳам, бари бир, охирда ҳаммасини ташлаб кетасан, «буларни олиб нима қилар эканман!» — деб афсусланасан! Энг яхшиси шуки, ҳамма томонга ўз бошингни уравермасдан, фароғат мақомини ғанимат бил! Тоққа ўхшаб, оёғингни этагингга ўраб ўтириб, бир неча кун шу вайрона дунёда роҳат қилсанг, шундан яхшиси йўқ!

LXX

Подшонинг қасридаги зарнигор қафасдан қутулиб, ўзининг бузуқ ошиёнини уя қилган ва бойўғлидек бу вайронадан фароғат хазинасини топган кабутар ҳикояти

Шу битикда воқеаси баён қилинган хат ташувчи бир қуш — тез учар бир кабутар бор эди, у қанот қоқиб, парвоз қилганда бир тош масофани дам олмай босиб ўтарди. У бечора бир шоҳнинг тузогига илиниб, қанот-қуйругига кўп шикаст етди. Фалакнинг гардиши у қантарга оғир зулм кўрсатиб, неча йилдан бери уни қафас деган гўрга кўмиб қўйган эди. Бир кун у маҳбус қуш шу зиндондан қочиб қутулиб, шоду хуррамлик билан ҳавога кўтарилиб,

осмонга чиқиб, ҳар томонга сичқовлик билан боқиб, ўз диёри томон йўл тутди. Бу бахтиёр қуш ғайрат билан учиб, неча кунлик йўлни оз фурсатда босиб ўтди. Лекин замон зулми кўп ўзгаришлар ясаб, у турадиган уйни хароб қилган эди. Кантар у ерга етгач, уйини тополмаса ҳам, ўша атрофни айланиб учаверди. Кўпгина кишилар томга дон сочиб, кантар учириб, буни тутиб олмоқчи бўлдилар. У кантар бу нарсаларга ҳеч эътибор бермай, ўз томини ахтариб, қанот қоқарди. Кўп айлангач, ниҳоят, ўз вайронасини топиб, эҳтиётлик ва қувонч билан қўнди-да, мурод-мақсадига етди.

Агар вайрона бўлса ҳам, бу ўз уяси-да. Ёт-бегона жой — шоҳ қасрини не қилсин!

Агар яхши эътибор билан қарасангиз, ҳатто қушга ҳам бировнинг ҳашамдор қафасидан ўзининг тиканли уяси афзал эканини тушунасиз.

LXXI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, киши табиати ўз ватанида яшаш ва ўрганган масканда ором олишни нечун истайди?— деб сўраганн ва бунга ҳакимнинг жавоби

Яна мушкул — қийин ишларни ҳал қилишга қизиқувчи шоҳ сўради:

«Эй, барча қийинчиликларни ҳал қилишни истовчи устоз! Киши қайси манзилда яшаб — маишат қилса, табиати ўша ерга ўрганиб қолади. Лекин қанча ҳаракат қилсак ҳам одамлардаги бу одатнинг тагига етолмаймиз. Масалан, бировларнинг зиндондан баттар бузуқ кулбалари ўзларига жаннат боғидан ҳам гўзал кўринади. Бу ишда қандай ҳикмат бор? Сабабини баён этишингни илтимос қиламан!»

Донишманд ҳаким жавоб берди:

«Бу бобда ҳамма ҳар хил фикр айтган. Лекин фан-ҳикмат аҳлларининг ва барча мутафаккирларнинг фикри бир жойдан чиқади.

Биров бир нарсага ўрганиб қолса, ўша ўрганган нарсасига етса шоду хуррам бўлади. Масалан, гадо ўз вайрона гўшасини истаганидек, шоҳ ҳам қасру айвонини тилайди. Сабаби эса, бу одамларнинг табиати, яхши-ёмонлигидан қатъи назар, шу жойга ўрганиб қолганидадир.

Киши табиати нимага одатланар экан, шу одат эскир-

гач — табиийлик касб этади. Ҳикмат ва билимларга қизиқувчи шоҳга маълумки, табиат ўз даражасидан чекинмайди, ўз мавқеида туради. Киши табиати ҳам шу усулда парвариш топади, яъни ҳар ким ўз табиатининг майли билан иш кўради. Бировнинг табиати қасрга ўрганган бўлса, ўша ўрганган жойини қумсайверади. Кейин бу — одатга айланади, шу одат айни киши табиатида кўпинча ўзгармай қолади. Киши табиати шундай, у ўз майли билан буни ўзгартириши қийин».

Устоз булут сингари дур тўккач, эшитувчи дурдоналарни денгиздек қилиб олди.

LXXII

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирликдан сўнгра, денгиз фатҳи учун орзу кемасига тушиб, ҳавас елканини кўтаргани ва ҳакимлар билан маслаҳатлашиб, Рум денгизи соҳилига ер юзидаги моҳир усталарни йиғиб, кема қуришга амр қилгани ва ойга ўхшаш уч минг кема қурилганидан сўнг, уларни ёйдан чиққан ўқдек тезлик билан юргизгани ва Искандарнинг у кемаларда юриб, сувдаги мавж хатларидан денгизлар фатҳномасини ўқигани

Бу денгиздаги гавҳар сочувчи гаввос сўз гавҳаридан шундай нишон беради:

Искандар оламни тамом олиб бўлгандан сўнг яна рум мамлакатига қайтиб келди. У ўз ватанида ниҳоятда хурсандчилик билан бир неча замон ўйнаб-кулди. Унинг юзи у мамлакатга худди шараф буржидан чиққан порлоқ қуёшдек нур сочиб турарди. Искандардан ҳамма ва ҳар қандай жойнинг халқи бахраманд бўлгану, аммо уларнинг ҳеч бири Рум элидек шодланмаган эди. Рум аҳли бутун дунё олдида, дунёдагина эмас, тўққиз қават осмон олдида ҳам Искандар билан фахрланарди. Тўртинчи осмонни қуёш жиловгоҳ қилган экан, фалакнинг бундан фахрланишига ажабланишнинг ўрни борми?

Шоҳ бир неча вақт ўз ватанида ором олди, дилороми билан айш-нўш қилди. Лекин кўнглига кўпгина фикрлар келар эди. Масалан: «Тангрининг мадади билан жаҳонгирликка ҳаракат қилиб, йўл юриб, бутун жаҳонни олдим. Дунёда бор бўлган барча махфий, маълум ва номаълум гаройиботлар: ўсимлик бўлсин, кону жонивор бўлсин, гаройиб кўринишли, ажойиб шаклли нимаики бўлса, фалак уларни менинг кўз ўнгимдан ўтказди, ҳаммасини бошдан-оёқ томоша қилдим. Нимаики ер юзида бўлса, бору йўғи ҳаммаси назаримдан кечди. Ва лекин денгиз сайрини

қилмадим, у ерда нима сирлар борлигини билмадим. Соҳилларда гаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундаги қизиқ нарсалар денгизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадду ҳисоб эмишлар. Жаҳон деб аталмиш бу думалоқ шаклдаги ернинг кўп қисми сувлар орасига яширинган. Қуруқлик сувнинг ўндан бирича ҳам бўлмаса керак. Биладиган кишилар ҳам аниғини айта олмайдилар. Бу оламда шундай қатламлар борки, унинг олдида тўққиз қабат осмон ҳеч нарса эмас. Модомики ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмаган бўлишлари мумкин. Модомики у қатламлар олдида осмон қабатлари ҳеч бўлиб кўринса, унинг қошида қуруқлик ҳечдан ҳам кам бўлса керак. Шундай экан, жаҳонни кездим, деб ортиқча, ёқимсиз лоф ура беришнинг нима аҳамияти бор? Осмон ва юлдузларнинг ҳақиқий моҳияти борасида кишиларга билим бериш қўлимиздан келмайди. Расадхоналар қуриб, уларни кузатишни билганимиз билан ҳақиқий ҳолни англашга ақлимиз нўноқлик қилади. Улар жим турибдими ёки айланяптими, уни билишга киши қодир эмас. Жаҳонни бошдан-оёқ эгаллаб, ўзимга қаратиб олдим, унга ҳукмронлик қилишга муяссар бўлдим. Худо ер юзини менинг мулкимга айлантириб, ўзимни мулкдору барча ишларга қодир қилиб қўйди. Шундай бўлгани ҳолда мен ўз мулкимда нима борлигини билмасам, билмаганим устига билишнинг чорасини кўрмасам, мен билан ғафлат денгизига ғарқ бўлган бошқа кишилар ўртасида қандай фарқ қолади? Ер юзининг жами қуруқлигида ва жами дарёю денгизида нимаики бор бўлса, агар бахт-саодат менга ёр ва ҳамроҳлик қилса, юриб барчасини кўришим ва ҳаммасидан хабардор бўлишим шарт. Қуруқликни Хизрнинг йўлдошлигида айланиб чиқдим, энди Илёс билан сувга қадам қўйсам, ишимнинг охири хайрли бўлур»,— деган ҳавас кўнглига ўрнашиб қолиб, бу фикрдан қайтишнинг ҳеч қандай чорасини тополмади.

Ҳаваснинг бўрони зулмкорлик қилса, ақл хонумонини барбод этади.

Бу хаёл, яъни денгизларни фатҳ этиш Искандарнинг кўнглини забун этиб, миясига қаттиқ ўрнашиб қолди, унга «бийминкунун» юзланган эди. Кўнглида яширинган нарсаларни сир сақласа, жонига жабр бўлишини билиб, тездан билим аҳлларини ва давлат арбобларини ўз ҳузурига чақиртирди ва улар билан анжуман тузиб, юрагидаги орзусини очиб ташлади: яъни кўнглида нима мақсадлари

бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ изҳор этди. Уларнинг ҳаммаси бунинг истаги денгизга саёҳат қилишдан иборат эканлигини билди. Бир хил кишилар бу фикрдан қайтишни маслаҳат берган бўлсалар ҳам, лекин қайтиш-қайтмаслик яна шоҳнинг ихтиёрида эди. Шоҳ уларнинг сўзларини шундай ўринли важлар билан рад қилдики, унга қарши жавоб қайтаришга ақл ожиз эди. Уни ман қилиш лозим эмаслигини ва рози бўлишдан бошқа тадбир йўқлигини билиб, ҳаммалари маъқул топиб, дуо қилиб айтдилар:

«Сенинг кўнглингга бу муддаони худо солган. Умид қиламизки, оллоҳ лутф-марҳамат айлаб, бу юришда ҳам сени мақсадингга эриштиргай!»

Шоҳ қайси бир ишда одамлардан қатъий фикр эшитмаса, уни тезлаштириб юборадиган одати бор эди. Шу жиҳатдан, шоҳ қайси томонга бормоқчи бўлар экан, маслаҳат мажлисидаги одамлар унинг кўпинча фикрига қўшилишар эдилар.

Агар шоҳ машварат — мажлисида қаттиққўллик қилар экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми? Лекин ғайбнинг сирри маълум бўлмагани каби, қазо нимани қисмат қилиши ҳам аён эмас. Кўп фикрлар бўладики, ақл унга юз хил далил келтириб — маъқуллагани билан бари бир, охирда нотўғри бўлиб чиқади. Шундай ишлар ҳам бўладики, нафас уни ёқтирмай, қаршилик кўрсатгани ҳолда, охири яхши натижа билан хулосаланади. Лекин қандай иш бўлмасин, бахт-иқбол раҳнамолик қилса, фалак ҳам унга бўйсунади. Энг яхшиси шуки, шоҳ қай тарафга юзланса, қавмлари унинг салтанати соясига сиғинишсинлар. Бу ҳолатда иш ўнгидан келиб қолса, хурсанд бўлиб; хунукроқ чиқса, узрли ва маъзур бўладилар.

Мажлис аҳли Искандар сўзини маъқуллагач, ўзининг бу фикридан кўнгли ёришди. Тездан ҳунарманд усталарнинг кема ясаш учун шошилинч ишга тушишларини буюрди. Қандай асбоб-ускуна даркор бўлса, олиб, уч мингта кема созласинлар, деди. Унинг минг донаси шоҳ ва у билан бирга ҳамроҳ бўладиган кишиларга хос бўлади; яна мингтаси аркони давлатнинг, яъни давлат арбобларининг денгизда кетишлари учун; саккиз юзтаси жанговар сипоҳларга ва икки юзтаси эса бозор-ўчар, олди-сотди қиладиган ходимларга мўлжалланади. Искандар, денгизларнинг офатларига қарши қуролланган ва ўзи учун ажратилган мингта кемани тубандагича тақсимлади: юзтаси худди шаҳардек катта кема бўлиб, унга тушган одам шаҳар ичида юргандек роҳатда бўлиши керак. Шаҳар

бўлганда ҳам шундай шаҳар бўлсинки, унда кўча-кўйлар, маҳаллалар ва қўноқхона — саройлар бор; яна уч юзтасининг ҳар бири — бемалол мингтадан аскар сиғадиган кема бўлиб, ундаги ҳар бир одам саккиз йилга етадиган ярок билан таъминланган ва хотиржам бўлиши шарт; яна икки юз кемага сафарда қатнашувчи кишилар учун гамланган озиқ-овқат ортилиши керак эди; яна юзтасига таноб ва арқонлар жойланиши лозим бўлиб, булар билан денгизнинг сатҳи ўлчанади; яна икки юзтасига туялар ва отлар жойлаштириладики, буларнинг қирғоққа чиққанда керак бўлиши кўзда тутилган; яна икки юзта тез юрувчи, тезликда эса, шамол билан басма-бас ўйнайдиган қайиқ эди. Қолган икки минг кема ҳам шуларга ўхшаш бўлиб, ҳаммасини зеб-зийнатлар билан — ҳашамдор қилиб битказишга буюрилди.

Жаҳонгир шоҳ шу тахлитда фармон бергач, дунё кишилари бу фармонни бажаришга киришдилар. Бир қанча бинокор усталар ва бир неча минг ёғоч кесувчи ҳунармандлар ишга тушиб, ўрмон ёқаларидаги дарахтларни кесиб келтириб, усталарни шошириб ташлади. Бу кема ясовчи меҳнаткашларга Рум денгизи соҳилларида манзил ажратиб берилган эди. Шу сув ёқасидан икки-уч тош масофада, ўн-ўн минг бинокор уста кечаси-кундузи демай, арра-тешалар билан зўр бериб ёғочларни ишлар эдилар. Яна шунча шогирд ва мардикорлар ҳам имконият борича саъй-ҳаракат қилар эди. Хусусан, икки-уч минг энчил кишилар кундан-кунга ишни тезлатиб, ўз ташаббусларини бошқаларга намуна қилар эдилар. У соҳилда шундай иш қизиб кетдики, гўё Рум денгизи жунбушга келгандек бўлди. Шу хилда уч йилдан ортиқ вақт ичида уч минг кема тайёрланиб, денгизга туширилди.

Ниҳоят, юқоридаги тақсимот бўйича, ҳар ким ўз кемасидан жойини' олди. Кемаларга бир неча йиллик йўл асбоб-анжомлари ва денгизда юриш учун керак бўладиган ҳамма зарур нарсалар ортилди. Уларнинг ҳаммаси кемаларнинг тегишли жойларига саранжомлаб қўйилди.

Шундан кейин шоҳ дарё каби, дарёгина эмас, чархи муалло[1] каби ҳаракатга келиб, мамлакат кишилари билан хайрбод қиларкан, элни навозиш ва яхши тилаклар билан хушнуд айлади. Сўнгра шамолдай учқур отига суворий бўлиб, жўнаб кетди. Унинг хонадон аҳлиялари ўкинишиб қолдилар. Искандар ўз аргумогининг жиловини қўйган

[1] Чархи муалло — юксак осмон.

ҳолда, Рум ва Фаранг денгизлари қиргоғигача чопгириб борди. У даштдан соҳилга етгунча, худди дарёга томон суръат билан оққан селдек бетўхтов югуриб борди. Оти денгиз қиргоғига бориб етгач, дарё юришли шоҳ унинг жиловини тортди. Бу фурсатда юқорида зикр қилинган сутурлобни тузган донишманд олимлар яхши соат келишини кутиб ўтирар эдилар. Яна бир лаҳзагина кутиб туриш лозим эди. Шу пайтдан фойдаланиб, қуруқликда қоладиган элга мурожаат қилиб, шоҳ деди:

— Эй, менинг қавмларим! Хизматимни кўп қилган эдингиз, энди эса бугундан бошлаб айриллиқ гуссасини чекадиган бўлдингиз. Мен сиздан ажраб бўлса ҳам шу сафарга кетаётганимдан хурсандман ҳамда сизнинг барчангиздан миннатдорман ва розиман. Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин? Нимаики десам — қулоғингизга асранг: бир қанча вақтдан сўнг менга кўз тутинг. Менинг молим, мулким, ва тутган йўлим ҳаммангизга маълум. Ҳар бирингиз ўзингизга тайинланган вазифани биласиз. Қайси ишни кимга буюрган бўлсам буйругимдан бир қарич четга чиқмангиз. Барча сўзларимни кўнглингизга тугиб олинг. Ҳаммангиз саломат бўлинг, яхши қолинг! Гоҳо дуо билан ёд этинг! Шу хизматингиз билан бизга мадад этинг!

Бутун ўлкаларнинг ҳокими бўлмиш шоҳ шундай сўзларни айтаркан, эл-улус бирдан жунбушга келиб, қийчув қилиб юбордилар ва кўзларидан дарёдек ёш оқизиб, унинг жонига дуо ва сано айтдилар; яхши тилаклар тиладилар. Дуодан сўнг, тубандагича калом дедилар:

— Хоҳ қуруқликда ва хоҳ денгизда мақом тутсанг ҳам бари бир, биз сенинг фироқинг билан ғам тортамиз. Аммо сенинг ҳақингда яхши-ёмон гап айтишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Доим ўйнаб-кулиб, хурсандчилик билан ҳаёт кечир! Қайда бўлсанг ҳам ҳақ-таоло паноҳида бўл! Нимаики амр этган бўлсанг, то жонимиз бор, уни бажарамиз, уни унутишга бизнинг имконимиз ҳам, ҳаддимиз ҳам йўқ. Сен биздан дуо умид қилдинг, дуодан бўлак қўлимиздан не иш ҳам келур эди?

Уларнинг гапи шу ерга етганда, бахтли юлдуз ўз буржида тулуъ[1] айлади. Шоҳ сутурлобга қаради-да, кема у томон юриб кетди. Қуёш жади буржидан ҳут буржига томон ўта бошлаган эди. Бу вақт ҳут — март ойи, яъни ёмғир чоғи бўлгани туфайли, халқнинг кўзи ҳам тўхтовсиз

---

[1] Тулуъ — балқиб чиқиш.

ёмғир тўкар эди. Шоҳ кемага чиққандан кейин бошқалар ҳам сар-басар кемаларга чиқиб, жойлашиб олди. У уч минг кеманинг ҳаммаси одам ва керакли анжомлар билан лиммо-лим тўлди. Юришга буйруқ берилгач, озод ва мард кемачилар ўз кемаларини тезлик билан денгизга томон ҳайдадилар. Гуж-гуж кемалар бирдан жунбушга келиб ҳаракатланганда, кенг ва чуқур денгизнинг сувлари бошдан-оёқ тўлқинланиб кетди. Сув юзида сузиб кетаётган буюк шаҳарнинг ҳаракати кўз ўнгингизга бошқа бир оламни келтирар эди. Булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, кемаларнинг қораси ҳам кенг денгиз юзини қоплаб олган эди. Салобатли шоҳ ўзининг шу хилда юриши ва оғир юклари билан денгизни босиб борар эди. У ҳеч хавф-хатар қилмай, истаган томонига юриб, денгиз кўксини чок-чок йиртар эди. Шу хилдаги меҳмонлар денгизга ташриф буюргач, сув мезбонлик расмини кўрсатишга шошилиб қолди. У булут сингари ҳар тарафга ҳовуч очиб, ҳар қанча садаф бўлса жамлаб, ҳамма дурларини юзага чиқазиб, барчасини меҳмонлар устидан нисор қилиб сочар эди. Шоҳга эса алоҳида ҳурмат кўрсатиб, садаф ўрнига шоҳона дурдоналарни сочар эди. Агар кимнингки шундай меҳмони бўлса, дургина эмас, жонини нисор қилса ҳам арзийди.

Эй, косагул! Денгиз каби зўр қадаҳ олиб кел, зеро, денгиздек улуғ ҳимматли шоҳ денгиз ичидадир. Ўша қадаҳни менга тут, уни ичиб шодланай ва сероб бўлай. Чунки лабим денгиз лабидек қақраб қолди.

Эй, муғанний! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир қўшиқни ҳам жўр айла. Сенинг таронанг менда осмон гирдобидек ҳолат пайдо қилиб, кўз ёшларимни дурри-юбдек тўксин!

Эй, Навоий! Фано кўчасига қараб юриш қилавер, чунки бу дунёнинг иморати сув устига қурилмишдир. Ўз кўнглингни шу иморат билан қувонтирма, кўпикдан қилинган омонат уйга ишонма!

LXXIII

Искандарнинг ҳукамодан[1] денгиз вазиятин савол этгани ва Суқротнинг ер курраси атрофида сувнинг қайси хилда ихота қилганин шарҳлагани, океан атрофидаги етти кўк денгизнинг етти зангори осмондек нотинчлиги ва

---

[1] Ҳукамо — ҳакимлар, олимлар.

ҳўпрезлиги таърифи, ўн икки минг жазиранинг денгизда қандай тақсимлангани ва қандай жойлашганлигининг тафсилоти; кўл-денгизлар шарҳидан элни ҳайратга солиб ва наҳрлар можаросидан савол сўровчини лаб қуруқликдан денгиздек сероб қилгани

Хуллас, шоҳ денгиз томошасини бошлади, унинг кемасининг кўкси сувга теккан куни бутун илм-фан аҳлларини бир жойга жамлаб, ҳаммасига дилжўйлик қилиб — кўнгилларини кўтариб:

— Денгиз ер юзида қандай жойлашган? Унинг ҳолатини баён қилиб беринглар!— деди. Шунда ҳамма олимлар ўйлаб, мулоҳаза қилиб:

«Суқрот ҳаким баён қилсин, зеро у, донишмандларнинг устози бўлиб, миясн ақл ва илм билан ободдир»,— дедилар. Шундан сўнг, денгиз мартабали шоҳнинг саволига доно Суқрот шундай жавоб берди:

«Ер жисмининг тузилиши тугарак-курра шаклида бўлиб, ҳаёт эгаси уни шундай қилиб яратди. Лекин курраги арз сув ичида бўлиб, унинг сувдан ташқаридаги қисми жаҳон деб аталади. Унинг обод шаҳарлар, тоғ ва чўллардан иборат инсон яшайдиган қисмига ер юзи дейилади. Шунингдек, мана шу ер куррасининг сув билан иҳота қилинган очиқ ва қуруқ қисмига етти иқлим дейилади. У ҳам тамоман очиқ эмас, уни ҳар тарафидан денгиз ўраб олган. Баҳри Муҳит — Океан эса, фалак гумбазига ўхшаган бўлиб, унинг атрофини етти денгиз ўраб олган. У денгизлар ҳар тарафдан ер куррасида бўлмиш тоғу чўллар орасига кирган. Бундан бошқа яна ўн олтита денгизчалар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос оти бор. Шунингдек, яна юздан ортиқ дарёлар бор, улардан эл-юрт баҳраманд бўлади. Масалан, Кўҳак-Зарафшон, Ҳирот дарёси, Нил ва ё Фурот дарёси каби. Жаҳондаги ободончилик мана шу дарёлар шарофатидан бўлиб, халқ экин-тикинини сугориб, фойдаланади. Бу дарёларнинг асл манбаи булоқ-чашмалардан иборат, лекин охири денгизларга бориб қуйилади. Ҳалиги етти денгизнинг оралигида эса жазиралар бўлиб, буларда қанчадан-қанча шаҳарлар мавжуд.

Энди уларни шарҳлашга киришмасдан илгари шуни билишимиз керакки, юқорида зикр қилинган денгизларнинг ҳаммаси ҳам доно Суқрот баҳри Муҳит[1] деб атаган океандан ажралиб чиқади. Улардан биттаси Руму Фаранг

[1] Баҳри Муҳит — Тинч океан.

денгизи бўлиб, ҳозир сенинг ўзинг шу денгизнинг наҳангисан. Бунинг ичида ниҳоятда обод ерлар бор, бундаги жазиралар экинзору дарахтзорлардан иборатдир. Бундаги отларнинг адади олти юзтача бўлиб, у ерлардаги ободонлик ва маъмурчиликнинг чегараси йўқдир. Магриб денгизини иккинчи деб тахмин қилайлик, у доим тинимсиз мавжланиб туради. Бу денгизнинг шимол ва шарқий чегаралари маълум бўлиб, бу ерда минглаб машҳур жазиралар бор. Учинчисини Зангу Ҳабаш баҳри деб ҳисобласак, унинг тўлқин ва пўртаналарини кўрганингизда, девона сув экан, деб ўйлайсиз. Унинг ичида бир минг уч юз жазира бўлиб, у жазираларнинг ҳосили багоят кўпдир. Ҳинд денгизи тўртинчи ҳисобланади. Унинг яқинидан Синд дарёси оқиб ўтади. Унда икки минг бир юз жазира бор ва бир қанча чуқур кўллар ҳам мавжуд. Уммону Қулзум кўллари шулар жумласидан бўлиб, Ҳинд баҳри тўс-тўполон билан тўла нотинч денгиздир. Бешинчиси Чин-Хитой денгизи саналади. У сувда ҳам инсонлар яшайдиган жазиралар беҳисоб, яъни у уч минг етти юз оролни ўз ичига олган бўлиб, оролларнинг тоғи ҳам, текис ери ҳам кўп. Дувонг деган сувни олтинчи денгиз де, унинг ичидаги катта шаҳарлар кўнгилга роҳат бағишлайди. Унда икки мингта жазира бор. Денгиз сувида минг туман кема ҳар томонга сузиб юради. Еттинчисини Машриқ денгизи деб ҳисоблайвер, қуёш аввал шу шарқдан нур таратиб чиқади.

Юқоридаги жазиралар бошдан-оёқ ўн икки минг бўлган эди, бундагилар билан ўн олти мингга етди, тамом-вассалом. Биз баҳри Ҳазарни[1] булар қаторига киритмаймиз, бунинг сувини кўрган одамлар ваҳимага тушадилар. Унда ҳам ададсиз жазиралар бўлиб, уларнинг ичидаги ажойиботғаройиботларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ.

Буларнинг ҳаммасининг асл манбаи баҳри Муҳит бўлиб, бунинг таъриф-тавсифи жуда кенг. Бу денгизларнинг барчаси шу океанга боғланган бўлиб, уч томони қуруқликдан иборатдир. У муҳит багоят чуқур, агар фалак шу сувга тушса, ғарқ бўлиб, чўкиб кетади. Унинг бошқа денгизлардан яна фарқи шундаки, унда оролларнинг мавжуд эмас. Лекин сувда ниҳоят баҳайбат жониворлари кўп, у махлуқларнинг шакли, важоҳати жуда ҳам ажабланарли. Уларнинг сон-саноғини ақл эгалари қанча деб гумон қилса, ундан ҳам ортиқдир. Денгизларнинг аҳволи, улар-

---

[1] Баҳри Ҳазар — Каспий денгизи.

нинг маҳражу мадҳали, қисқаси, мана шу баён қилганимчадир. Агар биров буларнинг тафсилотини янада кенгроқ билишни орзу қилса, сув ичидаги саёҳат вақтида ҳаракат қилиб кўриши мумкин».

Искандар бу маълумотдан ниҳоятда хуррам бўлиб, доно олимга таҳсин ва офаринлар айтди. Бошлаб, етти денгиз ичига юриш қилишга, булардан сўнг эса баҳри Муҳитга қараб сузишга жазму қарор айлади.

Одамийлиги бор кишининг ҳиммати буюгу, аммо ҳиммatига яраша ғафлати ҳам ҳаддан зиёда бўлади. Лекин димоғига ўлим дуд соладиган бўлгач, орзу ва таманно ўтини бунчалик алангалатишдан не фойда?

LXXIV

Машриқда ганж топган киши ҳикоятиким, у ерда Мағриб хазинаси ҳақидаги хатни ўқигач, қуёшдек бошдан қадам қилиб, машриқдан мағрибга борди ва у мағриб зарини топгач, қуёш ғарбга ботгандек ўзи ҳам ерга ботди

Биров шарқда бой ва нодир бир хазина топди. Хазинанинг эшигида эса тубандагича бир қизиқ хат бор эди:

«Кимки бу хазинани аниқ топаркан, агар мағриб диёрига бориб, фалон ерларни қараса, бундан ҳам катта ганж бор, у ерга шу хатни олиб борган одам бу мукофотни ҳам олғусидир».

Бу хатни ўқигач, хомтама бечора: «Иккала хазинани ҳам ола қолай»,— деб ўз хаёлида бунга «ҳиммат» деган от қўйиб, тезда шошиб-пишиб, мағриб томон равона бўлди. У неча йиллаб дарё кечиб ва даштларни кезиб, бошидан қанчадан-қанча меҳнат ва машаққатлардан сўнг истаган ерига етиб, ахтарган хазинасини топган эдики, шу пайтда бирдан бошига ажал етди. Шундай қилиб, у бечора на бу хазинадан баҳра олди ва на у хазинанинг роҳатини кўрди, машаққат чека-чека жонидан ҳам жудо бўлди.

Шоҳлик — ҳўлу қуруқ демай, беҳаловат кезиб, ҳаммаёқни забт этишдан иборат эмас, балки тангри берган неъматлардан элни баҳралантиришдир.

Кимки сабрли ва қаноатли бўлса, доно ва бахтиёр одам шудир.

LXXV

Искандарнинг Суқротдан, куррайи арзни бошдан-оёқ сув

иҳота қилмогининг ҳикмати нимада?— деб сўрагани ва буйга олимнинг жавоби

Искандар Суқротдан савол айлади:

— Эй, ҳар бир нарсани ортиқ-кам баён қилмасликда ягона бўлган устоз! Маълумки, сув ер юзини иҳота қилиб ўраб олган. Биз учун мушкул бўлган масалани баён қилиб берсанг, яъни қайси важдан бутун ер юзини ва ундаги тоғу чўлларни сув қоплаб олмади? Нима учун ер юзига сув оз келди? Бори ҳам одамларга жуда азиз ва арзанда. Баҳри Муҳит-ку ҳар тарафдан очиқдир, лекин унинг атрофидаги етти денгиз нима учундир? Ундан шу етти денгиз ажралиб чиққан экан, нима сабабдан унинг суви ер юзини босиб кетмади? Шулар ҳақида бизга маълумот берсанг!

Дарё юракли доно дуо қилиб, деди:

— Жаҳоннинг денгизга монанд шоҳи билсинки, баъзи одамлар ер юзининг тузилиши баланд-пастликдан иборатдир, дейишлар. Аслида эса, тузилиш жиҳатидан ер юзи думалоқ бўлиб, бу фикр илм билан муқаррар исботланган. Шу билан бирга ер юзи текисликдангина иборат эмас, буни ҳар қанақа одам ҳам ўйлаб кўрса, тўғрилигига тан беради. Масалан, қачонки ёғин орқасида сел келадиган бўлса, у тоғдан пастдаги водийларга қараб оқиб тушади. Мана шунинг ўзи ҳам оламнинг паст-баландлигини исботлайди. Илм эгалари ҳам бу фикрга қаршилик кўрсатмайдилар. Сув эса ҳар қачон чуқурликка қараб оқади, мана шу жиҳатдан ҳам баланд жойларда сув тўхтамайди ва кам бўлади. Бирмунча олимлар бу фикрни тасдиқлаш баробарида, буни тангрининг ҳикматидир, дейдилар. Бунинг акси бўлганида эса, ер юзи сув билан қопланиши лозим эди. Бундай қилиш тангригагина осондир. У ҳамма нарсани инсон манфаатига қараб йўналтирган...

Искандарга бу сўзлар маъқул келиб, ҳикматга тан бериб, сукут қилишга мажбур бўлди.

LXXVI

Искандарнинг етти денгиз билан ўн икки минг жазирадаги шаҳарларни фатҳ этгандан сўнгра, бир қатла муҳит атрофини паргор[1] сингари айланиб чиққач, муҳитнинг ўрта нуқтасига азимат этгани. Бу сайра ёғочотларнинг[2] елдек

[1] Паргор — циркуль.

[2] Ёғочот — кема.

ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъат билан кўриниши ва пўртанадан у даштда тоғ-тоғ тўлқинларнинг пайдо бўлиши, майда шағаллардек сачраган сув томчиларидан кўпик қуббалари — хубоблар ҳосил бўлиши. Иноят, Искандарнинг Муҳит марказига етгани ва чархи гирдоб унинг бошини айлантириб, Искандарияга этгани

Бебаҳо фикрлар гавҳарини сочувчи киши бу воқеалар денгизида шундай сузади:

Денгизлар ҳақида Суқрот ҳакимнинг сўзларини эшитган дарё мартабали шоҳ бу ишлардан хабар топди. Денгиз ва океанлардаги аҳвол ва ундаги кайфият қанақалигини билиб, сафар ҳақидаги ниятини яна қатъийлаштираркан, илоҳий ҳакимга мурожаат қилиб, деди:

«Биз сенинг сўзингдан кўп баҳра олдик. Энди ёлворib илтимос қиламизки, сайр-сафаримизга ҳам ўзинг пешволик қилгайсан! Бутун кемачи — маллоҳлару денгиз сафаридаги жамики сайёҳлар сенинг ихтиёрингда бўлдилар. Сен улар билан сувнинг оқимини топиб, халқни қай тарафга бошлаб борсанг, бизнинг ҳаммамиз, билимдонлигинг туфайли сенга эргашамиз. Зеро сенинг фаҳму фаросатинг зўр, тафаккуринг бениҳоядир.

Суқрот бу илтимосни қабул қилиб, йўл бошлади. У қаёнга қараб юрса, эл-улус унга ҳамроҳ бўлди. У ҳар бир ишга эҳтиётқорлик билан ёндошар, кема аҳли эса унга мулозимлик қилар эди. Суқрот у йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига денгизлар пири Илёс қўриқчилик қилар эди. У кемаларни худди қушдек учириб, сув сайр-сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум денгизи бўлиб, унинг аҳволи — вазияти ҳанузгача ҳеч кимга маълум эмас эди.

Шоҳ аскар ва сипоҳлари билан у ердаги жазираларни фатҳ этиш ишига киришиб кетди. У қай томонга юриш қилса, у ерни олар, олгач эса у жойлардаги ажойибот ва гаройиботларни томоша қилар эди. Ўзи сувдаги шаҳарларни фатҳ этгани ҳолда, жазираларда янги шаҳарлар ҳам бино қилар эди.

Лекин у бир қанча кишиларни сув қиргоқлари бўйлаб йўл юришга тайинлаган бўлиб, унга ҳам анчагина кема ва илм аҳллари ажратилган эдики, булар ҳам кеча-кундуз демай ҳаракат қилардилар. У одамлар, сувдаги кемалар билан худди сувда пайдо бўлган ҳубоб-қуббалари каби юриб, денгизларнинг атрофини таноб билан ўлчар эдилар. Улар соҳиллардан то бир қулай жой топгунча йўл босиб, ўлчаш ишларини олиб борар эдилар. Қаерки ўрмон ёки

тоғ билан ўралган бўлса, танобчилар у ерларни ўлчамасдан ўтмас эдилар. Йўловчилар сув ичида кема билан шитоб қилиб юриб, сув қирғоғини таноблар эдилар. Бир катта кеманинг ичига, ҳар томондан ўн икки минг қари (метр) узунлигида таноб тўпланган эди. У танобларнинг бир учи бир жойда турган кемадаги лангар тошига боғланган бўлиб, иккинчи учини бошқа кемадаги одамлар ушлаган ҳолда, то охиригача тортиб борар ва шу хилда ўн икки минг қари таноб билан ўлчар эдилар. Таноб учини ушлаган кема юрган сари, бир жойда турган кема танобни бўшатаверар эди. Юраётган кеманинг таноби тортилиб қолгач, юришдан тўхтаб, кемадаги одамлар унинг лангарини сувга ташлар ва иккинчи кема эса сувдан лангарини олиб, денгизда тезлик билан юриб, танобларни йига бошлар эди. Бу танобни то охиригача йиғиб тамомлагач, ўша жойда тўхтар, турган кема эса яна танобини тортиб, жўнаб кетар эди. Танобчилар кема билан шу хилда юриб, ўлчаб боравердилар: ҳисобчилар эса бир чеккадан неча таноблигини ҳисоблайвердилар. Денгиз атрофини мана шу хилда айланиб, бутун теварагининг қанчалигини ўлчаб чиқдилар. Яна бирмунча ҳисоб аҳллари мана шу каби ҳаракат қилиб, денгизнинг кутрини[1] таноб билан ўлчадилар. Ҳисобчи олимларнинг бошлиги зарбу тақсим билан пухта ҳисоблаб, у денгизнинг атрофи қанча узунликдаю сатҳи қанча кенгликда эканини аниқладилар.

Шоҳ денгиздаги бутун жазираларни фатҳ этиб бўлгунча, Суқрот ҳаким ҳам денгиз атрофию ва сатҳини ўлчаб, ҳисобини бошдан-оёқ тўғрилаб қўйди. Шунингдек, у сувда қандай воқеалар юз берган бўлса, барча тафсилотини бир хатга ёзиб, у мактубни пухта ўраб, ўзлари билан Румдан олиб келган бир кабутарнинг оёғига боғлаб, уни Румга учириб юборишга қарор қилдилар. Кантар ҳам қанот қоқиб, осмонга парвоз қилди. У барча Рум аҳлига, Румгина эмас, ер юзининг бутун тоғу даштидаги одамларга хушхабар олиб келди.

Шу хилда, тўлқинланиб ётган етти чуқур ва хунхор денгизини кезиб, худди сув устида енгил ва кучли шамол изғиганидек, барчасини босиб ўтдилар. Денгизда ажойиб ва гаройиб нарсалар гоятда кўп эди, буларнинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу орада ўн икки минг оролни бошдан-оёқ айланиб чиқдилар. Ғайрат ва шижоат билан оролларнинг ҳаммаси эгалланди. Суқрот ҳаким

---

[1] К у т р — диаметр.

ғайрат ва жасорат билан тапоб тортиб, бу жазираларнинг ҳам бутун узунлиги ва кенглигини ўлчатиб чиқди. Етти денгизнинг барча яхши ва ёмон тарафларини аниқлаб, забт қилиб олинди. Мана шу сайр-сафарда баҳри Муҳит атрофи бир айланиб чиқилган эди. Қалам эгаси бу воқеаларни ҳам ёзиб, хат ташувчи қуш билан ҳижронда қолган элга хабар қилди.

Шоҳ ҳам ўз хайли билан Муҳит атрофини айланиб, яна қайтиб, Фаранг денгизига келиб чиққан, у ердаги бир жазира ичида мақом тутган эди. Денгиз ичига тушиб, саёҳатга киришган кунидан то бу дамгача тўла ўн икки йил вақт ўтибди. У жазирага тушиб, дам олишга қарор қилиши билан эл-улус кўнглига шодлик бағишлади. Улар энди сафар тугади, ватанларимизга қайтиб, ором оламиз, деб гумон қилдилар. Яна денгиз суръатли шоҳ донишманд Суқротни ўз ҳузурига чақиришни, денгизда қилинган илмий ишлар ва ўлчанган жойлар ҳақидаги қоғозлару хат-ҳужжатларни олиб келишни буюрди. Бу хат-ҳужжатлар тўла бир кема юк бўлиб, унда қоғоздан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. У ҳужжатларнинг барчаси сандиқлар ичига жойлашган ва сандиқ устидан яна чарм гилофлар билан мустаҳкам қилиб ўралган эди. Бу чорани, ногаҳон қоғозга нам ўтиб қолса, ундаги ёзувлар ўчиб қолмасин учун қилинган эди. Варақ-варақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди. Ҳаким сандиқларни очиб, қоғозларни чиқариб қараганда варақларга ҳеч қандай нам ва рутубат тегмаганлиги маълум бўлди. Шундан кейин шоҳ:

— Бир қанча ҳисобдонлар ўтириб, бу қоғозларда бўлмиш ададсиз рақамларни ҳисоблаб чиқсин!— деди.

Ҳисобчилар уларни ҳисоблаб, ундаги рақамларнинг хулосасини чиқардилар. Ҳаким у сонларни бир сидра кўздан кечириб, кам-кўстларини тузатиб чиққач, ҳаммасини бошдан-оёқ шоҳга айтиб — изоҳлаб берди. Фалак мартабали шоҳ ақл югуртириб, у рақамларни ўзи ҳам бир сидра ҳисоблаб кўрди. Буларни ҳаким қанча ҳисоблаган бўлса, шоҳнинг ҳисоби ҳам шунинг тўғрилигини тасдиқлади. Шоҳ, энди сувнинг сатҳига йўл бошламоқчи бўлгани учун унинг қанча узунликда бўлганини чамалаб кўрди. Баҳри Муҳит денгизлар ичида энг улуги бўлиб, бутун оламни ўз ичига оларди. Бу океаннинг бутун энию бўйини, ҳеч қандай кам-кўстсиз, худди бир ҳовузни текшириб — ўлчаб чиққандай аниқладилар. Кимгаки жаҳон бир ўйин-кулги боғи бўлиб қолса, баҳри Муҳит каби океан ҳам унга бир ҳовуздек бўлиб қолиши ажабланарлими?

Эшитишимча, бир замонда бир ҳукмдор бўлиб, у доим тубандаги сўзни такрорлаб юрар экан:

«Дунё бир ҳукмдорнинг жойи, агар шундай ҳукмдор бўлса, ер юзи шуникидир». Жаҳон шундай бир ҳукмдорга эга бўлса, олам унинг бир саройига айланиши табиий эмасми?

Шоҳ океаннинг ҳажмини аниқлагандан сўнг, унда сайр-саёҳат қилиш даврини тубандагича тахминлади: агар кема сув ичида суръат билан тўққиз йилу етти ой сафар қилса, шу улуғ океанни айланиб чиқиб, сафарни қаердан бошлаган бўлса, шу ерга етиб келиши мумкин. Муҳитнинг бутун доирасини тахминлаб, унинг кутрини ҳам ҳисоблаб чиқилгач, бу сувни тўғри чизиқ бўйлаб кесиб ўтиш учун уч йилдан ортиқроқ юриш кераклиги маълум бўлди. Шубҳасиз, Муҳитларнинг маркази улуғ океандадир. У марказ нуқтага етиб бориш учун икки йилдан камроқ йўл юришга тўғри келади. У ердан қайтиб келиш учун ҳам боришга сарф бўлмиш фурсатча вақт керак бўлади. Бинобарин, шоҳ Муҳит марказига бориб келиш учун тўрт йиллик йўл анжоми тайёрлашга фармон берди ва шу муносабат билан маҳлис чақириб, тубандаги сўзларни айтди:

«Бизнинг орзу-ҳавасларимизга одамлар «хом хаёл» ва «ҳавас» деб от қўйибдилар. Лекин ҳақиқатда бундай эмас. Кимки яхши-ёмон иш қилса, барчаси, шубҳасиз, тангрининг тақдири билан бўлади. Мен хоҳ ундай ва хоҳ бундай, нимá иш қилган бўлсам, ҳаммаси тақдирнинг продаси билан бўлгани туфайли, унга қарши бирон тадбир кўра олмадим. Эл-улуснинг машаққатига сабаб бўлдим, халқ мен туфайли кўнгилга ранжу алам тортди. Ҳозир бу ерда дам олиб туриб билдимки, эл-халқ сафардан ниҳоятда зериккан. Агар уларнинг сафарга рағбати йўқ экан, ҳақ уларнинг тарафида эканига имоним комил. Аммо менинг бу бобдаги орзуйим охирига етмаяпти, яна юришни давом эттириш ниятида турибман. Ўн уч йилдан бери етти денгиз ва ундаги жазираларни кезиш ва сайр-томоша қилиш билан умр ўтказишимизга қарамай, асл сув сайридан мақсадим океанни ўрганишдан ўзга нарса эмас эди. Шу фурсатгача денгизларда юриб, қанчадан-қанча жойларни фатҳ қилган бўлишимга қарамай, то сув атрофларини айланиб, ўлчаб чиққунча бўлган ишларнинг ҳаммаси иккинчи даражадаги ишлардир. Менинг асл истагим тубандагилардан иборат:

Мен фақат океанларнинг атроф доирасини айландим, энди эса, унинг маркази ва у ердаги чуқурликни ҳам кўр-

сам, билсам ва аниқласам, деган умиддаман. Агар худо умр берса ва муваффақият ато айласа, кема баҳри Муҳитда яна тўрт йил сузиши керак: икки йил боришу икки йил келиш. Лекин, киши гайбнинг ишини, яъни тонгла нима бўлишини билмайди. Менга бахт ва давлат ёр бўлса ҳам бу йўлни босишда ҳеч қандай ихтиёр йўқ. Бу ишни буйруқ билан бажариб бўлмайди, кишиларда океанни кезиш нияти йўқлигини ҳам биламан. Майли, бу масалада халқнинг кўнглига гашлик қўнмасин, уларнинг ҳаммалари бу сафардан озоддирлар! Йўлда ўлим хавфи ҳам бўлганидан кейин, нима учун мен кишиларни бунга мажбур қилайин? Энди, одамлар хотиржамлик билан биздан ажраб, ўз ватанларига қайтаверсинлар!»

Рум шоҳи бу сўзни охирига етказмасданоқ халқ бирдан норозилик билдириб, фиғон чекиб юборди:

«Эй, шоҳ! Сенга ҳамроҳ бўлиб юрган бу одамлар нима гуноҳ қилдики, сен уларнинг хизматини рад этиб қолдинг? Сенинг хизматингни адо этишда қанчалик нуқсонларимиз бўлишига қарамай, бари бир, яхши бўлсак ҳам — ёмон бўлсак ҳам сенга қулмиз. Ҳаммамизнинг мақсадимиз, шод бўлсак ҳам — ғамнок бўлсак ҳам доим сен билан бирга бўлишдир. Борди-ю, ажал жонимизга қасд қилгудек бўлса, вужудимиз сенинг даргоҳингнинг тупроғига айлансин. Нима қилдикки, донишманд шоҳ ҳаммамизни шундай рад этиш режасини тузди? Нима бўлдики, шоҳ ўзидан аскарларни узоқлаштиришни, уларни айрилиқ балосига гирифтор қилишни истади? Сенинг мақсадинг қаёнга бўлса, биз ҳам ўша тарафга борурмиз, сен қаерда истиқомат қилсанг, биз ҳам ўша ерда турурмиз. Тирик бўла туриб сендан йироқ бўлганимиздан кўра, ўлганимиз яхшироқдир».

Искандар ўз қўшинларини азмойиш қилиб билдики, улар жонларидан тўйган эмаслар. Ҳаммаси бир оғиздан бунинг хизматига тайёр эканлигини кўриб, шоҳ уларга миннатдорчилик изҳор қилди. У одамларнинг ҳаммасига офарин айтди, ҳаммаларига иноят — яхшиликлар қилиш ҳақида ваъдалар берди ва деди:

«Сизнинг хайрли ишингиз эвазига тангри яхшиликлар ато қилсин! Менинг бу гапларни айтишдан мақсадим, машаққатлар халқнинг аҳволига қандай таъсир қилганини ва менинг фикримга бошқаларнинг қандай қарашларини билмоқ эди. Ҳаммангизнинг менга бўлган ихлос ва садоқатингизни тушундим. Кўнглимдаги хавфлар ҳам батамом кўтарилди. Бояги-бояги мен сизга шоҳ, сиз ҳам менинг лашкарларимсиз. Бошимга ёмон кун тушса,

паноҳимсиз. Бу ихлосингиз туфайли худо ёрингиз бўлсин, машаққатли кунларда ҳақ паноҳида бўлгайсиз!»

Эл шод бўлиб, шоҳ ҳақига дуо қилди, унга садоқат изҳор этди. Шоҳ кўп ўйлаб, гоят оқилона фикр билан халқни уч қисмга бўлди. Жумладан, кемада бўлмиш икки минг кишини ажратиб, деди: «Энди худо ёрингиз бўлсин, сизга жавоб». Зотан буларнинг у қадар қиладиган ишлари ҳам йўқ эди, кишиларнинг ортиғи оғир юк бўлиши ҳаммага маълум иш. Шоҳ уларни лутф-марҳамат билан шодмон қилиб, ватанларига томон йўлга солди.

«Сиз Рум шаҳарига қайтиб, менинг саломатлигимдан у ердагиларни хабардор қилинг. Аввал-бошлаб етти очиқ денгизни ва ундан сўнг, ўн икки минг жазойирни тигу тадбир-ла фатҳ этганимни, бу тадбир ҳам фақат тақдир иродаси билан бўлганини баён қилинг. Энди мен баҳри Муҳитни ўрганиш мақсадида экаплигимни, унинг учун ортиқча одам керак эмаслигини айтинг. Дарҳақиқат, у бир мамлакат ва ё бир шаҳар эмаски, унинг учун қўшин керак бўлса. Бизни қайтариши ва Муҳит ичига оз одам билан боришининг боиси шу бўлди, денг!» — деди.

Уларни шу баҳона билан жўнатгач, етти юз кемадаги одамларни ҳам ажратиб айтдики:

«Сиз ўз тўдангиз билан ушбу манзилда ором олиб туринг. Тўрт йилгача шу ерда мени кутинг. Бу муддатда сиз мени муҳофаза қилиб, қўриқланг. Шу баробарида, Румдан кўп матолар олиб келинг, чарчоқни ва бош оғригини даф этадиган дори-дармонларни муҳайё қилиб қўйинг. Мен агар сафарни жиддият билан давом эттириб, ваъда қилган фурсатимда қайтиб келсам, у ашёлар қувватимизга қувват қўшиб, бизнинг янада парвариш топишимиз учун даркор бўлур. Агар шунча ҳижрондан сўнг яна бир-биримиз билан дийдор кўришиш бахтига муяссар бўлсак, хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб яна Румга азм этармиз. Ва агар борди-ю, фалак ўз золимлигини қилиб, ҳаёт бошқачароқ ўйин кўрсатиб қолса, чайқалиб турган денгиз мени ўз қаърига тортиб, қонхўр океанга ғарқ қилиб юборса; сувда тирикчилик қилишга қўймай, бу аждаҳони наҳанглар хароб ва забун этса; сизларга қилмиш ваъдамизга ўз вақтида етиб келолмасак; мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, бизнинг ҳақимизга дуо ва яхши тилакларингизни ёзиб қолдириб, кутиб ўтирмай, ўз йўлингизга равона бўлинг!»

Шундан сўнг, яна юрганда худди осмондаги ҳилол — ойни эслатадиган уч юз учқур кемани ажратиб, ҳикмат аҳлларининг ҳаммасини ўзи билан олиб, уларга ҳамроҳ ва

ҳамкорликлари учун миннатдорчилик изҳор этди. Сўнгра у уч юз кемани денгизда керак бўладиган нимаики нарса бўлса, ҳаммаси билан лиммо-лим тўлатди. Шундай қилиб, қаҳрамонлик сифатларига эга бўлган, шижоатли, якдиллик ва баҳамжиҳатлик билан иш қиладиган кишилардан бир неча мингини ўзи билан олди. Уларнинг ҳаммаси кема ишларини билишда маллоҳлардек; денгиз тубига тушиб, сузишда худди тимсоҳлардек; қандай хизмат бўлса, қойил қиладиган; улар шоҳга, шоҳ уларга муқаррар зарур бўлган кишилар эдилар. Фалак каби жангжў шоҳ буларнинг барчасини ўз ўрни ва мартабаси билан кемаларга жойлаб, денгизга тушиб, жўнаб кетди. Бу ёндагилар кўзларидан дарёдек ёш оқизиб қолдилар. Шоҳ эса, кўз ёшидек денгиз устида оқиб, туну кун осмон каби ҳаракат қилиб, ер юзи сингари сув оралигида борар эди. Унда кечаси тиним, кундузи ором йўқ; еб-ичиб роҳатланишу ухлаб дам олиш деган истак йўқ эди.

Қанча қараган билан тогу саҳро кўринмас, денгиздан бўлак ҳеч нарса намоён бўлмас эди. Сув кўринишда осмондан ҳеч фарқланмас, унинг доираси эса, осмон фазоси билан туташиб кетган. Денгизда кетаётган кишилар ўзларини гўё осмонда тургандек гумон қилар эдилар. Фалакда сайр қилиб юрган қуёш эса ер орқасига қараб ботмас эди. У ҳамма нурини денгиз ичига тўкиб, денгиздан чиқиб, яна денгизга ботар эди. Қуёш қачон сув тубига ботаркан, юзига сув рангли парда тутиб олар эди. Қуёш сув тагида суръат билан Машриқ томон юраркан, худди сувда сузиб юрган гавҳардек акс этар эди. Қуёш сув юзидан гойиб бўлиб — яшириниб кетса ҳам лекин унинг нури сўнмас эди. У худди фонус ичида бўлса ҳам ҳаммаёққа нур сочиб турган шам сингари акс этар эди. Лекин унинг кўйлаги самовий бўлса ҳам одамлар мовий инаклик деб аташар эди. Қачонки қуёш шами сувга ботса, осмон ўзининг гўзал ўйинчиларини юзага чиқазар эди. Чунки коинотда юлдузлар кўринишни билан уларнинг бутун акси сувга тушар эди. Уни юлдуз акси эмас, юз туман жониворсув мавжида ўз суратини намойиш қилаяпти, деяверинг. Бу кўриниш гўё бир зийнатли матога тўқилган гўзал жониворлар суратини эслатар эди. Худди дунёни фалак юлдузи равшан қилгани каби, уларнинг кўзи сув юзини нурлантирар эди. Сувдаги бу жониворлар тўда-тўда бўлиб, ҳар тарафдан ўзларини кемаларга урар эдилар. Уларнинг кўзлари юз минг туман чироққа ўхшаганидан, кишиларнинг қуёш ёругига эҳтиёжлари йўқдек эди. У шуълалар кемаларга порлаб етганларида, кишилар ёғоч — тахталар-

нинг ёниб кетишидан ваҳималанар эдилар. Аслида, уларнинг куйиб кетишига сув монеълик қилар, чунки ҳўл ёғоч ҳеч қачон шамнинг ёруғи билан ўт олган эмас. Лекин у шуълаларнинг жилваси ваҳимали бўлиб, кишиларнинг кўнглига безовталик солар эди. Ишқилиб, бу тўла бирёқлик бўлгунча, ваҳимадан улус кўнгли сув бўлиб оқар эди. Булар бартараф бўлса, яна бошқа тўдаси пайдо бўлиб, сувни мавжлантирар эди. Кемалар юз минг офат ўртасида-ю, кемадаги одамлар хавф-хатар денгизида сузар эдилар. Бу ваҳимали кеча поёнига етгунча, элнинг жони юз минг карра бўгзига келар эди. Яна денгиз устига қуёш кўтарилгач, денгизнинг устида ҳар томондан буғ пайдо бўлар эди. Денгиз юлдузлари ҳам худди осмон юлдузларига ўхшаб кўздан ғойиб бўлишди.

Сувнинг ҳаракатидан гоҳо шундай гирдоблар пайдо бўлардики, йўлнинг олди кесилиб қоларди. Улар гирдобгина эмас, гўзал қуёш шоҳини ғарқ айлагудек кенг ва чуқур ўралар эди. Сув ўрамларидан сувсиз ўралар пайдо бўлиши, сувда бўлган бу ўраларнинг сувсиз бўлиши жуда ажабланарли эди. Мусофирнинг йўлида ҳар томондан шу каби чуқур ўралар пайдо бўлаверса, унинг ҳоли хароб бўлмайди, деб ўйлайсизми? Пастга солиниб турган фалак гумбазига қарши, сув ҳар тарафдан минора ясаб, кўкка кўтарилар; худди тол баргига қуюн шамоли ўзини ургани каби, кема атрофига сув ўзини урар эди. Буларнинг биридан энди қутулай деб турилганда, кетидан иккинчиси чиқириб, рақсга тушар; гоҳо бундай сарғанталик ва тинчсизлик энди бартараф бўлай деб тургандай худди шу жойнинг ўзида, бахтга қарши бўрон қўзғалиб, денгизни тўлқинга солар ва осмон билан сув мавжи ўртасида тўқнашувлар ҳосил бўлар эди. Ел шиддат билан эсганда, денгиз чайқалиб, денгиз суви бошдан-оёқ қўзғалиб кетар эди. Тоққа ўхшаш зўр пўртаналар кетма-кет денгиз танасини чок-чок қилиб турар эди. Кема эса гоҳ тог каби бу пўртаналарнинг устига чиқар ва гоҳо булар ташкил қилган жарликларга «шувв» этиб тушиб кетар эди. Ҳали ўлмай туриб, сувнинг қаърига тушиб кетиш қиёмат кунидаги даҳшатни эслатарди. Фалак елга даҳшат эшигини очиб бериб, денгизни ваҳший океанининг тубига қочирарди. Денгизнигина эмас, балиқни ҳам, наҳангни ҳам, тошбақани ҳам — ҳамма нарсани қаёқда сув бўлса, шу ёққа итқитар эди. Пўртана ўзини осмонни ювувчи қилиб олиб, унинг сатҳига обрў суви сепар эди. Кема ҳам тўлқин билан осмонга кўтарилиб, унинг ўқи фалак юзига сарзаниш берар эди. Кема пастга инаётганида шундай даҳшат билан тушар

эдики, гўё, денгизнинг тагига эмас, балки ернинг қаърига кириб кетаётгандек туюлар эди. Бунинг авжи осмонга кўтарилишган сари ва ҳут буржлари; пастга тушишидан эса, кўпгина балиқ ва тошбақалар ваҳимага тушар эди. Денгиз суви ерни осмонга, осмонни эса ерга олиб тушиб урар эди.

Кемадаги одамлар гоҳ ўлиб-гоҳ тирилар: тириклари эса у сувга жонларидан қўлларини ювиб қўяр эдилар. Гоҳо қиёмат-қойим тўхтаб, тоғ-тоғ сув тўлқинлари пасаяр. Бу ғалаён натижасида бедарак йўқолиб кетган одам тўла кемаларнинг бири Машриқдан келса, у бири Магрибдан келар эди. Одамлар ёғоч отларини ҳар томонга югуртириб, кўп ранжу машаққат билан бир-бировларини топишар эдилар. Ташвиш ва азоб натижасида одамлар йиғлаб, кўзларидан денгиз ичига гавҳар нисор қилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси қийинчиликдан ўзини олдирган бўлса ҳам, лекин Искандар ўзини тетик тутар ва бардам эди. Улар шу жараён ичида гоҳ суръат билан ва гоҳо осойишта йўл босар эдилар.

Шу алфозда бир йилу тўққиз ой юрилгач, тақдир уларни океан марказига олиб келди. Шу орада Искандар қулоғига гойибдан тубандагича бир хушхабар эшитилди.

«Эй беҳуда уринувчи одам боласи! Йилларча юриб, охирги-амр муродинг талаб қилган ерга етдинг».

Бу хабар шоҳ кўнглидан бутун ғам-ғуссаларни кўтарди ва йўл бошловчи Суқротни ўз ҳузурига чақиртирди. Буларга ҳам марказга етганлари аён бўлган, буни шоҳга хабар қилиш учун келаётган эдилар. Улар ҳам айтгач, кўнгилда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади. Искандар завқларга тўлиб, хурсанд бўлди. Унинг буйруғи билан кемаларни юришдан тўхтатдилар, лангарларни тушириб, елканларни йиғдилар. Шунда шоҳ одамларга дедики:

— Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда турингиз. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қаърига тушишни ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга етиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин!

Бу ерда айтилган ривоят устида ихтилофлар бўлиб, буни хамсанавислардан Хусрав ҳам эътироф этган. Масалан, гўё Искандар сандиққа ўхшаш бир шиша ясатиб, шодмон ҳолда, гавҳар сингари шу сандиқ ичига тушган. Унинг буюриши билан шишанинг оғзини пўкак сингари қопқоқ ила мустаҳкамланган. У машаққатга қолган одамлар арқонининг бир учини ушлаб, иккинчи учини эса шишага боғлаб, ўз кўнгилларига ҳеч қандай хавф-

хатарни йўлатмай, шишани денгиз ичига туширганлар. Искандар бир неча ой денгиз тагида туриб, у ердаги ҳаётнинг қандайлигини томоша қилган ва ўрганган. У юз кун сув остида тургандан сўнг жуда ҳолсизланган, шунинг учун шишанинг арқонини тортиб, юқоридагиларни огоҳлантирган. Мана шу ривоятдаги воқеанинг бўлиши жуда маҳол бўлиб, бундай ишнинг бўлишига ақл ҳеч бовар қилмайди.

Бундан бошқа ҳам бир ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан холи эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичида қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган. Сайр-сафари охирига етгунча ўзи ҳам тамоман ҳақ йўлга кирди. Кейин валийлик даражасига етди, ниҳоят унинг кўзини нубувват — пайғамбарлик чироғи ҳам ёритган. Кўзи у шуъладан нурланган сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти ҳам унга аён ва намоён бўлиб қолди. У қайси томонга боқса, у ёнда нима бор бўлса, ҳатто барча махфий нарсаларни ҳам кўрадиган бўлди; одамлар тиниқ ҳовуздаги балиқларни қандай аниқ кўрсалар, Искандар ҳам денгиз ичидаги ва тубидаги нарсаларни шундай аниқ кўрадиган ва томоша қиладиган бўлди. Қуруқликдаги жониворлар ва одамлар қандай кўринса, сув ичидаги махлуқлар ҳам худди ойнадан бир нарсанинг акси кўрингандек, унга кўринадиган бўлди. Лекин сувдаги махлуқлар турли-туман бўлиб, уларнинг кўпчилиги зўр жуссали ва ажойиб қиёфали эдилар. Шундай баҳайбатлари ҳам борки, агар улардан бирортаси тасодифан ер юзига чиқиб қолса, уни кўрган одамлар даҳшатдан ўлар эди. Шунча кўп балиқлар борки, улар жунбишга келганда ҳаракат қилиб, суръат билан бир ой юрилганда ҳам уларнинг орасидан ўтиб бўлмас эди. Шундай наҳанг ва тимсоҳлар ҳам борки, улар кунига катта балиқлардан иккитасини еб овқатланар эдилар. У ернинг қисқичбақаю сув тошбақалари ҳам шуларга мувофиқ эди. Искандар нимани орзу қилган бўлса, унга нисбатан юз карра ортиқ ажойиботларни томоша айлади. У қуруқлик ва сувларнинг шоҳию пайғамбарлик фазилатларининг эгаси бўлиб қолди. У ўзи умид этганидан ҳам зиёдроқ иқболга, яъни абадий бахтга эришди. Ўз кишиларига бу аҳволидан хушхабар етказиб, уларнинг барчасини бу иқбол

билан бахтиёр айлади. Шундан сўнг халқ бу музаффар шоҳни ҳаким ҳам, валий ҳам, набий ҳам деб биладиган бўлди.

Қўрқа-ниса борилган сафардан йўловчилар шодлик билан қайтмоқда; кемалар эса сира тўхтамай йўл босмоқда эди.

Кемаларнинг суръати шу қадар тез эдики, уларга нисбатан самоватнинг айланишини суст деса бўлур эди. Юришлари шу даражада кескин эдики, ўтган ерида излари қолар эди. Шундай суръат билан икки йилчалик йўлни бир йилда босиб, жазирада ташлаб кетган кишиларининг ҳузурига етиб келди. Бу азиз-аржуманд шоҳнинг ташрифи билан унинг висолини кўрган халқ ниҳоятда мамнун бўлди ва қувонди. У манзилда бир кун тургач, иккинчи куни яна юришга киришиб, соҳилгача бўлган сувни кечиб, бахт-саодат блан қиргоққа қадам босди.

Сувдаги азоблардан Искандарнинг вужуди бетобу мижози — табиатида саломатлик ганимат даражада ноёб бўлиб қолган эди. Унинг хаёлига шу бевафо дунёни ташлаб кетмоқ керак, деган фикр келиб қолди. У ўз эътиқодидаги йўлга халқни ундади ва мамлакатни қандай идора қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар берди. Ўз аҳволи ночорликка тушиб қолмасдан илгари, элу юртларининг амиру султонларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Унинг тузуми билан иш тутган шоҳлар етти юз йилча ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини, бу давлат ва салтанат уларнинг қўлида қанчадан-қанча авлодларга ўтгани ҳолда, бевафо фалак уни тортиб ололмаслигини баён айлади.

Бу масалалардан хотири жам бўлгач, кечаси-кундузи тинмай юришни давом эттирди. У хаста вужуд билан от сурар, аъзойи баданининг огриғидан ниҳоний ниграр эди. У даштда шундай тез, шошқин ва жадаллик билан от сурар эдики, унга ҳеч ким етолмас ва ҳамроҳлик қилолмас эди. Саратоннинг ёндирувчи ҳароратидан олам ўртанар, сувлар қайнар — жўш урар эди. Қуёш алангасидан ер шундай қизиган эдики, бу нарса ҳавони ҳам ҳаддан зиёда иситиб юборган эди. Иссиқнинг ўта зўрлигидан ерлар ёнар, кишининг оёги ерга тегса фарт бўлар эди.

Искандар ўз аргумогини ортиқ чонтиролмай қолди, зеро, бу иссиқ унинг бемор жисмидан тоб-тоқатини олган эди. У танасида қувват қолмаганини, юришга илож-ва имконияти йўқлигини ҳис қилиб, отини тўхтатди ва шамол ўзини тупроққа ургандек, қизиб ётган қумлоқ устига ўзини таша ташлади. Бетобликдан жисмида ҳарорат бўлгани туфайли тамом аъзойи-бадани титрар эди. Унинг остига

бирон нарса солингунча туришга тоқати етмай, оғриқнинг зўридан ўзини ерга ташлади. Ўша ерда бир эски куҳа (қадимги уруш асбобларидан бири) бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўшанинг устига олиб ётқизишди. Ҳаммаёқ жазирама офтоб бўлиб, у чўл ҳаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан бемор устига кимдир ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ бир замон ўзининг тақдири ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятида, яъни ўлими олдида, унинг ётган ери темиру, осмони — олтин бўлажагини толеъ аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётган ери темиру осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва бенихтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, ана шу ёш билан жонидан қўлини ювиб, ҳаётдан умидини узди.

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Бир дам сен бу майхонани ғанимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қўяди.

Эй, муғанний! Куйлаб, бизни шодлантир! Агар у куйларинг видолашув оҳангида бўлса, яна яхши! Борди-ю, ашуланг учун мунгли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдойи шеърларидан айт!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани тон-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳликни истасанг, шундай мастликдан яна ҳушёр тортишни ўйлама!

LXXVII

Жаҳон базми соқийларининг ҳассизлиги шундаки, улар умр пиёласига ажал заҳрини қуйишда гофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр боғининг боғбонлари вафосизлигидаким, ҳаёт дарахтини ажал тиғи билан кесишда гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнгил; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнгил! Жаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттакон кесак. Ложкини топсанг, бу кесакдан этагингни узоқроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичида ғарқ бўлиб ётибди, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташ, тўртдан бир қисмигина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичида турган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан

киши этаги булганмайди. Аммо сувдан ташқаридаги тўртдан бир бўлагидан эса дилингга гард қўниши — озор етиши эҳтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ умид боглама, бундан узоқланиш тараддудини кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чиқиш имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўяркан, унинг тўзгогидан на кўзини оча олади, на табиати равшан бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гўр балчиққа ботдию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Кайхусрав ҳам ерга кириб, гойиб бўлди; аҳли жаҳон уни яна қайтиб тополмади. Қайси шоҳ жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгаллаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду гамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар биров шу гапларнинг маъносини тушунмоқни истаса, узоққа бориб ўтиришнинг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуг мартабали шоҳнинг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олими эди; у валийлик, набийлик даражасига ҳам кўтарилди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун сипоҳ тортган бўлса, у иқлим эгалари қанчалик қаршилик кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жангу жадал қилиш учун саф тузган бўлса, у ердаги душманларнинг кулини кўкка совурди. Бу санаганларимиз ҳамма шоҳларнинг қиладиган ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қилдики, ҳеч ким бу каби ишларни қилмаган. Каюмарс давронидан то ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Лекин Искандар яна шундай ишлар қилдики, бундай ишлар бошқа биронта шоҳга муяссар бўлган эмас. Жумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Жаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини курди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳангона юриш бошлади. Бу юришда еттита очиқ денгиз ва ўн икки мингта жазирана олди. Бундан бошқа, яъжужлар қаршисига сад-гов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларини шарҳлашга ақл ожизлик қилади. У яна коинот жисмларини ва ундаги ҳаракатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннамо»ларни кашф айлади. У илм-фан соҳасида шундай муваффақиятларга эришдики, жаҳондаги мамлакатларнинг бирортасида очмаган тиясини қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳакимлар унга дўст ва ҳамроҳ бўлишлар. Бу олимларнинг тафаккурлари илмнинг энг баланд чўққиларини

бирон нарса солингунча туришга тоқати етмай, оғриқнинг зўридан ўзини ерга ташлади. Ўша ерда бир эски куҳа (қадимги уруш асбобларидан бири) бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўпанинг устига олиб ётқизишди. Ҳаммаёқ жазирама офтоб бўлиб, у чўл ҳаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан бемор устига кимдир ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ бир замон ўзининг тақдири ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятида, яъни ўлими олдида, унинг ётган ери темиру, осмони — олтин бўлажагини толеъ аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётган ери темиру осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва беихтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, ана шу ёш билан жонидан қўлини ювиб, ҳаётдан умидини узди.

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Бир дам сен бу майхонани ганимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қуяди.

Эй, муғанний! Куйлаб, бизни шодлантир! Агар у куйларинг видолашув оҳангида бўлса, яна яхши! Борди-ю, ашуланг учун мунгли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдойи шеърларидан айт!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани тон-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳликни истасанг, шундай мастликдан яна ҳушёр тортишни ўйлама!

LXXVII

Жаҳон базми соқийларининг ҳассизлиги шундаки, улар умр пиёласига ажал заҳрини қўйишда ғофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр боғининг боғбонлари вафосизлигидаким, ҳаёт дарахтини ажал тиғи билан кесишда гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнгил; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнгил! Жаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттакон кесак. Иложини топсанг, бу кесакдан этагингни узоқроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичида ғарқ бўлиб ётибди, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташ, тўртдан бир қисмигина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичида турган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан

киши этаги булганмайди. Аммо сувдан ташқаридаги тўртдан бир бўлагидан эса дилингга гард қўниши — озор етиши эҳтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ умид боғлама, бундай узоқланиш тараддудини кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чиқиш имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўярқан, унинг тўзғоғидан на кўзини оча олади, на табиати равшан бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гўр балчиққа ботдию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Кайхусрав ҳам ерга кириб, гойиб бўлди; аҳли жаҳон уни яна қайтиб тополмади. Қайси шоҳ жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгаллаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду ғамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар биров шу гапларнинг маъносини тушунмоқни истаса, узоққа бориб ўтиришнинг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуғ мартабали шоҳнинг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олими эди; у валийлик, набийлик даражасига ҳам кўтарилди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун сипоҳ тортган бўлса, у иқлим эгалари қанчалик қаршилик кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жангу жадал қилиш учун саф тузган бўлса, у ердаги душманларининг кулини кўкка совурди. Бу санаганларимиз ҳамма шоҳларнинг қиладиган ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қилдики, ҳеч ким бу каби ишларни қилмаган. Каюмарс давронидан то ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Лекин Искандар яна шундай ишлар қилдики, бундай ишлар бошқа биронта шоҳга муяссар бўлган эмас. Жумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Жаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини қурди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳангона юриш бошлади. Бу юришда еттита очиқ денгиз ва ўн икки мингта жазирана олди. Бундан бошқа, яъжужлар қарисига сад-гов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларини шарҳлашга ақл ожизлик қилади. У яна коинот жисмларини ва ундаги ҳаракатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннамо»ларни кашф айлади. У илм-фан соҳасида шундай муваффақиятларга эришдики, жаҳондаги мамлакатларнинг бирортасида очмаган тилсими қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳакимлар унга дўст ва ҳамроҳ бўлишлар. Бу олимларнинг тафаккурлари илмнинг энг баланд чўққиларини

ҳам қамраб олиб, ҳар қандай жумбоғни илм кучи билан ҳал қилишга қодир эдилар. Жаҳонда бундай шоҳликка эга бўлиш, шоҳликкагина эмас, бу каби билимлардан хабардор бўлиш кимга муяссар бўлган? Яна бунинг устига валийлик билан қўли баландлиги, валийлик у ёқда турсин, пайғамбарлик хусусиятига эга бўлиш жуда улуғ мартаба эмасми? Қачон одам боласи бунчалик даражага эга бўлгану, қачон бундай улуғ одам дунёга келган?

Шундай одамга ҳам бу паст дунё вафо қилмади: вафо қилмагани майли, жафо қилди-да, жафо билан ҳам кифояланмади.

Жафо деган нарса шундай беомонки, у ҳатто одамни беморлик тўшагига ётқизиб қўяди, ётқизиб қўйгани ҳам майли, бечораниng жонини ҳам олмоқчи бўлади. Дунёда энг хор бўлган ва эзилган кишилар ҳам вақти келса ниҳоятда азиз бўлиб кетади, яъни уларнинг вужуди ажал уйқусига асир бўлиш олдидан беморлик тўшагида ором олади. Лекин бу паст фалак Искандардек зотни шундай вақтда ажал қўлига топширдики, бунга ҳайратланмаслик мумкин эмас. Фалак уни дашту тоғларда от чонтириб, ўз ватанига бориш умиди билан кетаётган пайтида йиқитиб, танасини қора тупроққа булғади. Чарх уни неча вақтлар ватандан жудо қилган эди, энди онасидан ва бир неча оқбадан ёрларидан ҳам бир умрга жудо қилди-қўйди. Буларгина эмас, бир қанча севимли қариндошларини ҳам, бир неча фарзандларини ҳам ташлаб, ер юзини ва денгизларни кезиб, айриллиқ ўтида куйиб юрган пайтларида кўнглида соғинч ва муштоқлик алангаси туғён урар эди. Бугун уларни кўриш умиди ва завқи билан тўлиб, елиб-югуриб кетаётган, энди мурод-мақсадимга етдим, деб хурсанд бўлиб турган пайтида, ўлим ўти жонига аланга солиб юборди. Фалак Қасоскор душман сингари чўгдек қизиб ётган қум устида, балиқ қовурилгудай ҳароратда унинг жонига чанг солди. Шундай пайтда унинг бошида на бир мунис маҳрами ва на мушфиқ ҳамдами бор эди. Ажал уни шундай дашт-биёбонда бемор ва нотавон ҳолга солиб, зор ва хор қилиб, хаста жонини олмоқда эди; ҳеч қандай дори-дармон, муолижа кор қилмай, юз хил дарду алам ва армони ҳасрат билан қатл этди Искандарни!

Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳушёр ва ҳайратомуз кимсаларга бу ҳодиса ибрат бўлгай. Кимки бу дунёга ҳирс қўйиб, уни ўз ҳабзига олишга қасд қилар экан, бу афсона унинг учун етарли танбеҳдир.

LXXVIII

Луқмон бу дунёга алоқадор нарсалардан қочиб, хазинадек бир вайронага чекинди ва минг йилдан сўнг фалак аждаҳосидан унга ҳам офат етди

Эшитишимча, Луқмон ўз ҳаётини бир вайронада бекиниб ётиб ўтказган экан. У худди ганж — хазина сингари бузуқ вайронани макон айлаб, иссиқ-совуқдан кўп қийналар ва ранжу машаққат чекар экан. Истиқомат қилиб турган жойи ёғин-чочин пайтида ва жазирама офтобда унинг жисмини ёполмас, устига пана бўлолмас экан. Еши мингга етгунча шу тарзда ҳаёт кечирибди. Шунда бир одам ҳайратланиб, ундан бу саволни сўраган экан:

«Эй, ўз билим ва донишинг билан ер юзига нур сочган зот! Нима сабабдан жаҳоннинг айш-ишратига, роҳат-фарогатига қизиқмайсан? Ажойиб кошоналар қуриб, унда нашъу намо билан ҳаёт кечириш ўрнига вайронага кириб, бир бурчакда дунёнинг барча лаззатидан маҳрум ҳолда яшайсан? Бунинг боиси недир?»

Шунда ҳаётнинг иссиқ-совуғи, аччиқ-чучугини тотиб кўрган пир мана бу жавобни айтган экан:

«Узоқ замондан бери қоронғи вайронада кун ўтказишимнинг сабаби, бойқуш сингари кечалари ҳам ҳар нарсани кўришга кўзимни ўргатишдир. Зарар ва офатларни даф этиш учун шундай қилдим. Мол-дунёга ҳеч қандай рағбатим бўлмаганининг боиси шуки, у ҳам мени ғам-кулфатга гирифтор қилмасин, дедим. Эътибор қилиб қарасанг кўрасанки, бу дунёдан бош олиб кетиш чоғида, ушбу вайронани ҳам мендан тортиб олади бу пасткаш фалак. Ниҳоят йўқликка қадам қўйган чоғимда менга шу бузуқ хароба ҳам насиб бўлмай қолади. Кимки дунёга ҳирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши осонроқдир».

LXXIX

Луқмон ҳакимдан бир одам, бунча илмингга боис кимдур, деб сўрагани ва Луқмоннинг жоҳил одамларга ишорат қилгани ва ундай одамлар қилган ишнинг тескарисини тутгани ҳақида

Луқмон ҳакимдан бир одам сўради:

— Эй, билим билан кўзларни равшан қилган доно! Сен яшаган асрда илм ва билимни сеникига баробар

келадиган киши йўқ эди. Модомики шундай экан, бу қадар беҳисоб илм — донишни сенга ким ўргатди? Бизга ҳам айтсанг!

Луқмон деди:

— Мен донишманд кишиларга яқинлашмадим, яъни мен билимни билармон кишилардан ўрганмадим. Мен билган дунё илмларининг ҳаммасини олимлардан эмас, жоҳил кишилардан ўргандим. Яъни билимсиз — жоҳил кишилар қандай ёмон-ножўя ишларни қилган бўлса, мен шуларнинг аксини тутиб, ёмонликдан омон қолдим. Жаҳонда жаҳолатни — билимсизликни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг ишини аксинча олиб борган одам яхши ва билимдон одам бўла олади...

LXXX

Искандар жони ажал исканжасида қамиш қалам қилтириғидек (полдек) зўрга лиқиллаб тураркан, онасига васиятнома ёзиб, ўз ўлими учун аза тутишни манъ этгани, ундан сўнг ҳаётининг номасини қазо қўлига топширгани ва ҳамроҳлари унинг тобутини Искандарияга олиб борганлари. Онасига ул мактуб етиб, ўғил тобути қаршисига пешвоз чиққани ва ўғли гўдаклигида бешик ичида ухлаб ётганидек, тобут бешиги ичида ҳам уйғонмас уйқуга толганини кўргани ва кўкси чокидек ер кўксини ҳам чок этиб, уни тупроққа топширгани ҳақида.

Бу ҳақда фикр юритган тарихчи ғанни мана шу хилда инҳоясига етказди:

Шоҳ ўз аҳволига назар ташлаб билдики, ҳаёти қуёшининг ботиш чоғи яқинлашди. Кетиш чоғи келганини, жаҳондангина эмас, балки жондан ҳам кечиш чоғи келганини аниқ билди. Дунё шоҳи шундай қаттиқ кунда ажал ниёласидан заҳар ичишга мажбур бўлди. Ўлими олдидан онаси эсига тушиб, юрагида шундай бир ўт туташдики, бу алам зарби билан кўзини очиб, ҳамроҳларига термилди ва ажал нафасидек совуқ бир оҳ тортди. У онасига нома ёзиш учун котиб, қоғоз, қалам келтиришларини илтижо қилди. У ўлими олдидан васиятнома битирмоқчи эди. Гавҳардек қимматли сўзлар билан қалам тебратувчи моҳир котиб дард-алам саҳифасини очиб, Искандарнинг айтган гапларини батамом ёзди.

Бу саҳифа дард мактуби бўлиб, унга ёзилмиш хатлар алам ҳангомаларидан иборатдир. Бу хат ибтидо ва интиҳоси йўқ бўлган тангрига шукур ва миннатдорчилик билан

бошланди. Бу нома файз ато қилувчи, инъом-эҳсон берувчи, балки халойиқни йўқликдан бор этган ҳаллоқи олам ҳамдида эди. Одам баданига жон гавҳарини берувчи ва яна охирида ўз берганини қайтиб олувчи; денгиз ичига ғарқ бўлиб йўқолганга ҳам раҳбарлик қилувчи; биёбонда ўлганга ҳам мададкор бўлувчи; гадоликни шоҳликдан азиз кўрувчи; жаҳон шоҳларини бир пулчалик қадр этмовчи; кимнинг мижозу табиатини дардманд қилиб яратган бўлса, уни чўлу биёбонларда ҳам хор-зор айловчи (бундай кишилар ўз қазоси етиб қолганини билиб, кўзи очилганда, унга на шоҳлиги ва на салтанати асқотади); ҳар бир қазою қадарида не-не ҳикматлар яширинганини ҳеч бир ақл ва тафаккур эгаси фаҳмлолмайдиган; йўқдан бор қилувчи, абадий ва ўзгармас улуғлик эгаси олло-таолога шукрлару ҳамд-сано, миннатдорчиликлар изҳор этиб бўлгач, қуйидагича васият бошлади:

«Бу хат мендан, жони азобда қолган, ажал қўлида пажмурда ҳолига келган Искандардандир. Бузилган танамнинг жони, вужудим бебаҳо лаълисининг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени кўпдан-кўп айриликларга ташлаб юрдим, сендан йироқ кетиб сени қийнадим. Бошимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламни бошдан-оёқ фатҳ этишни ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва хаёл қилган бўлсам, ҳаммаси хом ва ҳаммаси ҳаваса ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўгиллик қилсам, ялиниб сенга худди қулдек хизмат қилсам бўлар экан; аслида сенинг остонанг тупроғига айлансаму, унинг отини мен шоҳлик деб билсам бўлар экан. Менинг бу бахт-иқболимга фалак ҳасад билан қаради, кўролмаслик қилди. Энди ўлар чоғимда пушаймон бўлиб, ўзимни ўзим ўлдирганим билан нима фойда? Ғам билан эзилган болангдан рози бўлмасанг, бу дармонда — бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой! Мен сенинг амр-фармонингга бўйсунмаган бўлсам ҳам, лекин сен менинг бу илтимосимни қабул эт!

Шу мактубим сенга бориб етиши билан менинг қаламим нималарни тасвирлаганини ўқиб, тушунарсан. Ишонаманки, буни ўқигач, кўнглинг чил-чил бўлиб, ҳаётингда бир қиёмат-қойим қўпорилгандек бўлади. Лекин сен жаҳон кишиларининг энг доноси ва эл-улус васиятларини бажо келтирувчи бўлганинг туфайли, қазо пешанамга нимани ёзган бўлса, сен ҳам менга ўхшаб, шу тақдирга рози бўлгил! Мендан умидингни узиш чорасини кўргил, уми-

дингни узгач эса, дилингни тангри иродасига богла! Юзингни уриб кўкартирма, кўкарган юзингни сочингдек оқартирма! Йиғи-зоринг билан мотам можаросини бошлаб, оламни ғам тунидек қаро қилма! Қуёш сингари ичингни ўртантириб, тонг сингари ёқангни чок этма! Саргайган юзингга, қуёшдан таралган шуълалар каби оқ сочингни ёйма! Бошқа оналар каби ўглинг мотамида юзларингни юлма! Агар сабр этишга тоқатинг бўлмаса, бундай ишга қувватинг вафодорлик қилмаса, ҳиммат билан катта маърака тузиб, унда турли-туман ноз-неъмат ва овқатларни муҳайё қилиб, ҳамма ёққа жар солдириб, катта-кичик одамларнинг барчасига хабар етказдириб, мамлакат кишиларини хонадонинг айвонига йиғиб, у меҳмонларни дастурхонингга таклиф эт. Уларнинг ҳаммаси даврада ҳозир бўлгач, олдиларига ош тортишни буюр. Халқ олдига овқатлар тортилгач, улар энди ейишга қўл узатай деб турган пайтларида, бир жарчи жар солиб, бу одамларга айтсинки: «Бу ошлардин шундай одамлар есинки, бу кўҳна дунёнинг эски биносида унинг тупроққа кўмилган киши си бўлмасин!» Бу гапларни айтгач, дастурхонингга қараб кўр-чи, бирорта одам ош-ошингга қўл узатармикин? Агар шу вақтда бирон кимса шу овқатларингдан тановул айласа, унда сен ҳам менинг мотамим билан азият чекавер. Агар бордию ҳеч ким ҳеч нарсага қўл урмай, овқат ейишдан бош тортса, маълум бўладики, ҳеч кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган киши си йўқ. Бу дунёдаги ҳаёт ўзи шунақа эканлигини билгач, бу ишдан ўзингга хулоса чиқазиб ол-да, менинг ғамимда алам тортишни, оҳ тортишни бас қил, дунё кишилари билан ҳамдард бўлиб, ўзингни овунтир. Сен қанчалик табаррук ва бахтиёр кишиларнинг сарвари бўлганингда ҳам бари бир улардай сен ҳам тангрининг бандасисан. Банда деган доим итоаткор бўлиши, тангридан бошинга нимаики келса, тан бериши лозим. Тангрининг буйруғи нима бўлса, сен ҳам шунга розию, бошингга қазо-қадар не кунни солса, унга хурсанд бўл. Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, умрим омонлик бермай, бу дунёдан кўзимни юмдим. Агар қўлимда мақсадим нақдинаси бўлмаса ҳам, бари бир пушаймон бўлишимнинг фойдаси йўқ. Агар сен бир неча кун умр кўриш имкониятига эга бўлсанг, тангри буюрганларини адо этишдан ғафлатда қолма. Лекин гоҳо бахтиёрлик соатларингни ҳам ҳақиқий мақсад йўлида, тоат-ибодат билан ўтазишни унутма. Ўшандай пайтларда бу ўлган ғарибингни ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил».

Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб

тамомлаб, хатнинг охирини «вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра қогозни тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна кўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлади:

«Ҳеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида кўп йиги-сиги, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзадалик билан хароб айламанг. Менинг танимни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳлу жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мозоримга айлансин. Лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби албатта бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга ҳайрат кўзи билан, ҳайрат кўзи билан эмас, балки ибрат кўзи билан боқиб: «бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлига олган эди; бутун дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини, қуруқликда ва сувда бўлган барча лаълу гавҳарларни шу кафтига киритиб олган эди. Энди ажал қўли бу дунёдан кўчиш ногорасини қоқиб бўйнига абадийлик томон жўнаш бошвогини солгач, мана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг япроқсиз бутоғидай бўм-бўш кетаётир»,— десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотидан қўлларини тортсинлар».

Шоҳ ўз сўзини шу ерга еткургач, ганиришдан тўхтади ва кўзини ҳам абадий юмди. У бу дунёни бошдан-оёқ олган эди, энди у дунёни ҳам олиш учун юриш қилди. Унинг тилсимланган танаси тупроқда қолиб, жони етти қабат осмонга томон парвоз қилиб кетди. У ердан кўкка томон сафар айларкан, ер билан осмонни остин-устун қилиб юборди. Дунёни кезиб юрган ажал қуюни олам юзини гард-тўзон билан қора қилиб ташлади. Шоҳона дарахтнинг боши эгилиб, тожи ерга тушиб, тахти юз пора бўлиб кетди. Бу аҳволдан муҳрнинг ҳам юзи қорайиб, у ўз юзини бошдан-оёқ тирнаб ташлади. Ур-йиқит шамоли илм-фан варақларини пора-пора қилиб йиртиб, ундаги билимларни учириб кетди-да, халққа фақат қораси қолди... Фан-ҳикмат аҳллари — олимлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар. Муросасиз фалак бу фожиани қилиб, одамларнинг бошига қиёмат кунини солди. Ахир, бутун жаҳон халқи ёқасини йиртиб, дунёни ўз нолайи-зори билан бузмоқда эди. Баногоҳ, бу хил қиёмат юз бериши туфайли, ер-кўкка чиқиб, фалак ерга тушиб, бутун борлиқ остин-устун бўлиб

кетди. Ер осмонга ўхшаб бошини эгиб турар эди. Осмон билан ер чайқалиб кетди, чайқалибгина эмас, бошдан-оёқ қўзғалиб кетди. Шу орада, тасодифан, бир оз тинчлик юз бериб қолса ҳам ўша ондаёқ у йўқолиб, яна қий-чув бошланиб кетар эди. Эл-улус фалакнинг бу каби жабр-жафосини кўргач, бу мотамдан ҳовури кўтарилгунча эзилиб-тўкилиб йиғлади, нолаю зор қилди. Кейин шоҳнинг васиятларини эслаб, оҳу фиғонни тарк этдилар ва жаҳон шоҳи қандай фармон айлаган бўлса, шунга амал қилиб, тобутни тайёрлаш, унинг зеб-зийнатини ўзи айтгандан ҳам зиёда қилиб бажариш ишига киришдилар. Сўнгра узоқ сафар чоғида одамлар ўтириб — ётиб борадиган кажавага мурдани ортиб, шоҳ буюрган томонга қараб, йўл олдилар.

Илгарироқ бир киши васиятномани олиб бориб, онасини ҳангомадан хабардор қилди. Она бу кутилмаган ҳолдан воқиф бўларкан, Рустамидан ажралган Золдан ҳам баттарроқ аҳволга тушиб, эс-хушини ва ақлини батамом йўқотиб қўйди; унинг руҳсиз қуруқ танаси қолган эди. У мусибат ва андуҳнинг азобига бардош беролмай, кўксини чок-чок қилиб, ўзини ҳалок этмоқчи бўлди. Лекин хатнинг мазмунига риоя қилиб, азобланаётган жонига тасалли берди. Ниҳоят, Искандар қандай панд-насиҳат ёзиб юборган бўлса, унга қулоқ солиш ва амал қилиш фойдали эканини фаҳмлади. Лекин ўзини қўлга ололмас, васият мазмуни унинг миясида турмас эди. Оҳ-воҳ қилиб, жаҳонни ўртагиси, жаҳонингина эмас, тўққиз қабат осмонни ёндиргиси келар эди. Яна тағин шоҳ айтган насиҳатларни эслаб, кўнглида заҳар тўла косаларни синқарар эди. Шу дарду ғам ўтида ниҳоний ўртанишидан, пинҳоний куйишидан жаҳон ёнар эди. Бунинг ҳам фироқ алангасида аъзойи-баданидаги томир ва асаблари куйиб, қуриб қолган сўнгаклари кулга айланар эди.

Она шундай оғир аҳволда экан, бутун дашту чўлларни қорага бостириб, Искандарни олиб келдилар. Улар шоҳнинг тобутини елкаларига кўтариб олган ҳолда ҳар қадамда жон фидо айлаб, йўл босар эдилар. Номусли она бу ҳолатни фаҳмлаб, юрагидан чақмоқ сингари бир ўтли оҳ тортди. Сўнгра белини боғлаб, қўлига асо олиб, йўлга тушаркан, оҳ уриб фалакни ёндирди. У ситамдийда зўрға қадам босар, фалак эса хиёлатдан бошини қуйи солиб олган эди. Келганлар онанинг бу қора кунини кўриб, ҳаммалари беихтиёр фиғон тортиб, фарёд чекиб юбордилар. Она йироқдан ўғлининг тобутини кўраркан, чарх унинг умр озуғини узиб — парчалаб ташлагандек бўлди. Бечора халқнинг фалакдан шунчалик фириб еганини кў-

риб, фаришталар ҳам дод-вой солиб, ғалаёнга келдилар. Шоҳнинг онаси тобутга яқинлашаркан, девоналарча фарёд чекиб, зор-зор йиглаб, деди:

«Хуш келибсан, эй, азиз меҳмон! Шу қариган чўри сенга қурбон бўлсин. Ер таги саройида ётиш сенга муносиб эмас эди, сен бизни бу ерда қолдириб, ғарибликни ихтиёр айладинг. Сенингдек покиза нур учун асли қора тупроқдан иборат бўлмиш бу дунёда яшаш нолойиқ экан-да! Сен жаннатдаги боғ-бўстонларни мунаввар қилиб, фаришталар шабистонини ёритишинг керак экан-да! Ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб кўрувчи одам бу ишга тан беради. Агар сен шу билан шодлансанг, майли, шодлигингга биз ҳам қўшилишимиз, ризо бўлишимиз зарур. Лекин менга фалакдан, тез суръатли юлдузлару бенарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ерда жаннатдан сенга бир тузукрок жой тайёрламадим. Фалак бадфеъли билан шундай галати ўйин кўрсатдики, бу ўйинда қуёш ботиб, кампир осмоннинг ўзигина қолди. Агар мен ҳозирги жудолик кунини кўриш эмас, ўйлайдиган бўлсам ҳам бунинг оғирлиги мени ўлдирган бўлур эди. Бу фожиани мен тушимда кўрган бўлсам ҳам ўша ондаёқ юрагим ёрилар эди. Мана, энди тўсатдан бундай кулфат жонимга тушди; бу бало сели хароб бўлган жисмимни босди. Агар мотамимни очиқ қила олиш имкониятига эга бўлсам, бу ғамларнинг шиддатларига чидашим мумкин эди. Қани эди оқ сочларимни ёйиб ўкирсам! Гоҳ ўзимдан кетиб, гоҳ ўзимга келиб бўзласам! Юзларимни парча-парча қилиб ўйсам, заъфарондек сарғайган юзларимда лолазорлар пайдо қилсам! Қани эди ёқамни чок-чок қилиб ташлашга қўлим борса! Танимни қора мотам кигизи билан буркай олсам! Шундай нола чексамки, Исрофил суридек ҳаммаёқда қиёмат қўпорилса! Фарёдимдан осмон қабатларига футур етса! Сенинг тобутинг олдида заиф жонимни бериб, жисминг устига ўзимнинг кучсиз танамни ташласам! Қани эди, шундай тадбирлар билан фалак зулмидан ғуссага тўлган кўнглимни қутқариб, ўглим кетидан мен ҳам кетсам! Лекин жонимнинг азоби, абадий ғам-аламларим шундан иборатки, ҳовурдан чиқадиган даражада мотам тутолмадим, жонимни бериб, орқангдан боролмадим. Ўзингдан илгари хатинг, ёзган васиятноманг келиб қолди. Нималарни илтимос қилган бўлсанг, шу топшириқларингни бажаришга мажбур бўлиб қолдим. Қанчадан-қанча уқубатлар, ранж-машаққатлар тортиб бўлса ҳам сенинг буюрганларингни ижро қилмасликка ҳаддим йўқ.

Ахир, бу хат хоқон ва ё Рум қайсари хати эмас, балки Искандарнинг номаси эди. Вужудимда бўлган тоза гавҳар қани?! Еру сувларнинг шоҳи бўлмиш Искандар қани?!»

Она шу хилда гаплар айтиб йиғларкан, халойиқ ичига қиёмат тушиб кетди. Ҳамма оҳу фиғон тортиб, йиғи — зор билан шоҳ ётган жойга томон оқиб келар эди. Ниҳоят унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшни кўмдилар. Охири қуёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўҳна дунёнинг расми-одатидир. Қора тупроққа унинг оқ танасини кўмгач, юз туман зеб-зийнат билан унинг мақбарасини безадилар. Осмон кўкини унинг устига қабрпўш айлаб, неча кунлаб фиғон ва полаю зор қилдилар. Ниҳоят ер бағрига ўхшаб кўнгиллари совиб, кўнгилларидаги ҳавас тошлари синиб, қанчалик йиғлаганлари билан муродлари ҳосил бўлмай, қайғу-аламларига ҳеч қандай даво тополмай, ҳаммалари бир-бирларига тасалли бериб, қазо ҳукмига рози бўлиб, сабр йўлини тутдилар.

Эй, косагул! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиғлай.

Эй, муғанний! Кел-да, фиғон куйини куйла, бузилган кўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма, фақирлик йўлини туту, дунёдан умидвор бўлма. Кимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

LXXXI

Етти ҳакимнинг Искандар онасига таъзия билдиришга келгани ва ҳар бири дуо ва мадҳ-саносига ўзгача иборат либоси кийдириб, жилва бергани ва таҳсин ва офарин маҳвашларига ўзгача сўз гавҳари таққани ва она ҳам етти фалак (олим) қошида баҳр-дунё кампиридек ўзини паст тутиб, уларга узр-маъзират ошкор қилгани

Бу дунё мотамхонасида йиғи-зор қилувчи ўз нолалари билан одамларнинг жигарларини шундай тешади:

Искандарнинг ҳаёти охирига етгач, онасининг кўзига дунё қоронғи бўлиб қолди. Шоҳ қандай васият ёзиб юборган бўлса, иффат-паноҳ бону (она) унга тўла амал

қилди. Унинг бу хилдаги ишини дунёда ҳеч ким қилмаган эди. Бундан хабардор бўлган яқин-йироқ кишиларнинг ҳаммаси қойил қолиб, онага юз туман офарин изҳор қилдилар. Уларнинг барчаси унинг мотамзада кўнглини кўтаришга, ҳаддан ташқари оғир ғамини сўрашга келдилар. У кечаси-кундузи, тангри тарафидан гуноҳи маърифат қилинган шоҳнинг мақбараси ёнида ўтирар эди. Шунда дунё бонуси, яъни Искандарнинг онаси ёнига етти илм дарёси бўлмиш етти доно ташриф буюрдилар. Бону эса уларнинг қадамини табаррук билиб, ўз ҳузурига киришлари учун рухсат этди. Бу етти денгиз ҳозир бўлгач, жаҳон худди осмондек ҳаракатга келди. Бону буларнинг ҳурматлари учун оёққа турди, уларнинг ҳаммаси ўтиргач, ўзи ҳам ўтирди. Улар бир лаҳза сукут қилиб ўтирганларидан сўнг, биринчи бўлиб Афлотун сўз бошлаб, деди:

«Ҳаммага маълумки, бону билимдонликда замон кишиларининг маликасидир. У кишига бизнинг панд-насиҳат қилишимизнинг, сабрли бўлишга ундашимизнинг ҳожати йўқдир. Зеро, у кишининг ўзлари ҳозирги замоннинг энг оқиласи ва ақл бобида халойиқнинг устозидирлар. Лекин биз фақат дуо қилиш билан қараб турмоқчи эмасмиз, ҳаммамиз бундан сўнг у кишига фармонбардору ҳар қандай хизматларига тайёрмиз. Гавҳар денгизга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин. Бонуга бизнинг сабр беришимизнинг ҳожати йўқ, чунки сабр қилиш ҳақида шоҳнинг ўзи хат ёзган. Ахир шоҳ ўз васиятида нималарни маслаҳат берган бўлса, бону уларнинг ҳаммасини ортиги билан амалга оширди. Бону замонамизнинг энг нодир кишиларидан бўлиб, шер аёлдирлар, йўқ, янглишдим, юзлаб мард шерга баробардирлар. Ажал бонунинг шундай ўғилларини олганда ҳам қазога розиликдан ўзга ҳеч нарса демадилар. Умидимиз шуки, тангри бу ғам ва андуҳнинг бирига минг яхшилик ато этгай!»

Доно Афлотун ўз сўзини тугатгач, Суқрот ҳаким мундоқ калом изҳор қилди:

«Эй етти иқлимнинг бонуси ва ақл эгаларининг энг яқин маҳрами бўлмиш онахон! Сен камолотга етган жаҳон шоҳи бўлмиш ўғлингни йўқотдинг, ҳамиша худо ёринг бўлсин. Ақлдан баҳрасиз одамга насиҳат таъсир этмайди, ундайларга оқиллар насиҳат ҳам қилмайдилар. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, рози бўлиш у ёқда турсин, жазаъ-фазаъ қиладиган; оёғига тикан кириб қолса, оҳи ўқи билан осмонни тешадиган; агар этагига

гард қўнса, унинг учун зору нолалар қилиб дунёни бузадиган одамларга эсиз насиҳат, тангридан нимаики келса рози бўлиб, шукр этадиган кишигина ҳақиқий донодир. Сен бу бобда энг етук — баркамол одамсан, ҳақ таоло билим ва донишингни заволга учратмасин!»

Суқротнинг ҳикмати тугагач, гапириш навбати Балиносга етди. У кўзларини ерга таслимона тиккани ҳолда, таъзим билан сўз бошлаб, дуо қилгач, тубандаги фикрларни баён этди:

«Етти иқлиму тўрт унсурдан, яъни тупроқ, сув, ўт ва ҳаводан иборат бўлмиш етти атою тўрт ано сенингдек ҳушёр ва доно қизни яна тополмаса керак. Илоҳи бу даҳр — дунё сендан маҳрум бўлмасин! Ҳамма халқ бир оғиздан айриликқ догининг дарди мушкул эканини тан олади. Бу дардга кимки чидамсизлик билан жазаъ-фазаъ қилса, унинг гами баттар оғирлашади, қазога рози бўлгани учун оладиган мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади. Сенинг ақлингда ҳақиқат нури бор, бу — тангри марҳаматидан нишонадир. Биз нишонамизки, сен бундан сўнг ҳам муносиб ишлар билан машғул бўласану, аммо номуносиб ишдан қайтасан».

Балинос шу билан сўзини адо қилди-да, ундан кейин Буқрот сўз бошлади:

«Эй, гусса чекишда тоғ каби вазмин бону! Оғирлик ва сабрлилкнинг бутун сифатлари сенда мавжуд экан. Сабринг арқонини худо узун қилиб яратган экан, унинг узунлиги янада ортсин. Шуни унутмаслик керакки, ҳаракатда бўлган ҳар бир парса ниҳоясига етгач, албатта тўхтайди. Чавгоннинг зарби билан отилиб кетадиган конток ҳам думалаб бориб, охирда тўхтайди. У контоккина эмас, кеча-кундуз худди контокка ўхшаб саргашта кезувчи тезюрар осмон ҳам бир кунмас бир кун ҳаракатдан тўхтайди ва бу тўхташ билан ўзини йўқотади. Одамни ҳам, одамгина эмас, балки дунёдаги барча нарсани ҳам шуларнинг бири ҳисобла. Кимгаким азалдан ақл ёр бўлса, шу ақлининг мададида бундай ишларни тушунади. Юз туман шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло сени ақл хазинасидан баҳраманд қилган!»

Буқротнинг иборалари охирига етгач, билимдон Ҳурмус дуо билан сўз бошлади:

«Эй, гулсиз қолиб, хазонга айланган боғ! Ёруг нуридан айрилиб қолган чироғ! Биласанки, боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбон ундан кўнгил узади. Чироқ базм бўлаётган жойни қанчалик ёритмасин, бари бир, (базм тугагач) унинг ҳам куни қораяди. Дунёнинг хосияти шу

бўлгач, одамлар доим бир мақомда жамъ бўлиб яшамай, тарқаб кетадилар-да. Бунга куйиб-пишишнинг фойдаси йўқ, фойда у ёқда турсин, зиёндан бошқа нарса йўқ. Сенга тангри билимдонлик ато айлади, ўзингга насиҳатгўйлик фазилатини берди. Сенинг ўзинг панд-насиҳат таҳсилига эгасан, сенга ақли етук бўлмаган одамгина насиҳат қилади».

Ҳурмус сўзини тугатгач, ер ўпиб, тезда Фарфунюс нутқ бошлади:

«Эй, илм-ҳиммат фазилатларидан баҳраманд, сўзи гавҳар, бебаҳо зот! Сен ҳозирги кунда шараф конининг денгизисан, бироқ сенинг гавҳаринг йўқолган. Лекин худо яратмиш денгизлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирорта денгиз борми? Шунингдек, дунёда қайси кон кавланмади-ю, унинг багри чок бўлиб, гавҳари йўқолмади? Бу қадимдан расми одат бўлиб, оллоҳнинг суннат ва қоидасидир. Бу гапларни сен ҳаммадан яхши биласан. Ақл сени шу даражада муҳтарам қилганини, тутган ишларингга ҳамма билармон кишилар қойилдирлар. Сенга ҳақ таоло шундай фазилатларни бағишлаган экан, бунга кўпдан-кўп шукр қилишинг вожибдир».

Фарфунюс йўл-йўриқ кўрсатиб бўлгач, Арасту қимматли фикр бунёд айлади. У кўзларидан ёш тўкиб туриб, шундай юракни тирновчи сўзларни гапирди:

«Бу аҳволдан менинг кўзим дур каби ёш тўкмоқда. Кўп гапларим бору, аммо уларни айтолмайман. Сенга насиҳат қилиш менга мақбул ва муносиб эмас, менинг ўзимга юзлаб киши панд-насиҳат қилмоги даркор. Мен насиҳатгўй эмасман, бунинг устига, эс-ҳушимни ғам асир қилиб олди. Сенинг дарду ғамингни юпатай, бу поёни йўқ мотамингни сўрай дейману, аммо нима қилайки, сўрашга тилим лол, юрагим ошифтаҳолдир. Ғам-кулфатни кўтаришда бопумизга ҳақ мададкор бўлди. Барча бу кишидан сабоқ олмоги керак. Бу киши бизчалик ҳам куйиб-пишиб, ўзини изтиробга солмади: дард ўтида кабоб бўлмади. Ичлари гунчадек тах-батах қон бўлгани ҳолда, халқ орасида юзлари кулиб турди. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукурчиликдир. Бопумиз тушунчасига бирон хатар етиб қолмаса, номувофиқ сўзларни тилига ҳам олмайди. Бопунинг бу иқболини тангри янада баланд айласин, ҳар вақт хушбахт ва хуштоле бўлсинлар!»

Шундай сўзлар билан ақл-ҳуш эгалари тасалли бериб, бопунинг ғамини енгиллатдилар, хаёлини жойига келтирдилар. Буларнинг таъсирли нафаслари уни ҳушга кел-

тириб, ниҳоний яраларига малҳам бўлди. Уларга узр айтиш зарурати билан тилга кириб, етти конга бир вайрона шундай хазина тўкди:

«Бу мотам ғами менга нисбатан сизда кўп, чунки Искандар меидан кўра сизга яқин эди. Унинг ҳолиаҳволи сизларга маълум; қанчалик билим ва камолоти борлигидан сиз хабардор эдингиз, сафар кунларида сиз унга ёр, ватанида истиқомат қилган пайтларида эса сиз унга ғамхўр улфат эдингиз Мен, у сизнинг шоҳингиз эди, демайман, йўқ, у сизнинг меҳрибон дўстингиз, дилхоҳингиз эди. У ҳар бирингизни ошкора ҳам, махфий ҳам икки жаҳондан-да ортиқ кўрар эди. Сиз ўз дўстингиздан ажраб, ғамгинмисиз? Унинг ҳажру фироқида мотамдамисиз? Тангри бу ғамингизни бошингиздан кўтарсин, оғир мотамингизни ўзи дафъ айласин! Агар Искандардан барчамиз ажраб қолган бўлсак ҳам, лекин бир-бировимизга ҳамдардмиз. Бу кулфат юз бергандан буён сўзлашни ҳавас қилмаган, сўзлаш учун нафас ҳам чиқазмаган эдим. То таним умрдан қувват топиб турар экан, сўзламаслик учун оғзимга сукут муҳрини босай, деган эдим. Аммо сиздан ҳамдардлик аён бўлгач, ҳамдардлардан ажраш, уларга қўшилмасликни ўзимга муносиб кўрмадим. Сиз мени бенхтиёр сўзга солдингиз. Ахир, кишн ёнида ҳамдарди бўлгач, сўзламасликка ихтиёри қоладими?»

LXXXII

Билаги кесилган одам ҳикояти шуки, унинг қўлига туҳмат тиғи тўсатдан ҳужум қилди ва ўз дардкашлари олдига етгач, кесилган қўлини баланд кўтарган ҳолда, ув тортиб юборди

Эшитишимча, бир бечора одам бўлиб, фалак унинг бошига кўп ранж ва хор-зорликлар солган экан. Бу етмагандек, бошига яна қаттиқ кун тушиб, туҳмат билан унинг қўлини ҳам кесдилар, бу зулм унга жуда ҳам ўтиб кетдию, аммо у индамай, ҳеч кимга дод-вой қилмай, югуриб бориб, кесилган билагини бутун қўлига олгани ҳолда, халойиққа ҳеч қандай илтифот қилмай, жўнаб қолди. Бу воқеадан хабардор бўлган кўнгли пок бир одам ҳайрон бўлган ҳолда аста — индамай унинг ортидан эргашди. У орқадан, қорама-қора кузатиб борар, бу ҳолнинг нима билан тугашини билмоқчи бўлар эди. У халқдан четга чиқиб, узоқлаб кетди (бундай пайтда халқдан узоқроқ

бўлган яхши, албатта). У девоналарча қадам ташлаб борар эди, шу орада бир вайронага етди. Бу харобада қўллари худди шуникига ўхшаб ноҳақ кесилган бир қанча дардманд аламзада кишилар бор эди. Юраги гамаламга тўлган одам уларнинг олдига етганда, худди юрагига пиштар санчилгандек бўлиб, кесилган билагини итқитиб, додлаб юборди. Бунинг аҳволини кўриб, улар ҳам дод-вой солишди. Сўнгра буларнинг ҳаммаси бир-бировлари билан қучоқлашиб, шундай йиғи-зор қилдиларки, оҳ-нолаларидан олам юзи қаро бўлди. Шунда бу ишни билмоқчи бўлиб, пусиб юрган ҳалиги одам бу азабозликни кўргач, фурсат билан тубандаги хулосага келди:

Бу зулмга учраган одам, халқдан четлаб бориб, ўзига ўхшаб зулм кўрган кишилар билан ҳамдард бўлди. Агар биров ўзига ҳамдард кишини топса, яшириб юрган дардини пинҳон тутмоқнинг зарурати ва имконияти қолмайди.

LXXXIII

Икки ҳамдард бир-бирига нима сабабдан улфату ва икки ҳамжинс бир-бирининг суҳбатидан нима учун завқиёб

Билимдон кишилар ҳамжинс одамларнинг бир-бировига ўхшашлиги сабаби ҳақида шундай фикрларни айтганлар:

Кишилар дастлаб, хулқ ва табиатлари ҳамда толеъ юлдузлари бир-бирларига мос келиши туфайли ҳамжинс бўладилар. Булар асли туғма характерлари жиҳатидан мос ва мувофиқ бўлишлари сабабли ҳам бир-бирларига табиатан яқин бўладилар. Аслида буларнинг иккисини бир юлдуз парвариш қилади, айни шу юлдуз икковини табиий бир жозиба билан бир-бировига боғлайди. Яхшиликми-ёмонликми, нимаики у юлдузга таъсир кўрсатса, айни одамнинг бахт-иқболининг соҳиби ва тарбияткунандаси бўлгани туфайли ўша юлдузда юз берган ҳодисанинг таъсири бу одамларнинг ҳаётида ҳам акс этади. Толе юлдузига шоду хуррамликми ёки дарду ғамми, нима таъсир этса, бари бир ҳамжинсларга ҳам озми-кўпми шундан насиба тегади, яъни ҳамжинслар роҳатларини баробар баҳам кўрадилару, ранж-машаққатда ҳам бир-бирларига ҳамдард бўладилар. Бошларига тушган бир хилдаги ҳолат — буларнинг бир-бирига бўлган муносабатини янада оширади, бир-бирига янада яқинлаштиради. Икки дўстнинг бошида бир хилдаги кайфият содир бўлгач, булар беихтиёр бир-бировларини истаб қола-

дилар. Шу хилдаги икки зор бўлбул ҳамовоз бўлади, шу каби икки қумри ҳам доим бирга парвоз қилади.

Хоҳ ваҳший ҳайвону қуш бўлсин ва хоҳ инсону жин бўлсин, барибир, иккиси ҳамжинс бўлса, бир-бирларига шу хилда яқин ва дўст бўладилар.

LXXXIV

Фалакдек баланд мартабали шаҳзода мадҳидаким, у қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгач туғилган бахт юлдузидир ва у, сарв билан гул қовушганда очилган сўзловчи ғунчадир. Достоннинг ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурафшонлик билан музайян қилмоқ ва ҳикоянинг дебочасини давронимиз Искандари ҳамд-саносида гуҳаррезлик билан безамоқ ва охирда шаҳзода мадҳини насиҳат била тугатмоқ ва қадимий етти ҳаким билан Искандар ҳикматларини унга ошкор айламоқ ва сўнгра бу достонни ёзувчининг ўз таъби билан яратган икки оташин лаълини унинг қулоғига лойиқ ва икки оқ дурри-гавҳарини унга равон эшитилиши учун мувофиқ назмга солмоқ ва ниҳоят, дуо гавҳарлари билан достонни хатм — тамом қилмоқ

Шукрлар бўлсинки, бахтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни безаб тугатдим. Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим. Яъни бу достон охирига етди; бошланган бу тарих саранжом топди. Тез айланувчи осмон мададкор бўлиб, Искандар ҳақида фикр юритдим. Агар салтанат тахтларини олувчи Искандар ўз тожу тахтини бу дунёда қолдириб кетган бўлса, бу воқеадан аҳли жаҳон дард-аламга тушмасин, чунки унинг ўрнига ўринбосар пайдо бўлгач, нима ташвиши бор? Ахир Искандар сифат Абулғози Султон Ҳусайн ҳамма шоҳларнинг мумтози эмасми? У бутун дунё халқларининг қўриқчиси, қўриқчисигина эмас, иккинчи Искандаридир. Агар Искандар ойина ясатган бўлса, бунинг юраги ҳар қандай сир учун ойинадир. Агар у бутун хазиналарни тилсим қилиб қўйган бўлса, бунга ганж хазиналарни сарфламоқ қисмат бўлди. Агар у илм соҳасида журъат кўрсатган бўлса, бу ҳар бир ишни таваккал ва дадиллик билан амалга оширади. Агар у ўз душманларини маҳв этмай тинчимаган бўлса, бу — душманларига ҳам ёмонлик истамайди. Агар у ҳар бир мақсадни фикр қилиш билан юзага чиқазган бўлса, худо бунга ўткир фикр ҳам, тиғ ҳам ато айлади. Агар у тириклик суви

учун от сурган бўлса, бунинг ҳар бир сўзи оби ҳаёт сингари ҳаётбахшдир. Агар у яъжуж фитнасига қарши сад чеккан бўлса, бунинг мулкига бостириб киришга ҳеч кимнинг ҳадди йўқдир. Агар у уруш — талаш билан оламни олган бўлса, бу, агар бир камбағал истаса, унга олам беради. Агар ундан насл қолмаган бўлса, худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади. Булардан биттаси нурли қуёшдек бўлиб, бунинг қутлуг номи ҳар бир достоннинг бошида зикр этилмишдир. Иккинчиси эса юз хил яхшилик билан дунёга келган бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» достоним унинг номигадир. Маълум бўлсинки, қолган ўн тўрттасини поклик ва озодаликда ўн тўртта маъсум гўдак деса бўлур. Булардан иккитаси набира, қолган ўн иккитаси ўғил бўлиб, уларнинг ҳар бирига юзлаб шоҳ ва шаҳзодалар қул бўлса арзийди. Бу ўғиллар давлат осмонининг ўн икки буржи ва бахту шарафнинг дурри-лаълиларини сақлайдиган ўн икки сандиқдирлар. Буларнинг ҳаммаларининг умрлари узоқ бўлсин, оталари бўлмиш буюк шоҳнинг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин. Ҳаммалари, хусусан, номлари тилга олинган шаҳзода мурод-мақсадларига етсинлар. Унинг юзи — гўзаллик базмининг жилвагар шамию, қадди салтанат богининг сарвиноздир. Яхшилик, лутф-марҳамат унинг жисмидаги жон ва жонпаноҳ: у шараф ва улуғворлик денгизининг дурри якдонасидир. Унинг етти пушти дунёнинг шоҳи бўлган, бутун ота-боболаридан тортиб хон ва хонзодалардир. Отаси шоҳ Ғозий — Ҳусайн Бойқаро бўлиб, бу унинг кўз нури — ўғли Музаффар Ҳусайн ибн Султон Ҳусайндир. Унинг муборак номи бахт ва зафар маъносини ифодалайди. Зотан, у бутун айб-нуқсонлардан покдир. У адаб тахтининг осмон қадар баланд мартабали қуёши, ҳаё денгизининг покиза гавҳаридир. Унинг қаҳр-газабидан дўзах ўти даҳшатга тушади, хулқи эса жаннат гулидан ҳам ёқимлироқдир. Ёши кичик бўлса ҳам обрў эътибори зўр, уч кунлигида ўн тўрт кунлик тўлин ойни эслатади. Ахир шер хоҳ ёш, хоҳ катта бўлсин, унинг савлату ваҳоҳатидан одамларнинг хавф-хатарда туриши табиий эмасми? Инсоннинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл — халқ бунинг оламни ёритувчи юзидан кўп умидвордир. Бу шаҳзоданинг яхшилик сифатларини айтиб тугатиш, ноёнига етказиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан насиҳат йўлини тутиб, гапни дуо ва яхши тилак билан тўхтатиб қўя қолайин.

LXXXV

Юқорида тасвирланган ва илгари зикр қилинган тартиб билан мадҳиялардан дуога юзланмоқ ва ҳакимларнинг насиҳатномаларига киришмоқ

Эй, шоҳсурат одамларнинг озодаси ва эй жаҳон кишиларининг шоҳу шаҳзодаси! Барча оламнинг шоҳи бўлмиш Искандар бутун дунё кишилари наздида худонинг ердаги сояси ҳисобланар эди. Унинг илми ва билими барча олам халқларининг илм-билимларига баравару, ақл ва доноligи ҳам ўшанча қувватга эга эди. Ҳиссасига нуқул фан ва билим тушган бўлишига қарамай, яна кишилардан тинмай ўрганар эди. Ўзининг фикр ва мулоҳаза кучи кам бўлмагани ҳолда,ҳар ишда ҳаммадан маслаҳат сўрар эди. Билимдон кишиларнинг панд-насиҳатларини талаб қилар, улардан фойдали маслаҳатлар олар эди. Ҳар куни ва ҳар соат у маслаҳат мактубларини кўздан кечириб, улар ичидан кўнглига ёқадиган ва дилига ором берадиганларини ахтариб топар эди. Олимларнинг маслаҳатлари асосида иш кўриб, ҳар бир ишда булардан яхши баҳраманд бўлар эди. Ана шулар ҳақида бир-икки оғиз гапираман ва қандай сир бўлса, аён қилиб бераман. Буни қилишдан мақсадим, сен ҳам бу гапларни эшитиб, бу маслаҳатлардан фойдаланарсан, деган умиддаман.

Бундан биттаси Арастунинг ақлномаси бўлиб, унинг қалами билан таҳрир этилгандир. Қисқачароқ бўлса ҳам унга киришаман. Уни тангрига ҳамд-сано айтиш билан бошлайман. Зеро у ҳам ҳаққа ҳамд этиб бўлгач, Искандарга тубандаги сўзларни баён қилади:

«Шуни унутмасинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва беқарор бўлса, унга эътиқод қўйиш — ишонин яхши эмас. Бир ҳақгина боқий ва ўзгармасдир, унинг камолига ҳеч қачон завол етмайди. Сен ўзингча, ҳеч нарсага зор ва муҳтож эмасман, деб ўйлайсан. Аммо билсанг, сен ҳақ олдида шунчалик бечорасанки, доим унинг марҳаматига муҳтожсан. Тангри сенга марҳамат қилгани каби, сен ҳам эл-улусга шафқат — марҳамат қилиб туришинг лозим. Улус сенга бир бандасифат хизматкор бўлгани каби сенинг ҳам бир қодир эганг борлигини унутма. Кучсиз — бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зугм қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қогозга шу тушади. Бино-

барин, ўзингга номуносиб кўрган ишларни халққа ҳам раво кўрма, яъни уларга қилган зулмнинг ўзингга қайтишини унутма!»

Афлотун айтадики: «Эй юксак мартабали зот! Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтож айламади. Сенинг бу шавкат — обрўларинг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Унинг бахшиш ва эҳсонидан сен шундай ҳашаматга эга бўлиб ўтирибсан. Агар унинг амрига итоат қилмайдиган бўлсанг, қандай қилиб сенинг мушкулинг осон бўлади? Қўшин йиғаман, уни кўпайтираман, деб эл-юртни хароб айлама. Ишни тангрига ҳавола қил, бутун умидингни фақат аскару лашкарларга боғлама. Ер юзини худди туман сингари лашкарга бостирсангу, аммо ҳақ таоло сенга зафар бермаса нима фойдаси бор? Аскар ва сипоҳни ҳам ҳаддан ташқари қийнама, уларни офат ва фалокатларга гирифтор қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Уларнинг эркини жуда ҳам ўз қўлига бериб қўймаганинг каби жуда ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдан сенинг сиёсатингдан қўрқса, иккинчидан, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсин. Сипоҳ кўнглини лутф-марҳаматинг билан шоду фуқарони ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг шоҳлик салтанатинг равнақ топади ва интизомли бўлади».

Бундан сўнгра Суқрот тубандагиларни айтган:

«Сен фатҳ-галабани ва иқболни тангридан умид қил. Қачонки ҳақ таоло олдида қилмишларинг дуруст бўлса, эл — халқдан унчалик ташвишланишга ҳожат йўқ. Модомики тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соянинг мартабаси улуғдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик бағишлаши, уни обод ва маъмурчилик билан безаши лозим. Бундай улуғ мартабанинг қадрини билишинг, шунга муносиб иш кўришнинг тараддудини қилишинг шарт. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, ўзингнинг яхши номингни ҳаромга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшат, у хотиржам бўлсин ва роҳат қилиб ухлаёлсин. Улар тинч ва осойишта бўлса, сенинг бутун муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва нороканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади. Агар қўй бўри подасига оёқости бўлар экан, чўпоннинг ит ҳолига тушиши турган гап». Суқрот яна фикрини давом эттириб деди:

«Халқ пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Кишининг тақдирида бўлган нарсани дафъ этиш осон эмас, уни кўрмайин иложи ҳам йўқ. Улуғлик эгаси бўлмиш тангри ўз ҳифз-ҳимоятида сақламаса, одамга на ганж-хазина асқотади, на мол-мулк. Гарчи шодликка ва буюк мақсадларга тавакkалчилик билан эришиш мумкин бўлганда ҳам эҳтиётлик билан иш тутиш шартдир. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик матлуб эмас, тавакkалчиликка берилиб, гафлатда қолиш ҳам яхши эмас. Ҳаддан зиёда серташвиш, аксинча, жуда бегам бўлиш ҳам ёмон. Ҳар бир ишда ишларнинг, воқеаларнинг яхшисига таянмоқ яхши. Султонлар ҳам давлат ишини шу тариқа олиб боришлари шарт бўлиб, улар учун хусусан тубандаги ишларда мўътадиллик бўлиши керак.

Фитна-фасод билан шуғулланувчи нотўғри кишиларни синчиклаб остига олиш, яъни уларга жазо беришда дўқ-пўписани ҳаддан ошириб интизомда сақлаш — ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни шу таҳлитда ҳаддан ташқари қўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят даражада осойишта яшаши учун шароит яратиб беради».

Ундан кейин Файсағурс фикр билдирган:

«Шоҳ покликдан баҳра олиши керак. Чунки уни тангри ўз иродаси билан шоҳ қилди. Бинобарин, унинг хотири ҳеч нарса билан ифодаланмаслиги, қалби пок бўлиши шарт. Агар шоҳнинг ният покликка асосланса, унга пок одамларнинг меҳр-муҳаббати ортади. Кишининг кўзи ҳам пок — сўзи ҳам пок, кўнгли ҳам пок, кўзи ҳам пок бўлиши керак. Шоҳнинг кўнгли ҳар қандай шахсий гаразлардан пок бўлиши, у халқнинг оиласини ўз оиласидек кўриши лозим. Шоҳнинг ўзи покликни шиор қилиб олса, халқ ичида бўлмиш нопоклик ва ёмонликларнинг ҳаммаси йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди. Агар шоҳ ўз нафсининг сўзига кириб, бузуқ йўлларни ҳавас қилса, охирда кўнгилсизлик ва шармисорликка йўлиқади. Шоҳ бундай ножўя ишни қилишда аввало элдан ўзига бир хавф-хатар етмасин учун ҳеч ким билмас — хилват жойни ахтаради, бу феълн бадини элдан ниҳон тутади, лекин бутун борлиқнинг худоси бундан хабардор ва ҳозир-нозир-ку. У шундай бир жой топсаки, қилган ножўя ишини тангри ҳам билолмаса, аммо бу асло мумкин эмас».

Яна Асқалинус бундай насиҳат қилган:

«Шоҳ ўз адолати билан халқни маъмур қилиши керак. Қайси бир шоҳнинг инсоф ва адолати бўлмаса, унинг

мамлакати обод бўлмайди ва халқи фаровон ҳаёт кўролмайди. Агар шоҳ зулмкорликка қўл чўзар экан, зулм уйига катта эшик очилади, деяверинг. Унинг ўзи мамлакат халқига унча зулм қилмаса ҳам, лекин айрим золимлар зулм қилса-ю, бу шидамаса, яна баттароқдир. Шоҳнинг одати яхшилик бўлса, халқи ҳам шунга одатланади; ёмонлиқ бўлса-чи, халқ ҳам ёмонлик йўлини тутади. Агар ярамас одамлар тўп-тўп бўлиб, маст-аласт юрса, яхши ва покиза одамларга бениҳоя зарар етади. Агар ёшлар учун мактаб эшиги беркиладиган бўлса, катталар ҳам ўзларининг тўғри йўлларидан адашадилар. Бундай пайтда энг яхши одатларга ҳам халал етади, исломга ҳам, динга ҳам раҳна тушади. Бинобарин, шоҳ адолатни ўзига шиор қилиб олиши, зулмкор кишиларни тубан тутиши, уларга ҳеч қандай кун бермаслиги лозим. Халойиқ адолатга асосланган интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлади».

Бундан кейин Ҳурмус ғамхўрлик билан мана бу хилда ҳикматли фикр билдирган:

«Шоҳ халқининг эҳтиромига сазовор бўлиши учун у саховатли бўлмоғи зарурдир. Лекин енгилтабиатлик ва мақтанчоқлик билан қилинган ҳар бир сарф-харажат саховатга кирмайди. Биров заруратдан тилаб келган пайтда берилган нарсалар ҳам саховатга кирмайди, саховатли одамлар уни саховат демайди. Бировдан бир нарсани тилаб олиш — метин билан ҳа-ҳа қилиб қаттиқ тоидан лаъл-ёқутларни айратиб олишдек машаққатлидир. Саховат шундан иборатки, меҳри дарё шоҳ ўзининг кўнгил кўзи билан назар қилиб, аввало аскарларни озиқ-овқат билан етарли таъминлайди, уларнинг даъво қилиши учун ҳеч қандай ҳақини қолдирмайди; сўнгра, ишчи ва мардикорларнинг ҳақини етарлича беради ва охирда халққа ҳам озми-кўпми, инъом — мукофот берса бўлади. Бу кейингиси ким оч ва муҳтож бўлса, шунга озиқ-овқат ва керакли яроқ беришдан иборатдир. Мақтанчоқлик ва ўзини кўрсатиш учун берилган маблағ хоҳ юз туман ва хоҳ бир чақа бўлсин — саховатга эмас, ирофгарчиликка киради. Шоҳ нимани сарфламоқчи бўлса, мана шу тарзда сарфлаши лозимки, бу киши мартабасини янада улуғлайди».

Искандар айтадики:

«Қайси шоҳга тангри бир мамлакатни ато қилган бўлса-ю, у жаҳонгирлик хаёлига тушиб, бутун дунёни фатҳ этиш ҳақида яхши тадбир ўйласа, у ҳар йили шу иш орқасидан юришни, икки қиш бир жойда туриб қолмас-

лиги керак. Кимнингки муддаоси жаҳонгирлик бўлса, у бирон жойда ором олиб ётмаслиги керак. Қўшин тортиб дунёга юриш қилиш оғир иш бўлса ҳам, лекин қўшин тортмай туриб, оғирликни бартараф қилиб бўлмайди. Агар шоҳ қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ботир шерга ўхшаб ғалабага эришолмайди. У ўзига тобе одамларнинг ва аскарларнинг тартибинтизомли бўлишини истаса, аввало, ўзи тўғри сиёсат юргизиши керак. Агар овини яхши саранжомлаб қўлга киритиш умидида бўлса, урушда қўшин сафини мақсадга мувофиқ туза билиши шарт. Шоҳ ўйин-кулгида маишатга берилмаслиги, фикри-зикри доим шоҳлик ва давлатни идора қилиш билан банд бўлиши лозим».

Искандар билан юқоридаги етти олимнинг фикрларини ниҳоятда тўғри, соғлом деб эътироф этмоқ керак. У олимларни осмондаги етти порлоқ юлдуз ва ёки ҳаддан ташқари катта осмон деса булади. Нафаслари муборак бўлмиш донолар фикр этиб, сенга юқоридагича саккиз жаннат очдилар. Бечора Навоийга келганда, у дуодан бўлак нима ҳам дейиши мумкин? Лекин шунга қарамай, унинг икки оғиз сўз дейиш муддаоси бор:

Бири шуки, шариат қўлини баланд тутиб, ҳамма ишни шаръий қонун-қоидага асосла. Мана шу йўл билан талаб отини ҳар томонга қараб чоптириб борсанг, икки дунёдаги муродинг ҳосил бўлиб, пайғамбар юрган жойлар сенинг ҳам манзилинг бўлади. Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишни ҳақиқий фарз деб бил. Агар бу дунёни ҳам, охиратни ҳам топишни истасанг, яъни бу дунёда салтанат билан, у дунёда роҳат билан яшашни истасанг, ҳақ таолонинг розилиги шу иккисининг розилиги билан бўлади, ризогина эмас, ҳаққа етишнинг энг яхши йўли ҳам шудир.

Сўзим тугади, энди камтарлик расмини адо этиб фотиҳа қилайин. Илоё Искандарнинг сўзларини, у забт этган етти иқлимни, яъни унинг ҳадсиз-ададсиз мулкларини бизнинг шоҳга ҳам насиб айла, унинг дуоларини мустажоб қил. Шу хилда бизнинг озод, эркин шоҳимизни ҳам, унинг кўнглига яқин ва тарбиясида бўлган маргуб шаҳзодани ҳам Искандар сифат эт

LXXXVI

Улуғ мартабали шоҳга дағал сўзлар билан насиҳат қилиб,

бу сўз эгови билан унинг ишига сайқал бермоқчи бўлган камбағал, аммо қадри баланд гадо ҳикояти

Эшитишимча, бир шоҳга ҳеч нарсаси йўқ бир гадо ўз насиҳати билан кўп фойда етказибди. У ўзининг қимматли панд-насиҳатлари билан худди вайронадан хазина топиб берганидек бўлибди. Агар бировнинг сўзи ўликни тирилтирадиган бўлса, унинг гапи қаттиқ-қурум бўлса ҳам ҳақдир.

Давлат бошлиқларидан биттаси бу камбағалнинг сўзлари ҳаддан зиёда қаттиқ эканини фаҳмлаб қолибди. Лекин гапирувчи гоятда ҳақир ва фақир одам эди. Шунда у давлат кишиси қаҳр-газаб билан айтибди:

— Эй, камбағал — қашшоқ! У шоҳ, сен бир гадо бўла туриб, шоҳга насиҳат қилишга нима ҳаддинг бор?

Шунда ҳалиги сўзлари маъноли исонафас одам дебди:

— Гарчи мен хас каби ҳақир, назар-ногирон одам бўлсам ҳам, агар сенда сўздан маъно олиш қобилияти бўлса, менинг ўзимга эмас, сўзимга боқ! Гап-сўз ўз мазмуни билан худди тоза дурдек қимматли бўлса, гапирувчи садафдек паст бўлишининг нима зарари бор?

Агар менинг гапларим ўткир, маъноли бўлса, қаламим учидан ўтдек ёлқинли сўзлар тўксам; ўзимнинг қанчалик муҳтож, ҳолдан тойган даражада нимжон ва фалакнинг тепкисидан ниҳоятда эзилган бўлишимнинг нима аҳамияти бор? Сўзим покиза, тўғри ва ҳақ бўлгани туфайли, қаттиқ гапиришдаги адабсизлигимни ювиб кетар, деб ўйлайман!

LXXXVII

Машварат-мажлисда гапирувчига аҳамият бергунча, унинг айтган гапига кўнгилдан жой бермоқ керак ва сочилган жавоҳирдан муносибини термоқ керак

Ақлли ва тафаккур соҳиби бўлмиш одам ақл нури билан оламни ёритади. Унинг бошига баъзи сабаблар билан бир мушкул иш тушадиган бўлса, бу ҳақда ўз дўстлари билан маслаҳатлашади. Агар уларнинг тушунчаси, бирмунча камчилик ва нуқсонлардан қатъи назар, тўғри бўлса (гайб ишининг учи маълум бўлмагани каби, фикрларнинг қайси бири тўғри эканини билиш ҳам қийин), булардан бири ақл билан кўнгилга маъқул тушса, нима бўлса ҳам ўшани қабул қилмоқ керак. Илм аҳллари ҳар ишга ақл ҳакамлик ва далолат қилгандагина қадам қўяди-

лар. Лекин гайб илми номаълум бўлганидан, иш ўнгидан келмаса, кишиларни маъзур тутмоқ лозим. Аммо кўпчилик бир бўлиб, маслаҳат вақтида ҳар қандай чигал масалани ҳам тўғри ҳулосалаш мумкин. Фикр юритишда ҳар ким ҳар хил бўлади, баъзан икки кимсанинг гапи икки хил бўлиб чиқади. Шунга қарамай, бир қанча кишилар бирлашиб, бир нарсани муҳокама қилганда, ҳар қайсиси икки-уч оғиздан гапирса ҳам жавоҳиршунос одам шу гапларнинг ичидан ишнинг режасини топиб олиб, бир хулосага келиши мумкин. Биттасининг фикри бошқаларникига нисбатан устун чиқиб, шуни ўз ишига асос қилиб олиши мумкин. Иш мана шундай кенгаш — маслаҳат билан тўғри йўлга тушгач, ҳар ким ўзига керакли гавҳарни йиғиштиради. Лекин бахт-иқболдан баҳраманд одамгина у нок гавҳарларнинг қадр-қимматини билади.

Бу дурларни мен жаҳонга ва юлдузлар ўрнига тўққиз қабат осмонга сочдим. Умидим шуки, шоҳ ва шаҳзода буидан хабардор бўлсалару, ҳам баҳра олсалар экан! Бу гапларни озода шоҳ ҳам ва шаҳзода ҳам ўз қулоқларига олсалар. Лекин мен шошилиб, тез бозорлик қилсаму, улар харидорлик изҳор этмасалар, яъни уларнинг қулоқларига ёқмаса ва лойиқ келмаса, энг аъло гавҳар — дурри шоҳвор ерда қолармиди? Йўқ! Осмон юлдузи ҳеч қачон ерда ва тупроқда қолмайди, унинг ўрни ҳар қачон кўмкўк нилуфар осмондадир. Сўз — сўзнинг қадрини билган одамники, гавҳар эса унга харидор бўлганникидир. Бугун бизнинг шоҳимиз қимматли жавоҳирларни қадрловчи табиатга эга экан, бу сўз гавҳарлари ерда қолармиди? Йўқ, қолмайди! Агар у бошга зеб-зийнат бўлмаса-да, бу унга муборак бўлсин! Топганимни унинг бошидан нисор қилиб сочдим. Сўзим тамом бўлди, мухтасар айлаб — қисқартдим.

Эй, соқий! Кўздан дурри ноб оқизадиган лаъл рангли сувни олиб кел! Мен у майдан бўшаган косага шодлик ёпларимни тўкай, чунки бу бошлаган достоним охирига етди.

Эй, мутанний! Кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди. Энди най қаламимнинг куйи тўхтагач, май ичиб — маст бўлганимда бу найнинг куйини тинглайин.

Эй, Навоий! Сўз келишига оро бериб, ясантириб бўлдинг. Энди тинчиб, ором оладиган пайтинг келди. У маҳвашнинг жамоли пардозланиб бўлди, энди ҳуснига боқиб, висолидан мурод-нигни ҳосил айла!

LXXXVIII

Бу, ҳокимсурату дарвештабиат, исми Дарвешу, улуши ҳукумат иши бўлмиш инимизга рад этиб бўлмас насиҳатдир

Эй гавҳарим конининг гавҳари! Эй порлоқ юлдузим буржининг юлдузи! Сен улуглик ва баланд мартабанг билан ҳаммага маълумсан, насабда мен билан туғишган — қариндошимсан. Бу беш хазина бўлмиш достонларнинг тилсимини очдим, яъни ёзиб тугатдим. Энди сенга ҳам бу гавҳарлардан бир қисм ажратай. Менга вақтики майхона насиб ўлди, сен ҳам у ерда бир неча қадаҳ сумургин. Ўша гавҳар деганим бирмунча панд-насиҳатлар мажмуи бўлиб, қадаҳ деганим ҳам маъноси чуқур чиройли ва фойдали сўзлардан иборатдир. Сен шу насиҳатларимга баҳслашмай зиҳқор-базиҳқор амал қилгин.

Ҳар ишни ўринлатувчи худо сени ўз тенгдошларинг орасида улуғ мартабали ва обрўли қилди. Бунинг шукронаси учун сен ҳеч бир ғурурланмай, ўзингни камтарин тут.

Нимайики амр этилса ризо бўлгин, агар бирон нарсани билмасанг, уни билувчини топиб сўра, ҳақ эҳсонидан мартабанг ортдими, унинг амру фармонидан бўйини тоблама. Чунки ҳақ шафқатли ва марҳаматли бўлиши билан бирга жабр ва қаҳр қилувчи ҳамдир. Модомики сени у улуғ мартабали қилиб яратган экан, бас, унинг улуғ амрини ҳам кичик билгин. Чунки агар у қаҳру ғайратга юз тутса, ўйлаб кўрки, пушаймон бўлишликнинг фойдаси бўлармикан? Агар тангри амрини маҳкам тутадиган бўлсанг, пайғамбар кўрсатмаларига эргаш. Шариат йўли катта бир йўлдир, ундан адашишдан ҳақнинг ўзи асрайди. Модомики адашмайин десанг, бу катта йўлдан чиқмагинки, тилагингга етасан.

Худо ва пайғамбар амрини камолига етказгач, валинеъмат — подшонинг амрини бажо келтиришга урин. У нима ҳукм қилса, адо этмоқни фарз бил. Агар бирон фармонига сенда шубҳа туғилиб, англашилмовчилик юз бериб қолса, бу ҳақда унга арз қил. Лекин шикоят пайтида адаб шартига риоятда риоя эт, зеро, адабсизликнинг самараси раиж-машаққатдан ўзга нарса эмасдир. Менга ёзган хатларингга ўхшаш паланартиш гапларни уга ёзма; шодлигинг биноси пойдеворини ўз қўлинг билан қазиб, бузма! Агар ҳақ сенинг улушингга амалдорлик ва бахтиёрликни насиб этган экан, сендаги бу юқори мансаб учун шоҳни сабабчи қилиб қўйибди. Худо ўз марҳа-

мати билан шоҳни сабабчи қилмаса, мен билан сен иккита гадодан бошқа ким эдик? Шоҳ гарчи иноят пайтида лутф-марҳамат қилса-да, лекин азоб-уқубат ҳам бера олади. Унинг қўл остида ишловчи кишилар доим шоҳдан хавф ва умид кутган ҳолда яшашлари шарт. Бу икки ҳолатни ҳисобга олиб иш кўрган одам тинч-омон ҳаёт кечириши шубҳасиз.

Ўз амалинг юзасидан хизматингни тўла бажарар экансан, фуқаронинг ишига ҳам аҳамият беришинг лозим. Эл-улусни ўз адолатингдан баҳраманд қил, ёмонлардан яхши одамларга шикаст ва азият етмасин. Муҳтож ва бечора одамларга шафқат-марҳамат айла. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл. Сени тангри анчагина раҳмдил қилиб яратган, бинобарин, бунча гапларни сенга айтиб юришнинг ҳожати ҳам йўқ. Лекин биламанки, бундай гапларни ҳар доим қайта-қайта баён қилишнинг зиёни йўқ. Замон ва давронда абадийлик йўқ, у ўзгармай, доим бир мақомда барқарор турмайди, аммо киши ҳаёти эса ундан ҳам бевафороқдир. Мен бундан сўнг бўламанми-бўлмайманми, билмайман. Шунинг учун бу гапларни сенга ёдгорлик учун қолдирдим. Умид қиламанки, сен буларнинг ҳаммасини шиор қилиб оласан! Икки дунёда тангри ёринг бўлсин!

LXXXIX

Бу конлар жавоҳирини ҳиммат билан назм ипига тортмоқнинг тақрири ва бу хазиналар тилсимотини истеҳком қилиб, охиригача етказмоқнинг таҳрири ва дарёдил пирнинг (Жомийнинг) равшан кўнглига бу жавоҳир ёққанининг баёни ва ҳам бу хазиналар шеър салтанатининг муқаддас шоирлари руҳларига мақбул бўлганининг тасвири

Менга бахт-давлат раҳнамолик қилиб, бу панжага («Хамса»га) имтиҳон тарзида қўл уришга журъат айладим. Буни панжа дема, қаттиқ харсанг тош де; тош ҳам дема, яхлит қилиб қуйилган бир бутун нўлат де! Зўрлар қаторига кираман, деб панжага қўл уриш билан у панжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб кучанишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган. Бу панжа деганимиз — тўла хазина бўлган «Хамса»дирки, доно Низомий бунга «Беш хазина» деб ном қўйган экан. Бу «Хамса» дегани — асл дурлар хазинаси; панжа

дегани эса, офтобдан таралган нурлардир. Кимки бунга қўлининг кучини кўрсатмоқчи бўлган бўлса, ортиқча зўр бериши натижасида қўли шикаст еб қолган.

Менинг қўлим ҳаддан ташқари кучсиз бўлгани сабабли у панжа билан тортишишга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмас эди. Қўлимда қувват ва панжамда куч йўқлигига қарамай, панжама-панжа олишмоқ ҳаваси дилимни безовта қилар эди. Бу ҳавасни тарк этай деса — ҳимматим қўймас, ишни бошлаб, бир зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин, панжамга ҳасрат-надомат билан боқиб, бу панжамни у панжага урар эдим. Мана шундай хаёл менинг ақл-ҳушимни ихтиёримдан олган замонда, баногоҳ бир қутлуғ овоз тубандагича нидо қилди:

«Эй орзу ва ожизлик денгизига ғарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Ўрнингдан туриб, пирнинг ва устозинг (Жомий) даргоҳига бор-да, у кишининг ҳар нарсадан хабардор жонига сиғин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматидан орзуингга мададкорлик тила! Ҳар бир бекик қулфни очишда азиз кишиларнинг дуоси калит бўла олади».

Бу гапни эшитишим билан худди Макка зиёратига кетаётган кимсадек йўлга равона бўлдим. Мен у кишининг остонасига етганимда гўё беҳишти аълога кириб кетаётгандек бўлиб қолдим. Остона бўлганда ҳам фалак зиёратгоҳига, зиёратгоҳ бўлганда ҳам малакларнинг саждагоҳига ўхшар эди. У остонанинг тупроғи кўзимни равшан қилиб, кўнглимни ҳам ёриштириб юборди. У кишига таважжуҳ қилиб — сиғиниш тўғрисида ўйлаганимда худди селдек файз оқиб кела бошлади. Эшикка қўл уришга ҳаддим етмаган ҳолда, қўл узатмасимданоқ эшик очилиб кетди ва:

«Умидвор кишилар кирсин!» — деган овоз эшитилди. Буни эшитгач, умидим жўш уриб, ичкари отилдим. У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонани эслатар, ўзлари эса хилватда — ёлғиз ўтирувчига эмас, Жабраил фариштага ўхшар эдилар. Уни (Жабраилни) муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг (Жомийнинг) сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. У худди файз топган кўнгилни эслатса, бу маскан ичида Жабраилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ, у ҳарам эмас, ёруғлик ва поклик олами эди. Мен бу ерга киргач, қуёш нури таъсирида кўздан ғойиб бўлган нур зарралари каби ўзимни тутиб туролмас эдим. Мен у кишининг салобатидан истиҳола қилиб, ўзимни ҳам,

ўзлигимни ҳам йўқотиб қўйдим. Бинобарин, мақсадимни арз қилиш у ёқда турсин, нима муродда келганим ва муддаойим нималигини ҳам унутиб қўйдим. Мен шу хилда гунг ва лол бўлиб қолгач, у кишининг ўзи исосифат сўз бошлади. Кўнглимда айтмоқчи бўлган қандай гапларим бўлса, мен гапиролмагач, ҳаммасини ўзи айтиб берди-қўйди:

«Кўнглингга тукқан ниятинг мана булару, аммо қилолмасмикинман, деб андишага боряпсан», деди. Мен бечорадан тасдиқ ишорасини олгач, у худди шу нарсани билишни кутиб тургандек, ишимнинг муваффақиятли бўлиши учун дуо қилиб, бутун ҳожатимни равон айлаб деди:

«Бу бир қилинмагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди. Бу ишнинг қилинишни вақти-соати тангри тарафидан худди шу кунга рода қилинган экан. Агар бу оғир иш бўлса ҳам, лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу хазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб — очишинг керак.

Дунёнинг ҳар тарафига назар ташлаб, бутун водийю шаҳарларни кўздан кечириб, турклар ўртасида бу каби улуғ ишга қўл уришга қодир ва билимдон одамни учратмадик. Туркларгина эмас, араблар ҳам, ажамлар ҳам буни кўп ажойиб ва нодир иш деб биладилар. Дунё кишилари беш байтли бир газални ижод этиш учун ўн кун тинимсиз меҳнат қиладилар. Кўпгина нозик фикрли маснавий ёзадиганлар шоирлар орасига даранг-дурунг овозалар солиб, халойиқ ичида гердайгани ҳолда, ўн йилда минг байтдан ортиқ ижод қилолмайди. Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, снёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса худди қоронғи кечада қолгандек машаққатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ; у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар шеърлари билан дунёга муаттар мушк сендик, деб мақтансалар-да, у мушклар кўнгилни қора ва кўзни хира қилади, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер бор; бу денгиз ичида иккита нинжоатли наҳанг бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиш учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак. Ҳозирги замон кишилари орасида энг ўткир фикрли ва нозик тушунчали одам фақат сендирсан. Сўз санъатида сенинг шону шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг

паҳлавонидирсан. Тезкор қаламингининг маҳоратидан шунчалик умидвормизки, агар у ёзаётган пайтида сўз равонлик билан келибгина қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан-қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан туйдириб юборади. Агар сен «Хамса»-ни ёзишга қарор айласанг, умид қиламизки, албатта мақсадингга муяссар бўласан, бу бобда муваффақиятга эришасан. Энди бориб, ишингининг режасини туз, тасвир қилмоқчи бўлган сиймоларингининг жамолига зеб — оро беришнинг пайидан бўл. Сенга бу машғулотингда илҳом ва муваффақият тилаймиз ҳамда дуо билан мадад бериб турамиз».

Мен нотавон-бечора бу гапларни эшитгач, ўлик жисмимга гўё жон киргандек бўлди. Нутқим Исо нафасли устозимнинг яхши тилакларидан жон ва илҳом олгач, тасвиротга жон бериш сиридан хабардор бўлдим. Сўнгра ер ўпиб, у кишига қуллуқ қилгач, йўлимга қараб равона бўларканман, бу ҳақда ижод қилишни, яъни «Хамса» ёзишни дилимда қатъий жазм айладим.

Ўз хилватхонамга юз умид-орзу билан етиб келарканман, завқ ва ҳузур билан қаламим учини ўткир қилиб йўндим. Қаламни маъно сиёҳдонига ботирганимда, у учидан сўз хазинасини тўка бошлади. Бошлаб кўнглим рағбати билан «Ҳайратул аброр»ни ёзарканман, у эл-улусни ҳайратга солиб юборди. «Фарҳод ва Ширин» тасвирига киришганимда, теша варлик билан бир қанча машаққатли тоғларни қазиб — қўпориб ташладим. «Лайли-Мажнун» достонини ёзганимда, уни ўқиган кўнгина одамлар мажнунларча унга шайдо бўлдилар. Кейин «Сабъайи сайёр»га кўнглимни бердиму, етти қабат осмондан офаринлар эшитдим. Искандар ҳақида отамни сўз юритарканман, уни яъжуж қаршисига чекилган «Садди Искандар» каби буюк ва ўлмас дедим. Ном қўядиган ақл эгаси эса уйлаб кўриб, бу достонни «Садди Искандарий» деб атади. Бу маҳвашлар худди ёш сарв ниҳоллари каби улғайиб, камолга етдилар. Сарв эмас, ҳар бири бир жаннат боғидек, бу боғда эсган еллар эса худди Исо нафаси сингари ҳаётбахш хосиятга эга бўлдилар. Бу достонларнинг ҳар бири латофатда юз беҳиштни аълони эслатади; ҳар бирининг ичида юзлаб гўзал ҳур қизлар сайр қилади. Мен бу беш хазинани кашф этиб, оқ қоғоз устига қора сиёҳ билан ёзиб тугатдим.

Сўнгра бу қўлёзмаларни жилдимга[1] солиб, жилдимга

[1] Жилд — папка.

эмас, жоним ичига жойлаб, пирим ҳазрат Жомий тарафларига қараб йўл олдим. Зеро у зот ўз файз-ҳиммат лари ва яхши дуою тилаклари билан менга мададкор эдилар. Йўқ, у киши мададкор эмас, ҳар ишни юзага чиқазишни буюрувчи; ҳар қандай масалада, бошимга ҳар қандай иш тушганда ёрдам берувчи эдилар. У киши ҳузурига боришдан мақсадим, бошлаган ишим охирига етганини арз этиш ва ёзганимни у зотга тортиқ қилишдан иборат эди.

Лекин бу ишнинг ҳаддан ташқари, киши ажабланадиган даражада тез битгани учун ич-ичимдан хаёл сурар эдим. Ахир мендан бурун ўтган улуғ зотлар бундай асарни ёзиш учун узоқ умр сарфлаганлар. Масалан, оламдаги назм аҳлининг устози ва сўз санъатининг улуғ олими ва мунаққиди ҳисобланмиш Низомий Ганжавийнинг ганж-хазина деб ҳисобланган достонлари асли ўша кишининг матолари, матолари демайин, ихтироларидир. У буни ёзаётган пайтда ҳеч кимга аралашмай, бир хилват жойга кириб ўтириб, ўн беш йил заҳмат чекиб, қон ютиб, бешта хазина (достон)нинг калитини топиб, юзага чиқазди; буни таҳрир қилиб, кам-кўстини тузатиб бўлгунча ҳам яна ўн беш йил умр сарф айлади. Жами чархифалак ўттиз марта айлангандагина кўнгилларни мафтун этувчи бу ажойиботлар юзага чиққан эди. Подшоларнинг нарвариш лари билан Низомий ўттиз йиллаб шу асарлар устида ишлади. Бу орада на бирон одам унга монеълик қилган ва на бу ишдан бўлак нарсага хаёли бўлинган. У ёқ-бу ёги қирқ йил деганда бу беш хазина (достон)нинг сирлари одамларга маълум бўлган эди.

Бундан кейин ўз сўзлари билан ажам ва арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда, «Ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хусрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартиб ташлаб, бу мустаҳкам қўрғонни қўлга киритди. Аммо жуда кўп фурсатгача фикр-хаёл билан ўтириб, фақат шу ҳақда бош қотириш билан банд бўлди. Бунинг сарфлаган вақти эса ўттиз йил эмас, шунинг учдан бирига тўғри келади. Яна кимки бу йўлга қадам қўйган бўлса, уларнинг сарф айлаган умрини ҳам шулардан қиёс қилаверинг.

Сенга ҳеч қандай кўмак бўлмагани, устингда элюртнинг ҳаддан зиёда кўп ташвиши бўлгани, тонг отиб — кеч киргунча халқ билан муносабатда бўлиб, ҳар нафасда юз хил можарони бошингдан кечирганинг ҳолда, бу ишни давом эттирдинг. Ўзинг халқнинг гавғою ташвишидан қутулмас, қулоғинг уларнинг гала-говуридан тинчимас

эди. Мана шундай машаққатларга қарамай, икки йилга тўлар-тўлмас вақт ичида, сўзга тил киритиб, бошлаган ишларингни охирига етказдинг. Агар ҳисобдон одам ақл югуртириб, буни ёзиш учун бевосита кетган чинакам вақтларингигина ҳисоблаб чиқса, ҳаммаси бўлиб олти ой мобайнида бу гўзалнинг суратини намоён қилдинг, яъни «Хамса»ни ёзиб тугатдинг.

Шугина вақт ичида бошдан-оёқ битган бу достонларингнинг турк тилида бўлиши янада ажойиб. Бу тил қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ҳали етарли ишланмагани сабабли сўзлашда бир қадар бепардозликлар учрайди. Ёзганларинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан кейин ёмон кўринармиди? Балки сенинг наздингда жуда қимматбаҳо, салмоқдор кўринар, чунки ўз сўзинг-да, унга тўғри баҳо беролмаслигинг мумкин.

Сўз ҳам киши табъидан яратилган бир фарзанд кабидир, фарзанд эса кишининг жони билан боғланган. Фарзанд деган нарса бировларга қанчалик ёқимсиз бўлса ҳам кишининг ўзига жуда азиздир. Бой қуш боласи қанчалик хунук ва жирканч бўлмасин, бари бир, ўз олдида товус боласи сингари жилвагардир. Қаноп дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам, ундан тўн қилиб киядиган қаландарларга, у барваста сарв дарахтидек барно кўринади.

Шу сингари ўзингга жуда ҳам ёқимли кўринган бу достонларинг халққа ҳам маъқул бўлармикин ёки бўлмасмикин? Ҳар бир нарсани кашф этувчи устоз Жомий буни кўриб, мени асл ҳолдан хабардор қилсалар яхши бўлмасмикин? Аввал шундай достонларни ёзган (ҳозир юзларига ажал ниқоби ёпилган) одамлар руҳларига бу қандай таъсир этган экан? Буни кўриб, уларнинг руҳлари шодланар ёки ранжирми экан? Бу аҳволлардан дили равшан пир, ўзини хабир (хабар берувчи) ва мени хабардор қилса экан. Кўнглимда мана шу каби хаёллар ва чуқур мулоҳазалар билан қадам ташлаб борар эдим.

Охири мақсадим ҳал бўладиган одамникига етдим (лекин бу зотнинг номларини ҳар доим тилга олаверишга менинг ҳаддим йўқ). Етгач, умид билан у кишининг табаррук остонасини ўпдим ва ичкари кираркапман, осмоннинг еттинчи қабатидаги сидра дарахтидек шарофатли хонасининг тупроғини ўпдим. Ва сўнгра мен камина тезда «Хамса»ни жилдимдан чиқазиб, у кишига тақдим этдим. Тақдим этдим эмас, қанчаки хазина очган бўлсам, ҳаммасини у кишининг оёғи остига сочдим. Асарим бир кема каби маърифат дарёси (Жомий) томон йўналгач, улуг

дарё ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди. Устоз асарларимни бошдан-оёқ бирма-бир варақлаб, кўздан кечириб чиқди. Ҳар бир саҳифасини очган сари унинг илтифоти орта борди. Баъзан айрим фикрлар юзасидан савол айлар, жавобимни эшитгач, завқланган ҳолда гоҳ таҳсин ўқир ва гоҳ дуо қилар эди. Лекин мен бу илтифотларнинг юздан бирини ҳам умид қилмаган эдим. У зотнинг ҳар бир сўзидан кўнглим кўтарилар, мурод-мақсадларим ҳосил бўлар эди. У киши занжирдек тизилиб кетган назмларим ҳақида сўзлар, мен эсам у зотнинг қаршисида икки кўзимни ерга тиккан ҳолда ўтирар эдим.

Ёзганларим ҳақида бўстон исидек кўнгилочар фикрлар изҳор қила-қила, у киши лутф-марҳамат қилиб, ўз енги билан қўлини елкамга қўйди. Бўлганда ҳам шунақа қўлки, уни осмонга ташланса, кўкнинг юзини букиб юборар эди. Елкамга у қул билан енг теккач, сел бўлиб кетиб, бошимдан ихтиёримни йўқотдим. Ҳушимдан кетгач, шундай бир ҳолат юз бердики, ўз-ўзидан ўзимни гойиб қилиб, унутиб қўйдим. Ўзимни унутган пайтимда кўзларим қаршисида кўп ажойибот ва гаройиботлар жилва қила бошлади. Шу орада бир боғ-бўстон пайдо бўлиб, мен гулистон ичида сайр қилиб юрибман. Унинг ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо бўлиб, беҳиштда юрганлар у ерни орзу қилар эдилар. Одамлар худди Байтулҳарамни тавоф қилиб айланганларидек, мен гулзордан гулзорга ўтиб, томоша айлар эдим. Шунда боғнинг бир бурчагида давра олиб, суҳбатлашиб ўтирган бир тўда одамга кўзим тушди. Улардан бири мен каби гулзор оралаб, менга томон кела бошлади. Яқинлашганда қарасам, у гўзал юзлик, кўриниши дилкаш ва шоиртабиат бир одам экан. Мен салом бериб, у алик олгач, элчилик сабабини тубандагича баён айлади:

«Ҳов анов ерда мажлис қилиб ўтирган гўзал хулқли қутлуғ зотлар сен билан бир нафас кўришишни истайдилар», деди. Мен унинг таклифини қабул қилиб, у томонга қараб юраркамман, унинг ўзи ким ва у ердагилар қандай одамлар эканликларини сўрадим. У киши жавоб бериб: «Улар маънавий кишилар[1] жумласидан бўлиб, маънавий усулида шеър айтган зотлардир. Хусусан, улар орасида «Хамса» ёзган одамлар ҳам бор, уларнинг «Хамса»лари маънавий бойликка тўла бир хазинадир. Бу жам бўлиб ўтирганларнинг ҳаммаси шу каби улуғ зотлар, улар сенга

---

[1] Маънавий — юксак руҳли кишилар.

муштоқ ва мунтазирдирлар. Сен менинг кимлигимни ҳам сўрадинг, эй сўзи маъноларга тўла зот! Менинг отим Ҳасандир, халқ эса — Деҳлавий деб атайди. Бу гапни эшитгач, баданимга титроқ туриб, эсанкираб қолган кўнглимга ҳаяжон тушиб кетди. Дарров узрхонлик қилиб, у кишини яна қучдим ва муштоқлар сингари улар томон жадал қадам ташладим. Кетаётиб, Ҳасан уларнинг ҳаммаларининг отини менга айтиб, бирма-бир уларнинг кимлигини тушунтириб берди. У мажлисининг раёсатида садр бўлиб ўтирган уч кишини бир-бир таништириш билан баробар, уларнинг қилган ишларини ҳам баён айлади:

«Ўртада ўтирган муборак жамол пирининг тавсифини айтишга ақл тили лолдир, — деди Ҳасан. — У зот ҳазрати Шайх[1], огоҳ бўл, эҳтиром айлаб, хоки даргоҳ бўл. У кишининг ўнг қўл томонида ўтирган зот жаҳон офати[2] Мир Хусравдир. Иккинчи ёнларидаги эса, устодинг ва пиринг бўлмиш Абдураҳмон Жомий ҳазратлари, яъни қаламкашликда сенинг юрагингга яқин бўлган зот. Илгариги иккитаси жисм бўлса, Жомий буларнинг жонидир, агар улар жон бўлса, Жомий жонларидир. Яна икки ёнда ўтирганлар ҳам шоирлар қавмидан бўлиб, бу мажлисга келмай қолган бирорта ҳам аҳли қалам йўқдир. Бориб буларнинг ҳаммасига ҳурмат изҳор айлаб кўриш, улар билан сўзлашганда жўръат билан катта огизлик қилма!» — деди.

Мен у нима деган бўлса, ҳаммасини қабул қилиб, тезроқ бу жамоат орасига етиш учун ҳаракат этар эдим. Етишимга энди юз қулочча масофа қолганда, у мажлисда ўтирганларнинг ҳаммаси бирдан ўринларидан туриб, менга томон келиш учун шошилдилар. Мен эса буни кўриб, уларга томон қадамимни тезлатдим. Мени улар олдига бошлаб борган одам, кўришишда — таништиришда ҳам уларнинг ҳар бирининг отини айтиб, менга раҳбарлик қилди. Улар Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Сано̀ий, Хоқоний, Анварий[3] эдилар. Уларни тафсилоти билан му-

---

[1] Шайх Саъдий Шерозий.

[2] Жаҳонни ларзага солган.

[3] Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1204—1292), Абулқосим Фирдавсий Тусий (934—1020), Ҳасан бини Аҳмад Унсурий (балхлик, 1040 йилда вафот этган), Сано̀ий (ғазналик, 1181 йилда ўлган), Афзалиддин Иброҳим Хоқоний — Ширвоний (1186 йилда ўлган), Авҳадиддин Анварий (1153 йилда вафот этган).

фассал сифатлайдиган бўлсак, сўзимиз бағоят чўзилиб кетади.

Хулосайи калом, ҳаммалари билан қўл олишиб кўришиш шарафига муяссар бўлдим. Кўришиб бўлгач, улар мени келган тарафларига қараб олиб кетдилар. Тўппа-тўғри Шайх билан шогирдлари, яъни Низомий билан Хисрав ва яна бизнинг устод ва пиримиз Жомий ҳазратлари ўтирган жойга олиб бораркан, улар ҳам ўринларидан туриб, бизга томон юрдилар. Хисрав билан Жомий Шайхдан илгари қадамладилар. Бу аҳволни кўриб, мен камина ҳам илгарига қараб югурдим. Шу орада пирим қўлимдан тутиб, ҳамроҳ ва дўстлари билан таништира бошладилар. Кўзимдан беихтиёр қатра-қатра ёш тўкканим ҳолда, у зотларнинг қўлларини ҳам, оёқларини ҳам ўпдим. Жомий ва Хисрав икковлари қўлимдан ушлаб, йўлимни Низомий томон бошладилар. Мендек ғам асири бўлган одам — кўз ёши тўккан ҳолда, икки қўлим билан икки жаҳондек икки улуғ одамни ушлаб олган эдим. Лекин мен бу аснода ўзимни йўқотиш даражасида эдим, бинобарин, бу икки жаҳон мени икки қўлтигимдан суяб олиб борар эдилар. Мен шайх Низомий билан кўришган ҳамон ўзимни муборак оёқларига ташладим. У кишининг оёқлари босилган тупроқни ўпиб, кўзимдан ёш сели оқизганимни кўрган тўққиз қабат осмоннинг рашки келар эди. Низомий шафқат ва меҳрибончилик билан қўл чўзиб, бошимни ердан кўтариб, мени ҳақ ва ҳидоят йўлига бошладилар. Сўнгра, ҳар ким ўз жойига ўтирди-ю, аммо мени аллақандай ҳаяжон беҳуд қилар эди. Шайх Низомий билан ёнларидаги икки дўстлари ҳам ўтирганларидан сўнг, мен турганим ҳолда, эгилиб таъзим бажо келтирдим. У киши мени ўз олдиларига ўтиришим ҳақида башорат бердилар. У зотнинг ҳукмлари билан ўтирар эканман, яна таъзим ила эгилиб, жисмимни тупроққа тенг қилдим. Шундан сўнг, олиймақом Шайх Низомий ҳазратлари менга қараб илтифот ва меҳрибончилик билан сўз бунёд этдилар; у киши, аввало, шафқат билан ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен бунинг жавоби учун ҳурмат юзасидан ер ўпдим. Ундан сўнг дедилар:

— Эй, ўткир табъингга фалак ҳам тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг нодири қилиб яратди, шеърият бобида эса жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Ғазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назмларингнинг шуҳрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юрт-

ларингина эмас, жон юртларини ҳам эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўка бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришдингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг. Мен ўз «Хамса»мда: «Кимки «Хамса» ёзишни орзу айласа, сўз қиличимни ўткир тиғга айлантириб, бу олмос тиғ билан унинг бошини узай», деб ваъда қилган эдим. Шундан бери кўп кишилар бу бобда ёзишни даъво қилиб, бу даъвою можаро орасида ўз бошларини йўқотдилар. Фарзандимиз Хисрав бу борада истак билдириб, ўз орзуси юзасидан бу хазинанинг қулфини оча олди, яъни «Хамса» ижод этди. Яна икки-уч киши фақирона машаққат билан қийнала-қийнала «Хамса» ёзишга муваффақ бўлдилар. Лекин сен-чи, бу йўлга қадам қўйишинг биланоқ ўзингни ҳам унутиб, ишга берилдинг. Мартабанг тогдек баланд, лекин тог эса сенинг олдингда тупроқдек паст бўлишига қарамай, бу ишда донишманд Жомийни ўзингга устод қилиб олдинг, мендан (Низомийдан) эса, ҳар доим мадад тилаб турдинг. Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса сен учун йўл очиб бордилар. Сен саҳар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлагансан; бизни ихлос билан ёд қилиб, маънавий завқ олгансан ва фахрлангансан; бир мен эмас, ҳамма назм аҳлларини ҳар тонг саҳарда дуо билан завқнок этгансан. Умид-тилакларинг шу хилда беадад бўлгани туфайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса икки йилда битта «Хамса» ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зоеъ бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир. Ундаги дур ва ёқутларнинг ҳаммаси кўздан яширилган бўлиб, на дуридан ип ўтқазилган ва на лаълиси тешилгандир. Худо сенга қандай дурлар берган бўлса, умид қиламизки, улар сенга муборак бўлгай! Ҳар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Лекин шунча маъно хазинасини ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади. Қайси ердаки худди шундай кўриниш ҳосил бўлса, бунинг икки хил сабаби бордир; бири шуки, сен дуо ва тилак йўлини тутдинг-да, пир-устозларинг арзрозингни қабул айладилар; иккинчиси эса, баъзи фазилатли билимдон кишилар бир иш бошлайдиган бўлсалар,

асли ишни мўраббий қилади-ю, улар лоф уриб — мақтаниб юрадилар. Агар мураббий эмас, илмдон — билимдон ва ақлли одамнинг ўзи қилганда ҳам, ўзининг тарбияткунандаси борлигини унутиб, лоф уриб юрадилар. Бу иллат сенда йўқдир. Масалан, сенинг шоҳинг ўта соҳибкамол бўлгани устига, унинг олдида молу мулкнинг унча қадри йўқдир. Унга ана шу юқоридаги икки иш, яъни арздодларни эшитиш ҳамда қўлидан иш келадиган одамларга тарбияткунандалик қилиш каби ажойиб фазилат насиб бўлмишдир. Халқнинг дарду ғамига чора қилувчи шоҳ Ғозий[1] одамларнинг энг фозили — билимдонидир. Тангри унинг давлатини зиёда қилсин, мартабасини етти фалакдан ҳам баланд айласин! Унинг замонида сендек одам дунёга келдики, сенинг қилган ишларинг одамзоднинг қўлидан келадиган ишлар эмасдир.

У зотнинг сўзлари шу ерга етганда мен тез ўрнимдан туриб, бир дуо қилишларини илтимос айладим: «Сиз шоҳга ҳамду сано айтдингиз, энди давлат ва салтанати ҳақига ҳам бир дуо қилинг!» — дедим.

Ҳар бир сирдан хабардор доно, Амир Хисравга қараб: «Сен шоҳи Ғозийни мадҳ айла! — деди. — У сенинг шеърларингдан кўнгина байтларни ҳам ёдлаган, уларнинг таъсири муборак табиатига ҳам сингиб кетган. Сўзингдан кўнгли мутаасир бўлгани каби дуо ва нафасинг ҳам унга асар қилар, иншооллоҳ. Сен дуо қилгин, бу ердаги фазлу билим эгалари «Омин!» десинлар, биз ҳам «омин!» дейлик, деди ва йўл кўрсатувчи устоз, аҳли фазл одамларга мурожаат қилиб: «Сизлар шоир бўлганингиз каби, у ҳам хуштабъ шоҳдир, ҳозир унинг ҳақига фарзандимиз Хисрав дуо қилади, иншооллоҳ, ҳақ, унинг тилагини мустажоб айласа! Сиз ҳам жону дилингиз билан «Омин!» денгиз! Кўз ёши тўкиб туриб дуо қилайлик!» — деди. Бу гапни эшитгач, ҳамма миннатдорчилик билан ўрнидан туриб, султон Ҳусайн ҳақига ҳиммат билан «Омин!» дедилар. Суханвар дуогўй ўрнидан туриб, дуога қўл очаркан, дуосини шу хилда бошлади: «Ёраб! То олам бор бўлиб, одам боласи яшар экан, бутун одам шоҳи Ғозийнинг ҳукми остига ўтсин, бутун одамлар эса шунинг фуқаросига айлансин! Қиёматгача бунинг давлат тузуми ҳукмрону, одамлар ҳамиша ўйнаб-кулиб, бахтиёрлик билан ҳаёт кечирсинлар! Жаҳон халқлари бунинг адолати соясида осуда — эркин ҳаёт кечирсинлар, хусусан, фазлу камол —

[1] Султон Ҳусайн Бойқаро.

илму донши эгалари фаровон ва хотиржам яшасинлар!»

Дуо тамом бўлгач, ҳамма аҳли жамоату фазл — билим пешволари қўлларини юзларига сийпадилар. Яхши кишиларнинг қилган дуосини ҳақ мустажоб айласа, ажаб эмас.

Дуо тугагач, қўйнимдаги «Хамса»ни олиб, уни қора тупроққа қўйиб, йиғлаган ҳолда илтижо айлаб, тубандаги орзуни баён қилдим:

«Бу хаста кўнгилнинг ижод этганларини, астойдил юракдан чиқариб ёзганларини ҳиммат билан бошлаган ҳам сизу, тамомлаган ҳам сиз; мен қилдим, демайман! Энди лутф-карам айлаб, тупроқдан олиб, марҳамат қилиб, бу «Хамса»ни бир кўздан кечирсангиз экан! Токи, бу асар одамлар хотиридан жой олсин ва халқ кўнгли уни маъқул ва мақбул кўрсин!»

Дарҳол Шайх тупроқдаги бу асаримни қўлларига олиб кўриб, Мавлавий Жомийга қараб мурожаат қилдиларки: «Сен оллоҳга ёлвориб, илтижо билан дуо қил! Бу кенжа фарзандимиз сўз экинзоридан беҳисоб ҳосил йиғиб олибдир. Сенга бу ҳам шогирд, ҳам мурид бўлгани туфайли, бунинг ҳақига дуо қилишни сендан умид этамиз!»

Махдум Жомий дуо овоз қилар эканлар, бошқалар яна оминга қўлларини очдилар. У кишининг дуолари кўнглимнинг талаби-ю, юрагимнинг севимли истаги эди. Устозим ўз дуолари билан мен маҳзун-бечорани шод айладилар; менинг тилагим шу эди, муродимга етказдилар. Мен оламнинг ҳамма сиридан огоҳ бўлмиш зотларга ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидан саждa қилдим. Улар: «Шоҳга дуо дегайсен!» — дедилар.

Мана шу гапни эшитиш билан ҳолатим ўзгариб, бирдан ўзимга келдим ва юқоридаги хаёлотларим гойиб бўлди. Қарасам, пирим — ҳазрат Жомийнинг ҳужраларида ўтирибман, устоз жаноблари ҳам менинг аҳволимга ҳайрон бўлиб турибдилар. Билсам, шу пайтда у зот елкамдан қўлларини олиб, хаёлимни бу тарафга кўчирган эканлар. Мен ўша ўзим ўтирган жойда, бошим эгик ҳолда, кўзим ёшини тупроққа оқизиб ўтирибман. Устозим меҳрибончилик билан: «Хўш, қандай ҳолатга тушдингиз, қандай сирлар кўрдингиз?» — деб сўрадилар. Яна бошимни у зотнинг оёқларига урдим ва:

«Мен бечора шундай аҳволга тушдимки, уни шарҳлашга тилим лолдир!» — дедим.

«Ҳозир сен кўриш ва эшитиш бахтига муяссар бўлган ҳоллар сендан бошқа бирорта одамга муяссар бўлган

эмас. Ўрнингдан туриб, тангри эҳсонига ва сенга унинг тарафидан берилган бунчалик ҳадсиз муваффақиятларга шукрона бажо келтир!» — дедилар. Миннатдорчилик юзасидан ер ўпиб, у кишининг ҳузуридан ташқарига чиқарканман, шодлигимдан гўё бутун олам меники бўлгандек эди!

Мен учун «Хамса»ни тамомлаганим бир ютуқ бўлса, юқоридаги мақсадларга эришганим иккинчи ютуқ эди.

Маъбудимга қайси тил билан шукур айтайин?! Ахир, у мени шундай мақсадларга етказди-ку! Бу соатда тангрим муродимни шундай ҳосил айладики, бу осмон қабатига хат ёзиш шарафига муяссар бўлгандан ҳам аълодир. Энди, олам ташвишларини йиғиштириб қўйиб, дам олай, базм тузиб, бир нафас роҳатланай!

Косагул! Ором берувчи майни косага тўлат! Фикр қилаверибман, димоғларим қақраб қолди. У майни ичай-да, ҳароратидан кўзларим равшан тортсин; исидан эса димоғларим муаттар бўлсин.

Эй, муғанний! Охирги марта сўзимни тингла! Соз билан ҳазин бир хиргойи қил. Шундай бир оҳанг куйлагинки, унга сел бўлиб, бир дам ором олайин!

Эй, Навоий! Тангри тилагингни раво айлаб, сенга ажойиб бир бахт бағишлади. Сен бунинг учун тангри шукрона ига тил оч! Бундан кейин ҳам яна шу каби бахт-саодатларни истайдиган бўлсанг, яна шукрлар қил!

ДОСТОНДАГИ ТАРИХИЙ ВА АФСОНАВИЙ ШАХСЛАРГА ИЗОҲЛАР

А н в а р и й — таниқли форс-тожик қасидагўй шоирнинг тахаллуси. Асл номи Авҳадиддин Анварий бўлиб, 1152 йили Балхда вафот этган.
А н у ш и р в о н и Ҳ у р м у з — Сосонийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан. (Қаранг: Нуширвон).
А р а с т у — таниқли юнон файласуфи (Аристотель — эрадан аввалги 384—322 й. й.) Искандар — Александр Македонскийнинг иккинчи тарбиячиси. У 343 йилдан бошлаб 3 йил давомида Искандарни отаси уйидан узоқда бўлган Миез деган шаҳарда қаттиққўллик билан тарбиялаган. Навоий тасвирича, Искандарнинг зафарли юришларида унинг доимий ҳамроҳи бўлган олим, ҳаким ва донишмандир.
А р и с д о н (Кисри) — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.
А р д а ш е р и б и Ҳ у р м у з — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бири.
А р д а в о н — Эрон шоҳларидан бирининг номи, Ашконийлар сулоласининг охирги ҳукмдори.
А р ш и м и д у с — юнон файласуфларидан бирининг номи, Искандарнинг доимий ҳамроҳларидан.
А с қ а л и н у с — қадимий грек файласуфи.
А ф л о т у н — қадимги юнон файласуфи Платон. Эрадан аввалги 427—347 йилларда яшаб ўтган. Машҳур файласуф Суқротнинг шогирди.
А ф р и д у н — Эрон шоҳларидан бирининг номи.
А ш к о н — Ашконийлар сулоласига тегишли Эрон шоҳларидан бирининг номи.
А ш р а ф — XV асрда яшаб ижод этган, «Хамса» ёзган шоирлардан.
А ҳ м о н и й л а р — Эронда Эрон подшоҳларидан Кир (558-530) томонидан асос солинган ва эрадан олдинги IV асрда Александр Македонский томонидан йўқ қилиб ташланган сулола.
Б а д и у з з а м о н — Темурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўпгич ўғли.
Б а л и н о с — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга доимий ҳамроҳ ва ҳамфикр бўлган донишманд ва ҳаким.
Б о н и й — истеъдодли меъморнинг лақаби.
Б а р б а р и й — Искандар қўшинидаги афсонавий Борик паҳлавоннинг тахаллуси.
Б а ҳ м о н — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган Эрон шоҳларидан бирининг номи.
Б а ҳ м о н — Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакон (226-241).
Б а ҳ р о м Г ў р — Сосонийлар сулоласидаги подшоҳлардан Варахрон V (421-438). Низомий, Навоий ва бошқа «Хамса»нависларнинг бош қаҳрамонларидан бири.

Баҳром ибн Шопур — Ашконийлар сулоласидан бўлган шоҳлардан бири.
Борбад — Сосонийлар табақасига мансуб бўлган ҳукмдор Хусрав Парвез замонида яшаган таниқли созанда.
Буроқ — Муҳаммад пайғамбарнинг афсонавий учар оти бўлиб, гўё у «Меърож» туни пайғамбарни Арши аълога олиб чиққан эмиш.
Бухтунаср — Каёнийлар табақасидан бўлиб, Луҳроспнинг маштаси бўлган. Оз вақт подшоҳлик қилган.
Букрот — Юнонистоннинг таниқли ва машҳур файласуф олимларидан Гиппократнинг шарқда аталадиган номи.
Вакиъ — араб халқининг машҳур лашкарбошиларидан бирининг номи.
Варқаъ — Мисрда ҳукмронлик қилган подшолардан бирининг номи.
Волис — Фелес деб аталмиш юнон файласуфи.
Гаршосп — Пешдодийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.
Гев — Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравни Эрон тахтига маснадининни бўлишига сабабчи бўлган лашкарбоши.
Гударзи Ашғон — Ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳлардан бири.
Гударзи Тийри — Ашконий сулоласи шоҳларидан.
Гударз — Каёний шоҳларидан Ковуснинг сипаҳдори.
Густаҳам — Эроний лашкарбошилардан бири.
Даволи — Ширвон мамлакатининг ҳукмдори.
Доро — Каёнийлар сулоласининг охирги ҳукмдори бўлмиш Эрон шоҳи, мелоддан 330 йил олдин вафот этган.
Жабраил — Ҳақ билан Муҳаммад пайғамбар ўртасидаги воситачи фаришта, Жибрил деган шакли ҳам учрайди.
Жамшид — Қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан, қисқартирилиб Жам деб юритилади.
Жамшид — Пешдодийлар табақасига мансуб тўртинчи подшоҳнинг номи.
Жомосб — Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи Гуштосб замонида яшаган машҳур донишманд ва олим.
Жомоси — Сосоний ҳукмдор Қурод ибн Феруснинг укаси.
Жомоси — Луқмони ҳакимнинг шогирди.
Жолинус — Балиноснинг шогирди бўлиб, мелодий 130-200 йилларда яшаб ўтган машҳур ҳаким — Галендир.
Нуриддин Абдураҳмон Жомий (1414-1492) — Алишер Навоийнинг устози ва дўсти, «Хамса»навис шоир. «Хирадномайи Искандарий» достони унинг қаламига мансуб.
Зоб Таҳмосб — Пешдодийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори бўлиб, Манучеҳрнинг набирасидир. У одил подшоҳлар қаторида саналган.
Зол — Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравнинг сипаҳдори, Рустамнинг отаси.
Заҳҳок — Пешдодийларнинг бешинчи ҳукмдори.
Искандар — Румлик фотиҳ Александр Македонский бўлиб, унинг ҳаёти ва жаҳонга машҳур фотиҳлик юришлари жуда кўп халқлар, жумладан Ўрта Осиё халқларининг таниқли шоирлари учун ҳам прототип бўлиб хизмат қилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ана шу жаҳонгирнинг ҳаёти, сафарли юришларини ёритишга бағишланган.
Илёс — Шарқда тарқалган афсоналарга кўра у денгиз сафарида инсонга ҳамроҳ ва раҳбар бўлар эмиш.
Исо — Исломдан аввал ўтган пайғамбарлардан бири бўлиб, Масиҳ,

Масиҳо деб ҳам юритилади. У ўз нафаси билан даволаш, ўликка жон бағишлаш қудратига эга бўлган.

Исрофил — фаришталардан бири.

Каёнийлар — қадимги Эрон шоҳлари сулоласи.

Кайхусрав — Каёнийлар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Кайковус билан Турон малакаси Фарангисининг фарзанди. Қадимий замонларда Турон ҳокими бўлган.

Кайковус, Ковус — қадимги Эроннинг Каёнийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлардан Гударз ва Тус унинг сипаҳдорлари бўлган. Шайбонийлардан Суюнчхўжахон (1510 й. вафот этган) томонидан Тошкентда бино қилинган чорбог ҳам шу ном билан аталган.

Кайқубод — Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан бири.

Кова — Заҳҳокни тахтдан туширишда муҳим роль ўйнаган темирчи.

Каюмарс («Авесто»да Гая Маретон) Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоси.

Кир — Эрамиздан аввалги VI асрда яшаган форс шоҳларидан бири.

Луқмони ҳаким — Каёнийлар сулоласининг биринчи подшоҳи Кайқубод даврида яшаб ўтган машҳур табиб ва донишманд.

Муҳроеб — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган бешинчи ҳукмдор бўлиб, Бухтунаср унинг лашкарбошисидир. Ўз ҳукмдорлиги даврида Балхни пойтахт қилган.

Маккий — Макка шаҳрида туғилган. (Муҳаммад пайғамбарга берилган нисбат.)

Маллу — Кашмир ҳукмдори бўлиб, тўлиқ номи Маллу ибн Мабокдир.

Мангу Қоон — Чингизхон авлоди, 1251—1260 йилларда Мўғулистоннинг бош ҳукмдори бўлган.

Манучеҳр, Минучеҳр — Пешдодийлар сулоласига мансуб олтинчи шоҳ Фаридуннинг авлодидир. У шу сулоланинг еттинчи ҳукмдори бўлиб, «Садди Искандарий»да баён қилинишича, «Фурот» ариғини қаздирган.

Мусо — яҳудийларнинг пайғамбари.

Навдор — Нувдар — Пешдодийларнинг саккизинчи ҳукмдори Манучеҳрнинг ўғли бўлиб, Афросиёб томонидан ўлдирилган.

Нарси ибн Гударз — Ашконийлар сулоласининг тўртинчи шоҳи.

Нарси ибн Баҳром — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳларнинг еттинчиси.

Нақумоҳис — Искандарнинг устози, ҳаким ва донишманд олим.

Нев — Каёнийлар сулоласига мансуб шоҳ Кайхусравнинг сипаҳдорларидан бири.

Илёс ибн Юсуф Низомий Ганжавий (1141—1203) — «Хамса»нависликка асос солган буюк озар шоири. Шоир «Искандарнома»сининг 1-қисми «Шарафнома», 2-қисми «Иқболнома» деб юритилади.

Нушинрвон — Нушинрвони Қубод — Қадимий Эронда ҳукмронлик қилган Сосонийлар (226—651) сулоласидан бўлган машҳур Эрон подшоҳи Анушинрвон (531—579). У шарқ классик адабиётида Нушинрвони Одил деб ном қозонган.

Пешдод — қадимги эроний шоҳлари чиққан биринчи сулола асосчиси.

Парвиз — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бўлиб, 579—628 йиллари ҳукмронлик қилган.

Равшанак — Каёнийлар сулоласининг охирги ҳукмдори Доронинг қизи, кейинчалик Искандарнинг хотини.

Раъд — Искандар қўшинига яккама-якка қарши чиқиб курашган паҳлавоннинг номи.
Рой — Ҳиндистон шоҳининг исми; ҳинд ҳукмдорининг унвони.
Рустам — Каёнийлар сулоласи подшоҳларидан Кайқубоднинг машҳур, қўрқмас, паҳлавон лашкарбошиси: пешдодий Гиршаспнинг сипоҳсолори, Золнинг ўғли.
Рўйинтан — Эрон шоҳларидан Исфандиёрнинг лақаби.
Сиёвуш — Каёнийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Кайковус (Ковус)нинг ўғли: ўгай онаси бўлмиш Судобанинг айби билан Туркистонга қочади ва Афросиёбнинг қизига уйланади.
Сомонийлар — пойтахти Бухоро бўлган ва IX—X асрларда Ўрта Осиё ва қисман Эрон томонидан бошқарилган сулола.
Сомирий — Мусо пайғамбар замонида сеҳргарлиги билан ном қозонган шахс.
Сосонийлар — Эроннинг III—VII асрларида яшаб ўтган Эрон шоҳлари сулоласи. Эрон шоҳи Ардашер Бобибн Бобок (224–241) томонидан асос солинган ва VII асрда Эроннинг араблар томонидан босиб олинишн натижасида инқирозга учраган.
Сулаймон — исломдан аввал ўтган Довуд пайғамбарнинг ўғли.
Султонали — XV асрда Ҳиротда яшаб ўтган машҳур ҳаттот Султонали Машҳадий. Асосан Навоий асарларини кўчириб ёзиш билан шуғулланган.
Суқрот — юнонистонлик машҳур файласуф ва олим.
Талпъ — Магриб аҳли ҳукмдори.
Таҳмурс — Пешдодийлар сулоласининг учинчи ҳукмдори бўлиб, Нишопур, Марв, Сипоҳон шаҳарларини бино қилдирган.
Тус — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўртинчи ҳукмдор Кайхусравнинг сипаҳдори — лашкарбошиларидан.
Тўқвоб — қалмиқлар ҳукмдорининг номи.
Файлақус — Искандарнинг отаси. Македониялик Александрнинг отаси Филипп II (359-336) номининг шарқча аталиши.
Фарфуниюс — Искандарнинг зафарли юришларида ҳамроҳ бўлган донишманд олим.
Фаромарз — Рустамнинг ўғли.
Фаридун (Афридун) — Эронда ўтган пешдодийлар сулоласининг олтинчи ҳукмдори.
Феруз Ҳурмуз — Хусрав Парвезнинг лашкарбошиси; Хуросон ҳукмдори ҳам бўлган.
Феруз — Кашмир ҳукмдори Маллу ибн Мабокнинг ўғли, Искандар уни отаси ўрнига шоҳ қилиб тайинлаган.
Феруз ибн Яздижирд — Сосонийлар сулоласига мансуб бўлган ўн учинчи Эрон шоҳи.
Фисогурс — Эрадан аввалги 571—497 йилларда ўтган юнон файласуфи Пифагор.
Хизр — мусулмонлар эътиқодича, донмий тирик пайғамбар.
Хоқон — Чин мамлакати олий ҳукмдорининг умумий номи.
Хоразмшоҳ — Алоуддин Муҳаммад (1200-1220).
Шайда — Доро лашкарбошиларидан бири.
Шаминос — Искандарнинг зафарли юришларида унга ҳамроҳлик қилган донишмандлардан.
Шаҳриёр — Сосонийлар табақасининг охирги ҳукмдорларидан бўлган Яздижирднинг лақаби.
Яъжуж ва Маъжуж — афсонага кўра ва Алишер Навоий тасвирича бадбашара, баҳайбат, йўлида учраган нарсаларнинг ҳаммасини пес-нобуд қилувчи, одамхўр махлуқ. Искандар булар ҳужумига қарши омонлик девори «Садди Искандар»ни (садди яъжуж деб

ҳам юритилади) бино қилдирган. Ўрта Осиё олимлари бу маҳлуқларнинг мамлакатини дунёнинг бир четида деб тасвирлаганлар.

Ялош ибн Феруз — сосонийлар табақасига мансуб ўн тўртинчи ҳукмдор.

Ялош ибн Феруз — ашконийлар сулоласининг ўниччи ҳукмдори.

Ялош ибн Баҳром — Ашконийлар табақасига мансуб бўлган бешинчи шоҳ.

Қорахон — Ҳинд мулкининг ҳукмдори.

Қаҳқаро — Искандарнинг лашкарбошиларидан бири.

Қилиимус — Искандар билан унинг зафарли юришларида қатнашган юнонистонлик ҳаким — файласуф.

Қорун — жуда катта бойликка эга бўлган қадимий шахс. Адабий асарларда катта бойликка нисбатан киноя тарзида ишлатилади.

Гозий — Султон Ҳусайн Бойқарони Алишер Навоий шундай ном билан улуғлаган бўлиб, зафар қозонувчи маъносини билдиради.

Ҳаррон — Доро лашкарбошиларидан бири.

Ҳумой — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўққизинчи ҳукмдор бўлиб, саккизинчи ҳукмрон Бахманинг қизидир.

Ҳумо — баҳайбат, йиртқич афсонавий бир қуш бўлиб, гўё унинг сояси бошига тушган одам подшоҳ бўлар эмиш.

Ҳурмус — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ҳакимларнинг бири.

Ҳурмуз ибн Шопур — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ.

Ҳурмуз ибн Ялош — Ашконийлар табақасига мансуб шоҳлардан бири.

Ҳурмуз ибн Нарси — Сосонийлар табақасига мансуб саккизинчи ҳукмдор.

Ҳусайн Бойқаро — Хуросон ҳукмдори (1470—1506) бўлган бу шоҳнинг асл номи — Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро (1438—1506) бўлиб, Ҳусайний тахаллуси билан ғазаллар ёзиб, девон тузган. Унинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» (1485) номли насрий асари ҳам мавжуд.

Ямминддин Абул Ҳасан Хусрав ибн Маҳмуд Деҳлавий (1253—1325) — ҳинд, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятининг машҳур намояндаларидан бири. У тилчи, адабиётчи ва тарихчи олим, мусиқий ва бадиий адабиётлар муаллифи. Унинг «Хамса»си таркибига кирган «Искандар ҳақидаги достон шоирнинг ўзи қайд этишича, ҳижрий 699— мелодий 1299/ 1300 йилларда ёзиб тугалланган бўлиб, 4450 байтдан иборатдир. Достон ҳинд подшоҳи Алоиддин Хилжи (1296—1316)га бағишланган.

Хусрав Парвез ибн Ҳурмуз — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан.

Ҳушанг — Пешдодийлар табақасининг иккинчи ҳукмдори.

ЖУГРОФИЙ НОМЛАР ИЗОҲИ

Адан — Яманнинг жанубида жойлашган шаҳарнинг номи.
Ажам — қадимда араблар араб бўлмаган халқларни ва Эронни шундай деб атаганлар.
Андалус — Испаниянинг қадимги номи.
Араб — Арабистон ярим ороли, Араб мамлакати.
Ари — Осмоннинг энг юқори қисми бўлиб, Навоий уни тўққизинчи фалак деб атайди.
Аррон — Озарбайжоннинг Арманистон билан чегарадош бўлган Тоғли Қорабоғ ноҳияси.
Астробод — Каспий денгизининг жанубий-шарқида жойлашган бўлиб, қадимда Журжон номи билан машҳур булган.
Афранжа — Ўрта Ер денгизи.
Ақсойи Чин — Хитой билан Ҳиндистон ўртасида чегара ерлари.
Байтул муқаддас — Қуддус ва у ердаги зиёратгоҳ шу ном билан аталган.
Балх — Хуросондаги шаҳарлардан бири бўлиб, у обод ва маданий марказ сифатида бошқа шаҳарлардан фарқланган.
Барбарий — Африка соҳилидаги шаҳар, Балхнинг Ҳазорожат тоғидаги қалъа номи.
Бартос — Буртос қабилидаги шаклн ҳам учрайди. Волганинг ўрта оқимидаги ҳазарлар яшайдиган жой номи.
Багдод — Ироқдаги шаҳарлардан бирининг номи.
Баҳрайн — Форс қўлтигидаги оролнинг номи.
Бобил — Ироқдаги қадимий шаҳар номи.
Гужрот — Ҳиндистондаги бир вилоят номи.
Гуржа — Грузиянинг Шарқдаги номланиши.
Дамашқ — Суриядаги бир шаҳар номи.
Дарижаз — Балхдан оқиб ўтадиган катта анҳор бўлиб, Навоий тавсифича, у элга ҳаёт бағишлашда узум шарбатидан ҳам афзал.
Дашти қифчоқ — Сирдарёдан Жанубий Россия даштларигача ястанган воҳа, Каспий (Ҳазар) денгизининг шимолида жойлашган.
Деҳли — Ҳиндистон мамлакатининг пойтахт шаҳари номи.
Дунонг — Ҳиротдаги дарёлардан бирининг номи.
Жайҳун — Амударёнинг ўрта асрлардаги номи.
Жаҳоноро — Ҳиротдаги гўзал ва сўлим боғнинг номи.
Занги бор — Шарқий Африка мамлакатларини шу ном билан атаганлар.
Забулистон — Хуросоннинг жанубидаги вилоят номи.
Инжил — Ҳиротдаги боғ ва экинзорларни сув билан таъминлайдиган анҳор номи.
Ироқ — мамлакат номи бўлиб, манбаларда Форс Ироқи, Араб Ироқи тарзида иккига булинган ҳолда ҳам учрайди.
Исфаҳон — Эрондаги машҳур шаҳарлардан бири. У тарихий манбаларда Жай номи билан ҳам учрайди.

Каъба — мусулмонларнинг Макка шаҳридаги муқаддас зиёратгоҳи.
Кашмир — Шимолий Ҳиндистондаги шаҳар.
Кеч — жой номи.
Кеш (Каш) — Шаҳрисабзнинг илк номи.
Кирмон — Эрондаги шаҳар ва вилоят номи.
Кошғар — Марказий Осиёдаги Хитойга қарашли бўлган шаҳар.
Кўҳак — Зарафшон дарёсининг қадимий номи.
Навтод — афсонавий ўлка номи.
Нажд — Арабистон ярим оролидаги вилоят ва тог.
Нахшаб — Мовароуннаҳрдаги шаҳар номи. Насаф деб ҳам юритилган, ҳозирги Қарши шаҳри.
Нигор — Ҳиндистондаги ўрмон номи.
Нил — Мисрдан оқиб ўртадиган катта дарёнинг номи.
Нимрўз — Кўҳистон ва Зобулистон билан чегарадош вилоят номи, Сейистон; Хуросондан оқиб ўтадиган анҳор номи.
Нишопур — Хуросоннинг илм ва маданият маркази бўлган обод шаҳар.
Мадина, Мадойин — Араб Ироқидаги қадимий шаҳар номи, Фирот дарёси бўйида жойлашган.
Машриқ — Ўрта Осиёдан шарқроқда жойлашган ерлар.
Мағриб — Ўрта Ер денгизи ва Африка ўрта асрларда ал-Мағриб деб юритилган. Бунда Жазоир, Тунис, Марокаш ерлари тушунилган.
Миср — мамлакат номи.
Мовароуннаҳр — Ўрта асрларда Амударёнинг ўнг томонидаги ерлардан то Сирдарёгача, Фарғонадан Хоразмгача бўлган жойлар шу ном билан аталган.
Мохон — Хуросондаги вилоят номи.
Мукрон — Уммон (Арабистон) денгизининг шимолий соҳиллари.
Мургоб — Хуросондаги жой ва анҳор номи. Бу анҳор суви Навоий таърифлашича, жаннат булоғининг тиниқ сувидан қолишмайди.
Муҳит — Ўрта Ер денгизи.
Аму — Ўрта асрларда Жайҳун дарёси Ому деб ҳам аталган.
Ос — Осетия.
Рум — ўрта асрларда ҳозирги Кичик Осиё (Византия) ва Греция ерлари шу ном билан юритилган.
Рус — рус мамлакати.
Садди Искандарий — Искандарнинг Яъжуж-маъжужларга қарши ҳимоя воситаси сифатида қурдирган девори.
Салсабил — жаннатдаги суви тоза ва тиниқ бўлган афсонавий булоқ номи.
Самарқанд — Мовароуннаҳрдаги маъмурий ва маданият маркази бўлган қадимий шаҳар; қадимги сўғд давлатининг пойтахти — Мароканд деб ҳам аталган.
Синд — Жанубий Осиёдаги дарё (ҳозирги Хинд дарёси) номи.
Синоҳон — Эрондаги шаҳар номи, Исфаҳон.
Сақлоб — славянлар юртошлиги ва мамлакати.
Турон — Туркистон.
Уммон — ҳадсиз-ҳудудсиз катта денгиз, ҳозирги Арабистон денгизи.
Фаранг — қадимда Ғарбий Европани шундай атаганлар.
Фаранж — туркий халқлар яшайдиган Болосоғун яқинидаги воҳа номи.
Фархор — Туркистондаги шаҳар ва ибодатхона номи.
Фирот — Фурот — Ғарбий Осиёдаги катта дарёнинг қадимги номи (Евфрат).
Форс — ҳозирги Эрон мамлакатининг жанубий қисми. У шимолдан Хуросон, шарқдан Кирмон, жанубдан денгиз билан чегараланган.
Ҳайбар — Мадина ва Дамашқ ўртасидаги воҳа ва довон номи; Афғонистон чегарасидаги қалъа номи.

Хито, Хитой — Хитой мамлакати.
Хоразм — Мовароуннаҳрдаги машҳур воҳа.
Хуросон — Шарқдан Мовароуннаҳр, ғарбдан Кўҳистон билан туташган бўлиб, Ҳирот, Марв, Балх, Нишопур каби катта шаҳарларни ўз ичига олган.
Хўтан — Хитойдаги Кошғар туманига кирувчи воҳа ва шаҳар.
Чаркас — черкаслар ўлкаси.
Чахчарон — Зобулистон (Афғонистон)даги дарё ва шаҳар номи.
Чин — Хитой ва унинг маркази шундай ном билан аталган.
Чин — Хитой шаҳридаги денгиз («Садди Искандарий»да денгиз маъносида келади).
Шаҳрисабз — Мовароуннаҳрдаги қадимий, гўзал шаҳар.
Шимол — Шимол томондаги ер ва жойлар.
Шом — ҳозирги Сурия мамлакатининг қадимий номи.
Эрон — мамлакат номи. Манбаларда форс, Ажам номлари билан ҳам учрайди.
Юнон — Юнонистон мамлакати, қадимги Греция.
Яксарш — Осиёдаги денгиз.
Яман — Арабистон жанубидаги мамлакат номи.
Ясриб — Арабистондаги Мадина шаҳрининг қадимий номи.
Қоратог — Кашмирдаги тог номи бўлиб, Искандар Кашмирни забт этгач, Маллу шу тог тепасига қочиб чиқиб макон тутган.
Қирим — Қора денгиз шимолида жойлашган жойлар.
Қорабоғ — Озарбайжондаги Тоғли Қорабоғ вилоятининг номи.
Қоф тоғи (Кўҳи Қоф) — афсоналарга кўра бу тог ерни ўраб турар ва унда фақат парилар истиқомат қилар эмиш.
Қудс, Қуддус — Фаластиндаги шаҳар номи бўлиб, уни Довуд барпо қилган. Манбаларда «Байтулмуқаддас» номи билан машҳур.
Қулзум — Қизил денгиз.
Қутайф — Арабистондаги шаҳар номи.
Ҳиндистон — Осиёнинг жанубида жойлашган мамлакат, манбаларда Ал-ҳинд деб ҳам юритилади.
Ҳирманд — Афғонистондаги дарё номи. У Гур тоғидан бошланиб, Сейистон ерларигача етади.
Ҳирот (Ҳири)—XV—XVII асрларда Хуросоннинг йирик ижтимоий-сиёсий ва маданий марказ шаҳарларидан бўлиб, Навоий тавсифича, дастлаб у Искандар томонидан қурдирилган. Унинг бешта дарвозаси (Ироқ, Хуш, Майдон, Мулук, Қипчоқ) бўлган. Ерлик халқ уни Ҳирий деб ҳам атаганлар.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	5
Садди Искандарий	11
Садди Искандарий наср ий баёни	510
Достондаги тарихий ва афсонавий шахсларга изоҳлар	823
Жуғрофий номлар изоҳи	828

Литературно-художественное издание

Сад узбекской литературы

Алишер Навои

ВАЛ ИСКАНДЕРА

(с прозаическим изложением)

Художники Герасимова Т., Петросова Э.
Ташкент, издательско-полиграфическое объединение им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадиий нашр

Ўзбек адабиёти бўстони

Алишер Навоий

САДДИ ИСКАНДАРИЙ
(наср ий баён билан)

Муҳаррир *Ж. Сувонқулова*
Расмлар муҳаррири *В. Немировский*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Собирова*

ИБ № 4451

Босмахонага 05.09.90 да берилди. Босишга 20.06.91 да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂ — № 1 қоғоз. Оддий янги гарнитура. Юқори босма. Шартли босма табоғи 43,68. Шартли кр.-отт.ск 43,68. Нашр л. 39,8. Жами нусха 50 000 № 1396/115 рақамли буюртма. Баҳоси 6 с. № 90 — 90 рақамли шартнома. Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент. Навоий кучаси, 30.

Ўзбекистон ССР Давлат Матбуот комитетининг ижара нудратидаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент — 700 129. Навоий кучаси, 30.

6 c